

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДСЕК ЗА ИСТОРИЈУ

**Српска јавност о међунационалним
односима у Социјалистичкој
Аутономној Покрајини Косово
1981-1989.**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ментор: Проф. др Слободан Бјелица

Кандидат: Бојан Ђокић

Нови Сад, 2019. године

образац 5a**УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ****KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA**

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Bojan Đokić
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Prof. dr Slobodan Bjelica, redovni profesor
Naslov rada: NR	Srpska javnost o međunacionalnim odnosima u Socijalističkoj Autonomnoj Pokrajini Kosovo 1981-1989.
Jezik publikacije: JP	Srpski
Jezik izvoda: JI	srp. / eng.
Zemlja publikovanja: ZP	Republika Srbija
Uže geografsko područje: UGP	AP Vojvodina, Novi Sad
Godina: GO	2019
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	21000 Novi Sad Dr Zorana Đinđića 2

Fizički opis rada: FO	(3 poglavlja / 564 stranice / 3 tabele / 1972 fusnote)
Naučna oblast: NO	Istorija modernog doba
Naučna disciplina: ND	Istorija
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Srpska javnost, međunacionalni odnosi, SAP Kosovo, SR Srbija, SFRJ
UDK	316.653(=163.41):323.1(497.115)"1981/1989"
Čuva se: ČU	FILOZOFSKI FAKULTET, Centralna biblioteka
Važna napomena: VN	
Izvod: IZ	<p>Cilj doktorske disertacije je bio da se na osnovu srpske dnevne i nedeljne štampe istraži odnos srpske javnosti prema položaju srpskog stanovništva u SAP Kosovu u periodu od proleća 1981. do proleća 1989. godine. U disertaciji smo pažnju poklonili analizi međunacionalnih napetosti i stavovima političke, intelektualne i crkvene javnosti. Analizirali smo delovanje i ulogu političke elite, Srpske pravoslavne crkve i srpske stvaralačke inteligencije. Na osnovu njihovog delovanja i javnog stava izvukli smo sledeće zaključke:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Međunacionalni odnosi su narušeni izbijanjem velikih nereda albanskog stanovništva marta i aprila 1981. godine; -Posle nereda u SAP Kosovu 1981. godine, u srpski javni diskurs ušla su dva pojma: navodni „genocid” koji se vršio nad srpskim stanovništvom u SAP Kosovu i prinudno iseljavanje (etničko čišćenje) srpskog stanovništva iz SAP Kosova; -Oba pojma su ostala uklesana u srpsko javno mnjenje tokom proučavanog perioda kao nepromenjiva istina; oba pojma su proizašla iz teškog položaja odnosno ugroženosti srpskog stanovništva u SAP Kosovu, ali i iz političkih razloga; oba pojma su od samog početka

izazivala različite reakcije u srpskoj javnosti i uticala na buđenje nacionalnih emocija; oba pojma su tokom 80-ih godina XX veka ostala u medijsko-propagandnoj sferi;

-Položaj srpskog stanovništva u SAP Kosovu u proučavanom periodu bio je težak, što je vidljivo po podatku da je najveći broj krivičnih i prekršajnih dela između lica različitih nacionalnosti izvršen na štetu srpskog i crnogorskog naroda. Veliki broj krivičnih i prekršajnih dela koji su izvršeni nad srpskim i crnogorskim stanovništvom u SAP Kosovu doprineo je lakšoj politizaciji kriminala u srpskoj javnosti. Srpska javna glasila vršila su politizaciju i najmanjeg međunacionalnog ekscesa, pa su zato međunacionalni odnosi u SAP Kosovu posmatrani uglavnom kroz ekscesne situacije.

-Težak položaj srpskog stanovništva u SAP Kosovu omogućilo je stvaranje njegove viktimizacije što se masovno koristilo u istupanju srpske političke, crkvene i intelektualne elite. Viktimizacija srpskog stanovništva od „albanskog neprijatelja” bio je glavni narativ u srpskim javnim glasilima tokom 80-ih godina XX veka.

-Medijski konstruisani narativ viktimizacije srpskog stanovništva imao je političku pozadinu, pa je koncept viktimizacije srpske nacije bio stalno prisutan u srpskim sredstvima javnog informisanja.

-Kao primarni problem u međunacionalnim odnosima u SAP Kosovu isticano je prinudno iseljavanje srpskog stanovništva. Od 1981. godine, iseljavanje je postalo ključan segment tretiranja međunacionalnih odnosa u SAP Kosovu. Problem iseljavanja srpskog i crnogorskog stanovništva iz pokrajine predstavljao je okosnicu preko koje su se prelamali skoro svi aspekti međunacionalnih odnosa u SAP Kosovu.

-Međunacionalni odnosi u SAP Kosovu bili su dugogodišnja opsesivna tema u srpskim javnim glasilima od 1981. do 1989. godine;

-U štampi je bila prisutna pojednostavljena interpretacija, konstrukcija, pa čak i mistifikacija stanja u međunacionalnim odnosima u SAP Kosovu. Napetostima u međunacionalnim

	<p>odnosima u SAP Kosovu značajno su doprinosila pojedina sredstva javnog informisanja koja su različitim i jednostranim interpretiranjem pojedinih događaja podsticala antisrpsko i antialbansko raspoloženje i time širila prostor za razne manipulacije i podvajanja.</p> <p>-Gledano prema godinama, međunacionalni odnosi u SAP Kosovu bili su nestabilni tokom 1981. i 1982. godine. Međutim, tokom 1983. i 1984. godine vidljiv je napredak i poboljšanje u međunacionalnim odnosima, ali i u sveukupnom stanju. Međutim, međunacionalni odnosi u SAP Kosovu znatno su poremećeni od sredine 1985. godine i u narednim godinama progresivno su se pogoršavali. Kroz štampu je vidljivo da se od 1986. godine postepeno zaoštavao i gubio dijalog između srpskog i albanskog naroda i njihovih elita. Radikalizaciju u međunacionalnim odnosima u SAP Kosovu donela je 1987. godina, od kada su vidljive izražene deobe na nacionalnoj osnovi. Radikalizacija je vodila jedino mogućem rezultatu – potpunoj homogenizaciji i mobilizaciji dva naroda. Od 1988. godine dijalog između dva naroda počeo je progresivno da se gubi, da bi se između novembra 1988. i marta 1989. godine gotovo potpuno izgubio. Kako se gubio dijalog, tako su se pogoršavali međunacionalni odnosi. Međunacionalni odnosi u SAP Kosovu su stepen potpunog razdora dostigli krajem 1988. i početkom 1989. godine.</p> <p>-U drugoj polovini 80-ih godina XX veka problem nije više bio u međunacionalnim odnosima, već u odnosima u SR Srbiji. Suštinski je postojalo nejedinstvo oko promene Ustava iz 1974. godine, i u narodima, ali i u državnim i partijskim organima. Nejedinstvo se neminovno reflektovalo i na međunacionalne odnose u SAP Kosovu.</p>
Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP	8. 2. 2019. godine
Datum odbrane: DO	

Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO	predsednik: član: član:
---	-------------------------------

University of Novi Sad
Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	Doctoral thesis
Author: AU	Bojan Đokić
Mentor: MN	Slobodan Bjelica PHD, professor

Title: TI	Serbian public about inter-ethnic relations in the Socialist Autonomous Province of Kosovo 1981-1989.
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	eng. / srp.
Country of publication: CP	Republic of Serbia
Locality of publication: LP	Autonomous Province of Vojvodina, Novi Sad
Publication year: PY	2019
Publisher: PU	Author's reprint
Publication place: PP	21000 Novi Sad Dr Zorana Đinđića 2

Physical description: PD	(3 chapters / 564 pages / 3 tables / 1972 references)
Scientific field SF	History of Modern Age
Scientific discipline SD	History
Subject, Key words SKW	Serbian public, inter-ethnic relations, SAP Kosovo, SR Serbia, SFRY.
UC	316.653(=163.41):323.1(497.115)"1981/1989"
Holding data: HD	FACULTY OF PHILOSOPHY, Central reading room
Note: N	
Abstract: AB	The goal of the doctoral dissertation was to investigate the attitude of the Serbian public to the position of the Serbian population in SAP Kosovo on the basis of the Serbian daily and weekly press from the spring 1981 to the spring

of 1989. In the dissertation we paid attention to the analysis of inter-ethnic tensions and attitudes of the political, intellectual and ecclesiastical public. We analyzed the role and function of the political elite, the Serbian Orthodox Church and Serbian creative intelligence. Based on their actions and public attitude, we have drawn the following conclusions:

-Interethnic relations have been violated by the outbreak of major riots of the Albanian population in March and April 1981; -After the riots in SAP Kosovo in 1981, two notions came into the Serbian public discourse: the alleged "genocide" that was committed against the Serbian population in SAP Kosovo and the forced eviction (ethnic cleansing) of the Serbian population from SAP Kosovo;

-Both concepts remained engraved in Serbian public opinion during the studied period as an unchangeable truth; both concepts emerged from the difficult situation or vulnerability of the Serbian population in SAP Kosovo, but also for political reasons; both concepts from the very beginning provoked different reactions in the Serbian public and influenced the awakening of national emotions; both concepts remained in the media-propaganda sphere during the 1980s;

-The position of the Serbian population in SAP Kosovo during the studied period was difficult, as it is evident from the data that the majority of criminal and misdemeanor acts between persons of different nationalities were committed at the expense of the Serb and Montenegrin people. A large number of criminal and misdemeanor acts committed against the Serb and Montenegrin population in SAP Kosovo contributed to the easier politicization of crime in the Serbian public. The Serbian public media carried out the politicization of the smallest inter-ethnic excess, so the inter-ethnic relations in SAP Kosovo were viewed mainly through excessive situations.

-The difficult position of the Serbian population in SAP Kosovo enabled him to create his victimization, which was widely used in the rise of the Serbian political, ecclesiastical and

intellectual elite. The victimization of the Serbian population from the "Albanian enemy" was the main narrative in Serbian public media during the 80s of the XX century.

-The media narrative of the victimization of the Serbian population had a political background, so the concept of victimization of the Serbian nation was constantly present in Serbian media.

-As the primary problem in inter-ethnic relations in SAP Kosovo, the forced eviction of the Serbian population is highlighted. Since 1981, emigration has become a key segment of the treatment of inter-ethnic relations in SAP Kosovo. The problem of emigration of the Serbian and Montenegrin population from the province was the backbone through which almost all aspects of inter-ethnic relations in SAP Kosovo were broken.

-Inter-ethnic relations in SAP Kosovo have been a long-lasting obscure theme in Serbian public media from 1981 to 1989;

-Simplified interpretation, construction, and even mystification of the situation in the inter-ethnic relations in SAP Kosovo was present in the press. The tensions in the inter-ethnic relations in SAP Kosovo were significantly contributed by some media outlets that, by varying and unilateral intersection of individual events, encouraged anti-Serbian and anti-Albanian sentiment and thus expanded the scope for various manipulations and sharing.

-Working for years, inter-ethnic relations in SAP Kosovo were unstable in 1981 and 1982. However, during 1983 and 1984, progress and improvement in inter-ethnic relations, as well as in the overall situation, were visible. However, inter-ethnic relations in SAP Kosovo have been severely disrupted since mid-1985 and progressively worsened in the coming years. Through the press, it is evident that since 1986, the dialogue between the Serbian and Albanian people and their elites has been shaken and lost. Radicalization led to the only possible result - complete homogenization and mobilization of two peoples. Since 1988, the dialogue between the two nations has begun to progressively be

	<p>lost, so that between November 1988 and March 1989 it almost completely lost itself. As the dialogue diminished, inter-ethnic relations deteriorated. Inter-ethnic relations in SAP Kosovo reached a degree of complete discord in late 1988 and early 1989.</p> <p>-In the second half of the 1980s, the problem was no longer in inter-ethnic relations, but in relations in the SR Serbia. There was essentially a disagreement about the change of the 1974 Constitution, in the peoples, but also in the state and party organs. Division also inevitably reflected on inter-ethnic relations in SAP Kosovo.</p>
Accepted on Scientific Board on: AS	8 th February 2019.
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	<p>president:</p> <p>member:</p> <p>member:</p>

САДРЖАЈ

Увод, стр. 2.

Глава 1

- 1.1 Јавно мњење и систем информисања у СР Србији 80-их година XX века, стр. 11.
- 1.2 Косово и Метохија у југословенској заједници, стр. 25.
- 1.3 Нереди у САП Косову 1981. године, стр. 41.

Глава 2

- 2.1 Српска штампа о инцидентима на националној основи у САП Косову 1981-1985., стр. 54.
- 2.2 Државни и партијски органи о стању у САП Косову 1981-1985., стр. 76.
- 2.3 Српска православна црква о положају српског становништва у САП Косову 1981-1985., стр. 170.
- 2.4 Интелектуална елита СР Србије о међунационалним односима у САП Косову 1981-1985., стр. 200.

Глава 3

- 3.1 Српска јавност - перцепција и (зло)употреба међунационалних инцидената у САП Косову 1986-1989., стр. 232.
- 3.2 Деловање државних и партијских органа поводом стања у САП Косову 1986-1989., стр. 276.
- 3.3 Међунационални односи у САП Косову и национализам интелектуалне елите СР Србије 1986-1989., стр. 432.
- 3.4 Српска православна црква о међунационалним односима у САП Косову 1986-1989., стр. 480.

Закључак, стр. 513.

Библиографија, стр. 551.

Списак скраћеница, стр. 564.

УВОД

Тема ове докторске дисертације једно је од најкомплекснијих питања српске и југословенске историографије – међунационални односи у Социјалистичкој Аутономној Покрајини (САП) Косово. Додатну сложеност овој проблематици дају и два процеса која су паралелно текла од 1981. године – борба албанског националног покрета за статус републике и борба српског народа за враћање државности Социјалистичке Републике (СР) Србије над покрајином. Рад превасходно разматра ставове српске јавности према међунационалним односима у покрајини у посматраном периоду.

Током постојања Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ), међунационални односи су били најкомпликованији у Босни и Херцеговини, али је косовски проблем био најзамршенији. Са једне стране је стајало већинско српско становништво у СФРЈ, за које је територија Косова и Метохије представљала „српски Јерусалим”, а са друге стране већински албанско становништво у покрајини, са својим тежњама ка независности и идеји о уједињавању свих језичких, културних и етничких крајева. У таквим околностима, међунационални односи на територији покрајине били су крхки и нестални, а њихов развој је зависио, пре свега, од политичких прилика. Иако се могу идентификовати различити периоди у развоју међунационалних односа на овом простору, посебно је карактеристичан период који је наступио после великих нереда албанског становништва с пролећа 1981. године. Ови догађаји су довели до погоршања међунационалних односа у САП Косову, који ће остати затегнути до краја постојања СФРЈ. Због тога смо ову годину изабрали као полазну у нашем проучавању. Међутим, како су враћањем суверенитета и државности СР Србије над тадашњом покрајином, марта 1989. године, наступиле другачије српске, југословенске, па и светске околности и процеси, она нам је послужила као завршни камен међаш у нашем истраживању. То је година потпуног међунационалног раздора у САП Косову.

У истраживању веома компликованих међунационалних односа у САП Косову, пажњу смо усмерили пре свега на српско-албанске односе. Развој међунационалних односа у САП

Косову могао се пратити, између осталог, прегледом средстава јавног информисања у СФРЈ, која су после великих нереда албанског становништва „освојила” слободу и умногоне либералније извештавала јавност о догађајима у покрајини него што је то био случај са периодом од 1945. до 1981. године. У периоду између завршетка Другог светског рата и великих нереда албанског становништва, јавност је углавном била добро обавештена само о „контрареволуцији” у покрајини из 1968. Право стање међунационалних односа у покрајини дуго је скривано од јавности, што је код српског и црногорског становништва створило мишљење да се проблем „никада неће решити”, а код албанског становништва да је у питању „завера Срба против њих”.¹

Иако је до сада објављено мноштво књига, чланака, архивских докумената, сећања, аутобиографија, дневника, као и литерарних и уметничких дела која указују на положај српског и црногорског становништва и тумаче међунационалне односе током 80-их година ХХ века у САП Косову, и даље не постоји научна историографска студија која обрађује ову тему у наведеном периоду. Управо то што досадашња историјска истраживања нису посветила много пажње овој проблематици и што нема значајније монографије о положају српског и црногорског становништва и међунационалним односима у САП Косову у периоду од 1981. до 1989. године, разлог је зашто смо се определили за ову тему. Стање на Косову у наведеном временском периоду само је делимично истраживано и зато тема заслужује да буде опсежније истражена и вреднована од научне заједнице. Обзиром да није урађено јединствено истраживање о положају српског и црногорског становништва у САП Косову и међунационалним односима у наведеном периоду, предложена тема има велики значај за историјску науку. Њен превасходни циљ је да истражи однос српске јавности према положају српског и црногорског становништва у САП Косову и реално прикаже међунационалне односе у наведеном временском оквиру.

Докторска дисертација није писана као историја Косова и Метохије. Сачињена је са намером да, на основу текстова који су објављивани у дневној и недељној штампи, у оквиру јасно омеђеног простора и времена, прикаже најзначајније тачке и периоде развоја међунационалних односа у САП Косову. Испред нас је био тежак задатак утврђивања што вернијег и аутентичног приказа развоја међунационалних односа у периоду од великих нереда албанског становништва до усвајања уставних амандмана СР Србије из 1989. године. Притом се нисмо задржали само на дескриптивној представи стања у међунационалним односима, већ смо покушали да разбијемо митове који су настали током или пре проучаваног периода. Рад на

¹ Бранислав Милошевић, „Национализам и демократија”, *НИИ*, бр. 1912, 23. август 1987, 18-19.

откривању многих заблуда, предрасуда и пропагандних манипулација које су пратиле бурна дешавања током 80-их година посебно су отежавали дивергентни, једностранни и субјективни судови. Ипак, треба имати у виду да многе догађаје није било могуће растумачити у потпуности, а мањи број њих ће вероватно остати заувек нејасан историографији. Један од таквих примера је случај Ђорђа Мартиновића.

У нашем раду, српску јавност представља јавно мњење које су превасходно креирале политичка, интелектуална и верска елита. Средства јавног информисања (првенствено штампа, али и књиге, новине, брошуре, часописи, радио и телевизија, леци, јавни зборови, итд.) била су медијатори њихових ставова ка крајњим корисницима – српском и југословенском становништву. До избора теме и до овако дефинисаног наслова дошло је јер је истраживање обављено превасходно на основу великог броја објављених чланака из српских дневних и недељних листова, на основу литературе и делимично објављене архивске грађе. У неким деловима је било неминовно користити и штампу из других југословенских република.

Докторска дисертација припада историји Србије и Југославије, а њен научни значај је у томе што ова веома важна тема није до сада целовито обрађена у српској, па ни југословенској историографији. Обзиром да је само фрагментарно изучавана, оправдава наш избор. Поред научног, рад има и друштвени значај, а он се сагледава у крајњем исходу – објављивању резултата истраживања у виду научне монографије. На тај начин би се широка јавност упознала са изучаваном темом, која је посебно значајна за укупно сагледавање међунационалних односа, пре свега, српског и албанског становништва на простору Косова и Метохије.

Методологија нашег рада захтевала је проналажење и преглед новинских чланака, њихово проучавање, анализу и упоређивање, уз коришћење релевантне литературе. Првенствено смо се бавили анализом писања српских гласила о међунационалним односима у САП Косову у периоду од 1981. до 1989. године. Према методама које смо примењивали у истраживачком поступку, рад превасходно припада историјској науци. Област истраживања је савремена историја односно историја Југославије. Својим мањим делом докторска дисертација би се могла подвести и под политичке науке.

Резултати досадашњих истраживања на ову тему су углавном фрагментарни и бавили су се углавном другом половином 80-их година. Комплексност истраживања није се огледала само у временском хоризонту рада који је одређен периодом од 1981. до 1989. Проблем су нам представљале и разлике у српској јавности, које су биле велике по низу питања, па је било

нужно анализирати их и укрстити. Све што је кроз систем информисања презентирано широкој јавности имало је значајан утицај на формирање јавног мњења, што је даље утицало на одлуке покрајинских, републичких и југословенских власти, али и на интелектуалне и верске елите. Зато је било потребно у докторској дисертацији приказати на који начин је српска јавност обавештавана и како је она то примила.

Дисертација је резултат емпиријског истраживања спроведеног методом анализе садржаја српских штампаних средстава јавног информисања. Пажњу смо поклонили анализи међунационалих напетости и ставовима политичке, интелектуалне и црквене јавности. Анализирали смо деловање и улогу Српске православне цркве и српске стваралачке интелигенције (Удружења књижевника Србије, Српске академије наука и уметности, универзитетских наставника, итд.). Како су њихово деловање и улога били директно зависни од унутрашњополитичких догађаја и фактора, неминовно смо морали да анализирамо и деловање и улогу политичке елите.

Приликом израде докторске дисертације, користили смо разноврсне изворе. Примарни извори се налазе, пре свега, у оквиру јавних гласила. Хеуристичка основа дисертације је штампа. Иако секундарни историјски извор, штампа представља одлично сведочанство времена. За проучавани период смо обрадили све бројеве дневног листа *Политика*, због угледа који је лист имао и коме се веровало, тако да он представља костур нашег рада. У овим новинама се могло наћи и антикомунистичких текстова, али и националистичких, посебно од септембра 1987. године. Важно је напоменути да *Политика* није била иста пре и после злочина који је извршен 3. септембра 1987. године у Параћину. Ипак, била је и остала сведок времена, па би свако истраживање српске јавности мимо увида у писање овог листа било неодговорно. Како смо се у дисертацији бавили и деловањем и јавним ставом српске интелектуалне и верске елите, морали смо да обрадимо све бројеве верског листа *Православље*, затим и часописа *Књижевне новине* и *Књижевна реч*. Такође, обрадили смо највећи део бројева приштинског дневног листа *Јединство*, као и недељних новина *Дуга*, *Интервју* и *Недељне информативне новине (НИН)*. Пошто су поједине информације први објављивали и неки други листови, као што су *Борба*, *Вечерње новости*, *Јез*, новосадски *Дневник* и други, у истраживању смо обратили пажњу и на њихове текстове. Фрагментарно смо користили и неке хрватске и словеначке листове, а у неким случајевима и приштинску *Рилиндју*, лист који је излазио на албанском језику, али смо се

претежно бавили периодиком која је излазила на српском језику. Целокупни списак коришћених листова дат је на крају докторске дисертације.

У раду се нисмо ослањали само на податке из дневних и недељних листова. Због самог предмета истраживања, објављена литература нам није била посебно важна, али смо је користили у анализама и закључцима. Притом је била пресудна литература која је садржавала важне податке о наведеној теми и која је осветљавала поједине историјске догађаје и процесе који су током 80-их година остајали у сенци. У такве ауторе убрајамо историчаре Љубодрага Димића, Слободана Бјелицу, Косту Николића, Срђана Цветковића, Димитрија Богдановића, Ђорђа Борозана, Владимира Стојанчевића, Душана Батаковића, Момчила Павловића, Предрага Ј. Марковића, Владана Јовановића, Зорана Јањетовића, Милета Бјелајца, Латинку Перовић, Миомира Гаталовића, Петра Ристановића, али и друге историчаре и писце који су се бавили историјом Косова и Метохије. Од непроцењивог значаја за израду докторске дисертације, био је увид у објављену архивску и мемоарску грађу.

У овом делу докторске дисертације требало би указати на теоретско-методолошки приступ који смо користили у раду. Определили смо се за комбиновани хронолошко-тематски приступ. Поједини делови дисертације су дати хронолошким приказом, који је захтевао већи простор и дугорочнију истраживачку анализу. У једном броју поглавља смо се приклонили селективном тематском приступу, јер је то захтевао наш истраживачки рад. Без обзира за који смо се приступ одлучили, у свим поглављима смо наглашавали кључне, односно преломне тренутке у развоју међунационалних односа у САП Косову.

Сама структура рада је уобличена током истраживања. Уобичајено, дисертацију отвара увод, а на њеном крају се налазе библиографија и списак скраћеница. Централни део чине три главе и закључак. У првој глави су дате опште хипотезе, односно обрађена су три питања која су важна за нашу тему. Један одељак садржи разне историјске податке о систему јавног информисања САП Косова, СР Србије и СФРЈ и њиховом ставу према међунационалним односима у САП Косову. Други одељак се бави историјом Косова и Метохије у времену постојања југословенске државе и у њему су дати општепознати подаци. У трећем одељку се разматра проблематика великих нереда албанског становништва из 1981. године и уставних промена. Како се до сада о односу нереда у САП Косову и уставних промена није писало, подаци који су презентовани у овом одељку представљају одређену историографску новину, јер су велики нереди албанског становништва први пут доведени и у везу са уставним променама.

Друга глава обухвата временски период од 1981. до 1985. године и садржи четири одељка. У тим одељцима смо истраживали деловање и јавни став Српске православне цркве, интелектуалне елите и најзначајнијих партијских и државних форума у САП Косову, СР Србији и СФРЈ према међунационалним односима у САП Косову. Један одељак у другом поглављу издвојен је за истраживање односа српске штампе према разним прекршајним и кривичним делима која су извршена над српским и црногорским становништвом у САП Косову током наведеног периода.

Трећа глава обухвата временски распон од 1986. до 1989. године и такође садржи четири одељка. Као и у претходној глави, три одељка су везана за црквену, интелектуалну и политичку јавност, односно њихове ставове према међунационалним односима у САП Косову. Један одељак се поново бави (зло)употребом и утицајем на јавност разних кривичних и прекршајних (не)дела који су извршени над српским и црногорским становништвом у САП Косову током наведеног периода. Поред тога што друга и трећа глава садрже посебне хипотезе и одређене историографске новости, одликују се аналитичким приступом проблему. У њима се аналитички даје објашњење одређених феномена, процеса и догађаја. У закључку на крају докторске дисертације приказани су основни налази и резултати истраживања.

Основна намера аутора докторске дисертације је боље разумевање и спознаја периода од 1981. до 1989. године, гледано кроз призму српске јавности на положај српског и црногорског становништва у САП Косову. Пратили смо период од насилних нереда албанског становништва у САП Косову марта 1981. па до краја марта 1989, када су у Скупштини СР Србије усвојени амандмани на Устав СР Србије. Поред пада „гвоздене завесе” и наступајућих геостратешких промена, 1989. је била преломна година и за косовску, али и југословенску кризу.

Докторска дисертација омогућује боље сагледавање положаја српског и црногорског становништва и међунационалних односа у САП Косову у наведеном периоду, посматрајући их преко реакција појединаца, институција и организација. Рад прати активности и мере које су предузимали органи у САП Косову, СР Србији и СФРЈ ради сређивања стања у периоду након насилних нереда албанског становништва 1981. године; прекршаје и кривична дела који су узнемиравали јавност; рад највиших форума САП Косова, СР Србије и СФРЈ на стабилизацији стања и поправљању положаја српског и црногорског становништва, али и рад осталих органа и организација; односе Српске православне цркве према положају православних верника у САП Косову; и ставове интелектуалне елите према међунационалним односима у САП Косову.

Дисертација такође објашњава и појашњава утицај и реакцију српске јавности на збивања у вези са нарушеним међунационалним односима у САП Косову у наведеном периоду.

После великих нереда албанског становништва, у српски јавни дискурс су ушла два појма: геноцид и етничко чишћење. Иако је до сада тема о међунационалним односима у САП Косову током 80-их година само фрагментарно истраживана, ова два појма су уклесана у српско јавно мњење као непромењива истина. У нашем раду доносимо нова сазнања и другачија тумачења одређених догађаја из 80-их година, али и другачија тумачења ова два појма, која су остала привезана за територију Косова и Метохије до данашњих дана.

Докторска дисертација својом свеобухватном анализом треба да омогући боље разумевање положаја у коме се налазило српско и црногорско становништво у САП Косову током 80-их година. Њен вредан допринос историјској науци је и то што подробним тумачењем прилика у посматраној декади олакшава схватање догађаја који су наступили у наредној деценији и наредном веку. Сматрамо да смо дисертацијом успели да реално прикажемо политички, економски, културни и национални положај српског и црногорског становништва у САП Косову током 80-их година, те да смо тиме направили значајан научни искорак ка потпунијем сагледавању сложених међунационалних односа на овом простору.

Посао на изради докторске дисертације је био веома изазован, али и незахвалан. Изазован, јер је ваљало многе догађаје анализирати у средствима јавног информисања, упоредити их са литературом, а онда сместити у калупе дневне политике и тренутних међунационалних односа. Незахвалан, јер је било готово немогуће да се на ограниченом простору и на основу мноштва новинских написа изнесе потпун научни приказ међунационалних односа у САП Косову. Посебно зато што су многи догађаји имали барем две истине, углавном различита територијална и национална тумачења. Упркос разликама у оценама догађаја, пре свега између оних које су долазиле из СР Србије и оних које су долазиле из САП Косова, али понекад и оних са нивоа СФРЈ, покушали смо да дамо објективан суд. Притом смо били свесни да ће наш „суд“ често бити у колизији са „провереним“ истинама које деценијама егзистирају у српској и албанској историографији, посебно у публицистици. Но, посао историчара није да задобије љубав широких народних маса, већ да подржава истину.

Како сам докторску дисертацију завршио за непуне три године, ред је да неколико речи захвалности упутим онима који су ми пружили помоћ и подршку при изради докторске дисертације, али и онима без чије помоћи она не би ни била написана.

За израду докторске дисертације велику захвалност дугујем Небојши Стамболији и Младену Ацковићу, колегама са Института за савремену историју, који су ми позајмили дневни лист *Политика* и тако омогућили да велики део истраживања обавим ван библиотеке. Други део истраживања и највећи део писања докторске дисертације обавио сам у Народној библиотеци Србије, па се овом приликом захваљујем овој реномираној установи и свим њеним чиновницима што су имали стрпљења за мој рад. Захвалност дугујем и својим пријатељима и фамилији, јер је наше дружење често трпело због обавеза које сам имао на изради дисертације и у радном ангажману. Посебну захвалност дугујем сестри Бојани и зету Александру Спасићу, из разлога који су њима познати.

Ипак, највећу захвалност дугујем проф. др Слободану Бјелици, који је 2015. године прихватио да ми на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду буде ментор на докторским студијама и који је дефинисао тему. Њему дугујем захвалност на помоћи, сугестијама и стрпљењу.

ΓΛΑΒΑ 1

Многобројни филозофи, од Платона до данашњих дана, промишљали су улогу јавног мњења у друштву.² Јавно мњење је мишљење о неком значајном друштвеном питању (политичком, економском, правном, спортском, и сл.) које је раширено, доминантно у јавности неке веће социјалне групе у одређеном тренутку. Јавно мњење чине тренутна уверавања, ставови и афективно обојени судови. Зато је врло флуидно, подложно променама, контроли и манипулацијама политичких и економских центара моћи.³ Већина теоретичара сврстава јавно мњење у домен политикологије, иако је ова дисциплина истовремено везана и за социологију, социјалну психологију, социологију сазнања и комуникологију.⁴

Јавно мњење је колективни став или реакција једног дела друштва на догађаје који се сматрају значајним. Јавно мњење се најчешће односи на јавне послове и на политику заједнице у вези са неком друштвеном акцијом. Јавља се или као отпор или као подршка некој иницијативи.⁵ Јавно мњење је социополитичка категорија од несумњивог значаја за развој и функционисање демократског поретка и обликовање њему одговарајуће јавне политичке културе.⁶

Појам јавног мњења је изведен од глагола мнити, а настао је у периоду формирања грађанског друштва на прелазу од меркантилизма ка либерализму, у исто време са слободом штампе и са публиком.⁷ Изрази за јавно мњење у прошлости су били разнолики: *vox populi* у антици, *general opinion* и *public spirit* у Енглеској, *esprit general*, *opinion*, *critique* у Француској и *sense* у Сједињеним Америчким Државама.⁸ Као што назив каже, појам садржи два битна елемента: јавност и мишљење. Што се тиче мишљења, под јавним мњењем се подразумевају мишљења која се састоје било од судова вредности било од судова стварности о оним чињеницама које нису тачно утврђене, тј. за које се не зна како поуздано треба да гласи суд

2 О развоју учења о јавном мњењу видети: Небојша Пантелић, „Јавно мњење”, *Политичка ревија: часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику*, 2-4/2007, 759-761.

3 Живојин Ђурић, Драган Суботић, *Медији, јавно мњење и политика*, Београд 2009, 119-120.

4 Исто, 223.

5 Исто, 248.

6 Исто, 250.

7 Н. Пантелић, *н. д.*, 756.

8 Ж. Ђурић, Д. Суботић, *н. д.*, 196.

стварности. Другим речима, мишљење од кога се састоји јавно мњење никако се не може односити на ствари за које су поуздано утврђени судови стварности, тј. истина.⁹

Јавно мњење је мишљење друштвене групе о решењу социјално нарушене ситуације, која као проблем непосредно тангира друштво и налажење решења проблема кроз дискусију и сучељавање различитих мишљења у којој су сви учесници, те припрема понашање и акције те групе у односу на проблем и доминантно мишљење.¹⁰ Или другим речима, јавно мњење представља стајалиште одређене категорије људи у одређеном временском тренутку. Оно је динамички процес истраживања, прилагођавања и усклађивања идеја на путу према колективном одређењу смера деловања. Јавно мњење се јавља у групама које групно одређују шта је тема, зашто је она предмет јавног мњења, те шта се с њом може учинити.¹¹ Међутим, јавно мњење није резултат критичке научне расправе. Оно је површно и лако промењиво, често заснивано на заблудама и предрасудама. Као такво, оно је непоуздано и субјективно.¹²

Милорад Ђорђевић закључује да је „јавно мњење, у крајњем, друштвено условљено мишљење одређеног броја грађана о појединим питањима, које је изражено јавно и усмерено не само на утицање на јавне послове него и на учествовање у власти, тј. на претварање овог мњења у важећу политику, у закон”.¹³ Од бројних дефиниција јавног мњења, нама се чини да је ова најприкладнија за наш рад.

Живојин Ђурић и Драган Суботић указали су на основне детерминанте јавног мњења: 1. Мњење је изузетно осетљиво на значајне догађаје; 2. Догађаји изузетне важности често могу привремено да покрену јавно мњење из једне крајности у другу; 3. Догађаји утичу на мњење, а не речи; 4. Усмени искази имају већу снагу када сами слушаоци морају да траже тумачења из поузданог извора; 5. Јавно мњење не предвиђа догађаје, оно само реагује на њих; 6. Мњење се заснива на сопственом интересу; 7. Уколико постоји самопоштовање, мњење се не може лако мењати; 8. Људи лакше прихватају критичке одлуке својих лидера ако и сами учествују у одлучивању; 9. Јавно мњење, као и лично мишљење, обојено је жељом; 10. Важне психолошке димензије јавног мњења су: усмерење, интензитет, ширина и дубина; 11. Утицај креатора јавног мњења.¹⁴ У процесу стварања јавног мњења треба разликовати четири ступња или делатности које тај процес чине. Прво је значење јавног мњења, тј. стварање основне идеје о односним

⁹ Исто, 197.

¹⁰ Исто, 221.

¹¹ Исто, 184.

¹² Исто, 249.

¹³ Милорад Ђорђевић, *Јавно мњење*, Београд 2004, 20.

¹⁴ Ж. Ђурић, Д. Суботић, *н. д.*, 251.

питањима. Друго је разрађивање, тј. употпуњавање, подробније образлагање и у извесној мери мењање основне идеје. Треће је ширење јавног мњења, тј. већ разрађеног мишљења. Четврто је прихватање, које се састоји у прихватању односног мишљења као свог, тј. слагање са њим.¹⁵ При стварању јавног мњења обично постоји подела рада на оне који га стварају, оне који га шире и оне који га прихватају (зачетници, ширитељи и прихватачи). Ова подела рада и разликовање улога говори да се у оквиру сваке групе која има своје јавно мњење разликује једна мања група оних који јавно мњење стварају и шире, и једна далеко већа група оних који ово мњење прихватају.¹⁶

Јавно мњење је израз политичке и друштвене моћи, које се често злоупотребљава за манипулацију јавности. Према Небојши Пантелићу, једина поуздана одбрана од манипулација сваке врсте јесте самостално, критичко мишљење и мњење које се постиже истином и разумом.¹⁷ Главни извор информација у области јавног и, пре свега, политичког живота су медији и зато често о њима говоримо као о четвртом стубу власти у друштву. Постојање независних медија је неопходан услов ширења идеја у циљу обезбеђивања слободе говора.¹⁸ Утицај медија на формирање јавног мњења је огроман, јер представљају одређујући филтер између стварности и њене перцепције у јавности.¹⁹ Владимир Баровић закључује да медији недвосмислено служе као комуникациони канал у свакодневним активностима једне заједнице и, према Лоримеру, они су друштвене институције које функционишу унутар посебних стега права и политике.²⁰ Медији нису свемоћни у наметању закључака, али су значајни у форсирању одређених тема које јавно мњење терају на размишљање и указивање друштвеног значаја.²¹

У формирању јавног мњења посебно важну улогу имају масовни медији.²² Медији (посредници) масовног комуницирања су објекти (мреже, канали, средства) путем којих се поруке, кроз одређени простор и за одређено време, преносе од комуникатора до реципијената.²³ Аудиторијум претежно верује у истинитост информација које пласирају медији, јер се полази од тога да је јавност сведок.²⁴ ТВ слике, наручени коментари, непроверене изјаве, садржаји

15 Исто, 183.

16 Исто, 183.

17 Н. Пантелић, *н. д.*, 764.

18 Ж. Ђурић, Д. Суботић, *н. д.*, 261.

19 Исто, 259.

20 Vladimir Barović, *Mediji i građanska okupljanja*, Novi Sad 2009, 8.

21 Ж. Ђурић, Д. Суботић, *н. д.*, 124.

22 Исто, 119-120.

23 Исто, 125.

24 Исто, 119.

засновани на климавим чињеницама, неусклађена расподела информација, конструкција речи, драматичност музике, теорија спектакала, злоупотреба технике и новинарске етике чине мали део богатог репертоара, медијских манипулација, помоћу којих се јавно мњење наводи на брзоплето и погрешно расуђивање.²⁵

Појам јавности постао је феномен без кога се не може замислити ниједна политичка, економска, друштвена или културна акција.²⁶ Јавност је шири појам од јавног мњења. Јавно мњење се формира у средишту јавности у којој се грађани несметано окупљају и слободно изражавају своја мњења и мишљења. Јавност је друштвени и политички простор у коме настаје и делује јавно мњење.²⁷

Значење термина „јавност” изведено је из значења речи „јава”, као појавног света који се може чулима опазити. „Јавно” зато означава обзнањеност и општу приступачност. Политичко значење речи „јавност” у овом смислу изводи се из латинских речи „publicus” (јаван) и „populus” (народ). Јавно, сходно овим терминима, означава нешто популарно или народно.²⁸ Термин „мњење” (латинска реч *opinio*) значи несигуран и не потпуно доказани суд. У значењу речи мњење садржано је и значење репутације, односно гласа, угледа, оцене у мишљењу других. Тако су ова два значења повезана у значењу угледа који је сумњив и који тек треба да се докаже. Појам јавног мњења носи веома јак призвук колективног мишљења, као мишљења масе. Тек се у XVIII веку јавља појам јавног мњења (*public opinion*) који се односи на резоновање публике способне да суди.²⁹ Јавност као посредујућа инстанца између друштва и државе омогућава образовање публике, која постаје носилац јавног мњења. Јавно мњење је заправо носилац публициитета који обезбеђује демократску контролу државне делатности.³⁰ Према томе, најважнији услов за функционисање демократског јавног мњења јесте слободна циркулација информација, што је могућно само тамо где средства информисања нису предмет државног монопола.³¹

Феномен јавности има два значења: шире (неполитичко) и уже (политичко). Појам јавности у ужем, односно политичком значењу, уско је повезан и тешко одвојив од појма „јавно мњење”, упркос томе што је јавност, чак и овако схваћена, шири појам јавног мњења, будући да

25 Исто, 124.

26 Исто, 256.

27 Н. Пантелић, *н. д.*, 757.

28 Ж. Ђурић, Д. Суботић, *н. д.*, 187.

29 Исто, 188.

30 Исто.

31 Исто.

она представља друштвени и политички простор у коме делује јавно мњење. Јавност представља посредујућу сферу између друштва и државе, у којој се формира публика која је носилац јавног мњења.³² Оно што сферу грађанске јавности чини нестабилном, промењивом и противречном, јесте чињеница да се преко индивидуалних мишљења или интереса кроз њу изражавају интереси група или класа, тако да појединци, који у почетку полазе од свог личног мишљења, све више то лично мишљење усклађују са мишљењем и ставовима групе са којом се највише изједначују.³³

Јавност постоји свуда где је присутна публика.³⁴ Може се говорити и о уметничкој, књижевној (литерарној), научној, спортској, културној, стручној (за одређену област) и другој јавности. Она се увек јавља тамо где постоји публика, тј. грађани који су непринудно окупљени и испољавају слободно своје мишљење, могу да га обаве, и смеју да расправљају о пословима од општег интереса.³⁵ Поред опште јавности (*general public*), која је дифузна, неорганизована и неинституционализована, може се говорити и о институционализованој јавности, нпр. о масовним медијима, политичким партијама, различитим друштвеним групама и организацијама које нису само израз јавности, већ и стваралац јавног мњења.³⁶

Јавност је безлична и медиј је држи на окупу (ТВ, радио, новине, итд.), а формира се унутар неке делатности (економија, политика, наука, уметност, екологија, итд.). Не постоји само једна јавност и једна особа може припадати разним јавностима. Унутар јавности се расправља о проблемима, тражи њихово решење и припрема одређена акција.³⁷

Системом информисања се обезбеђују потребни подаци и информације у свим областима друштвеног живота.³⁸ О систему информисања у СФРЈ током 80-их година није се много писало. Ипак, основа за систем информисања који је грађен у том периоду постављена је раније. На седници Савезног већа Скупштине СФРЈ, која је одржана 16. маја 1979. године, донета је Резолуција о основама друштвеног система информисања. Она је утврђивала задатке свих субјеката друштвеног система информисања на даљем развоју овог система у правцу

32 Исто, 191.

33 Исто, 189.

34 Исто, 196.

35 Исто, 193.

36 Исто, 194.

37 Исто, 223.

38 Драгослав Марковић, Доброслав Ћулафић, *Друштвени систем информисања: активности и мере на спровођењу Резолуције о основама друштвеног система информисања*, Београд 1980, 8.

афирмисања позитивних примера из дотадашње праксе и отклањања уочених слабости. Намера Резолуције је била изградња система информисања на свим нивоима.³⁹

У наведеној Резолуцији је скренута пажња да се претходно дешавало да су информације биле усмерене претежно „према пословодним органима, што је погодовало стварању монопола и бирократско-технократских утицаја. Због тога, грађани нису увек благовремено, у довољној мери и на приступачан начин информисани о свим питањима о којима се доносе одлуке. Управни и извршни органи друштвено-политичких заједница, у неким случајевима, давали су непотпуне податке и информације грађанима”.⁴⁰ Подлога за развој система информисања у СР Србији постављена је следеће године. На седницама сва три већа Скупштине СР Србије, које су одржане 22. маја 1980. године, усвојен је документ под насловом „Друштвени систем информисања – постојеће стање и правци даљег развоја”. У документу се указивало на правце даље активности и мера које је требало предузети у наредном периоду.⁴¹ На основу њега је направљен Нацрт договора о основама плана развоја друштвеног система информисања у СР Србији за период од 1981 до 1985. године.⁴² Велики нереди албанског становништва из 1981. године и отварање питања положаја српског становништва у САП Косову допринели су развоју система информисања, а посебно либерализацији јавних гласила, која од тог тренутка слободније и учесталије преносе информације које су до тада биле табу тема.

Српско и црногорско становништво се у САП Косову налазило у положају народа, док је албанско становништво имало статус народности, што је био еуфемистички термин за мањинско становништво, и уживало је сва уставна права у политичком систему СФРЈ. Појам „народност” била је политичка, односно идеолошка конструкција, која није позната ван простора СФРЈ. Важно је напоменути да су све народности у СФРЈ имале иста права као и народи. Међутим, гледајући укупан број становника у покрајини, мањинско становништво на овој територији било је српско и црногорско. Чињеница да је српско и црногорско становништво чинило релативно мањинско становништво у САП Косову, иако није имало статус националне мањине, односно народности, важна је због перцепције косовског проблема. Српско становништво је било мањинска група у САП Косову, али већински народ у СФРЈ. Статус народности, који је имало албанско становништво у СФРЈ, давао је српској јавности право да одбије њихов захтев за републиком.

39 Исто, 14.

40 Исто, 7.

41 Исто, 28.

42 Исто, 31.

У таквим околностима је српско и црногорско становништво, као мањински део становништва покрајине у албански већинском окружењу, било изложено несигурности и страху не само за националну него и индивидуалну егзистенцију. Због тога су Срби и Црногорци захтевали једнакост са другима, јер су веровали да су били економски, политички и културно дискриминисани од краја 60-их година. Веровали су да је пад Александра Ранковића са власти 1966. године (у то време једног од четворице најутицајнијих људи у југословенској држави) и напуштање његове политике чврсте руке и централизације узрок многих њихових недаћа. Стога је његов пад у српском народу изазвао симпатије за његову косовску политику, која је након 1986. године практично митологизована, што је био израз растућег антиалбанског расположења.⁴³

Српски и албански народ посматрају покрајину као део свог наслеђа, па су одатле извирале код њих идеје о самосталној контроли покрајине. Албанско становништво иступило је 1968. године са јасним захтевом који се огледао у паролу „Косово-република”, али је и српско становништво почев од усвајања Устава СФРЈ из 1974. године захтевало да се на САП Косово врати СР Србија. У сукобу два народа, неминовно су страдали њихови међунационални односи, до чијег је погоршања дошло после великих нереда албанског становништва с пролећа 1981. године.

Србија је увек имала директан утицај на међунационалне односе на Косову и Метохији. О правом стању тих односа у јавности се током 70-их година ћутало. Чак је постојала тенденција фризирања и улепшавања, па су међунационални односи у покрајини приказивани као идилични.⁴⁴ О тешком положају српског и црногорског становништва није се јавно говорило, јер би се човек екетировао као националиста, али се шапутало у свакодневном животу. Немоћна да сама нешто учини поводом тешког стања српског и црногорског становништва у покрајини, СР Србија се после великих нереда албанског становништва ослонила на веома моћан инструмент – средства јавног информисања.

Од великих нереда албанског становништва 1981. године, САП Косово је било у жижи интересовања српске јавности. Српска јавна гласила током 80-их година нису се разликовала од данашњих. Обиловала су необјективностима, тенденциозностима, пристрасностима, сензационализмом, итд. Карактеристика им је да су врло мало извештавала о позитивним

43 Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla: Uspon, kriza i pad Četvrtе Jugoslavije: (1974-1990)*, Beograd 2003, 334.

44 Зејнел Зејнели, *Ко је издао револуцију*, Приштина 1988, 116.

тенденцијама у САП Косову, па су у српској јавности међунационални односи посматрани углавном кроз ексцесне ситуације.

У посматраном периоду, средства јавног информисања (штампа, радио и телевизија) била су под (полу)контролом републичких и покрајинских елита, јер је после 1981. године кренула њихова постепена либерализација. Тако је о ситуацији у САП Косову свака југословенска република и покрајина имала онолико информација колико је њихово руководство желело. У СР Словенији је после 8. седнице ЦК СК Србије преко 20% свих текстова објављених у јавним гласилима о СР Србији имало негативну конотацију.⁴⁵ Током 80-их година, јасно се учавала подељеност југословенске штампе према територијалној и националној припадности.⁴⁶ Штампа у СФРЈ је представљала ставове и позицију свог руководства. Дневни лист *Политика* је рефлектовао званичне ставове руководства СР Србије и имао највећи тираж. Ревизијална штампа је следила политичке сигнале и није се бавила аналитичким и критичким односом према догађајима. Њен циљ је био усмеравање пажње ка сензационалистичким вестима, које су производеле емоције.

Средства јавног информисања која су током 80-их година пратила ситуацију у САП Косову могу се поделити у три групе. Прву групу су чинили београдска штампа и *Јединство* из Приштине, који су редовно и критички пратили ситуацију у покрајини. У другој групи су била гласила на албанском језику, пре свега приштински лист *Рилиндја*, која су информишући становништво нагласак стављала на побољшање политичко-безбедносне ситуације и на добре резултате које су покрајинске власти оствариле у борби за стабилизацију стања после великих нереда албанског становништва. У трећу групу су сврстана гласила из других република и САП Војводине, која су објављивала најмање текстова о ситуацији у САП Косову, и они су се налазили између прве и друге групе, приближавајући се час једној, час другој страни.⁴⁷ Средства јавног информисања у СФРЈ су целовитим приступом настојала да у јавност продре сазнање о ситуацији у САП Косову и превлада схватање да су проблеми у покрајини југословенски, а не само проблеми које треба да решавају САП Косово и СР Србија. Посебно питање је колико су она у томе успела.

Због територијално и национално подељене штампе, све време током 80-их година су постојале различите интерпретације косовске стварности и различити приступи тој

45 Тома Милић, „Захтева се писање беле књиге о косовској стварности”, *Политика*, 17. децембар 1988, 5.

46 З. З., „Штетно политизирање сваког шамара на Косову”, *Политика*, 12. децембар 1987, 6.

47 Р. Бабић, „Одговорно обављен задатак”, *Политика*, 16. децембар 1986, 6.

проблематици. У појединим јавним гласилима су само преношене информације, у другима су проблеми умањивани или чак занемаривани, у трећима су били предимензионирани и драматизовани, а четврта су извештавала оскудно или потпуно занемаривала ову тематику. Њихова (не)одмереност је у првом реду зависила од политичких кретања, а критичност није увек и у свим југословенским крајевима била на завидном нивоу. Проблемско-аналитичких текстова о међунационалним односима у САП Косову је било мало, а такве су објављивала углавном јавна гласила из СР Србије. Различито су оцењивани узроци погоршаног стања у међунационалним односима у САП Косову, такође и разлози и темпо исељавања српског и црногорског становништва из покрајине. Различита посматрања су била видљива на сваком кораку. Средства јавног информисања су посебно пратила рад најважнијих партијских и државних руководства, али и бурна дешавања изазвана разним међунационалним или националним ексцесима. У неким моментима су српска јавна гласила представљала авангарду и покретала многе друштвенополитичке активности.

Средства јавног информисања су се налазила у средишту актуелних друштвених и политичких збивања, а посебан значај су задобила поводом косовске проблематике у периоду од 1981. до 1989. године. Она су дала знатан допринос сређивању стања у САП Косову и разобличавању појединих процеса, догађаја и појединаца, али је истовремено њихово деловање одликовала и тенденција минимизирања последица и различито тумачење узрока и деловања албанског и српског националног покрета. Од почетка априла 1987. године, приметно је да лист *Рилиндја* преузима улогу „дежурног заштитника” интереса албанског становништва, а лист *Јединство* заштитника судбине српског и црногорског становништва. У појединим написима било је приступа који су се ослањали на паралогизме, хипотезе, неаргументоване тврдње, а неретко и измишљотине, што се појачало у периоду од 1985. године, од када у медијима расте број дезинформација и демантија. Јасно је да такви написи нису доприносили сређивању стања у САП Косову. Иако је јавно информисање било углавном објективно, понекад је писано и субјективно.⁴⁸ Ремзи Кољгеци, члан Председништва ПК СК Косова, почетком априла 1987. године, указивао је да јавна гласила не поклањају одговарајућу пажњу афирмисању позитивних кретања и постигнутих резултата: „Када се пише о Косову, стиче се утисак да слушате покварену магнетофонску траку, где се понављају теме: хаварија, паљевина, злоупотреба, убиство, туча и да све не набрајам. Употребљавајући само ове изразе и квалификације, наравно

48 З. Зејнели, „Уз похвале и критике”, *Политика*, 9. април 1987, 8.

да се онда Косово разликује од других средина и посебно се осликава у свести јавности. Међутим, таква истицања, извучена из косовске стварности, у овом тренутку изгледа да нису само ствар метода, већ по свему судећи то је стратегија: циљ је да САП Косово буде стално у центру пажње као специјална зона, као зона перманентне опасности, да би се на тај начин оправдали и иза тога крили захтеви разних деструктивних, националистичких и реваншистичких кругова⁴⁹. С времена на време, у штампи су објављивани текстови са понеким примерима добрих међунационалних односа. Позитивно се писало и приликом доласка штафете младости у САП Косово, отварању неких фабрика, неким случајевима добросуседских односа, итд. Међутим, такви текстови нису привлачили велику пажњу јавности, па нису остваривали своју сврху.

У складу са тадашњим државним уређењем СР Србије, на њеној територији су постојала три система информисања, самим тим и најмање три погледа на исте проблеме. Због територијалне обојености писања о ситуацији у САП Косову и следственог посматрања догађаја, Скупштина СР Србије је марта 1987. године покренула иницијативу за доношење јединственог закона о јавном информисању, који би се примењивао на целој територији СР Србије, укључујући и покрајине. Међутим, Скупштина САП Косова је почетком маја 1987. године одбила ову иницијативу, а потом је то исто учинила и Скупштина САП Војводине.⁵⁰ И САП Косово је у информативној делатности било подељено на три система, па су и у оцењивању стања у самој покрајини постојала различита виђења.⁵¹ Приштински листови, *Јединство*, које је излазило на српском језику, и *Рилиндја*, која је излазила на албанском, често су имали супротна гледишта. Лист *Тан*, који је излазио на турском језику, није имао посебан значај у косовској проблематици. У овако компликованим условима, покушали смо да анализом штампе разлучимо чињенице од пропаганде и различитих тумачења.

Косовска проблематика се свакодневно налазила у средствима јавног информисања СР Србије, а ситуација у САП Косову била је у средишту новинарске пажње. Сваки догађај у покрајини српска штампа је пратила са великом заинтересованошћу. Ситуација у и око САП Косова била је најприсутнија тема у српској јавности током проучаваног периода. Према

49 З. Зејнели, „Покварена магнетофонска трака”, *Политика*, 9. април 1987, 8.

50 З. Радисављевић, „Три погледа на исте проблеме”, *Политика*, 18. јун 1987, 8; „Договор, а не Закон о информисању у Републици”, *Политика*, 5. мај 1987, 6; Р. Петровић, „Изостала добра воља”, *Политика*, 21. август 1987, 7.

51 Средином 80-их година, у САП Косову је излазило 29 листова и часописа, од којих су 23 била на албанском језику. Функционисале су две радио станице са целодневним програмом (73% на албанском језику) и ТВ програм (око 80% на албанском језику). Наведено према: Владимир Стојанчевић, Ђорђе Борозан, Љубодраг Димић, *Земља живих*, Београд 2005, 268-270.

саопштењу Одељења за статистику у београдском Заводу за новинску делатност, само у периоду од априла 1981. године до априла 1985, у средствима јавног информисања (претежно српска гласила) објављено је 185.880 вести, коментара и других новинских написа који су се односили на „иредентистичку“ делатност у покрајини, па и на националистичке притиске на српско и црногорско становништво!⁵² У периоду од средине 1985. до почетка 1989. године, појачано је интересовање за ситуацију у САП Косову, па се број објављених написа у односу на ранији период увећао неколико пута. Само за девет месеци 1986. године, у 13 јавних гласила (не рачунајући гласила из покрајине) објављено је 4.830 написа о ситуацији у САП Косову. Од тога је *Политика* објавила 913 текстова. Према броју и фреквентности објављивања, карактеристичне су 1987. и 1988. година, када је објављено највише новинских написа.

САП Косово је било најзаступљеније у гласилима СР Србије, па су се она овом темом бавила ангажовано, отворено и свакодневно. Од 1987. године, косовска проблематика је третирана много продубљеније. За само шест месеци ове године, у 11 информативно-политичких листова објављено је 5.397 прилога о САП Косову, од тога 3.620 о стању у покрајини, док су остали текстови информисали јавност о ономе што се тим поводом дешавало у СР Србији и СФРЈ. То је представљало око 60% више написа него раније, међу којима је аналитичких текстова било око 19%, док их је раније било око 12%.⁵³

Свака јавност верује својим дневним и недељним листовима, па је зато изузетно важна идејна порука текстова који су у њима објављивани. О међунационалним односима у САП Косову довољно су говорили новински наслови. Већ површним погледом на њих се могло закључити колико су тешки, сложени и поремећени међунационални односи владали током 80-их година у САП Косову. Читајући штампу из тог периода, стицао се утисак да у САП Косову није било закона нити органа власти. Током 80-их година, средства информисања су у јавни простор увела два концепта: геноцид и етничко чишћење: „Ти су појмови кориштени подједнако да опишу некадашња страдања Срба (у НДХ) и тадашње њихове патње (на Косову). Нигдје се та веза између прошлости и тадашњости није манифестирала јасније него на Косову, на коме, писало је у Меморандуму САНУ, влада политика ’физичког, политичког, правног и културног геноцида’”.⁵⁴ Ситуација није била боља ни са албанске стране. Албански интелектуалци су

52 „Павлиха по своме”, *НИН*, бр. 1806, 11. август 1985, 6.

53 „Новинарски напори у бројкама”, *Политика*, 3. новембар 1987, 6.

54 D. Jović, *n. d.*, 341. Спасоје Ђаковић је сматрао да „ако се исељавање Срба и Црногораца са Косова под притиском или услед створене атмосфере несигурности усади у душу и свест Албанаца као геноцид, онда ће оно бити замењено братством и јединством”. (Спасоје Ђаковић, *Сукоби на Косову*, Београд 1986, 357)

доказивали истоветно етничко порекло албанског становништва и Илира, како би утврдили тезу да су најстарији народ на Балканском полуострву, јер би у том случају њихово право на територије било „старије” од српског. Друга теза на којој су инсистирали јесте наводно константно српско угњетавање албанског становништва током постојања југословенске заједнице, што је наметало закључак да им је живот у оквиру српске државе немогућ.⁵⁵

Током нашег истраживања, идентификовали смо одређене преломнице у деловању јавних гласила у СФРЈ. Први период је започео са избијањем великих нереда албанског становништва с пролећа 1981. године, после чега долази до знатно отворенијег, либералнијег, директнијег и очигледнијег писања јавних гласила о ситуацији у САП Косову. Затим, писање јавних гласила није било исто пре и после случаја Ђорђа Мартиновића. Својим објављивањем, маја 1985. године, ова вест је п(ре)окренула многе ствари, па је и писање штампе драстично измењено. Томе је значајно допринела израженија појава српског национализма. Међутим, писање српских јавних гласила о ситуацији у САП Косову радикализовано је после априлских догађаја 1987. године у Косову Пољу, а у многим сегментима екстремизовано после параћинског злочина септембра 1987. Драгиша Павловић, председник Градског комитета (ГК) СК Београда, упозоравао је на тенденцију која је створена непосредно пре 8. седнице ЦК СК Србије: „Подстиче ли *Политика* својим перманентним, масовним исповедаоницама о Косову на акцију у правцу социјалистичког разрешавања косовског чвора, или је циљ катарза, која тешко може водити нечему другом, осим трагичним заплетима и последицама? Између искрене и лажне забринутости за положај Срба и Црногораца на Косову, не може бити да нема никакве разлике”.⁵⁶ Завршна фаза деловања српских јавних гласила према ситуацији у САП Косову започело је средином 1988. године, у чему је посебан значај имала *Политика*. Овај лист је са својом рубриком „Одјечи и реаговања” постао 1988. године привлачан за шири круг читалаца, јер је приказивао стање у друштву, посебно ситуацију у САП Косову. Тада се сматрало да рубрика „Одјечи и реаговања”, која је настала из матичне рубрике „Међу нама”, одражава мишљење и ставове најшире јавности. Лист *Политика* има вишедеценијски углед националне институције, па је имао приступ најширој публици. Рубрика „Одјечи и реаговања” је од великог значаја за разумевање начина „на који је јавно мњење у Србији и деловима Југославије насељеним српским становништвом било систематски припремано за будућу дириговану деконструкцију земље и ратове у Словенији, Хрватској, Босни и Херцеговини, и најзад, на

55 Коста Николић, Срђан Цветковић, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку*, Београд 2014, 80.

56 Славољуб Ђукић, *Између славе и анатеме: политичка биографија Слободана Милошевића*, Београд 1994, 78.

Косову”.⁵⁷ Ова рубрика се сматра симболом „политичке инструментализације медија у сврху оркестриране манипулације јавним мњењем, сведочанство о професионалном суноврату уређивачке политике једног утицајног дневног листа, али и неизбрисив траг нечасне улоге интелектуалаца у изградњи и образлагању етничких стереотипа, распиривању националне мржње и ревизији историографије”.⁵⁸ Први месеци постојања рубрике поклапају се са „митинзима солидарности” у САП Војводини (појавила се 9. јула 1988, на сам дан одржавања митинга у Новом Саду), а трајала је до демонстрација присталица српске опозиције 9. марта 1991. године, када је враћена рубрика „Међу нама”.⁵⁹ У рубрици се најмање 10% објављених чланака односило на САП Косово, мада је тај проценат и већи ако се имају у виду и подгрупе, односно текстови у којима је САП Косово само повод за бављење неком темом.⁶⁰ Број прилога о покрајини достигао је у рубрици врхунац у три наврата: новембра 1988, фебруара/марта 1989. и фебруара, марта и априла 1990.⁶¹ После марта 1989. године, у наведеној рубрици је уочљива тенденција опадања броја прилога.⁶² Мишљења смо да је то због постигнутог циља – усвајања амандмана на Устав СР Србије.

Рубрика „Одједи и реаговања” била је новинска кампања „у којој је Редакција *Политике* лукаво препустила својим читаоцима да наизглед ’неслужбено’ и ’спонтано’, а заправо за њен рачун и у ’вишем националном интересу’, обаве најпрљавији део посла на индоктринацији јавног мњења ...”.⁶³ На тај начин су њени текстови били „плод оркестриране кампање која је произвела одређено стање колективне свести”.⁶⁴ У овој рубрици су се оглашавали бројни интелектуалци, а ширењем лажних информација и вршењем пропагандне улоге, њени аутори су распиривали мржњу. Неколико месеци после покретања наведене рубрике, међунационални односи у САП Косову су доживели готово потпуни раздор. Марк Томсон, британски новинар, есејиста и доктор књижевности био је мишљења да је „косовска медијска кампања” била основа „српске културне револуције” у периоду од 1986. до 1989. године.⁶⁵ Његову тезу потврђује

57 Aljoša Mimica, Radina Vučetić, „*Vreme kada je narod govorio: rubrika 'Odjeci i reagovanja' u listu Politika: jul 1988 – mart 1991*”, Beograd 2001, 11-12.

58 Исто, 12.

59 Исто, 19.

60 Исто, 52.

61 Исто, 53.

62 Исто, 33.

63 Исто, 7.

64 Исто, 11. О улози коју је имала *Политика* и њеном професионалном суноврату у другој половини 80-их година видети и студију: Aleksandar Nenadović, „’Politika’ u nacionalističkoj oluji”, *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd 1996, 583-609.

65 Mark Tomson, *Proizvodnja rata*, Beograd 1995, 52-53.

српска штампа којом смо се бавили, која представља неисцрпан извор пропагандне грађе за ксенофобично и политичко хушкање.

КОСОВО И МЕТОХИЈА У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ЗАЈЕДНИЦИ

Без значајнијег међусобног прожимања, српско и албанско становништво на Косову и Метохији живе паралелно вековима. Ова два територијално измешана народа, са значајним културним и верским различитостима, имала су многобројне периоде мирне коегзистенције. Међутим, њихове националистичке идеологије су повремено реметиле међунационалне односе, а дуготрајне напетости су неретко водиле ка радикалном разрешавању проблема.

Српски и албански национални покрет паралелно делују према Косову и Метохији од 1878. Конгрес који је одржан у Берлину 1878. године дозволио је Кнежевини Србији стицање независности од Османске империје и одређено територијално проширење, али није задовољио српске амбиције. Исте године је, под покровитељством Османске империје, формирана тзв. Призренска лига, која је имала за циљ стварање независне, етнички чисте, албанске државе на свим просторима Балканског полуострва на којима је живело албанско становништво. Она је отворила албанско национално питање на Балканском полуострву и од њеног формирања започело је сазревање албанске националне самосвести.⁶⁶ За остваривање својих националних планова на Косову и Метохији, албанско становништво је за савезнике имало Османску империју и Аустроугарску, а током Другог светског рата Немачку и Италију. Пред распад југословенске заједнице, њихов највећи савезник постале су Сједињене Америчке Државе (САД).

Историчар Димитрије Богдановић тврди да се српско-албански односи могу пратити од XI века.⁶⁷ Међутим, у српској и југословенској историографији, као и публицистици, о српско-албанским односима на Косову и Метохији највише се обрађивао период од краја XVII века до данашњих дана. Међусобни односи значајније се сагледавају почев од Велике сеобе српског народа 1690. године, када је српско становништво после аустријско-турског рата протерано и избегло са простора тадашње Старе Србије (Косово и Метохија, Рашка област и део Вардарске Македоније). Принудно иселјавање српског становништва са територије Косова и Метохије наставило се током XVIII и XIX века. Временом се албанско становништво насељавало на

⁶⁶ Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993, 97.

⁶⁷ Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1986, 24-25.

простор Косова и Метохије и уз помоћ Османске империје све више потискивало српско становништво. Коначно, после Берлинског конгреса 1878. године, албански живаљ је на Косову и Метохији постао већински. Етничка равнотежа је додатно нарушена између 1878. и 1912. године, када је настављено прогонство и избеглиштво српског становништва са простора Косова и Метохије. У истом периоду су српске власти протерале албанско становништво из ослобођених крајева јужне Србије, које је потом мигрирало у Турску или на Косово и Метохију. Ова чињеница је значајно утицала на српско-албанске односе на Косову и Метохији у наведеном периоду и на прогон српског становништва. Принудно исељавање српског становништва са територије Косова и Метохије настављено је непосредно пре и током Првог светског рата.

Током Првог балканског рата, 1912. године, територија Косова и Метохије припојена је Краљевини Србији и била њен део до окупације Краљевине Србије у току Првог светског рата, односно до краја 1915. године. После завршетка Првог светског рата 1918. године, ова територија, као саставни део победничке Краљевине Србије, нашла се у оквиру новостворене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС). Територија Косова и Метохије ушла је у Краљевину СХС као најсиромашнија и најзаосталија. Због тога је Краљевина СХС водила активну културно-просветну и економску политику како би смањила заосталост ове територије у односу на друге делове земље.

Све до 1941. године, територија Косова и Метохије се налазила у оквиру унитарне југословенске државе. Краљевина СХС је априла 1922. године донела Уредбу о подели земље на 33 области, којом је територија Косова и Метохије подељена између Косовске, Рашке и Зетске области. Оваква организација земље остала је све до преименовања Краљевине СХС у Краљевину Југославију 1929. године, када је успостављена нова територијална организација земље: подела на девет бановина. Овом организацијом је територија Косова и Метохије највећим делом припала Вардарској бановини, а мањим делом Зетској.⁶⁸ Због међусобних територијалних претензија, Краљевина СХС и Кнежевина Албанија су питање граница решиле тек 1926. године. Временом су српске претензије на северни део албанске државе пресакле, али не и албанске претензије на југословенске крајеве који су били насељени албанским становништвом.

Територија Косова и Метохије у Краљевини СХС дуго је била небезбедна. Војска Краљевине се у годинама након стварања државе сукобљавала са албанским побуњеницима, тзв.

68 Слободан Бјелица, „Косово и Метохија у оквиру Југославије”, *Култура полиса*, 4-5/2006, 412.

качацима, који су повремено терорисали становништво.⁶⁹ Иза побуне је стајао Косовски комитет, који је основан у Скадру 1919. године и који је постојао између два светска рата. Предводили су га Авни Рустеми, Бајрам Цури, Азем Бејта, Хасан бег Приштина и други. Оружана сукобљавања су трајала све до 1924. године, када је (после ликвидације Азема Бејте) качачки покрет деактивиран, мада су мање групе одметника још увек деловале. У истом периоду, Краљевина СХС је покушавала да пацификује простор Косова и Метохије сарадњом са албанским првацима који су били окупљени у политичку организацију муслимана Јужне Србије под називом Џемијет. Ова организација је била активна у политичком животу Краљевине СХС између 1920. и 1924. и од тога имала значајне материјалне користи. Међутим, после откривања њене сарадње са качачким покретом, њен најистакнутији представник, Ферхад бег Драга, ухапшен је и осуђен 1925. године, а сама организација укинута.

Проблем Косова и Метохије је питање међунационалних односа српског и албанског становништва, а оно је првенствено повезано са политичким и административним статусом покрајине, односно проблемом власти.⁷⁰ Током XX века, власт је прелазила из српске у албанске руке и обратно, смењујући један период за другим у зависности од међународних и унутрашњих југословенских односа. Током владавине српске и југословенске елите, као што је то било 1912-1915, 1919-1941, 1945-1967. и 1989-1999. године, постојала је извесна пресија која је вршена над албанским становништвом. Са друге стране, током владавине албанске елите, у периодима 1915-1918, 1941-1945, 1967-1989. и након НАТО бомбардовања Савезне Републике Југославије 1999. године, извесну пресију је трпело српско и друго мањинско становништво. У немогућности да издржи притисак власти, живаљ се одлучивао на исељавање.

Етничка структура територије Косова и Метохије промењена је прогонима и избеглиштвом српског становништва који су се догодили до завршетка Првог светског рата. Етнички састав Косова и Метохије између два светска рата може се оцењивати само посредно, односно преко података о матерњем језику. Према попису становништва у Краљевини СХС из 1921. године, на овом простору је живело око 439.000 лица, а према попису становништва Краљевине Југославије из 1931. године, било их је око 505.000. На основу ових података, једна

69 Опширније о томе видети: Vladan Jovanović, „Suzbijanje kačaka na Kosovu i Metohiji 1912-1929”, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1/2009, 32-55.

70 Историчари Николић и Цветковић писали су да је „у другој половини 20. века проблем ове српске покрајине сведен на њен уставноправни статус и на положај албанске националне мањине у Југославији, иако је била реч о питању опстанка и положаја српског народа на Косову. Проблем албанског националног покрета није разматран 'у светлу историје', а тадашња политичка ситуација није без тога могла да буде разумљива, нити се могао схватити прави смисао и домет албанских намера које су биле усмерене на брисање историјског памћења српског народа и поткопавање темеља његове националне свести”. (К. Николић, С. Цветковић, *н. д.*, 80-81)

студија Српске академије наука и уметности (САНУ) закључује да је између 1921. и 1931. године на Косову и Метохији живело између 280.000 и 332.000 особа албанске националности.⁷¹ Српскохрватским језиком је у истом периоду говорило између 115.000 и 180.000 лица.

Краљевина СХС је покушала да поврати етничку равнотежу становништва на овом простору тако што је покренула колонизацију српског становништва на Косово и Метохију. Највише су колонизовани људи из Црне Горе, Србије, Херцеговине и Лике. Насељавање је често праћено разним аграрним злоупотребама, најчешће противзаконитим одузимањем земље албанским сељацима, што је створило велико незадовољство међу албанским становништвом, што се неминовно одразило и на међунационалне односе.⁷² Рачуна се да је колонизаторска политика југословенске краљевине на територију Косова и Метохије населила око 60.000 лица, углавном српске националности.⁷³ Међунационалне односе је пореметило и спровођење иселавања албанског становништва у Албанију и Турску. Међутим, ни ова мера југословенске краљевине није дала веће резултате у промени етничке структуре Косова и Метохије.⁷⁴

Други светски рат је донео велика страдања на територији Косова и Метохије. После окупације Краљевине Југославије у априлу 1941. године, Косово и Метохија је подељена на три окупационе управе. Немачка управа контролисала је Косовско-митровачки, Вучитрнски, Лапски и део Грачаничког среза, бугарска управа контролисала је део Гњиланског среза, Качаник и Сиринићку жупу, а италијанска управа држала је средиште косовско-метохијске области.⁷⁵ На територији окупиране Краљевине Југославије, 1941. године је створена тзв. Велика Албанија, која је обухватала, поред саме Албаније, простор Косова и Метохије, западни део бивше југословенске републике Македоније и источне и јужне делове Црне Горе.⁷⁶ Идеју „Велике Албаније” подржавало је целокупно албанско становништво.⁷⁷ Колаборација албанског

71 Неслагања око узрока иселавања српског и црногорског становништва из покрајине расла су током 80-их година, па је САНУ иницирала научно истраживање на ову тему. Видети: Ружа Петровић, Марина Благојевић, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије: резултати анкете спроведене 1985-1986. године*, Београд 1989, 84.

72 Д. Богдановић, *н. д.*, 186-188.

73 Александар Павловић, „Аграрна реформа и колонизација на Косову и Метохији 1918-1941. године као предмет интересовања у домаћој јавности”, *Баштина*, 22/2007, 195.

74 О колонизацији српског становништва у Стару Србију и иселавању албанског становништва видети: Vlado Jovanović, *Slika jedne neuspele integracije: Kosovo, Makedonija, Srbija, Jugoslavija*, Београд 2014.

75 Зоран Јањетовић, „Границе немачке окупационе зоне у Србији 1941-1944”, *Зборник радова*, књ. 62-2, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, Београд 2012, 106. Бугарска зона утицаја је 15. јануара 1942. године проширена на Лапски срез, јер су немачке трупе послате на Источни фронт. Косовскомитровачки и Вучитрнски срез су 7. јануара 1943. године, такође, прикључени бугарској зони утицаја. Срезови су остали део немачке окупационе зоне у Србији, али су били контролисани од бугарских трупа. Исто, 107.

76 Опширније о Великој Албанији видети: Ђорђе Борозан, *Велика Албанија: поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995.

77 Б. Петрановић, *н. д.*, 97. У Уставу САП Косова писало је да су се сви народи и етничке групе борили против фашиста у Другом светском рату када је створено нераскидиво заједништво „братство и јединство”, што није било тачно. Прим. аутора.

становништва за време Другог светског рата, затим политика етнички чисте Велике Албаније, прокламована од Италије 1941, као и Друга призренска лига, основана 1943. године, допринели су страдању српског народа на подручју Старе Србије.⁷⁸

Током Априлског рата, припадници Војске Краљевине Југославије су се нашли на удару албанских паравојних формација,⁷⁹ а терор и насиље над српским становништвом на Косову и Метохији започели су одмах по слому Краљевине Југославије. Нарочито суров је био прогон колониста, који је имао за циљ да застраши остале припаднике српског народа.⁸⁰ Не постоје прецизни подаци о томе колико је Срба протерано и избегло са Косова и Метохије током Другог светског рата. Процене варирају од минималних 40.000 до максималних 100.000 људи.⁸¹ Број страдалих се процењује на око 10.000 лица.⁸² Захваљујући околностима етничког чишћења Косова и Метохије и бројним страдањима, положај припадника српског народа је знатно ослабљен. По завршетку Другог светског рата, њихов положај на Косову и Метохији је додатно ослабљен „јер је нова власт забранила повратак колониста на имања с којих су били изгнати 1941. године”.⁸³ Вероватно како би се избегла освета, нова југословенска власт је 1945. године привремено забранила повратак исељених и прогнаних лица на Косово и Метохију. Партизански и четнички покрет нису имали јако упориште на територији Косова и Метохије током рата и њихов отпор окупатору је био незнатан. Генерал Милан Недић, председник српске владе за време окупације, захтевао је од немачких власти да се на Косову и Метохији насиље и терор над српским становништвом прекине и тражио ревизију граница, али то није испуњено. Колонизаторска политика југословенске државе према Косову и Метохији између два светска

78 У Другом светском рату, српско становништво на Косову и Метохији је дошло под удар албанских паравојних и војних формација. Прогон и физичка ликвидација српског становништва били су свакодневна појава. После капитулације Италије 1943. године, обавештајна служба Немачке формирала је тзв. Другу призренску лигу како би уз помоћ албанског становништва имала контролу над територијом Косова и Метохије. Основана је у Призрену, а са циљем да се одржи пројекат „Велике Албаније”. Друга призренска лига је настављач идеја Призренске лиге основане 1878. године. Прим. аутора.

79 Ненад Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату: документа*, Београд 2009, 17, 173-174; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Београд 1992, 102-104, 245.

80 Александар Павловић, „Прилози о страдању колониста на Косову и Метохији током Другог светског рата”, *Архив: часопис Архива Југославије*, 1-2/2014, 115.

81 Н. Антонијевић, *н. д.*, 26-27; Б. Петрановић, *Србија у Другом...*, 252; Венцеслав Глишић, „Албанизација Косова и Метохије 1941-1945”, *Срби и Албанци у XX веку*, САНУ, научни скупови, књ. LXI, Одељење историјских наука, књ. 20, Београд 1991, 285; Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, Београд 1981, 51-54; Đorđe Borozan, „Albanci u Jugoslaviji u Drugome svjetskom ratu”, *Dijalog povjesničara-istoričara* 3, Рељј 12-14. маја 2000, Zagreb 2001, 368.

82 Н. Антонијевић, *н. д.*, 27; Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Београд 1970, 277-291; *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989; Ћ. Борозан, *н. д.*, 368.

83 Б. Петрановић, *Југословенско искуство...*, 96.

рата поништена је у периоду од 1941. до 1945. године, умногоме захваљујући италијанско-немачко-бугарској окупацији.

Албанско становништво на Косову и Метохији је гневно дочекало завршетак Другог светског рата и стварање комунистичке југословенске заједнице, јер је сецесионистичка политика албанског националног покрета доживела пораз. Формирање Друге призренске лиге септембра 1943. године, после капитулације Италије, која је имала за циљ очување Косова и Метохије у оквиру Велике Албаније, није дало резултате, па је албанска политичка емиграција после рата, 1946. године, формирала у САД и Трећу призренску лигу. Албанско становништво било је незадовољно и потезима југословенских „револуционарних” власти током Другог светског рата. Одлуке Другог заседања Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) из новембра 1943. године нису посебно помињале албанско становништво, нити је на заседању било речи о будућем статусу Косова и Метохије. Због тога су албански комунисти покушали да наметну питање статуса Косова и Метохије на конференцији у Бујану, која је била Оснивачка конференција народноослободилачког одбора за Косово и Метохију. Одржана је у Грију, код Бујана у Албанији, од 31. децембра 1943. до 2. јануара 1944. године. Од 49 делегата, само седам нису били албанске националности (по три лица из редова српског и црногорског становништва и једно лице муслиманске националности). Делегати су били из Албаније, Косова и Метохије и Црне Горе. Ова конференција је усвојила Резолуцију у којој се изражава жеља да се Косово и Метохија уједине са Албанијом.⁸⁴ Албански национални покрет је хтео да одржавањем ове конференције обезбеди континуитет политичке сецесије од југословенске државе и припајање Косова и Метохије Албанији по завршетку Другог светског рата. Поводом Бујанске конференције и резолуције која је на њој усвојена, ЦК Комунистичке партије Југославије (КПЈ) реаговао је писмом неслажући се са уједињењем Косова и Метохије са Албанијом, које су косовскометохијски комунисти добили тек средином 1944. године! Одлуке Бујанске конференције о присаједињењу Косова и Метохије Албанији поништене су Резолуцијом Обласне народне скупштине Косова и Метохије у Призрену јула 1945. године, која је предвиђала прикључење Косова и Метохије Србији као њеног саставног дела. Као одговор, Привремена народна скупштина Демократске федеративне Југославије (ДФЈ) донела је Резолуцију да област Косово и Метохија треба да буде саставни део Србије, а на Трећем заседању АВНОЈ-а, које је одржано августа 1945. године, такође је Резолуцијом потврђено

84 Јуриј М. Хадалин, „Балканска федерација – Косово и Метохија у вртлогу југословенског послератног спољнополитичког идеализма”, *Косово и Метохија 1912-2012: међународни тематски зборник* (ур. Бранко Јовановић, Урош Шувачковић), Косовска Митровица 2012, 812.

прикључење Косова и Метохије држави Србији. На тај начин је решено питање државно-правног статуса Косова и Метохије у саставу Србије и ДФЈ.

Албански национални покрет се није слагао са одлуком да Косово и Метохија буду саставни део Србије и југословенске државе, па је покушао да промени ситуацију у своју корист оружаном побуном. Територија Косова и Метохије ослобођена је новембра 1944. године, а побуна је избила већ наредног месеца. На њеном челу је био Шабан Полужа, припадник прозападног албанског националног покрета „Бали Комбтар”. Због тога је југословенска власт фебруара 1945. године на територији Косова и Метохије успоставила војну управу, која је укинута у јуну исте године. Оружана побуна албанског становништва је угушена, али је безбедност грађана на Косову и Метохији била упитна све до почетка 50-их година, када су последњи побуњеници и одметници ухапшени или ликвидирани. Резолуција Информбироа из 1948. године је прекинула односе између НСР Албаније и комунистичке Југославије, па се југословенска држава у наредним деценијама суочавала са снажном антијугословенском пропагандом која је ширена из суседне Албаније. Та пропаганда је деструктивно деловала на међунационалне односе на Косову и Метохији.

После завршетка Другог светског рата, југословенска држава је радила на пацификацији и демилитаризацији територије Косова и Метохије. Становништво се, у највећем броју случајева, није одазвало позиву да преда незаконито држано наоружање, па је Служба државне безбедности (СДБ) спровела акцију сакупљања оружја 1955/56. године. Наоружање је одузимано свима који су живели на територији Косова и Метохије, без обзира на националност. Бројне злоупотребе и насиља СДБ-а током акције сакупљања оружја касније су искоришћене у току и после обрачуна са Александром Ранковићем 1966. године. Његовим падом започиње нова ера у југословенској историји, која је била трагична за српско становништво на Косову и Метохији. Историчари се слажу да је после његовог пада наступило време дезинтеграције југословенске државе, партије и службе безбедности. Све је то утицало и на српско-албанске односе у покрајини.

Од 1967. године, започео је период доминације албанских кадрова у политичкој и друштвеној сфери покрајине због кадрирања на основу „националних кључева” и све већег осамостаљивања Косова и Метохије од Србије. Промену политике из 1966/1967. године српско становништво доживело је као почетак „албанизације”. У том периоду је проблем исељавања српског становништва са Косова и Метохије пред албанским притиском постао актуелан. Због

критике националне политике Савеза комуниста Југославије (СКЈ) и албаноцентризма на Косову и Метохији, искључени су из СК Србије књижевник Добрица Ћосић и историчар Јован Марјановић. Демонстрације албанских студената које су избиле у Приштини 27. новембра 1968. године, дан пре државног празника НСР Албаније, и њихово проширење на друге делове Косова и Метохије, закомпликовале су ситуацију. Највиши врх земље осудио је албанске демонстрације, а војска је морала да заведе ред. Захтеви да покрајина постане република, изазвали су у српском народу узнемирење и негодовање. Многи су их доживели као јасан сигнал српском становништву на Косову и Метохији да су остављени без подршке српских и југословенских власти.

Проблем принудног исељавања српског и црногорског становништва са територије Косова и Метохије гласно је постављен после избијања великих нереда албанског становништва 1981. године. У периоду од 1961. до 1981, исељавање српског и црногорског становништва под притиском је настављено, што је видљиво по броју од око 115.000 исељених. Притом се у периоду од 1971. до 1981. с Косова и Метохије иселило 13 пута више српског и 9 пута више црногорског становништва него што се населило. Процентуално, лица српске и црногорске националности су 1971. године чинили око 20% становника Косова и Метохије (од тога српско становништво 18,35%), 1981. око 15% (од тога српско 13,22%), а 1991. нешто изнад 12% (од тога

српско 10,7%).⁸⁵ У периоду од 1961. до 1981. године, са територије Косова и Метохије иселило се 42,2% свих лица српске националности и 63,3% свих лица црногорске националности.⁸⁶

Високи наталитет албанског становништва је основна карактеристика демографских процеса на Косову и Метохији у комунистичкој Југославији. Он је износио око 27 промила!⁸⁷ Висок природни прираштај је ишао у прилог албанским националним интересима, што је неминовно довело до албанске политичке и друге превласти. Пописи становништва који су извршени у СФРЈ показују пораст броја албанског становништва на територији Косова и Метохије, а смањење броја српског становништва.⁸⁸

Табела 1. Пописи становништва у комунистичкој Југославији.

85 Владимир Стојанчевић, Ђорђе Борозан, Љубодраг Димић, *Земља живих*, Београд 2005, 264. О кретању броја српског и албанског становништва на територији Косова и Метохије од 1961. до 1998. године опширније видети: Републички завод за статистику, *Природно кретање становништва у Републици Србији: подаци по општинама: 1961-2010*, Београд 2012, 217-251. Слични подаци се могу наћи у: Савезни завод за статистику, *Становништво, станови, пољопривреда: попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава у 1991. години. 17. Процене за Косово и Метохију: подаци по насељеним општинама*, Београд 1997. Једна од корисних студија на исту тему: Живојин Кржалић, *Промене у броју и националном саставу становништва Косова и Метохије у периоду 1961-1991: темпо раста косовско-метохијске популације и динамика промена њеног етничког састава у послератним међуписним периодима*, Београд 1998. У проучавању демографије Косова и Метохије, незаобилазно штиво је и чланак: Часлав Ј. Оцић, „Национална хомогенизација или етничко чишћење, Косово и Метохија: етнотемографске промене од краја Другог светског рата до 1991. године”, *Економски погледи*, 1-2/2004, 9-26. За демографске последице међунационалних односа у САП Косово видети: Коста Гаљак, „Демографске последице иселавања српског и осталог неалбанског становништва на Косову и Метохији под притиском албанских националиста и сепаратиста”, *Научни скуп Културно наслеђе Косова и Метохије – научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања, Лепосавић, 15. децембар 2009* (ур. Чедомир Ребић), Лепосавић 2010, 209-223. Једна од важних монографија: Милан Вучковић, Горан Николић, *Становништво Косова у раздобљу од 1918-1991. године: са освртом на претходни историјски период*, Минхен 1996. О етничком саставу становништва двеју југословенских покрајина у проучаваном периоду према њиховим општинама опширније видети: Нада Радушки, „Етнички састав становништва општина Косова и Метохије и Војводине, 1981-1991”, *Становништво*, 1-4/1995, 81-102. Видети и студију: Марина Благојевић, „Повратак истини: Миграције Срба и Црногораца са Косова и Метохије”, у: *Косово и Метохија – прошлост, садашњост, будућност*, Београд, САНУ, 2007. О косовском високом фертилитету видети: Момчило Павловић, Предраг Ј. Марковић, *Косово и Метохија: прошлост, памћење, стварност*, Београд 2006, 92-109. О етничком саставу и његовим променама видети: Исто, 111-115. Једна од корисних студија: Ружа Петровић, „Однос према рађању женског становништва Косова и Метохије”, *Косовско-метохијски зборник*, књ. 2 (ур. Владимир Стојанчевић), Београд, САНУ: Међудодељенски одбор за проучавање Косова и Метохије 1998, 153-164. Видети и: Марина Благојевић, „Повратак истини: миграције Срба и Црногораца са Косова и Метохије”, *Косово и Метохија: зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16-18. марта 2006. године* (ур. Коста Михаиловић), Београд 2007, 143-163. Монографија Милована Радовановића представља најопсежнију и најтемељитију анализу етничких процеса на Косову и Метохији која је до сада написана. Видети: Милован Радовановић, *Етнички и демографски процеси на Косову и Метохији*, Београд 2004. Видети и: Милован Радовановић, „Срби, Албанци и остали етничкети на Косову и Метохији, са освртом на појаве међуетничке флотантности и њихову условљеност”, *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама*, Београд 1998, 67-94.

86 В. Стојанчевић и други, н. д., 283.

87 Исто, 264.

88 *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije. Knj. 1. Podaci po naseljima i opštinama*, Београд 1991.

Година	1948	1953	1961	1971	1981	1991**
Укупно	6.53	6.98	7.64	8.45	9.31	9.78
Србија*						
Удео Срба у Србији (%)	73,9	73,8	74,6	71,2	66,4	65,9
Удео Албанаца у Србији (%)	8,1	8,1	9,2	11,7	14,0	17,1
Укупно Косово *	728	808	964	1.24	1.58	1.96
Удео Срба на Косову (%)	23,6	23,6	23,5	18,3	13,2	9,9
Удео Албанаца на Косову (%)	68,4	65,0	67,1	73,6	77,5	81,6

* у хиљадама

** процена броја албанског становништва Савезног завода за статистику

Табела 2. Национална структура Косова и Метохије на југословенским пописима становништва.

Година/%	1948/%	1953/%	1961/%	1971/%	1981/%
Укупно	727.820	808.141	963.988	1.243.693	1.584.441
Албанци	498.242/68,5	524.559/64,9	646.805/67,2	916.168/73,7	1.226.736/77,4
Срби	171.911/23,6	189.869/23,5	227.016/23,6	228.264/18,4	209.498/13,2
Црногорци	28.050/3,9	31.343/3,9	37.588/3,9	31.555/2,5	27.028/1,7
Муслимани	9.679/1,3	6.241/0,8	8.026/0,8	26.357/2,1	58.562/3,7
Роми	11.230/1,5	11.904/1,5	3.202/0,3	14.593/1,2	34.126/2,2
Турци	1.315/0,2	34.583/4,3	25.784/2,7	12.244/1	12.513/0,8
Хрвати	5.290/0,7	6.203/0,8	7.251/0,8	8.264/0,7	8.717/0,6
Југословени	/	/	5.206/0,5	920/0,1	2.676/0,2
Остали	2.103/0,3	3.541/0,3	3.110/0,2	5.328/0,3	4.584/0,3

Становништво Косова и Метохије се два пута удвостручавало у југословенској заједници. У периоду од 1921. до 1953. године, са око 432.000 на око 816.000, и у периоду од 1953. до 1981. године, од око 816.000 на око 1,5 милиона. Треба нагласити да је албанско становништво бојкотовало попис становништва из 1991. године, па њихов број са овог пописа није егзактан,

veћ se radi o proceni. Takoђе, важна je чињеница da se sa Kosova i Метохије у комунистичкој Југославији српско становништво више одсељавало него што се досељавало.

Према попису становништва из 1981. године, око 110.000 лица српске националности из покрајине је тада живело у другим деловима СФРЈ, од којих је око 85.000 напустило покрајину између 1961. и 1981. године. Током 80-их година, још око 25.000 до 30.000 њих се иселило из покрајине, односно укупно око трећина српског становништва у периоду од 1961. до краја 80-их година.⁸⁹ У српској јавности је од 1981. године било приметно узнемирење због високог прираштаја албанског становништва, па је на ту тему вођено све више расправа. Високи наталитет албанског становништва је постао мета напада, јер се сматрало да високи прираштај и сецесионистички покрет албанског становништва воде етнички чистом Косову. Вуксан Церовић је писао да је албански национални покрет иступио после великих нереда албанског становништва са демографском тезом „Што нас је више, Косово је наше”.⁹⁰ Бранко Петрановић је сматрао да се „демографско гашење” других народа на Косову и Метохији налазило у директној вези са функцијом стварања етнички чистог Косова.⁹¹ Главни узроци високог наталитета били су неразвијеност и традиционалне особине албанског становништва, а пре свега подређен положај жене.⁹² Међутим, српска јавност је сматрала да је свеукупно деловање албанског националног покрета доводило до принудног исељавања српског и црногорског становништва из покрајине, што ће бити предмет интересовања наше докторске дисертације. Са друге стране, у албанској историографији је проблем исељавања српског и црногорског становништва из покрајине виђен из другог угла: „Исељавање Срба са Косова после 1966. године није уследило због притисака Албанаца на њих, како је истицала српско-југословенска комунистичка власт након 1981. године, него услед губитка привилегија које су до тада уживали и неспремности да прихвате равноправност Албанаца, а делом и услед несигурности неких Срба из државног и полицијског апарата због неправди и злодела које су починили према Албанцима у периоду владавине Ранковића, затим, због боље економске ситуације у Србији и огромних зарада од продаје непокретне имовине на Косову, као и због породичних и личних разлога, с обзиром на то да је огроман број одсељених био колонизационог порекла (први и други колонизациони вал) итд. Знатан број одсељених Срба припадао је старешинском војном саставу.

89 Nebojša Vladislavljević, „Nacionalizam, teorija društvenih pokreta i pokret Srba s Kosova, 1981-1988”, *Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 79/2003, 94.

90 Вуксан Церовић, *Контрареволуција која тече*, Београд 1989, 331.

91 Бранко Петрановић, *Историја Југославије: 1918-1988*, III, Београд 1988, 451.

92 Srđa Popović, Ivan Janković, Vesna Pešić, Nataša Kandić i Svetlana Slapšak, *Kosovski čvor: drešiti ili seći?*, Београд 1990, 12-13.

Оцењује се да је, због наведених разлога, од 1966. године до 1981. године, Косово путем непосредних пресељења напустило око 52.000 а од 1981. године око 20.000 Срба⁹³. Оба мишљења су делимично тачна, јер се процес иселавања српског и црногорског становништва одвијао из многобројних разлога: „Одсељавање са Косова и Метохије није заустављено ни у периоду 1981-1991, тако да је створена не само објективна статистичка слика о томе, него је отворена и могућност за тумачења која више форсирају политички, него економски мотив. Из статистичких података се то не може препознати, али је јасно да је велики део иселавања са Косова, упркос врло препознатљивим економским подстицајима, био условљен чисто политичким мотивима и узроцима⁹⁴. Иако је албанско становништво било већинско на свим пописима становништва сачињеним у XX веку, током 80-их година је у српским националистичким круговима формирана теза да је етничка слика у покрајини нарушена доласком великог броја емиграната из НСР Албаније у Југославију после 1941. Наравно, та теза није била тачна, али су њом лица албанске националности српској јавности представљена као колонизатори и као прогонитељи српског народа.

Реализацијом југословенске идеје, односно стварањем Краљевине СХС 1. децембра 1918. године, српски народ је у највећој мери решио своје национално питање. На тај начин је, готово у потпуности, остварена идеја окупљања српског становништва на Балканском полуострву под окриље једне државе. Иако је та држава деценијама омогућавала суживот разних народа, управо су њени народи одговорни за њен распад због свог незадовољства положајем у њој. Како је она разграђивана, тако су отворана и национална питања њених народа. Отварање националних питања је узнемиравало целу југословенску заједницу, али је имало и шире последице. Пре свега на међунационалне односе.

Сложена, тешка и противречна унутрашња ситуација у СФРЈ наступила је после 1980. године. Проблеми у економији су били велики и покрајина никада није успела да ухвати корак са другим деловима земље у привредном развоју. Комунистичке власти су покушавале да убрзају привредни развој на територији Косова и Метохије расподелом средстава из југословенског фонда. До 1970, око 30% тих средстава је ишло за територију Косова и Метохије, у периоду од

93 Hivzi Islami, „Demokratska stvarnost Kosova”, *Sukob ili dijalog: srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana: zbornik radova* (ur. Dušan Janjić i Shkelzen Maliqi), Subotica 1994, 46-47.

94 Srđan Bogosavljević, „Statistička slika srpsko-albanskih odnosa”, *Sukob ili dijalog: srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana: zbornik radova* (ur. Dušan Janjić i Shkelzen Maliqi), Subotica 1994, 23.

1980. до 1985. укупно 43%, а пред сам распад државе чак 45%! Међутим, територија Косова и Метохије је остала најнеразвијенија у сваком погледу.⁹⁵

Током 80-их година, отворило се српско национално питање на Косову и Метохији, а са њим и српско питање у југословенској заједници.⁹⁶ То је неминовно водило отварању националних питања других југословенских народа. Српско и албанско национално питање сукобило се на територији Косова и Метохије током 80-их. Албанско национално питање на овом простору постоји још од 1878. године и може се пратити током читавог XX века путем буђења и сазревања националне свести албанског становништва. Почев од 1912. године, па преко 1919, 1941, 1944/1945, 1968, 1981, 1989/1990. до 1998/1999. године.⁹⁷ Српски национални покрет је имао унитаристички циљ на Косову и Метохији – окупљање српског народа у једној држави, а албански национални покрет је имао сецесионистички циљ – издвајање албанског становништва из српске и југословенске државе. Циљ српског унитаризма је био опстанак српског становништва на Косову и Метохији и очување културно-духовне баштине српског народа на том простору. Циљ албанског сецесионизма се огледао у реализацији идеје Велике Албаније, односно у тежњи да се Косово и Метохија припоје држави Албанији. У питању су били искључиви национални циљеви два народа, што је неминовно водило погоршавању њихових међусобних односа.

Албанско становништво већински никада није осећало српску и југословенску државу као своју, нити је своју будућност видело у оквиру тих система. У томе се крије један од разлога међунационалног јаза на Косову и Метохији. Албански национални покрет се у свом деловању позивао на демографски, односно етнички разлог за издвајање Косова и Метохије и припајање Албанији, а српски национални покрет је као разлог унитаристичке позиције наводио историјско и уставно право, односно вековно постојање српске државности на Косову и Метохији. У својој суштини, међунационални односи на Косову и Метохији су зависили од правног статуса ове територије.

Правни статус територије Косова и Метохије мењан је неколико пута током постојања комунистичке Југославије. Први пут је територија Косова и Метохије добила аутономни статус стварањем комунистичке Југославије 1945. године. Закон о установљењу и устројству Аутономне Косовско-метохијске области донет је 1. септембра 1945, и њен статус је био у

95 В. Стојанчевић и други, *н. д.*, 266.

96 Милојица Шутовић, „Појава 'самоорганизовања' Срба и Црногораца на Косову”, *Косово и Метохија 1912-2012: међународни тематски зборник* (ур. Бранко Јовановић, Урош Шуваковић), Косовска Митровица 2012, 890.

97 Б. Петрановић, *Југословенско искуство...*, 11.

оквиру српске федералне јединице. У наредним деценијама, њен се статус мењао, па је покрајина добијала широке ингеренције.

Устав Народне Републике (НР) Србије из 1947. године имао је у свом саставу Аутономну покрајину Војводину и Аутономну Косовско-метохијску област. Уставним законима Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ) и НР Србије из 1953, уследила је нова промена, па је фебруара те године Аутономна Косовско-метохијска област добила свој статут. Власти су 1959. године донеле одлуку о проширењу територије Косова и Метохије на северне делове уже Србије, односно на територију тадашње општине Рашка, у којој је већинско становништво било српско. На тај начин су проширене границе Косова и Метохије.

Статус Косова и Метохије је подигнут са нивоа аутономне области на ниво аутономне покрајине када је почетком априла 1963. године усвојен Устав СФРЈ. Тада је поред статуса промењен и њен назив у Аутономна Покрајина Косово и Метохија.⁹⁸ После смењивања Александра Ранковића, отворен је простор за даље ширење ингеренција покрајина. Антисрпске и антијугословенске демонстрације албанског становништва из 1968. године биле су притисак за наступајуће уставне промене, па је уставним амандманима с краја 1968, настављено са попуштањем албанском становништву. Тада је промењен покрајински назив у Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово, односно из њеног имена избачен је назив „Метохија”. Овај назив био је на снази све до 1989. године, када се успоставља Аутономна Покрајина Косово и Метохија. Уставни амандмани СФРЈ из 1968. и 1971. године одредили су положај и улогу аутономних покрајина и њихова права и обавезе. САП Косово је било у саставу СР Србије, али је имало право да доноси сопствене уставне законе, право да шаље своју делегацију у Веће народа Скупштине СФРЈ, право на народну банку, право на Врховни суд и право да се без сагласности Скупштине САП Косова не може променити њен територијални интегритет.

Територија Косова и Метохије у комунистичкој Југославији била је саставни део Србије, без обзира што је често мењала назив и надлежности. Србија је била унитарна држава према југословенским уставима из 1946, 1953. и 1963. године. Међутим, Устав СФРЈ из 1974. и уставни амандмани који су донети неколико година раније, разбили су унитарност Србије и од ње направили практично федерацију. Према Уставу из 1974. године, покрајина Косово и Метохија и

98 Више о томе видети: Миомир Гаталовић, „Прерастање Аутономне Косовско-метохијске области у Аутономну Покрајину Косово и Метохију 1953-1963.”, *Историја 20. века*, 1/2015, 77-94. У току 2016. године, објављена је монографија која је настала као резултат истраживања на докторским студијама историје, а која има за тему територију Косова и Метохије непосредно пре и после промене Устава из 1963. године. Видети: Миомира Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958-1965*, Београд 2016.

покрајина Војводина добиле су атрибуте државности и у југословенској заједници постале конститутивни елемент. То је представљало први корак ка образовању Косова и Метохије као републике у југословенској држави, а касније и свеалбанске интеграције на Балканском полуострву. Српска елита је одмах после доношења Устава из 1974. схватила његову опасност, па је затражила уставну ревизију. Уставна ревизија није била могућа све до избијања великих нереда албанског становништва, када се отворио простор за деловање. Тада је српска јавност започела доказивање да је Устав из 1974. године нелогичан и неодржив.⁹⁹

Устав СФРЈ из 1974. предвиђао је консензус република и покрајина приликом одлучивања. Устав СР Србије је донет неколико дана потом и он је САП Косово дефинисао као саставни део СР Србије. Иако је САП Косово формално-правно било у саставу СР Србије, права и обавезе покрајине, као и њен статус, одређене су Уставом СФРЈ. Скупштина САП Косова је 27. фебруара 1974. прогласила први покрајински Устав. Од тада српско становништво све више запада у подређен положај, јер је успостављен принцип мајоризације, националних кључева, двојезичности итд. Због тога је интересантно да је у једној студији закључено да је у периоду од 1974. до 1981. године у покрајини дошло до „толерантног побољшања колико је то могуће” у српско-албанским односима.¹⁰⁰

Устав из 1974. године био је на снази до 1989. У фебруару 1989. године, Скупштина СР Србије усвојила је Предлог амандмана за промену Устава СР Србије и упутила их покрајинским скупштинама на сагласност. Скупштина САП Војводине је 10. марта 1989. дала сагласност на амандмане на Устав СР Србије, а то је 23. марта исте године учинила и Скупштина САП Косова. Нови Устав СР Србије је званично усвојен 28. марта 1989. у Скупштини СР Србије, чиме је СР Србија вратила државност над покрајинама. Нови Устав СР Србије је знатно смањио аутономију покрајинама, односно сузио њихове ингеренције у законодавној, судској и извршној власти. Септембра 1990, Скупштина СР Србије донела је нови Устав, који је увео вишепартијски систем, покрајине потпуно лишио атрибута државности, остављајући им територијалну аутономију. Уставним променама из 1989. године проширене су надлежности СР Србије над два покрајинама, али је тиме значајно заоштрена међунационална ситуација у САП Косову.¹⁰¹

99 Властимир Стевановић, „Покрајине су фаворизоване у односу на целину републике”, *Политика*, 17. јул 1988, 9.

100 Momčilo Pavlović at al. (eds), *Kosovo under autonomy: 1974-1990*, 2005, 7.

101 Детаљније о регулисању уставно-правног статуса Косова и Метохије у периоду од 1946. до 1990. године видети: Драган Богетић, „Регулисање уставно-правног статуса Косова и Метохије у Социјалистичкој Југославији 1946-1990”, *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878-2000*, Београд 2001, 175-202; Radošin Rajović, „Ustavni razvoj od konstituisanja autonomije do reforme 1989. godine”, *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, Београд 1989, 151-164; Marko Nicović, *Ustavni razvoj Srbije 1804-2006*, Београд 2007.

СКЈ није успео у 80-им годинама да ефикасно оствари своју улогу интегративног и кохезионог фактора југословенског друштва. Бурне 80-е су водиле постепеном растакању СФРЈ.¹⁰² Међунационални односи у САП Косову били су у знаку сукоба око контроле територије. Започело се великим нередима албанског становништва 1981. године, а завршило готово потпуним националним раздором две заједнице крајем 1988. и почетком 1989. Југословенска заједница је била гарант опстанка Косова и Метохије унутар њених граница, јер су се сва статусна решења ове територије кретала између области, аутономије и републике. Међутим, она није била гарант опстанка српског становништва на Косову и Метохији, јер се оно непрестано иселавало са тог простора. Током XX века, у највећем броју друштвених сфера нису успостављени прихватљиви међунационални односи два народа на Косову и Метохији, већ су они живели одвојено једни од других, паралелним животима.

Историчар Душан Батаковић је приметио да су два народа у борби за територију стварала две паралелне слике прошлости и стварности.¹⁰³ Сличног мишљења је била и Мари-Жанин Чалић: „Сукоби из осамдесетих година, дакле, нису били једноставно предодређени крвавом историјом Другог светског рата, већ тиме што су одређене слике прошлости евоцирале страхове, који су мишљење, осећање и деловање људи како емоционално погађали тако и утицали на њих. Делимично, они су били и инструментализовани од стране политике”.¹⁰⁴ Улога губитника и добитника током историје створила је код српског и албанског народа снажну слику позиције жртве. Албанско становништво на Косову и Метохији покушавало је да се СК представи као „жртва великосрпског хегемонизма”.¹⁰⁵ Са друге стране, српско становништво је после великих нереста албанског становништва 1981. године, покушавало да се СК представи као жртва албанског „иредентизма, национализма и сепаратизма”.

102 Видети једно мишљење о томе: *Burn the house: The Making and Unmaking of Yugoslavia* (ed. by Jasminka Udovički and James Ridgeway), London 2000, 80-108.

103 Душан Т. Батаковић, *Косово и Метохија: историја и идеологија*, Београд 2007, 10.

104 Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013, 358.

105 Душан Чкречић, *Живот, политика, коментари*, Београд 2008, 255.

НЕРЕДИ У САП КОСОВУ 1981. ГОДИНЕ

Велики нереди албанског становништва из 1981. године представљају историјску преломницу у међунационалним односима у САП Косову.¹⁰⁶ Појавили су се непуну годину после смрти Јосипа Броза Тита, доживотног председника југословенске државе. На њихову манифестацију је знатно утицала и прослава 100-годишњице Призренске лиге током 1978. године, која је међу албанским становништвом покренула националистичку еуфорију.¹⁰⁷ Након оружане побуне албанског становништва 1944/45. и након демонстрација из 1968, ово је био трећи напад албанског националног покрета на југословенску заједницу.

Велики нереди албанског становништва започели су студентским демонстрацијама у Приштини 11. марта 1981. године. У првом тренутку се чинило да су имали социјални карактер, јер су, наводно, избили због лоших услова исхране у студентској мензи. Југословенска јавност је следећег дана обавештена „о изгредима групе студената у Приштини”.¹⁰⁸ Потом су демонстрације настављене, већом жестином, 26. марта 1981, у дану када је Штафета младости стигла у Приштину. Међутим, 1. и 2. априла 1981. године избијају велики нереди у више покрајинских градова, сада праћени сукобима демонстраната и безбедносних снага. Поред студената и ученика, у њима учествују и радници. Тек тада је јавност обавештена шта се стварно збива у покрајини. Није више било спорно да су велики нереди албанског становништва организовани од националистичких и сепаратистичких снага, а у сарадњи са појединим покрајинским руководиоцима. Мањих нереди је било и 3. априла: у Урошевцу, Вучитрну и Косовској Митровици. Како су нереди између 1. и 3. априла добили облик оружане побуне, Председништво СФРЈ је било приморано да донесе одлуку о проглашењу „кризне ситуације на

106 Историчари Николић и Цветковић су у својој студији, у којој су укратко приказали међунационалне односе српског и албанског народа у XX веку, јасно идентификовали велике нереди албанског становништва као једну историјску прекретницу: „Били су то најмасовнији јавни протести после Другог светског рата на простору Косова и шире. Мартовске демонстрације су, попут суђења песнику Гојку Ђогу у Србији, представљале преседан и преломну тачку, и својим размерама и значајем омеђиле су и отвориле посттитоистичку епоху осамдесетих.” (К. Николић, С. Цветковић, *н. д.*, 312)

107 Спасоје Ђаковић је сматрао да је прослава 100-годишњице Призренске лиге у САП Косову 1978. године била генерална проба за велике нереди албанског становништва из 1981. (С. Ђаковић, *н. д.*, 356)

108 Југ Гризел, „Како су текли догађаји”, *НИН*, бр. 1580, 12. април 1981, 9.

територији САП Косово”, а затим и ванредног стања на подручју општине Приштина. У Приштину су ушле јединице Југословенске народне армије (ЈНА) и преузеле обезбеђење јавних зграда и стратешких тачака у граду и суседним општинама.¹⁰⁹

Током нереда албанског становништва, разбијани су аутомобили, прозори на кућама, излози на трафикама и продавницама. Како би спречили долазак полицијских појачања из СР Србије, учесници нереда су привремено отели 34 лица српске и црногорске националности код Подујева!¹¹⁰ Петрит Имами у својој најновијој књизи индиректно сугерише читаоцу да је велике нереде албанског становништва подстакла српска страна, а њихову позадину разводњава и своди на негодовање „револтираних и разјарених грађана” због репресије полиције.¹¹¹ Током ових нереда, живот је изгубило девет учесника и два полицајца, рањено је 55 учесника и четири полицајца, док је повређено 75 учесника и 127 полицајаца.¹¹²

Због непостојања правих информација, јавност је у почетку била збуњена, али и узнемирена. Када су средства јавног информисања известила о догађајима у покрајини, велики нeredи албанског становништва су у српској јавности доживљени као напад на братство и јединство, на систем, на социјализам и независност. Посебно зато што се на мети изгредника нашло и српско становништво у покрајини.¹¹³ Нeredи су имали антисрпски и антијугословенски карактер, што је видљиво по појединим паролама са којима су учесници наступали: „Косово-рeпублика”, „Албанци смо а не Југословени”, „Уједињење са Албанијом”, „Ми смо деца Скендер бега, војска Енвер Хоџе”, „Уједињење свих албанских крајева”, „Косово Косоварима”

109 К. Николић, С. Цветковић, *н. д.*, 74. *Политика* је маја 1981. године објавила двомесечни дневник о драматичним догађајима у САП Косову, са ширим описом великих нереда албанског становништва, реаговањима у свету и СФРЈ, приказом седница партијских форума САП Косова, СР Србије и СФРЈ и друге материјале. Видети: *Шта се догађало на Косову*, Београд 1981. Детаљније како су текли велики нeredи албанског становништва видети: З. Зејнели, *Ко је издао ...*, 115-151; Sinan Hasani, *Kosovo: istine i zablude*, Zagreb 1986, 21-35; Маријана Стамова, *Албанският проблем в Югославия след Тумо 1980-1990*, Софија 2016, 71-98; Julie A. Mertus, *Kosovo. How Myths and Truths Started a War*, Berkeley 1999, 17-93. О самој атмосфери пре и током великих нереда албанског становништва видети: Живорад Игић, *Косово и Метохија (1981-1991): увод у југословенску кризу*, I, Приштина: Подгорица 1992; Живорад Игић, *Косово и Метохија (1981-1991): увод у југословенску кризу*, II, Приштина 1996; Живорад Игић, *Косово и Метохија (1981-1991): увод у југословенску кризу*, III, Приштина 1998.

110 D. Jović, *н. д.*, 277.

111 Petrit Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, II, Beograd 2017, 90.

112 Исто, 90. Миранда Викерс у својој књизи износи наводну тврдњу *Amnesty International*-а да је током великих нереда албанског становништва 1981. године ЦК СК Србије примио обавештајни податак да је погинуло преко 300 људи, али за то не цитира никакав извор. Видети монографију са проалбанским становиштем: Miranda Vickers, *Between Serb and Albanian: a History of Kosovo*, London 1998, 198.

113 За време нереда је дошло до скрнављења гробова у селу Бресје, уништавања воћњака у власништву српске породице у селу Добруша итд. (Радмило Кљајић, „Откривају се коловође демонстрација”, *Политика*, 4. јун 1981, 7). Према непотпуним подацима, само током 1. и 2. априла 1981. године извршено је више од 350 директних напада на лица српске, црногорске и осталих заједница. Видети: Mirko Perović, *Koliko nas košta Kosovo: Kosovo: 1918-1988. do danas*, Beograd 1989, 60.

итд. У нередима је за покрајину захтеван статус републике, јер покрајина није имала право на самоопредељење до отцепљења. Због тога су нереди у највишим форумима земље окарактерисани као напад на уставни поредак. При томе се заборављало да је до нереди албанског становништва у покрајини увек долазило у годинама када су вршене уставне промене: 1968, 1981, 1988/1989. године. Велики нереди албанског становништва нису до сада у српској историографији повезивани са уставним променама. Некако се олако прелазило преко чињенице да су 12. јула 1981. проглашени уставни амандмани у СР Србији, а три дана касније проглашени амандмани на Устав САП Косова.

Жестина пролећних нереди је изненадила све у СФРЈ. Барем се тако чинило по изјавама највиших руководилаца земље. Међутим, руководства САП Косова, СР Србије и СФРЈ била су добро упозната шта се дешавало у покрајини пре пролећних нереди, али се „албанизација” покрајине толерисала због мира у кући. Неспремност да се предузму мере против националистичких манифестација у покрајини видљива је још од 1968. године. Овој тврдњи иде у прилог чињеница да се неколико месеци пре великих нереди албанског становништва указивало на стабилну политичко-безбедносну ситуацију и добре међунационалне односе у покрајини. Тако је на седници Председништва ПК СК Косова која је одржана јануара 1981. године оцењено да су „међунационални односи у Покрајини добри и стабилни и да СК на јединственом фронту организованих социјалистичких снага утиче на стварање и развијање социјалистичке самоуправне свести, националне равноправности, да својим јачањем и ангажовањем утиче на даље јачање братства и јединства и заједништва народа и народности Косова, на јачању њиховог међусобног поверења и схватања о њиховој трајној повезаности са осталим народима и народностима у СР Србији и у целој земљи. СК Косова има сталан и успешан фронт отворене идејно-политичке борбе против сваке врсте национализма, било са којих се позиција он јављао”.¹¹⁴ После почетног изненађења, убрзо је било јасно да су велики нереди албанског становништва били добро припремљени и још боље организовани. Поред тога што су створили веома напету међунационалну ситуацију, значајно су заострили међунационалне односе, који оптерећују српску и албанску заједницу до данашњих дана.

Велики нереди албанског становништва отворили су албанско питање у СФРЈ. Југословенско вођство нереди није означило као сепаратистичке или сецесионистичке, већ контрареволуционарне, јер су били претња СФРЈ, а не само СР Србији. Аслан Фазлиу,

114 З. Зејнели, *н. д.*, 152-153.

председник партијске организације у Приштини, окарактерисао је 28. марта 1981. године nerede као контрареволуционарне и националистичке, односно он је творац закључка да се радило о контрареволуцији.¹¹⁵ Велики nerede албанског становништва избили су у тренутку када је ауторитет државе и партије слабио. Поред националног, nerede су имали и социјални карактер. Ерупцију националистичких снага је делимично подстакло иступање представника САП Косова у вези са доказивањем неопходности веће економске помоћи покрајини непосредно уочи nerede.¹¹⁶ И Дејан Јовић сматра да су nerede имали, поред националне, и социјалну и идеолошку димензију, јер су захтеви били политички и националистички, али и економски и идеолошки, што је било видљиво у паролатама „Трепча ради, Београд се гради” и „Нека живи марксизам-лењинизам, доле с ревизионизмом”. Он сматра да су велики nerede албанског становништва представљали унутарнационални сукоб, а не међунационални.¹¹⁷ Међутим, велики nerede албанског становништва утицали су на међунационалне односе у САП Косову, али и на однос према албанском становништву у СР Македонији и СР Србији.¹¹⁸

Ови nerede су сузили маневарски простор албанском руководству у САП Косову, а отворили простор за деловање руководству СР Србије. Они су изазвали одбрамбену реакцију СР Србије, која није могла да дозволи даљу дезинтеграцију своје територије, а такође најавили будући неуспех реализације интернационалистичке идеологије и политике „братства и јединства” у САП Косову. Свакако су пробудили српски национализам, који се од тог тренутка размахоа.

Велики nerede албанског становништва су показали да национална питања албанског и српског народа у СФРЈ нису решена.¹¹⁹ СР Србија је била убеђена да није једнака са другима у СФРЈ и да заостаје у економском и политичком смислу, али је већина албанског становништва осећала то исто када је у питању покрајина. СР Србија је решење својих интереса видела у повратку државности над покрајином, а представници албанског становништва у стварању Републике Косово.¹²⁰ Осећај неправде на обе стране је неминовно водио бурним догађајима у

115 D. Jović, *n. d.*, 276.

116 З. Зејнели, Р. Арсенић, „Сваки национализам је контрареволуционаран”, *Политика*, 20. јун 1985, 6; З. Зејнели, Р. Арсенић, „Сенка на друштвеној згради”, *Политика*, 21. јун 1985, 7.

117 D. Jović, *n. d.*, 276.

118 Видети текст о бојкоту албанских пекара, трговаца, посластичара итд.: „Неке мучне вести”, *НИН*, бр. 1588, 7. јун 1981, 20.

119 Dušan Janjić, „Nacionalni identitet, pokret i nacionalizam Srba i Albanaca”, *Sukob ili dijalog: srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana: zbornik radova* (ur. Dušan Janjić i Shkelzen Maliqi), Subotica 1994, 133.

120 D. Jović, *n. d.*, 266. Албанско становништво је сматрало да је политички неравноправно са осталима у СФРЈ, па је тражило да покрајина добије статус републике. Српско становништво је сматрало да је неравноправно у САП Косову, па је захтевало враћање државности СР Србије на тим просторима: „Осећаји неједнакости и неправде били

наредним годинама и деценијама.

Погоршање међунационалних односа на Косову и Метохији кореспондира са променама унутрашње структуре СФРЈ. Промене у уставно-правној структури СФРЈ отпочеле су амандманима из 1967. и 1968. године, а завршиле се доношењем Устава из 1974. године. Покрајине су овим амандманима изједначене у правима и дужностима са СР Србијом и добиле су статус конститутивних елемената СФРЈ. Поред законодавне, свака покрајина је имала и политичка, правосудна и финансијска овлашћења. Организација народне одбране и државне безбедности је такође била у ингеренцијама покрајина. СР Србија је морала да тражи сагласност својих покрајина за сваку предузету меру. Сама није имала ингеренције над одлукама покрајинских органа, али су покрајине морале бити питане када је у питању СР Србија.¹²¹ Новим уставним федералним амандманима из 1971. године уставна позиција покрајина знатно је ојачана. Фебруара 1974, усвајањем Устава СФРЈ, а потом и Устава СР Србије и првог Устава САП Косова, покрајине су и формално-правно стекле елементе државности и постале парарепублике.¹²² Устав из 1974. године омогућио је САП Косову готово потпуно удаљавање од СР Србије, везивање за СФРЈ и приближавање НСР Албанији.

У српској јавности се на Устав из 1974. године гледало као на пораз, стварање неједнакости СР Србије са осталим републикама (због покрајина) и као велика неправда. Због тога је СР Србија покушавала да изврши уставне промене још од 1974, када се увидело да су практично створене три државе на њеној територији.¹²³ Председништво СР Србије је 16. јануара

су мотиватори и косовских протеста у пролеће 1981, и српских реакција на њих.” (Исто, 263)

121 В. Стојанчевић и други, *н. д.*, 276-278.

122 Исто, 278.

123 Историчари Стојанчевић, Борозан и Димић су у неколико редака објаснили проблем који је постојао на релацији република – покрајине: „Аутономне покрајине су имале статус конститутивног елемента федерализма и у заједничким пословима Федерације биле су изједначене са републикама. На тај начин покрајине су стекле значајна обележја државности (самостални уставни, председништва, уставни судови и друго). Одбацивањем начела о политичко-територијалној аутономији и давањем предности концепцији о покрајинама као конститутивном елементу федерације, директно је нарушен статус Србије као федералне јединице. Употреба синтагме ’република и аутономне покрајине’, при утврђивању надлежности аутономних покрајина, суштински је сводила компетенције органа и установа Републике на простор ’Уже Србије’. Тиме је Србија као целина лишена могућности да њени органи непосредније делују на територији аутономних покрајина. Статус, права и дужности покрајина регулисани су савезним Уставом, тако да Србија није била у могућности да одређује њихов положај, иако су формално, биле у њеном саставу. Уставни акти оставили су републици могућност да само у малом броју случајева доноси ’потпуне’ законе који се примењују на њеној целој територији. При том република није имала одговарајућа овлашћења и правних могућности које би условиле поштовање њених закона на територији покрајина. Републички органи нису имали никаквих надлежности у управном и судском поступку приликом примене републичких закона. Остајући без санкција, покрајински органи су примењивали законе републике само у случајевима када њима то одговара. Другим речима, Србија није имала одговарајуће прерогативе над својим покрајинама и била је принуђена да се искључиво ослања на њихову оданост. Без утицаја Србија је, истовремено, у много чему била зависна од покрајина и њихових бирократија. Све је то пружало могућност да албански сепаратисти, тумачећи произвољно чланове Устава, несметано раде на политичком, економском, културном и духовном удаљавању покрајина од Србије.” (Исто, 278-

1975. године затражило ревизију Устава, са циљем да „република поврати власт над покрајинама” и тако оствари право на „националну државу у југословенској федерацији”.¹²⁴ Овим иступањем српског руководства, које је сматрало да је примена Устава из 1974. неуставна, јер су покрајине биле изједначене са републикама, појавило се „српско питање”. Материјал о проблемима који су настајали на релацији република-покрајине уобличен је у строго поверљив елаборат под називом „Плава књига”. Овај документ о односу СР Србије и њених покрајина, који је српско руководство саставило 1976, представљен је руководству СФРЈ почетком наредне године.¹²⁵ Због страха од отварања „српског питања”, републичке и покрајинске елите су одбили захтев за ревизију Устава. СФРЈ и остале републике би и даље игнорисале српске захтеве за промену Устава из 1974. године да није дошло до великих нереда албанског становништва, када је и оно затражило промену Устава, односно стварање Републике Косово.

Велики нeredи албанског становништва су били дуго чекана шанса руководства СР Србије да заустави дезинтеграцију СР Србије и СФРЈ. Питање ревизије уставно-правног положаја СР Србије поново је покренуто, међутим, она опет није наишла на разумевање осталих субјеката федерације. После великих нереда албанског становништва, у први план су избили односи у СР Србији и положај покрајина: „Рedefинисање положаја покрајина постало је услов опстанка за политичко руководство Србије, које се нашло под ударом незадовољне јавности”.¹²⁶ На 18. седници ЦК СК Србије, која је одржана од 24. до 26. децембра 1981, јавно је указивано на тенденцију „одвајања покрајина од републике као целине, дезинтеграцији Србије, потреби суочавања са вануставним осамостаљивањем Косова и Метохије и упозорено на све израженије осећање међу Србима да једино они немају своју конститутивну државу”.¹²⁷ Потом је Најдан Пашић, председник Уставног суда СР Србије и члан ЦК СКЈ, септембра 1982. године предложио да се направи критичка анализа функционисања политичког система.¹²⁸ Следеће године је и Милош Минић упутио предлог да се расправи стање у СКЈ, али су све ове иницијативе наилазиле на отпор.¹²⁹

Међутим, „Критичка анализа функционисања политичког система” је понуђена Скупштини СР Србије. Материјал под насловом „Остваривање заједништва и уставног положаја

280)

124 Исто, 281.

125 Опширније о томе видети: Слободан Бјелица, „Плава књига и њена рецепција 1977. године”, *Токови историје*, 2/2016, 37-64.

126 В. Стојанчевић и други, *н. д.*, 283.

127 Исто, 283.

128 D. Jović, *н. д.*, 308.

129 Исто, 202.

Републике” нашао се у пролеће 1984. године пред делегатима Скупштине СР Србије. Ову анализу је израдила радна група скупштинске Комисије за уставна питања, а на основу својих 15 подгрупа. Анализа је имала око 1.000 страна и рађена је две године. Циљ је био да се сагледа и оцени стање у свакој појединачној области друштвеног живота, као и укупно стање у СР Србији.¹³⁰ Потом је руководство СР Србије 23/24. новембра 1984. јасно ставило до знања руководству СКЈ „да се решавање питања дезинтеграције Србије више не може пролонгирати”, а сматрало се да је истовремено у питању и процес комадања СФРЈ.¹³¹ У овом иступању руководства СР Србије налазе се разлози заоштравања целокупног стања од 1985. године и све очигледније манифестовање српског национализма.

Средином 80-их, уставна решења из 1974. године су оцењена као „правно нелогична, неправедна и изнад свега друштвено штетна”, зато што су „раздробила Србију на три одвојена дела, директно подстицала њихово међусобно супротстављање и разорно деловала на складан развој републике и на стабилност и интегритет целе земље”.¹³² Велики нереди албанског становништва су отворили и питање политичког система, па је питању остваривања јединства и заједништва у СР Србији посвећена посебна пажња.¹³³ Када је реч о односима у СР Србији, разлике су постојале у тумачењу начелних одредаба из члана 300. Устава СР Србије, јер су постојале појаве у покрајинама које су занемаривале јединствене функције утврђене Уставом, као што је са друге стране било настојања да се сужавају и ограничавају функције покрајина.¹³⁴ На основу члана 300. и 301. Устава СР Србије, до почетка 1985. године је донето више од 40

130 К. Николић, С. Цветковић, *н. д.*, 95.

131 В. Стојанчевић и други, *н. д.*, 283.

132 Борисав Јовић, *Датум за историју: 28. март 1989*, Београд 1989, 10.

133 В. Р., „Различито поимање устава”, *Политика*, 9. новембар 1984, 6. На одређену повезаност политичког система и међунационалних односа указивао је Јован Деретић на 18. седници ЦК СК Србије, која је одржана 24. новембра 1984. године: „Било би погрешно ако би смо у рђавим међунационалним односима на Косову видели непосредан производ постојећих системских решења, јер су та решења свуда иста у нашој земљи, па опет су међунационални односи у Војводини одлични, а на Косову лоши. Али садашње тенденције у развоју нашег друштва, или досадашње, које иду ка затварању сваког у своје међе, ка парцијализацији, етатизацији република и покрајина, објективно иду на руке погоршавања међунационалних односа, што се најдрастичније испољило у оним крајевима где тешка наслеђа прошлости нису сасвим превладана. Да је САП Косово било чвршће укључено у Републику и Федерацију, да се удружени рад Косова непосредније повезивао с удруженим радом у Србији и Југославији, да је Косово, као САП мање тежило да се конституционално изгради као држава, независно од Републике којој припада, верујем да би било мање могућности да се толико покваре међунационални односи у њој, да дође до контрареволуције и да иредента добије толики замах. А Устав не прави никакав изузетак нити даје било какве олакшавајуће околности када су у питању међунационални односи и начело равноправности. А ствари су ипак кренуле у сасвим другом правцу, супротном од оног који је зацртан у Уставу.” („Што је добро за Југославију, добро је за сваку републику и покрајину”, *Политика*, 25. новембар 1984, 3)

134 З. Зејнели, Т. Нешић, „Потребна још већа помоћ СК Југославије и СК Србије”, *Политика*, 5. јануар 1985, 5-6.

закона који су се примењивали јединствено на целој територији СР Србије.¹³⁵ На седници Председништва ПК ССРН Косова, која је одржана 11. марта 1985. године, Жика Радојловић, председник РК ССРН, навео је да је било још неких нерешених питања између СР Србије и покрајина, као и нормативних аката који су морали да се донесу како би се прецизно дефинисала СР Србија као државна и самоуправна заједница: „Често се не успева да се са покрајинама остварују заједничке теме, као да се од тога зазире и као да ће се остваривањем неких тема о односима република и покрајина довести у питање статус аутономије и покрајина”.¹³⁶ Уставни суд СР Србије је испитивао колико су поједине одредбе покрајинских устава биле у сагласности са републичким и мишљење о томе доставио крајем јуна 1985. године Скупштини СР Србије. Неке одредбе покрајинских устава су биле супротне Уставу СР Србије, а неке нису водиле рачуна о јединству републике као целине. Уставни суд СР Србије био је мишљења да су одредбе покрајинских устава о општеној одбрани, друштвеном планирању и спољној политици нарушавале јединство републике.¹³⁷ Постојале су велике разлике и између покрајинских устава.

Од великих нереда албанског становништва, ситуација у САП Косову је постала напета, јер су последице међунационалног неповерења у покрајини највише осећали припадници српског и црногорског становништва. То је омогућило да уставни положај СР Србије годинама буде у центру пажње стручне јавности. Сматрало се да ће се уставним променама у САП Косову успоставити равноправност српског и црногорског становништва са албанским, те да ће успостављање уставности и законитости обезбедити њихову личну и имовинску сигурност, спречити њихово исељавање под притиском, што би допринело и стабилној политичко-безбедносној ситуацији од покрајине, преко републике до федерације. Међутим, уставне промене нису зависиле само од СР Србије и других југословенских република, већ и од покрајина. У покрајинама се тумачило да СР Србија користи ситуацију у САП Косову као подтекст за ограничавање њихове аутономије. Покрајине су сматрале да нема потребе за уставним променама. Сваки позив на разговоре о односима у СР Србији, доживљавале су као покушај укидања њихових права. Обе покрајине су у наредним годинама браниле став да треба јачати заједништво у СР Србији „путем развијања самоуправљања а не путем јачања државности

135 „Четрдесет закона по чл. 300 и 301”, *Политика*, 24. новембар 1984, 6. Извршно веће Скупштине СР Србије је на седници која је одржана 9. маја 1984. године усвојило Извештај о примени републичких закона из области правосуђа чије се одредбе јединствено примењују на целој територији републике. Сарадња међу правосудним органима СР Србије и САП Косова је знатно интензивирана после пролећних нереда 1981. године, али су је пратиле и многе потешкоће у сарадњи на праћењу извршавања и примени одредби које су јединствено примењиване у целој републици. (Б. Чпајак, „Како се примењују јединствени закони”, *Политика*, 10. мај 1984, 7)

136 З. Зејнели, „Удруживањем ка заједништву”, *Политика*, 12. март 1985, 6.

137 Д. Б., „Колико су одредбе покрајинских устава сагласне са републичким”, *Политика*, 12. јул 1985, 7.

Србије”¹³⁸ и спречавале да се донесу закони који су били од значаја за јединствено функционисање СР Србије. САП Војводина је бранила аутономашку позицију и сматрала да није ствар у статусу покрајина, нити у нерешеним односима на релацији република-покрајине.¹³⁹ У САП Војводини је преокрет уследио после „јогурт револуције”, која је изведена почетком октобра 1988. године у Новом Саду, а у САП Косову су неспоразуми трајали до краја јавне расправе о уставним амандманима.¹⁴⁰

После великих нереда албанског становништва, у српској и југословенској јавности се често наглашавао континуитет „контрареволуције”, почев од 1944/45. године, па преко 1968. и 1981, која се настављала и у наредном периоду. СР Србија је тешко стање у САП Косову искористила како би покренула уставне промене и враћање државности над својим покрајинама. Међутим, пут од иницијативе до промене Устава СР Србије био је дуг.

У новембру 1984. године, Скупштина СР Србије је разматрала „Критичку анализу о остваривању јединства и заједништва у Републици”, чиме је проблем редефинисања односа у СР Србији гласно постављен. Иста тема је убрзо постављена пред савезним партијским органима. Председништво ЦК СКЈ је на седници која је одржана крајем јула 1985. усвојило „Ставовe о актуелним питањима остваривања односа на којима се заснива јединство и заједништво СР Србије”. Октобра 1986, Скупштина СР Србије је већином гласова усвојила јасне закључке о остваривању јединства и заједништва у СР Србији, али једногласја око најбитнијих питања није било (народна одбрана, унутрашњи послови, међународне везе и сарадња, правосуђе, права и дужности Председништва СР Србије итд.). На седници Председништва ЦК СК Србије, која је одржана децембра 1986, разговарало се о остваривању ставова ЦК СКЈ и програма ЦК СК Србије о јединству и заједништву у СР Србији. Јавност је тада обавештена да је Председништво СР Србије упутило иницијативу Председништву СФРЈ, у којој је тражено да се променама Устава СФРЈ обухвати и нормативно прецизирање односа у СР Србији. Председништво ЦК СКЈ је 21. јануара 1987. године предложило амандмане на Устав СФРЈ из 1974, којима је требало, делимично и због притиска Међународног монетарног фонда, створити функционалну

138 К. Николић, С. Цветковић, *н. д.*, 85. Криза у САП Косову била је у уској вези са кризом односа у СР Србији. Азем Власи, члан Председништва ПК СК Косова, сматрао је за илузију идеју да се излазак из кризе налази у уставним променама, односно био је мишљења да не треба мењати уставни положај република и покрајина, већ да промене треба да буду у функцији прилагођавања новим привредним решењима и доградње политичког система. („Не мењати уставни положај република и покрајина”, *Политика*, 18. децембар 1986, 6)

139 Д. Јовић, *н. д.*, 293-296. О одлучном одбијању војвођанског руководства да се косовски проблем искористи за смањивање обима покрајинске аутономије видети: Слободан Бјелица, „Војвођанска аутономија – кризно жариште социјалистичке Југославије”, *Култура полиса*, посебно издање 2018, 73-80.

140 „Устав Србије по вољи народа”, *Политика*, 31. децембар 1988, 1, 2. и 3. јануар 1989, 6.

федерацију. Амандмани су представљали одређен компромис између реформатора и бранилаца Устава из 1974. године, а за нас је важнији податак да су предвиђали веће ингеренције СР Србије над покрајинама. Потом је Скупштина СФРЈ, на седници која је одржана 11. фебруара 1987, усвојила Предлог да се приступи променама Устава СФРЈ, који је говорио и о уставном положају СР Србије.

Све до 1987. године, покушаји рedefинисања односа у СР Србији били су јалови. У праву реализацију се ушло после априлских догађаја у Косову Пољу. Започело је тако што је Председништво СР Србије усвојило, на седници која је одржана 28. јула 1987, Предлог да се приступи променама Устава СР Србије. Два дана касније, и Председништво САП Војводине је усвојило Предлог да се приступи променама покрајинског устава, али је Скупштини САП Војводине упутило мишљење о Предлогу Председништва СР Србије и у њему указало на разлике које током усаглашавања нису превазиђене. Крајем августа 1987. године, издато је саопштење са седнице Председништва САП Косова, на којој је усвојен Предлог да се приступи изменама покрајинског устава, пошто су уз заједничке напоре усаглашена мишљења и ставови о највећем броју питања. За спорна питања и републичко-покрајинска неслагања јавност је сазнала 19. августа 1987, на дан заседања Уставне комисије Скупштине СФРЈ, када су обелодањене стенографске белешке са затвореног састанка Председништва САП Војводине. Спорови су вођени око народне одбране, државне безбедности, кривично-правне заштите, положаја Врховног суда Србије, просторног планирања, надлежности републичких органа, допуни законодавних овлашћења републике и неких нејасноћа око члана 300. Устава СР Србије. Делегати сва три већа Скупштине САП Војводине су на седници која је одржана 24. септембра 1987. године прихватили Предлог за промену Устава САП Војводине. Ђорђе Радосављевић, председник Председништва САП Војводине, тада је навео да су постојале крупне разлике у гледању на начелна питања уставног положаја САП Војводине и односа у СР Србији и да се у САП Војводини није могло прихватити да стање у САП Косову буде разлог за промену уставног положаја САП Војводине.¹⁴¹ На седници Скупштине САП Косова, која је одржана 24. септембра 1987. године, делегати су прихватили Предлог да се приступи промени Устава САП Косова.¹⁴² Потом је на седници, која је одржана 7. јануара 1988, Председништво СР Србије утврдило измене Предлога да се приступи промени Устава СР Србије. Сутрадан је Уставна комисија подржала нови Предлог да се приступи промени Устава СР Србије, па је на седници која је

141 „Стање на Косову није разлог за мењање уставног положаја САПВ”, *Политика*, 25. септембар 1987, 13.

142 З. Зејнели, М. Вујовић, „Приступа се промени Устава САП Косова”, *Политика*, 25. септембар 1987, 13.

одржана 11. јануара 1988. године Скупштина СР Србије прихватила нови Предлог. Ефектно спровођење редефинисања односа у СР Србији започело је када је Уставна комисија, на седници која је одржана 10. јуна 1988, утврдила текст Нацрта амандмана на Устав СР Србије, који је Скупштина СР Србије прихватила на седници која је одржана 25. јула 1988. Само редефинисање је изведено почетком 1989. године. Уставна комисија је, на седници која је одржана 6. јануара 1989, утврдила Предлог амандмана на Устав СР Србије, који је свој коначан облик добио на седници Уставне комисије одржаној 22. фебруара 1989. Овај, коначан текст Предлога амандмана на Устав СР Србије, усвојен је на седници Скупштине СР Србије 23. фебруара 1989. године.¹⁴³ Предлог је тада упућен покрајинским скупштинама на сагласност. Скупштина САП Војводине је, на седници која је одржана 10. марта 1989. године, дала сагласност на Предлог амандмана на Устав СР Србије, а потом и Скупштина САП Косова, на седници која је одржана 23. марта 1989. Устав СР Србије је свечано проглашен на седници Скупштине СР Србије 28. марта 1989. године.¹⁴⁴ На тај начин је СР Србија повратила суверенитет и државност над својим покрајинама.¹⁴⁵

Односи на релацији СР Србија – САП Косово су постали пресудни за напету ситуацију која је створена великим нередима албанског становништва. Овим нередима албанско

143 „Од иницијативе до предлога амандмана”, *Политика*, 24. фебруар 1989, 9.

144 „Пут до Устава СР Србије”, *Политика*, 28. март 1989, 5.

145 Историчари Стојанчевић, Борозан и Димић су повратак суверенитета и државности СР Србије над покрајинама овако објаснили: „Неуспех уставно-правног дефинисања републике подстицао је широко незадовољство српског народа. Косовска криза и егзодус Срба који је она изазвала представљали су ’етничку претњу’ и провоцирали српску реакцију. Простор за решавање косовског проблема био је сужен до крајњих граница. Фрустрација могућим распадом Југославије и разочарање у државу за чије су настајање и одржавање Срби положили огромне жртве, порађала је утопију о српској држави. Са тим у вези били су повезани захтеви за дефинисањем националних програма. На бројним митинзима почели су се презентовати нови ’национални програми’. Осећај неповерења према осталим републикама исказиван је често спомињањем фразом о ’антисрпској коалицији’. У таквим околностима, после посете Слободана Милошевића Косову Пољу 24. априла 1987. године, српско питање је ’отворено’. То се догодило независно од Милошевића, кога је затекло као партијског функционера и у једној ноћи га трансформисало у ’вођу народа’. Веза са широким масама народа успостављена је ван устаљених институција. Поразу реформских снага допринела је наклоност коју је Милошевић задобио код дела војног врха, међу провинцијским партијским функционерима, елементима старог режима, чуварима мита о Титу, присталицама ’антибирокарске револуције’, кадровима који су заговарали ’чвршћи курс’ у решавању постојећих проблема у односима Републике и покрајина. Митинзи, скупови, демонстрације – што је све названо ’дешавање народа’ – окупили су током 1988. и пролећа 1989. милионе људи. Посебно драматично било је смењивање руководства Косова и Метохије 17. новембра 1988. Масовне демонстрације Албанаца кулминирале су штрајком и затварањем у јаму рудара рудника ’Стари Трг’. Медијска подршка албанским штрајкачима синхронизовано је стигла из Љубљане (скуп у Цанкарјевом дому 27. фебруара 1989), одакле је готово фарсично поручено да се у Старом тргу брани ’авнојевска Југославија’. Реакција Београда огледала се у позиву на бојкот словеначке робе. Под налетом српског националног незадовољства и жестоког притиска режима, Скупштина Косова је себи изгласала неповерење 23. марта 1989. Идеја о успостављању републичке контроле над покрајинама, која је пресудно подстакла хомогенизовање мишљења, могла је бити реализована. Уставним амандманима на Устав из 1974, који су донети марта 1989, Србија је повратила суверенитет и државност на целој територији републике.” (В. Стојанчевић и други, *н. д.*, 284-285)

становништво није добило републику, али је задржало старе позиције, које је упорно бранило до краја 80-их година. Албанско становништво је одбијало уставне промене и чувало концепт који је створен Уставом из 1974. године. Тако је настала парадоксална ситуација: албанско становништво је 1981. године захтевало промену Устава из 1974. године, а крајем 80-их година чврсто стајало на позицијама његове непромењивости. Српско становништво је све време од 1974. захтевало промену Устава из те године, јер је било против политике која је САП Косово идентификовала са албанским ентитетом. У својој суштини, то је била борба два национална покрета који су захтевали републику: један покрет је захтевао Републику Косово, а други СР Србију. У тој борби је међународна заједница остала по страни и 1981. и 1989. године.

Велики нереди албанског становништва су били доказ да интеграција САП Косова са СР Србијом и СФРЈ, која је покушана с краја 60-их година, није успела. Албанско руководство покрајине је понављало да САП Косово није само део СР Србије, већ и конститутивни елемент СФРЈ. Пракса је упућивала на другачије стање. Од краја 60-их година, трајао је процес политичког, културног и економског затварања САП Косова. Албански национални покрет је временом добијао замаха, па се у САП Косову јавило и деловање разних илегалних организација и група: „Група марксиста-лењиниста Косова”, „Комунистичко-марксистичко-лењинистичка партија Албанаца у Југославији” итд. Уставни положај покрајине из 1974. године и социјално-економска криза која се појавила у СФРЈ, довели су до значајног погоршања међунационалних односа у САП Косову, који су кулминирали прво 1981, а потом 1989. године. Најпогубнија последица великих нереди албанског становништва била је међунационално подвајање. Међутим, неприхватљиво је мишљење историчара Павловића и Марковића, који су сматрали да су велики нереди албанског становништва „трајно” погоршали међунационално поверење и крхке односе у САП Косову.¹⁴⁶ Током 1983. и 1984. године, ти односи су у доброј мери нормализовани. Међутим, догађаји с краја 1988. и почетком 1989. године довели су до још већег међунационалног раздора у САП Косову. Тим догађајима је остварена интеграција покрајине са СР Србијом, али је зато прекинута са СФРЈ. Такође, догађаји с краја 1988. и почетком 1989. били су увод у унутарјугословенска сукобљавања.

146 Момчило Павловић, Предраг Ј. Марковић, *Косово и Метохија: прошлост, памћење, стварност*, Београд 2006, 251.

ΓΛΑΒΑ 2

СРПСКА ШТАМПА О ИНЦИДЕНТИМА НА НАЦИОНАЛНОЈ ОСНОВИ У САП КОСОВУ 1981-1985.

Током 80-их година XX века константно су били присутни националистички, антијугословенски и антисрпски ексцеси и акције у САП Косову. У средствима јавног информисања чуле су се разне, често веома различите изјаве и објашњења поводом ситуације у САП Косову, узрока исељавања српског и црногорског становништва, резултата и ефикасности појединих мера као и притисака и насиља који се вршио над припадницима српског и црногорског становништва. Злочини, насиља и терор који су вршени над припадницима српског и црногорског становништва стварали су неповерење међу националним заједницама, ширили мржњу међу народима, а стање напетости одржавала је клима неповерења и несигурности, јер су их сви случајеви насиља ланчано изазивали. На тежак положај српског и црногорског становништва у овом периоду указивала је штампа.

Велики нереди албанског становништва током марта и априла 1981. године продубили су поремећене односе међу народима у САП Косову. За организовање великих нереда оптужени су албански националисти из САП Косова и НСР Албаније.¹⁴⁷ О расположењу српског и црногорског народа у покрајини, Тихомир Влашкалић, председник ЦК СК Србије, сведочио је 6. маја 1981. године на седници тог форума: „Ширење великоалбанског и иредентистичког национализма и испољавање његове агресивности, уз истовремено недовољно одлучно супротстављање субјективних снага, у сложеној вишенационалној косовској средини, створило је напету ситуацију у међунационалним односима, у животу и раду људи разних нација. Једна од последица такве ситуације јесте оно расположење код припадника српског и црногорског народа, који перспективе свог живота и рада виде изван те ситуације, у склоности ка исељавању”.¹⁴⁸ Злочини, насиље и терор стварали су код српског и црногорског становништва у покрајини осећај да заједнички живот нема перспективу односно да у САП Косову влада

147 Слободан Бјелица, „Косово и Метохија у оквиру Југославије”, *Култура полиса*, 4 – 5/2006, 419.

148 „Покушај организовања отворене побуне”, *Политика*, 7. мај 1981, 6.

анархија. Иако је постојао недостатак законитости и уставности у многим сферама друштвеног живота, ипак у САП Косову није владала анархија.

Број извршених кривичних дела био је у порасту: у првих шест месеци 1981. године регистровано је у покрајини 3.629 кривичних дела, а за првих шест месеци у 1982. години чак 4.884, што је повећање за 34%.¹⁴⁹ Сви званични подаци у проучаваном периоду указивали су да је далеко највећи број кривичних и прекршајних дела између лица различитих националности извршено на штету лица српске и црногорске националности.¹⁵⁰ Због тога се у жалбама оштећених указивало на неефикасност надлежних органа у САП Косову.

Насиља и терор утицали су на погоршавање међунационалних односа. Због константних злочина тврдило се у политичким и државним форумима СР Србије да, иако се много урадило од 1982. до 1985. године, миран и безбедан живот свих грађана у САП Косову није обезбеђен. Наравно, на иселјавање лица српске и црногорске националности утицали су и међунационални ексцеси и злочини. Мирног и спокојног живота за српско и црногорско становништво у САП Косову није било, јер су га реметиле разне свакодневне неугодности. После великих нереда албанског становништва штампа је актуелизовала злочине извршене над српским и црногорским становништвом у САП Косову. Штампа је објављивала информације о злочинима који су се дешавали у проучаваном периоду, али и информације о злочинима који су извршени у претходним деценијама. Разним злочинствима се доказивало „ненормално” стање у САП Косову.

Политичка ситуација у СФРЈ током 80-их година XX века мењала се под притиском јавности, а злочини су ту добро послужили. Злочини извршени у САП Косову над српским становништвом искоришћени су за националну хомогенизацију. О тешкој ситуацији у САП Косову најгласнији су били органи СР Србије. Међутим, они нису имали никаквих уставних овлашћења да непосредно предузимају било какву активност. Зато се често чула критика политичког система, односа СР Србије и њених покрајина, спорости савезних закона, надлежности извршних органа, итд. У оцени стања у САП Косову често су долазиле до изражаја разлике. Најчешће се стање сликало „ексцесним случајевима” или се паушално оцењивало као задовољавајуће. То се најбоље видело на релацији република - покрајина. Функционери из САП Косова сматрали су да се политичко-безбедносна ситуација побољшавала, док су они из СР Србије сматрали да је ситуација тешка, па и ванредна.¹⁵¹

149 Бисерка Матић, „Подаци”, *Политика*, 8. септембар 1982, 9.

Иако су постојали и раније, потпуна несигурност и неверица усадили су се у свест људи након великих нереда албанског становништва. Међусобно неповерење довело је до тога да су везе српског и албанског становништва у свакодневном животу биле све ређе. Појединачни националистички и други ексцеси који су се често јављали током 80-их година XX века само су продубљивали провалију између два народа. Константни злочини који су вршени над српским становништвом указивали су да се стање у САП Косову не сређује, што је изазивало незадовољство код грађана српске националности. Због немогућности да се спрече бројни злочини, чули су се и захтеви за промену политичког система.

До тешке кризе у међунационалним односима и до националне подвојености дошло је са почетком великих нереда албанског становништва. Власт је покушавала да репресијом над „непријатељима” поправи стање у САП Косову. Само од 1981. до 1986. године ухапшено је и осуђено за „политички криминал” око 6.500 лица албанске националности.¹⁵² Кажњавање није довело до поправљања стања, јер није сасвим сузбијено деловање илегалних непријатељских група и организација, а свакако је довело до стварања антисрпског расположења код албанског становништва.

Велики утицај на јавност и на будуће догађаје као и на писање штампе имао је „Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову” кога су потписала свештена и монашка лица, укупно њих 21, из многих делова СФРЈ.¹⁵³ Апел је потписан на Велики Петак, 16/3. априла 1982. године, и упућен је Председништву СФРЈ, Председништву СР Србије, Скупштини СР Србије и СА синоду за СА сабор СПЦ, а достављен је и свим већим београдским листовима.¹⁵⁴ Потписници су овим апелом желели да подигну свој глас „у заштиту духовног и биолошког бића Српског народа на Косову и Метохији”. За нас је важнији део који је говорио о планском геноциду на Косову и Метохији који се наводно вршио над српским становништвом, а који ће се у наредним годинама, а посебно у другој половини 80-их година XX века често чути у јавности. Овоме ће допринети разна (не)дела албанских екстремиста.

150 Павле Косин, „Циљ је био јасан: отцепљење и припајање Албанији”, *Политика*, 14. јул 1982, 7; И. К., „У селу Кориши распуштене две партијске организације”, *Политика*, 31. август 1982, 6; Тома Милић, „Одлазе због удаје”, *Политика*, 6. август 1984, 6; З. Зејнели, „Опасно деловање непријатеља”, *Политика*, 23. октобар 1985, 6; З. Зејнели, Д. Бећировић, „Бројке ...”, *Политика*, 7. новембар 1985, 7.

151 „Закључци нису довољни”, *Политика*, 26. јун 1985, 1; Т. Милић, В. Рупар, Р. Бабић, З. Радисављевић, „Открити контрареволуционарне центре”, *Политика*, 26. јун 1985, 7.

152 Рајко Даниловић, *Употреба непријатеља. Политичка суђења у Југославији 1945 – 1991*, Београд 2010, 309.

153 „Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову”, *Православље*, бр. 364, 15. мај 1982, 1 – 4.

154 Датум потписивања Апела није случајан. Потписан је непосредно пре заседања Скупштине СР Србије која је на заједничкој седници свих већа одржаној 23. априла 1982. године усвојила закључке о мерама које је требало да спрече даље и потпуно иселјавање лица српске и црногорске националности из САП Косова. Прим. аутора.

Озбиљно поремећени међунационални односи као и угрожавање сигурности и безбедности грађана имали су утицаја на исељавање лица српске и црногорске националности. Поред тешке економске ситуације, исељавање српског и црногорског становништва је у проучаваном периоду био највећи проблем у САП Косову. Атмосфера која је створена после великих нередних албанског становништва 1981. године била је један од фактора исељавања. Све што је рађено у САП Косову од 1981. године, па у наредним годинама, само је успорило исељавање, али га није зауставило. У погледу исељавања често није било јединствених оцена између САП Косова, СР Србије и СФРЈ, а било је и разлика у набрајању и редоследу узрока. Док су се државни и политички органи и организације препуцавали на релацији покрајина – република, неповерење грађана у надлежне органе је све више повећавано. Јавило се неповерење према органима безбедности, правосуђу, општинским органима, итд. И сами органи су, својим (не)радом, недоследном применом закона и неправичним односом према лицима српске и црногорске националности у односу на лица албанске, као и неефикасношћу и неажурношћу, довели до стварања неповерења. До неповерења су посебно довела извршена кривична и прекршајна дела на штету лица српске и црногорске националности. Али Шукрија, члан Председништва ЦК СКЈ, говорећи политичком активу Косова 1983. године, скретао је пажњу: „Централно питање је како да се створи клима поверења. Да би се то постигло мора да се веома брзо реагује на сваки ексцес”.¹⁵⁵ У највећем броју случајева одмах су предузимане мере против извршилаца дела. Да се углавном правовремено реаговало сведочио је и Момчило Трајковић, делегат Скупштине СФРЈ из САП Косова, који је 1984. године навео да су се извршиоци недела откривали у 90% случајева.¹⁵⁶

У јавности је главна одговорност за сређивање нарушених међунационалних односа у САП Косову пребацивана на албанско становништво као припаднике већинског народа у покрајини: „Они једини могу и морају спречити физичке и друге притиске на исељавање српских и других породица, које показују сву дубину поремећених међуљудских односа. Они једини могу и морају искоренити реакционарну и фашистичку идеологију етнички чистог Косова”.¹⁵⁷ Поједини новински написи негативно су утицали на сређивање стања и поправљање међунационалних односа. Сензационалистичко и једнострано писање штампе имало је значајну последицу: оптерећивало је ситуацију у САП Косову, а посебно психолошко стање код српског

¹⁵⁵ „Националисти то морају да знају”, *Политика*, 30. септембар 1983, 6.

¹⁵⁶ Драгош Ивановић, Ружа Ђирковић – Матић, „Сами закони не могу спречити исељавање са Косова”, *Политика*, 28. септембар 1984, 5 – 6.

¹⁵⁷ „»Говорио сам о одговорности албанског народа ...«”, *Политика*, 20. јануар 1984, 6.

становништва. Рефик Агај, делегат Скупштине САП Косова, сматрао је да су и средства јавног информисања доводила до исељавања: „Уместо да популаришу позитивне примере јачања међунационалних односа и заједништва, стално истичу бројке исељених. Предимензионирано писање неких листова о појединим ексцесима има супротне ефекте у односу на мере које се предузимају на заустављање исељавања”.¹⁵⁸ Готово две године касније поновио је нешто слично.¹⁵⁹

На кривична и прекршајна дела извршена на штету лица српске националности углавном се у српској јавности гледало као на притиске за исељавање. Лакша кривична дела, као што су увреда, угрожавање сигурности, принуда, самовлашће, лакше телесне повреде гонили су се по приватној тужби, па је Томислав Цуцуревић, јавни тужилац САП Косова, најавио 1983. године да ће бити предложене измене Кривичног закона покрајине како би се и за лакша кривична дела којима се врше притисци на исељавање, омогућило гоњење по службеној дужности.¹⁶⁰ Председништво СР Србије протестовало је 1984. године што су се притисци на исељавање квалификовали као прекршаји, а не кривично дело.¹⁶¹ Исто је речено на седници Одбора Савезног већа Скупштине СФРЈ за правосуђе, која је одржана 11. септембра 1984. године, где је поновљена оцена из ранијих извештаја о исељавању из САП Косова да су и правосудни органи у покрајини сносили део одговорности за климу несигурности и неповерења која је стимулисала исељавање.¹⁶² Зато је Васил Гривчев, председник Уставног суда СФРЈ, истакао исте године да је у разматрању остваривања уставности и законитости у САП Косову, Уставни суд СФРЈ заузео став да би требало скрнављење гробова, намерно уништавање летине и имања и силеџијско понашање изазвано националном, верском или расном нетрпељивошћу оквалификовати као кривично дело.¹⁶³ Савезно веће Скупштине СФРЈ је, 27. септембра 1984. године, по трећи пут расправљало о проблему исељавања лица српске и црногорске националности из САП Косова под принудом и на седници инсистирало на јачању правосудних органа, а на које се гледало као главни проблем због незаконитости у САП Косову, а СИБ-у је дат задатак да размотри иницијативу о изменама и допунама неких закона.¹⁶⁴

158 Зејнел Зејнели, „Исељавање, повратак”, *Политика*, 29. октобар 1983, 6.

159 З. Зејнели, „И новинари”, *Политика*, 27. март 1985, 8; З. Зејнели, „Нису усахли извори исељавања”, *Политика*, 27. март 1985, 8.

160 Т. Милић, „Тужииоци замерају судијама”, *Политика*, 18. новембар 1983, 9.

161 Тома Милић, „Зашто неки још ћуте”, *Политика*, 24. јануар 1984, 5.

162 „Суд спор, исељавање убрзано”, *Политика*, 12. септембар 1984, 7.

163 Љ. Марковић, „Празнине у заштити својине”, *Политика*, 21. септембар 1984, 8.

164 Драгош Ивановић, Ружа Ђирковић – Матић, „Сами закони не могу спречити исељавање са Косова”, *Политика*, 28. септембар 1984, 5 – 6.

Тешки злочини и друга кривична и прекршајна дела која су извршена над припадницима српског и црногорског становништва, а која је штампа будно пратила, довели су до стварања антиалбанског расположења. Тако су у Краљеву 9. јула 1985. године непознати извршиоци разбили излоге на две радње чији су власници били лица албанске националности. Сличне појаве су и раније забележене у Београду и Крушевцу и ти извршиоци су откривени и кажњени.¹⁶⁵

Притисци на српско и црногорско становништво у САП Косову константно су били присутни и стварали су осећај личне и имовинске несигурности и националне неравноправности.¹⁶⁶ Чести су били оружани напади извршени над лицима српске и црногорске националности.¹⁶⁷ Елементарна права припадника српске и црногорске националности била су угрожена и пре 1981. године, а од великих нереда албанског становништва та угроженост је постала интензивнија.¹⁶⁸ Политичко-безбедносну ситуацију и међунационалне односе у САП Косову оптерећивали су разни случајеви. Лица српске и црногорске националности продавали су своју непокретну имовину и одлазили из САП Косова, а на то су највише утицали разни облици притисака, кривична дела, прекршаји и други ексцеси албанских екстремиста. Целокупна ситуација, укључујући и економску, доприносила је исељавању, али као главни су били разни облици директних и индиректних притисака, психолошки и физички терор албанских екстремиста над лицима српске и црногорске националности, nanoшење имовинске штете, скрнављење споменика и гробова. Српско и црногорско становништво које је било у мањини је мноштво угрожавање права осећало као притисак и као мајоризацију. Један од разлога за исељавање била је и психоза несигурности, као и осећај мањине у неким срединама и непознавање албанског језика.¹⁶⁹ Због изложености свим облицима злостављања, застрашивања, угрожавања личних, породичних и имовинских добара, у рубрици *Политике* „Међу нама”, огласио се Милија Шћепановић: „Немогуће је одредити терапију на овај начин. Немогуће је овако површним прилазима вратити људима поверење и наду. Сигурно је да овакви позиви и етикетирања неће вратити сигурност Љубици Стаматовић из Дубраве код Ђаковице, удовици,

165 Р. Кљајић, „Није само вандализам”, *Политика*, 11. јул 1985, 7; В. Б., „Оштра осуда Краљевчана”, *Политика*, 11. јул 1985, 10.

166 „Исељавање са Косова се наставља у забрињавајућем обиму”, *Политика*, 3. јун 1983, 5.

167 Д. М., „Млади и даље одлазе”, *Политика*, 3. март 1985, 6; З. З., „Непознати нападач тешко ранио жену”, *Политика*, 6. јануар 1982, 10; В. Симоновић, „Дивљање се наставља”, *Политика*, 7. јануар 1982, 10.

168 О проблемима заштите људских права у САП Косову током 80-их година XX века видети одличну студију: Драган Шапоњић, „Заштита људских права на Косову”, *Косово живоносни изворник, опстанак и окупљење српског народа: шест векова Косовске битке: 1389 – 1989.*, (ур. Драгослав Ђекић), Београд 1989, 75 – 90.

169 З. Зејнели, „Наставља се исељавање”, *Политика*, 6. јул 1984, 6.

мајки десеторо деце, којој из дана у дан уништавају имовину, трују псе, свиње, кокошке и стоку. Сигурно је да овакве и сличне псеудопароле, неће вратити поверење и наду Пољки Живаљевић из Шаптеја, која је више пута физички нападана и премлаћивана. Сигурно је да нико неће зауставити кретање људи ка правди и сигурности, када су им угрожена добра, када нема законитости, када се насрће на њихову имовину, труд и породицу”.¹⁷⁰ Велики проблем за српско и црногорско становништво била је и узурпација друштвене имовине: присвајање шума, путева, па чак и гробаља. *Политика* је писала да је узурпација православних гробаља била изражена у селима у Косовској Каменици у којима није било српског становништва или га је било у малом броју.¹⁷¹ И повремене експлозије су узнемиравале грађане у САП Косову.¹⁷² Случајеви подметања експлозија којима је причињена материјална штета имали су и штетну друштвено-политичку и безбедносну последицу.¹⁷³ На вишегодишње казне затвора осуђена је 1984. године група терориста албанске националности, јер је у току 1981. и касније, 14 пута поставила експлозивне направе у Приштини, а са циљем да изазове узнемирење грађана, панику, психозу напетости, несигурност и неповерење у јавности.¹⁷⁴

Напади на имовину лица српске и црногорске националности били су многобројни. Уништавани су виногради,¹⁷⁵ воћњаци,¹⁷⁶ куће су демолиране,¹⁷⁷ убијане домаће животиње,¹⁷⁸ имања су узурпирана,¹⁷⁹ уништаване летине и причињаване друге штете у пољима.¹⁸⁰ Напади су вршени и на друштвену имовину, па је тако поломљено и почупано свих 88 јабукових стабала засађених у мају 1983. године испред Дома културе у селу Раушићу, у знак трајног сећања на Јосипа Броза Тита.¹⁸¹ Међутим, и код напада на имовину штампа је знала да претера. Сечење четири храстова дуба на православном гробљу у селу Крушевцу код Пећи од једног лица албанске националности које је имало одобрење чланова Одбора за одржавање гробља,

170 Милија Шћепановић, „Опет о дезертерима и предводницима”, *Политика*, 6. новембар 1981, 17.

171 С. Ђекић, „Православна гробља претварају у пашњаке”, *Политика*, 26. јун 1985, 10.

172 З. З., „Експлозија је дело непријатеља”, *Политика*, 25. новембар 1982, 8; Зејнел Зејнели, „Непријатељ се служи интригама”, *Политика*, 16. јун 1983, 6; „Експлозија у центру града”, *Политика*, 16. април 1983, 8.

173 З. З., „Ухваћени подметачи експлозива”, *Политика*, 29. март 1984, 8; „Саопштење општинског СУП-а Приштине”, *Политика*, 10. март 1984, 7; З. З., „Експлозија разнела излог”, *Политика*, 10. март 1984, 7.

174 З. З., „Осуђени »динамиташи«”, *Политика*, 12. октобар 1984, 8.

175 И. Костић, „Посечена два винограда”, *Политика*, 6. август 1982, 6; „Комшије саде виноград”, *Политика*, 8. август 1982, 6.

176 Љ. К., „Тројица малолетника уништила воћњак”, *Политика*, 19. март 1984, 5.

177 З. З., „Непозната лица демолирала кућу”, *Политика*, 4. март 1983, 8.

178 Р. Н., „Српом исекао комшији свиње”, *Политика*, 28. октобар 1983, 8.

179 В. Рупар, „Три представке у архиви”, *Политика*, 6. април 1984, 6.

180 Н. С., „Краве појеле летину”, *Политика*, 26. јул 1984, 8.

181 В. С., „Уништено 88 стабала јабука”, *Политика*, 6. септембар 1983, 8.

злоупотребљено је у штампи крајем 1985. године.¹⁸² Поред ових напада, било је и ситних провокација на друмовима, на приредбама и другим јавним местима.

Као непријатељско дело оцењивано је и исписивање парола којим се позивало на рушење уставног поретка и сејала међунационална мржња. Неретко се дешавало да за ово дело лица албанске националности буду осуђена и на вишегодишње казне затвора. Међу паролама били су разни написи, а велики број њих је био изразито антисрпски обојен: „Дижите се, браћо Албанци”, „Доле југословенски ревизионизам”, „Живела Република Косово”, „Косово Република”, „Доле Србија и Срби”, „Срби одлазите”, итд.¹⁸³ У проучаваном периоду штампа је писала о ексцесима у покрајини за заставама СР Србије и СФРЈ које су скидане са јарбола и цепане.¹⁸⁴ ТВ Приштина је спаљивање заставе СР Србије, 1. маја 1984. године у Ђураковцу, окарактерисала као непријатељски акт који је имао за циљ да злоупотребом националних и државних симбола унесе међунационални раздор и неповерење између припадника народа и народности.¹⁸⁵ Каменовање на друмовима било је честа појава.¹⁸⁶ Бројна каменовања возова и оштећења сигнала на пругама реметили су ред вожње. На међународним вагонима исписиване су непријатељске паролe, постављане су гвоздене полуге на пругама, забележени су напади хладним и ватреним оружјем на особље и путнике. Извршиоци каменовања су били, углавном, малолетници.¹⁸⁷ Због великог учешћа малолетне деце у разним ексцесима и инцидентима, тврдило се да „иредента као извршиоце својих планова врло често користи децу од 15 до 16 година, па и млађу”.¹⁸⁸ И каменовања возова приписивана су деци, па је приштинско *Јединство* објавило велики ироничан чланак о томе.¹⁸⁹ Каменоване су и српске куће. Због каменовања једне српске куће три лица албанске националности осуђена су на затворске казне „због кривичног дела подстицања националне мржње” са циљем „да створе осећај несигурности код лица српске и црногорске националности и подстакну их на исељавање”.¹⁹⁰

182 В. С., „Посечена храстова стабла на православном гробљу”, *Политика*, 26. децембар 1985, 9.

183 „Осуђени због писања парола”, *Политика*, 1. септембар 1981, 10.

184 З. К., „Поцепана застава СФРЈ”, *Политика*, 8. новембар 1982, 7; З. З., „Поцепане државна и републичка застава”, *Политика*, 6. децембар 1985, 8; Д. М., „За цепање застава – по 60 дана затвора”, *Политика*, 9. децембар 1985, 8.

185 „Хамди спалио заставу”, *Политика*, 6. мај 1984, 10.

186 „Откривени нападачи на аутобус 'Ниш-експреса'”, *Политика*, 26. октобар 1985, 14.

187 М. Ћ., „Безбедност на косовским пругама”, *Политика*, 11. јун 1982, 7.

188 „Национализам све агресивнији”, *Политика*, 20. јун 1985, 5.

189 Мирослав Ћук, „Деца каменују возове”, *Јединство*, 21. октобар 1985, 6.

190 „Због подстицања исељавања – у затвор”, *Политика*, 10. новембар 1984, 8.

Лоши међунационални односи рефлектовали су се и на омладину. Бројни су били сукоби између српске и албанске омладине и разни ексцеси.¹⁹¹ У Подујеву се догодио један инцидент који је 1984. године снажно одјекнуо у штампи. Наиме, приликом испраћаја посмртних остатака једног лица српске националности, поједини албански ученици основне школе скандирали су „данас један, сутра два”. У јавности је оцењено да је ово још једна непријатељска парола која је представљала притисак на српско и црногорско становништво.¹⁹² У ствари, то није била нова парола, већ стара, о којој је две године раније писао Атанасије Јевтић.¹⁹³ Велику пажњу јавности привукао је и инцидент који се догодио у српском селу Гојбуље. Више група албанских средњошколских ученика, пролазећи кроз село 27., 28. и 29. маја 1982. године, певало је националистичке песме, узвикивало непријатељске пароле, појединци су вређали и малтретирали мештане и правили су материјалну штету на усевима и сеоским домаћинствима. Ученици су у овом селу имали бојево гађање у склопу практичне наставе из општенародне одбране, а инцидент је окарактерисан као вид притиска на мештане.¹⁹⁴

Јавност је посебно била узнемирена поводом вести о силовању и покушајима силовања жена српске и црногорске националности.¹⁹⁵ Атанасије Јевтић у једном свом тексту 1983. године навео је да су случајеви силовања малолетница и старица имали „далеко страшније одјеке у народу него што је то штампа описала ...”.¹⁹⁶ Свако силовање у САП Косову имало је и политичку позадину. Силовања су изазивала осећај несигурности код лица српске и црногорске националности и нарушавала међунационалне односе, што је водило ка иселјавању. Поводом силовања у покрајини, ТВ Приштина је објавила занимљив коментар у другој половини 1984. године: „Јер, по учесталости, интензитету и карактеру, силовања уперена против малолетница српске и црногорске националности потпуно превазилазе оквире обичних сексуалних деликата. Посматрано у овом контексту, она су, у првом реду, политички деликти”.¹⁹⁷ Велику пажњу

191 „Брзо реаговање на сваку непријатељску акцију”, *Политика*, 3. септембар 1981, 6; В. Симоновић, „Два непријатељска иступа у Дечанима”, *Политика*, 22. мај 1985, 10; В. Симоновић, „Изгредници не мирују”, *Политика*, 8. фебруар 1982, 10; „Професор Хисен Љатиџи искључен из СК”, *Политика*, 1. новембар 1983, 6; З. Зејнели, „Опасне игре”, *Политика*, 3. новембар 1983, 6.

192 „Два ексцеса на Косову”, *Политика*, 1. фебруар 1984, 6.

193 Атанасије Јевтић, „Са Косова и око Косова”, *Православље*, бр. 366, 15. јун 1982, 3.

194 Н. Селмановић, „Шта се догађало у селу Гојбуљи”, *Политика*, 2. јун 1982, 6; Н. Селмановић, З. Зејнели, „Још једном о догађају у селу Гојбуљи”, *Политика*, 5. јун 1982, 6; Слободан Жикић, „Шпекулисање националним осећањима”, *Политика*, 19. јун 1982, 7; З. З., „Подршка оценама о случају Гојбуља”, *Политика*, 28. јул 1982, 6.

195 В. Симоновић, „Насилници не мирују”, *Политика*, 18. јануар 1982, 7; „Дело албанских националиста”, *Политика*, 15. август 1984, 11; П. Ј., „Суспендована четири милиционара Албанца”, *Политика*, 29. август 1982, 6; „Због напастовања – двојици по три године затвора”, *Политика*, 8. јануар 1983, 8; В. С., „Откривени изгредници”, *Политика*, 28. септембар 1983, 10.

196 Атанасије Јевтић, „Од Косова до Јадовна (1)”, *Православље*, бр. 400, 15. новембар 1983, 5 – 6.

197 З. Зејнели, „Гнусна непријатељска дела”, *Политика*, 7. октобар 1984, 7.

јавности изазвала су силовања једне малолетнице и једне старије жене. Узнемирење и огорчење прво је изазвала вест да је силована 12-огодишња девојчица српске националности у селу Љубенић код Пећи, 2. августа 1984. године. Силовање је окарактерисано као националистичко-вандалски испад.¹⁹⁸ Месец дана касније, извршилац овог дела је осуђен на казну затвора у трајању од 14 година због „кривичног дела из непријатељских побуда према СФРЈ”.¹⁹⁹ Негде у исто време, обзнањена је вест да је у Старом Селу код Урошевца силована самохрана жена црногорске националности С. А. (57), у ноћи између 20. и 21. септембра 1984. године.²⁰⁰ Поред људских, силовања и покушаји силовања вређали су и национална осећања. Због тога је на седници Скупштине САП Косова, која је одржана 30. октобра 1984. године, делегат Рефик Агај, указивао на опасности: „Силовање малолетница и старијих жена тешка је увреда и понижење, а истовремено значи и уношење атмосфере несигурности код осталих грађана. Рушење надгробних споменика и паљевине, сеча шуме и воћњака на имањима Срба и Црногораца, каменовање возова у режији су перфидног непријатељског деловања, с циљем да се уноси немир и несигурност код српског и црногорског живља и да се изазове неповерење према албанској народности у широј јавности, да се продуби јаз, међунационално неповерење и прошири међунационална мржња”.²⁰¹ Знајући да силовања вређају национално осећање, штампа се трудила да она буду у средишту пажње, што је утицало на свест, хомогенизацију и мобилизацију српског корпуса, као уосталом и остала кривична и прекршајна дела извршена на штету лица српске националности.

Неколико случаја силовања лица српске и црногорске националности од припадника албанске, штампа је будно пропратила у периоду од 1981. до 1985. године, а што је довело до стварања уверења да су силовања „намерна” и да иза њих стоји „непријатељ” са циљем да се створи и одржава психоза страха. Колико је то било нетачно, говори податак да су за девет месеци током 1985. године у Приштини била само два покушаја силовања, у којима су жртве били лица српске националности, а извршиоци албанске односно турске.²⁰² Такође, у првих шест месеци током 1983. године регистрована су три силовања на штету лица српске и црногорске националности.²⁰³ Овоме иде у прилог и податак да су за силовања и покушаје силовања

198 В. С., „Националистичко-вандалски испад”, *Политика*, 9. август 1984, 6.

199 В. С., „За силовање малолетнице – 14 година затвора”, *Политика*, 25. септембар 1984, 8.

200 З. К., „Силована жена”, *Политика*, 24. септембар 1984, 8; „Притворен Бајрам Зека”, *Политика*, 25. септембар 1984, 10; Петар Савић, „Силовање код Урошевца”, *Политика*, 2. октобар 1984, 13.

201 Зејнел Зејнели, „Поново о исељавању”, *Политика*, 31. октобар 1984, 7.

202 З. Зејнели, „Опасно деловање непријатеља”, *Политика*, 23. октобар 1985, 6.

203 Бранимир Станојевић, „Нисмо претерано задовољни”, *Дуга*, бр. 253, од 5 – 19. новембра 1983, 13.

насилници осуђивани на вишегодишње казне затвора. Тако су три малолетника албанске националности због покушаја силовања малолетнице српске националности 30. септембра 1985. године осуђени на казне затвора због кривичног дела „изазивања националне мржње и нетрпељивости”.²⁰⁴ Међутим, било је и другачијих примера, па су појединци за покушај силовања одговарали прекршајно.²⁰⁵

Случајеви силовања су били тежи кад су насилници остали неоткривени и када се није утврдила позадина силовања. Тако није откривен наводно силоватељ деветогодишње девојчице српске националности у селу Житињу током 1983. године. У другом кварталу 1983. године било је више угрожавања личности жена у општини Витина, па је о томе било речи на седници Председништва ОК СК Витине, која је одржана септембра 1983. године. Председништво је силовања и покушаје силовања окарактерисало као „неморални иступи”: „После овог срамног испада у Житињу, 27 грађана овог села обратило се руководећим структурама општине. У разговорима који су вођени са представницима општине један број грађана инсистирао је на томе да је учинилац овог недела албанске националности, али ко је он још се не зна”.²⁰⁶ У септембру се потом десио још један покушај силовања жене српске националности у Витини, а силеција није откривен.²⁰⁷ Учестала силецијска понашања у Витини уносила су немир међу грађане српске националности. Тај немир видљив је по изјавама општинских функционера. Екрем Арифџи, председник ОК СК Витине, изјавио је септембра 1983. године у разговору о привредно-политичкој ситуацији у Витини: „Српски националисти су ишли чак толико далеко да су тражили да се наоружају”!²⁰⁸ Тек 1987. године је радна група радника савезног, републичког и покрајинског СУП-а, као и СУП-а Гњилана и Витине, утврдила да није била реч о силовању деветогодишње девојчице из села Житиње, већ о сумњи да је над девојчицом извршена блудна радња, али је овај случај остао нерасветљен до данашњих дана, па је временом постао предмет националистичке манипулације.²⁰⁹

204 И. К., „Осуђене малолетне силеције”, *Политика*, 24. децембар 1985, 8.

205 Општински суд за прекршаје у Истоку осудио је 18. јуна 1985. године Агима Зелину Даутаја (20) из села Љубожде у општини Исток, на казну затвора у трајању од 60 дана због покушаја силовања М. Р. (16) српске националности. (В. С., „Због покушаја силовања – шездесет дана затвора”, *Политика*, 19. јун 1985, 10).

206 А. Зука, „Оштрије против силеција”, *Јединство*, 5. септембар 1983, 3.

207 М. Ђук, „Ексцеси подстичу неповерење”, *Јединство*, 16. септембар 1983, 3.

208 Исто.

209 З. Зејнели, „Сметају им и посмртнице”, *Политика*, 18. јун 1987, 6.

Напади на СПЦ, њену имовину и вернике, такође су узнемиравали јавност. У периоду од 1981. до 1985. године највише се писало о уништавању и скрнављењу надгробних споменика.²¹⁰ Уништавање и скрнављење православних гробаља оцењивано је као „непријатељско и вандалистичко дело уперено против братства, јединства и заједништва, као и напад на међуљудске и међунационалне односе”.²¹¹ Вандалско понашање екстремних лица албанске националности изазивало је огорчење и узнемирење грађана, али и наилазило на оштру осуду. Један читалац *Политике* огласио се у рубрици „Међу нама”: „Може ли се замислити поразнији тренутак за човека када нађе оскрнављене гробове својих предака и најмилијих”.²¹² У неким случајевима вандала су убрзо пронађени, али у многим случајевима нису. Дубоко узнемирење грађана изазвао је и напад на једну стару монахињу манастира Гориоч код Истока 1983. године.²¹³ Због тога је напад оквалификован као политичка диверзија и као смишљен покушај срачунат на дестабилизовање политичко-безбедносне ситуације, на изазивање несигурности и узнемирености грађана. Узнемирење грађана изазивале су и информације да су на неким православним гробљима мештани напасавали стоку и узурпирали земљиште.²¹⁴

У САП Косову било је на хиљаде пожара у периоду од 1981. до 1985. године и у њима је причињена знатна материјална штета.²¹⁵ Многи пожари су избили под сумњивим околностима.

210 Опширније о случајевима уништавања и скрнављења надгробних споменика, као и о нападима на СПЦ и њену имовину видети: Српски патријарх Павле, *Извештаји са распетог Косова Светом Архиепископском Синоду за Свети Архиепископски Сабор Српске Православне Цркве: 1957-1990*, приредили Владимир Вукашиновић, Градимир Станић, Београд 2013; *Шиттарски геноцид над Србима у 20. веку: Документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске*, Београд 2011; Саво Б. Јовић, *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији: сведочанство о страдању Српске православне цркве и српског народа од 1945. до 2005. године*, Београд 2012.

211 В. С., „Скрнављење споменика – вандализам”, *Политика*, 19. децембар 1985, 8.

212 Милија Шћепановић, „Опет о дезертерима и предводницима”, *Политика*, 6. новембар 1981, 17.

213 В. С., „Нападнута монахиња”, *Политика*, 9. март 1983, 10.

214 С. Ђекић, „Православна гробља претварају у пашњаке”, *Политика*, 26. јун 1985, 10.

215 И. К., „Пожар у призренском 'Принтексу'”, *Политика*, 15. фебруар 1985, 10. З. Костић, „Борба с ватром трајала шест часова”, *Политика*, 23. фебруар 1985, 14. „Грејалица узрок пожара”, *Политика*, 26. фебруар 1985, 10; Љ. К., „Школа изгорела до темеља”, *Политика*, 22. април 1985, 8. У периоду од 1981. до 1985. године било је 2.977 пожара у САП Косову чија је штета процењивана на 1.746 милијарди динара. Од тога, 369 пожара на штету лица српске и црногорске националности, а у 999 пожара у питању је била друштвена имовина. Код 527 пожара није утврђен узрок (311 на приватној имовини, 65 на имовини лица српске и црногорске националности). Од 108 намерно изазваних пожара, 20 је било на друштвеној имовини, 42 на имовини лица албанске националности, 32 на имовини лица српске и црногорске националности и три на имовини верских заједница. Из непријатељских побуда изазвано је 13 пожара од чега три на штету лица српске и црногорске националности, три на објектима СПЦ и седам на друштвеној имовини. У истом периоду евидентиране су 22 експлозије (14 извршено из непријатељских побуда, а шест највероватније из техничких разлога). До 301 хаварије је долазило најчешће из нехата, немарности, напуштања радног места, непоштовања прописа. Возови су каменовани 373 пута, 145 пута постављани разни предмети на шинама, 161 пут возови насилно заустављани. Аутобуси су каменовани 16 пута. Грбови или надгробни споменици рушени су или оштећени 104 пута (84 на православном, 12 на муслиманском гробљу и 12 културно-историјских споменика). Извршиоци су откривени у 11 случајева од којих су 10 били малолетници. (Р. Ђирковић – Матић, „Пожара много-штете огромне”, *Политика*, 18. новембар 1986, 5).

Неки узроци пожара нису били довољно разјашњени што је у јавности указивало да „непријатељско деловање још постоји”, а и да мере које су предузимане нису дале очекиване резултате.²¹⁶ Започело је са пожаром у Пећкој патријаршији који се збио током великих нереда албанског становништва у САП Косову.²¹⁷ За неке пожаре се децидирано тврдило да су одговорни албански националисти.²¹⁸ Три године за редом су пожари подметнути у манастиру Девич код Србице, а сви одговорни за подметање пожара у овом манастиру 1982, 1983. и 1984. године били су откривени и осуђени на казне затвора.²¹⁹ У штампи се наводило да су пожаре подметали са циљем изазивања несигурности, националне нетрпељивости и раздора, али и притиска према особљу манастира.²²⁰ Исмаил Микуловци, секретар Председништва ПК ССРН Косова, изјавио је за пожар подметнут 1984. године да је „дело албанских националиста и иредентиста и да је циљ био да поремети међунационалне односе у општини Србица и у САП Косово”.²²¹

Штампа је писала и о државним органима, односно полицајцима, који су учествовали у насиљима према српском и црногорском становништву у САП Косову. Ова насиља су изазивала оправдани револт грађана. Полицајци су били одговорни за пребијања и силовања,²²² вређања и нехумано поступање.²²³ Новинар Мирко Чупић, у приштинском *Јединству*, писао је о полицајцима у САП Косову и о кривичним делима које су извршили у току 1982. године.²²⁴ Тврдио је да су случајеви силеџијског и националистичког понашања појединих полицајаца албанске припадности постојали и пре 1981. године, али да су они брижно скривани од јавности. Сматрао је да су провокације, претње, пребијања и хапшења појединаца из српског и црногорског корпуса доказ да су међу органима реда иредента и албански националисти имали савезнике и продужену руку. Овакво понашање полиције више је узнемиравало јавност него албански екстремисти, јер су то радили људи у униформи који су били задужени за безбедност

216 В. Рупар, „Због стања на Косову, конкретна одговорност”, *Политика*, 14. јун 1985, 5.

217 Више о пожару у Пећкој патријаршији видети: Бојан Ђокић, „Два документа поводом спаљивања старог конака манастира Пећке патријаршије 1981. године”, у: *Црквене студије*, 14/2017, 391 – 403.

218 Љ. К., „Породицама Челић изгорела сва сточна храна”, *Политика*, 9. септембар 1982, 8; Љ. К., „Због критике иредентиста мора главу да чува”, *Политика*, 14. септембар 1982, 8.

219 З. З., „Ухваћен подметач ватре”, *Политика*, 7. септембар 1983, 10; „Откривени подметачи пожара у Девичу”, *Политика*, 28. август 1984, 7; „Осуђени виновници пожара у манастиру Девич”, *Политика*, 30. март 1985, 14.

220 „Откривени подметачи пожара у Девичу”, *Политика*, 28. август 1984, 7.

221 „Дело албанских националиста”, *Политика*, 15. август 1984, 11.

222 П. Ј., „Суспендована четири милиционара Албанца”, *Политика*, 29. август 1982, 6; Н. Селмановић, „Милиционар претукао недужног младића”, *Политика*, 21. август 1982, 6; В. С., „Претучен на свом имању”, *Политика*, 11. август 1982, 9; М. М., „Милиционари претукли возача”, *Политика*, 11. мај 1985, 14.

223 З. К., „Година дана затвора за Идриза Дурмишија”, *Политика*, 21. март 1985, 10.

224 Видети: Мирко Чупић, *Насиље иза паравана*, Приштина – Нови Сад 1989, 240 – 243.

свих грађана.²²⁵ Међутим, било је и претеривања. Случај убиства два полицајца албанске националности у селу Драгобиљу код Ораховца 2. априла 1983. године,²²⁶ злоупотребио је новинар Славољуб Ђукић, написавши у свом тексту да се ово убиство повезивало са „фанатизмом иреденте”.²²⁷ Међутим, то није било тачно. Окружни суд у Призрену осудио је лице албанске националности на смрт, због убиства полицајаца на подмукао начин, из безобзирне освете.²²⁸

Пребијања су се јављала као честа појава и узнемиравала јавност.²²⁹ Неколико бруталних и драстичних напада на лица српске и црногорске националности имали су широк одјек и утицај на међунационалне односе.²³⁰ Шест албанских младића претукла су 30. маја 1982. године Сава Бакића из села Љевоша код Пећи и они су убрзо ухапшени. Није ово био први пут да се српски и црногорски житељи овог села злостављају и физички нападају о чему је посведочио и мештанин Ненад Амруш: „И раније су долазили обесни младићи, који су нам уништавали ограде, палили жито. Тражили смо помоћ од надлежних органа у Пећи, али нисмо наишли на разумевање. Ја више овде нећу остати. Не желим да свакодневно страхујем за живот своје осморо деце”.²³¹ Дотадашњи ексцеси и овај последњи напад на Сава Бакића утицали су на десетак српских и црногорских породица из села Љевоша да купе имања у СР Србији и да се иселе. Два нападача су осуђена на прекршајне казне затвора у трајању од 60 и 50 дана.²³² На подручју града Пећи је јуна 1981. године, од непознатих лица пребијено више од десет особа.²³³ Физички напади утицали су на међунационалну атмосферу, па је на седници Општинског одбора СУБНОР-а у Пећи, Јанко Лакићевић говорећи о иселјавању упитао: „Ко не би бежао ако је свакодневно изложен физичким нападима или харању имовине? Зар није срамота да сада, четрдесет година

225 Мирко Чупић, „Насиље иза паравана власти”, *Јединство*, 25. август 1982, 5.

226 З. З., „Убијена два милиционера”, *Политика*, 3. април 1983, 6; И. Костић, „Сахрањен милиционар Фатмир Османај”, *Политика*, 4. април 1983, 8.

227 Славољуб Ђукић, „Једна политичка каријера”, *Политика*, 5. април 1983, 7.

228 Б. О., „Ахмет Пачаризи осуђен на смрт”, *Политика*, 12. август 1983, 8; З. З., „Убијена два милиционера”, *Политика*, 3. април 1983, 6; И. Костић, „Сахрањен милиционар Фатмир Османај”, *Политика*, 4. април 1983, 8; Славољуб Ђукић, „Једна политичка каријера”, *Политика*, 5. април 1983, 7; „Ухваћен убица двојице милиционера”, *Политика*, 12. април 1983, 8; З. З., „Осујеђено бекство у Албанију”, *Политика*, 17. април 1983, 10; И. К., „Двоструко убиство из освете”, *Политика*, 19. април 1983, 8.

229 З. – Н., „Нападаци претукли недужног човека”, *Политика*, 31. март 1982, 10; З. З., „Повређен радник 'Косовотранса'”, *Политика*, 25. јул 1982, 6; З. Зејнели, „Батине из освете због свађе”, *Политика*, 28. јул 1982, 8; В. С., „Претучен на свом имању”, *Политика*, 11. август 1982, 9; В. Симоновић, „Авру не верује на реч ...”, *Политика*, 17. август 1982, 6; Љ. К., „Два месеца затвора нападачу на Милана Ивановића”, *Политика*, 9. септембар 1982, 8.

230 Т. Милић, В. Рупар, Р. Бабић, З. Радисављевић, „Физички напади не престају”, *Политика*, 26. јун 1985, 7.

231 С. Ж., „Ухваћени дрски одметници”, *Политика*, 8. јун 1982, 7.

232 В. С., „Силеције кажњење затвором”, *Политика*, 9. јун 1982, 10.

233 „Пребијени”, *Политика*, 25. јун 1981, 8; „Расветљавање случајева туча”, *Политика*, 27. јун 1981, 6.

од почетка револуције, многи од нас морају да носе оружје, да држе прст на орозу?“. ²³⁴ Неки физички напади оцењени су као смишљени непријатељски акти. ²³⁵ Физички напади уносили су страх, немир и неспокојство међу грађанима српске и црногорске националности и стварали напету међунационалну ситуацију. Када су извршиоци дела били откривени, они су за нанете физичке повреде одговарали углавном прекршајно, али је било случајева да одговарају и кривично. ²³⁶

Углавном су физички нападани мушкарци српске и црногорске националности. Изузетак је пример када су албанске жене нападе и претукле жену српске националности док је била са малолетним дететом на свом имању. ²³⁷ Мета напада силеција била су и деца. Тако је лице албанске националности претукло, 3. јуна 1985. године, без разлога, пред целим одељењем, седмогодишњег Ивицу Стојковића, ученика првог разреда у Селу Варош код Урошевца. Овај акт је оцењен као непријатељско дело са позиција албанског национализма и иредентизма. ²³⁸ Такође, група лица албанске националности је из чиста мира претукла Богдана Ђокића и његовог брата Ранка у Урошевцу 28. јула 1982. године. Ово није био први пут да је српска породица Ђокић физички малтретирана, јер је ова породица и раније имала неприлика са албанским екстремистима. У родном селу Трн, још од 1974. године, причињаване су им полске штете, упућиване претње и наносене телесне повреде, а нападачи су најчешће остајали некажњени. Богдан Ђокић је са горчином наводио: „Жалио сам се, али бадава. Притисак који подносим, нарочито после контрареволуционарних догађаја, неиздржив је, те сам одлучио да се селим. Одлазим да негде мирно проживим ове пензионерске дане. Имање нећу продавати, а кључеве куће и имање у Трну остављам општини“. ²³⁹ Често се дешавало да су силеције прве комшије. ²⁴⁰ У селу Софалија код Приштине, 10. јуна 1985. године, Сабит Мушица (24) претукао је Новицу Јанковића (60) у близини његове куће. Нападу је претходила расправа око продаје куће породице Јанковић која је планирала да се исели. Случај је додатно пореметио међунационалне односе у овом селу, а за напад је оцењено да је извршен из националистичких побуда, како би се село заплашило и узнемирило људе, да је у питању непријатељско дело, а не ремећење јавног реда и

234 Божидар Милошевић, „Борци отворили срце“, *Политика*, 25. јун 1981, 8.

235 В. Симоновић, „Напад на Борку Павловић је непријатељски акт“, *Политика*, 17. август 1984, 11.

236 В. С., „Откривени изгредници“, *Политика*, 28. септембар 1983, 10; „Претукли пензионера на његовом имању“, *Политика*, 4. август 1982, 9.

237 З. Костић, „Имање општини“, *Политика*, 9. август 1982, 6.

238 З. К., „Затвор за силецију“, *Политика*, 6. јун 1985, 10.

239 З. Костић, „Имање општини“, *Политика*, 9. август 1982, 6.

240 В. Симоновић, „Казна за иредентисту“, *Политика*, 3. децембар 1982, 8; „Шта се догодило у селу Брежанику“, *Политика*, 12. децембар 1982, 6.

мира и да се догађај не може другачије оквалификовати него као притисак.²⁴¹ Због изазивања националне, верске и расне мржње и нетрпељивости суд је Шахина Реденицу из Софалије осудио на казну затвора у трајању од осам месеци, а његовог сестрића Сабита Мушицу на три месеца.²⁴² И на Универзитету у Приштини били су присутни физички напади на студенте и професоре српске и црногорске националности.²⁴³ Један од примера је и случај магистра Слободана Бијелића на кога је физички и вербално насрнуо његов колега са факултета албанске националности. Због немогућности да више трпи притиске, Слободан Бијелић је убрзо предао отказ.²⁴⁴ Иначе, са Универзитета у Приштини је нагло после великих нереда албанског становништва отишло неколицина професора српске и црногорске националности у места ван покрајине.²⁴⁵ Као један од разлога одласка наводила се мајоризација, као својеврстан вид притиска. Ову оцену је подржао и Азем Власи, члан Председништва ПК СК Косова, који је навео „да се осећају перфидни притисци” на професоре српске и црногорске националности.²⁴⁶

Штампа је пропратила и више убистава које су извршили лица албанске националности над лицима српске.²⁴⁷ Међутим, два убиства која су извршена средином 1982. године посебно су узнемирила јавност. Оба убиства претворила су се временом у симбол и метафоре страдања српског становништва у САП Косову. Иако су у питању обична убиства, у јавности се стварао утисак да су национално мотивисана. Оба убиства наишла су на опште гнушање грађана и искоришћена су као вид притиска на органе СФРЈ. Оба убиства су се препричавала годинама и добијала нереалне размере само зато што су имала међунационално обележје.²⁴⁸

Први злочин који је (зло)употребљен у политичке сврхе је убиство Данила Милинчића почетком јуна 1982. године.²⁴⁹ Убиство Данила Милинчића на његовом имању узнемирило је југословенску јавност и убрзо постало симбол и метафора страдања српског народа на Косову и Метохији. Значај овог случаја је у томе што је искоришћен као доказ за тврдње о лошем стању у

241 Зејнел Зејнели, „Најгрубљи вид притиска”, *Политика*, 15. јун 1985, 14.

242 „Осуђени због притиска”, *Политика*, 25. децембар 1985, 12.

243 Р. Негојевић, „Професор Зећир Ругова 'дели' шамаре”, *Политика*, 19. фебруар 1983, 6.

244 Мухарем Дурић, „Зашто се пакује магистар Бијелић”, *Политика*, 14. новембар 1981, 8.

245 Раде Негојевић, „Има разних притисака”, *Политика*, 24. фебруар 1983, 6.

246 Раде Негојевић, „Оцене Самарџића и Власија”, *Политика*, 24. фебруар 1983, 6.

247 „Возач је притворен”, *Политика*, 6. јануар 1984, 8; Тома Милић, „Три младића знају тајну”, *Политика*, 26. фебруар 1984, 10.

248 Исто.

249 Дана 2. јуна 1982. године, на месту званом „Даров шљивак”, у селу Самодрежа, општина Вучитрн, Муја Ферат, стар 48 година, албанске националности, у друштву са малолетницима М. Ђ. и С. С. из истог села, из пиштоља „парабелум” калибра девет милиметара, једним хицем из непосредне близине лишио је живота Данила Милинчића, званог „Дачо”, старог 21 годину, српске националности, из истог села. Убиство је извршено пошто им је Данило забранио пролазак кроз своје имање. (З. З., Н. С., „Убица притворен – истрага у току”, *Политика*, 4. јун 1982, 10).

САП Косову и што је започео процес све отворенијег и већег иступања јавности поводом ситуације у САП Косову. Свирепо убиство Данила Милинчића није заобишло ни лист *Православље* који је на целој страни пренео више текстова који су објављени у разним гласилима о трагедији породице Милинчић.²⁵⁰ Власт је покушала да онемогући писање о овом догађају. Остаће забележено да је *Илустрована политика* морала да уклони 30.000 насловних страна са сликом Данице Милинчић и насловом „Смрт на очиглед мајке” и 25.000 примерака страница на којима је штампан текст.²⁵¹ Међутим, власт није могла да спречи писање о случају Милинчић, који је снажно одјекнуо у српској јавности, а потом постао предмет сталне националистичке експлоатације која траје до данас.

Убиство Данила Милинчића постало је симбол континуитета прогона и злочина над српским становништвом,²⁵² јер је Данилова мајка Даница, тврдила да су јој и супруга Славољуба убили лица албанске националности. Штампа је преношењем информације да је и Данилов отац Славољуб убијен од лица албанске националности указивала на универзалну трагедију српског народа на овом простору. Међутим, према изјави Назима Пантина, председника ОК СК Вучитрна, за убиство Славољуба Милинчића осуђени су на временске казне затвора Даничин отац и њен најстарији син Мирослав: „Ми нисмо за то да се истина прикрива, али смо против тога да Срби, Црногорци, Албанци и други припадници народа и народности износе у својим жалбама неистине које не доприносе решавању проблема, већ стварају још веће невоље у садашњем косовском тешком и сложенем политичко-безбедносном и економском тренутку”.²⁵³ Да убиство Данила Милинчића није било етнички мотивисано видљиво је и према судској пресуди. Убица је осуђен на смртну казну, али за кривично дело „убиство из ниских побуда, на безобзиран и насилнички начин” односно није прихваћена тврдња тужилаштва да је то био злочин „из непријатељских побуда према СФРЈ, извршен из ниских побуда и са умишљајем”. Поред личне трагедије породице Милинчић, убиство је имало много шире последице: снажно је одјекнуло у целој земљи и утицало на међунационалне односе, нанело штету акцији која се спроводила у борби против „контрареволуције” и стабиловања стања,²⁵⁴ и изазвало тешке политичке последице не само у САП Косову.

250 „Породица Милинчић није напустила огњиште”, *Православље*, бр. 367, 1. јул 1982, 5.

251 К. Николић, С. Цветковић, *н. д.*, 87.

252 Атанасије Јевтић, *Страдања Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990*, Приштина 1990, 56.

253 Љ. Кнежевић, „Породици убијеног Данила Милинчића исплаћена новчана надокнада”, *Политика*, 16. јун 1988, 14.

254 И. К., „Смртна казна за Ферата Мују убицу Данила Милинчића”, *Политика*, 29. јул 1982, 7.

Месец дана после овог убиства, у селу Меће, општина Ђаковица, догодило се убиство које је тешко погодило све житеље овога места и целе Ђаковичке општине и узнемирило југословенску јавност. Након туче, чији је непосредан повод била причињена пољска штета и безазлена расправа, Дед Краснићи, албанске националности, усмртио је хицем из пиштоља свог суседа Миодрага Шарића, српске националности. И ово убиство је извршено на имању и у близини куће Миодрага Шарића после свађе између њега и више чланова породице Шабана Краснићија. Миодраг Шарић је ударцем секире тешко ранио Пренка Краснићија, а потом је Дед Краснићи једним хицем из пиштоља усмртио Шарића.²⁵⁵ Штампа је убрзо објавила писмо Миодрага Шарића које је упутио 2. септембра 1981. године највишим институцијама САП Косова, СР Србије и СФРЈ.²⁵⁶ У писму је указивао на претње и притисак да Шарићи напусте село, директно физичко насиље, одбијање да се у његову кућу уведе струја, али и да су главни проблеми са породицом Краснићи били имовински. Видљив је и вапај: „Посебно ме забрињава што сам се безброј пута обраћао органима власти и нисам приметио да су предузете било какве мере, па чак и оном приликом када сам пријавио да је неко оружјем напао ноћу на моју кућу с намером да убије мене или неког члана моје породице. Обраћам се вама с молбом да се предузму најенергичније мере, те да ми се обезбеди нормалан рад и живот на имању чији сам власник. Не верујем да ћу бити заштићен са било чије стране на овом подручју, где ја живим. Зато вас позивам и молим да лично дођете код мене и да се уверите да је ово што сам ја изнео тачно, а то је само један делић онога што сам претрпео и што трпим”.²⁵⁷ Дед Краснићи и његова сестра Марија су за убиство Миодрага Шарића осуђени на вишегодишње казне затвора због кривичног дела – обично убиство.²⁵⁸ Иако је у јавности створен утисак да је убиство извршено из националистичких побуда, главни разлог је био имовински сукоб. Убиства Данила Милинчића и Миодрага Шарића искоришћена су у јавности као вид притиска на органе СФРЈ. Под притиском јавности, на седници Савезног већа Скупштине СФРЈ, која је одржана 16. новембра 1982. године, делегати су први пут расправљали о присилном исељавању из САП Косова, а следећег дана су усвојени закључци о исељавању лица српске и црногорске националности из покрајине.²⁵⁹

255 „Убиство у селу Меће”, *Политика*, 4. јул 1982, 6; „Због зађевица се не пуца из пиштоља”, *Политика*, 6. јул 1982, 6.

256 Славољуб Ђукић, „Поука једног трагичног убиства”, *Политика*, 16. јул 1982, 7.

257 Исто.

258 В. Симоновић, „Изречене казне за убиство у селу Меће”, *Политика*, 6. септембар 1982, 8.

259 „Мере за спречавање принудног исељавања са Косова”, *Политика*, 18. новембар 1982, 5.

Најдрастичнији случај који је изазвао свеопште огорчење српске јавности и нанео велику штету политичко-безбедносном стању био је случај Ђорђа Мартиновића.²⁶⁰ Два непозната лица су 1. маја 1985. године у близини Гњилана напала Ђорђа Мартиновића, радника Дома ЈНА у Гњилану. Док је Ђорђе Мартиновић сејао пасуљ и радио на имању, напала су га два лица, везала га, малтретирала, и набила му коцем сломљену флашу у тело (кроз анус). Примљен је у болницу, али је непознато како је до ње стигао, јер је био у несвести и доста је искрвавио. Из Гњилана је пребачен у Хируршку клинику у Приштини где је оперисан. Његова огорчена породица навела је да су раније неколико пута долазили купци за ту њиву, али да они нису желели да је продају. Поред СУП-а у Гњилану, у читав случај се укључио и СУП САП Косова.²⁶¹ Случај Ђорђа Мартиновића довео је до огорчења и беса већине грађана у СФРЈ и узнемирио јавност. У почетку је напад на Ђорђа Мартиновића окарактерисан као „смишљено вандалистичко дело непријатеља, напад на систем социјалистичког самоуправљања и уперено против братства и јединства”, и да је „напад усмерен против свих снага које се боре за стабилизацију прилика у САП Косову”.²⁶² Међутим, убрзо потом су СУП САП Косова и Окружни суд у Гњилану издали саопштење поводом случаја Ђорђа Мартиновића у коме се тврдило да се сам повредио и да је неистинитим изјавама Ђорђа Мартиновића које су пренели медији дезинформисана и беспотребно узнемирена југословенска јавност.²⁶³ Тако су настале две истине, српска и албанска, које егзистирају до данас.

Случај Ђорђа Мартиновића држао је пажњу југословенске јавности током друге половине 80-их година XX века и обзиром да је био осетљив, (зло)употребљавао се у националистичке, политичке и друге сврхе, па је нанео озбиљну штету међунационалним односима. И овај злочин је због бруталности снажно одјекнуо у српској јавности, па су га пратиле бројне противречности, сумњичена и гласине, што је додатно отежавало ситуацију. О њему се расправљало и у Скупштинама СР Србије и СФРЈ. Случај је добио политичку димензију, постао „нераскидиво везан” за косовско питање и „брзо прерастао трагедију једног човека и потрагу за

260 „Мартиновић је нанео штету међунационалним односима”, *Политика*, 9. мај 1985, 11; Б. Ј., „Случај испитује посебна комисија СУП-а СР Србије”, *Политика*, 11. мај 1985, 14. Колики је био утицај случаја Ђорђа Мартиновића видљиво је и по оценама да се у неким општинама политичко-безбедносна ситуација у САП Косову погоршала од маја месеца. (З. З., „Све агресивнији емигранти”, *Политика*, 27. јун 1985, 7).

261 П. Ђекић, „Злочин на њиви”, *Политика*, 4. мај 1985, 13; „Свиреп напад на Ђорђа Мартиновића”, *Јединство*, 4. мај 1985, 5; „Кад истина муца”, *НИН*, бр. 1797, 9. јун 1985, 16. Опширније о овом случају видети: Петар Р. Ристановић, „Случај Мартиновић – утицај и употреба”, у: *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава: тематски зборник од водећег националног значаја: национални научни скуп са међународним учешћем*, Лепосавић 2016, 283 - 303; Светислав Спасојевић, *Случај Мартиновић*, Београд 1986.

262 „Смишљен непријатељски акт”, *Политика*, 6. мај 1985, 8.

263 „Сам себе повредио”, *Политика*, 8. мај 1985, 10.

истином како је до ње дошло, и постао симбол страдања Срба на Косову и Метохији, неповерења грађана у надлежне институције и пример нефункционалних односа на линији покрајина – република – федерација”.²⁶⁴ Случај је имао снажну симболику са временима из османлијског робовања – набијање на колац.²⁶⁵ Монструозност је била ту, што је штампа оберучке дочекала. Српска јавност је од самог почетка живела у уверењу да је злочин етнички мотивисан. Овај случај је потпалио атмосферу која је већ била ужарена и допринео стварању антиалбанског расположења, али и антисрпског, јер је албанско становништво било уверено у верзију о самоповређивању, па су на свако инсистирање да се случај разреши гледали са неповерењем. Противречности и неспособност надлежних органа да расветле случај стварали су осећај у јавности да се ради о заташкавању целог случаја. Убрзо је створен утисак, код оба народа, да се ради о закулисним играма. Због тога је Милан Ракас, члан Председништва СК ССРН Југославије, на саветовању у Приштини крајем 1985. године упозоравао: „Наша јавност мора бити истинито и објективно информисана о ексцесима, иредентистичким нападима и испадима, јер заташкавања су нам се у прошлости грдно осветила и платили смо велики данак скривању истине, и зато комплексним критичко-стваралачким информисањем морамо елиминисати и лакировку и нихилизам ...”.²⁶⁶ Случај је покренуо бројне догађаје односно убрзао њихов ток. Због трагедије Ђорђа Мартиновића реаговало је Удружење књижевника Србије које је, 16. јуна 1985. године, упутило писмо Скупштини СР Србије тражећи да се формира комисија која ће утврдити праву истину. Случај Мартиновић наводио се као пример страдања српског народа и у Петицији 2.011 лица српске националности са Косова и Метохије за промену стања у САП Косову, која је упућена октобра 1985. године Скупштинама СР Србије и СФРЈ, а страдање Ђорђа Мартиновића помињало се и у нацрту Меморандума САНУ.²⁶⁷ Дејан Јовић је правилно закључио: „'Случај Мартиновић' појачао је перцепцију о 'геноцидности' Албанаца на Косову и створио је осећај страха код Срба, не само у Покрајини. Осим тога, први пут је промовисао критичку интелигенцију у Србији, која је већ неколико година деловала као неслужбена опозиција режиму, као меру патриотизма и одлучности. Тај случај је помогао да се она профилише као национална снага која брине о српским националним интересима који су

264 П. Р. Ристановић, *н. д.*, 283, 290.

265 Добрица Ћосић записао је у свом дневнику: „Не могу да коментаришем ово набијање Србина на колац 1985. године. Да ли је то учирио муслиман или марксиста? Није прошло ни два века од како су Турци набијали Србе на колац. Не најављује ли се овим догађајем у Гњилану повратак Османлија на српску земљу”. (Добрица Ћосић, *Лична историја једног доба, књ. 3. Време распада 1981 – 1991*, Београд 2009, 118).

266 Раде Бабић, „Иредента”, *Политика*, 6. октобар 1985, 7.

267 Коста Михаиловић, Василије Крестић, „Меморандум САНУ”. *Одговори на критике*, Београд 1995, 135.

највише били угрожени на Косову и Метохији”.²⁶⁸ Гласови и захтеви јавности који су се у претходним годинама чули да СР Србија преузме активнију улогу у решавању проблема српског становништва у САП Косову, сада су добили одговор. На примеру случаја Ђорђа Мартиновића видело се да СР Србија нема уставних и законских ингеренција да утиче на ситуацију у САП Косову. У Скупштини СР Србије је 1985. године закључено да треба да се приведе крају расправа о уставном положају СР Србије и изврше неопходне промене у политичком систему, што ће довести до стабилизације стања у САП Косову и зауставити даље исељавање.²⁶⁹

Национализам је био у експанзији после догађаја из марта и априла 1981. године у САП Косову, а који су подстакли и друге национализме у СФРЈ, посебно српски.²⁷⁰ Због константних кривичних и прекршајних дела извршених на штету лица српске националности, а који су пренешени путем штампе, јачао је српски национализам који је истицао да се у САП Косову ствари не мењају и кривица се пребацивала на руководство покрајине. Зато се у САП Косову тврдило да је српски и црногорски национализам сејао неверицу у братство и јединство и додатно оптерећивао ситуацију.²⁷¹ Председништво ЦК СК Србије, на седници која је одржана 17. марта 1983. године, енергично је реаговало против појаве српског национализма и реваншизма.²⁷² Дугогодишњи неуспех да се поправи стање у САП Косову водио је ка разочарањима и добром тлу да се подстрекавају национална осећања. Органи и организације у САП Косову оптуживали су деловање српског и црногорског национализма „које у својим наступима негира способност СК и социјалистичког система да реши проблеме, уноси неповерење и мржњу према Албанцима, шири дезинформације о геноциду према Србима и Црногорцима и истиче захтев за променама политичког и уставног система, а све појаве и ексцесе приписује албанској народности”.²⁷³ Међутим, ствари су до 1985. године отишле предалеко, па је читава ситуација експлодирала.

Можемо рећи да је 1985. година била прекретница у међунационалним односима у САП Косову, јер су тада започела озбиљна заоштравања. Велико незадовољство је током 1985. године видљиво у српској јавности када су у питању резултати у борби против албанских екстремиста и целокупног сређивања стања у САП Косову. Тражило се смењивање одговорних лица, али и

268 D. Jović, *n. d.*, 352.

269 Т. Милић, В. Рупар, Р. Бабић, З. Радисављевић, „Открити контрареволуционарне центре”, *Политика*, 26. јун 1985, 7 – 8.

270 „Суочавање са реалношћу”, *Политика*, 31. децембар, 1. и 2. јануар 1983, 2.

271 Тихомир Нешић, Зејнел Зејнели, „Морамо остварити веће јединство”, *Политика*, 24. јун 1983, 5.

272 „Трајни задаци из Платформе”, *Политика*, 18. март 1983, 6.

273 З. Зејнели, „Опасно деловање непријатеља”, *Политика*, 23. октобар 1985, 6.

измене кривичних закона покрајине, републике и федерације, захтев за оштријим политичким прогоном и казненом политиком, да се ревидирају купопродајни имовински уговори склопљени под притиском, испита порекло новца којим се купује имовина исељених лица, уклањање одговорних људи и опортуниста, окончање идејно-политичке диференцијације. Навођено је да се од 1981. до 1984. године из САП Косова у СР Србију доселило 17.000 лица српске и црногорске националности.²⁷⁴ Случај Ђорђа Мартиновића је добродошао новим токовима и као претходно случај Данила Милинчића, искоришћен је у политичке, националистичке и друге сврхе.

274 Т. Милић, В. Рупар, Р. Бабић, З. Радисављевић, „Враћање на Косово наше стратешко опредељење”, *Политика*, 26. јун 1985, 7.

ДРЖАВНИ И ПАРТИЈСКИ ОРГАНИ О СТАЊУ У САП КОСОВУ 1981-1985.

Политичка елита у СФРЈ је под утицајем „креиране” јавности доносила одлуке, а форуми су били „власници истина”. Због тога је неопходно указати на њихов рад у проучаваном периоду. Поред форума СР Србије, неопходно је указати и на остале форуме, пре свега форуме САП Косова и СФРЈ и њихове активности од великих нерета албанског становништва. Током одигравања великих нерета албанског становништва, постојао је делимичан информативни вакуум у СФРЈ. После великих нерета албанског становништва, јавно мњење није путем средстава јавног информисања добило оно што је желело и што је требало да добије. Српска јавност је добила само штуре информације, које су пре подстицале питања него што су давале одговоре.²⁷⁵ Српска и југословенска јавност нису били упознати да су се незадовољство и отуђеност албанског становништва током 60-их и 70-их година XX века појачавали, уз пораст незапослености. Неинформисаност српске јавности о правим узроцима кризе условила је потпуно одсуство разумевања за интересе, мотиве и перцепцију кризе међу албанским становништвом током 80-их година XX века.²⁷⁶

После обзнањивања јавности да су велики нереди албанског становништва избили у покрајини, активирали су се најзначајнији државни и партијски форуми. Председништво ЦК СК Србије и Председништво СР Србије одржали су заједничку седницу 2. априла 1981. године, а поводом ситуације у САП Косову и великих нерета албанског становништва. На седници је констатовано „да се ради о организованој активности упереној против уставног поретка наше самоуправне социјалистичке заједнице. Циљ те активности је дестабилизација, САП Косова, СР Србије и СФРЈ. Акције ових група, испољене у више прилика у последње време, са изразито албанско-националистичким и иредентистичким паролама, усмерене су на разбијање братства и јединства народа и народности Косова и рушење политичког система социјалистичког самоуправљања”.²⁷⁷ Истога дана, политичко-безбедносну ситуацију у покрајини слично је оценио и СИБ када је указано да су велики нереди албанског становништва били непријатељског карактера и имали за циљ дестабилизацију и угрожавање братства и јединства

275 Ненад И. Кецмановић, „Зашто смо били необавештени”, *НИН*, бр. 1581, 19. април 1981, 16 – 17.

276 Јасминка Удовички, *Косово – политика конфронтације*, Београд 2001, 20.

277 „Организована непријатељска активност против уставног поретка”, *Политика*, 3. април 1981, 1.

југословенских народа и територијалног интегритета СФРЈ.²⁷⁸ У исто време је у Приштини одржана заједничка седница Председништва САП Косова и Председништва ПК СК Косова на којој су утврђени конкретни планови активности и мера које је требало предузети у покрајини ради спречавања даљих демонстрација и немира.²⁷⁹ Истовремено, тог 2. априла 1981. године, започели су да пристижу најважнијим форумима покрајине, републике и федерације телеграми осуде великих немира и подршке државним органима у политици СКЈ према братству и јединству од разних радних колектива, друштвено-политичких организација, месних заједница, културних, образовних и других институција.²⁸⁰ И Цавид Нимани, председник Председништва САП Косова, осудио је 2. априла 1981. године велике nerede албанског становништва, сматрајући да су имали непријатељски карактер.²⁸¹ Сложеност стања у покрајини видљива је по донетој наредби секретара за унутрашње послове САП Косова, од 2. априла 1981. године, којом се забрањивало кретање лицима у већем броју на јавним местима.²⁸² Ванредно стање у покрајини укинато је 1. јула 1981. године.

Поред наведених форума, политичко-безбедносну ситуацију у САП Косову разматрали су 2. априла 1981. године на заједничкој седници Председништво СФРЈ и Председништво ЦК СКЈ. Два председништва сагласила су се са оценама Председништва САП Косова, Председништва ПК СК Косова, Председништва СР Србије и Председништва ЦК СК Србије да су велики неред албанског становништва имали непријатељски карактер. У једном делу дате су сличне оцене као и код претходних форума: „Те акције су срачунате на конфронтирање албанског народа са осталим народима и народностима на Косову и у Југославији, чије је братство и јединство и заједништво стварано заједничком борбом у народноослободилачкој борби, социјалистичкој револуцији и изградњи, на разбијање братства и јединства наших народа и народности, на рушење система социјалистичког самоуправљања и компромитовања у свету наше несврстане и социјалистичке земље”.²⁸³ Непосредно после великих нереда албанског становништва, у форумској терминологији није се експлицитно помињало да је угрожено српско и црногорско становништво у покрајини, већ да су у питању „покушаји слабљења братства и јединства”, „разбијање братства и јединства”, „подривање братства и јединства”, „стварање неповерења

278 „СИБ разматрао политичко-безбедносну ситуацију у САП Косову”, *Политика*, 3. април 1981, 1.

279 „Седница Председништва САП Косова и Председништва ПК СК Косова”, *Јединство*, 3. април 1981, 1.

280 „Телеграм комуниста Трепче Председништву ЦК СК Југославије”, *Политика*, 3. април 1981, 1; „Комунисти Косова осуђују демонстрације”, *Политика*, 3. април 1981, 1; „Једнодушна подршка мерама против непријатељских акција”, *Политика*, 3. април 1981, 2; „Спремност на одбрану тековина револуције”, *Политика*, 4. април 1981, 6; „Енергично против свих непријатеља”, *Политика*, 7. април 1981, 8.

281 „Заједништво је наша највећа снага у борби против сваког непријатеља”, *Јединство*, 3. април 1981, 1.

282 „Наредба покрајинског секретара за унутрашње послове”, *Јединство*, 3. април 1981, 1.

283 „Јединствени смо и бескомпромисни у заштити уставног поретка и територијалног интегритета СФРЈ”, *Политика*, 4. април 1981, 1.

међу националним заједницама”, итд. Убрзо ће наступити промена у многим сегментима друштва, па тако и у форумском раду и раду средстава јавног информисања.

Фадил Хоџа, члан Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ, пред политичким активом Приштине окарактерисао је 3. априла 1981. године велике нереде албанског становништва као „дело контрареволуције” и тврдио да у покрајини „нема и не може бити повлашћених ни привилегованих нација”.²⁸⁴ Свима је било јасно да је тиме мислио на међунационалне односе у покрајини: „Непријатељи атакују на заједништво Албанаца, Срба, Црногораца, Муслимана, Турака и других на Косову. Посебно покушавају да унесу раздор између Албанаца са једне и Срба и Црногораца са друге стране”.²⁸⁵ Неколико дана после састанака највиших форума, питања о исељавању лица српске и црногорске националности из покрајине постављена су Станету Доланцу, члану Председништва ЦК СКЈ, у његовом сусрету са домаћим и страним новинарима. У свом одговору је указао на присутност проблема исељавања у покрајини од 1966. године и додао да се могућност одласка извесног броја српског живља после великих нереда албанског становништва није искључивао. За наше истраживање је посебно интересантна његова увереност „да је свест велике већине становника Косова таква да неће дозволити пораст неповерења”.²⁸⁶ Ускоро ће јавност бити уверена да није био у праву.²⁸⁷

284 „Фадил Хоџа: то је дело контрареволуције”, *Политика*, 4. април 1981, 1. Азем Власи, тадашњи секретар ПК ССРН Косова је, још 14. марта 1981. године, окарактерисао студентске демонстрације као „контрареволуција”, али то тада није прихваћено од косовског руководства. (P. Imati, n. d., 89).

285 „Фадил Хоџа: то је дело контрареволуције”, *Политика*, 4. април 1981, 1 – 2.

286 Мирослав Стојановић, Момчило Пантелић, „Прилике на Косову се нормализују политичким средствима”, *Политика*, 7. април 1981, 8. Проблем исељавања лица српске и црногорске националности из покрајине је тек после пролећних немира постао јаван.

287 На овој конференцији, Стане Доланц је на питања новинара дао низ контроверзних одговора, а која су му касније стално пребацивана у јавности. Новинар листа „Де пресе” из Беча, Кристина фон Кол, упитала је: „Понекад, у коментарима последњих дана, говорило се о историјском корену збивања на Косову. Понекад се јасно каже да има проблема између Албанаца и Срба”. Стане Доланц у свом одговору није говорио о проблемима у међунационалним односима. Интересантан је и Доланчев одговор о учбеницима и професорима из НСР Албаније: „И ми не видимо у томе неки велики проблем, нити у томе што је неки учбеник увезен из Албаније и шта су деца из тог учбеника учила. Зашто не? Наше друштво је отворено и ја мислим да ако бисмо сада, после овога, забранили такве ствари, чинили бисмо велику политичку грешку”. Та „грешка” је направљена убрзо. На питање Мајкла Батија о извештајима да су у Пећи, Призрену и другим местима у покрајини запаљени српски културни споменици, Доланц је одговорио да ниједан споменик у великим нередима није оштећен, а да се за пожар у Пећкој патријаршији водила истрага и да тада није било доказа да је имао везе са нередима. Павле Јанковић из „Монда” је констатовао да се после демонстрација 1968. године приличан број српског становништва иселио из покрајине, јер су сматрали да им није обезбеђена сигурност и упитао да ли постоји могућност да поново извештан број њих напусти покрајину? Доланц је одговорио да није тачно да је исељавање српског становништва дошло после 1968. већ се то десило 1966. године, и да број исељених после 1968. године није био велик. Навео је да постоји могућност да неко напусти покрајину после великих нереда, али: „Међутим, дубоко сам уверен у то да је свест огромне већине албанског народа, српског народа, црногорског народа, македонског који живи на Косову, таква да неће дозволити ... било какво неповерење међу националистима који на Косову живе”. Миодраг Цветковић са шведског радија питао је да ли је у великим нередима била изражена мржња према српском и црногорском народу и да ли постоји опасност од буђења српског национализма? Доланц је сматрао да постоји опасност од буђења српског национализма, а сматрао је да директних парола мржње није било! Додао је и да је број српског становништва у покрајини већи за 30.000 у односу на 1968. годину и да је то говорило да није тачан податак о њиховом исељавању. („Хоћемо да кажемо све”, *НИН*, бр. 1580, 12. април 1981, 15 – 17).

Уследили су и други састанци највиших форума. На 18. седници ЦК СКЈ, која је одржана 7. априла 1981. године, поднет је извештај о актуелним збивањима у САП Косову и мерама које су предузете на основу ставова и одлука Председништва ЦК СКЈ, Председништва СФРЈ и највиших органа СР Србије и САП Косова. ЦК СКЈ је прихватио овај извештај и одобрио предузете мере.²⁸⁸ Дан раније је, на 16. седници ПК СК Косова, оцењено „да су демонстрације и непријатељске акције у Приштини и неким другим местима САП Косова контрареволуционарног карактера. Оне чине саставни део организованог деловања унутрашњег и спољног непријатеља на линији албанског национализма и иредентизма, саставни део контрареволуционарне борбе против социјалистичког самоуправљања, ... Демонстрације и немири организовани од стране непријатељских антисамоуправних и иредентистичких елемената имају за циљ изазивање нестабилности на Косову и конфронтирање албанске националности са осталим народима и народностима на Косову и у Југославији, разбијање њиховог братства и јединства ствараног заједничком борбом у народноослободилачком рату и социјалистичкој изградњи и рушење политичког система социјалистичког самоуправљања”.²⁸⁹ Иако је то први обзнанио Фадиљ Хоџа, ова седница је заслужна за оквалификавање великих нереда албанског становништва као „контрареволуција”, па ће ова оцена током 80-их година XX века бити стално присутна у јавности.²⁹⁰

Аслан Фазлија, председник Општинске конференције СК Приштине, приметио је на седници овог политичког тела, која је одржана 11. априла 1981. године, да су се најтеже последице великих нереда албанског становништва одразили на међунационалне односе: „То је већ створило једно осећање захлађења односа међу припадницима разних националности, иако смо те односе успешно градили и стварали кроз заједничку борбу и њиховим сталним неговањем, сталним јачањем равноправности, братства и јединства и међусобног поверења”.²⁹¹ На свим форумима се указивало да су велики нереда албанског становништва пољуљали поверење код мањина, да су били покушај увођења мржње међу народима и да су изазвали

288 „Одобрене преузете мере у САП Косово”, *Политика*, 8. април 1981, 1.

289 „Тековине наше револуције јаче су од сваког непријатеља”, *Јединство*, 8. април 1981, 1-3.

290 У нашем раду термине „демонстрације” и „контрареволуција” користили смо само тамо где је било неизбежно. Контрареволуција – политичка активност коју води или коју подржава друштвена елита свргнута у револуцији с циљем да поново успостави своју политичку власт. Користи разне облике отворене или прикривене активности, па не преза ни од отворене националне издаје и служења непријатељу. Често има облик шире интернационалне акције реакционарних режима. (*Нова енциклопедија*, књ. I, 914).

291 С. Ристић, В. Ђикановић, „Остварити потпуно јединство у идејно-политичкој борби”, *Јединство*, 13. април 1981, 1, 3. У покрајини су међунационалне поделе биле присутне од обданишта до кафића. Опширније о паралелним токовима живота у покрајини односно о животу две заједнице једних поред других видети: Александар Тијанић, „Живети заједно, али одвојено”, *НИН*, бр. 1712, 23. октобар 1983, 8 – 11. Раздвајање према националној основи становништва било је видљиво на плажама, по кафанама, али је косовска разноликост највидљивија била на градским корзоима: једном страном су шетали млади људи албанске националности, а другом страном српско и црногорско становништво.

дубоки поремећај међу народима у покрајини. Лазар Колишевски, члан Председништва СФРЈ је, на заједничкој седници Председништва СФРЈ и Савезног савета за заштиту уставног поретка поводом великих нереда албанског становништва, навео да је непријатељ „и овог пута заиграо на карту сејања неповерења између Срба и Албанаца, на изазивање мржње код албанске народности на Косову према српском народу и СР Србији”.²⁹² Због увида да су велики нереди албанског становништва оставили дубоке трагове на међунационалне односе у покрајини, стизали су упозоравајући тонови. Тако је Фадиљ Хоџа, обраћајући се активу научних, просветних, културних и других јавних радника Приштине, изјавио 27. априла 1981. године: „Морамо се у пуној мери ангажовати за јачање поверења, за осећај сигурности и перспективу свих националности на Косову. Не смемо дозволити ни један једини случај било каквих притисака, било какве манифестације неповерења и подозрења према Србима, Муслиманима, Црногорцима, Турцима, Хрватима, Ромима и другима”.²⁹³ За овако нешто је било касно, јер су ствари отишле предалеко.

Велики нереди албанског становништва отворили су питање одговорности функционера покрајине за међунационалну политику која се до тада спроводила. У јавности је скретана пажња на промашаје претходне политике у покрајини када је реч о међунационалним односима и размерама исељавања. Сматрало се да је бивше руководство покрајине, својом неодговорном политиком, отварало простор за деловање албанском национализму, чиме је започела и индоктринација младих.²⁹⁴ Одговорност одговорних функционера за настало стање захтевана је све време почев од 1981. године, па до 1989.²⁹⁵ Као најодговорнији, Махмут Бакали, председник ПК СК Косова, поднео је оставку на седници овог форума која је одржана 5. маја 1981. године.²⁹⁶

292 „Отворено и одговорно сагледати како је дошло до ескалације албанског национализма на Косову”, *Политика*, 30. април, 1. и 2. мај 1981, 2.

293 „Најодлучније ћемо бранити тековине револуције и послератног развоја”, *Јединство*, 28. април 1981, 1.

294 Интересантно је накнадно виђење Драгослава Драже Марковића из 1990. године. Он је сматрао да је за разбуктавање албанског национализма до великих нереда албанског становништва, одговорност лежала и на српско и црногорско становништво из покрајине које је било пасивно. То је сведочило „о односу снага, о немоћи и о томе да тај народ ни од српско-црногорских кадрова на Косову није имао разумевање и подршку”. (Mirko Đekić, *Upotreba Srbije: optužbe i priznanja Draže Markovića*, Београд 1990, 42). Хипокризији најодговорнијих руководиоца СР Србије никад краја!

295 На састанку секције бораца Косовско-метохијских бригада који су живели у Београду, а који је одржан 12. децембра 1985. године, затражено је да се до краја истражи одговорност покрајинског руководства које је било на челу до великих нереда албанског становништва. (Н. Ђурчић, „Успешно се остварују договорени програми”, *Политика*, 13. децембар 1985, 6).

296 Махмут Бакали био је председник ПК СК Косова од 28. јуна 1971. до 5. маја 1981. године, а члан ПК остао је до јула 1981. године када је искључен из овог форума и кажњен последњом опоменом. Махмут Бакали се после искључења из ПК понудио као национални лидер и постао је „симбол отпора једној новој политици која се пробија под тешким околностима”. (Славољуб Ђукић, „Једна политичка каријера”, *Политика*, 5. април 1983, 7). Касније је основна организација СК Покрајинске самоуправне интересне заједнице за научни рад у Приштини искључила Махмута Бакалија из СКЈ, али због његовог понашања приликом боравка у Пећи (националистички иступи у кафани, ловокрадица, итд), а не због раније, како се тврдило „националистичке” политике. (З. Зејнели, „Бакали искључен из Савеза комуниста”, *Политика*, 13. април 1983, 6).

На истој седници поменута је и седница ПК СК Косова из јуна 1971. године, на којој се врло исцрпно расправљало о националистичким појавама и посебно појавама исељавања лица српске и црногорске националности из покрајине и постављено питање зашто су тако брзо ставови ове седнице пали у заборав.²⁹⁷ Због сопствене одговорности за новонасталу ситуацију у покрајини, оставку је поднео и Џавид Нимани, али је на седници сва три већа Скупштине САП Косова, која је одржана 5. августа 1981. године, затражена и оставка Душана Ристића, председника Скупштине САП Косова. Поред дела личне одговорности, замерани су му иступи и дискусије након пролећних нерета, јер се „поставио као бранилац Срба и Црногораца на Косову, и изношењем података о исељавању из Покрајине, није доприносио сређивању међунационалних односа” и тако „упао у табор национализма”.²⁹⁸ Душан Ристић је поднео оставку на седници ПК СК Косова, која је одржана 6. августа 1981. године, али је сматрао да није погрешно што је био „против одређених тенденција и појава, против непредузимања мера у неким институцијама и што сам отворио проблем исељавања Срба и Црногораца ...”.²⁹⁹ На седници сва три Већа Скупштине САП Косова, која је одржана 25. септембра 1981. године, усвојена је оставка Душана Ристића.³⁰⁰ Са политиком кажњавања одговорних функционера настављено је и у наредној години.³⁰¹ Међутим, на разним функцијама у покрајини, остало је много кадрова, који су били одговорни за политику која се водила по питању међунационалних односа до 1981. године.³⁰²

297 „Потцењивана је снага албанског национализма и иредентизма”, *Политика*, 6. мај 1981, 1. Албански национализам се не би појавио у тако агресивном виду да је било разумевања за стање у покрајини почетком 70-их година XX века. Тадашњи покрајински руководиоци, Јово Шотра, Милош Секуловић и Кадри Реуфи етикетиран су 1971. године као „националисти” и искључени из ПК СК Косова. Прва двојица, јер су указивали на прогон српског становништва, а последњи јер је протествовао против притиска на турско становништво да се на попису становништва изјашњавају као лица албанске националности. После великих нерета албанског становништва јавност је захтевала њихову рехабилитацију. Опширније о томе видети: З. Зејнели, *Ко је издао ...*, 74 – 105.

298 З. Зејнели и други, „Делегати траже целовите анализе и оцене”, *Политика*, 6. август 1981, 5.

299 З. Зејнели и други, „Резултати видни, стање сложено”, *Политика*, 7. август 1981, 8.

300 Милијана Апт, Мирослав Ћук, „Потребна већа повезаност делегата са делегатском базом”, *Јединство*, 26. септембар 1981, 1. Душан Ристић је у својој оставци навео: „И овом приликом наглашавам да, и поред постигнутих резултата, досад испољена недовољна одлучност и колебљивост дела организација и органа власти и кадрова да се непосредно и до краја ангажују на разбијању и ликвидацији контрареволуционарних снага, указују на потребу још интензивнијег идејно-политичког ангажовања комуниста, веће активности органа безбедности на откривању жаришта и организатора контрареволуције, ширег и доследнијег ангажовања на стварању повољније политичке атмосфере и обезбеђењу пуне сигурности српског, црногорског и другог неалбанског становништва и вере у перспективу заједништва припадника свих народа и народности Косова. Тиме би се зауставио процес исељавања Срба и Црногораца и другог неалбанског становништва са Косова, што је један од највећих и најосетљивијих проблема изазваних непријатељским деловањем. И даље се мора јачати самоуправљање и остваривати пунија равноправност свих народа и народности на Косову, у СР Србији и СФРЈ. Морамо се енергичније супротстављати појавама националне мајоризације која је, на жалост, после демонстрација још више дошла до изражаја”. („Текст оставке Душана Ристића”, *Политика*, 26. септембар 1981, 5 – 6).

301 Председништво САП Косова и Председништво ПК СК Косова су на заједничкој седници казнили бивше истакнуте руководиоце због грешака и пропуста који су довели до ескалације албанског национализма и на разоткривању и сузбијању истог. Опширније о томе видети: З. Зејнели, „Кажњени бивши истакнути руководиоци”, *Политика*, 13. април 1982, 7.

302 О кадровским променама у прве две године после великих нерета албанског становништва видети: З. Зејнели, *Ко је издао ...*, 177 – 199.

Управо због тога је промена стања текла споро и мало се шта мењало.³⁰³ До правих кадровских промена доћи ће тек у другој половини 80-их година.

Седница ПК СК Косова која је одржана 5. маја 1981. године значајна је што је на тој седници Лазар Вујовић указао да је најважније питање „како превазићи једну доста изражену појаву иселјења и одласка Срба и Црногораца са Косова, као последице створеног стања и притисака”.³⁰⁴ И Тихомир Влашкалић, председник ЦК СК Србије, изјавио је 6. маја 1981. године на седници ЦК СК Србије да су последице великих неуредних албанског становништва били нарушено братство и јединство, појаве неповерења у међунационалним односима у покрајини, али и ван ње, односно политичко узнемирење грађана целе земље.³⁰⁵ О расположењу српског и црногорског народа у покрајини и међунационалним односима он је опширно говорио: „Ширење великоалбанског и иредентистичког национализма и испољавање његове агресивности, уз истовремено недовољно одлучно супротстављање субјективних снага, у сложеној вишенационалној косовској средини, створило је напету ситуацију у међунационалним односима, у животу и раду људи разних нација. Једна од последица такве ситуације јесте оно расположење код припадника српског и црногорског народа, који перспективе свог живота и рада виде изван те ситуације, у склоности ка иселјавању. У вези са овом темом неопходна је наша потпуна прецизност. Српски комунисти одлучно су се супротставили тези о 'иселјавању Срба са Косова' пре више од десет година, када је она била израз и средство великосрпског национализма, у његовом отпору борби Савеза комуниста за равноправност албанског народа у свакодневном животу, запошљавању, школовању, култури, самоуправљању, на самом Косову. Са истом одлучношћу данас албански комунисти морају отворити борбу против оних ситуација у којима великоалбански национализам у разним облицима ствара несигурност неалбанског становништва на Косову”.³⁰⁶ Тихомир Влашкалић је у свом закључку скренуо пажњу да је неопходно повратити међунационално поверење у покрајини и спречити раст антиалбанског расположења у српском народу.³⁰⁷

303 „Основна грешка – замагљена линија идејног разграничења”, *Борба*, 30. октобар 1987, 5.

304 „Непотпуне квалификације појединих појава”, *Јединство*, 6. мај 1981, 7. Притисак (насиље и терор) су веома вешто коришћени као средство за подстицање иселјавања. Српска јавност је била уверена да је циљ притиска био стварање националне државе односно реализовање идеје о етнички чистом Косову.

305 „Покушај организовања отворене побуне”, *Политика*, 7. мај 1981, 5.

306 Исто, 6. Тихомир Влашкалић је овим говором у ствари тражио симетрично кажњавање, подсећајући да су Јово Шотра и Милош Секуловић смењени 1971. године због својих, како је тада оцењено, „националистичких” иступања. Душан Чкребић, члан ЦК СК Србије је, на истој седници, изјавио: „Српски и црногорски живаљ на Косову је кост у грлу албанском сепаратизму, у стварању велике Албаније и зато они појачавају притисак за њихово убрзано иселјавање са Косова”. (Душан Чкребић, *Живот, политика, коментари*, Београд 2008, 256).

307 „Покушај организовања отворене побуне”, *Политика*, 7. мај 1981, 7.

Великим нередима албанског становништва, отворило се питање принудног исељавања лица српске и црногорске националности из покрајине.³⁰⁸ Проблем исељавања је био од изузетног политичког значаја, јер се везивало за политику равноправности грађана и међунационалне односе у покрајини, али и шире.³⁰⁹ Зато је било битно спречити нарушавање равноправности и појаве притисака и национализма, што су били услови за стабилизацију свеукупног стања. Исељавања лица српске и црногорске националности из покрајине било је и раније, али су га тек велики нереди албанског становништва 1981. године наметнули као велики проблем.³¹⁰

После великих нереди албанског становништва, исељавање лица српске и црногорске националности постало је најсложенији и најкомпликованији проблем, а повезивано је са стварањем „етнички чистог Косова” и „Велике Албаније”. Шпиро Галовић је на заједничкој седници Председништва ЦК СК Србије и Председништва СР Србије, која је одржана 28. априла 1981. године, указивао на штетност идеје о етнички чистој територији.³¹¹ На истој седници је Драгослав Марковић, председник Скупштине СФРЈ, указивао на неопходност анализе феномена исељавања српског и црногорског становништва из покрајине: „Мислим да једна одговорна комисија треба и уназад да испита све случајеве исељавања, све спорне случајеве, све случајеве жалби. Постоје политички разлози и потребе да се уђе у дубљу анализу како је до тога могло доћи. Оно што је било, вероватно се не може много поправити, али били би јако важно и јако значајно да се тај процес заустави. Мислим да би у овом тренутку о томе другови на Косову и требало посебно да воде рачуна, разуме се оштро се супротстављајући сваком виду и облику националног реваншизма, до кога може да дође од стране Срба, Црногораца и других”.³¹² На овој

308 Када се отворило питање принудног исељавања лица српске и црногорске националности, појавили су се и памфлети у којима се поставило питање „где су Срби и Црногорци били пре двадесет година када су Албанци принудно исељавани у Турску”. (З. Зејнели и други, „Резултати видни, стање сложено”, *Политика*, 7. август 1981, 8).

309 Душан Чкребић, председник ЦК СК Србије, у оквиру традиционалних сусрета просветних радника покрајине који су одржани 28. јануара 1983. године у Приштини, навео је за исељавање да је имало утицаја на целу СФРЈ, јер „уколико би се исељавање наставило унедоглед, оно би бацило сенку на решење националних односа у целој земљи”. (З. Зејнели, „Уставно право сваког човека је да живи где хоће”, *Политика*, 29. јануар 1983, 6).

310 Азем Власи, председник ПК ССРН Косова, говорећи полазницима Политичке школе СК у Приштини: „Исељавање Срба и Црногораца било је присутно и раније и само је актуелизовано и поспешено контрареволуционарним догађајима из пролећа 1981. године. Једна од тешких грешака дела бившег руководства је што је ово исељавање сматрало табу-темом и приказивало као нормалну миграцију, а разлози и последице исељавања су, као што се зна, вишеструки. Такви миграциони процеси који воде стварању национално чистих средина и претварању ове средине у једнонационални амбијент објективно ће имати тешке политичке последице на Косову, у СР Србији, Југославији, па и на Балкану”. („Тешке последице”, *Политика*, 7. децембар 1983, 6).

311 „Истина је једини пут ка оздрављењу”, *Политика*, 7. мај 1981, 7.

312 Исто, 9. На опасност од српског национализма и могућег стварања антиалбанског расположења указивано је одмах после великих нереди албанског становништва: „Морамо, заправо, показати будност и оштро реаговати на сваки покушај оживљавања национализма и у другим срединама који ће ову провокацију искористити за свој национализам и стварање нерасположења према албанској народности ... На крају, хоћу да кажем да ми не смемо у тој љутњи да вређамо недужне и честите људе албанске народности који немају ничег заједничког с

седници се захтевало да се дају одговори о правом разлогу феномена исељавања, јер су се пред том чињеницом „затварале очи” и „то је дуго била табу тема”.³¹³ Док се са једне стране ћутало, друга страна је извршила „албанизацију” покрајине.

Богољуб Недељковић, на 20. седници ЦК СКЈ која је одржана 7. маја 1981. године, повукао је симетрију између исељавања и елементарне сигурности грађана: „Ми смо на Покрајинском комитету рекли да бежање са Косова Срба и Црногораца може да значи и неповерење тих грађана у наш систем, али тај наш систем тим људима мора да гарантује сигурност, ред и мирно живљење. Непријатељске снаге, полазе од тога, да заваде наше народе. Посебно упиру оштрицу противу српског народа. Они све чине да нанесу што више штете у међунационалним односима. Међутим, у овом периоду није било много случајева напада на Србе и Црногорце али је присутно заоштравање тих односа, односно шиканирање”.³¹⁴ На истој седници је Ђуро Трбовић другачије описао ситуацију у покрајини, констатујући да су озбиљно поремећени међунационални односи и да су угрожени сигурност, безбедност и међусобно поверење и да ће непријатељске акције објективно имати утицаја на исељавање српских и црногорских породица: „Посебну пажњу треба посветити спречавању свих нових видова деловања непријатеља, који отежавају процес стабилизације прилика ... још су присутни разни притисци. Све су чешће физичке претње, застрашивања, психолошки притисци, ширење дезинформација, покушаји да се покаже да заједнички живот нема перспективу, што је посебно опасно, ...”.³¹⁵ Податак да су четири полицајца убијена у селу Доњи Преказ код Србице, 14. маја 1981. године, у оружаном обрачуна са двојицом лица албанске националности, говори нам да је ситуација још била напета.³¹⁶

непријатељским дивљањем на Косову”. (Стими Михајловски, „Историјске поуке”, *Политика*, 3. јул 1981, 13).

313 „Прави разлог исељавања Срба са Косова”, *Политика*, 7. мај 1981, 11. Драгослав Марковић је на седници указивао на проблем принудног исељавања: „Морамо имати у виду, разуме се, чињеницу да смо ми земља у развоју, да је Косово регион с врло бурним развојем, где је миграција становништва природна појава. Дозволићете, ипак да није природна ствар да релација становништва које мигрира буде у толико великој несразмери и да то претежно буду Срби и Црногорци. Карактеристично је да се исељава и велики број земљорадника, који су иначе најмање покретљиви, који на разне начине отуђују своја имања на Косову, а купују земљу у другим крајевима у Србији и Југославији. Преко тих појава се олако прелазило, пре свега, од стране органа и организација са Косова, данас се о томе говори с више података, с више чињеница. Мислим да би било врло опасно ако би се тај процес наставио”. („Истина је једини пут ка оздрављењу”, *Политика*, 7. мај 1981, 9).

314 „Систем мора да гарантује сигурност”, *Политика*, 8. мај 1981, 6.

315 „Потребни су дубљи резови”, *Политика*, 8. мај 1981, 6.

316 „Погинула четири милиционара”, *Политика*, 15. мај 1981, 12; 3. – С., „Збратимљени на извршавању свог часног задатка”, *Политика*, 16. мај 1981, 17; „Опроштај од храбрих младића”, *Политика*, 17. мај 1981, 12; „Нове измишљотине 'Зери и популит'”, *Политика*, 18. мај 1981, 2; Н. Селмановић, „Злочинац је често долазио у село”, *Политика*, 19. мај 1981, 11; Нијаз Селмановић, Зејнел Зејнели, „Био сам очевидац ...”, *Политика*, 23. мај 1981, 17; Нијаз Селмановић, „Отац је био поносан”, *Политика*, 24. мај 1981, 10; Љубивоје Алексић, „Прво неиспуњено обећање дато мајци”, *Политика*, 2. јун 1981, 11; „Истовремено се пуцало из куће Мехаж Тахира и са других страна”, *Политика*, 13. јун 1981, 7.

Све су се више чули гласови да је потребно извршити анализу исељавања и у претходним годинама и деценијама као и колико је оно било мотивисано политичким и другим притисцима.³¹⁷ О проблему исељавања из покрајине разговарало се 23. маја 1981. године на седници ПК СК Косова на којој се чуло да је у неким местима у последњих десет година измењена национална структура становништва.³¹⁸ Како би политички оценио проблем исељавања, почетком маја 1981. године, ПК СК Косова затражио је од општинских органа евиденцију исељавања у последњих 10 година, али је од урошевачке општине није добио. У исто време је Хиљми Етеми, начелник СУП-а Урошевца, тврдио да нема података да су у последњих 20 година вршени организовани притисци на лица српске и црногорске националности како би се иселили из овог краја!³¹⁹

У готово свим покрајинским општинама истицало се да је, после пролећних немира, дошло до захлађења у међунационалним односима, што је покренуло читав партијски и државни апарат за побољшање тих односа. Мерама је требало створити равноправне услове за целокупно становништво покрајине, односно створити предуслове за заједнички живот свих грађана. Сматрало се да ће се на овај начин спречити даље исељавање лица српске и црногорске националности, а посебно стручног кадра чије је присуство било од изузетног значаја за косовску посусталу привреду.³²⁰ У том погледу, Председништво ПК СК Косова је, на седници која је одржана 27. маја 1981. године, утврдило коначан текст „Акционог програма деловања СК Косова у борби против непријатељских контрареволуционарних снага и за стабилизацију политичког стања у покрајини, као и начин организовања СК и других субјективних снага на његовом спровођењу”. На основу овог документа одвијала се „интензивна идејно-политичка активност свих организација и органа СК Косова и свих организованих социјалистичких снага у циљу потпуног разобличавања реакционарне суштине албанског национализма и иредентизма и на откривању, разбијању и спречавању деловања контрареволуционарних снага на Косову”.³²¹ Од овог тренутка започела је акција за превазилажење стања и последица који су изазвани великим нередима албанског становништва. У покрајини је покренута широка активност на челу са СК у објашњавању циљева непријатеља, демаскирању непријатељских елемената и суштине парола

317 И. Костић, „Како је непријатељ пустио корене у Урошевцу”, *Политика*, 23. мај 1981, 6.

318 „Што одлучније против колебања и опортунизма”, *Политика*, 24. мај 1981, 8.

319 П. Кљајић, З. Костић, „Непријатељ наставља деловање”, *Политика*, 28. мај 1981, 6.

320 З. Зејнели и други, „Резултати видни, стање сложено”, *Политика*, 7. август 1981, 7.

321 „Утврђен текст Акционог програма”, *Јединство*, 27. мај 1981, 1. Акција да се отклоне слабости, пропусти и недостаци, који су били узрок великих пролећних немира отпочела је у покрајини доношењем Акционог програма. Циљ је био отклонити грешке и слабости у спровођењу политике запошљавања, расподеле дохотка, стамбеној и кадровској политици, али и побољшати ефикасност управних органа. Међутим, треба имати у виду да су велики нереди албанског становништва 1981. године оставили дубоке трагове у свести људи.

„Косово-република”, о „етнички чистом Косову” и других и предузете су друге активности за стабилизацију политичко-безбедносног стања.³²² Четири главна задатка на којима се одвијала активност били су: стабилизација политичких и привредних прилика, борба против албанског национализма, али и других национализма, јачање међунационалног поверења и заустављање процеса исељавања. Рад свих органа и организација у покрајини био је усмерен превасходно ка елиминисању захлађења односа између албанског и српског и црногорског становништва.³²³ Утврђен Акциони програм садржавао је захтев да се подробно испитају узроци исељавања из покрајине у последњих 10 година и предузму мере да се исељавање заустави.³²⁴

После пролећних немира 1981. године, било је више мера које су предузете у покрајини поводом проблема исељавања. Партијски секретари у основним и средњим школама били су у обавези да најкасније до средине јула 1981. године доставе општинском комитету потпуну анализу о томе какви су међунационални односи, као и анализу о случајевима исељавања. У анализи су се посебно захтевали подаци ко се иселио, када и зашто.³²⁵ Случајеви исељавања анализирани су и у свим месним заједницама. Међутим, чинило се да је најважнија донета мера била формирање комисија при ИВ скупштина општина за анализу и реалну оцену случајева и појаву исељавања као и формирање исте комисије при ИВ Скупштине САП Косова.³²⁶ Општинске комисије имале су задатак да утврде разлоге и узроке исељавања, на основу којих је требало направити објективне закључке о тим узроцима, а на основу њих одговорити на тенденцију исељавања.³²⁷ Убрзо се показало да се формирањем општинских комисија није решавао проблем исељавања.

Приликом посете Добривоја Видића, председника Председништва СР Србије, покрајини 26. августа 1981. године, јавност је обавештена о постигнутом договору руководства покрајине и СР Србије претходног дана да се заједнички размотре узроци исељавања и предузму мере да се тај процес заустави: „Нема никаквог разлога да не верујемо да ће се донекле залеђена атмосфера побољшати и да ће заједништво овде поново бити присутно у оној мери у којој сви ми желимо да буде. Мислим да ми српски комунисти, немамо шта да се извињавамо, ни Енвер Хоџи ни другима, када је реч о нашем односу према другим народима и народностима. Ми смо доста

322 В. Симоновић, „Национализам никад није био револуционаран”, *Политика*, 30. август 1983, 6.

323 Р. Кљајић, „Последњих дана боља ситуација”, *Политика*, 29. мај 1981, 8.

324 Опширније о садржају Акционог програма видети: *Akcioni program delovanja Saveza komunista Kosova u borbi protiv neprijateljskih i kontrarevolucionarnih snaga i na stabilizaciji političkog stanja u Pokrajini*, Приштина 1981.

325 „Неким наставницима нема места за катедром”, *Политика*, 19. јун 1981, 12.

326 З. Зејнели, „Само конкретна акција доноси бољитак”, *Политика*, 1. август 1981, 6. При Скупштини САП Косова је формирана прва Комисија за спречавање исељавања 14. јула 1981. године и њено формирање је произашло из Акционог програма. Истовремено је формирана иста комисија при ИВ Скупштине САП Косова. Потом су комисије формиране при општинама и радним организацијама. (З. Зејнели, *Ко је издао ...*, 230).

327 „Ми смо рачуне са великосрпским концепцијама пречистили”, *Политика*, 28. август 1981, 6.

учинили на разобличавању великосрпског национализма и шовинизма у односу на албански, македонски и друге народе”.³²⁸ Временом ће се све више у јавности писати о српском национализму.³²⁹ Као што се при спомињању албанског национализма увек додавала прво реч „иредентизам”, што је касније замењено речју „сепаратизам”, тако су уз српски национализам неизоставно ишли „реваншизам” или „шовинизам”. Оштра реакција на све чешће присуство спомињања српског и црногорског шовинизма, у ставовима и дискусијама о принудном исељавању из покрајине, видљива је у писму грађана месне заједнице „Кадињача” које је објавила *Политика*.³³⁰

Исељавање српског и црногорског становништва под принудом уско је повезивано са међунационалним односима у покрајини. Због тога се указивало да се о међунационалним односима до пролећних немира говорило као да се ту ништа није догађало, иако је према попису становништва из 1981. године било око 10.000 припадника мање српског и црногорског народа него на претходном.³³¹ У јавности се често чуло залагање за прављење детаљне анализе о појави исељавања из косовских општина, а која би разјаснила узроке исељавања. Један од узрока исељавања била је свакако незапосленост, на шта се у јавности често указивало: „Истина је, међутим, да смо неке кадрове из ових националности често држали нераспоређене по шест и више месеци и они су, разуме се, најчешће разочарани, одлазили”.³³² Указивано је да се у неким срединама још испољавала тенденција ограничавања запошљавања лица српске и црногорске националности, што није било у складу са националном равноправношћу у области

328 Тихомир Нешић, Нијаз Селмановић, Драган Пајић, „Истина о положају Косова у СР Србији и СФРЈ”, *Политика*, 27. август 1981, 5.

329 Балша Шпадијер, на саветовању Градске конференције ССРН Београда, која је одржана 2. јула 1981. године, указивао је на српски национализам: „Та спорост и одређено колебање у решавању питања на Косову су један од значајних извора великосрпског национализма. То га просто подгрејава”. (Б. Чпајак, „Опасност од одлагања”, *Политика*, 3. јул 1981, 6).

330 У писму се наводило: „Под шовинизмом се подразумева испољавање мржње према другим народима. Према томе, шовинизам је екстремни облик национализма. Чудновато је да се сматра да на Косову нема албанског шовинизма већ само српског и црногорског. А свако у нас зна, а и многи у свету, за план албанских националиста (шовиниста) и иредентиста (сепаратиста) о 'етнички чистом Косову', то јест, о само албанском Косову. Тај план представља бруталан напад на слободу, независност и интегритет СФРЈ, на наше друштвено уређење, и братство и јединство. Тај план се не може другчије окарактерисати него као шовинистички и расистички, односно геноцидни и фашистички. Сви видови психолошког и физичког терора који још спроводе албански националисти и сепаратисти над Србима и Црногорцима на Косову, присиљавајући их да се селе – свакако су манифестација шовинизма и расизма. Према томе, чињеница је да постоји, и те како, и албански шовинизам на Косову, а не само српски и црногорски. А збиља је утолико теже што је реч о шовинизму чији су носиоци припадници (у ствари изроди) већинског народа на Косову – албанске народности”. („Одлучно против сваког шовинизма”, *Политика*, 8. новембар 1982, 8).

331 Н. Селмановић, „Оцена радне групе није прихваћена”, *Политика*, 31. мај 1981, 8. Азем Власи, члан Председништва ПК СК Косова, потврдио је у једном интервјуу 1983. године, да је пре великих нереда албанског становништва, у покрајини постојало безвлашће. („Провидна пропаганда из Албаније”, *Политика*, 3. јануар 1983, 6).

332 Н. Селмановић, „Оцена радне групе није прихваћена”, *Политика*, 31. мај 1981, 8.

запошљавања.³³³ Приликом запошљавања, у покрајини се примењивао „национални кључ”, односно запошљавање се вршило према броју становника, па је у таквим условима извесно да су економски разлози постали значајан фактор исељавања лица српске и црногорске националности.³³⁴ Тврдња да је и незапосленост утицала на процес исељавања добија на значају када се узме у обзир податак да је крајем априла 1981. године у покрајини било 71.000 незапослених,³³⁵ док је у децембру 1985. године незапосленост достигла број од 120.000 људи!³³⁶ Двојезичност као услов на конкурсима односно познавање српског и албанског језика као критеријум за добијање посла, сматрано је као један од узрока исељавања.³³⁷ Познавање језика „народа и народности” утицало је на лични доходак.³³⁸

Инвестиције из ранијег периода, али и дугогодишња затвореност покрајине према другим крајевима земље, допринеле су веома сложеним привредним приликама, а понегде и тешким: индустријска производња је заостајала, продуктивност рада је била ниска, инвестиције су се споро активирале, акумулација је била мала, противречности у запошљавању су се заоштравале, постојао је дефицит у стручним кадровима, недостајао је новац за покривање губитака, производња је опадала, несразмерно су нарастали лични доходи, итд.³³⁹ Тешкоће у привреди погађале су целу земљу и нису заобиле ни САП Косово, али као најнеразвијенији део земље, САП Косово је погођено у најзаоштренијем виду.³⁴⁰ Решење се тражило у економском и сваком

333 Н. Селмановић, „Притисак на неалбански живаљ – тешко кривично дело”, *Политика*, 13. јун 1981, 6. Појаве недоследности и једностраности у практичном остваривању политике СК о националној равноправности, посебно у области запошљавања и кадровске политике, примени језика и писма, и друго, створило је атмосферу оптерећености међунационалних односа и утицало на стварање осећања несигурности код лица српске и црногорске националности. Оптерећеност у међунационалним односима довело је до изразитијег националистичког оптерећења код свих заједница у покрајини. (З. Зејнели, „Нужна одлучнија борба против непријатељског деловања”, *Политика*, 7. јун 1981, 6).

334 Љ. Зоркић, Д. Лазаревић, „Зло се зове национализам”, *Политика*, 21. децембар 1982, 6.

335 Н. Селмановић, „Како ублажити проблем незапослености”, *Политика*, 29. јул 1981, 6.

336 Драгомир Бећировић, Зејнел Зејнели, „Битке које морамо добити”, *Политика*, 2. децембар 1985, 5.

337 На недоследност у запошљавању утицали су и конкурси у којима се тражило познавање албанског и српскохрватског језика, чак и на оним радним местима где то није потребно. Законом о изучавању нематерњег језика у косовским школама од школске 1968/69. године укинута је обавезна настава из овог предмета и уведена као факултативна. То је довело до језичких препрека између две заједнице. (Бранка Каљевић, „Језичке деобе”, *Политика*, 4. новембар 1982, 6).

338 Председништво ПК СК Косова расправљало је, 15. јула 1985. године, о равноправној употреби језика и писма народа и народности у покрајини. На седници је констатовано да су постигнути непобитни резултати, али да је још било неправилности код употребе језика и писма. У појединим срединама још није било обезбеђено симултано превођење, чак ни на пленарним општинским седницама, па су тако расправе биле непотпуне, а службе кадровски и технички неопремљене. У неким колективима се још тражило познавање двојезичности и за радна места где то није потребно! У приштинском колективу „Слога”, за пет руководећих места, тражено је познавање двојезичности. На седници је истакнута неопходност учења нематерњег језика од малих ногу. Накнада за познавање двојезичности ишла је и до 6% на лични доходак, а за исто радно место. (М. Вујовић, „Двојезичност – мост или препрека”, *Политика*, 16. јул 1985, 6).

339 Т. Милић, „Изназ у удруживању”, *Политика*, 25. јануар 1983, 5.

340 „Актуелне привредне тешкоће Косова”, *Политика*, 10. јун 1983, 7.

другом повезивању покрајине са другим деловима земље.³⁴¹ Међутим, на седници Председништва ПК СК Косова, која је одржана 2. јуна 1984. године, констатовано је да удруживање рада и средстава између колектива из покрајине и из других крајева земље није текло жељеним током нити је било у сразмери са захтевима, могућностима, бројним контактима, иницијативама и договорима који су на том плану у последње три године били присутни. За то време потписано је 57 споразума о заједничкој изградњи нових или модернизацији постојећих привредних капацитета, али су се они тешко реализовали.³⁴² Имајући у виду тешку економску кризу, највише је забрињавало што су из покрајине одлазили стручњаци.³⁴³ Приштина и Титова Митровица обележавани су као најизраженија миграциона подручја, што је делимично било повезано са великим бројем стручњака у овим местима.³⁴⁴ У Приштини и Титовој Митровици је била највећа концентрација српског и црногорског становништва, па је из њих било и највеће исељавање.

Исељавање је било и својеврсна психолошка трагедија,³⁴⁵ па се дошло „дотле да је малтене свака породица на Косову једна мала драма, да има толико ојађених људи”.³⁴⁶ Због све веће присутности проблема исељавања лица српске и црногорске националности из покрајине у средствима јавног информисања, у јавности се све више указивало на неопходност испитивања

341 На седници Председништва САП Косова, која је одржана 7. марта 1983. године, дата је пуна подршка започетим иницијативама за широко повезивање и заједничку реализацију привредне и других видова сарадње косовских општина са појединим деловима земље и посебно са регионима СР Србије. Циљ повезивања је био пружање конкретне материјалне, кадровске, стручне и друге помоћи покрајини и стварање услова за најшире отварање покрајине, за зближавање у свим областима, за јачање заједништва, братства и јединства. („У очекивању конкретних потеза”, *Политика*, 8. март 1983, 5). Међутим, удруживање косовске привреде ишло је споро. Од 1981. до маја 1987. године, на основу удруживања рада и средстава, у покрајини су започета 64 програма финансирана из СР Србије. Укупно је завршено 18 пројеката, 12 је било при крају, 9 у фази реализације, а остали су били у припреми. (Марија Петрић, „Неконтролисано рађање као притисак”, *Политика*, 28. мај 1987, 8).

342 М. Даци, „Споро удруживање”, *Борба*, 4. јун 1984, 3.

343 „Одлазе стручњаци”, *Политика*, 6. март 1982, 7.

344 Тома Милић, „Исељавање није заустављено”, *Политика*, 18. мај 1983, 8. У индустрији грађевинског материјала „Косово” где је од око 660 запослених, чак 600 било албанске националности и где су од новопримљених 414 радника били 391 лице албанске националности. У „ПТТ Косово” свих девет директора били су албанске националности, а у радној организацији ТИ „Косовка” сва три директора били су албанске националности. У „Електрокосову” је од девет директора само један био српске националности, а у „Косовокомерцу” су сва четворица директора били албанске националности. (Исто). У Академији наука и уметности САП Косова једино шеф рачуноводства није био албанске националности 1981. године. (Б. К., „Заведени или задојени”, *Политика*, 8. јун 1981, 6).

345 *Политика* у рубрици „Међу нама” је све више објављивала текстове који су се тицали исељавања: „Никада нисам имала храбрости да гласно, било коме и било где, саопштим сопствене неугодности које сам лично доживљавала и на тој релацији о којој је, у напису Д. В. Варге реч, а које имају за последицу напуштање Косова. Данима, ноћима и месецима носим као најтежу мору, готово физички бол, исељавање другова са радних места, комшија из зграде и пријатеља из града. Никада нико неће сазнати патњу уплаканих лица жена и деце и пометње мушкараца, који са спакованим стварима, одлазе, опраштајући се од својих комшија и родбине. Никада нећу заборавити тугу моје девојчице док ми саопштава да јој се један по један друг исељава, и школске клупе остају празне. Живим са горким осећањем тескобе да после таквих одлазака својих комшија, сакупљамо се ми који смо остали. Што нас мање остаје, безнађе је веће”. („Зашто одлазимо?”, *Политика*, 5. август 1982, 9).

346 Драгош Ивановић, „Шта после повратка”, *Политика*, 10. октобар 1982, 7.

мотива исељавања: „Уколико се ради о случајевима конкретних и појединачних притисака, против оних који то чине морају се предузети најенергичније политичке и законске мере. Мора се предузети све да се спречи било какво исељавање под притиском. Ту највећу одговорност имају прогресивне снаге из редова албанске народности. Наравно, одвојено од овога треба посматрати оне процесе миграције који су мотивисани економским разлозима”.³⁴⁷ Временом је јавност све више била упозната са проблемом исељавања. Својеврстан пробој у средствима јавног информисања поводом проблема исељавања лица српске и црногорске националности из покрајине, направио је *НИН*, 7. јуна 1981. године, објављивањем истраживања „Досије о исељавању”.³⁴⁸ Од тог тренутка, проблем исељавања из покрајине постало је најважније политичко питање у СФРЈ и константно је било присутно у јавности.³⁴⁹ После пролећних немира 1981. године, питања у области међунационалних односа постављена су као најургентнија, а само питање заустављања исељавања избило је у сам врх и постављено као приоритетно. Само исељавање повезивано је са остваривањем основних људских права, па је оштро истуђено према онима који су сматрали да величину права треба одређивати према бројности неког народа, супротстављајући се таквим тезама.³⁵⁰

Проблем исељавања постајао је све присутнији у јавности. Поводом исељавања лица српске и црногорске националности, један од најгласнијих је био Батрић Јовановић, делегат из СР Црне Горе. *Политика* је пренела његово иступање у Савезном већу Скупштине СФРЈ од 9. јуна 1981. године: „Означавајући погоршање међунационалних односа на Косову као најнегативнију појаву, истакао је да такво стање, на жалост, траје већ годинама. Подсећајући на резултате пописа становништва у 1961, 1971. и 1981. он је истакао да се у последњих 16 година с Косова иселило око 40 одсто Црногораца и између 25 и 30 одсто Срба. Срби и Црногорци се исељавају због притисака, односно због тога што не виде перспективу за живот и рад. Наводећи

347 З. Зејнели, Р. Кљајић, „Ћутање и опортунизам не могу се више трпети”, *Политика*, 2. јун 1981, 6.

348 Звонко Симић, „Зашто одлазе”, *НИН*, бр. 1588, 7. јун 1981, 17 – 20.

349 На седници Секретаријата Секције СК ССРНЈ за информисање и јавно мњење, јуна 1981. године, говорио је Мустафа Рушити, председник Секције ПК ССРН Косова, о исељавању и улози штампе у томе: „Мустафа Рушити је напоменуо да штампа некад својим написима не доприноси мирнијем, трезвенијем изналажењу решења за неке проблеме. То је посебно уочљиво када је реч о исељавању Срба и Црногораца са Косова, на које је вршен притисак да продају своје куће и имања. Али упорним објављивањем фотографија, на којима доминира напис 'кућа на продају' рекао је Рушити, не доприноси се заустављању исељавања. Да сам Србин, после тих учесталих слика, и сам бих тражио купца за своју кућу. Такво писање сигурно не доприноси смиривању ситуације, ни правој свестраној анализи. Ни Албанац на Косову не може се осећати сигурним ако се тамо тако не осећа и Србин и Црногорац”. („Појачати дописништва на Косову”, *Политика*, 11. јун 1981, 8). У покрајини је на многобројним српским кућама, почев од 60-их година XX века, доминирала табла са натписом „Кућа на продају”.

350 „Уместо 'привикавања' – мењање стања”, *Политика* 5. јун 1981, 6. Азем Власи је сматрао да, због објективних притисака односно ситуације која је створена великим нередима албанског становништва, „свака миграција има политичку боју”, што је неповољно утицало на српско и црногорско становништво у покрајини. (Нијаз Селмановић, „Прогресивне снаге морају добити битку на Косову”, *Политика*, 6. јун 1981, 6).

да у извештају Службе унутрашњих послова у Урошевцу стоји да 'нема података' да је за последњих 20 година било организованог притиска за исељавање Срба и Црногораца, Јовановић је приметио да ако би се овај податак узео као тачан, један други, несаопштени податак могао би бити још тачнији: да у том периоду није било ни организоване акције СК Косова која је требало да онемогући 'неорганизоване притиске' и да заустави одлазак Срба и Црногораца. Указујући да је у Акционом програму ПК СК Косова за превазилажење садашње кризе записано да треба испитати узроке свих исељавања Срба и Црногораца у последњих 10 година и предузети мере да се исељавање заустави, Јовановић је запито зашто се не би истражили и узроци исељавања у шездесетим годинама. По његовим речима, ти узроци се могу егзактно утврдити. Јовановић сматра да би било искрено, праведно и духу братства и јединства да се омогући свакоме, ко год жели, да се врати на Косово. Поготову онима који су своју имовину морали да продају испод стварне вредности".³⁵¹ Питање исељавања лица српске и црногорске националности, као веома комплексно и осетљиво, задирало је шире у област укупних међунационалних односа, јер су велики нереди албанског становништва утицали на српско-албанске односе и ван покрајине. Тако су у општини Медвеђа, српско-албански односи „озбиљно захладњели”.³⁵² Ускоро ће српска јавност указивати на присутност феномена исељавања и у Прешеву, Бујановцу и Медвеђи.

Стабилизација стања у покрајини је после пролећних немира текла споро. Драгослав Марковић је указивао да ће бити потребно доста времена да се политичка ситуација у покрајини стабилизује, јер су припреме за непријатељско деловање трајале дуго, па ће бити потребно и одговарајуће време да се ситуација у потпуности санира, притом наглашавајући да је већи проблем оно што је створено у идејној свести него постојање непријатељских организација: „С непријатељском организацијом излази се на крај релативно брзо, али са створеном идејном свешћу, нарочито младих, ваља водити дугу, упорну и напорну идејну битку”.³⁵³ Бројни су били функционери који су указивали да ће битка за стабилизацију и промену стања у покрајини трајати дуго.³⁵⁴

351 „Било би праведно да се омогући повратак на Косово свима који то желе”, *Политика*, 10. јун 1981, 10.

352 Д. Коцић, „Прекрајали 'крваву бајку’”, *Политика*, 29. јун 1981, 7.

353 „Проблеми наше привреде сложенији него што изгледају”, *Политика*, 1. јун 1981, 6. Није било могуће у кратком времену превазићи велики поремећај створен после великих нереди албанског становништва. Дуго су трајали индоктринација и погрешна политика дела бившег руководства СК покрајине, што је за највећу последицу имало исељавање лица српске и црногорске националности из покрајине.

354 Душан Чкречић, председник ЦК СК Србије, у једном разговору са новинарима: „Заустављање даљег исељавања Срба и Црногораца са Косова је политичко питање број један. Али, то није само ствар комуниста Србије, већ свих комуниста Југославије. Борба за социјалистичко самоуправно Косово трајаће дуго”. („Претерана потрошња не прати резултате привреде”, *Политика*, 16. јун 1982, 6). Никола Љубичић, председник Председништва СР Србије, приликом једне посете покрајини 1982. године, на састанку политичког актива Косова: „Сви смо свесни тога да ће идејно-политичка борба морати да се води дуги низ година. На то треба спремати и наше радне људе. Непријатељ је годинама утицао на један део младе генерације, и сада треба одређено време да се ти млади људи превапитају, да напусте оно што су дуже време усвајали”. („Шта је речено на политичком активу Косова”, *Политика*, 25. јун 1982,

Временом су полако отварана бројна питања везана за политику националне равноправности у покрајини. Олга Николић је у Скупштини СР Србије, 11. јуна 1981. године, скренула пажњу на политику уписа студената на факултетима у покрајини којом се дискриминисао српски народ. Указивала је да та политика полази од националне припадности, као једног од основних услова за упис на факултете и да су се тренутно уписивала четири албанска студента на једног српског. Обзиром да је пре тога тај однос био 3:1, сматрала је да се ситуација погоршала у односу на раније стање. Њено мишљење је било да истицање националне припадности, као критеријума за упис на факултете, није у складу са уставним решењима.³⁵⁵ Милан Милутиновић, секретар за образовање СР Србије, дао је шире објашњење октобра 1981. године у вези са питањем око уписа студената на Универзитету у Приштини односно да ли је проглашавање националне припадности за основни критеријум у одређивању пропорција уписа студената био у складу са Уставом САП Косова који је имао одредбу о равноправности свих грађана: „Упис студената на Косову у овој школској години усклађен је са бројем ученика завршних разреда средњег усмереног образовања према наставним језицима. У томе национална припадност кандидата није служила као основни критеријум, већ и језик на коме се слушала настава у средњим школама”.³⁵⁶ Ипак, расправе око уписа студената на Универзитету у Приштини настављене су и у наредним годинама.

Много злоупотреба је било око употребе заставе, грба и печата у покрајини, па је то доводило до разних неспоразума, што је утицало и на међунационалне односе. Скупштина САП Косова је после пролећних немира 1981. године констатовала пропусте када су били у питању печати и други документи, на којима није било написа и грба СР Србије. Јавност је јуна 1981. године обавештена да је, са сведочанства за основне школе у покрајини, избрисан грб СР Србије и натпис СР Србија³⁵⁷, док је Павле Јовићевић, члан Савета СФРЈ, тврдио да на неким меморандумима и печатима Председништва САП Косова после 1975. године није било назива СР Србија.³⁵⁸ Са друге стране, показало се да са печата Председништва САП Косова није скинут назив СР Србија и да је то била брзоплета изјава.³⁵⁹ Ни на печатима Центра за основно

1).

355 „Догађаји на Косову забринули су сваког нашег човека”, *Политика*, 12. јун 1981, 8.

356 С. Л., „Упис на Косову без националног кључа”, *Политика*, 28. октобар 1981, 7.

357 Радмило Кљајић, „Испит без поправног”, *Политика*, 9. јун 1981, 7; 3. 3., „Дипломе без грба!”, *Политика*, 11. јун 1981, 8.

358 „Ћутке се прелази преко критика”, *Политика*, 22. јун 1981, 6. Павле Јовићевић је покренуо осетљиво питање положаја српског народа, у мају 1981. године, на конференцији СУБНОР-а покрајине. Тада је оптужио неке српске и црногорске кадрове да су одговорни, јер су ћутали због каријеристичких амбиција: „Нечасно је седети у форумима и ћутати о положају сопственог народа, ако се доводи у питање његова равноправност. Исто тако, као и не борити се против свог или туђег национализма”. (Милан Милошевић, „У сложеним условима”, *НИН*, бр. 1585, 17. мај 1981, 15).

359 „Са печата није избрисана СР Србија”, *Политика*, 14. јун 1981, 8.

образовање и васпитање из Титове Митровице није било написа СР Србије и СФРЈ, већ само САП Косова.³⁶⁰ Иако је још у новембру 1981. године, Председништво СР Србије закључило да треба донети јединствен закон о употреби грба СР Србије, у Скупштини СР Србије је, тек почетком 1985. године, усвојен Закон о употреби грба СР Србије. Према закону, грб СР Србије требало је да се употребљава у саставу печата СР Србије, у саставу печата и штамбиља органа друштвено-политичких заједница, у службеним натписима на зградама општина, на дипломама и сведочанствима о завршеном школовању и на званичним исправама делегата скупштина друштвено-политичких заједница у СР Србији. Закон је био неопходан, јер се дешавало да употребу грба уређују и функционери, секретари општина и извршних већа.³⁶¹ Закон о грбу је био један од 44 закона који су донети у Скупштини СР Србије до средине 1985. године, а који су важили и на територијама покрајина.³⁶² Међутим, проблем заставе албанског становништва у покрајини није решено и производио је бројне полемике у српској јавности током 80-их година XX века.³⁶³

На седници ОК СК Призрен, која је одржана 26. августа 1981. године, разматран је и усвојен извештај комисије о исељавању српских и црногорских породица са подручја општине Призрен у последњих десет година. У извештају и вишечасовној дискусији је, поред осталог, речено да је највећи број исељених породица напустио ову општину из економских разлога, мада је било и притисака од албанских националиста: „Највише ових појава било је у сеоској средини, где су српске и црногорске породице директно биле малтретиране и физички нападане, причињавана им је имовинска штета а коришћени су и други видови претњи и инсистирања да пошто-пото напусте село. Карактеристични примери таквог понашања запажени су у селима Горња Србица, Љутоглав, Колиша и Душаново. Толерантно понашање Савеза комуниста, органа

360 Душан Гороња, „Чудни печати”, *Политика*, 6. август 1982, 10.

361 В. П., „Усвојен закон о грбу”, *Политика*, 27. фебруар 1985, 1. Пре пролећних немира 1981. године, на улазним вратима зграде Скупштине и ИВ САП Косова, постојала је табла са натписима ових органа и грб СР Србије. Ондашње руководство је променило ову таблу и поставило таблу без грба. Ова табла је била присутна све до 1985. године, јер питање написа и грба СР Србије није било регулисано законом, па се табле нису мењале. (Зејнел Зејнели, „Закон ће бити спроведен”, *Политика*, 4. јун 1985, 8).

362 Зејнел Зејнели, „Закон ће бити спроведен”, *Политика*, 4. јун 1985, 8.

363 Полемика око употребе симбола у покрајини започела је још крајем 60-их година XX века. Милош Минић је на 14. седници ЦК СК Србије, која је одржана 1968. године, сматрао да је употреба застава народности грађанско право. (Наведено према: Д. Јовић, *n. d.*, 192 – 193). Расправа је настављена и током следеће деценије, а кулминацију је добила у периоду који проучавамо. Застава коју је употребљавало албанско становништво у покрајини идентична је застави НСР Албаније. Према закону, заставе других држава могле су да се истичу само ако у посету долази шеф стране државе. Скупштина СР Србије је на седници друштвено-политичког већа, која је одржана 1. јула 1983. године, покренула иницијативу да се употреба застава народности уреди договором у федерацији односно да се ово питање уреди јединствено за целу земљу. (Звонко Симић, „Употреба и злоупотреба”, *НИИ*, бр. 1697, 10. јул 1983, 16 – 18). Одредба о заставама у Уставу САП Косова је била супротна Уставу СР Србије. Устав СР Србије утврђивао је употребу заставе јединствено за целу републику, а Устав САП Косова је допуштао да покрајина сама одређује услове и начин употребе националне заставе. (Д. Б., „Колико су одредбе покрајинских устава сагласне са републичким”, *Политика*, 12. јул 1985, 7).

власти и других субјективних снага, речено је на седници, допринело је стварању простора за деловање насилника и националиста, а самим тим и исељавању српских и црногорских породица из ове средине. Против виновника ових драстичних појава у прошлости нису предузимане никакве мере, нити је било ко од њих позиван на одговорност, што сада није случај јер се предузимају ефикасне мере против свих оних који су на било који начин вршили притисак за исељавање”.³⁶⁴ Призренски извештај значајан је зато што је био први општински извештај обзнањен јавности, а при том је одређивао социјално-економске услове као главни извор исељавања. Убрзо су и извештаји других општинских комисија за исељавање указивали да су социјално-економски фактори главни узрок исељавања, што ће поларизовати јавност и изазвати бројне полемике око узрока исељавања у наредним годинама.³⁶⁵ *НИН* је, 1. августа 1982. године,

364 И. Костић, „Први извештај о исељавању”, *Политика*, 28. август 1981, 6. У извештају је, поред осталог, наведено: „Пасивност друштвено-политичких организација стварала је празан простор за вршљање силеција, националиста и других отпадника по селима и околини Призрена. Њихово деловање посебно је погађало српски и црногорски живаљ кроз претње, физичке обрачуне, угрожавање слободе породице, малтретирање деце, наношење имовинске штете па све до отворених инсистирања да оду и напусте села ... Кроз бројне разговоре и сусрете са мештанима, Комисија је утврдила да се за протеклих десет година иселило око 566 српских и црногорских породица са 919 чланова (подаци су непотпуни). Иако највећи број комшија исељеника сматра да су њихови суседи отишли из економских разлога, у бројним случајевима било је и присиле ... Насртаји на сигурност људи нарочито су били приметни после демонстрација из 1968. године. Лица која су малтретирана тражила су заштиту власти али очекивану помоћ нису добила. Виновници нису кажњавани па је завладало уверење да националистима и насилницима нико ништа не може или неће. Такав однос органа власти и друштвено-политичких структура наводио је људе на помисао да је само напуштање села и имовине једини излаз из такве ситуације. Њихови одласци ван Косова имали су знатан психолошки утицај на друге, што је још више убрзавало исељавање ... Утврђено је да је било и доста исељавања због запошљавања, школовања деце, напредовања у служби и слично”. (Радмило Кљајић, „Шта је открила комисија”, *Политика*, 13. септембар 1981, 7).

365 Према налазима општинских комисија за праћење исељавања, преовладала је оцена да се процес исељавања одвијао из економско-социјалних разлога. На тај начин су у делу јавности утврђени ставови који су исељавање сводили на процес економске миграције. Комисија ИВ општине Титова Митровица, сачинила је анализу о узроцима исељавања из ове општине. Показало се да анализа, и поред обиља података, није дала критичку оцену узрока појаве исељавања са овог подручја. И Расим Черкез се сложио да у анализи није било оштрије оцене о проблему исељавања: „Несхватљиво ... да је у једној анкети СР Србије утврђено да се 80 одсто породица са Косова одселило због притиска, а ми тврдимо супротно. Да ли то хоћемо да са наших леђа скинемо сваку одговорност, иако пред собом имамо поражавајући податак да је у месној заједници Бањска, пре десет година живело 4,5 хиљаде становника српског народа, а данас их је нешто више од хиљаду”. (Н. Селмановић, „Све док се стање не поправи – биће одлазака”, *Политика*, 8. јануар 1982, 6). Комисија за оцењивање узрока, појава и случајева исељавања у општини Урошевац, анализирао је последњих десет година, али и период од почетка великих нереда албанског становништва. Комисија која је радила ову анализу дала је и прву дефиницију о томе шта се подразумевало под притиском: „То су случајеви када појединац или група грађана врши притисак над појединцем или групом грађана повређујући их и негирајући њихова основна права на живот, имовину, рад, образовање и васпитање, на афирмацију и неговање културних традиција и осталих права загарантованих Уставом и другим позитивним прописима са циљем изазивања националне нетрпељивости и исељавања”. Урошевачка комисија је сматрала да директних притисака није било ни у једној месној заједници, изузев у два случаја, али да је било индиректних притисака. (З. Зејнели, „Шта је све притисак”, *Политика*, 18. јануар 1982, 5). Према информацији Комисије за испитивање узрока исељавања општине Пећ, узроци исељавања били су претежно социјално-економски, али и због притиска. (В. Симоновић, „Подаци још непотпуни”, *Политика*, 10. април 1982, 8). Поводом стављања социјално-економских разлога на прво место узрока исељавања, неминовно је доводило до реакција у српској јавности: „Зашто се у свим разговорима о узроцима исељавања Срба и Црногораца, националистички притисак још ставља у други план, што у подтексту подразумева да су неки други узроци 'примарно' карактера. Најблаже речено, политички је наивно кад се националистички притисак, као узрок исељавања, каткад ставља тек на треће или неко даље место. По свему ономе што смо сазнали, може се закључити да је то први и основни узрок масовне миграције са Косова, с тим што појам

објавио текст о проблему исељавања из покрајине, ауторке Надире Авдић-Власи, супруге Азема Власија, а који је неколико дана раније објављен у *Вјесниковом* додатку „Седам дана” под насловом „Како зауставити одлазак”.³⁶⁶ Њено виђење проблема исељавања узбуркало је српску јавност, али је писмо *НИН*-у, који је послао словеначки политичар Франц Клопчич, изазвало велику полемику око проблема исељавања у овом листу. У писму је тврдио да је текст Надире Авдић-Власи садржао податке који се нису могли наћи у српским средствима јавног информисања, а који „објективније приказују стање”.³⁶⁷ Преовлађујући део јавности одбацивао је Клопчичеве закључке око стања у покрајини, а посебно део у коме је навео тезу о „историјској кривици” српског народа према албанској националности у покрајини.³⁶⁸ Писмо је наишло на бурно реаговање читалаца, а велика већина је осуђивала његове ставове. Најмање 177 писама реакције је пристигло редакцији, а само је један непознати читалац подржао његове ставове.³⁶⁹

Незадовољство са радом општинских комисија за праћење појава исељавања и решавања овог питања било је видљиво неколико месеци после њиховог формирања, јер су се оне више бавиле израдом анализа, а мање мерама за спречавање исељавања.³⁷⁰ Уместо да испитају сваки случај исељавања и предузимају мере против оних који проузрокују исељавање, рад ових комисија свео се на давање сагласности за одлазак из покрајине. У анализама општинских комисија није се дубље улазило у проблем исељавања, па се чуо и податак да је у Фабрици акумулатора, 1981. године, од 138 радника примљених на посао, било само пет лица српске и црногорске националности!³⁷¹ Током 1983. године јасно је стављено до знања да општинске комисије за праћење и заустављање исељавања нису чинилац којим се може решити проблем

националистички притисак логично треба проширити на читаву систематску националистичку и иредентистичку активност која је стварала несигурност код људи неалбанске народности, а не само под тиме подразумевати директна националистичка насиља комшија – Албанаца и других крајњих извршилаца националистичке политике албанске иреденте”. (Илија Деспотовић, „Контрареволуција и контратумачења”, *Политика*, 16. новембар 1981, 12).

366 Надира Авдић – Власи, „Како зауставити одлазак”, *НИН*, бр. 1648, 1. август 1982, 2, 3, 6.

367 Франце Клопчич, „Кажите пуну истину”, *НИН*, бр. 1650, 15. август 1982, 2 – 3.

368 „На крају полемике поводом писма Францета Клопчича”, *НИН*, бр. 1653, 5. септембар 1982, 2 – 3.

369 „Реаговања на писмо Францета Клопчича”, *НИН*, бр. 1652, 29. август 1982, 2.

370 У анализама општинских комисија давани су само статистички подаци, али проблем исељавања није у потпуности осветљен. Неколико месеци после њиховог формирања, постало је извесно да се деловањем само општинских комисија не може разрешити проблем исељавања. Рад општинских комисија за испитивање узрока и спречавања исељавања убрзо је стално критикован, јер се њихова активност претворила у давању или недавању сагласности лицима која су поднела захтев за одлазак из покрајине односно оцењивање чији је захтев за исељавање (не)оправдан. Због тога се указивало да њихов рад није довољан него да треба створити услове и атмосферу да сви становници покрајине осећају равноправност, а да се истовремено води борба против свих националистичких и шовинистичких појава и свих облика притисака. У општини Приштина, комисија за исељавање је утврдила да се у већини случајева српско и црногорско становништво исељавало из социјално-економских разлога, а да је само у 1,32% случајева у питању био (ин)директни притисак. (З. Зејнели, „Не административне већ политичке мере”, *Политика*, 6. октобар 1981, 6).

371 З. Зејнели, „Јавно осудити оне који врше притисак”, *Политика*, 20. март 1982, 8.

исељавања.³⁷² Оне су наставиле свој рад, па је на седници Скупштине САП Косова, која је одржана 27. марта 1984. године, замерено неким општинским комисијама на њиховим извештајима у којима су и даље тврдили да није било притисака за исељавање, иако је Скупштина САП Косова утврдила да их је било.³⁷³ На сву апсурдност код социјално-економских услова као наводно доминантног узрока исељавања, упозоравао је Рефик Агај, члан ИВ Скупштине САП Косова.³⁷⁴

У покрајини се радило на утврђивању узрока исељавања преко општинских комисија, а са циљем да се поврати пољуљано међунационално поверење. Свим органима власти наложено је да предузимају енергичне мере против оних који су нарушавали личну сигурност људи и међунационалне односе. Због недоследности, пропуста, опортунизма, равнодушности, упрошћавања и многих субјективних слабости створило се незадовољство дотадашњом активношћу на решавању ситуације која је створена после великих нереда албанског становништва, а која је оцењивана да представља притисак и крупно политичко питање. Посебно је незадовољство створено, јер акција није реализована у појединим срединама. У септембру 1981. године, за формиране општинске комисије за заустављање исељавања, навођено је да су се претвориле у политичке органе и да је у појединим комисијама присутан „чиновнички приступ”. Посебно се наглашавало да комисије немају извршна овлашћења, па не могу ни давати одобрења за исељавање, на шта је јавност посебно указивала у критикама упућеним општинским комисијама. Подаци општинских комисија указивали су да је исељавање најизразитије било у општинама Приштина и Титова Митровица, а што је посебно забрињавало, јер су ове градове напуштали стручњаци који су били потребни привреди. Налази општинских комисија указивали су да се најчешће код исељавања радило о социјално-економским проблемима, а у једном мањем броју случајева спомињан је притисак. Међутим, често се у јавности скретала пажња на чињеницу да већина исељеника није достављала прави мотив

372 Али Шукрија, члан Председништва ЦК СКЈ, говорећи политичком активу Косова 1983. године навео је: „Комисије за праћење и заустављање исељавања нису фактор који може да решава овај крупан проблем. То питање треба да решава Савез комуниста, ССРН, синдикат, омладина, борци. Централно питање је како да се створи клима поверења. Да би се то постигло мора да се веома брзо реагује на сваки експец”. („Националисти то морају да знају”, *Политика*, 30. септембар 1983, 6). Али Шукрија је јуна 1985. године, за исељавање српског и црногорског становништва, изјавио да је „рана која крвави”. (Sinan Hasani, *Kosovo: istine i zablude*, Zagreb 1986, 246).

373 Милијана Апт, Љиљана Сталетовић, Мирослав Ђук, „Исељавање јењава, али траје”, *Јединство*, 28. март 1984, 1, 3.

374 У једном свом излагању, крајем 1984. године, Рефик Агај је скретао пажњу на проблем миграција у покрајини: „Ти исти подаци указују и на другу чињеницу, да је покренуто кретање Албанаца са југа Србије и из западне Македоније и Црне Горе према Косову ... Тако сада долази до апсурда: једни одлазе са Косова због бољих услова живота у другим срединама (Срби, Црногорци), а други долазе – због бољих услова на Косову”. (Зејнел Зејнели, „Поново о исељавању”, *Политика*, 31. октобар 1984, 7).

исељавања општинским комисијама, јер они који су наводили притисак као узрок исељавања, теже су добијали сагласност комисије за одлазак.³⁷⁵

У средствима јавног информисања су текстови са бројевима исељених лица из покрајине били препуни. Подаци (бројке) о исељавању, саопштавали су се готово свакодневно. Посебно су бројеви општинских комисија привлачили пажњу јавности. Један од важних задатака који су општинске комисије спровеле био је утврђивање узрока исељавања. Пропусти око запошљавања, додељивања станова, плацева за градњу, кредита за стамбену изградњу, уписа у школе и сличних неправилности стварали су код грађана велико незадовољство, па су и то били разлози исељавања.³⁷⁶ Притисак се тешко доказивао, а процес је био доста спор и тежак, па је он врло мало навођен у извештајима општинских комисија. Активност на сагледавању и оцењивању узрока исељавања показала је да су појаве притиска биле разноврсне: од недоследног спровођења политике запошљавања, школовања, стипендирања, укључивања у културно-образовни и научни процес, додељивања станова, кредитирања индивидуалне стамбене изградње и другог, до појаве притисака код продаје имовине, узурпације, причињавања пољских штета, сече шума и воћњака, паљења сењака, скрнављење споменика културе и надгробних споменика, до силецијског понашања на улици, у аутобусу, возу, кафани, трговини, узнемиравања у стану, анонимних претњи и другог.³⁷⁷

Поред општинских комисија, јавност је о подацима о исељавању обавештавана и преко текстова о представкама које су слате покрајинским, републичким и савезним комисијама за представке и предлоге. Тако се, од маја до краја септембра 1982. године, Комисији за представке и предлоге Скупштине СР Србије, обратило 177 лица српске националности из покрајине тражећи заштиту својих уставних и законских права. У представкама су се најчешће жалили на притиске албанских „националиста” чији је циљ био њихово исељавање (преовлађивали су физички напади на имовину и лица, као и сејање страха и неповерење у органе власти). Носиоци овог безакоња, поименично су наведени у неким представкама. Појединци су чак у представкама тражили правду за нанету штету и пре пролећних немира. Заштиту својих права тражили су и лица албанске националности, али друге врсте (запошљавање, разне неправде општинских и

375 З. Зејнели, „Присилно исељавање се мора што пре спречити”, *Политика*, 27. септембар 1981, 7. У једном тексту налазимо вест да је тридесетак железничара послало писмо приштинској комисији за исељавање обелодањујући притиске који се на њих врше. Јавност је указивала да су многи нерадо наводили притисак као разлог за напуштање покрајине, јер би им то компликовало одлазак, па су радије говорили о социјално-економским разлозима (женидба, удаја, итд). На разним форумима указивало се на постојање притисака, али су људи изјављивали општинским комисијама да их није било. Зато је више пута упућиван апел онима који су имали намеру да се иселе, да износе праве разлоге свог одласка. (Зејнел Зејнели, „Зашто одлазе”, *Политика*, 27. октобар 1981, 7).

376 В. Симоновић, „Осуђени пропусти у решавању виталних интереса грађана”, *Политика*, 3. септембар 1981, 6.

377 Коста Константиновић, „Приближавање почетку”, *Политика*, 24. октобар 1981, 6.

других органа, итд).³⁷⁸ Угрожавање имовине, људског достојанства, живота, уништење усева, скрнављења гробова, вређање националних осећања, физички обрачуни, притисак да продају имовину испод стварне вредности били су само неки од навода жалилаца. Представке је детаљно испитивала заједничка радна група Скупштине СР Србије и САП Косова, у сарадњи са одговарајућим комисијама општинских скупштина.³⁷⁹ Међутим, Комисија Скупштине СР Србије за представке и жалбе је, 24. јуна 1985. године, констатовала своју немоћ поводом спречавања исељавања.³⁸⁰ Српско становништво из покрајине тражило је помоћ и на савезном нивоу.³⁸¹

Током августа и септембра 1981. године, на многобројним форумима понављано је да се политичка ситуација у покрајини стабилизовала, али да је и даље сложена због непријатељског деловања и бременита бројним тешкоћама.³⁸² На сложеност политичко-безбедносне ситуације утицала је и стална континуирана и срачуната пропаганда из НСР Албаније, уз утицај екстремне емиграције са Запада.³⁸³ У покрајини је до пролећних немира 1981. године била више присутна НСР Албанија него СР Србија, па је то требало променити. Односи СФРЈ и НСР Албаније

378 Р. Бабић, „На шта се жале становници Косова”, *Политика*, 22. новембар 1982, 5; П. Јанковић, „Најенергичније мере против зулумћара”, *Политика*, 3. децембар 1982, 5.

379 П. Јанковић, „Оправдане многе жалбе са Косова”, *Политика*, 28. април 1983, 4. На седници Комисије за представке и предлоге Скупштине СР Србије, која је одржана 5. априла 1984. године, разматрана је информација о остваривању закључака који су донети од заједничке (радне групе) Комисије СР Србије и САП Косова поводом представки грађана из покрајине. Од 32 представке које је заједничка радна група проучила само код три су у потпуности остварени закључци комисија. На седници је проучаван сваки случај и за сваки је донет посебан закључак. Чланови комисија оценили су да је од 32 представке, укупно 16 неосновано, док је 16 основано. Усвојени су и закључци за остале случајеве који су у Скупштину СР Србије пристигли у последње две године, са потпуном информацијом, у којима су предложене енергичније мере и предложено брже утврђивање одговорности. (В. Рупар, „Три представке у архиви”, *Политика*, 6. април 1984, 6).

380 „Извештај о исељавању – признање немоћи”, *Јединство*, 25. јун 1985, 2. Став чланова Комисије био је да је извештај о спровођењу закључака Скупштине СР Србије о заустављању исељавања из покрајине признање немоћи друштва да се исељавање заустави. Закључено је да су могућности ове Комисије „мале и ограничене” у погледу доприноса за заустављање процеса исељавања лица српске и црногорске националности из покрајине. То су указивали и резултати у поступку с упућеним представкама грађана из покрајине. Иако је било сарадње са истоименом комисијом из покрајине и доношени заједнички закључци о оправданости у појединим случајевима, резултати су били слаби или никакви. Извршење закључака је било споро или у већини случајева неефикасно, а Комисија је имала овлашћење само да прати реализацију закључака. У испитивање случајева на терену, Комисија је могла да се укључи само у договору са истоименом комисијом из покрајине. („Признавање немоћи”, *Политика*, 25. јун 1985, 6).

381 Председништво СФРЈ одржало је седницу, 18. априла 1984. године, на којој је објављен податак да је Председништву СФРЈ и његовим органима, у последње две године, стигло око 5.500 представки. („Мање жалби грађана”, *Политика*, 19. април 1984, 1). Из САП Косова је стигло 130 жалби лица српске и црногорске националности који су се жалили на неравноправан положај у односу на албанско становништво. („Много представки”, *Политика*, 11. април 1984, 6).

382 Р. Кљајић, „Активност не сме да јењава”, *Политика*, 7. септембар 1981, 6. Председништво САП Косова, 21. септембра 1981. године и ИВ Скупштине САП Косова, 24. септембра 1981. године, разматрали су и усвојили информацију о активностима на утврђивању узрока и заустављања појава исељавања из покрајине коју су сачиниле комисија ИВ и комисија Скупштине САП Косова. Председништво САП Косова је утврдило даље мере које је требало да преузму органи и организације у општинама и покрајини ради спречавања исељавања. (Исто).

383 З. К., „Непријатељ делује у селима”, *Политика*, 7. септембар 1981, 6.

оптерећени су били још од 1948. године.³⁸⁴ У јавности се истицало да су односи између СФРЈ и НСР Албаније погоршани отвореним територијалним претензијама НСР Албаније према СФРЈ, мешањем у унутрашње односе подршком албанским „националистима”, нападом на уставни поредак, социјалистички самоуправни систем и политику несврстаности. Ставови изнети у књизи Енвера Хоџе „Титоисти”, такође су заостравали односе две земље.³⁸⁵ Националистичка и иредентистичка политика албанског руководства у односу на САП Косово, настављена је током постојања СФРЈ, а одражавала се у отвореној подршци и позиву албанским сепаратистима за рушење уставног поретка земље.³⁸⁶ Пропаганда из НСР Албаније сејала је шовинистичку мржњу према СФРЈ и српском народу³⁸⁷ и тврдила да албанско становништво у СФРЈ нема национална права.³⁸⁸ Председништво СР Србије је на седници, која је одржана 28. маја 1984. године, разматрало информацију о антијугословенској пропагандној активности из НСР Албаније. Пропаганда је осуђена и закључено да је веома негативно утицала на албанско становништво у СФРЈ.³⁸⁹

Поремећеност у међунационалним односима у покрајини после пролећних немира, истицана је на сваком месту у јавности. Резултати акције која је поведена против сваког вида притиска на српско и црногорско становништво нису били задовољавајући, иако се у септембру 1981. године тврдило да се ситуација у покрајини свакодневно побољшава.³⁹⁰

У јавности је била присутна чињеница да је исељавање српског и црногорског становништва из покрајине појачано после великих нереда албанског становништва. Појава исељавања могла се уочити и ранијих година, али је после великих нереда албанског

384 О југословенско-албанским односима од 1945. до 1989. године видети кратку студију: Milorad Komatina, „Jugoslovensko-albanski odnosi 1945-1989.”, *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, Београд 1989, 261 – 271.

385 На фудбалској утакмици у Београду између Црвене Звезде и Приштине, која је одиграна 16. октобра 1983. године, албански навијачи су скандирали поклич „Е-хо”, што је била скраћеница за име и презиме Енвера Хоџе. Овај поклич је био присутан на стадионима у покрајини од пролећних немира 1981. године, а неуспешно је покушано да се оправда као спортско навијање које је преузето од традиционалног енглеског начина бодрења. („Иредентистички покличи на стадиону Црвене звезде”, *Политика*, 17. октобар 1983, 7; „Затајила сарадња”, *Политика*, 20. октобар 1983, 6; 3. 3., „О скандирању »Е-хо, е-хо«”, *Политика*, 20. октобар 1983, 6; Б. Јовановић, „»Ако је то то«”, *Политика*, 21. октобар 1983, 6; „Шта значи поклич 'ехо, ехо'”, *Политика*, 28. август 1983, 6). Реаговања и осуде у јавности кренуле су тек после ове утакмице одигране у Београду, када су се покличи појавили и у главном граду СФРЈ. (Ж. Баљкас, „Јавност је идентификовала покличе »е-хо, е-хо«”, *Политика*, 22. октобар 1983, 8).

386 „Албанско руководство наставља антијугословенску политику”, *Политика*, 19. фебруар 1983, 4.

387 „Провидна пропаганда из Албаније”, *Политика*, 3. јануар 1983, 6. Пропаганда која је долазила из НСР Албаније распиривала је међунационалну мржњу између српске и албанске заједнице. (3. 3., „Разбијени центри илегалне”, *Политика*, 4. децембар 1984, 5; 3. Зејнели, „Иредента не мирује”, *Политика*, 20. децембар 1984, 9).

388 „Злочинци поред Енвера Хоџе”, *Политика*, 10. јануар 1983, 2.

389 „Промењени само методи”, *Јединство*, 29. мај 1984, 1. Председништво САП Косова оценило је на седници, која је одржана 12. јуна 1987. године, да је СФРЈ спремна и заинтересована за развој и унапређење односа са НСР Албанијом, али да албанско руководство својом антијугословенском пропагандом није доприносило развоју тих односа. („Допринос добросуседској политици”, *Политика*, 13. јун 1987, 5).

390 „Ситуација на Косову свакодневно се побољшава”, *Политика*, 18. септембар 1981, 7.

становништва постала изразитија, па и снажнија. Током читавог проучаваног периода, питање заустављања исељавања постаће барометар стабилизације свеопштих прилика у покрајини. На седници Комисије Председништва ПК ССРН Косова за међунационалне односе, која је одржана 13. октобра 1981. године, оцењено је да ССРН у ранијем периоду није посвећивао довољну пажњу међунационалним односима и да у протеклих десет година ниједан орган ССРН није ову проблематику ставио на дневни ред! Српска јавност није била упозната са захтевима албанског националног покрета који је, октобра 1981. године, предложио да се покрајина припоји НСР Албанији.³⁹¹

На јесен 1981. године, општа ситуација у покрајини била је повољнија у односу на пролеће исте године, али је у појединим срединама постала сложенија. Тако су у Гњилану, где није било великих непријатељских манифестација, поједини угледни грађани српске националности добијали свакодневно претећа писма са роком у којем је требало да се иселе. Због такве ситуације је Жика Радојловић, председник ССРН Србије, упозоравао: „Активност која треба да доведе до отклањања узрока који нагоне Србе и Црногорце да се одавде селе, мора постати свеукупна дневна преокупација, апсолутно свих друштвених снага. Наравно, највећу улогу и одговорност и у томе имају комунисти оне нације која је у већини, а то су овде Албанци. Морамо бити начисто с тим да се подгревање атмосфере неповерења и несигурности управо заснива на пакленој дугорочној стратегији Енвера Хоџе и његовој опсесији чистог етноса. А томе ћемо се супротставити само ако се изборимо да се створе услови пуног поверења и сигурности и да и они који су се иселили са Косова пожелеле да се поново врате. Јер, није то само ствар Косова и оних који су се са њега иселили. То оставља дубоке трагове на опште расположење грађана и свих радних људи наше социјалистичке југословенске заједнице”.³⁹² Координациони одбор РК ССРН Србије за међунационалне односе расправљао је, на седници која је одржана 6. новембра 1981. године, о активностима на утврђивању узрока и заустављању појава исељавања лица српске и црногорске националности из покрајине. Оцењено је да се поред предузетих огромних напора, исељавање наставило, а да се погоршањем међунационалних односа, стварањем атмосфере неповерења и несигурности разним прикривеним и на изглед ситним акцијама и провокацијама покушавао остварити стратешки циљ - „етнички чисто Косово”. Због тога је стварање климе стабилности, безбедности и поверења био први услов да се заустави исељавање, при чему је требало предузимати политичке и друге мере. За тражење дозвола за исељавање од општинских комисија у покрајини, на

391 Видети: Jautz Kenneth, „Minorities Leaving Yugoslav Province Dominated by Albanians”, *Associated Press*, 17. октобар 1981, 6.

392 К. Константиновић, „Разјашњавање до краја”, *Политика*, 20. октобар 1981, 5.

одржаној седници Координационог одбора РК ССРН Србије, речено је да се тиме стварала психоза „иселити се док се још може”, а да су протурене гласине о наводном доношењу закона којим ће се забранити исељавање стварали утисак да се „што пре треба селити”.³⁹³

На доношење првог значајног документа ради сређивања стања у покрајини чекало се месецима од пролећних дешавања. ЦК СКЈ усвојио је, 17. новембра 1981. године, „Политичку платформу за акцију СКЈ у развоју социјалистичког самоуправљања, братства, јединства и заједништва на Косову”.³⁹⁴ Слични документи доношени су и раније: поводом „цестне афере” у СР Словенији, „масовног покрета” у СР Хрватској, „либерализма” у СР Србији, итд. Сваки документ је налагао политичку акцију и оличавао је друштвено-политичку сагласност на основу чега се градила та акција. Политичка платформа СКЈ била је обиман, садржајан и аналитичан документ који је упућен члановима СКЈ, али и свим осталим органима, организацијама и грађанима. Платформа СКЈ о Косову имала је шест делова: оцена догађаја, анализа узрока и последица, правац активности које је требало водити ради стабилизације стања и развијању самоуправних и социјалистичких односа у САП Косову, али и у СФРЈ.³⁹⁵ У Платформи СКЈ о

393 „И разлози нису увек исти”, *Политика*, 7. новембар 1981, 6.

394 Део Платформе СКЈ био је посвећен актуелном стању у покрајини: „Политичко-безбедносна ситуација на Косову је повољнија, али још увек није стабилизована. Иако се све успешније разобличавају циљеви непријатељских снага које су припремиле контрареволуционарне акције, непријатељски елементи се и даље оглашавају на различите начине и упорно настоје да покажу да су и даље присутни на Косову. Непријатељ настоји да се прилагоди ситуацији која за њега постаје неповољна и да одржи континуитет своје субверзивне активности. Разноврсним формама илегалног рада, он покушава да прошири простор свог деловања и тамо где раније није успео, што се посебно односи на село и на радничке средине, али и да настави тамо где је успео да оствари извесна упоришта – на универзитетима и у средњим школама. Облици активности непријатеља се мењају. То су, на пример, анонимна писма, писање непријатељских парола, претње и уцене, наношење штете друштвеној имовини, покушаји саботаже, илегалног организовања и престојавања и др. Уз издашну помоћ психолошко-пропагандне кампање из иностранства, непријатељ настоји да шири деморализацију и антијугословенско, посебно антисрпско расположење. Разним облицима застрашивања и притисака изложени су Срби и Црногорци, што доводи до појава принудног исељавања. Претњама и притисцима изложени су и Албанци са Косова који се противе насиљу, национализму и иредентизму”. („Непријатељ мења методе”, *Политика*, 6. децембар 1981, 8).

395 Платформа СКЈ о Косову вишеслојно је осветљавала узроке „контрареволуције”, одређеније је говорила о политичким грешкама и одговорности косовског руководства (политика која је створила простор за деловање национализма). На расправи пре усвајања Платформе СКЈ о Косову, руководству САП Косова се замерало, јер се није разрачунало са националистима, јер је толерисало појаве које су стварале јаз у међунационалним односима, као и појаву исељавања српског и црногорског становништва, да је код неких људи у СК запостављено заједништво, да је национална афирмација албанске националности схватана као „албанизација”, итд. Прве полемичке варнице на седници ЦК СКЈ севнуле су кад су били доведени у питање делови предлога Платформе СКЈ о Косову у којима се говорило о остваривању заједништва у СР Србији. Карактеристичне су биле речи Милије Ковачевића: „Српско и црногорско становништво је, као и сви грађани СФРЈ, уставно и правно заштићено. Међутим, стварно стање је, може се без претеривања казати и тврдити, у знатној мери супротно тој привидној регуларности. Код српског, црногорског, не треба издвојити ни турско, под притиском националистичке активности албанских иредентиста, формирала се свест и осећање страха, угрожености, егзистенцијалне несигурности. Страхује се да постојећи одговорни и позвани органи нису спремни ни оспособљени, а до сада стварно ни решени да томе становништву пружи потребну правну, имовинску, личну животну сигурност, па се оно опредељује да бежи из Покрајине. На том неповерењу је и шовинизам у све опаснијем порасту ... У Покрајини је морало да дође до бројних хапшења и врло оштрих суђења, као и до друге врсте кажњавања. Све то је морало да остави тешке и дубоке утиске, па и национално саосећање код знатног дела албанске народности, без обзира што већина албанског становништва не одобрава саме поступке и акције осуђених ... Уз то, нека писања врше доста тежак психолошки притисак, који

Косову се наводило да су „контрареволуционарне снаге” покушале силом да наметну побуну и отцепљење од СФРЈ.³⁹⁶ Због тога је било битно разобличити паролу „Косово-република”, која је водила етнички чистом Косову, што је био основни циљ деловања албанског националног покрета – стварање чисте територије исељавањем под принудом лица српске и црногорске националности.³⁹⁷ Све време се од 1981. године радило на разобличавању пароле „Косово-република” и на томе инсистирало.

Платформа СКЈ о Косову била је најзначајнији партијски документ за акцију и промену стања у покрајини и поставила је низ задатака.³⁹⁸ У њеном спровођењу започело се са уклањањем непријатељског деловања албанског националног покрета, са идејно-политичком диференцијацијом, са питањима друштвено-економског развоја и слабостима у овој области, отворена су питања утврђивања узрока и спречавања исељавања лица српске и црногорске националности, питање побољшања међунационалних односа, употребе језика и писма, слабости у кадровској политици и спровођењу уставности и законитости, као и регулисање питања која су проистацала из члана 300. и 301. Устава СР Србије односно она која су важила за целу СР Србију, па и територије двеју покрајина.³⁹⁹ Исељавање је било питање из домена

изазива притајени отпор знатног дела људи из албанске народности. Формира се у основи врло тешко схватање да се у широј југословенској јавности ствара осећање неповерења према највећем делу ове народности, нарочито уопштавања према њеној интелигенцији и омладини”. (Милан Милошевић, Стеван Никшић, „Последице погрешне политике”, *НИН*, бр. 1612, 22. новембар 1981, 8 – 11).

396 Платформа СКЈ о Косову је критиковала и савремене проблеме: аутархију, бирократизам, демагогију, кадровске монополе, фамилијарност, економски волунтаризам и политички компромис. Давала је дефиниције мноштва узрока косовске кризе. Разобличавала је паролу „Косово република”, која се чула и 1968. године, али јој се тада није придавао значај. У Платформи СКЈ о Косову наводило се и ово: „Захтеви за посебним државним конституисањем народности изразито су реакционарни, јер изражавају став националног подвајања и изолационизма на подручјима мешовитог националног састава у условима када је објективна међузависност народа и земаља све већа”. (Милан Милошевић, „Колективно освешћивање”, *НИН*, бр. 1613, 29. новембар 1981, 8 – 9).

397 Д. Пајић, „Од Платформе до данашњих дана”, *Политика*, 20. децембар 1983, 6. Када је усвајана Платформа СКЈ о Косову, на седници ЦК СКЈ се у уводном излагању, Доброслав Ђулафић, секретар Председништва ЦК СКЈ, посебно осврнуо на проблем исељавања: „Сами контрареволуционарни догађаји погоршали су општу друштвену климу, унели напетост и осећање несигурности и неспокојства међу људе. При томе није основно зауставити исељавање стручних кадрова српске и црногорске националности, који су неопходни косовској привреди, иако је и то значајно. То је сасвим неприхватљиво сужавање видокруга. Реч је о праву припадника српског и црногорског народа да у пуној слободи и сигурности живе на Косову заједно са Албанцима, Турцима, Муслиманима и Ромима. Ради се о елементарном уставном праву које важе за све грађане наше земље у било којим крајевима Југославије. Треба, дакле, створити услове да на Косову остану сви они који то желе, а онима који су се под притиском иселили треба омогућити да се врате. Најважније је до краја искоренити све облике националистичке еуфорije којом се угрожава сигурност опстанка радног човека и грађанина било које народности на Косову или у било ком крају земље, у складу са његовим уставом утврђеним правима и слободама. Докле год има притисака, контрареволуција је на делу и остварује један од својих замишљених циљева – етнички чисто Косово”. („Усвојена платформа о Косову”, *Политика*, 18. новембар 1981, 1 – 2).

398 Иако је овај документ имао преко 20.000 речи, проблем исељавања српске и црногорске националности помињао се само у неколико реченица, „и то узгредно, пре као могућност него као алтернативна стварност”. (К. Николић, С. Цветковић, *н. д.*, 79).

399 Зејнел Зејнели, „Закон ће бити спроведен”, *Политика*, 4. јун 1985, 8.

међунационалних односа, па је с правом више говорника на седници ЦК СКЈ, када је усвајана Платформа СКЈ о Косову, указивало да је тај проблем приоритетан.⁴⁰⁰

Политичка платформа СКЈ о Косову била је основа у борби на отклањању свих последица дугогодишње индоктринације и погрешне политике једног дела бившег руководства покрајине. Потпуно остваривање Платформе СКЈ о Косову везано је било за заустављање процеса исељавања под притиском, па тако она никада није у потпуности спроведена.⁴⁰¹ Проблем са овим документом био је и што је покрајини оставио све ингеренције, док су органи СР Србије и СФРЈ имали на располагању средства попут „самоуправно удруживање” и „доходовно повезивање”.⁴⁰²

400 Исељавање српског и црногорског становништва из покрајине, доминирало је у дискусији, на седници ЦК СКЈ, која је одржана 17. новембра 1981. године. Синан Хасани, члан Председништва ПК СК Косова: „Ми у Покрајини још немамо најобјективнију анализу о проблему исељавања неалбанског становништва са подручја Косова. Сама ова чињеница говори колико се неполитички, неодговорно односимо према овом тешком и врло осетљивом питању из подручја међунационалних односа. Ми се морамо одлучно диференцирати од немалог броја тзв. 'адвоката' и 'опортуниста' који исељавање Срба и Црногораца оправдавају искључиво мотивима економске миграције, који се 'шивилима' служе приликом запошљавања, располагањем друштвеним становима, оправдавају ова исељења исељењима Албанаца за Турску итд. Комунисте и активисте других друштвено-политичких организација морамо убацили у акцију како би својим одлучним залагањем расветљавали раније узроке исељавања и како би се без резерве ставили на чело акције против свих оних јавних и потајних националиста и силедија који данас на разне начине, од грубог до психолошког притиска, утичу да се проблем исељавања неалбанског становништва и даље повећава. Такође су неприхватљиви неки поступци оних који иду ка утврђивању броја лица која се јављају за исељавање, а не воде конкретну акцију у својим срединама да до тога не дође. Ми имамо снаге да то питање скинемо са дневног реда. Једино ћемо на тај начин вратити међусобно поверење и јачати братство и јединство наших народа и народности”. („Усвојена платформа о Косову”, *Политика*, 18. новембар 1981, 2). Драгутин Марковић: „Ми проблем исељавања Срба и Црногораца са Косова не можемо гледати само статистички, ни само кроз штампу у којој има и драматизације. Ми се са тим проблемом срећемо у животу, практично, у општинама на нашем региону досељавају се људи или родитељи остају на Косову а уписују децу у школе у нашим општинама. Није ту, пре свега, реч о броју је ли он велики или мали, реч је о веома тешком утиску, о атмосфери међу људима који сваки од тих случајева изазива. Увек је реч о конкретном човеку, о његовој судбини а тежак утисак о коме говорим део је психолошке, људске реакције средине на те случајеве. Знамо да такве ситуације желе да искористе српски националисти. То се не сме и неће дозволити. Али, морамо учинити све да зауставимо ово исељавање. То није формално или организационо питање. Исељавање је могуће зауставити само најширом акцијом у пракси на јачању заједништва, братства и јединства свих народа и народности са Косова. Најтеже је то што број оних који се исељавају не опада. То узрокује незадовољство међу радним људима и грађанима. Тражи се одлучнија критика тог стања и идејно расчишћавање као и енергичније постављање одговорности”. (Исто, 5). Милија Ковачевић: „Код српског и црногорског становништва, али не треба издвојити ни турско, под притиском националистичке активности албанских иредентиста, формирала се свест и осећање страха у огромној већини: да је угрожено, да је несигурност у egzистенцији и да постојећи одговорни и позвани друштвени органи нису спремни ни оспособљени, а до сада стварно ни решени, да томе становништву пружи потребну правну, имовинску, личну, односно стабилну животну сигурност. У томе је основни разлог да велики број овог становништва бежи из Покрајине било куда и било како. Пре свега, српско и црногорско становништво, нарочито тамо где не живи у већим компактним целинама, него је измешано са Албанцима, у знатној мери је препуштено тешко контролисаној агресивној непријатељској акцији и разним притисцима. Можда је у целој овој ствари, највећа невоља у томе што један део руководећих кадрова и политичких актива из редова албанске народности, услед националне заслепљености, не види довољно и не схвата дубину значења за судбину односа и стање у Покрајини”. (Исто).

401 Из Политичке платформе СКЈ о Косову произашли су сви каснији партијски закључци за решавање тешког стања у покрајини. Опширније о Политичкој платформи СКЈ о Косову видети: *Politička platforma za akciju Saveza komunista Jugoslavije u razvoju socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva i zajedništva na Kosovu: (usvojena na 22. sednici CK SKJ, 17. novembra 1981.)*, Београд 1981.

402 К. Николић, С. Цветковић, н. д., 79.

Проблематику исељавања из покрајине, Председништво СР Србије разматрало је на више својих седница или на заједничким седницама са Председништвом ЦК СК Србије током 1981. године.⁴⁰³ Међутим, веома важна је била седница Председништва СР Србије, која је одржана 25. новембра 1981. године, на којој је разматран извештај заједничке радне групе ИВ Скупштине СР Србије и СИВ-а о узроцима исељавања, првенствено због датих оцена. На седници је Председништво СР Србије оценило да су се узроци исељавања налазили, пре свега, у друштвено-политичкој клими у стању којем је у дужем временском периоду створено у покрајини, у разноврсним облицима директних и индиректних притисака и у економско-социјалним разлозима, а што је довело до осећања несигурности код лица српске и црногорске националности. Поред овога, констатовано је да предузете активности и мере одговарајућих републичких и покрајинских органа нису још дале задовољавајуће резултате, јер се исељавање и даље наставило. Због тога је Председништво СР Србије сматрало да је, истовремено са даљим радом на сагледавању и решавању појединачних случајева, требало појачати идејну и друштвено-политичку активност, одговорност на свим нивоима и стриктно поштовање законитости у раду одговарајућих органа и организација у покрајини, како би се што пре повратило и ојачало нарушено међунационално поверење. Председништво СР Србије указало је на неопходност да се јавно осуђују разноврсни притисци на српско и црногорско становништво и носиоци тих притисака у свим срединама, као и да се против њих и одговорних лица у појединим органима који нису, у вези с тим, предузимали законске мере отворе поступци за утврђивање како политичке и дисциплинске тако и материјалне и кривичне одговорности. Председништво СР Србије је посебно истакло потребу да се одмах приступи испитивању могућности правичног обештећења оних грађана који су своју имовину продавали под разним притисцима, испод стварне вредности, и који могу покренути поступак за обештећење. Према мишљењу Председништва СР Србије, заустављању исељавања требало је да допринесе и одговарајућа кадровска политика, политика уписа у школе и факултете, политика запошљавања као и друге мере, засноване на равноправности свих грађана. У свакој од тих области неопходно је било утврдити конкретне задатке и послове које је требало обавити. Председништво СР Србије је истакло да су у вези са отклањањем узрока исељавања посебне одговорности и задаци стајали пред делегатским скупштинама и њиховим извршним органима, правосудним органима, органима управе, а посебно органима унутрашњих послова САП Косова: „Од њихове

403 Видети седнице од 2. и 15. јула, 7. септембра и 16. новембра 1981. године. Председништво СР Србије било је један од најактивнијих форума који су се бавили ситуацијом у покрајини. Само од пролећних немира 1981. године, па до јануара 1984. године, Председништво СР Србије расправљало је о стабилизацији прилика у САП Косову тачно 40 пута. (Тома Милић, „Зашто неки још ћуте”, *Политика*, 24. јануар 1984, 5).

ефикасности и доследности у заштити уставних и законских права свих грађана на Косову умногоме зависи обнова климе и услова сигурности и јачање заједништва у целини”.⁴⁰⁴ Иако се активност на стабилизацији прилика у покрајини одвијала на многим нивоима, на седници ПК СК Косова, која је одржана 21. децембра 1981. године, Синан Хасани, члан Председништва ПК СК Косова, равнодушно је констатовао да је крај године дочекан у покрајини без објективне анализе исељавања, па су зато недостајали и резултати.⁴⁰⁵

Због процеса исељавања, све се више у средствима јавног информисања писало о националним етно-центристичким миграцијама. Указивало се да је српско становништво мигрирало из САП Косова, СР Босне и Херцеговине и СР Хрватске, у матицу СР Србију. Узроци миграција у СФРЈ, према мишљењу научника, били су многобројни: због изразите етничке, националне, религиозне и друге дистанце, свако је тражио своју средину и људе свог менталитета. Мотиви, узроци и последице миграција били су различити, а као разлози миграција најчешће су се спомињали етнички, политички, психолошки и културни. Међутим, миграције у СФРЈ још нису свеобухватно научно проучене.⁴⁰⁶

После великих нереда албанског становништва, у српској јавности урезало се мишљење да је исељавање лица српске и црногорске националности из покрајине било резултат нефункционисања законитости и уставности односно свих покрајинских институција, што је допринело насиљу, од најгрубљих манифестација до суптилних облика у форми притиска.⁴⁰⁷ Међутим, то нису били једини разлози.

Завод за унапређење васпитања и образовања САП Косова је из уџбеника за основне школе избацивао родољубиве и лирске песме, па је тако избачена и песма Милана Ракића „Симонида”. Овакви поступци покрајинских органа су у српској јавности окарактерисани као националистички, па је све више пажња посвећивана деловању у култури, науци и образовању.⁴⁰⁸ Веровало се да се до тадашњег стања дошло због вишегодишње индоктринације младих, пре свега уџбеницима који су стизали из НСР Албаније. Због тога, од школске 1982/1983. године, у

404 „Мере и акције за спречавање исељавања са Косова”, *Политика*, 25. новембар 1981, 7.

405 „Самоуправљање мора бити примењено у свим ћелијама друштва”, *Јединство*, 22. децембар 1981, 1, 5.

406 М. К., „Млади досељеници, старији староседеоци”, *Политика*, 27. фебруар 1982, 5. Истраживање миграција на територији СФРЈ није нимало лак посао, јер није довољно само бавити се миграционим кретањима на бази пописа становништва, већ и интимним побудама оних који се селе. Поред праваца кретања и националног састава требало би истражити мотиве оних који се селе, јер је познато да човек мора имати јак разлог да се одлучи на корак да се исели. Главни одговори које треба дати код истраживања миграција на територији СФРЈ су какве последице су оставиле на друштвене прилике и међунационалне односе. Опширније о миграцијама на простору СФРЈ видети: Милица Сентић, *Миграције становништва Југославије*, Београд 1971; Ruža Petrović, *Миграције у Југославији и етнички аспект: (према картата Зорана Тошића)*, Нови Београд 1987; *Погледи на миграције становништва Југославије*, ур. Миroljub Rančić, Београд 1990.

407 Милица Шћепановић, „Експропријација немоћних”, *Политика*, 4. јануар 1982, 12.

408 Д. Н., „Школе на удару националиста”, *Политика*, 1. јун 1981, 6.

основном и средњем образовању у покрајини није било ниједног уџбеника из НСР Албаније.⁴⁰⁹ Међутим, не може се говорити да су само уџбеници били разлог индоктринације, већ је ствар била дуготрајнија, а која је своје корене вукла још од Другог светског рата, па и раније.⁴¹⁰

Српска јавност указивала је на многе неравноправности у покрајинском образовању. Српски, црногорски, турски и други ученици у покрајини плаћали су више цене уџбеника у односу на албанско становништво, што је указивало да немају сви ученици и студенти једнаке услове за учење и усавршавање. Ти уџбеници су били скупљи, јер је већина штампана ван покрајине. На саму неправду указивали су родитељи: „Сви запослени становници Косова одвајају средства за школовање својих ђака и студената и – за њихове уџбенике. По запослености (и издвајањима) процентуално међу првима на Косову су Срби и Црногорци, али та уложена средства се не враћају на одговарајући начин нашој деци, за коју су услови школовања, тако, тежи него за албанску децу ...”⁴¹¹ Уџбеници за основно и средње усмерено образовање у школској 1982/1983. години на албанском језику били су упола јефтинији од оних на српскохрватском. Лектира на српскохрватском је и по неколико пута била скупља од оне на албанском језику. Цена уџбеника на албанском језику је била нижа, јер је била регресирана из средстава Покрајинске заједнице образовања и васпитања односно регресирана су само издања Завода за издавање уџбеника и наставна средства у Приштини. Српски ђаци су морали да купују издања која су штампана у Београду, па је цена била осетно виша.⁴¹²

На седници Координационог одбора РК ССРН Србије за међунационалне односе, која је одржана јануара 1982. године, указано је да су још били присутни притисци за исељавање у покрајини, а да је било и примера индивидуалног тероризма у појединим општинама, што је претило даљим погоршањем међунационалних односа и уношењем осећања несигурности за

409 Н. Селмановић, „Нови уџбеници на Косову”, *Политика*, 19. август 1982, 6; П. Јанковић, „Успешније него лане”, *Политика*, 28. август 1982, 5. После великих нереда албанског становништва започела је идејно-политичка акција СК на идејно-политичком плану, а како би се отклонили узроци и извори из којих се вршила индоктринација албанским национализмом и иредентизмом. Акција је посебно захватила област образовања, културе и науке, јер су овом индоктринацијом углавном били погођени млади људи. До 1983. године постигнути су запажени резултати, али су били недовољни. У косовским дневним листовима *Рилиндији* и *Јединству* долазило је често до другачијих гледања на проблем, а самим тим и оцена и мишљења. Први лист је прећуткивао неке појаве, а други је често себи давао арбитрарну улогу. Резултати су постигнути и на плану уклањања штетних текстова који су имали функцију индоктринације. Тако су многи уџбеници избачени из употребе, а уџбеници из НСР Албаније нису више били у употреби. (З. Зејнели, „Још има лутања”, *Политика*, 28. јун 1983, 6). Идејно-политичка диференцијација у покрајини односно борба за разоткривање и отклањање свих националистичких продора никада није прекидана од 1981. до 1989. године. Идејно-политичка диференцијација спровођена је у свим органима и организацијама, па тако и у територијалној одбрани. („Смене старешина због неспособности и неподобности”, *Политика*, 30. септембар 1982, 9).

410 О коренима индоктринације и албанском становништву током Другог светског рата у Краљевини Југославији видети опширну студију: Ђорђе Борозан, *Велика Албанија: поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995.

411 Владо Мићуновић, „Уџбеници и (не)равноправност”, *Политика*, 7. јануар 1982, 6.

412 Петар Јанковић, „Различит аршин за књиге”, *Политика*, 12. септембар 1982, 9.

српско становништво.⁴¹³ Председништво САП Косова и Председништво ПК СК Косова разматрали су на заједничкој седници, почетком фебруара 1982. године, анализу о појавама и узроцима исељавања српског и црногорског становништва из покрајине у периоду од 1971. до 1981. године и закључили да су резултати у заустављању исељавања били незадовољавајући.⁴¹⁴ Посебно је указано на присутност две погрешне тенденције тумачења исељавања: једна која је исељавање тумачила искључиво објективним економско-социјалним, личним и породичним разлозима и друга, која је исељавање тумачила искључиво политичким и непосредним притисцима. На ове тенденције упозоравано је још 1981. године.⁴¹⁵ Потом је на седници Комисије Председништва ЦК СК Србије за развој међунационалних односа, која је одржана 17. фебруара 1982. године, исељавање означено као суштинско питање даљег остваривања националне равноправности у покрајини, али и целој земљи. Сматрајући да масовно исељавање из покрајине није природан процес, осуђена су „лицитирања” појединих покрајинских комисија за исељавање о томе да ли се људи селе под притиском или је то резултат природне миграције. Поред притисака, у основи исељавања су били и „опортунизам и лежерност органа власти и других органа, према захтевима Срба и Црногораца за заштиту својих права и имовине ...”.⁴¹⁶ На овој седници је указано да би требало преиспитати стриктно условљавање познавања албанског језика, па и тамо где то није неопходно, затим разне проценте и пропорције и њихову механичку

413 Д. Лазаревић, „Жестокост против национализма”, *Политика*, 26. јануар 1982, 6.

414 „Стварати сигурност за све људе на Косову”, *Јединство*, 5. фебруар 1982, 1, 4. На седници је констатовано да су у раду СК и других органа и организација у покрајини у дужем временском периоду биле присутне многобројне слабости и пропусти који су омогућавали деловање албанског национализма и иредентизма, што је битно утицало на појаву исељавања. Продирању националистичких тенденција погодовала је друштвено-политичка клима, слабости у спровођењу политике равноправности грађана, опортунизам и неефикасна борба против антисоцијалистичких, анτισамоуправних и националистичких деловања, посебно у области образовања, културе и информисања, што је доприносило нарушавању међунационалних односа и непосредно утицало на исељавање. Потцењивање опасности од албанског национализма и иредентизма, која се показала као оправдана избијањем великих немира у пролеће 1981. године, посебно је утицало на нарушавање међунационалних и међуљудских односа и стварање неповерења, што је убрзавало исељавање. На седници је наглашено да су поред објективних економско-социјалних, личних и породичних разлога, на појаву исељавања утицали и слабости у области запошљавања и школовања, као и низ других узрока. („Одлучније спречавати исељавање Срба и Црногораца са Косова”, *Политика*, 5. фебруар 1982, 9).

415 Поводом проблема исељавања, уравнотежен и реалан приступ изнео је Мус Бека, члан Председништва ПК ССРН, на заједничком састанку Председништва ССРН и Већа Савеза синдиката Косова који је одржан 23. октобра 1981. године у Приштини: „Неприхватљиво је схватање, које се истиче, да је питање исељавања Срба и Црногораца наметнуто и измишљено, да нема, нити је било ма каквих притисака, већ да је до тога дошло због економских и других услова живота, као што је неприхватљива и оцена да су сва исељавања ранија и сада, искључиво последица притиска”. (Коста Константиновић, „Приближавање почетку”, *Политика*, 24. октобар 1981, 6). Слично је говорио Илија Вакић, председник Скупштине САП Косова, политичком активу општине Исток: „Не бирајући средства они врше разне притиске, час јавно час прикривено, пре свега на Србе и Црногорце, али и на друге, да би се иселили са Косова и потражили уточиште у другим крајевима земље. Овде мислим на насилна исељавања, на исељавања која долазе као резултат различитих отворених притисака и претњи, којих има, а не на она природна кретања становништва којих је било, којих има и биће их и убудуће у свим деловима наше земље, поготову на недовољно развијеним подручјима какво је Косово”. (Р. Ђ., „Косово треба да постане топло огњиште за све”, *Политика*, 2. новембар 1981, 6).

416 „Истину треба рећи каква јесте”, *Политика*, 18. фебруар 1982, 6.

примену, пре свега при запошљавању, упису на факултете, кредитирању студената и избору у самоуправне органе.⁴¹⁷

„Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова” који је саставила радна група СИВ-а и ИВ СР Србије, а који је разматран у Председништву СР Србије крајем новембра 1981. године и који је носио ознаку „државна тајна”, заједно са ставовима Председништва СР Србије, достављен је 1. и 2. марта 1982. године на разматрање Скупштини СР Србије. Документи и показатељи извештаја нису делегате оставили равнодушним, а посебно је било видљиво незадовољство предузетим мерама, па је затражено да се процес сређивања стања у САП Косову убрза, конкретизује и добије југословенски карактер.⁴¹⁸ Делегат Томислав Цветковић је на седници Скупштине СР Србије скренуо пажњу на тадашњу исправност писања о стању у покрајини у средствима јавног информисања: „Кад сам прочитао овај извештај ..., увидео сам да је наша штампа била у праву када је и како о томе писала. Немам разлога да сумњам у исправност писања штампе. После овог сматрам да је радила како је требало да ради”.⁴¹⁹ Делегати Скупштине СР Србије упозорили су да ће албански националисти постићи свој циљ етнички чисте покрајине, уколико се настави исти темпо исељавања.⁴²⁰ Скупштина СР Србије усвојила је извештај радне групе ИВ СР Србије и СИВ-а. Потом је на седници сва три већа Скупштине САП Косова, која је одржана 5. марта 1982. године, на дневном реду била анализа Комисије за оцењивање узрока исељавања из покрајине у последњих десет година.⁴²¹ На седници је изнет податак да се у периоду од 1971. до 1981. године из покрајине иселило 50.201 лице српске и 6.858 лица црногорске националности или укупно 57.059.⁴²² Указано је на недовољну борбу за заустављање исељавања, јер је било опортунизма, избегавања идејно-

417 Исто.

418 Р. Бабић, „О догађајима на Косову – без тајни”, *Политика*, 2. март 1982, 5; Д. Л. – С. Ч., „Против притисака – без оклевања”, *Политика*, 3. март 1982, 7. У јавности се проблем исељавања све више наметао као проблем СФРЈ. На проширеној седници ОК СК Гњилане, која је одржана 23. фебруара 1982. године, Али Шукрија, председник Председништва САП Косова, за исељавање је изјавио да је он југословенски проблем. (З. З., „Притисака за исељавање има”, *Политика*, 25. фебруар 1982, 6). Душан Чкребић, председник ЦК СК Србије, у једном разговору са новинарима: „Заустављање даљег исељавања Срба и Црногораца са Косова је политичко питање број један. Али, то није само ствар комуниста Србије, већ свих комуниста Југославије. Борба за социјалистичко самоуправно Косово трајаће дуго”. („Претерана потрошња не прати резултате привреде”, *Политика*, 16. јун 1982, 6).

419 „Признање штампи”, *Политика*, 2. март 1982, 5.

420 С. Ч., „Опасан темпо”, *Политика*, 3. март 1982, 7.

421 „Седница свих скупштинских већа”, *Јединство*, 5. март 1982, 1. Анализа је сачињена на основу извештаја општинских комисија за исељавање. У општинским извештајима јавиле су се велике разлике поводом исељавања, а један од разлога је био што за њихову изјаву није постојао образац. У већини извештаја детаљно се говорило о социјалној и националној равноправности, док се о притисцима говорило доста нејасно. (З. Зејнели, „Зашто одлазе?”, *Политика*, 5. март 1982, 8).

422 Ови подаци односили су се на период од 1971. до краја новембра 1981. године. („Становништво”, *Политика*, 23. април 1982, 9; „Подаци из два извора и за два периода”, *Политика*, 24. април 1982, 10). Међутим, на конференцији за штампу, која је одржана 22. октобра 1982. године, Завод за статистику СР Србије обзнанио је податак да се за последњих десет година из покрајине иселило око 112.000 житеља. (Б. Т., „Смањује се пољопривредно становништво”, *Политика*, 23. октобар 1982, 14).

политичке борбе као и недовољно енергичности у предузимању политичких и законских мера против оних који су вршили притисак и реметили атмосферу. Важност анализе је у томе што је одстранила многе манипулације око исељавања, јер је она утврдила да су на обим исељавања утицали економско-социјални и други узроци који немају политички карактер, али и они са дубоком политичком позадином. Тиме је одстрањен покушај да се узроци исељавања у покрајини искључиво тумаче као економско-социјални, али и тврдње да су сва исељавања била плод притисака. Анализа је утврдила да је притисак за исељавање и даље постојао, а вршен је ради остваривања стратешког циља албанских националиста - „етнички чистог Косова”. Указано је да су и српски националисти подстицали исељавање у неким срединама, уносећи неповерење и мржњу према албанском становништву, идентификујући га са албанским националистима и иредентистима и ширећи разне дезинформације о стању у покрајини. У анализи су обавезани органи самоуправљања, организације удруженог рада, органи унутрашњих послова, правосудни и други државни и друштвени органи да енергично предузимају административне, дисциплинске и друге мере и да кривично гоне сваког ко изазива националну нетрпељивост, испољава националну мржњу и угрожава националну равноправност и личну и имовинску сигурност. Целокупна активност је требало да створи услове за повратак исељених. После расправе, делегати сва три већа Скупштине САП Косова прихватили су извештај Комисије за оцењивање узрока исељавања, као и предлог мера за спречавање исељавања из покрајине.⁴²³

После усвајања извештаја радне групе ИВ СР Србије и СИВ-а у Скупштини СР Србије, као и извештаја Комисије за оцењивање узрока исељавања из покрајине у Скупштини САП Косова, на седници Координационог одбора РК ССРН Србије, која је одржана 10. марта 1982. године, закључено је да је отклањање узрока исељавања основни услов за стабилизацију прилика у покрајини. При том се захтевало предузимање мера против свих носилаца притисака за исељавање, па и предузимање мера против руководстава покрајине, републике и федерације због толерисања дугогодишње политике неравноправности на штету српског и црногорског становништва!⁴²⁴

Сергеј Крајгер, председник Председништва СФРЈ, приликом посете покрајини 9. марта 1982. године изјавио је да је сложеност политичке ситуације била у томе што у САП Косову није сасвим сузбијено деловање илегалних непријатељских група и организација.⁴²⁵ То је потврђено који дан касније када су на годишњицу великих нереда албанског становништва, 11. марта 1982. године, у појединим местима покрајине организовани мањи протести, углавном студената и

⁴²³ „Потребна јединствена акција за искорењивање узрока исељавања”, *Јединство*, 6. март 1982, 1, 3.

⁴²⁴ „Заједничко и витално питање стабилности целе земље”, *Јединство*, 11. март 1982, 3.

⁴²⁵ „Непријатељ и даље делује”, *Политика*, 12. март 1982, 5.

средњошколаца.⁴²⁶ Током марта и априла 1982. године било је више протеста или покушаја њиховог организовања.⁴²⁷ Ово је показало да није довољно урађено у вези са обавезама које су утврђене Акционим програмом ПК СК Косова и Платформом СКЈ о Косову, односно потврдило се да није било могуће брзо враћање поверења међу националним заједницама у покрајини. На створено незадовољство код српског и црногорског становништва, скретао је пажњу Павле Јовићевић, у дискусији на 6. скупштини СУБНОР-а покрајине, која је одржана 12. априла 1982. године: „Нас јако огорчава то што се недовољно чини за спречавање исељавања и што се не предузимају мере против појединаца”.⁴²⁸ Са друге стране је Неби Гаши, председник ОК СК Приштине, давао наду да ће принудно исељавање ипак бити спречено.⁴²⁹ Међутим, незадовољство предузетим мерама односно њиховом реализацијом је све више расло и постало видљивије у српској јавности.⁴³⁰

426 Т. Нешић, З. Зејнели, Н. Селмановић, „Нове иредентистичке провокације”, *Политика*, 12. март 1982, 5; К. К., „Акт издаје животних интереса и саме албанске народности”, *Политика*, 13. март 1982, 5 – 6; Тихомир Нешић, Зејнел Зејнели, „Још један тежак дан”, *Политика*, 13. март 1982, 5.

427 З. Зејнели, „Поново непријатељске демонстрације”, *Политика*, 4. април 1982, 6; В. Л., „Идентификација демонстраната у Урошевцу”, *Политика*, 6. април 1982, 6; Зејнел Зејнели, „Објашњење нашег дописника”, *Политика*, 6. април 1982, 6; „Како је оцењено извештавање из Урошевца”, *Политика*, 6. април 1982, 6; Н. С., „Врући март и април”, *Политика*, 8. април 1982, 6. Демонстрације су организоване и током марта и априла 1983. године. (З. К., „Откривено двадесетак изгредника”, *Политика*, 13. март 1983, 6; З. Зејнели, „Неуспео покушај”, *Политика*, 13. март 1983, 6).

428 Зејнел Зејнели, „Непријатељске демонстрације оставиле су многе последице”, *Политика*, 13. април 1982, 6.

429 У интервјуу који је објавила *Политика*, Неби Гаши је најављивао да ће се предузети иницијатива да се исељавање заустави: „Не бих много говорио о узроцима исељавања, то је мање – више познато. Предстоји нам задатак да исељавање спречимо, да створимо климу потпуне сигурности, слободе и равноправности за све људе који живе на Косову. Морамо уложити ванредне напоре за потпуну стабилизацију политичког и економског стања. То је једини пут да се исељавање заустави. Предузећемо најенергичније мере против сваког вида притиска на Србе и Црногорце да се селе и за стварање поверења и добрих међунационалних односа. У том смислу држали смо састанке са свим одговарајућим органима и структурама, сачинили доста прецизан програм мера одговорности свих институција према овом питању. Ако успемо то да спроведемо, зауставићемо даље исељавање Срба и Црногораца. Морамо, такође, створити одговарајућу перспективу – привредну, економску, културну, образовну – подједнако светлу за Србе и Црногорце, као и Албанце и припаднике свих народа и народности на Косову. Дакле, не сме да буде ограничења за упис у школе, на факултете. Народи и народности не смеју бити запостављени у средствима информисања, а сва радна места морају бити доступна свима. Једнакост мора бити и у примени језика, нарочито код запошљавања. Неприхватљив је било какав кључ при запошљавању. У Приштини је повољна структура када су у питању Срби и Црногорци и ми нећемо, пошто-пото запошљавати људе према неком кључу, или, броју становника. Водићемо строго рачуна о равноправности свих. Свима треба створити простор за нормалан живот. Бићемо још оштрији према свакој појави национализма и мајоризације, стварању неповерења међу народима и народностима. Томе ће допринети и борбе против неоправданих социјалних разлика, фамилијарности, корупције, мита, који овде на Косову, с обзиром на неразвијеност Покрајине, имају теже последице, више иритирају људе него у другим крајевима”. (Васко Ивановић, Зејнел Зејнели, „Ми преузимамо иницијативу”, *Политика*, 23. април 1982, 9).

430 У разговору са политичко-привредним активом београдске општине Савски венац, Драгослав Марковић је изјавио: „Код изражавања оправданог незадовољства темпом стабилизације стања на Косову треба имати у виду дуготрајност националистичке индоктринације, тешка заостајања самоуправних односа и несметано дуже деловање туђе идеологије из Албаније на Косову. Због тога супротан процес – процес превазилажења не може бити кратак. Једно од најважнијих питања није само да се заустави исељавање Срба и Црногораца са Косова, већ и да се ликвидира сваки облик притиска на њих. У том циљу морају се предузимати енергичније мере него до сада. С тим у вези, упозоравам на опасност од озбиљних међунационалних конфликта антиалбанског расположења, подлегања емоцијама и ирационалним расположењима и реваншистичкој хистерiji. Не сме се дозволити да акција на Косову спорије тече него што мора и може, али не смемо бити нервозни што та акција не иде како желимо. Све, у ствари, зависи од односа снага на Косову који се не мења тако брзо у жељеном правцу ... Често се праве поређења догађаја

Први пут су делегати Скупштине СР Србије расправљали о проблему исељавања из покрајине на седници која је одржана 12. марта 1982. године. Као основа за расправу послужио је извештај заједничке радне групе СИВ-а и ИВ Скупштине СР Србије, као и извештај ИВ Скупштине САП Косова о исељавању из покрајине. У дискусији је указивано да исељавање није сузбијено нити заустављено, а да су притисци постали још грубљи, разноврснији и перфиднији, а да су у неким срединама добили и облик терора. Исељавање је текло готово са целе територије покрајине и готово било равномерно из градских и сеоских средина. На овој седници је указано на три главна узрока исељавања. Основни узроци налазили су се у општој друштвено-политичкој атмосфери која је у покрајини постојала и стању несигурности и осећају угрожености, затим неравноправном третману и дискриминацији према лицима српске и црногорске националности. Стварању те атмосфере допринеле су и појаве опортунизма и неефикасне борбе против разних антисоцијалистичких и антисамоуправних деловања у свим областима друштвеног живота и рада. Све је то представљало директно кршење уставом утврђених права и слобода грађана, не само српске и црногорске националности већ и других, а томе су допринели неодговорним, незаконитим и несавесним радом државни органи, посебно поједини органи управа и правосудни органи. Другу групу узрока чинили су разноврсни облици непосредних и посредних притисака „албанских националиста, шовиниста и иредентиста”. У трећу групу сврстани су разлози економско-социјалне природе који су настали првенствено из привредне неразвијености покрајине.⁴³¹

На седници Скупштине СР Србије, која је одржана 12. марта 1982. године, указивано је на присутност психозе страха, неповерења и безвлашћа у покрајини, али и на друге проблеме.⁴³² Делегат Мирко Здравковић говорио је о одговорности бивших руководиоца покрајине: „Одговорност за исељавање Срба и Црногораца морају да понесу покрајински и општински

на Косову и масовног покрета у Хрватској који није био тако оштро оквалификован као контрареволуција. Тада је из СК искључено више хрватских руководиоца, а неки су и кривично одговарали. На Косову, међутим, тога није било. Али, у Хрватској те људе искључивали су и кажњавали хрватски комунисти, а не српски, словеначки, македонски и комунисти других народа и народности. У томе је смисао познате крилатице да главни терет борбе против сваког национализма морају поднети комунисти из редова тог народа или народности”. („Све зависи од односа снага на Косову”, *Политика*, 12. јун 1982, 6).

431 Р. Бабић, З. Шуваковић, Д. Лазаревић, „Личне невоље, последице опште”, *Политика*, 13. март 1982, 5. Према подацима које је у свом уводном излагању на седници Скупштине СР Србије изнео Вељко Марковић, потпредседник ИВ Скупштине, у укупном броју становника покрајине учешће српског становништва смањено је са 23,55% у 1961. години на 13,2% у 1981. У истом временском периоду, учешће црногорског становништва смањено је са 3,9% на 1,7%, док је учешће албанског становништва у укупном броју становника покрајине са 67,07% повећано на 77,5%. Овој измени у процентима није допринео само наталитет албанског становништва, јер се у истом периоду смањило и апсолутни број српског и црногорског становништва у покрајини. Према овим подацима, тврдило се да се у периоду од 1961. до 1981. године више иселило него што се доселило српског становништва за 85.000, а црногорског за готово 17.000. (Исто).

432 Душко Вуковић, Вукман Видаковић, „Расправа у Скупштини СР Србије о актуелним питањима исељавања Срба и Црногораца са Косова”, *Јединство*, 13. март 1982, 1 – 5.

функционери, судије, тужиоци и радници који су вршили јавна овлашћења, дакле сви они који су допринели оваквом стању. Лица таквих моралних, политичких и људских квалитета не могу се налазити на одговорним функцијама. На местима на којима се налазе не могу остати функционери који су допринели нарастању албанског национализма и иредентизма, судије који су уништавали предмете, одуговлачили спорове или извршење судских пресуда, тужиоци који нису гонили по закону и радници органа управе који су одуговлачили доношење решења, учествовали 'у губљењу докумената' и слично".⁴³³ Иступање делегата Живорада Рајшића је посебно скренуло пажњу, јер је указивао да су за стање у покрајини одговорни и државни органи СР Србије и СФРЈ, притом посебно наглашавајући улогу и одговорност Јавног тужиоца СФРЈ у појединим кривичним делима у покрајини.⁴³⁴

После одржавања седнице Скупштине СР Србије своју седницу је одржало Председништво СР Србије, 18. марта 1982. године, на којој је било речи о политичко-безбедносној ситуацији у покрајини. Поред осталог, на њој је истакнуто „да борба против национализма и иредентизма на основи најширег друштвено-политичког рада мора да буде још организованија и енергичнија у свим срединама, јер се ради о отвореним насртајима на братство и јединство и равноправност наших народа и народности, на самоуправни социјалистички систем и територијални интегритет Југославије”.⁴³⁵ Ниједан форум из СР Србије није био задовољан постигнутим резултатима у сређивању стања у САП Косову.

Везано за националну равноправност у САП Косову, у средишту пажње српске јавности било је углавном српско и црногорско становништво. О прогону турског становништва се само повремено писало,⁴³⁶ док је о исељавању хрватског становништва указивано у покрајинским срединама где су они живели.⁴³⁷ Током 1982. године указивано је у Скупштини САП Косова и на

433 Р. Бабић, „Одговорни, а без одговорности”, *Политика*, 16. март 1982, 7.

434 Исто.

435 „Борба против национализма мора да буде још организованија”, *Јединство*, 19. март 1982, 1.

436 Један од интересантних текстова објавила је *Политика*: „Можете да замислите колику смо сатисфакцију доживели читајући чланак Сл. Ђукића – ми који смо били принуђени да напустимо Косово под разним притисцима које смо тамо трпели. Желим да скренем пажњу на још један 'косовски случај'. Поред Срба и Црногораца, албански националисти и иредентисти, који су дуго несметано дивљали по Косову, прогонили су и још прогоне нас Турке, присиљавајући нас да се одричемо своје националности. Многи су поклекли али ја нисам и зато сада морам да живим у новој средини, која ме је другарски прихватила и где слободно могу да кажем да сам Турчин – Југословен да се не плашим да ће ми се због тога било шта непријатно десити. Када је прогањање Турака узело маха на Косову, против тога је енергично устао друг Кадри Реуфи - 'Скендер' тадашњи секретар Извршног комитета ПК СК Косова, иначе носилац Партизанске споменице 1941 и познати скојевски и партијски руководиолац. Тај оправдани корак, друг Скендер је скупо платио: био је осуђен да нестане из политичког живота Покрајине. И нестало је скоро у исто време када и друг Јово Шотра”. (Неџет Сабрија, „Шта је са Кадри Реуфијем - 'Скендером'?”, *Политика*, 31. март 1982, 12). Фазли Кабаши је на седници Скупштине САП Косова, која је одржана 6. новембра 1985. године, поставио питање зашто се на дневни ред не стави исељавање лица турске националности из СФРЈ. (З. Зејнели, Д. Бећировић, „Људи одлазе и – помало се враћају”, *Политика*, 7. новембар 1985, 7).

437 Председништво Општинске конференције ССРН Липљана када је оцењивало, почетком 1982. године, исељавање српског, црногорског и хрватског становништва из ове општине у претходних десет година, као један од

положај ромског становништва. За то је заслужан делегат Тефик Агуши који је поставио питање зашто у Уставу САП Косова ромско становништво није наведено и признато ни као етничка група ни као народност, као што је то био случај са другим уставима. Интересовало га је шта ће се и када предузети да се Устав САП Косова промени у корист признања ромског становништва као народности односно желео је да више не буду сврстани под категорију „остали”.⁴³⁸ И на неравноправност лица горанске националности није много указивано у српској јавности.⁴³⁹

Временом су разлике о стању у САП Косову постале све видљивије и очитије. Поред очевидних покрајинских и републичких разлика, о узроцима исељавања било је неслагања и на савезном нивоу. Тако су неприхватљиве оцене, о наводној природној сеоби са југа на север, које су јавно изречене у Секцији ССРН Југославије, осуђене на седници Председништва РК ССО Србије која је одржана 21. априла 1982. године.⁴⁴⁰

Оправдано, СР Србија је наставила активно деловање по питању сређивања стања у покрајини. Расправа о Предлогу закључака о проблему исељавања започела је 22. марта 1982. године у Скупштини СР Србије. Предлог закључака садржао је констатације о разлозима и узроцима исељавања из покрајине, а у 15 тачака набројани су непосредни задаци чије извршење је требало да отклони узроке и спречи даље исељавање.⁴⁴¹ На заједничкој седници свих већа Скупштине СР Србије, која је одржана 23. априла 1982. године, усвојени су Закључци о мерама које је требало да спрече даље и потпуно исељавање лица српске и црногорске националности из покрајине, уз оцену да се грубо крше уставна права и да је то проблем не само СР Србије већ

разлога исељавања је навело притисак. Међу званичним притиском било је и обавезно познавање албанског језика као услов за заснивање радног односа без обзира на природу посла. Међу незваничним притисцима су били лоши комшијски односи, односно комшијско малтретирање и силедијско понашање. И језичка баријера се појављивала као разлог, јер се материјали нису преводили на српскохрватски језик нити је било симултаног превођења на скуповима. (Душан Павеша, „Не враћа се мир у Липљан”, *Политика*, 20. јануар 1982, 6).

438 Т. Н. – З. З., „Зашто нема Рома у Уставу Косова”, *Политика*, 2. април 1982, 6. Веома мало се писало о репресијама и дискриминацији према ромском становништву. Углавном се указивало да су трпели притисак да се изјашњавају као припадници албанске националности. Председништво ПК СК Косова расправљало је, на седници која је одржана 15. јула 1985. године, о положају ромског становништва у покрајини. (М. Вујовић, „Двојезичност – мост или препрека”, *Политика*, 16. јул 1985, 6). Опширније о положају ромског становништва у покрајини видети пет текстова објављених у „Нашим темама”, 7 – 8/1984. године. У САП Косову живело је око 34.200 лица ромске националности. (Тома Милић, „»Нисмо људи другог реда ...«”, *Политика*, 26. мај 1985, 8).

439 Ф. Камбери, „Непоштовање равноправности”, *Политика*, 5. март 1984, 7. На учљиве диспропорције у области запошљавања, равноправности језика и писма и школовању кадрова, скретао је пажњу ОК СК Драгаша, на седници која је одржана 3. марта 1984. године. Од 1981. до 1984. године додељено је 275 кредита студентима на вишим и високим школама, а од тога 226 лицима албанске националности, 46 Муслиманима и три кредита осталима. (Исто).

440 З. Шуваковић, „Неприхватљиве су изјаве о природној сеоби”, *Политика*, 22. април 1982, 8. Шиме Кроња, председник Савета за штампу при ССРНЈ, оптуживао је штампу да је подгрејавала исељавање, а исељавање је ставио у контекст „интернационалног процеса миграција”, од неразвијеног југа ка северу: „Кад се томе дода да многи Срби и Црногорци имају рођаке настањене ван покрајине, сасвим је природна њихова жеља да им се придруже”. („Различита виђења”, *НИН*, 11. април 1982, 13).

441 Д. Вуковић, „Обезбедити несметани заједнички живот на Косову”, *Јединство*, 24. март 1982, 2. Р. Бабић, „Обезбедити несметан заједнички живот на Косову”, *Политика*, 23. март 1982, 7.

целе СФРЈ.⁴⁴² Међутим, у дискусији је делегат Србољуб Костић оштро критиковао закључке, сматрајући да нису довољно конкретни и да се у њима ништа није говорило о одговорности за настало стање.

Активно деловање по питању сређивања стања настављено је и у покрајини. Вели Дева, председник ПК СК Косова, истакао је о исељавању лица српске и црногорске националности, на 13. Конференцији СК Косова, која је одржана 26. априла 1982. године, да су дотадашње оцене указивале да су се основни узроци исељавања налазили у политичким односима и атмосфери која је створена деловањем албанског национализма и иредентизма, у појавама притисака разне врсте, од директних, грубих физичких напада на интегритет личности и имовину, до перфидних метода притисака – сејања страха, претњи, уцена и друго. На седници је посебно скренута пажња на опасност од тадашње двојакости оцењивања узрока исељавања.⁴⁴³ Ова седница је

442 „Дијалози отклањају неспоразуме”, *Политика*, 24. април 1982, 1. На заједничкој седници свих већа Скупштине СР Србије, која је одржана 23. априла 1982. године, усвојени су закључци о мерама којим је требало спречити исељавање. У првом члану Закључака, за исељавање је наведено да је процес дугог трајања и да је израз укупне друштвено-политичке климе и да је великим делом последица различитих притисака „албанских националиста и иредентиста”. Обзиром да су притисци доводили до угрожавања права грађана која су Уставом гарантована, заустављање исељавања захтевало је хитно предузимање мера и активности. У том смислу, неопходно је било елиминисати узроке исељавања, зауставити исељавање, обезбедити сигурност и створити услове за повратак оних који су се принудно иселили, уколико то желе. У другом члану наводило се да Скупштина СР Србије даје пуну подршку свим људима и органима који предузимају мере за разрешавање проблема исељавања. У трећем члану указивало се на потребу да се политичко-безбедносно стање у покрајини стабилизује, да се обезбеди поштовање уставом гарантованих права, да се отклоне притисци, да се створи лична и имовинска сигурност, итд. У четвртом члану указивало се на неопходност разматрања политике запошљавања и све слабости у овој области, а које су утицале на исељавање односно требало је преиспитати све прописе у вези са радом. У петом члану указивало се на потребу отклањања свих узрока који су довели до непријатељске индоктринације као и да омладина треба да се васпитава у духу братства и јединства. У шестом члану се указивало на потребу да сви органи у покрајини морају да поступају у складу са Уставом и законом и да раде на сузбијању и спречавању свих притисака који доприносе исељавању, а да би они који то не раде, требало да снесу законску одговорност и санкције. Седми члан тицао се потребе испитивања рада свих орагана, а посебно СУП-а и судова, и свих оних који су поступали незаконито и несавесно, а чији је рад допринео принудном исељавању. Посебно је требало проверити све жалбе и пријаве оних који су се иселили или намеравају да се иселе због притисака. Осми члан је говорио о одговорностима уставних судова покрајине, републике и федерације и њиховој дужности да покрећу поступке о неуставности и незаконитости појединих прописа и аката. Девети члан је био важан, јер се говорило о потреби обештећена оних који су имовину продали испод цене, а због притисака. Чланови 10, 11 и 12 тицали су се обавештавања и информисања јавности о стању у покрајини и исељавању, док су чланови 13, 14 и 15 више били уопштени. („Притисци за исељавање угрожавају уставна права радних људи и грађана”, *Политика*, 28. април 1982, 11).

443 „Комунисти на великом испиту”, *Политика*, 26. април 1982, 5. Вели Дева је на седници скренуо пажњу на две екстремне тенденције које су биле присутне код оцењивања исељавања: „... једна која минимизира проблеме и узроке исељавања своди искључиво на социјално-економску сферу, а друга која узроке исељавања види само у притисцима који се врше на Србе и Црногорце од стране Албанаца. Савез комуниста мора да се бори против обе те тенденције и не може прихватити једностраност, парцијалност, емотивност, негаторски однос према свима на Косову, посебно према напорима Савеза комуниста и друштва да се развијају заједништво, равноправност и нормални друштвено-економски услови живота за све на Косову. Такође су неприхватљиви приступи који имају за циљ оптуживање албанске народности у целини за процес исељавања, или оптужбе друштвеног система и политике СКЈ”. („Двојаке оцене исељавања”, *Политика*, 26. април 1982, 6). И Павле Јовићевић је на 13. Конференцији СК Косова указивао на исти проблем: „Не могу да се помирим са покушајима који насилно исељавање Срба и Црногораца са Косова повезују са исељавањем из економских разлога и стављају знакове једнакости на различите видове и узроке исељавања. Овакви покушаји нису ретки и објективно помажу непријатељу у његовом настојању да одржи неповерење и напетост у Покрајини”. („Задаци све обавезују”, *Политика*, 27. април 1982, 5).

значајна, јер је на њој усвојена „Резолуција о идејно-политичким задацима на даљем социјалистичком самоуправном друштвено-економском развоју Косова и политичкој стабилизацији”, а која је истакла да СК „сматра да је природно кретање људи са Косова и према Косову нормално, али ће се одлучно борити против свих миграционих кретања која нису резултат природног кретања људи и поделе рада”.⁴⁴⁴ Приштински дневни лист *Јединство* био је препун огласа у којима су нуђене куће и имања у СР Србији, што је један од доказа да исељавање није било заустављено.⁴⁴⁵

У првој половини 1982. године дошло се до сагласности да су узроци исељавања били у атмосфери створеној деловањем „иредентистичко-националистичке контрареволуције”, па и у притисцима, али и у економско-социјалним и породичним разлозима.⁴⁴⁶ Активност спровођења Акционог програма ПК СК Косова и Платформе СКЈ о Косову допринела је откривању многих илегалних група, али не свих. Највећи број чланова ових група одговарао је законски. Такође, спровођена је идејно-политичка диференцијација и извршене су одређене кадровске промене у свим срединама.⁴⁴⁷ На тај начин је учињен корак напред у стабилизацији политичког стања у покрајини, али нико тиме није био задовољан, јер акција није спровођена равномерно у свим срединама и по свим питањима.⁴⁴⁸ Због тога је било битно наставити са активностима на сређивању стања у покрајини.

На заједничкој седници председништва ЦК СК Србије и СР Србије, која је одржана 17. јуна 1982. године, разматрана је политичко-безбедносна ситуација у СР Србији, са посебним освртом на стање у САП Косову. На седници је био видљив утицај убиства Данила Миљинчића, кога је убио комшија албанске националности, 2. јуна 1982. године, па је на њој оцењено да се у САП Косову мора обезбедити сигуран живот и рад свих грађана. Оцењујући политичко-безбедносна ситуацију у покрајини, два председништва су констатовала „да су досадашњи напори Савеза комуниста Косова и осталих субјективних снага дали одређене позитивне резултате, који представљају основу за даљу одлучнију и ефикаснију борбу против албанског национализма и иредентизма и свих других контрареволуционарних снага. Очигледно је, међутим, да непријатељ на Косову своје деловање прилагођава новим условима. У том погледу

444 „Истрајно и доследно на Титовом путу”, *Јединство*, 27. април 1982, 8.

445 Слободан Жикић, „Шпекулисање националним осећањима”, *Политика*, 19. јун 1982, 7.

446 „Разумљива је узнемиреност због исељавања Срба и Црногораца”, *Политика*, 28. мај 1982, 5. На седници сва три већа Скупштине САП Косова, која је одржана октобра 1983. године, делегат Рефик Агај, уврстио је у групу чиниоца који су доводили до исељавања и средства јавног информисања: „Уместо да популаришу позитивне примере јачања међунационалних односа и заједништва, стално истичу бројке исељених. Предимензионирано писање неких листова о појединим ексцесима има супротне ефекте у односу на мере које се предузимају на заустављање исељавања”. (Зејнел Зејнели, „Исељавање, повратак”, *Политика*, 29. октобар 1983, 6).

447 З. Зејнели – Н. Селмановић, „Сломили смо кичму непријатељу”, *Политика*, 11. јун 1982, 6.

448 Исто.

најтежи су притисци и разрачунавање на националистичкој и шовинистичкој основи. Све то изазива забринутост, неспокојство и несигурност радних људи и грађана на Косову и шире ... Неопходна је већа ефикасност свих друштвених снага, као и државних и других надлежних органа на територији Покрајине Косово у спречавању сваког облика угрожавања и напада на живот и имовину Срба и Црногораца. Мора се, најзад, схватити да заустављање исељавања Срба и Црногораца са Косова под притиском представља прворазредни политички задатак Савеза комуниста и свих других друштвено-политичких организација и органа, укључујући и државне органе”.⁴⁴⁹ Истовремено, осуђени су појединачни напади на припаднике албанске националности са позиција српског национализма, а који су се јављали као „реваншизам” и закључено је да их треба одлучно спречавати. Истога дана, седницу су одржали Савезно веће и Веће република и покрајина Скупштине СФРЈ.⁴⁵⁰

Дакле, значајан корак је учињен у побољшању ситуације у покрајини до средине 1982. године, али је деловање албанског националног покрета настављено. Акција на сређивању стања у покрајини дала је одређене резултате, али не очекиване и довољне.⁴⁵¹ То је речено и на 12. конгресу СКЈ, који је одржан 26., 27. и 28. јуна 1982. године.⁴⁵² На њему је Светислав Долашевић, делегат из САП Косова, скренуо пажњу да су се у јавности доста слободно износили

449 „Јединствени у оцени проблема и дефинисању задатака”, *Јединство*, 18. јун 1982, 1, 3.

450 Д. Ивановић, Љ. Чудомировић, Р. Ђирковић, М. Јанковић, „Делегатско питање о исељавању са Косова”, *Политика*, 18. јун 1982, 6.

451 Никола Љубичић, председник Председништва СР Србије и Душан Чкребић, председник ЦК СК Србије, боравили су у покрајини 22. јуна 1982. године и указивали да је стање умногоме стабилизовано, али да је исељавање и даље присутно: „У разговору са политичким активом општине Приштина Никола Љубичић је нагласио да и поред постигнутих резултата у стабилизацији политичко-безбедносног стања на Косову, ипак се могло урадити више, јер сређивање стања дуго траје, уз доста ексцеса, који утичу и на одређена политичка кретања ван Косова. Говорећи о исељавању Срба и Црногораца са Косова, Љубичић је рекао да на овом важном питању треба заједнички радити и договарати се, јер није довољно само анализирати и тражити узроке, а исељавање се наставља. Комунисти, Албанци, рекао је Љубичић, морају да схвате какве су последице овог исељавања, који воде стварању етнички чистог Косова. То ће бити пре свега њихова грешка, и неће моћи да баце кривицу на неког другог. Јер, етнички чисто Косово би увек било узрок нестабилности Југославије, која се никада неће одрећи ниједне стопе своје територије. Против исељавања се морамо сви енергично борити, јер смо дужни да свим грађанима обезбедимо њихова уставна права. Чкребић је рекао да у Србији има и појава узнемирености које је проузроковало понављање ексцеса на Косову. Он је објаснио да се у тим узнемирењима радних људи полази од искрене патриотске забринутости, али негде и од питања да ли руководство на Косову може само да изведе Покрајину из садашњег стања. Чкребић сматра да забринутост има реалних основа, али је посебно нагласио да је та забринутост и резултат недовољне информисаности и несхватања да се на Косову води тешка и велика борба против вишегодишње непријатељске индоктринације и да се због тога не могу очекивати брзи и спектакуларни резултати”. („Мора се брже сређивати стање на Косову”, *Политика*, 23. јун 1982, 1).

452 „Способни смо да се супротставимо свакој агресији било откуда да долази”, *Политика*, 27. јун 1982, 4. Дванаести конгрес СКЈ прихватио је Платформу СКЈ о Косову као свој документ. Запажено иступање на седници имао је Ложе Смоле, који се осврнуо на проблем исељавања: „Исељавање Срба и Црногораца са Косова под националистичким притиском је веома забрињавајућа ствар и својеврсна трагедија, па мислим да се сви слажемо да не можемо дозволити да у једној самоуправној социјалистичкој земљи долази до насилног исељавања било ког народа и народности. Према томе, тај проблем заслужује изванредну пажњу као што је повезан и са проблемом борбе против свих национализма, јер у борби против албанског национализма треба свакако обезбедити да не дође до појава и српског или неких других национализма, или до појава потцењивања албанске народности”. („Стабилизација прилика у САП Косову је брига читаве југословенске заједнице”, *Политика*, 28. јун 1982, 3).

бројеви и оцене о исељавању, иако још о томе нису постојали проверени подаци, посебно о узроцима.⁴⁵³ На овој седници се први пут чула квалификација „протерани” из покрајине, на шта је оштро реаговао Светислав Долашевић, сматрајући да је то тешка оцена, иако није негирао постојање притисака.⁴⁵⁴

До средине 1982. године, оцењено је на покрајинским, републичким и савезним форумима да су предузете мере и активности дале одређене резултате, али недовољно, јер су још постојали недостаци, слабости и притисци. То се потврдило почетком јула 1982. године када је јавност узнемирила вест да је још једно лице српске националности убијено у покрајини. Миодрага Шарића је у селу Меће убио комшија албанске националности. Мучка убиства, прво Данила Милинчића, а потом и Миодрага Шарића, имала су веома значајну улогу за даљи развој догађаја. Између осталог, проблем исељавања српског и црногорског становништва из покрајине најозбиљније и свестрано је разматран на највишим форумима у јулу 1982. године.

Прво су чланови ИВ општине Приштина, на седници која је одржана 12. јула 1982. године, оценили ситуацију у Приштини створену наглим исељавањем лица српске и црногорске националности квалификацијама „стање је веома забрињавајуће, драматично, па и критично ...”.⁴⁵⁵ Потом је Председништво СФРЈ одржало седницу, 14. јула 1982. године, на којој је размотрена информација о исељавању, а које је оцењено као озбиљан и тежак друштвени проблем.⁴⁵⁶ Међутим, за наше истраживање најважнија је активност савезних извршних органа. Тако је СИВ, на седници која је одржана 12. јула 1982. године, расправљао о оценама и ставовима о исељавању, са становишта праваца деловања ради отклањања узрока исељавања и стварања правних и других услова за повратак у покрајину оних који су се иселили, а желе да се врате.⁴⁵⁷ Документ СИВ-а под насловом „Оцене и ставови СИВ-а о исељавању Срба и Црногораца са Косова и о правцима деловања ради отклањања узрока исељавања и стварања

453 „Безбедност земље првенствено зависи од нашег јединства”, *Политика*, 28. јун 1982, 4.

454 „Отишли или протерани”, *Политика*, 29. јун 1982, 5.

455 Мирослав Ћосић, „Један одсто месечно ...”, *Политика*, 13. јул 1982, 5. На овој седници је речено да су половина људи који су поднели захтеве за исељавање били приштински староседеоци, половина је била стамбено обезбеђена и запослена. Зато што је 100 исељених лица имало високо образовање, а одлазак је захтевало и 70 сељака који су имали земљу, с правом је постављено питање: „Зашто би се, рецимо, селио један запослени стручњак, са станом, па још и староседелац ових лепих предела?”. У ниједном од захтева у Приштини се није наводило да се лице сели због притиска албанског националног покрета, већ су се наводили, најчешће, породични, здравствени разлози и слично. На седници је јасно и гласно речено да мотиви исељења који су наведени у захтевима, у највећем броју случајева нису истинити: „Истина је само то да су селидбе проузроковане разним врстама притисака албанског национализма – почев од туча у школским двориштима, преко пољских штета, све до злочина. И истина је то да се људи који желе да оду са Косова плаше да наведу стварне разлоге: што из страха од реваншизма, што због тога да им се одлазак не одуговлачи уверавањима да ће се ствари исправити ...”. (Исто).

456 „Пуно јединство у оцени и предузимању мера”, *Јединство*, 15. јул 1982, 1.

457 „Зауставити исељавање са Косова”, *Јединство*, 13. јул 1982, 2.

услова за повратак у САП Косово оних који то желе” достављен је 15. јула 1982. године Скупштини СФРЈ.

Документ СИБ-а имао је део о констатацијама и оценама, део о полазним основама и правцима деловања и део о активностима и мерама савезних органа. Констатације и оцене дате су у седам тачака у којима се наводило: 1. Исељавање из покрајине резултат је организоване непријатељске активности и притисака албанских националиста и иредентиста чиме се остварује стратегијски циљ – етнички чисто Косово. Зато је то проблем целе СФРЈ; 2. Предузетим мерама није заустављен процес исељавања, већ се одвија несмањеним интензитетом. Притисци и даље постоје, неки су израженији, влада атмосфера личне и имовинске несигурности, насиље и други видови притисака⁴⁵⁸ су у порасту; 3. У реализацији закључака и конкретних мера које су донели органи СР Србије и САП Косова још увек нема очекиваних резултата. Притисци и даље постоје, исељавање се наставља, а план потпуног утврђивања узрока и начина исељавања сваког појединачног случаја такође није реализован. Конкретна одговорност оних који нису поступали у складу са законом и уставом није утврђена; 4. Није постигнут одређен степен међусобне сарадње обавештавања и договарања између савезних, републичких и покрајинских органа када су у питању активности на заустављању процеса исељавања; 5. Исељавању је допринело и неспровођење савезних закона од органа управе, правосудних и других органа у покрајини, којима се обезбеђују основна права човека и грађанина (криви су савезни органи управе што нису пратили и остваривали увид у спровођење савезних закона од органа у покрајини, нити су захтевали од органа у покрајини податке и обавештења о стању у одређеној области, нису упозоравали органе САП Косова на неизвршавање прописа); 6. Пропаганда из НСР Албаније утицала је на распиривање албанског национализма и иредентизма и допринела јачању притиска на српско и црногорско становништво да се исељава; 7. Проблеми исељавања нису до великих нереда албанског становништва 1981. године били присутни у средствима јавног информисања. У штампи су видљиве и извесне слабости (неодмереност, једностраност, драматизација и др.). Проблем исељавања није равномерно третиран у гласилима свих република и покрајина.

Документ СИБ-а полазио је од тога да основни правац деловања свих органа и других субјеката од којих је зависило заустављање процеса исељавања треба да буде организована активност свих органа на стабилизацији стања у покрајини. Деловање у складу са Платформом

458 Документ је дефинисао „насиље и притисак”: „Разна малтретирања, вређања, туче, физички напади, насртаји и насилничко понашање према женама и деци, силовања, физички напади на свештена лица, притисак за продају имања, узурпација имовине и разне пољске штете, паљење имовине, прекиди воде за наводњавање, сеча шуме, скрнављење споменика, гробова и богомоља, малтретирање грађана у продавницама и средствима јавног саобраћаја, интриге и гласине и друго”. („Мера за заустављање исељавања”, *Политика*, 13. јул 1982, 5).

СКЈ о Косову, ефикасно остваривање активности и мера утврђених закључцима скупштина СР Србије и САП Косова, правилно и потпуно спровођење закона и других прописа – били су гаранција да ће се отклонити узроци исељавања. Значајан услов за стабилизацију стања био је ефикасан и законит рад органа власти, од општине до федерације. У документу СИВ-а, правци деловања дати су у шест тачака: 1. Обезбедити доследно и благовремено спровођење савезних, републичких и покрајинских закона и других прописа и тиме осигурати права и слобода грађана; предузети мере за јачање одговорности свих органа, посебно у покрајини; мора се обезбедити стална сарадња између савезних, републичких и покрајинских органа и обезбедити да се од органа у покрајини траже подаци и обавештења о стању у овој области друштвеног живота и тиме осигура праћење тог стања и предузимање мера које су прописане уставом и законом; 2. Морају се енергично предузимати све мере за ефикасно заустављање исељавања. Створити повољну друштвену климу и односе обезбеђивањем сигурности, осигуравањем материјалних и радних услова за оне који желе да се врате у покрајину. Треба подржати и афирмисати деловање припадника албанске народности који се супротстављају притисцима на српско и албанско становништво и боре се за равноправност свих грађана; 3. Доследно спровођење мера и задатака који произилазе из закључака СР Србије и САП Косова. Мере савезних, републичких и покрајинских органа морају да буду међусобно усклађене, да се реализују истовремено и да чине целину односно морају да координирано делују; 4. Сви савезни органи треба да обезбеде примену савезних закона и других прописа од надлежних органа у САП Косову; 5. Савезни органи треба да размотре потребу измене и допуне одговарајућих савезних прописа ради отклањања узрока исељавања и отклањања незаконитости у отуђивању имовине исељених лица и њиховог обештећења; 6. Сви органи и организације у САП Косову треба да буду свестрано и континуирано укључени у активности у циљу заустављања исељавања. У документу СИВ-а, активности и мере савезних органа дати су у 13 тачака: 1. Сви савезни органи морају да остварују увид да ли се од надлежних органа у САП Косову доследно и благовремено примењују савезни и други прописи и да оцењују стање и предузимају мере ради обезбеђивања сигурности у покрајини; 2. Савезни секретаријат за правосуђе и организацију савезне управе и Савезни комитет за законодавство треба да до краја септембра 1982. године размотре савезне прописе и оцене потребу измена и допуна савезних закона у области кривичног законодавства, процесног законодавства, облигационих односа и основних својинско-правних односа, а у циљу да се отклоне незаконитости у промету имовине, правно омогући и олакша поништавање уговора закључених под присилом и обезбеди обештећење, чиме ће се створити услови за повратак оних који желе, као и да се у истом циљу иницирају органима СР Србије и САП Косова

разматрање и преиспитивање њихових прописа из наведених области; 3. Савезни комитет за рад, здравство и социјалну заштиту треба да до краја септембра 1982. године размотри прописе у области запошљавања и изврши увид у њихову примену у самоуправним општим актима организација удруженог рада, самоуправних интересних заједница и радних заједница и утврди да ли и даље има одредаба којима се нарушава равноправност грађана у области запошљавања, као и да иницира покретање поступка за отклањање неуставних и незаконитих аката; 4. Из области државне и јавне безбедности из надлежности федерације, постојећи прописи дају довољно простора за примену одговарајућих мера. Савезни секретаријат за унутрашње послове организовао је вршење послова у области државне безбедности у САП Косову. Савезни секретаријат за унутрашње послове треба да до краја септембра 1982. године преиспита потребу ближег дефинисања функција усклађивања рада Службе државне безбедности у органима унутрашњих послова република и покрајина од Савезног секретаријата унутрашњих послова и прецизирање права федерације и њених органа у вршењу инспекцијских и других послова у области државне безбедности, као и потребу измена и допуна закона и других прописа у циљу потпунијег и ефикаснијег остваривања уставних права, дужности и одговорности федерације за стање безбедности у земљи; 5. Савезни јавни тужилац треба да даје обавезна упутства републичком и покрајинском јавном тужиоцу у погледу квалификовања кривичних дела којима се угрожавају телесни интегритет, лична и имовинска сигурност, као и да по потреби предузима кривично гоњење за ова дела; 6. Савезни суд треба да заузме начелни став о питањима квалификације уговора чији је мотив био нарушавање равноправности народа и народности или разбијање братства и јединства, као и о питању да ли тужбу за утврђивање ништавности ових уговора може подићи и јавни тужилац као заинтересовано лице; 7. Савезни секретаријат за информације треба да обезбеди потпуно и објективно обавештавање јавности о притисцима за исељавање и о предузетим мерама за заустављање овог процеса, за омогућавање повратка у покрајину онима који то желе и за обезбеђење услова за живот и рад свих грађана. Предузимаће и мере за сузбијање непријатељске пропаганде из НСР Албаније; 8. Сви савезни органи који су добили представке и притужбе, а односе се на исељавање треба да их што пре размотре, оцене њихову оправданост и о томе известе СИБ; 9. Заједничка радна група СИБ-а, ИВ СР Србије и ИВ САП Косова, образована закључком СИБ-а, од 22. октобра, односно од 6. новембра 1981. године, а ради остваривања увида у спровођење законских прописа у покрајини, треба да до краја октобра 1982. године обавести СИБ о резултатима до којих дође тим увидом и достави предлоге мера и активности које СИБ и савезни органи треба да предузму; 10. Образоваће се заједничко колегијално тело (комисија) у саставу Савезног секретаријата за правосуђе и

организацију савезне управе ради обезбеђивања праћења спровођења законских прописа и остваривања сарадње и координације рада надлежних савезних, републичких и покрајинских органа; 11. Ради координирања мера и акција којима ће се стварати услови за повратак исељених лица који то желе, СИБ сматра да би било целисходно да ИВ Скупштина СР Србије и ИВ САП Косова образују посебно тело које би се бавило тим питањима; 12. СИБ предлаже Скупштини СФРЈ да се донесе јединствени југословенски програм активности и мера у циљу извршавања задатака који проистичу из Платформе СКЈ о Косову; 13. СИБ ће редовно разматрати остваривање ових ставова и закључака, предузимати мере у циљу њихове реализације и о томе обавештавати Председништво СФРЈ и Скупштину СФРЈ.⁴⁵⁹

Савезно веће Скупштине СФРЈ одлучило је, 15. јула 1982. године, да се у једној од наредних седница отвори скупштинска расправа о исељавању из покрајине. Ова одлука усвојена је на предлог делегата Душице Жорић и Батрића Јовановића.⁴⁶⁰ Уследила је седница ИВ Скупштине СР Србије, која је одржана 29. јула 1982. године, на којој је усвојен програм мера и задатака за остваривање закључака Скупштине СР Србије о исељавању из покрајине, као и закључака СИБ-а.⁴⁶¹ Истога дана је ЦК СК Црне Горе указао да је процес исељавања из покрајине крупан политички проблем целе СФРЈ.⁴⁶²

Након ових седница, до значајнијих састанака дошло је у септембру 1982. године. Према закључку са седнице ИВ Скупштине СР Србије, која је одржана 8. септембра 1982. године, требало је да буде организовано континуирано праћење и евидентирање досељавања српског и црногорског становништва из покрајине и из општина Прешево, Бујановац и Медвеђа. Ове послове требало је да обављају Завод за статистику СР Србије и СУП СР Србије. Како би се континуирано пратило исељавање, у плану је била припрема упитника који ће испуњавати свако

459 „Исељавање није проблем само Косова и Србије, него целе Југославије”, *Политика*, 16. јул 1982, 6 – 8.

460 „Отвара се расправа о исељавању са Косова”, *Политика*, 16. јул 1982, 1.

461 „Мере за заустављање исељавања са Косова”, *Политика*, 30. јул 1982, 1; С. Лазаревић, „Поништиће се уговори о продаји земље под притиском”, *Политика*, 30. јул 1982, 5. Овим документом се предвиђало да све жалбе грађана на притиске за исељавање које нису решили надлежни, разматрају републички органи, као и притужбе које су већ решене. Након тога је требало директно предузети мере или предложити шта да се учини како би се остварили закључци о исељавању. Предвиђено је да се предузму посебне мере против свих органа, организација и појединаца за које се утврди незаконито, несавесно и неодговорно понашање које је довело до исељавања. Документ је предвиђао измене у законима и оперативне мере за заустављање процеса исељавања, али и за сличне проблеме на подручју СР Србије (општине Бујановац, Прешево и Медвеђа). Предвиђао је да се републичким законом обезбеди поништавање свих купопродајних уговора имовине под притиском. Новим законом о експропијацији требало је да се обезбеди да се за одузето земљиште обезбеди друго. У школама и факултетима предвиђено је увођење теме о циљевима и методима деловања „албанских националиста и иредентиста”. ИВ је усвојило и одлуку којом је образована посебна радна група чији је задатак био да прати и координира све активности на остваривању усвојених закључака и програма мера за заустављање исељавања. Програмом је предвиђено да се преиспитају сви покрајински прописи који се односе на упис студената, како би се изменили они који су дискриминисали децу из српских и црногорских породица. (Исто).

462 „Пресећи све притиске за исељавање”, *Јединство*, 30. јул 1982, 2.

лице које пријављује пребивалиште, а долази из покрајине или наведених општина. Требало је да ти упитници дају одговоре о структури и мотивима исељавања.⁴⁶³ Дан пре седнице ИВ Скупштине СР Србије, емитован је документарни филм „Косово данас”, у трајању од 75 минута на ТВ Београд, што је посебно узнемирило јавност.⁴⁶⁴ Средства јавног информисања нису имала јединствени приступ у третману проблема исељавања, што је утицало и на расположење грађана.

Бројни проблеми код сређивања стања у покрајини примећени су током 1982. године. У политичкој акцији за стабилизацију стања и заустављању процеса исељавања је било спорости, недоследности и опортунизма до отпора и колебања, што је доводило до неверице и обесхрабривања грађана српске и црногорске националности. Већ током 1982. године, у јавности је јасно видљиво неповерење у покрајинске институције и њихову способност да се ефикасно боре против албанског националног покрета. Незадовољство због спорог сређивања стања у покрајини уперено је било ка органима власти, а који су се сматрали за најодговорније, пре свега оним у покрајини.⁴⁶⁵ Афирмативних текстова о исељавању готово да није било у средствима јавног информисања, све до септембра 1982. године. Интересантан чланак о исељавању објавила је *Политика*, септембра 1982. године, а који је, до тада, одступао од правила писања. Чланак се бавио повратком исељених у вучитрнски крај и променом одлуке једног броја људи да се иселе.

463 „Праћиће се досељавање Срба и Црногораца са Косова”, *Политика*, 9. септембар 1982, 6.

464 Бисерка Матић, „Испред и иза камере”, *Политика*, 8. септембар 1982, 9. Филм је приказан одмах после вечерњег дневника, а говорио је о косовској свакодневници (о тешкоћама изазваним политичким разлозима, потпомогнути економским невољама, о деловању националиста, о напорима и успесима у њиховом сузбијању и смиривању, притисцима за исељавање и о томе како се живело у покрајини). У репортажи се наводило: „... има и оних других гужви и спорова на националистичкој основи. Само такве гужве више нису непознате јавности ... Многе од прљавих ствари које су се догодиле, иако су својствене свакој средини, овде с правом добијају друго обележје. С правом кажемо, јер убиства на Косову данас нису исто што и јуче. Одлазак са имања, такође. Претње, већ заборављене дугим животом у слози, сада се поново повампирују. Све то уноси немир међу људе. И такође, с једне стране, појачан напор организованих друштвених снага, а с друге стране, непријатељ који се притаји, промени методе и одолева. То је Косово данас ...”. Гледаоци ТВ Београд видели су један део косовске стварности: пример браће Спасић који су морали четири године раније да напусте село Сибовац и побегну у суседна српска села због несигурности и притисака, потом спаљене куће, однете црепове, уништене чесме, загађене бунаре, отворене претње, исписане пароле, напасавање стоке на српским имањима, итд. Спасићи су за своје невоље кривили власт, јер није предузимала никакве мере. (Исто).

465 На проширеној седници Председништва ЦК СК Србије, која је одржана 9. септембра 1982. године, Жика Радојловић, члан овог форума, упозоравао је у уводном излагању: „Настављање исељавања Срба и Црногораца с Косова доприноси ширењу неверице у народу о спремности Савеза комуниста, надлежних државних органа и институција Косова да се истински и докраја супротставе различитим облицима притисака, односно да се бескомпромисно разрачунавају са израженим појавама кршења закона, угрожавања имовине и личног интегритета”. („Углед се потврђује акцијама”, *Политика*, 10. септембар 1982, 6). Један од пасуса који најсликовитије указује на проблем неефикасности надлежних органа: „Тврди се, да се овде мајоризација осећа чак и приликом добијања потрошачких кредита, код доделе стипендија, одласка на специјализацију, распореда на руководећа места. На факултетима се фаворизује историја албанског народа, на рачун југословенске историје. Занатлије Срби и Црногорци иако малобројни, морају да рачунају на строжа мерила инспекцијских органа него њихове колеге Албанци. Можда је то био повод једном функционеру да нам каже: 'Нама су више штете нанели чиновници него иредента!'”. (Драгош Ивановић, „Шта после повратка”, *Политика*, 10. октобар 1982, 7).

У чланку се истицала делотворност непосредних разговора са људима који су намеравали да се иселе, али и указивало да је одустајање од исељавања био индикатор да се полако враћа пољуљано међунационално поверење.⁴⁶⁶ Међутим, исељавање је настављено у забрињавајућим размерама.⁴⁶⁷

Ствари су се мењале под притиском јавности. Делегати Одбора за друштвено-политичке односе и Одбора за унутрашњу политику Савезног већа Скупштине СФРЈ на заједничкој седници, која је одржана 22. септембра 1982. године, расправљали су о узроцима исељавања из покрајине. Постигнута је сагласност да се мора у покрајини успоставити ред, рад, мир и уставни поредак. Делегати су пред собом имали извештај СИБ-а и ИВ СР Србије о узроцима и обиму исељавања под насловом „Исељавање Срба и Црногораца са Косова”, а који је носио ознаку „строго поверљиво”. Делегат Зарија Мартиновић је сматрао да би извештај, због страшних појединачних детаља, требало да носи ознаку „трагично”. Током дискусије је више делегата истакло да се Скупштина СФРЈ прилично касно укључила у расправу о проблему принудног исељавања из покрајине. У наведеном извештају сувише се често постављало питање зашто се о свему раније није говорило, па је то изазвало реакцију Зарије Мартиновића: „Па није се смело. Ако би се неко и осмелио да нешто каже одмах је скакала армија претплаћених етикетача који су човеку одмах лепили разне етикете (либерализам, национализам, унитаризам) и морао си да заћутиш”.⁴⁶⁸ Поводом истог извештаја СИБ-а и ИВ СР Србије, на састанку Комисије за

466 „Примери који охрабрују”, *Политика*, 13. септембар 1982, 6.

467 Само за првих осам месеци у 1982. години, у Приштини је 2.516 грађана поднело захтеве за исељавање. Међутим, број је био знатно већи, јер су многа лица избегавала пријављивање властима. Међу њима, 50% грађана је поседовало кућу или стан и имало запослење. Око 70 породица имало је обрадиву земљу. Прави узроци исељавања су се у захтевима прећуткивали. У 350 захтева наводило се да су разлози породичне природе, у 300 случајева запослење, а потом су долазили на ред женидба или удаја, школовање, решавање стамбеног питања, итд. Један број лица исељавао се због здравствених разлога или због побољшања економских прилика. Одлазили су људи свих занимања: лекари, економисти, професори, земљорадници, квалификовани радници. Навођени су неки од примера неправилности код запошљавања: у рудницима „Кишница” и „Ново Брдо” у последње четири године запослено је 1.588 радника, од којих само 13% лица српске и црногорске националности, иако су они у овом крају чинили већину становништва; у ОШ „Зејнел Хајдини” у Приштини за место наставника српскохрватског језика предложено је лице албанске националности у радном односу из Прешева, а међу кандидатима је био и један наставник српске националности који је у тој школи радио шест година по уговору. На исељавање су утицале и злоупотребе у примени двојезичности, затим смањење броја ученика српске и црногорске националности чиме се јављао проблем вишка наставног кадра, у школама је било вређања, туче и претњи на националној основи, а управе школа нису биле довољно ефикасне; неправилности у додели станова у школама, пољске штете, скрнављење надгробних споменика, провокације према женској омладини на јавним местима, итд. Ставови СК и државних органа о исељавању нису заживели у свим срединама, мало је учињено на стварању позитивне климе, како би се ове појаве зауставиле. Постојала је психоза несигурности и угрожености. Посебно је забрињавало што су интелектуалци почели да се исељавају. Највећи број исељених одлазио је у Београд 160, затим Крагујевац 80, Смедерево 70, Крушевац 50, итд. (Тома Милић, „Не само бескућници”, *Политика*, 15. септембар 1982, 8).

468 Р. Ћирковић, „Не исељавање, него протеривање”, *Политика*, 23. септембар 1982, 5. На овој седници је остала дилема да ли су представници САП Косова учествовали у изради овог извештаја или нису. У извештају је наведено да се ствари са исељавањем нису побољшавали, док је делегат из покрајине, Момчило Трајковић, прочитао извештај Комисије ИВ САП Косова, у коме се тврдило да се ситуација у заустављању и спречавању исељавања постепено мењала у позитивном смислу. У истом извештају се тврдило да општинске комисије и комисије у месним

информисање Скупштине СФРЈ, који је одржан 22. септембра 1982. године, усвојен је закључак да су средства јавног информисања у највећој мери ваљано обавила задатак писања о стању у покрајини, посебно о исељавању, али да је било и лоших примера.⁴⁶⁹

У извештају СИБ-а и ИВ СР Србије о узроцима и обиму исељавања под насловом „Исељавање Срба и Црногораца са Косова” наводило се да су у појединим случајевима правосудни и управни органи у покрајини примењивали законе на штету лица српске и црногорске националности, а у корист припадника албанске, па су делегати Одбора за правосуђе Савезног већа Скупштине СФРЈ оценили, на седници која је одржана 28. септембра 1982. године, да су државни и правосудни органи покрајине својим поступцима поспешили исељавање.⁴⁷⁰ Следећег дана се на седници Савезног већа Скупштине СФРЈ расправљало о узроцима исељавања из покрајине и том приликом је закључено да се свим релевантним институцијама у покрајини, републици и федерацији упути захтев да посвете највећу пажњу овом проблему.⁴⁷¹ На овој седници изнети су детаљнији подаци о исељавању.⁴⁷²

заједницама раде непрекидно, да се сви случајеви евидентирају и одмах предузимају потребне мере. У истом извештају се тврдило да се „претходно нервозно стање код српског и црногорског становништва створено након контрареволуционарних догађаја постепено смирује, мада се исељавање наставља сем у појединим општинама и срединама где поприма реалне оквире”. Овај извештај такође је тврдио да око 95% анкетираних лица српске и црногорске националности који су били пред исељењем, изјављује комисијама да се исељава из економских разлога, бољих услова живота, запошљавања, школовања деце, али је комисија ИВ САП Косова истицала како је и сама имала утисак „да се не истиче прави разлог”. У извештају се наводило да код неких људи постоји страх, јер сматрају да ће навођењем правог разлога за исељавање, закомпликовати само исељавање, али „ту се ради о појединим лабилним људима који немају довољно храбрости и поверења у наше органе власти. Ти људи чим напусте Косово постају најгрлатији у истицању муке и тегаба које су наводно имали од Албанаца за време живљења на Косову”. Делегат Боро Петковски тврдио је у дискусији да корени спорних догађаја сежу још у време окупације и Другог светског рата, које нису сасечене на време. (Исто).

469 Д. Бујошевић, „Штампа је добро писала”, *Политика*, 23. септембар 1982, 5.

470 Д. Бујошевић, „Кршење основних људских права”, *Политика*, 29. септембар 1982, 8. Делегат Миодраг Трифуновић: „Очигледно, државни и правосудни органи Косова су у великој мери допринели стању несигурности, неповерењу у власт, кршењу основних људских права, безвлашћу. Примењивани су у судској пракси различити аршини, зависно од националне припадности. Догађало се и да су грађани који су бранили себе и имовину завршавали у затвору, што је апсурдно, јер је основно право човека да брани свој живот. Морамо што пре оправдати такве људе”. (Исто).

471 Д. Ивановић, П. Јанковић, Т. Милић, С. Лазаревић, „Исељавање са Косова заокупља пажњу југословенске јавности”, *Политика*, 30. септембар 1982, 4 – 5. На седници је Миодраг Трифуновић, који је као члан радне групе која је сачинила материјале о исељавању, говорио о томе шта су породице које су се исељавале изјављивале: „Много и дуго анализирасте исељавање. Док ви то учините, овај народ са Косова побеже. Ми се нисмо иселили добровољно, већ смо протерани. Земљорадник је говорио како посеје њиву, а комшија му узме летину, претећи му пушком. Говори о загађеним бунарима, паљењу жита, орању туђих њива. Шта рећи за лекара који одбије да пружи помоћ старијој жени јер је Српкиња, или за просветне раднике који траже да се говори само албански. А када се све то слуша, намеће се питање како је све то могуће”. (Исто).

472 Једна од констатација из „Извештаја о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова”, који је за седницу Савезног већа Скупштине СФРЈ, од 29. септембра 1982. године, припремила заједничка радна група ИВ Србије и СИБ-а, наводило се да је исељавање трајало дуже време, са различитим осцилацијама, да су на обим ове појаве указивали подаци из разних извора, међу којима су били и пописи становништва из 1948, 1953, 1961, 1971. и 1981. године. Ти подаци говорили су како о смањењу апсолутног броја становника српске и црногорске националности од 1961. године, тако и о смањењу њиховог релативног учешћа у структури становништва покрајине. („Сваки пети није стигао да прода имовину”, *Политика*, 30. септембар 1982, 4). Из података који су прикупљени приликом пописа становништва, у приказаном периоду (1948 – 1981), забележен је знатан пораст укупног броја становника, а да је

Извештај СИБ-а и ИВ СР Србије о узроцима и обиму исељавања, под насловом „Исељавање Срба и Црногораца са Косова”, указивао је да су најчешћи узрок и непосредни повод за исељавање били општа друштвено-политичка атмосфера и стање несигурности, притисака, нарушених међунационалних односа и губљења економске и животне перспективе створене деловањем албанског националног покрета и одсуством неодговарајуће борбе против њега. Извештај је дефинисао шта се све подразумевало под термином „притисак”, уз понеки

истовремено дошло до апсолутног смањења броја становника српске и црногорске националности у покрајини. Попис из 1961. године показао је да је у покрајини живело 227.016 припадника српске националности, а попис из 1981. године је показао да их је било 209.792, што је апсолутно смањење од 17.224. Код црногорске националности је слично: 1961. године је било 37.588 лица, а 1981. године 26.875, што је апсолутно смањење за 10.713 становника. Када се у обзир узимао природни прираштај код српског становништва (нешто више од 15 промила) и црногорског (око 12 промила годишње), онда је обим стварног исељавања овог становништва, изражен у апсолутним износима, био много већи. Подаци из пописа становништва 1971. године показивали су да се, закључно са 1971. годином, са територије САП Косова, у прво место свог пресељења на територији републике без територије покрајина, доселило укупно 49.979 лица српске и 6.683 лица црногорске националности. Према грубом прорачуну који је радио Републички завод за статистику, из покрајине се у периоду од 1961. до 1982. године, више иселило него што се доселило српског живља за 85.061, а црногорског за 16.783. Процент исељених, у односу на укупан број становника у покрајини, према попису из 1971. године, био је код српског становништва девет, а код црногорског 13 пута већи него код албанског. Истовремено, релативно учешће српског живља у структури становништва покрајине смањено је са 23,55%, колико је износило у 1961. години, на око 13% према попису из 1981. године, а код црногорског живља са 3,9% у 1961. години, на 1,7% у 1981. Подаци из пописа становништва за период 1961 – 1981. показивали су да је од укупно 22 општине у покрајини, у 19 дошло до апсолутног смањења броја становника српске (осим општине Ђуилане, Ораховац и Приштина) и црногорске националности (осим општине Приштина, Косовска Каменица и Лепосавић). У овом периоду је драстично смањен број српског и црногорског становништва у општинама Качаник, Глоговац, Вучитрн, Подујево, Србица и Дечани, док се у Косовској Каменици и Косовској Митровици таква карактеристика односи на смањење броја становника српске националности. Истовремено, у свим општинама је забележен висок пораст укупног броја становника албанске националности. Подаци садржани у извештајима општинских комисија, које су образоване на територији СР Србије без покрајина, такође су сведочили о размерама исељавања: у периоду од 1961. до 1981. године, из покрајине, у 84 општине на територији СР Србије, иселило се око 66.000 становника. Индикатори о исељавању били су и подаци СУП-а СР Србије из 1975. године: Подујево – у селу Д. Љупче (од 35 српских породица остала је само једна); у селу Србовац (тај однос је био 60:1); у селу Ревуће (40:8); у селу Ливадица (47:21); В. Река (40:4); Г. Репа (20:1); Горња и Доња Лепашница (200:20); Бело Поље (60:2); Добри До (40:2); Д. Дубица (450:10). Општина Вучитрн – у селу Шљивовица (30:0); Зарорје (35:2); Самодрежа (30:7); У општини Призрен – у селу Н. Шумадија (35:0); Врбичане (45:5). У општини Клина – у селу Јагода (40:7). У општини Витина – у селима Бузовик (50:0); Дробеш (80:10). У општини Косовска Каменица – село Косовска Топоница (300:60). У општини Србица – у селу Љубовац (80:6). У Извештају се наводило да је до пораста исељавања долазило у годинама и периодима појачаног деловања албанског националног покрета, с једне стране, и услед пасивности свих државних органа у покрајини у борби против непријатеља, с друге стране. Неки органи и организације су толерисали ову немилу појаву. Лица која су се исељавала припадали су разним економско-социјалним групама, били различитих занимања и доба старости. Утисак је био да су највећи број земљорадници у питању, али је било и индустријских радника, радника из трговине, саобраћаја, особља заштите, занатлија, руководећих радника, стручњака, итд. Из података је било видљиво да је око 25% исељених лица која су дала податке поседовало имовину у власништву и да су целу имовину продали при сељењу. Мањи број лица је делимично продао своју имовину, док око 20% њих своју имовину није отуђило. У већини случајева исељавале су се читаве породице, са свим члановима (у просеку 4, 4 лица), а само у појединим случајевима делови домаћинства остајали су на територији покрајине. Исељавање је вршено из сеоских и градских средина. (Исто, 4 – 5).

пример.⁴⁷³ У извештају СИБ-а и ИВ СР Србије истицало се да је посебно снажан притисак на српско и црногорско становништво вршен по селима.⁴⁷⁴

У извештају СИБ-а и ИВ СР Србије наводило се да су се исељеници, после одласка из покрајине, суочавали са стамбеним, материјалним и другим тешкоћама и да је било у питању опште осиромашење тих лица, јер су имовину отуђивали испод стварне вредности или су је напуштали без продаје. Према извештајима општинских комисија, поједини органи власти су били толерантни према притисцима, а затим су их својим ставом и подржавали, јер нису

473 Према извештају заједничке комисије ИВ Србије и СИБ-а, притисци за исељавање били су: 1. заузеће земље; причињавање материјалне штете или уништавање усева; сеча шуме, засада воћа и винограда; убијање стоке; паљење имовине; тровање и загађивање бунара; спречавање коришћења воде за наводњавање; експропријација земљишта итд; 2. претње, малтретирања, вређања, напади (посебно на жене и децу), силовања, смишљено изазивање свађа, туче, убиства, крвна освета и слично; 3. Скрнављење гробља и споменика и ометање свечаности и верских обреда; 4. стварање атмосфере изолованости и несигурности, разни облици психолошких притисака, стварање психозе исељавања, бојкот на разне начине, итд; 5. причињавање тешкоћа у остваривању свакодневних животних потреба (коришћење продавница, пијаца, превоза и слично); 6. тешкоће у остваривању права грађана пред надлежним органима (дуго чекање, отежање поступка, неизвршавање судских пресуда и решења, итд); 7. недостатак заштите од надлежних органа (правосудни, органи унутрашњих послова и други органи управе, инспекције, итд); 8. одсуство благовремене и одговарајуће друштвено-политичке и друштвене активности на сузбијању појава притисака, деловање непријатеља и решавању спорова и сукоба; 9. дискриминација у остваривању права (издавање дозвола за изградњу кућа; непоштовање равноправности језика; непоштовање права из радног односа и сл; 10. притисци за продају имовине и ненормални услови продаје (продаја имовине унапред одређеном лицу албанске националности; продаја по неповољној цени; делимично плаћање продате имовине; одуговлачење са извршавањем преноса имовине), експропријација имовине без адекватне накнаде, итд. У документу се наводило да је почетак испољавања оваквих притисака потицао из времена окупације, па преко послератног периода, а да је нарочито појачан у 1968. и 1981. години. У питању је била систематска и организована политика албанског националног покрета у свим организованим видовима живота и рада, у свим слојевима друштва, у органима власти, друштвено-политичким организацијама, државним органима, средствима информисања, као и према читавим породицама и појединцима. Починјало је забраном деци да се друже са српском и црногорском децом, па до наговарања да се туку са српском и црногорском децом или да чине разне врсте штета. Наставни кадрови у школама су допринели да се код албанске омладине створи нетрпељивост према српској и црногорској деци и до напада на њих, а често и до непријатељства и разних облика малтретирања. Спречавано је дружење младих – једном стазом корзоа у Приштини, Пећи и Титовој Митровици су шетали млади албанске националности, а другом српске. При запошљавању, на једног припадника српске националности запошљавано је од пет до 20 припадника албанске националности, што је доводило до тога да лица српске националности немају посао. Због свега тога су многи стручњаци међу српским и црногорским становништвом напуштали посао. Лица српске и црногорске националности су у продавницама чекали да последњи буду услужени, а дешавало се да не добију робу док је не затраже на албанском језику. Исто се догађало и код државних органа приликом вађења личне карте, куповине путних карата, итд. У правном поступку се говорило само албанским језиком, захтеви грађана написани на српском језику нису примани, а нису давана ни документа док се њихов назив не затражи на албанском. Најтежи облик притиска је био напад на физички интегритет и морал грађана који су се дешавали и на селу и у граду. При томе је циљ био да се створи психоза страха и уверење о несигурности. На селу је био раширенији облик притиска у виду убиства. У документу се указивало на више таквих убистава: у Вучитрну је убијено лице српске националности зато што није желео да изврши наређење свог суседа албанске националности да уништи своје свиње; у Титовој Митровици је убијено лице српске националности који је истерао са своје њиве говеда које су пустили људи албанске националности; у Подујеву је убијено лице српске националности, на прагу своје куће, зато што није хтео своје имање да прода у бесцење лицу албанске националности; у Приштини је убијено лице српске националности гвозденом шипком, наочиглед жене и деце, зато што са своје стране пута није склонио запрегу по захтеву лица албанске националности. Међутим, наводило се да многи случајеви убистава нису пријављени, а да је било и убистава која нису расветљена, јер су се оштећени или плашили освете или нису имали поверење у државне и правосудне органе. („Зашто људи одлазе”, *Политика*, 1. октобар 1982, 9).

474 „Леци са роком за исељење”, *Политика*, 2. октобар 1982, 7. На селу је безакоње било веће, посебно у мешовитим селима, па је и исељавање са села знатно било веће него у градовима где су међунационални антагонизми били суптилнији. Било је случајева да су у дворишта убацивани леци за захтевом за исељење и роком у

предузимане адекватне мере према онима који су вршили притисак.⁴⁷⁵ У извештају СИБ-а и ИВ СР Србије наводило се да су се нека покрајинска јавна тужилаштва понашала неодговорно и незаинтересовано да гоне дела која су доводила до исељавања. Инспекције најчешће нису поступале по обавештењима и пријавама лица српске и црногорске националности, нити су подносили пријаве надлежним органима. Управни органи нису доносили или су одуговлачили спорове у управним стварима. Чести су били случајеви губљења документације и предмета и ћутања администрације. На документа су лица српске и црногорске националности често чекали и након истека рока за издавање, а у неким местима нису примани захтеви написани на српском језику, а радници управе нису хтели да причају на српском језику. Слабости у раду органа СУП-а су били један од директних односно индиректних узрока исељавања (толерантност, неблаговремено реаговање на пријаве, непредузимање одговарајућих мера). Такво понашање је био један од честих узрока незадовољства лица српске и црногорске националности. Судови и порески органи нису обрађали пажњу на овакве појаве нити су реаговали на њих. Велики број анкетираних исељеника наводио је да нису успели да изврше пренос власништва на продатој имовини, па су и даље на њу плаћали порез, иако су купци обрађивали земљу. Исељавања је било и због школовања: страх за женску децу, малтретирање, застрашивање и премлаћивање деце. Због исељавања, опадао је број деце, па су затварана одељења на српском језику, а ученици су упућивани у оближње, често доста удаљене школе или чак упућивани у одељења са наставом на албанском језику!⁴⁷⁶

коме се мора обавити. Имовина је продавана испод реалне цене, јер је најчешће морала да се прода једном купцу који је вршио притисак. Напуштenu земљу су користили албански купци, а српски власник је плаћао порез. (Исто).

475 Извештај СИБ-а био је препун примера. Из случаја М. Д. из Косова Поља, који се доселио у Медвеђу код Трстеника, видљива је била спрега општинских власти: због ниске цене која му је понуђена, М. Д. није хтео да прода кућу општини, па је уследила експропријација целокупне имовине, а на том месту су подигнути хотел, школа, џамија и други објекти, а спорове које је водио пред судом је изгубио. Пошто је добио минималну накнаду, убрзо се одселио. У СУП-у му је при одласку дата потврда у којој је писало да „добровољно” продаје земљу и „добровољно” одлази. Имања његових суседа албанске националности нису експропријанисана, а та имања су купили од одсељених лица српске националности. По изјави Д. Б. економисте из Ђаковице, општинске власти су натерали један број лица српске и црногорске националности да продају своје куће и имања, а у њих су уселили емигранте из НСР Албаније. Многи примери су показивали да су судови дуго водили поступак и да нису доносили одлуке у споровима по тужбама српског и црногорског становништва. Против лица српске и црногорске националности доношене су пресуде на основу изјава лажних сведока, лица албанске националности осуђивана су блаже за исто кривично дело, лица српске и црногорске националности осуђивана су за пожаре које су подметали лица албанске или су оглашавани кривим у тучама које су изазивали лица албанске националности. Током извршења казне затвора неједнако је третирано српско и црногорско становништво у односу на албанско. При попису становништва 1981. године, пописивач албанске националности је у селу Накло код Пећи убио лице српске, јер је овај ставио неке приговоре, а суд је то убиство оквалификовао као нехатно. Нестајали су кривични предмети из судова у којима су кривично терећена лица албанске националности. У неким случајевима су се одуговлачили и по неколико година спорови за исплату купопродајне цене по тужбама лица српске и црногорске националности против лица албанске. Велики проблеми јављали су се и приликом извршавања правоснажних судских пресуда против лица албанске националности, а у споровима где су оштећена лица српске и црногорске. („Емигранти на имањима одсељених”, *Политика*, 3. октобар 1982, 8).

476 „Продато – није продато”, *Политика*, 4. октобар 1982, 6.

Стање у покрајини различито је оцењивано, у зависности од политичких елита. У расправама о исељавању је начелни став постојао, али су постојале и опречне расправе о томе какво је стварно стање у покрајини. У појединачним расправама о извештајима о исељавању јављале су се и извесне резерве. Председништво СР Србије разматрало је политичко-безбедносну ситуацију у САП Косову на седници која је одржана 30. септембра 1982. године и оценило да безбедносно стање у покрајини још увек није било задовољавајуће односно да су и даље постојали безбедносни проблеми.⁴⁷⁷ Међутим, на седници ИВ Скупштине САП Косова, која је одржана 7. октобра 1982. године, констатовано је да се процес исељавања наставио, али да је побољшана политичко-безбедносна ситуација, а конкретне мере које су предузимане против појава и носилаца притисака утицале су на јачање поверења и сигурности, што је допринело да један број лица српске и црногорске националности одустане од исељења, а да се један број исељених породица врати у покрајину.⁴⁷⁸ Председништво САП Косова оценило је, на седници која је одржана 18. октобра 1982. године, да је политичко-безбедносна ситуација у покрајини била повољнија и да се стално побољшавала.⁴⁷⁹ Иако се тврдило да је политичко-безбедносно стање побољшано, ситуација још није била најбоља, јер нису елиминисани узроци који су доводили до исељавања, као што су притисци, разне неправилности, опортунизам, бирократско-технократски однос према грађанима, неправде и неправилности код запошљавања, неблаговремено решавање захтева, итд. Од 1982. године, приликом оцењивања стања у покрајини, учестало су у форумској терминологији коришћени еуфемизми „повољно” и „побољшано” стање.

Догађаји у покрајини опет су били у средишту пажње јавности октобра 1982. године. У Косову Пољу је одржан, 11. октобра 1982. године, састанак заједничке радне групе за представке и предлоге општине Приштина, Скупштине САП Косова и Скупштине СР Србије, са једном групом радника који су поднели две представке овим комисијама поводом притисака, разних аномалија и злоупотреба у Железничко-транспортној организацији (ЖТО) Приштина. Овај састанак је потврдио оправданост жалби радника.⁴⁸⁰ Заједничка седница Председништва ПК СК

477 „И даље постоје безбедносни проблеми”, *Политика*, 1. октобар 1982, 5. На седници је дата оцена да је СК спроводио активности, да се сужавао простор деловању албанског националног покрета, да су државни органи консолидованије и организованије деловали, да је идејно-политичка диференцијација започела и у срединама где је раније није било у довољној мери, да је било позитивних појава у заустављању исељавања, али да предузете политичке мере нису пратиле увек и друге конкретне акције и мере, које би требало да зауставе процес исељавања. (Исто).

478 „Позитивни резултати у заустављању исељавања Срба и Црногораца”, *Јединство*, 8. октобар 1982, 2.

479 „Политичко-безбедносна ситуација у сталном побољшању”, *Јединство*, 19. октобар 1982, 1.

480 З. Зејнели, „Свемоћни и безобзирни директори”, *Политика*, 13. октобар 1982, 6; Предраг Лазић, „Дуг списак малверзација”, *Политика*, 16. новембар 1982, 10; Слободан Булајић, „Морални дуг”, *Политика*, 25. октобар 1982, 10. Радници су се жалили на узурпацију самоуправљања, технобирократско понашање, материјалне злоупотребе, притиске на лица српске и црногорске националности, на национализам, фамилијаризам итд. Ову организацију

Косова и Председништва ПК ССРН Косова одржана је 20. октобра 1982. године и на њој је разматран Извештај о спровођењу мера и акција на заустављању исељавања који је саставило ИВ Скупштине САП Косова. На седници је стављено низ примедби на овај извештај, а посебно је истакнута замерка што је у материјалу била приметна тенденција минимизирања и ублажавања исељавања и да је било покушаја да се проблем сведе искључиво на социјалне разлоге.⁴⁸¹ Потом је на седници свих већа Скупштине САП Косова, која је одржана 25. октобра 1982. године, разматрано спровођење мера и акција на заустављању исељавања, који су донети на мартовском заседању. Општа оцена је била да је политичко стање у покрајини било знатно повољније, да се међунационални и међуљудски односи поправљају, да се смањује притисак на лица српске и црногорске националности за исељавање захваљујући мерама и акцијама које су предузимане, па је био и све већи број припадника ових заједница који су одустали од исељавања, а неки су се и вратили у покрајину. Ипак, наглашено је да процес исељавања није заустављен.⁴⁸² Иако на овој седници није постигнуто јединство у гледању на узроке исељавања, у закључцима се захтевало да се заустави и да се отвори перспектива повратка у покрајину.⁴⁸³

СИВ је на седници која је одржана 5. новембра 1982. године прихватио извештај о стању и мерама СИВ-а и савезних органа управе у вези са отклањањем узрока исељавања лица српске и црногорске националности и стварањем услова за њихов повратак, који је припремљен у

напустило је и одселило се 120 радника српске и црногорске националности. На састанку је потврђена оправданост радника који су теретили бившег генералног директора Зенун Бећу и бившег директора саобраћаја и везе Емина Себадинија. Емин Себадини је терећен да су се под његовим притиском одселила 32 стручњака српске и црногорске националности: њих је премештао и до 100 километара од места боравка, са неким се и физички обрачунавао преко својих људи. У једној од представки се тврдило да је лични доходак дељен према националној припадности, а не према раду и резултатима, па су тако лица албанске националности на истим радним местима добијали већи доходак. Потписници представки и жалби су били лица и српске и албанске националности. Радници су указали и на друге неправилности код запошљавања, у додели станова, итд. (Исто).

481 С. Р. - И. Б., „Разматран извештај Извршног већа о исељавању”, *Јединство*, 21. октобар 1982, 1; „Узрок исељавања зове се – притисак”, *Политика*, 21. октобар 1982, 6. Извештај ИВ Скупштине САП Косова о спровођењу мера и акција за заустављање исељавања имао је 65 страна. На почетку извештаја оцењено је да се у покрајини протеклих месеци водила широка и интензивна активност свих снага на челу са СК. И поред тога, исељавање је настављено, са различитим интензитетом у појединим срединама. У извештају се наводило да се стање у селима постепено смиривало и да је извршен број домаћинстава одустајао од исељења, а да се у градовима осећала несмањена тенденција исељавања. Забрињавало је што су се из градова све више исељавали стручни и квалификовани кадрови и што је то психолошки деловало на друге да се исељавају. То се односило на Приштину, Пећ и Титову Митровицу, одакле су се исељавала лица која су била запослена и добро ситуирана. Истицало се да су мере и акције које су предузете дале одређене резултате да се заустави исељавање, на шта су указивали подаци. („Исељавање траје, повратак започиње”, *Политика*, 24. октобар 1982, 10).

482 „Урађено је доста, али главни циљ још није остварен”, *Јединство*, 26. октобар 1982, 1 – 5. Неђо Борковић, потпредседник ИВ Скупштине САП Косова, изјавио је на овој седници да је доста урађено, али да још није остварен главни циљ – миран и безбедан живот свих грађана, јер је присутно непријатељско деловање, да је било притисака, изигравања прописа при запошљавању, додели стипендија, кредита, ученичких и студентских места у домовима и слично. Извештају је замерано да није урађена комплетна анализа узрока исељавања људи из градова, јер су се углавном из градова исељавали људи који су имали стан и посао. Истакнуто је да се није говорило о проблему двојезичности при запошљавању, иако се у неким колективима и за 90% радних места тражило познавање оба језика. („Стварати предуслове да Косово буде отворено за све”, *Политика*, 26. октобар 1982, 5).

483 Милан Милошевић, „Различита виђења исељавања”, *НИН*, бр. 1661, 31. октобар 1982, 16 – 18.

складу са закључком Савезног већа Скупштине СФРЈ. СИБ се обавезао да стално прати појаву исељавања и у сарадњи са савезним органима управе и савезних организација, са надлежним организацијама у СР Србији и покрајини, предузима све мере за брже отклањање узрока исељавања и стварање услова за повратак у САП Косово исељених лица који то желе. Такође, СИБ се обавезао да о томе редовно обавештава Скупштину СФРЈ.⁴⁸⁴

На седници Савезног већа Скупштине СФРЈ, која је одржана 16. новембра 1982. године, делегати су расправљали и о присилном исељавању из покрајине, а следећег дана усвојени су закључци о исељавању лица српске и црногорске националности из покрајине.⁴⁸⁵ Закључци су побројани у неколико тачака и њима је констатовано да су притисци на исељавање представљали кршење Уставом загарантованих слобода и права грађана.⁴⁸⁶ Поред Платформе СКЈ о Косову из

484 „Брже отклањање узрока исељавања са Косова”, *Борба*, 6. новембар 1982, 4.

485 „Мере за спречавање принудног исељавања са Косова”, *Политика*, 18. новембар 1982, 5.

486 Закључци Савезног већа Скупштине СФРЈ о исељавању из покрајине: 1. Савезно веће Скупштине СФРЈ позива и обавезује све у федерацији (по вертикали) да наставе активност на остваривању права и слобода грађана која су Уставом гарантована, и за њихов миран, безбедан и равноправан живот и рад у САП Косову, а тиме и за онемогућавање свих притисака за исељавање, као и брже и успешније отклањање узрока њиховог исељавања и стварање услова за повратак оних који то желе; 2. Савезно веће Скупштине СФРЈ позива све у федерацији (људе и органе и организације) да одлучно онемогуће све видове притисака за исељавање и јачају међусобно поверење, равноправност, братство и јединство; 3. Савезно веће Скупштине СФРЈ истиче историјску одговорност свих људи, као и радничке класе и грађана покрајине, а посебно припаднике албанске националности да у борби против албанског национализма и иредентизма онемогуће све видове притисака који доводе до исељавања; 4. Савезно веће Скупштине СФРЈ даје подршку свима у САП Косову који се боре против контрареволуционарних активности и албанског национализма и иредентизма, за равноправност, братство и јединство и заједништво свих у покрајини; 5. Савезно веће Скупштине СФРЈ очекује да ће мерама и активностима које се предузимају у САП Косову доћи до одустајања од исељавања оних грађана који су то најавили или су хтели да се иселе и да ће и ти грађани радити на побољшању стања у покрајини; 6. Обавеза је и одговорност свих да се сузбију све појаве негативног расположења и реваншизма који су усмерени према припадницима албанске заједнице и да се боре против свих национализма; 7. Савезно веће Скупштине СФРЈ тражи од државних и осталих органа да раде ефикасније и одговорније и да доследно спроводе утврђену политику и извршавају законе и друге прописе у вези са правима и слободама грађана која су Уставом гарантована, јер се тиме доприноси враћању међусобног поверења и заустављању процеса исељавања под притиском; 8. Савезно веће Скупштине СФРЈ обраћа се скупштинама у САП Косову и СР Србији да редовно прате и оцењују рад извршних органа и органа управе, посебно СУП-а, правосуђа, рада, образовања и васпитања и организација и заједница која врше јавна овлашћења и да предузимају законом прописане мере против оних који не поступају сагласно својим овлашћењима и обавезама и за које се утврди да је њихов незаконит и неуставан рад допринео исељавању, као и да преиспитају и дају иницијативу за поништење прописа и самоуправних општих аката којима се повређује равноправност и једнакост људи; 9. Сви правосудни органи треба приоритетно да узимају у рад и да ефикасније решавају предмете који су од значаја за заустављање исељавања и решавање других проблема у вези са исељавањем под притиском; 10. Савезно веће Скупштине СФРЈ позитивно оцењује предузете мере и активности којима се доприноси заустављању притисака и стварању што бољих услова за повратак исељених лица у покрајину и сматра да Скупштина САП Косова и сви други органи, организације и заједнице у покрајини треба да и даље наставе са таквом активношћу и са доследнијим спровођењем својим програмима утврђених мера и активности; 11. Савезно веће Скупштине СФРЈ сматра да је потребно заложити се за битно повећање продуктивности рада, радне дисциплине и одговорности, брже и ефикасније решавање проблема самоуправног удруживања и повезивања удруженог рада у САП Косову са удруженим радом у целој земљи, решавање проблема незапослености, стварање услова за школовање и преквалификацију радних људи у складу са потребама удруженог рада и за образовање и васпитање у духу заједништва и југословенског социјалистичког патриотизма, међусобно познавање језика и култура припадника народа и народности у покрајини, развијање културне, научне, просветне и друге сарадње са народима у СФРЈ, за доследније остваривање и даљи развој друштвено-економских и других социјалистичких самоуправних односа, као и за отклањање свих видова узурпирања права радничке класе и радних људи и грађана; 12. Савезно веће Скупштине СФРЈ сматра да је

1981. године, Закључци Савезног већа Скупштине СФРЈ, који су усвојени 17. новембра 1982. године, постали су основа за даљу стабилизацију прилика у САП Косову.

Охрабрујуће информације поводом стања у покрајини објављиване су у средствима јавног информисања крајем 1982. и почетком 1983. године. На заједничкој седници председништва СР Србије и ЦК СК Србије, која је одржана 23. децембра 1982. године, политичко-безбедносна ситуација у САП Косову оцењена је као побољшана, али да још није била задовољавајућа, да су се међунационални односи побољшавали као и да су предузете мере за спречавање исељавања дале одређене резултате, мада је исељавање и даље било драматично.⁴⁸⁷ Политичко-безбедносна ситуација у САП Косову размотрена је и на седници Председништва ЦК СКЈ, која је одржана 11. јануара 1983. године. На њој је позитивно оцењен напредак у стабилизацији политичких прилика, као и укупни друштвени рад у покрајини – у циљу да се доследно реализује Платформа СКЈ о Косову, али и истакнута потреба да се политичка акција настави у свим срединама како би се укупно стање у покрајини стабилизovalo.⁴⁸⁸

У раздобљу од септембра до децембра 1982. године дошло је до постепеног смиривања исељавања и оно је опадало у највећем броју општина.⁴⁸⁹ На смиривање је највероватније утицао

потребно да се брже и ефикасније остварује самоуправно удруживање и повезивање удруженог рада у целој земљи са удруженим радом у САП Косову; 13. Савезно веће Скупштине СФРЈ обавезује СИБ да обезбеди спровођење утврђене политике и извршавање савезних закона и других прописа и аката који се односе на остваривање уставом зајемчених слобода и права грађана у покрајини и да поднесе Скупштини СФРЈ одговарајуће предлоге и измене и допуне савезних закона и других општих аката за које се оцени да не обезбеђују остваривање и заштиту тих слобода и права; 14. Савезни органи управе се обавезују да и даље наставе да предузимају мере и активности у вези са онемогућавањем притисака за исељавање и у том смислу оствариће сарадњу са надлежним органима у СР Србији и покрајини, а у складу са савезним законом; 15. СИБ ће редовно обавештавати Савезно веће о резултатима постигнутим у остваривању мера и активности које је оно утврдило и које су предузели савезни органи управе да се онемогући притисак који доводи до исељавања и стварање услова за оне који желе да се врате; 16. Савезно веће Скупштине СФРЈ очекује да ће поводом исељавања под притиском, Уставни суд СФРЈ обавестити Савезно веће о стању и проблемима остваривања уставности и законитости и да ће правосудни органи у федерацији предузети све неопходне мере за што ефикаснију заштиту загарантованих уставних права и слобода у покрајини и о томе редовно извештавати Савезно веће; 17. Савезно веће Скупштине СФРЈ указује на одговорност и улогу средстава информисања за истинито, благовремено и свестрано информисање јавности о стању у покрајини и о мерама и акцијама које се предузимају да се стабилизује и побољша стање у САП Косову; 18. Савезно веће Скупштине СФРЈ редовно ће пратити остваривање мера и активности које се предузимају ради онемогућавања исељавања под притиском и стварања услова за повратак оних који то желе и у складу с тим, утврђивати политику и доносити одговарајуће мере. („Одлучно против свих притисака”, *Политика*, 18. новембар 1982, 4 – 5).

487 „Сужен простор деловању непријатеља”, *Политика*, 24. децембар 1982, 4.

488 „Наставити организовану акцију на стабилизацији”, *Јединство*, 12. јануар 1983, 1.

489 „Постепено смиривање исељавања”, *Политика*, 9. фебруар 1983, 7. На заједничкој седници сва три већа Скупштине САП Косова, која је одржана 1. марта 1983. године, делегати су, између осталог, саслушали уводно излагање Рефика Агаја, члана ИВ, о спровођењу мера за заустављање исељавања лица српске и црногорске националности, за период септембар – децембар 1982. године. Рефик Агај је истакао: „Сужена је могућност за деловање непријатељских и антисамоуправних снага на овом простору. Таква организована активност је допринела побољшању међунационалних односа, стварању међусобног поверења, боље климе за заједнички живот свих народа и народности на Косову, због чега је у опадању исељавање Срба и Црногораца са Косова. Томе је допринело и појачано ангажовање државних, органа унутрашњих послова, правосуђа и других, који су благовремено откривали случајеве националистичког, и кабадахијског понашања”. Истакнуто је да је исељавање присутно и даље,

временски период: јесен и зима када су људи најмање покретљиви. На форумима у покрајини истицано је у првој половини 1983. године да је дошло до смиривања процеса иселавања, али да овај процес није заустављен.⁴⁹⁰ Извесно побољшање ситуације повезивано је са активностима и мерама које су предузимане. Међутим, било је и претеривања и хвалоспева у постигнутим резултатима, попут говора Фадила Хоџе у Таковици, који је одржао 5. фебруара 1983. године, када је истакао да је „непријатељ разбијен идеолошки, политички и организационо”, иако то није било тачно.⁴⁹¹

Ипак, чинило се да су ствари на стабилизацији стања током 1983. године ишле добрим током. Синан Хасани, председник ПК СК Косова, у говору који је одржао 4. марта 1983. године политичком активу покрајине, навео је да су у великој мери отклоњени проблеми у међунационалним односима, али да се иселавање наставило због психолошког притиска, мањинског осећаја и осећаја бесперспективности и да су због тога оцене појединих општина да нема принудног иселавања само делимично тачне, јер је и атмосфера несигурности била део притиска.⁴⁹² Да је постигнут успех на стабилизацији стања, признали су и форуми СР Србије. На седници Председништва ЦК СК Србије, која је одржана 17. марта 1983. године, на којој је разматрана активност на остваривању Платформе СКЈ о Косову, речено је да су активност и подршка који су дати СК и другим снагама у покрајини у борби против албанског националног покрета дали значајан допринос укупној стабилизацији политичких прилика. Оцењено је и да су у стабилизацији политичко-безбедносне ситуације у покрајини постигнути значајни резултати, али да још није задовољавајућа. Указано је да су смањени груби насртаји и отворени притисци на личност и имовину лица српске и црногорске националности, али да је стање и даље било

иако су мере предузете да се заустави, али у много мањем обиму. Делегати сва три већа су на одвојеним седницама прихватили извештај о мерама за спречавање иселавања лица српске и црногорске националности из покрајине. Међутим, на седници Већа општина, делегат Срећко Трифуновић, оспорио је неке податке и констатације о иселавању. Навео је да је за две године отишло 720 породица, са око 10.000 чланова, да је од 19 општина, у њих 16 иселавање било у порасту и да је највише забрињавало што се радило о радном и квалификованом становништву. Навео је и податак да је број ученика смањен за 2.380, односно 5%. Поставио је и питања зашто се у САП Косову није враћао већи број оних који су се иселили и шта је требало учинити да се процес иселавања коначно заустави. Нагласио је да је било и има недоследности и опортунизма у акцији за искорењивање узрока иселавања, да су многи узроци превазиђени, али многи нису, посебно равноправност грађана. Доказ за то било је потискивање кадрова српске и црногорске националности, па су у многим општинама на одговорним функцијама углавном били лица албанске националности, а српски и црногорски кадрови упућивани су у органе федерације несразмерно својој бројности. Делегат Драган Ђукић је инсистирао да се уради прецизна анализа зашто је иселавање и даље трајало, ако је побољшана политичко-безбедносна ситуација. Он је навео и податке који су указивали да је запошљавање лица српске и црногорске националности у последње две године било неповољно и да се за запошљавање и даље тражило познавање оба језика. (З. Зејнели, „Иселавање није стало, али је смањено ...”, *Политика*, 2. март 1983, 11).

490 З. З., „Како спречити иселавање”, *Политика*, 3. јун 1983, 5. Почетком 1983. године, у општинским покрајинским форумима констатовало се да је процес иселавања у последње време јењавао. (В. Симоновић, „Усвојена оставка Мухамеда Муљхађе”, *Политика*, 30. март 1983, 8).

491 „Лексикон фалсификата”, *Политика*, 6. фебруар 1983, 5 – 6.

492 С. Ристић, „Покренути све друштвене снаге”, *Јединство*, 7. март 1983, 3.

незадовољавајуће, јер нису успостављени услови за равноправан положај и живот свих грађана. Исељавање је и даље трајало и одражавало се и оптерећивало међунационалне односе. Постигнути су одређени резултати у заустављању процеса исељавања, али је оно и даље трајало у обиму који је забрињавао. Такође, охрабривао је повратак појединаца који су се иселили.⁴⁹³ Међутим, у српској јавности је указивано да су ствари биле далеко од идеалних.⁴⁹⁴

Плодна форумска активност о заустављању исељавања настављена је током јуна 1983. године. Разматрајући извештај о спровођењу закључака Савезног већа Скупштине СФРЈ о исељавању из покрајине под притиском, а који је сачињен од надлежних савезних органа, уз учешће представника СР Србије и САП Косова и упућен Скупштини СФРЈ, СИВ је на седници која је одржана 2. јуна 1983. године констатовао да је, у периоду од октобра 1982. до краја марта 1983. године, настављена активност на стабилизацији укупног политичко-безбедносног стања. Иако је активност била појачана, стање још није било задовољавајуће, јер се процес исељавања наставио. Иако су били видљиви неки резултати, нису били отклоњени сви узроци који су утицали на исељавање. Пре свега, није створена атмосфера потпуног поверења и сигурности за све грађане покрајине. Безбедносна ситуација у САП Косову се побољшала и у великој мери била стабилизована, констатовало се у извештају о исељавању који је СИВ усвојио.⁴⁹⁵ У разговорима делегата Скупштине СР Србије и делегата Савезног већа Скупштине СФРЈ, који су одржани 3. јуна 1983. године, о спровођењу Закључака Савезног већа Скупштине СФРЈ у вези са исељавањем под притиском из покрајине, а поводом припремања предстојеће седнице Савезног већа Скупштине СФРЈ која је требало да оцени стање и резултате мера које су садржали Закључци Савезног већа Скупштине СФРЈ од 17. новембра 1982. године, констатовало се да је предузето „низ активности и мера у циљу отклањања негативних појава и тенденција које су тешко нарушиле међунационалне односе, заједништво, братство и јединство после избијања контрареволуционарних догађаја на Косову. У току је процес диференцијације у свим срединама и борба против албанског национализма и иредентизма”.⁴⁹⁶ Иако су предузете бројне мере од

493 „Трајни задаци из Платформе”, *Политика*, 18. март 1983, 6.

494 Душан Чкребић, председник ЦК СК Србије, у интервјуу за *НИН*: „Српска нација у овој Југославији ужива пуну равноправност и ничим није угрожена, наравно, изузимајући иредентистички и националистички притисак на Србе и Црногорце на Косову који је још присутан и где међусобно поверење није још повраћено”. („Партија не може сама”, *НИН*, бр. 1684, 10. април 1983, 14 – 18).

495 Поред чињеница, у извештају су анализирани и постојећи прописи, својинско-правни односи, дејство органа безбедности, заштита имовине и друга питања повезана са исељавањем. У извештају се наводило да су притисци ради исељавања били присутни у мањем обиму него раније. У извештају се констатовало да је анализирано кривично законодавство и да се дошло до мишљења да нема потребе за изменама и допунама закона, јер су тадашњи закони пружали довољну заштиту. (С. Ђ., „Још није створена клима пуног поверења и сигурности”, *Политика*, 5. јун 1983, 7; „Још није створена клима потпуног поверења и сигурности”, *Политика*, 3. јун 1983, 5; С. Ђ., „Исељавање се наставља, иако су притисци мањи”, *Политика*, 6. јун 1983, 6; С. Ђ., „Колико су закони спорни”, *Политика*, 7. јун 1983, 6).

496 „Исељавање са Косова се наставља у забрињавајућем обиму”, *Политика*, 3. јун 1983, 5.

надлежних органа покрајине, републике и федерације ради отклањања узрока исељавања, у разговору је констатовано да оне нису дале очекиване задовољавајуће резултате, јер се процес исељавања наставио у забрињавајућем облику. Нису били отклоњени сви узроци који су утицали на исељавање, иако је политичко-безбедносна ситуација побољшана, као и рад државних органа у остваривању уставности и законитости. И даље су били присутни притисци на српско и црногорско становништво који су стварали осећај личне и имовинске несигурности. Зато што још није била створена атмосфера међусобног поверења и сигурности за безбедан и равноправан живот свих грађана у покрајини, закључено је да је потребна још интензивнија и доследнија борба за отклањање свих узрока исељавања.⁴⁹⁷

Тромесечна анализа о спровођењу мера и акција на заустављању исељавања из покрајине разматрана је на седници Скупштине САП Косова, која је одржана 16. јуна 1983. године.⁴⁹⁸ Ни на овој седници није дат одговор на питање шта је значило „исељавање под притиском”. Илија Ђукић, председник Скупштине САП Косова, указао је на седници да још није постојала анализа о томе шта су узроци као и то колико је који узрок утицао на исељавање.⁴⁹⁹ У погледу процеса исељавања још није било јединствених оцена и било је разлика у набрајању и редоследу узрока.⁵⁰⁰ Поред реалних оцена које су давале, неки појединци албанске националности и органи и организације из покрајине минимизирали су процес исељавања, док су појединци српске и црногорске националности, како из покрајине тако и из републике и федерације као и поједини органи и организације из СР Србије, тај проблем драматизовали. У складу са тиме је и јавност реаговала.

Извештај о спровођењу закључака Скупштине СР Србије о исељавању лица српске и црногорске националности из покрајине, разматран је и прихваћен на седници ИВ Скупштине СР Србије, која је одржана 27. јуна 1983. године. Извештај је сачинила радна група у сарадњи са ИВ Скупштине САП Косова, а о извештају је требало да средином јула расправља Скупштина СР Србије. Кључна констатација у извештају указивала је да предузете акције и мере за спречавање исељавања нису дале жељене резултате, па се зато морају утврђивати и спроводити додатне мере и акције за уклањање узрока исељавања и стварање услова за повратак оних

497 Исто. Делегати Одбора Савезног већа Скупштине СФРЈ за унутрашњу политику усвојили су, на седници која је одржана 15. јуна 1983. године, извештај о раду СУП-а СФРЈ у 1982. години. Стане Доланц, савезни секретар за унутрашње послове, у уводним напоменама је истакао да је безбедносна ситуација у САП Косову била знатно боља, али и нагласио да је непријатељ и даље деловао из дубоке илгале, примењујући и нове методе. За притиске је навео да их је било знатно мање и да се више примењивао психолошки притисак него сила. („Безбедносна ситуација у земљи повољна”, *Политика*, 16. јун 1983, 5).

498 М. Ђук, Д. Јанковић, „Процес исељавања није заустављен”, *Јединство*, 17. јун 1983, 1, 3.

499 З. Зејнели, „Не знају се сви узроци”, *Политика*, 17. јун 1983, 5.

500 Тихомир Нешић, Зејнел Зејнели, „Морамо остварити веће јединство”, *Политика*, 24. јун 1983, 5.

исељених који то желе. Задаци за трајно и ефикасно отклањање узрока исељавања наведени су у закључцима овог извештаја, али је речено и да сви ранији донети документи о исељавању остају на снази. У извештају се наводило да је у последњим месецима исељавање било најизраженије у Приштини и Титовој Митровици, али и другим места. Истицало се да су се исељавале породице и појединци који су били у радном односу, са добрим личним дохоцима и који су имали решено стамбено питање. Углавном су то били стручњаци, чланови СК и који су уживали углед у својим срединама, па је исељавање ових људи утицало и на опредељење других да се иселе. У закључцима се посебно наглашавало да је потребно обезбедити равноправност, личне слободе, сигурност, заједништво и поверење свих грађана у САП Косову, што је била основна претпоставка да се отклоне узроци исељавања.⁵⁰¹

На седници Одбора за правосуђе у Скупштини СФРЈ, која је одржана 28. јуна 1983. године, расправљало се о остваривању закључака које је Савезно веће Скупштине СФРЈ усвојило у новембру 1982. године. Делегат Миодраг Трифуновић навео је на седници да су мере предузимане, али да су резултати изостали или су занемарљиви и да извештај СИБ-а није давао одговор на питање где су узроци тога.⁵⁰² На седници Законодавно-правне комисије Савезног већа Скупштине СФРЈ, која је одржана последњег дана јуна 1983. године, расправљало се и о принудном исељавању из покрајине, а председник ове комисије, Бора Петковски, замерио је извештају СИБ-а што се у њему није спомињало исељавање лица македонске, турске и припадника других националности.⁵⁰³

У другој половини 1983. и почетком 1984. године, интензитет и комплексност писања у средствима јавног информисања о догађајима у покрајини били су слабији.⁵⁰⁴ Међутим, дивергентна мишљења била су видљива на сваком кораку. Тако се после предлога Митје Рибичича, председника Председништва ЦК СКЈ, који је 1983. године говорио да у САП Косово треба послати стручњаке и раднике, о коме су на одређен начин говорили и Никола Љубичић и Душан Чкребић приликом посете покрајини, чуло и мишљење да то представља трећу српску колонизацију у покрајини! Оваква мишљења наилазила су на осуду, јер је било јасно да су они говорили о помоћи коју је требало пружити покрајини у стручним и искусним кадровима.⁵⁰⁵ И

501 Р. Б., „Предузете мере не дају резултате”, *Политика*, 28. јун 1983, 6.

502 Д. Ивановић, „Циљ још није остварен”, *Политика*, 29. јун 1983, 8.

503 „Кога погађа експропијација”, *Политика*, 1. јул 1983, 4.

504 „Ко, где, шта, када, зашто”, *Политика*, 25. јануар 1984, 5.

505 Зејнел Зејнели, „Шта је рекао Кајтази”, *Политика*, 1. јул 1983, 7. Митја Рибичич, приликом посете Београдском универзитету у мају 1983. године, прецизно је навео: „Мислим да бисмо морали не само да зауставимо процес исељавања, него бисмо са друговима у Покрајини Косово морали да постигнемо споразум да почне процес досељавања радника и стручњака из редова свих народа и народности Југославије. Јер, Косову, ако хоће да напредује, треба хиљаде научних радника и стручњака из читаве Југославије који би, заједно са радним људима Косова, преузимали одговорност за сва она средства која Федерација удружује на Косову да дају стварне резултате и

касније су појединци из редова албанске националности иступали са тезом да програми који су доношени ради заустављања исељавања представљају нову српску колонизацију и угрожавање права албанског народа.⁵⁰⁶

Током јула 1983. године одржани су бројни важни састанци савезних, републичких и покрајинских форума. Прво је Савезно веће Скупштине СФРЈ разматрало, 6. јула 1983. године, извештај о раду СУП-а СФРЈ у 1982. години и извештај о исељавању из покрајине односно како су се спроводили закључци Савезног већа Скупштине СФРЈ из новембра 1982. године о исељавању лица српске и црногорске националности из покрајине. Закључак дебате је био да се политичко-безбедносна ситуација побољшавала, али се исељавање наставило.⁵⁰⁷ Потом је 8. јула 1983. године одржана 8. седница ПК СК Косова која је била посвећена остваривању Платформе СКЈ о Косову. На њој је Азем Власи истакао да су од њеног доношења постигнути значајни резултати на стабилизацији укупног стања, да су у великој мери снаге албанског националног покрета разбијене и да им је простор за деловање смањен као и да је процес идејно-политичке диференцијације дао значајне резултате.⁵⁰⁸ У Одбору за самоуправни систем Већа удруженог

да се тамо оспособе екипе које би што пре преузеле сопствену одговорност за даљи развој Косова ... Зато је, по мом мишљењу, перспектива Срба и Црногораца који живе на Косову у томе да и они уче албански, а не само да Албанци уче српскохрватски језик". („Сами смо себи главни непријатељи", *Политика*, 31. мај 1983, 8).

506 З. Зејнели, Д. Бећировић, „Људи одлазе и – помало се враћају", *Политика*, 7. новембар 1985, 7.

507 „Одлучност у сузбијању непријатеља", *Политика*, 7. јул 1983, 1. Колики је био значај исељавања, говори и податак да се за дискусију на овој седници јавило 46 делегата. Делегат Бора Денков, члан СИВ-а, истакао је да „исељавање Срба и Црногораца премашује објективне потребе и закономерности кретања становништва и да се оправдање исељавања, пре свега, економским разлозима поклапа са паролама иреденте". У одборима за унутрашњу политику и друштвено-политичке односе и за правосуђе и у законодавно-правној комисији оцењено је да су многи закључци Савезног већа Скупштине СФРЈ остали неостварени у домену правосуђа, запошљавања и образовања: нису изједначене цене уџбеника на албанском и српскохрватском језику, наставни програми нису значајно измењени, да је правосуђе било неажурно, јер је у 1982. години имало 103.000 незавршених предмета, да се приоритетно нису решавали спорови између лица различитих националности, да су и даље постојале препреке у запошљавању лица српске и црногорске националности, итд. Делегат Батрић Јовановић је навео да се још нису поништавали уговори о купопродаји имовине под притиском, да се физички насртаји на лица српске и црногорске националности још нису третирали као кривична дела, већ као прекршај, да су у образовним програмима унете само ситне измене, да није надокнађена штета грађанима српске и црногорске националности причињена за време пролећних немира 1981. године, да се још није приступило измени и допуни покрајинских и савезних закона за које је оцењено да их треба мењати. Батрић је навео и два случаја експропијације земљишта лица српске и црногорске националности: у Горњој Брезовици и Газиводама. Случај у Газиводама је назвао државним терором, јер је 55 породица избачено из кућа усред зиме и при том су им нуђени камиони да се селе за СР Србију! На расправи се чуло да је у покрајини било све мање физичких напада, али да је притисак и даље постојао, и да је и даље владала атмосфера неповерења. Делегат Светислав Јакшић је замерио што још није направљен програм повратка исељених у покрајину, али и доласка стручњака из свих крајева земље. (Д. Бујошевић, „Мало повратника на Косово", *Политика*, 7. јул 1983, 5).

508 Р. Негојевић, „Исељавање, један од најосетљивијих проблема Покрајине", *Политика*, 9. јул 1983, 6. Азем Власи је навео да се исељавање не сме посматрати само као проблем положаја и судбине српског и црногорског становништва, већ као суштинско питање заједништва и да на активности спречавања процеса исељавања морају да предњаче комунисти албанске националности. Предложио је и мере за отклањање узрока исељавања: друштвено-политичким и административним мерама морају се спречити сви притисци и атаци на имовину српског и црногорског становништва, доследно спроводити политику националне равноправности у области запошљавања, школовања, употребе језика, расподели станова и афирмацији културних вредности. (Исто).

рада Скупштине СР Србије расправљало се, 11. јула 1983. године, о извештају о спровођењу закључака Скупштине СР Србије о исељавању из покрајине. Чула се примедба да је извештај мањкав, јер није обухватао проблем појаве исељавања српског и црногорског становништва из Прешева, Медвеђе и Бујановца. Делегат Радмила Фифић указала је да се и хрватско становништво исељавало из покрајине после великих нереда албанског становништва 1981. године. Већина делегата је у расправи истицала да им је сметало што су се узроци исељавања тражили у економским факторима, иако је било и таквих, и наглашавала да је главни узрок масовног одласка био притисак.⁵⁰⁹ Потом је на седници Координационог одбора за међунационалне односе РК ССРН Србије, која је одржана 12. јула 1983. године, закључено да су резултати о спровођењу закључака о заустављању исељавања донетих на свим нивоима, од Скупштине САП Косова, Скупштине СР Србије, до Савезног већа Скупштине СФРЈ били далеко од задовољавајућих односно да нису одговарали уложеном труду ни утрошеном времену.⁵¹⁰ Исто је закључено на седници свих већа Скупштине СР Србије, која је одржана 22. јула 1983. године.⁵¹¹ Расправа у Скупштини СР Србије показала је да су делегати били незадовољни остваривањем закључака.⁵¹² У јавности је све више указивано на инертност надлежних органа у покрајини и на њих се бацала кривица за неспровођење договорених мера и активности.⁵¹³

ЦК СКЈ требало је да на једној од наредних седница анализира спровођење Платформе СКЈ о Косову. Председништво ЦК СКЈ прихватило је документ о томе, а који је урађен на основу анализа централних и покрајинских комитета СК (изузев ЦК СК Хрватске), затим СИБ-а и његових органа, комитета организације СКЈ у ЈНА и Привредне коморе СФРЈ. У материјалу се наводило да су постигнути велики резултати у стабилизацији прилика у покрајини, али више се говорило о слабостима и пропустима. Оцењено је да се стање у покрајини битно променило од доношења Платформе СКЈ о Косову новембра 1981. године. У документу се позивало на неопходност сталног разлучивања социјално-економских мотивација исељавања и исељавања под притиском. Због тога се у анализи Председништва ЦК СКЈ о остваривању Платформе СКЈ о

509 П. Јанковић, „Пренаглашени економски узроци исељавања”, *Политика*, 12. јул 1983, 5.

510 Р. Б., „Резултати не одговарају труду”, *Политика*, 13. јул 1983, 6.

511 В. Видаковић, Д. Вуковић, „Предузете мере и активности у раскораку”, *Јединство*, 23. јул 1983, 1 – 2.

512 Незадовољство је било видљиво и у иступу делегата Стевана Роглића: „Немојмо се либити, слободније уклањајмо све и свакога који нам смета, мењајмо превазиђене законе, прописе, окоштала решења и навике који су штетнији од највећег незнања и нехтења. Ако се то настави, поколења која долазе питаће нас зашто нисмо учинили оно што смо морали, баш као што и ова генерација сада пита оне који су водили политику уназад десет година ...”. (Петар Јанковић, Благоје Илић, Славица Чедић, Верица Рупар, „Методи непријатеља други – циљеви и стратегија исти”, *Политика*, 23. јул 1982, 5 – 6).

513 Делегати Комисије за представке и предлоге Скупштине СР Србије разматрали су, на седници која је одржана 14. јула 1983. године, извештај о спровођењу закључака Скупштине СР Србије о исељавању из покрајине. Већина дискутаната је изнела свој утисак са терена: „надлежни органи на Косову прихватају све резолуције, закључке и предлоге, признају и да притисака има, али – као да даље од тога не иду, нити остварују све то што је договорено и прихваћено”. (Славица Чедић, „Исељавање не јењава”, *Политика*, 15. јул 1983, 7).

Косову наводила неопходност борбе против оних који су минимизирали проблем исељавања и сводили га на социјално-економско питање, али и оних који су за свако исељавање тврдили да је резултат притиска. Према анализи, основни узроци исељавања били су осећај несигурности, мањински осећај, немогућност запошљавања и решавања стамбених питања, појаве међунационалне подвојености, лоши међуљудски односи, бирократска самовоља, фамилијарност, итд.⁵¹⁴

Упркос свим мерама и закључцима највиших органа САП Косова, СР Србије и СФРЈ исељавање није било заустављено. Посебно је исељавање висококвалификованих стручњака забрињавало, јер је привредна ситуација у покрајини била тешка.⁵¹⁵ Због тога је инсистирано на даљој активности ради спречавања исељавања.

Председништво ПК СК Косова објавило је закључке 26. новембра 1983. године са свог дводневног заседања о исељавању лица српске и црногорске националности из покрајине. Овим документом су конкретизовани задаци свих субјеката у САП Косову на заустављању исељавања. Председништво ПК СК Косова констатовало је да се исељавање наставило у обиму који је забрињавао, посебно у општинама Приштина и Титова Митровица и указало да су исељавање подстицали конформизам, опортунизам, нејединство, међунационални ексцеси, националистичко и иредентистичко деловање, економски, социјални и други проблеми у покрајини.⁵¹⁶

514 „Још нису сви изашли из својих старих љуштура”, *Политика*, 28. јул 1983, 6.

515 Тома Милић, „Стручњак потребнији од новца”, *Политика*, 7. септембар 1983, 6. Последице исељавања осећале су се на Универзитету, средњим школама, здравству, органима управе, пољопривредним и другим организацијама. Стручњаци који су имали добра примања, станове, углед и добре услове за стручно усавршавање одлазили су из покрајине због нестабилних политичких прилика. Било је много пропуста у запошљавању. Од септембра 1980. до септембра 1982. године, број новозапослених лица албанске националности порастао је на око 14.500, а број лица српске и црногорске националности се смањило. Брзо се мењао национални састав радника, јер где год је одлазио радник српске националности приман је радник албанске националности. Конкурси се и даље тражило познавање албанског и српскохрватског језика, чак и за места за која то није потребно. Све се радило према националном саставу становништва, односно према броју запослених у радним организацијама, па су тако и директори постављани, у складу са националним саставом. Неправде су посебно забрињавале: „Примање једног машинског инжењера албанске народности по конкурс у Млинско-пекарску организацију у Косову Пољу из Тетова, који је тражио стан, а не инжењера српске националности из суседног села Бресја, који не тражи стан – неизбежно је оставило шире последице”. (Исто).

516 Н. С., „Заустављање исељавања – део свакодневне идејно-политичке активности”, *Јединство*, 28, 29. и 30. новембар 1983, 3. Како би се зауставило исељавање, Председништво ПК СК Косова је у 15 тачака сврстало питања којима је требало убудуће посветити највећу пажњу: 1. Борба против албанског национализма и иредентизма и свих облика непријатељске делатности; 2. Отклањање националистичко-иредентистичке индоктринације омладине; 3. Разобличавање непријатељске суштине парола „Косово република”, „Етнички чисто Косово”, „Република Албанаца у Југославији”; 4. Раскринкавање издајничке суштине албанског национализма и иредентизма и њихову антисрпску, антицрногорску и антијугословенску идеологију; 5. Отклањање психолошког осећања несигурности код лица српске и црногорске националности; 6. Доследно остваривање Устава и закона; 7. Ефикасније решавање економских проблема; 8. Борба против друштвено штетних појава; 9. Борба за остваривање националне равноправности у свим сферама друштвеног живота; 10. Захтевало се да српски и црногорски комунисти одустану од куповине плацева и кућа ван покрајине; 11. Захтевало се сузбијање шпекулација у размени станова; 12. Приоритет код запошљавања требало је дати породицама који немају ни једног запосленог, као и младим и школованим кадровима свих

Поред борбе против албанског национализма, борба се водила и против српског и црногорског национализма и стварања антиалбанског расположења.⁵¹⁷ Албански национализам подстицао је српски и црногорски.⁵¹⁸ Небих Гаши, члан Председништва САП Косова, навео је 1984. године да су исељавање подстицали албански иредентисти и националисти, али да су били криви и српски и црногорски националисти који су стварали осећање о наводном недостатку перспективе за заједнички живот у покрајини.⁵¹⁹ Азем Власи је тврдио да се српски национализам артикулисао „у кухињама великосрпског национализма ван Косова”.⁵²⁰ Мишљење да је српски национализам стваран и подстицан од појединаца из СР Србије егзистирало је код већине албанских функционера из покрајине.

Састанком ЦК СКЈ завршен је форумски рад у 1983. године. ЦК СКЈ је на седници која је одржана 20. децембра 1983. године разматрао остваривање Платформе СКЈ о Косову и утврдио задатке СК на даљем спровођењу овог документа.⁵²¹ Општи закључак је био да се напредовало у стабилизацији политичке ситуације у покрајини, али да је непријатељско деловање још

националности; 13. Објективно и одговорно разлучити две појаве: исељавање под притиском и одлазак који је мотивисан социјално-економским разлозима; 14. Повратак одсељених; 15. Упозорено је да се, они који самоиницијативно напуштају покрајину и запошљавају се у савезним и републичким органима и организацијама, не могу сматрати кадровима покрајине. („Доследно по Уставу”, *Политика*, 27. новембар 1983, 6).

517 „Заустављање исељавања прворазредан задатак”, *Политика*, 19. децембар 1983, 5.

518 Илијаз Куртеши, председник ПК СК Косова, указивао је на проблем нарастања албанског и српског национализма: „Албански национализам и иредента покушавају да унесу мржњу код албанских маса против српског, црногорског и других народа, окривљујући их за многе недаће албанског народа у прошлости и садашњости, подстичући сепаратистичке тенденције, тражећи етнички чисто Косово, инсистирајући на пароли 'Косово – република' и на разбијању Југославије као заједнице равноправних народа и народности. Српски и црногорски националисти такође покушавају да развију нетрпељивост и мржњу према Албанцима, доказујући како није могуће живети заједно на Косову, оптужујући цео албански народ за непријатељске акције националиста и иредентиста”. („Поверење у акцију комуниста”, *Политика*, 11. јул 1983, 5).

519 В. Р., „Стање на Косову много боље”, *Политика*, 14. март 1984, 6.

520 Зоран Јеличић, „Наши национализми”, *НИН*, бр. 1834, 23. фебруар 1986, 17.

521 Милан Милошевић, Стеван Никшић, „Циљеви још далеко”, *НИН*, бр. 1721, 25. децембар 1983, 7 – 9. „Више узајамног поверења”, *Политика*, 21. децембар 1983, 5. На седници ЦК СКЈ о остваривању Платформе СКЈ о Косову, која је одржана 21. децембра 1983. године, Драгослав Марковић је у уводном реферату навео да је Платформа и даље била основа будућег деловања, да је анализа указивала на значајан напредак, да непријатељско деловање није заустављено, да је иредента прешла на илегалан рад, прилагодила се новим условима, фокусира се на мање диверзије и ексцесе који су уносили узнемирење и неспокојство код јавности, настављало се са националистичком индоктринацијом, растурањем летака, парола, итд. Скренуо је пажњу да је поред активности албанског национализма и иредентизма дошло и до појаве других национализма, како у покрајини тако и у другим деловима земље и јачања сепаратистичких и унитаристичких тенденција. Навео је да је СК успешно сузбијао ширење антиалбанског расположења и да је југословенска заједница у последњих десетак година издвојила знатна средства за убрзани развој покрајине, па је нетачан био навод албанских националиста да су се експлоатисањем покрајине убрзано развијали СР Србија и СФРЈ. („Учињено доста али не колико је требало”, *Политика*, 21. децембар 1983, 1 – 3).

постојало.⁵²² На крају седнице усвојени су закључци о задацима СК у остваривању Платформе СКЈ о Косову, али није било места задовољству.⁵²³

Прва година у којој није било израженијих покушаја обележавања великих нереда албанског становништва, нити покушаја да се изађе на улице је 1984.⁵²⁴ Током 1984. године стално се истицало да је исељавање јеђавало, али је све мање било и лица српске и црногорске националности који су економски били способни на исељавање.⁵²⁵ На седници Председништва САП Косова, која је одржана 30. јануара 1984. године, разматрана је анализа о оцени уставности

522 До краја 1983. године, значајан напредак постигнут је у стабилизацији укупног стања у покрајини, идејно-политичкој диференцијацији (иако не у свим срединама), кадровској обнови руководства СК, органа безбедности и организација друштвене самозаштите, док се на плану одговорности, поштовања законитости и уставности и поред многих недостатака радило другачије него пре пролећних немира 1981. године. У образовању је радикално пресечен негативни утицај из НСР Албаније, а националистички и иредентистички садржаји одстрањени су из наставних планова и програма. („Учињено доста али не колико је требало”, *Политика*, 21. децембар 1983, 1 – 2). ЦК СКЈ је оценио да су уложени значајни напори на остваривању задатака из Платформе СКЈ о Косову и остварени значајни резултати. Политичко-безбедносна ситуација у покрајини је била знатно побољшана, а томе су допринели идејно-политичка акција, законске и друге мере којима је сузбијено отворено непријатељско деловање. Због тога што је организована и масовна акција онемогућена, непријатељ је променио тактику и деловао из илегалности. Стабилизацији стања је допринела акција СК Косова на промени идејно-политичке оријентације, превазилажењу сопствених слабости и прогуста, на идејно-политичком, организационо-акционом и кадровском оспособљавању својих организација и органа за свакодневну борбу. Томе су допринеле и активности ССРН, Савеза синдиката, Савеза социјалистичке омладине, СУБНОР-а, итд. СК Косова је спроводећи идејно-политичку диференцијацију допринео оздрављењу стања у покрајини. Ипак, резултати нису били задовољавајући, јер борба није била једнако присутна у свим радним и друштвеним срединама: било је још отпора акцији СК, опортунизма, отворених иступања албанског националног покрета, негде је идејно-политичка диференцијација текла споро. Такође, вођена је и акција против стварања антиалбанског расположења. Помоћ савладавању свих проблема и помоћ у борби за стабилизацију стања пружили су СК Србије и СКЈ и све остале организације у земљи. У извршавању утврђених обавеза било је неблаговремености и непотпуности, недовољне ширине и одсуства организоване сарадње у разним облицима друштвеног живота и рада. („Шта је све предузето”, *Политика*, 22. децембар 1983, 7).

523 „Више узајамног поверења”, *Политика*, 21. децембар 1983, 5. „Шта је све предузето”, *Политика*, 22. децембар 1983, 7. На основу датих оцена, ЦК СКЈ је утврдио даље непосредне задатке на спровођењу Платформе СКЈ о Косову: 1. Рад на спровођењу задатака из Платформе мора се наставити у свим срединама, а посебно је неопходно посветити пажњу свестранијој анализи и расветљавању узрока свих садржаја и носилаца национализма и борби против тих тенденција и снага. СК треба да настави борбу за даљи развој социјалистичких самоуправних односа, за стабилизацију економских и друштвених прилика, за бржи друштвено-економски развој, за борбу против национализма и шовинизма у земљи, антисоцијалистичких, антисамоуправних и непријатељских снага и тенденција, за даље спровођење идејно-политичке диференцијације у свим срединама. У борби против узрока и последица контрареволуционарних догађаја треба да предњаче комунисти покрајине, а највећу одговорност имају припадници већинског албанског народа. Сваки народ и народност се мора борити против национализма у сопственим редовима и треба се борити против стварања антиалбанског расположења и реваншистичког деловања; 2. Истиче се стална обавеза СКЈ и СК Косова на идејно-политичком и организационо-акционом оспособљавању чланства, организација и органа СК и њиховом јединственом деловању на постављеним задацима. Такође, истиче се обавеза даљег развијања и остваривања система социјалистичког самоуправљања. Обавеза супротстављања ширењу разних неистина које су усмерене на дисквалификацију комуниста и руководећих кадрова који се боре против национализма и иредентизма. Посебна пажња се мора поклонити идејно-политичком и васпитном раду са омладином. Отклањати подвојеност у њеним редовима и развијати братство и јединство у њеним редовима; 3. СК мора поклонити изузетну пажњу ефикасном решавању актуелних питања друштвено-економског развоја покрајине. Акцијама и мерама створити услове за брже развијање и јачање привреде у покрајини; 4. Потребно је веће и стално и широко ангажовање на објашњавању контрареволуционарног садржаја и циља пароле „Косово – република”, као основног пропагандног средства албанских националиста и иредентиста; 5. Борба за стварање услова за заустављање процеса исељавања и за повратак исељених; 6. ЦК СКЈ истакао је потребу да органи у покрајини, САП Војводини и СР Србији уложе даље напоре да се разматрају и решавају преостала отворена питања односа у СР Србији; 7. Потреба да се даље ради на јачању и оспособљавању система општенородне одбране и друштвене самозаштите у покрајини. 8. Потреба за даљим активностима СК, посебно у покрајини у области васпитања,

и законитости закона и прописа који су уређивали питање равноправности народа и народности. На њој је закључено да у покрајинским законима, општинским статутима и другим прописима и самоуправним општим актима организација и самоуправних заједница у покрајини нису уочене одредбе којима су нарушавана уставна начела о равноправности народа и народности! Председништво САП Косова заложило се за потпуну примену закона у пракси и за њихово дограђивање, јер је управо код спровођења закона долазило до неправилности и одступања, а који су се после одражавали на лоше међуљудске односе и на остваривању равноправности, посебно на равноправну употребу језика и писма.⁵²⁶

Током 1984. године, као једна од метода заустављања исељавања, појавила се иницијатива за формирање нових општина у покрајини. Таква иницијатива за формирање општине Штрпце пристигла је од грађана Сиринићке жупе због „маћехинског односа општине Урошевац”.⁵²⁷ Приликом посете Бранка Пешића, председника Скупштине СР Србије, месној заједници Штрпце 25. августа 1982. године, представници ове месне заједнице пожалили су се да им је општина Урошевац по ниској цени експроприсала 40 хектара ливада и пашњака да би их претворила у викенд зону и касније их, по вишим ценама, продавала албанским приватницима за градњу викендица.⁵²⁸ У овој месној заједници живело је углавном српско и црногорско становништво, па је у српској јавности указивано да се на овај начин мењала национална структура становништва.⁵²⁹

Током прве половине 1984. године није забележен значајан форумски рад. Изузетак је седница ПК СК Косова, која је одржана 25. јуна 1984. године, на којој је оцењено да се у остваривању националне равноправности у запошљавању у највећем броју средина у покрајини водило рачуна.⁵³⁰ Пажњу завређује и фебруарска седница ПК СК Војводине која је осудила

образовања, науке и културе; 9. Потреба за обезбеђивањем јединственог приступа у области информисања у третману спровођења Платформе; 10. Основу деловања према НСР Албанији и даље представљају оцене и ставови који су донети у Платформи; 11. ЦК СКЈ налагао је свим члановима, организацијама и органима СК да наставе деловање на остваривању задатака из Платформе и ових закључака. Остваривање закључака ће редовно пратити ЦК СКЈ. („Наставити активност одлучно и одговорно”, *Политика*, 22. децембар 1983, 7 – 8).

524 „Највећи проблем исељавање”, *Политика*, 15. јун 1984, 6.

525 Тома Милић, „Одлазе због удаје”, *Политика*, 6. август 1984, 6.

526 „Подједнако уважавање језика и писма”, *Јединство*, 31. јануар 1984, 1, 3. Указивано је да су улице, саобраћајни знаци и друге важне ствари у покрајини написани само на албанском језику. Тако се на налепници за препоручене пошљике поште у Пећи налазио само албански топоним – Пеја. (Милутин Ђуричић, „Зашто изостају неалбански називи”, *Политика*, 4. фебруар 1984, 14).

527 Зоран Костић, „Пашњаци за туђа стада”, *Политика*, 18. март 1984, 6. У Сиринићкој жупи је 2/3 становништва било српске националности. Међутим, нерешени комунални проблеми, незапосленост и проблеми око правичне накнаде за експропријацију земљишта за изградњу туристичких објеката и издвајање викенд зоне на Брезовици за изградњу приватних кућа, утицали су на незадовољство и исељавање, али и узурпација пашњака од мештана из Суве Реке и Ђаковице који су терали своја стада на те пашњаке. (Исто).

528 Н. Селмановић, П. Јанковић, „Имамо снаге да решимо тешкоће”, *Политика*, 26. август 1982, 6.

529 Снежана Митевић, „Плацеви за 'одабране'”, *Политика*, 8. септембар 1982, 12.

530 Н. Сарић, Р. Барјактаровић, „Одлучнији заокрет у понашању”, *Јединство*, 26. јун 1984, 1, 3, 4.

притиске који су доводили до исељавања из САП Косова.⁵³¹ Међутим, друга половина 1984. године донела је значајне активности, превасходно на савезном нивоу.

Сретен Комадина из Титове Митровице поднео је захтев Уставном суду СФРЈ за покретање поступка оцене уставности и законитости рада комисије за утврђивање узрока исељавања лица српске и црногорске националности из покрајине. Уставни суд СФРЈ је на седници, која је одржана 11. јула 1984. године, разматрао овај захтев и прихватио предлог да суд заузме став или донесе одлуку по овом питању, јер „има на Косову општина где се противуставно не дозвољава исељавање и оним лицима која нису изложена било каквим притисцима, већ једноставно имају објективну потребу да промене место боравка”.⁵³² Ова иницијатива није решена током 1985. године, али је опет скренула пажњу јавности на проблем са

531 „Појачати битку за стабилизацију”, *Јединство*, 16. фебруар 1984, 1, 4, 5.

532 М. Ћ., „О праву на исељавање ...”, *Политика*, 12. јул 1984, 8. Сретен Комадина из Титове Митровице је 15. маја 1984. године поднео иницијативу Уставном суду СФРЈ о оцени уставности и законитости рада општинских комисија за утврђивање узрока исељавања лица српске и црногорске националности из САП Косова. У иницијативи је тврдио да се крши Устав СФРЈ, јер се спорним одредбама отежавало слободно кретање грађана и онемогућавало запошљавање ван покрајине. У расправи на седници Уставног суда СФРЈ, која је одржана 20. марта 1985. године, поводом информације судије Рамадана Вранићија који је био судија извештач у овом случају, закључено је да је потребно додатно истраживање и боље осветљавање уставно-правног аспекта целог проблема, како би Уставни суд СФРЈ могао да оцени да ли су начин образовања и рад комисија у складу са Уставом СФРЈ. На седници је констатовано да су одређене комисије прекорачиле задатак анализе узрока исељавања. Тако је у општини Пећ комисија имала право да даје сагласност за исељавање, а у општинама Приштина, Титова Митровица, Призрен и Гњилане СУП је био везан оценом комисије о разлозима исељавања. Спорна су била и овлашћења комисија, јер је у неким случајевима од става комисије зависило исељавање, а став комисије утицао је и на рад других управних органа у општини, али и судова који нису хтели да укњиже продаје некретнина. Уставни суд СФРЈ донео је одлуку да се прибаве још неки подаци, имајући у виду да је комисија САП Косова скренула пажњу општинским комисијама да оне не могу давати сагласност за исељавање, полазећи од тога да се за годину дана атмосфера у покрајини побољшала. („О исељавању Срба и Црногораца са Косова”, *Политика*, 21. март 1985, 6).

формирањем покрајинских општинских комисија за спречавање исељавања.⁵³³ Свој шокантни епилог добила је 1986. године.⁵³⁴

Приликом разговора делегата Савезног већа Скупштине СФРЈ са руководством и представницима извршних органа Скупштине САП Косова, који су одржани 6. септембра 1984. године у Приштини, наведено је да су све више одлазили и припадници хрватске, ромске, муслиманске и других националности. Такође, указано је на неопходност израде програма повратка исељених у САП Косово, иако су неке општине имале неке договоре и активности о томе.⁵³⁵

На седници Одбора за правосуђе Савезног већа Скупштине СФРЈ, која је одржана 11. септембра 1984. године, поновљена је оцена из ранијих извештаја о исељавању из покрајине да је било много опортунизма, пропуста и пристрасности у раду правосудних органа у покрајини, па су имали део одговорности за створену климу несигурности и неповерења која је

533 На седници Уставног суда СФРЈ, која је одржана 4. децембра 1985. године, одлучено је да судија известилац у овом случају Рамадан Вранићи, који је предложио да се иницијатива не прихвати, још једном преиспита своју одлуку и понуди коначан предлог у року од две недеље. Рамадан Вранићи је дао до знања да не може мењати мишљење. На седници, судије нису оспоравале наводе из иницијативе да оснивање оваквих комисија и њихов рад ограничава уставно право на слободу кретања и настањивања и да су својим радом доприносили одуговлачењу приликом давања сагласности за одлазак из покрајине, као и да су онемогућавали запошљавање ван покрајине кад је неко већ нашао посао. При том, није се потценила добра намера приликом стварања ових комисија, али се сумњало у њихов метод рада. Једна од примедби је била зашто се разговор са лицима који су желели да напусте САП Косово обављала у СУП-у, јер за то није постојала законска основа. Судије су у расправи инсистирале да се утврди да ли су ове комисије имале основу у закону, јер Уставни суд САП Косова није нашао било какву неправилност, одбијајући иницијативу: „Из решења о образовању комисија Извршног већа Скупштине општине Титова Митровица не произилази да се комисији даје овлашћење којима се ограничава Уставом зајемчено право грађана на слободу кретања и настањивања”. На седници Уставног суда СФРЈ било је и мишљења да је иницијатива, у ствари, пледоаје за исељавање, а не против њега и да су општинске комисије само помоћна административна мера која је требало да онемогући исељавање, а да ће оно престати када се обезбеди лична сигурност грађана. На седници је речено да је исељавање највећа повреда Устава СФРЈ, али да се не може прихватити да се неуставним методама штите људска права угрожених људи. Због тога је наглашено да је једно образовати комисију, а друго дати јој надлежност које нису уставне. На седници се чуло да је било доста непрецизности приликом образовања ових комисија, да се оне понашају као органи управе који утичу на поступак и надлежност тих органа. Судија известилац Рамадан Вранићи истакао је да су комисије спречавале људе да се исељавају и додао да се управо због тога можда и може говорити о уставности њиховог рада. Он, међутим, није нашао ништа неуставно приликом њиховог образовања, јер су комисије „једино помоћна тела која не доносе управна акта, већ само сигнализирају другима на невоље око исељавања”. (Д. Букумировић, „Исељавање под притиском – највећа повреда Устава”, *Политика*, 5. децембар 1985, 5).

534 Уставни суд СФРЈ одлучио је, 4. јуна 1986. године, да не покреће поступак за оцену уставности решења о образовању комисије о исељавању у Титовој Митровици. Образложење је било потанко: ИВ су Уставом и законима овлашћена да образују радна тела, па је самим тим и оснивање комисија за испитивање узрока исељавања српског и црногорског становништва у покрајини било у складу са Уставом. Уставни суд СФРЈ је на основу обимне документације одлучио да су и остале општинске комисије за исељавање формално-правно уставно формиране, осим Гњилана и Ђаковице. Ове општине нису доставиле решења, већ извештаје о формирању комисија, па ће Уставни суд СФРЈ поново одлучивати о њима када му се доставе та решења. Уставни суд СФРЈ је констатовоао и да су неке комисије прекорачивале овлашћења и да је њихов рад одударо од Устава и закона. Међутим, у наставку је наведено да је таква пракса заустављена 1984. године интервенцијом покрајинског ИВ. Зато ће Уставни суд СФРЈ писмом обавестити Скупштину СФРЈ о свим чињеницама и појавама у вези са радом комисија за исељавање, а са циљем да и Скупштина допринесе да се битка за спречавање исељавања води уставним средствима. („Комисије за исељавање – уставне”, *Политика*, 5. јун 1986, 5).

535 „Исељавање не престаје”, *Политика*, 7. септембар 1984, 8. О разговорима о друштвеном положају ромског становништва с краја 1984. године видети: М. Чупић, *н. д.*, 219 – 222.

стимулисала исељавање. Да је питање исељавања почело да се разводњава, што је за последицу имало апатију код грађана и појачану активност свих верских заједница, указивала је делегат Невенка Новаковић.⁵³⁶ Сутрадан је у одборима Савезног већа Скупштине СФРЈ за друштвено-политичке односе и за унутрашњу политику оцењено да се не може говорити о стабилном стању све док траје процес исељавања лица српске, црногорске и других националности из покрајине. Због тога је констатовано да закључци о спречавању исељавања нису остварени.⁵³⁷

Савезно веће Скупштине СФРЈ је, на седници која је одржана 27. септембра 1984. године, по трећи пут расправљало о проблему исељавања лица српске и црногорске националности из покрајине под принудом. Први пут је расправљало у новембру 1982. године, када су донети и закључци, а други пут у јуну 1983. године. Седница је без прекида трајала шест сати, а у расправи је учествовало двадесетак делегата. Из расправе је извучен закључак да су предузете мере и акције на заустављању процеса исељавања дале одређене резултате, али да су још биле далеко од очекиваног. Скупштински ставови из 1982. и 1983. године донети су јединствено и договорно, али је на овој седници било доста упадљивих разлика у мишљењима. Пре свега између делегата из СР Србије и САП Косова, али и делегата из других делова СФРЈ. Разлике су се тичале оцене ситуације и узрока исељавања, употребе националних кључева при запошљавању и упису на вишим и високим школама, коришћења заставе, куповине српске и црногорске имовине, итд.⁵³⁸ На крају се дошло до договора да се донесу радни закључци, што је

536 „Суд спор, исељавање убрзано”, *Политика*, 12. септембар 1984, 7. Одличан ретроспективни текст о исељавању видети: Живорад Игић, „Три године после”, *НИН*, бр. 1760, 23. септембар 1984, 16 – 17.

537 Б. Магић, „Спречити бруталност и насиље”, *Политика*, 13. септембар 1984, 5. Расправа у овим одборима указивала је на тренутно стање. Боро Денков подвукао је да су предузимане мере више утицале на повратнике него на оне који су намеравали да се одселе. Скренуо је пажњу на појаву рафинираних облика притисака, у виду организованог прикупљања новца, уз помоћ емиграције у иностранству, за организовани откуп имања од лица српске и црногорске националности: „Док смо се спорили и натезали око узрока исељавања с Косова – дајући предност час притисцима иреденте час економским разлозима – с мапе ове покрајине нестало је, као станишта Срба и Црногораца, шест стотина насеља. За четири године, од контрареволуције, дакле до данашњих дана, Косово је напустило двадесет хиљада Срба и Црногораца. Тачан број Турака, Македонаца, Хрвата, Рома и припадника других народа и етничких група – који су се такође селили из истих разлога из којих су то чинили Срби и Црногорци, али о којима се, с бригом о тону, бар до сада није говорило – још није поуздан”. Делегат др Миодраг Трифуновић указивао је на другу страну слабљења обима исељавања: „Пошто су се многи већ иселили, број оних који се селе смањује се, јер више и нема ко да се сели”. Најупечатљивији иступ имао је делегат Зарија Мартиновић, позивајући да се насиље и терор у покрајини морају неодложно спречити: „Јер, док ми мучимо муку утврђујући шта је у чијој надлежности иредента постаје надлежна за све”. (Исто).

538 У расправи је делегат Батрић Јовановић навео да закључци скупштине из 1982. године нису доследно спроведени и да је један од разлога тај због тога што су постојале разлике међу југословенским комунистима о оцењивању узрока и последица активности албанског националног покрета у покрајини. Као разлоге за исељавање је навео: нису исправљене неправде које су албански националисти и шовинисти нанели лицима српске и црногорске националности; нису поништени купопродајни уговори склопљени под принудом; нису исправљене незаконитости приликом експропријација; постојање националних кључева приликом запошљавања и уписа на више и високе школе; фаворизовање двојезичности; није извршена рехабилитација оних комуниста који су се борили против антијугословенске политике бивших руководиоца у покрајини. Јаким Спиров, судија Уставног суда СФРЈ, навео је да Уставни суд СФРЈ није пронашао неуставност закона у покрајини који су доводили до исељавања и сматрао да су угрожавање права и слобода грађана српске и црногорске националности у покрајини били

и урађено.⁵³⁹ На седници је, у уводном излагању, Бора Денков сажето указао на тренутну ситуацију: активности на спречавању исељавања спроводили су се на свим нивоима – од општине до федерације; побољшавала се политичко-безбедносна ситуација у покрајини, али је још постојало непријатељско деловање; побољшавала се ефикасност органа безбедности у откривању непријатељских група; пропаганда из НСР Албаније и рад албанске обавештајне службе померили су тежиште деловања ка албанској емиграцији; појавио се нови вид притиска за исељавање економским средствима: организовано скупљање средстава и откуп српских и црногорских имања по високим ценама; постигнути су одређени резултати, али су далеко од очекиваних. На крају седнице, делегати су усвојили радне закључке којима се усвајао извештај СИБ-а о исељавању. Међутим, Савезно веће Скупштине СФРЈ сматрало је за потребно појачати акцију за спречавање исељавања из покрајине и инсистирало на јачању правосудних органа, а СИБ-у се налагало да размотри иницијативу о изменама и допунама неких закона.⁵⁴⁰

Обзиром да је у општини Приштина исељавање било најизраженије, донети су крајем 1984. године Закључци, а који су се односили на запошљавање исељених лица српске и црногорске националности. Приштински програм повратка исељених лица српске и црногорске националности о запошљавању изазвао је велико интересовање. За само два месеца од доношења програма запослено је 60 повратника.⁵⁴¹

Упркос широкој и интензивној политичкој акцији СК, бољим и стабилнијим политичким приликама, статистика и политичке оцене упозоравале су да се исељавање лица српске и црногорске националности наставило и после четири године од великих нереда албанског становништва. Исељавање је било мање по обиму и интензитету, али и даље присутно, а велику

последича недоследне примене и непоштовања закона и других прописа. Делегат Аслан Фазлију је навео да се ситуација у покрајини побољшавала захваљујући мерама и активностима које су предузимане, да је исељавање под притиском и даље постојало, али да се смањивало. Он је указао на чињеницу да је било мање насртаја на личност и имовину лица српске и црногорске националности него раније и да надлежни органи у покрајини нису имали податке о томе да се неко удружује и да се новцем сумњивог порекла из иностранства купују по високим ценама имања лица српске и црногорске националности и да тога у покрајини нема. Делегат Душица Жорић из покрајине говорила је о злоупотреби националног кључа при запошљавању. Сматрала је да национални кључ није био у складу са Уставом СФРЈ према ком су сви грађани били једнаки при запошљавању, без обзира на националност или неко друго својство. Она је сматрала да су се увођењем националног кључа фаворизовала лица албанске националности и тврдила да је у покрајини постојала мајоризација већинског албанског народа. (Драгош Ивановић, Ружа Ћирковић – Матић, „Сами закони не могу спречити исељавање са Косова”, *Политика*, 28. септембар 1984, 5 – 6).

539 Расправа у Савезном већу Скупштине СФРЈ, која је одржана 28. септембра 1984. године, о спречавању исељавања из покрајине је на претходна два закључка (из 1982. и 1983.) додала још један закључак, и то овај пут радни. То је био компромис између два захтева: једних делегата који су тражили да се усвоје стари закључци и оних других који су тражили нове закључке са још одређенијим мерама. (Драгош Ивановић, „Која мачка лови мишеве”, *Политика*, 30. септембар 1984, 5).

540 Драгош Ивановић, Ружа Ћирковић – Матић, „Сами закони не могу спречити исељавање са Косова”, *Политика*, 28. септембар 1984, 5 – 6.

541 „За два месеца запослено 60 повратника”, *Политика*, 2. март 1985, 5.

заслугу за наставак процеса исељавања имало је деловање албанског националног покрета. Међутим, приштинско *Јединство* упозоравало је почетком 1985. године и на опасност од српског и црногорског национализма: „Иако је изван сваке сумње да су албански национализам и иредентизам превасходни катализатор и да су творци међунационалног неповерења и атмосфере несигурности, допринос српског и црногорског национализма процесу исељавања српског и црногорског живља нити је безазлен нити је, и фактографски и политички посматрано, занемарљив. Угроженост Срба и српства на Косову је честа тема разноразних 'политичких анализа, процена и оцена', у кафанама, канцеларијама и на разноразним седељкама. Оно што је урађено на отклањању и узрока и последица иредентистичке контрареволуције, на тим местима не само да се минимизира, већ се без изузетака сумњичи и пориче. Неверица у органе и људе у органима, без обзира на њихову националну припадност, етикетирање и органа и људи без аргумената (чак и онда када се ради о људима чији лични допринос и ангажовање уливају несумљиво поверење, као недавно у примеру етикетирања Рахмана Морине у писму читаоца једног листа) реално су допринос управо оном циљу који има и албанска иредента. У арсенал таквог понашања спада и познато 'бусање у националне груди' на славама и прославама, а ћутање и прећуткивање у име сопственог мира и за рачун свога каријеризма онде и онда кад се тражи критичка реч и акција”.⁵⁴² Затегнути међунационални односи неминовно су подстицали национализам, а који је био сваке године све присутнији у јавности.

И у 1985. години средства јавног информисања наставила су да указују на неравноправан положај српског и црногорског становништва у САП Косову. Због лоших међунационалних односа у предузећима „Косовотранс” и „Хортикултура”, радници српске и црногорске националности упутили су жалбу Председништву ОК СК Приштине. У овим предузећима на руководећим местима није било припадника српске и црногорске националности.⁵⁴³ Проблем исељавања је и током 1985. године доминирао у средствима јавног информисања. У једном чланку наводило се да се у последње четири године из покрајине одселило близу 20.000 лица српске и црногорске националности.⁵⁴⁴ На 16. седници ЦК СКЈ, која је одржана 5. марта 1985. године, било је и речи о приликама у покрајини, па је оцењено да је неуједначен однос у СФРЈ према процесу исељавања и другим питањима у САП Косову негативно утицао на стварање бољих услова за решавање процеса исељавања.⁵⁴⁵ На седници делегата сва три већа Скупштине САП Косова, која је одржана 26. марта 1985. године, уводно излагање, о мерама за заустављање

542 „Испомоћ иреденти”, *Јединство*, 14. јануар 1985, 3.

543 З. Зејнели, „Раздор у »Слози«”, *Политика*, 26. фебруар 1985, 6.

544 „Траже се места за повратнике”, *Политика*, 18. фебруар 1985, 6.

545 „Јединственије и одлучније у акцију”, *Јединство*, 7. март 1985, 1 – 5.

исељавања лица српске и црногорске националности из покрајине, поднео је Рефик Агај. Он је оценио да је исељавање смањено, указао да је проценат броја исељених појединаца у односу на број исељених породица растао и да се из тога извлачио закључак да се радно способно становништво исељавало углавном због запошљавања. Међутим, резултатима није био задовољан, јер нису били отклоњени узроци исељавања. Према његовом мишљењу, на повратак исељених лица утицала је повољнија политичко-безбедносна ситуација, али и ажурнији рад СУП-а и осталих органа.⁵⁴⁶

Исељавање из покрајине под притиском, највише је оптерећивало међунационалне односе у СР Србији и СФРЈ, што је потврдио на седници Комисије за развој међунационалних односа ЦК СК Србије, која је одржана 16. априла 1985. године, у свом уводном излагању, Авдо Туркмановић. И он је скренуо пажњу на постојање значајних разлика у друштву и СКЈ у оцени тадашњег стања у покрајини и активности на промени тог стања. Поред националног, разлике су имале и територијално обележје. Разлике су постојале у оцењивању процеса исељавања, „контрареволуционарног” деловања, па и у пароли о етнички чистом Косову!

Велико незадовољство због неефикасног заустављања исељавања било је видљиво у српској јавности током 1984. и 1985. године. Илија Вакић, члан Председништва ПК СК Косова, указивао је на недовољност активности за спречавање исељавања: „Активност на заустављању Срба и Црногораца се одвијала у свим срединама и на свим нивоима. Међутим, она није у довољној мери вођена у бази, месним заједницама, радним организацијама, подружницама и основним организацијама. Тамо где се правовремено и одлучно деловало и реаговало, на све проблеме и ексцесе, превентивно се утицало и на спречавање исељавања”.⁵⁴⁷ На тадашњу ситуацију у покрајини, указивао је, на седници Председништва САП Косова која је одржана 18. априла 1985. године, Небих Гаши, председник овог форума. Он је навео да је политичко-безбедносна ситуација била знатно боља и стабилнија, али да је још постојало деловање албанског националног покрета усмерено на изазивање међунационалне мржње, на напад на српску заједницу, личност Јосипа Броза Тита, руководства покрајине, републике и федерације, али и да је било све мање драстичних облика притисака на исељавање. Скренуо је пажњу да су до тада донета укупно 44 закона која су се примењивала јединствено на целој територији СР Србије и да је сарадња покрајине и републике знатно увећана, али да није довољна. Није

546 М. Апт, Љ. Сталетовић, „Усвојен Закон о буџету”, *Јединство*, 27. март 1985, 1 – 3. Још током 1984. године охрабривало је смањивање породичног исељавања. (Зејнел Зејнели, „Поново о исељавању”, *Политика*, 31. октобар 1984, 7).

547 „Значај повратка”, *Политика*, 17. април 1985, 6.

прећутао да су све више у јавности избијали гласови и захтеви за уставним променама и промену уставног положаја покрајина.⁵⁴⁸

Форумски рад на спречавању исељавања и побољшању положаја српског и црногорског становништва у покрајини настављен је у СР Србији током 1985. године. На седници ИВ Скупштине СР Србије, која је одржана 24. априла 1985. године, предложено је да се у Кривични закон СР Србије уврсте четири нова кривична дела: повреда права настањивања, насиље над припадником другог народа или народности, посебни облици угрожавања слободе и права грађанина припадника другог народа или народности и угрожавање сигурности грађана припадника другог народа или народности нападом на полну слободу. У образложењу за промену закона наведени су бројни разлози: „Пошло се од појава непоштовања равномерне употребе језика и писма, грубог нарушавања равноправности грађана по основу националности и атаковања на братство и јединство. То се испољавало кроз појаве тероризма па и лишавања живота због националне нетрпељивости, скрнављење гробља и гробова, излагања бројним видовима притисака на Србе и Црногорце заузимањем њиховог земљишта, уништавањем имовине, малтретирањем, силовањем. Ова дела до сада нису била посебно санкционисана”.⁵⁴⁹ Сутрадан је, на седници ЦК СК Србије, Светислав Долашевић, председник ПК СК Косова, указивао у расправи овог форума да је појава исељавања лица српске и црногорске националности била присутна и у општинама на југу СР Србије са мешовитим српско-албанским становништвом.⁵⁵⁰ Поред покрајинског и савезног нивоа, различито гледање на стање у покрајини било је делимично присутно и на републичком. То је изразито било видљиво на седници Председништва СР Србије, која је одржана 29. априла 1985. године, када се расправљало на тему „Остваривање равноправности народа и народности на Косову”, а у оквиру предстојеће расправе у Скупштини СР Србије о исељавању лица српске и црногорске националности из покрајине.⁵⁵¹

548 М. Ћук, Д. Јанковић, „Наставити оживљавање привређивања”, *Јединство*, 19. април 1985, 1 – 3.

549 В. Рупар, „Измене Кривичног закона”, *Политика*, 25. април 1985, 6.

550 Светислав Долашевић скретао је пажњу на проблем миграција: „Ми никад на Косову нисмо негирали да је стање тешко, и сад кажемо да није лако, ко нам не верује може да дође да се увери. Да је било и да још има појединачних притисака, да још није атмосфера таква која гарантује да се све одвија онако како ми желимо. Мислим да је овде требало рећи јасније у чему се огледа угрожавање егзистенцијалних сигурности људи. Ако је реч само о исељавању Срба и Црногораца, онда треба погледати да ли је та појава, која је сигурно најдрастичнија код нас, присутна само на Косову, а није ли слично стање, можда у нешто блажем виду и у неким општинама на југу Србије, али то као да није никакав проблем. Ми имамо једну тенденцију и ред би било да и о томе разговарамо, да се Срби из Бујановца и Прешева селе према унутрашњости Србије, а да на Косову долазе екстремни Албанци, јер мисле да ће овамо решити сва своја права итд. То није појава која може да се занемари, али то су Срби исто као и ови, само што живе на Косову, ови у Бујановцу и Прешеву”. („Не слажем се са неким оценама из уводног излагања”, *Политика*, 26. април 1985, 7; „Време за идејну битку без опортунистичког оклевања”, *Политика*, 26. април 1985, 4).

551 Тома Милић, „Несигурност и даље траје”, *Политика*, 30. април, 1. и 2. мај 1985, 4. Тако је на овој седници Небих Гаши навео да је стање у основи било стабилно и задовољавајуће. Међутим, Олга Николић је навела да

Од 1982. године ситуација у покрајини се полако смиривала. Међутим, после углавном позитивних оцена које су на форумима даване током 1983. и 1984. године, политичко-безбедносна ситуација у покрајини погоршана је од средине маја 1985. године, између осталог и због случаја Ђорђа Мартиновића.⁵⁵² Случај Ђорђа Мартиновића бацио је нову сенку на међунационалне односе у САП Косову.

Случај Ђорђа Мартиновића узнемирио је југословенску јавност, па се неминовно даље указивало на нерешен проблем исељавања лица српске и црногорске националности под принудом из САП Косова. Поуздане оцене још није било о узроцима исељавања из покрајине, па се захтевало разобличавање тврдње о црним фондовима из којих су и сиромашна лица албанске националности откупљивала земљу од исељених лица.⁵⁵³ Жика Радојловић је на саветовању у ЦК СК Србије, које је одржано 13. маја 1985. године, о задацима СК Србије о остваривању националне равноправности и борби против национализма, упозоравао на проблем миграција на простору целе СФРЈ: „Један од процеса који угрожава развој националне равноправности и може да буде подлога за испољавање најразличитијих национализама је она у демографском развоју СР Србије и СФРЈ у целини. Уочљиве су национално-централистичке миграције. Заправо, припадници појединих народа и народности мигрирају, сабијају се према националним центрима. Иако су основни узроци различити почев од оних превасходно економске природе (Сјеница, Нови Пазар), политичких притисака националистичких и иредентистичких снага (Прешево, Медвеђа, Бујановац) све до преваге принуде и политичког притиска (САП Косово)

стање није било довољно реално оцењено, јер није довољно посвећена пажња упозорењима и бројкама са пописа становништва из 1981. године, није се знало колико се стручњака иселило и разлог њиховог исељавања, због чега међу повратницима у покрајини нема сеоског становништва, чија деца каменују возове и пишу паролe, због чега је са Универзитета у Приштини отишло око 40 професора српске и црногорске националности, а још око 15 најавило одлазак, ко њих замењује у настави, ко и како је омогућио субвенцију да се у покрајини продају најјевтиније књиге. На седници је било и разлика око употребе двојезичности, јер се за око 9% радних места (1.700 организација удруженог рада) и даље тражило познавање албанског и српскохрватског језика. Због тога се на седници инсистирало на одговорности оних који нису спроводили закон у до тада утврђене ставове. На крају је Душан Чкребић навео: „Ја сам примио десетак грађана разних занимања из Приштине прошле године. Они кажу: неће нико да их послужи у продавницама ако говоре српски, неће да их повезу аутобусом ако затраже карту на српском језику, малтретирају децу по школама. Преко тога се не сме прелазити, то охрабрује националисте и иредентисте. Морају се отклањати политички и сви други узроци који доводе до исељавања. То важи за кадровску политику, али и за сва остала питања”. О односима у СР Србији, Душан Чкребић је навео: „Има проблема у реализовању Устава СР Србије, али разрешавање тих проблема мора да служи унапређењу односа између Србије и Косова и у функцији кохезије СР Србије у Југославији, а не да се то нађе у регистру питања који подстичу албански национализам. Нема никаквих заговарања, за сужавање аутономија покрајина, али има потребе за превазилажењем неспоразума уклањањем неуставне праксе која је искочила из уставних оквира, за побољшање међусобног комуницирања и остваривање међусобних интереса. Те ствари се не могу наћи у другој функцији коју нико не жели ни у Србији ни у покрајинама. Морамо афирмисати сва позитивна кретања и везе међу људима, универзитетима, насељима, културним институцијама. Ми у Србији до 1981. године нисмо били у могућности да знамо право стање на Косову, зато нисмо имали никакав утицај на кретања. Данас смо запањени бројним нелегалним и специјалним везама које је Косово имало са Албанијом. Наравно, све је то после ревидирано, јер је и довело до ове ситуације”. (Исто).

552 З. З., „Све агресивнији емигранти”, *Политика*, 27. јун 1985, 7.

553 Љ. Ђикановић, „Заједнички задатак”, *Политика*, 16. мај 1985, 6.

морали бисмо што пре сагледати и то на нивоу Југославије, све корене и узроке ових процеса који охрабрују националистичке захтеве за етнички чистим просторима”.⁵⁵⁴ Исељавање из САО Косова тесно је било повезано са међунационалним односима, а створена атмосфера после великих нереда албанског становништва утицала је и на млађе генерације. На седници ОК ССО Приштине, која је одржана 14. маја 1985. године, а која је била посвећена питању колико и да ли се млади различитих националности друже у свом слободном времену, констатовано је да се млади различитих националности нису дружили много.⁵⁵⁵

Расправе о остваривању Платформе СКЈ о Косову водиле су се, средином маја 1985. године, у многим органима и организација.⁵⁵⁶ Циљ је био сагледати и оценити политичко-безбедносну ситуацију у покрајини после четири године од великих нереда албанског становништва и какви су били резултати у акцији која се водила на заустављању исељавања. Прва оцена на свим форумима је била да су одређени резултати постигнути, али да нико није задовољан постигнутим, јер су непријатељско деловање и исељавање лица српске и црногорске националности још били присутни. У овим расправама је било и карактеристично различито описивање ситуације у покрајини: једни су сматрали да су резултати задовољавајући обзиром на дуготрајну индоктринацију која је постојала, а други су је сматрали незадовољавајућом, јер нису били у складу са уложеним напорима. Заједничка оцена је била да стање у покрајини не може бити добро све док непријатељ делује и траје исељавање и док се не створе услови за повратак исељених под притиском. На седницама се инсистирало на објективним и јединственим оценама

554 Радмило Кљајић, Петар Илић, „Национална миграција”, *Политика*, 14. мај 1985, 6.

555 М. Ј., „Да ли се млади довољно друже”, *Јединство*, 15. мај 1985, 3.

556 На седници Председништва РК ССРН Србије, која је одржана 15. маја 1985. године и која је расправљала о даљим активностима ССРН на остваривању Платформе СКЈ о Косову, оцењено је да је политичко-безбедносна ситуација у покрајини била умногоме повољнија и стабилнија, али и да резултати нису били саобразни акцији и мерама које су предузимане. Из тих разлога, стање у покрајини је оцењено као и даље тешко и сложено и оптерећено бројним проблемима. Милисав Павле Ђурић, члан Председништва РК ССРН Србије, о процесу исељавања је указао на дотадашње проблеме: „Јер, у прилазу овом проблему има још доста декларативног, формалног и форумског. Оно се често узима као секторско питање, понекад се пребацује у надлежност одређених комисија друштвено-политичких организација. У крајњем збиру таквог односа је немогућност да се продре до правих узрока исељавања и да се ухвати укоштац са самим процесом. Стога резултати који се постижу, у заустављању исељавања, јесу основно, мада не и једино мерило успеха напора за промену стања на Косову”. (Раде Бабић, Драган Лазаревић, „Резултати нису у складу с акцијом”, *Политика*, 16. мај 1985, 8). Запажен иступ на седници имао је прота Михајло Смиљанић који је упозоравао: „Ако све остане, а ми будемо за три, три и по године поново расправљали, неће бити расељавања, то ја кажем. Ми ћемо понављати да нема исељавања, јер неће имати ко да се исељава. А то је наша национална срамота. Не Срба, не не знам овога или онога, него наша, југословенска срамота”. („Кад истина говори”, *Политика*, 17. мај 1985, 6). На седници Председништва СУБНОР-а СР Србије, која је одржана 16. маја 1985. године о остваривању Платформе СКЈ о Косову, наведено је да се политичко-безбедносна ситуација у покрајини не може оцењивати као задовољавајућа све док траје исељавање под притиском. Делегат Никола Бугарчић је парафразирао Светозара Вукмановића Темпа да је националистичка контрареволуција у покрајини текла још од времена Другог светског рата и истакао да је она појачана 60-их година, док је делегат Милош Станимировић захтевао да се уради научна анализа о исељавању. (М. Кубуровић, „У потрази за објективном оценом”, *Политика*, 17. мај 1985, 6).

стања. Међутим, расправе на седницама поново су откриле да разлике у оценама нису биле присутне само у покрајини и републици, већ и у СФРЈ и зато је остављено да се на предстојећој конференцији ССРНЈ оцени степен јединства у ССРН у свим републикама и покрајинама према ситуацији у САП Косову. Указивало се да би оцена о ситуацији у покрајини требало да има југословенску димензију, јер је „етнички чисто Косово” представљало опасност по интегритет СФРЈ.⁵⁵⁷

На седници Председништва ПК ССРН Косова, која је одржана 20. маја 1985. године, разматран је материјал који је припремљен за седницу СК ССРНЈ. У уводном излагању је члан овог форума, Исмаил Микуловци, навео да је, узевши у целини, материјал представљао реалан преглед активности ССРНЈ о постигнутим резултатима, слабостима и пропустима у остваривању Платформе СКЈ о Косову. У дискусији је било примедби да у материјалу није дата реална слика и да су неке појаве и стања предимензиониране. Исмаил Микуловци је навео да се политичко-безбедносно стање оцењивало као стабилније и све повољније, а када је реч о исељавању лица српске и црногорске националности, као незадовољавајуће. Скренуо је пажњу да је недовољно објашњено исељавање турског, ромског, муслиманског и осталог становништва, као и самог албанског становништва из покрајине, у поједине крајеве СР Црне Горе, СР Македоније и југа СР Србије, као и исељавање из ових крајева према покрајини. Указао је и да се идејно-политичка диференцијација није спроводила подједнако у свакој средини и да процес индоктринације није потпуно заустављен. Својим иступом је скренуо пажњу Бранко Банчетовић који је сматрао да је резултат мањег броја лица која су се исељавала био последица акције која се водила, а не смањеног броја лица српске и црногорске националности у покрајини, односно да је тада била створена клима у којој су доминирали пријатељски односи и заложиио се да се више говори о српском национализму.⁵⁵⁸

Борбу против албанског националног покрета, за спречавање процеса исељавања лица српске и црногорске националности и против непријатељског деловања водили су САП Косово и СР Србија, а веома мало или нимало није се расправљало о тим проблемима у осталим крајевима СФРЈ. То је отежавало вођење јединствене акције СКЈ.⁵⁵⁹ Мишљења о стању у покрајини била су неуједначена од савезних органа до општина. Процене стања су се кретале

557 Тома Милић, „Југословенски приступ”, *Политика*, 19. мај 1985, 7.

558 Анка Цвијановић, Исмаил Бислими, „Отклонити разлике у оценама”, *Јединство*, 21. мај 1985, 1, 3. Током 1984. и 1985. године на оцене да је исељавање смањено по обиму и интензитету, чуо се у јавности контрааргумент, по коме се српско и црногорско становништво у покрајини преполовило, а да су неке општине биле етнички чисте, па су због тога подаци говорили о смањивању исељавања.

559 Зејнел Зејнели, „Косово није оаза”, *Политика*, 22. мај 1985, 6.

између два екстрема: стабилно и задовољавајуће, и стање је и даље врло тешко.⁵⁶⁰ На расправама је било нејединства и несагласности око многих питања: да ли је стање било „стабилно” или „стабилније”, да ли се исељавање настављало истим темпом или не, каква је била кадровска политика, колики је био утицај интелигенције, да ли је у потпуности спречена индоктринација, да ли се идејно-политичка диференцијација спроводила подједнако у свим срединама, да ли је постојала равноправност у примени језика и писма, као и у запошљавању, итд. Није било јединствених оцена о бројним питањима који су се односили на САП Косово, ни у СФРЈ, нити у СР Србији, али је наглашавано да је јединство постојало око свих питања у свим форумима у покрајини.⁵⁶¹

Милан Ракас, члан Председништва СК ССРНЈ, у разговору са страним новинарима, поводом седнице која је анализирала остваривање Платформе СКЈ о Косову, указивао је на даљу присутност непријатељског деловања у покрајини, због чега је постојало и незадовољство политичко-безбедносном ситуацијом.⁵⁶² Потврдио је да су активности и мере успориле процес исељавања и створиле услове за повратак оних исељених који то желе, али и да међунационални односи нису били добри, јер је исељавање настављено. Посебно је скренуо пажњу на неопходност спречавања индоктринације и убрзавања процеса удруживања рада и средстава како би се омогућио долазак младих стручњака у САП Косово.⁵⁶³ Један од закључака из усвојених Ставова о даљој друштвено-политичкој активности ССРНЈ у реализацији Платформе СКЈ о Косову био је да ова организација инсистира да органи и организације у СФРЈ доследно извршавају своје задатке у спровођењу Платформе СКЈ о Косову и да је неопходно да се у Скупштини СФРЈ и другим државним органима и друштвеним телима предузимају мере које су неопходне за спровођење Платформе.⁵⁶⁴

560 М. Кубуровић, „У потрази за објективном оценом”, *Политика*, 17. мај 1985, 6.

561 Зејнел Зејнели, „Косово није оаза”, *Политика*, 22. мај 1985, 6.

562 На седници Председништва СК ССРНЈ, која је одржана 4. априла 1985. године, разматрана је радна верзија ставова Савезне конференције ССРНЈ о даљој активности ССРН на остваривању Платформе СКЈ о Косову. На седници се чуло, од чланова Председништва, да је неопходно да се дају прецизније оцене о исељавању из покрајине. Обзиром да је било неслагања око оцене политичко-безбедносне ситуације (од лоша до повољна), у радном материјалу пронађен је компромис, па је наведено да је ситуација била знатно повољнија и да се сваког дана побољшавала. Међутим, изражена је забринутост, јер се исељавање константно настављало. Побољшање политичко-безбедносне ситуације видљиво је било и по томе што је процес повратка исељених напредовао. (Драган Лазаревић, „Стање, ипак, боље”, *Политика*, 5. април 1985, 1; Драган Лазаревић, „Сузити простор непријатељима”, *Политика*, 5. април 1985, 6).

563 Д. Лазаревић, „Траје борба против иреденте”, *Политика*, 28. мај 1985, 6.

564 „Проблеми читаве земље”, *Политика*, 3. јун 1985, 1. ССРНЈ је, у Ставовима о даљој активности ССРН на остваривању Платформе СКЈ о Косову, дефинисао седам задатака које је требало реализовати спроводећи Платформу: 1. Потпуно откривање и разбијање свих непријатељских група и организација иреденте; 2. Заоштравање борбе на отклањању узрока исељавања лица српске и црногорске националности под притиском и стварању услова за њихов организовани и бржи повратак; 3. Отклањање свих узрока који доводе до националног подвајања и неповерења; 4. Борба за остваривање Дугорочног програма економске стабилизације и даљи економски развој покрајине, нарочито кроз самоуправно удруживање рада и средстава; 5. Јачање социјалистичког

И по питању проблема двојезичности постојао је различит угао гледања. На седници Одбора за друштвено-политичке односе Савезног већа Скупштине СФРЈ, која је одржана 6. јуна 1985. године, разматран је извештај о „остваривању друштвене заштите самоуправних права радних људи и друштвене својине посредством савезног друштвеног правобраниоца самоуправљања”. У извештају је достављена и информација о активностима на спровођењу закључака Скупштине СФРЈ на спречавању исељавања из покрајине. У информацији се покретало питање повреде радних права у општим самоуправним актима радних организација у покрајини, односно на одредбе којима се као услов за заснивање радног односа тражило познавање оба језика. Познавање два језика био је и посебан основ за награђивање, независно од резултата рада. Правобранилац самоуправљања сматрао је да су ове одредбе неуставне, а надлежни органи у покрајини сматрали су да јесу на неки начин дискриминаторне, али не и неуставне! Ивица Чачић, савезни правобранилац самоуправљања, услов о двојезичности је сматрао као један од узрока исељавања, док је делегат Атена Улрих из СР Словеније имала реалан став: „Не може се дисквалификовати ниједан радник због познавања само свог матерњег језика за посао где то није битно. Постоје, међутим, послови, на којима се мора инсистирати на познавању и српскохрватског и албанског језика”.⁵⁶⁵ Проблеми нису отклоњени ни у другим сферама. На седници Комисије ОК СК Приштине за међунационалне односе оцењено је да су у области равноправне употребе језика и писма народа и народности постигнути добри резултати, али да је још било великих недостатака. Указано је на постојање два екстрема по питању језика: једна да је језик већине (албанског народа) требало подредити мањини (српском народу) и друга да је језик народа (српског) требало подредити народности (албанској). На седницама виших

самоуправљања и савладавање бирократско-технократских и етатистичких монопола; 6. Елиминација непријатељске индоктринације и других последица контрареволуционарног деловања у образовању, култури, науци и информисању; 7. Оспособљавање свих институција политичког система за ефикаснији рад и вођење идејно-политичке битке против свих облика националистичке и иредентистичке идеологије и понашања у свим срединама. У Ставовима се захтевало да треба наставити борбу против свих национализма, али и сузбити ширење антиалбанског расположења и поистовећивање целог албанског народа са албанским националистима и иредентистима. ССРНЈ је сматрао да је један од задатака надлежних органа и равноправност у међунационалним односима и, с тим у вези, заустављање процеса исељавања лица српске и црногорске националности под притиском и повратак у САП Косово оних исељених лица који то желе. ССРНЈ је сматрао да је један од задатака надлежних органа и одлучније отклањање неправилности у имовинско-правним односима. ССРНЈ је сматрао да је један од задатака и испитивање порекла новца који су појединци исплаћивали за откуп имовине лица српске и црногорске националности. ССРНЈ је сматрао и да је бржи економски развој покрајине један од услова превазилажења нестабилности. (Р. Б., „Неодложни задаци”, *Политика*, 3. јун 1985, 7).

565 Б. Каљевић, „Више жалби, мање анонимности”, *Политика*, 7. јун 1985, 5. Правобранилац самоуправљања СР Србије навео је да је правобранилац самоуправљања САП Косова издао упутства општинским правобраниоцима, „али да у тим упутствима за питање познавања оба језика тражи само 'утврђивање чињеничног стања'”, а да се национални кључ, после одлуке покрајинског Уставног суда, више није тражио приликом распоређивања кадрова. Указао је и да се у појединим самоуправним актима организација удруженог рада и даље налазила одредба о посебном награђивању оних радника који знају оба језика. (Т. Милић, В. Рупар, Р. Бабић, З. Радисављевић, „Писма Скупштини Србије”, *Политика*, 26. јун 1985, 8).

покрајинских форума, где није био обезбеђен превод, говорило се српскохрватским, док се на нижим нивоима говорило албанским језиком. Скренута је и пажња на искључиво фаворизовање албанског језика и опаске које су упућене лицима српске националности као што су „где живиш” и „зашто до сада ниси научио албански језик”.⁵⁶⁶ Управо је због нерешавања многих проблема, средином 1985. године у српској јавности видљиво велико незадовољство. Тако је на састанку Координационог одбора при РК ССРН Србије за међунационалне односе, јуна 1985. године, наведено да више није потребно да се даље описује стање у САП Косову, јер је то већ више пута урађено, већ је неопходно спровођење акције да се донети закључци реализују. Учесници овог састанка сложили су се да је било потребно научно испитати узроке који су доводили до исељавања из покрајине, јер, како је речено, „не може се гледати исто на исељавање породица са својих имања и на миграције интелигенције”.⁵⁶⁷ Један од главних узрока који су доводили до исељавања, била је сама атмосфера створена великим нередима албанског становништва 1981. године.⁵⁶⁸

Форумски рад на спречавању исељавања настављен је у покрајини средином 1985. године. У САП Косову су формиране комисије које су припремале додатне мере за спречавање исељавања лица српске и црногорске националности, а припремао се и обиман програм мера и активности које је требало предузимати за повратак оних који су се иселили. Овакве мере су, до тада, постојале само у општини Приштина.⁵⁶⁹

Седница Комисије за спољну политику и међународне односе Скупштине СР Србије одржана је 13. јуна 1985. године поводом извештаја о остваривању скупштинских закључака о исељавању из покрајине. На седници је било присутно незадовољство делегата извештајем, што је најјасније било видљиво у говору Мића Ракића: „То што нема више јавних демонстрација не значи да је стање добро, јер и даље нападају милиционере, има силовања и исељавања, процентуално бројнијих '84. него '83. године. Како можемо да кажемо да се сужава простор непријатељу, кад је две трећине откривених непријатељских група организовано после '81.? Откуд оцена да се стање поправља, кад одговорни људи са Косова пружају отпор доношењу закона који би требало да буде главно оружје у борби против непријатеља? Кажемо да акција против непријатеља јача, а признајемо да се исељавање наставља! Где је одговорност оба

⁵⁶⁶ „(Зло)употреба језика и писма”, *Политика*, 8. јун 1985, 6.

⁵⁶⁷ „Описи исељавања без сврхе”, *Политика*, 12. јун 1985, 6.

⁵⁶⁸ На седници Савезног већа Скупштине СФРЈ, која је одржана 19. јуна 1985. године, Доброслав Ђулафић, секретар за унутрашње послове СФРЈ, подносећи експозе о безбедносној ситуацији у земљи, навео је „да националистичких, антијугословенских, па отуда и контрареволуционарних експеса и акција има континуирано у читавом периоду од 1981. године”. („Национализам све агресивнији”, *Политика*, 20. јун 1985, 5).

⁵⁶⁹ З. З., „Косово: мере за повратак”, *Политика*, 12. јун 1985, 6.

председништва за спровођење Платформе о Косову? И Председништво СФРЈ и Председништво ЦК СКЈ требало би да изађу пред делегате и кажу шта мисле о оваквом стању. Имам утисак да одговорни људи за овакво стање на Косову и даље седе у форумима друштвено-политичких организација. Служба државне безбедности се успешно бори против спољњег непријатеља, а затајила је против контрареволуције. Ко стоји иза тога?”.⁵⁷⁰ На овој седници су сви учесници у расправи захтевали конкретније закључке у којима би се видело шта су урадили органи покрајине, републике и федерације како би се спречило иселјавање, и шта је требало да ураде, а нису, и захтевана је конкретна одговорност појединаца, именом и презименом.⁵⁷¹

Расправа о остваривању закључака Скупштине СР Србије о иселјавању из покрајине започела је 18. јуна 1985. године. Скупштина СР Србије није била задовољна остваривањем сопствених закључака, и поред свих активности и мера које су предузимане да се спречи иселјавање. Дотадашње мере биле су оцењене као неефикасне, јер се наводило да ниједна општина у покрајини није имала разрађен програм повратка лица која су се иселила, ниједан купопродајни уговор закључен под принудом није поништен, кривична дела и даље су била третирана као прекршаји, у 115 организација удруженог рада самоуправна акта написана су само на албанском језику, а као услов за запослење и даље се тражило познавање оба језика. У иступима делегата се указивало да се иселјавање лица српске националности одвијало и у Прешеву и Бујановцу, а замерано је државним органима на спорости, неефикасности и толерантности. Видљиво је било незадовољство што се проблем САП Косова и даље третирао као проблем СР Србије, а не целе СФРЈ. Чула су се и мишљења да је ситуација у покрајини „ванредна”, иако званично није била. Ни ова седница није протекла без позивања на одговорност за стање у покрајини, па је делегат Радомир Бандић упитао „хоће ли се заиста све свести на оставку Махмута Бакалија”.⁵⁷² У појединим одборима Скупштине СР Србије затражена су поводом иселјавања ефикаснија средства „од извештаја, расправа и ставова”, као и да иселјавање коначно постане питање целе СФРЈ.⁵⁷³ На седници Скупштине СР Србије, која је одржана 20.

570 В. Рупар, „Због стања на Косову, конкретна одговорност”, *Политика*, 14. јун 1985, 5.

571 Исто.

572 В. Рупар, „Иселјавање као барометар стања”, *Политика*, 19. јун 1985, 9.

573 Р. Лазаревић, „Наћи новац за учење српскохрватског језика”, *Политика*, 19. јун 1985, 9. На седници Одбора за правосуђе, управу и буџет Друштвено-политичког већа Скупштине СР Србије, која је одржана 19. јуна 1985. године, расправљано је о спровођењу закључака Скупштине СР Србије о заустављању иселјавања из покрајине. На седници је речено да процес иселјавања није заустављен, да је четвртина иселјених имала стално запослење и да се највеће иселјавање одвијало у општинама Приштина и Титова Митровица. Стево Пувалић је захтевао да допунски закључци буду прецизнији и јаснији: „Ствари треба назвати правим именом, јасно рећи да на одговорним функцијама и даље седе људи којима према ономе како раде, тамо није место. Четири године су прошле од контрареволуције, а центри из којих се припремају главне акције још нису откривени”. Лајош Оровец је резултате који су постигнути на спречавању иселјавања из покрајине оценио као „потпуни неуспех” и затражио да у будућим закључцима јасно треба рећи ко и за које време треба урадити свој део посла. Десимир Петровић је истакао: „Узроци иселјавања су многобројни, али основни је, свакако, годинама стварана атмосфера, која људе застрашује.

јуна 1985. године, Живан Михајловић, председник Комисије свих већа Скупштине СР Србије за информисање, дао је предлог који су делегати прихватили: „Ако се сви слажемо да, поред несумњивих резултата иреденти ипак није задат одлучујући ударац, онда ми, делегати, можемо да питамо да ли понуђени закључци обезбеђују да се тај одлучујући ударац учини. Одговор је да ови закључци то не обезбеђују и зато тражимо јасније, конкретније и делотворније мере које би исељавање Срба и Црногораца зауставиле”.⁵⁷⁴ Најављене промене у политичком систему делегат Миодраг Вујичић повезао је са сложеним односима у републици, па с тим и немогућност да се заустави даље исељавање из покрајине. На уставна ограничења поводом сређивања стања у покрајини указао је и Драган Ђорђевић, представник Удружења новинара: „Косово је република у пракси и уместо да судимо вођама контрареволуције, бавимо се само групама младића”.⁵⁷⁵ Односи у СР Србији постајали су све актуелнији у српској јавности од средине 1985. године.

На заједничкој седници Председништва САП Косова и Председништва ПК СК Косова, која је одржана 22. јуна 1985. године, разматрана је политичко-безбедносна ситуација у покрајини. У излагањима учесника је речено да је политичко-безбедносна ситуацију и даље оптерећивало деловање албанског националног покрета, али и други национализми и манифестовало се кроз писање парола, растурање памфлета, скрнављење гробова, силовања, вербалну пропаганду, као и деловање клера. Посебно је наглашено да „ситуацију и даље оптерећује процес исељавања Срба и Црногораца са Косова, који иако по интензитету мањи, ипак траје”.⁵⁷⁶ Два дана касније, на заједничкој седници Председништва СР Србије и Председништва ЦК СК Србије, разматрана је политичко-безбедносна ситуација у СР Србији. На седници је оцењено да је стање у целој земљи било оптерећено бројним економским и политичким тешкоћама и противречностима, а да је стање у покрајини неповољно утицало и на политичко-безбедносна ситуацију у целој земљи. И поред видних напора, није био задат коначан ударац албанском националном покрету, а процес исељавања се наставио, иако у смањеном интензитету.⁵⁷⁷

ИВ Скупштине СР Србије је, на седници која је одржана 24. јуна 1985. године, утврдило предлог измењених и допуњених (конкретнијих и оштријих) закључака поводом остваривања скупштинских ставова о исељавању из покрајине, у складу са захтевима који су изражени на

Како се може живети мирно на Косову, када иредента и даље постоји и врло организовано ради, претећи борбом до коначне победе. Републичким органима се може приговорити због неостваривања закључака, али треба рећи да уставне могућности не пружају простор за веће деловање”. (З. Радисављевић, „Неуспело заустављање исељавања са Косова”, *Политика*, 20. јун 1985, 7).

574 Верица Рупар, „Исељавање са Косова и информисање”, *Политика*, 21. јун 1985, 7.

575 Исто.

576 „Утврђени задаци”, *Јединство*, 24. јун 1985, 1.

577 „Много субјективних слабости и грешака”, *Јединство*, 25. јун 1985, 1.

претходним скупштинским седницама. ИВ Скупштине СР Србије је другим формулацијама покушало да отклони утисак који су делегати на седницама идентификовали као „немоћ, уопштеност, нејасност и недореченост” садржане у закључцима којима би требало да се заустави процес исељавања. Уместо „брже превазилазити” убачена је формулација „елиминисати”, уместо „тражи се боља и енергичнија диференцијација” формулација „треба окончати процес идејно-политичке диференцијације”, уместо „осмишљена одговорност” формулација „конкретна одговорност”. У наведеном предлогу се наводило: „Мора се коначно утврдити конкретна политичка и друга одговорност свих који носе одговорност за стање које је довело до контрареволуционарних догађаја на Косову. Морају се предузимати конкретне политичке, кривичне, дисциплинске и радне мере према радницима у државним и другим органима и свим носиоцима јавних функција, укључујући њихово смењивање са функција, који су својим радом или опортунистичким односом омогућили иредентистичко деловање и који толеришу појаве разних притисака, или својим поступцима доприносе да овакви притисци постигну циљ”.⁵⁷⁸ ИВ Скупштине СР Србије је предложило и да свака општина у покрајини донесе програм за повратак исељених, у коме ће се утврдити услови за запошљавање, обезбеђење станова, бригу о деци. Предложено је и да се уведе обавезно учење нематерњег језика од првог разреда у свим основним школама у покрајини, предложена ревизија свих купопродајних уговора склопљених под принудом, а од Скупштине СФРЈ захтеване су мере које би обезбедиле равноправност, заштиту слобода, права и дужности и безбедност свих грађана.⁵⁷⁹ Истог дана одржана је и седница Комисије ПК СК Косова за међунационалне односе. На њој је оцењено да и поред равноправне употребе језика и писма, у неким органима „забележени су случајеви формалног приступа при утврђивању критеријума за она радна места за која је неопходно познавање двојезичности” и да постоје случајеви да се странкама издају решења и друга правна акта на нематерњем језику. При том је Бранко Банчетовић навео да је у 1984. години за око 13.500 радних места захтевано познавање двојезичности или око 9,1% од укупних радних места у покрајини. Од 1.743 организација удруженог рада, радних заједница и самоуправних интересних заједница у покрајини, код 1.396 самоуправна акта усклађена су са законским прописима и донета на српскохрватском и албанском језику. Међутим, недостаци су утврђени у 347 колектива: у 13 се познавање двојезичности тражило као посебан услов, у 143 овај услов се уопште није предвиђао, а у 115 самоуправни акти и други прописи донети су само на српскохрватском. Ђерим Гаши је сматрао да цифра од 9,1% од укупног броја колектива у којима

578 В. Рупар, „Оштрији закључци поводом исељавања”, *Политика*, 25. јун 1985, 5.

579 Исто.

се тражила двојезичност није била велика, обзиром на националну структуру запослених: „Не ради се о дискриминацији већ о захтеву времена и потребама за боље међусобно разумевање и зближавање”!⁵⁸⁰ Еуфемизмима из САП Косова није се видео крај, као што се крај није видео ни драматизацији која је често долазила из СР Србије.

Делегати Скупштине СР Србије састали су се, 25. јуна 1985. године, по трећи пут у последње четири године да расправљају о стању и исељавању из покрајине. На овој седници се расправљало о допунским мерама, на закључке које је скупштина донела 1982. и 1983. године. На седници је Миодраг Богдановић, потпредседник ИВ Скупштине СР Србије, указао на недостатак ингеренција СР Србије да ефикасно утиче на промену стања у покрајини: „У читавој области односа које данас разматрамо, републички органи немају уставних овлашћења да непосредно предузимају било какву активност”.⁵⁸¹ Због тога се у дискусијама, на одвојеним седницама, чула и критика политичког система, односа републике и покрајина, спорости савезних органа, надлежности извршних органа, итд. И на овој седници су опет дошле до изражаја разлике у оцени стања. Делегати из САП Косова сматрали су да се политичко-безбедносна ситуација побољшавала и да је наведене закључке требало усвојити тек у јулу, док су други сматрали да је ситуација тешка, па и ванредна. До разлика у ставовима је дошло и поводом питања о узроцима исељавања: од страха, немоћи и безнадежности, непријатељског деловања, до тешког економског и социјалног стања, а посебно због велике незапослености. Било је речи и о одговорности: од тога да се смене кадрови у покрајини, али и одговорни у СР Србији и СФРЈ, до тога да су дотадашњи рад и нови закључци добро полазиште на даљи рад за спречавање процеса исељавања. Више делегата је захтевало да се промене уставне одредбе које су представљале препреку за сређивање стања у покрајини. Затражено је хитно откривање и кажњавање вођа „контрареволуције” и још једном истакнуто да је проблем покрајине био проблем целе југословенске заједнице. На крају расправе, делегати су прихватили закључке ИВ Скупштине СР Србије и допунили их задатком да ИВ републике и покрајине заједно направе оперативни програм остваривања нових закључака.⁵⁸² На крају седнице закључено је да се упути

580 Р. Барјактаревић, „Употреба језика и писма”, *Јединство*, 25. јун 1985, 3.

581 „Закључци нису довољни”, *Политика*, 26. јун 1985, 1.

582 Исто. На седници је Миодраг Богдановић, у уводном излагању, говорио о исељавању из покрајине у протеклих годину и по дана. У излагању је навео да су све расправе које су вођене у последње време показале велико незадовољство када су у питању резултати у борби против албанског националног покрета (делегати су тражили смењивање одговорних лица, али и измене кривичних закона покрајине, републике и федерације, захтев за оштријим политичким прогоном и казном политиком, да се ревидирају купопродајни уговори склопљени под притиском, испита порекло новца којим се куповала имовина исељених лица, уклањање одговорних и опортуниста, окончање идејно-политичке диференцијације). О исељавању из покрајине је навео: „Враћање на Косово је наше стратешко опредељење, то је један од суштинских и неодољивих задатака свих субјективних чинилаца нашег друштва. Тим више што овај процес заиста забрињава: од демонстрација 1981. до краја 1984. године са Косова се у Србију доселило 17.000 Срба и Црногораца. Само лане иселило се 3.200 лица, а у првих пет месеци ове године

препорука Скупштини САП Косова да обавезе њено ИВ да заједно са ИВ Скупштине СР Србије утврди заједнички оперативни програм остваривања ових закључака.⁵⁸³ Закључци са ове седнице упућени су скупштинама свих република и САП Војводини.⁵⁸⁴

Расправа на седници Скупштине СР Србије, која је одржана 25. јуна 1985. године, завређује мало већу пажњу због изнетих различитих ставова. Током расправе је Исмет Кељменди критиковао предлагаче што материјал није приређен уз коришћење и докумената и материјала надлежних органа из покрајине, а неке наводе у извештају је критиковао као нетачне. Делегат Ђорђе Голубовић је оценио да је ситуација у покрајини била ванредна, па је предложио Скупштини СР Србије да на територији САП Косова прогласи ванредну ситуацију! Са изјавама Стевана Роглића, делегата у Друштвено-политичком већу, сагласила се већина делегата: „Извештај о остваривању скупштинских закључака поводом исељавања Срба и Црногораца са Косова дубоко је несагласан са свим оним изјавама које се ових дана могу чути како је стање на Косову стабилно и задовољавајуће ... Косово је последица дубоке политичке, економске и моралне кризе југословенског друштва у којој се уместо слободе, братства и јединства,

нових 1.216 грађана од којих је 300 било у радном односу. Исељавање је највеће из Приштине и Титове Митровице. Све ове невоље могу се брже уклонити превазилажењем разлика које постоје у оцени стања, резултата, ефикасности појединих мера и већим конкретним ангажовањем Скупштине СФРЈ и других органа у федерацији, али и органа у свим републикама и покрајинама – на остваривању Платформе СКЈ и других докумената о Косову”. У излагању је навео и неке мере које би требало да се предузму како би се спречило даље исељавање: од спречавања даље дискриминације на националној основи у образовању и запошљавању, до неизвршавања судских одлука, промени назива улица и институција, урбанистичких планова, избегавања комуницирања на језику странке, итд. Обзиром да претходне мере нису дале очекиване резултате, сматрао је да је требало преузети законске мере против свих радника и функционера који су својим деловањем погодвали раду албанског националног покрета и доприносили процесу исељавања. Проблем двојезичности није заобиђен: „Потребно је укинути сва решења у прописима и свакодневnoj пракси у области запошљавања и радних односа којима се врши дискриминација грађана по основу националне припадности. Недопустиво је и не може се ничим оправдати да још увек, и поред одређених акција које су предузимане, у актима једног броја организација на Косову познавање два језика стоји као услов за заснивање радног односа и за послове где то није неопходно, а затим се то неосновано вреднује кроз лични доходак”. Богдановић је навео и да је требало до краја спровести идејно-политичку диференцијацију, али решити и проблем „националног кључа”: „Пре других послова, енергично се морају превазићи критеријуми који се користе, на основу националног састава становништва, у одређивању школских смерова, упису на факултете и друге школе, у издавачким плановима, при утврђивању репертоара у културним установама и утврђивању језичке структуре програма на радију и телевизији, јер се и тиме ствара неравноправност међу људима и то подстиче исељавање”. На крају је Богдановић навео да је неопходно да се у свим општинама у покрајини донесу конкретни програми повратка исељених лица. Богдановић се посебно осврнуо на постојање притисака: „Отворени и други притисци на Србе и Црногорце не престају. Само у првих пет месеци ове године забележена су 53 физичка напада, претњи, оштећења имовине и слично. Посебно забрињава чињеница да је у последње време извршено неколико бруталних и драстичних напада који су имали широк одјек и утицај на међунационалне односе не само на Косову, већ и у целој земљи”. (Т. Милић, В. Рупар, Р. Бабић, З. Радисављевић, „Физички напади не престају”, *Политика*, 26. јун 1985, 7; Т. Милић, В. Рупар, Р. Бабић, З. Радисављевић, „Враћање на Косово наше стратешко опредељење”, *Политика*, 26. јун 1985, 7).

583 Седница је усвојила бројне закључке. Један од закључака је био и да је неопходно да се у Скупштини СР Србије приведе крају расправа о уставном положају СР Србије и изврше неопходне промене у политичком систему, што ће довести до стабилизације стања у покрајини и зауставити даље исељавање. (Исто).

584 Т. Милић, В. Рупар, Р. Бабић, З. Радисављевић, „Открити контрареволуционарне центре”, *Политика*, 26. јун 1985, 7 – 8.

равноправности нуде парцијални, регионализовани интереси, интереси појединаца који постају важнији од интереса друштва”.⁵⁸⁵ На овој седници је промену савезних закона (облигациони и кривични) затражило више делегата, а Часлав Николић је предложио да се Скупштина СР Србије позабави и проблемима на југу СР Србије, где се ситуација није разликовала од покрајине. Љуљета Бајчинози, делегат из САП Косова, имала је различит став од већине делегата: „Ситуација после демонстрација на Косову искоришћена је као 'оправдање' за ограничење права и слобода и замену социјалистичких начела – политиком 'тврде руке' и етатизма. Примећују се и тенденције за сужавање и угрожавање пуне равноправности албанске националности (путем реакционарних негирања албанске културе и историје), као и тенденција реваншистичког атаковања на албанску народност у целини. У неким срединама тражене су промене политичког система. Стање на Косову је послужило као 'оправдање' за низак степен развијености нашег политичког система”.⁵⁸⁶ На њено иступање је убрзо стигао одговор.⁵⁸⁷

Незадовољство и огорчење је било видљиво у српској јавности средином 1985. године. Скретана је пажња да је фашизам поражен у Југославији за четири године, а да за четири године није нанет пораз албанском националном покрету у покрајини.⁵⁸⁸ Бројни су били апели да се спречи националистичко и антијугословенско деловање у покрајини које је континуирано било присутно од пролећних немира 1981. године.⁵⁸⁹ Међутим, на један од главних проблема код сређивања стања у покрајини, указао је Франц Шетинц, председник РК ССРН Словеније, јула 1985. године: „Одлучну и трајну битку са иредентом немогуће је добити без потпоре већине

585 Исто. Драган Глигорић, делегат Скупштине СР Србије, навео је да штаб и руководство контрареволуције није откривен и имао више предлога: да се обезбеди истинито и слободно информисање о догађајима у покрајини и случају Ђорђа Мартиновића, да се уради научна анализа политичког сукоба, да анкетна комисија која би била састављена од покрајинских, републичких и савезних представника испита где су главни узроци лошег безбедносног стања, да се спречи дискриминација језика, да ИВ одговори зашто нису донети закони који су морали бити донети, да се открију вође „контрареволуције”, а од савезних органа да се захтева да се укључе у процес решавања проблема у покрајини и да се преиспита кадровска политика. (Исто). Делегат Драган Николић је предложио, обзиром да су постојале разлике у подацима и оценама органа покрајине и СР Србије, да се образује заједничка комисија ИВ покрајине и ИВ СР Србије која би размотрила сва спорна питања и донела јединствене закључке. (Исто).

586 Исто.

587 На 18. седници ЦК СКЈ, која је одржана 19. јула 1985. године и која је била посвећена улози и раду овог највишег партијског форума, иступио је Маринко Булатовић, тражећи одговорност за дотадашњи рад: „Нико што грлато разбија јединство, стално намећући некаква нерјешена и такозвана отворена питања, није одговарао. Као што се ништа, очигледно, неће догодити ни оним делегатима, рецимо, у Скупштини Србије или којег другог високог форума овде у Федерацији, који тврде да је ситуација на Косову све боља, до оних који кажу да је чак све у реду на Косову и да ефикасније мјере које се траже против издаје, која четири године ради о глави крвљу заливене Југославије, значе, по њима, сужавање и ограничавање равноправности албанске народности и тврде још да је казнена политика на Косову 'адекватна друштвеној опасности кривичних дјела'. А комунисти, управо, то не могу да схвате”. („Нико није одговарао ...”, *Политика*, 20. јул 1985, 2).

588 А. Мијалковић, „Само један, Титов пут”, *Политика*, 8. јул 1985, 7.

589 Удружење ратних војних инвалида из Сплита упутило је отворено писмо надлежним органима, а пре свега партијским форумима САП Косова, СР Србије, Председништву СКЈ и Председништву СФРЈ због толерисања непријатељског деловања у покрајини. (Р. Ковачевић, „Огорчење због стања на Косову”, *Политика*, 30. јун 1985, 6).

становништва албанске националности”.⁵⁹⁰ Иако је постојала подршка руководства покрајине, макар барем декларативно, већина албанског становништва није подржавала мере и активности који су утврђени на највишим форумима СР Србије и СФРЈ.

Председништво ЦК СКЈ је, на седници која је одржана 9. јула 1985. године, разматрало актуелна идејно-политичка питања остваривања Платформе СКЈ о Косову.⁵⁹¹ Председништво је оценило да је борба за стабилизацију стања у покрајини заједнички задатак свих у СФРЈ, а не само оних у САП Косову и СР Србији, иако су њихове обавезе и одговорност за ову борбу највеће.⁵⁹² Оцењено је да је иселјавање под притиском из САП Косова додатно отежавало сложену ситуацију у покрајини у међунационалним односима и изазивало забринутост. Пошто је позвало на јединство и ефикасну акцију, Председништво ЦК СКЈ оценило је и да су се у последње време, у расправама о покрајини, чули дисонантни тонови о резултатима дотадашњих активности и мера и да је то било штетно: „Таква различитост приступа – од потцењивања до преувеличавања постигнутог – коју прате једностраност и искључивост, различито интерпретирање истих догађаја и изношење супротних података – збуњује људе и природно ствара неповољно расположење у јавности”.⁵⁹³ Обзиром да су средства јавног информисања имала велику улогу у стварању јавног мњења, оцењено је и да је део јавних гласила доприносио појачавању напетости изношењем полуистина или непроверених података.⁵⁹⁴

590 „Наш југословенски проблем”, *Политика*, 9. јул 1985, 6.

591 Председништво ЦК СКЈ није се састајало од новембра 1981. године. Дејан Јовић тврди да је ову седницу иницирао Иван Стамболић, председник ЦК СК Србије. Наиме, како би учврстио своје ослабљене политичке позиције, „окренуо се Косову”: „Стамболић је био први српски политичар који је инсистирао да се косовско питање мора вратити на дневни ред српске и југославенске политике након готово четворогодишње институционалне станке”. Позивајући се на Стипе Шувара, Јовић је навео да је разлог тако дуге паузе „снажно вјеровање да је Косово било и остало питање српске унутрашње политике, у које нитко није хтио бити директно увучен, што због тога што сама српска политика то није жељела”. (D. Jović, *n. d.*, 348 – 349).

592 „Стабилизација прилика на Косову – задатак свих”, *Политика*, 10. јул 1985, 1. Изузев СР Србије и САП Косова, остале републике и САП Војводина понашале су се као да је проблем покрајине био само проблем СР Србије. На то је указивао и делегат Мита Гајић, током једне расправе у Скупштини СР Србије: „Зар ми морамо у највишем врху да се бавимо стањем у Мозамбику и у Пољској, а оно што се дешава на Косову, за то нема места ни времена. Па нека се наши другови окану мало Мозамбика и врате се нама ...”. (Вјекослав Радовић, „Замена теза”, *Политика*, 1. јул 1985, 18). Иако је јасно речено да је САП Косово проблем целе СФРЈ, остале републике нису о покрајини расправљале, али су давале „моралну подршку”. (З. Зејнели, *Ко је издао ...*, 215 – 216).

593 „Косово – брига свих социјалистичких снага земље”, *Политика*, 10. јул 1985, 6. У јавним иступима, проблеми су се видели обојени територијалним или националним критеријумима. Разуме се, највише дисонантности било је између функционера СР Србије и САП Косова.

594 Исто. Шпиро Галовић је истакао, 8. фебруара 1983. године, на седници ЦК СК Србије која је била посвећена информативној делатности: „Сами по себи, догађаји на Косову били су прилика за оживљавање националистичких мржњи и нетрпељивости и требало је упоредо са борбом против контрареволуције држати отворен фронт и према српском национализму. Међутим, борбу и против албанског и против српског национализма, отежавала су нека јавно испољена становишта попут оног у новосадском 'Дневнику' из пера главног уредника, који покушај контрареволуције на Косову, супротно Платформи СКЈ, види као последицу унитаристичког национализма и централизма. Знамо да се у Платформи СКЈ узроци контрареволуције налазе у бирократизму успостављеном у покрајини као држави, и у вишегодишњој националистичкој индоктринацији”. („Слепи пред очигледним манифестацијама национализма”, *Политика*, 8. фебруар 1983, 6).

На седници Савезног већа Скупштине СФРЈ, која је одржана 17. јула 1985. године, усвојен је Предлог закона о изменама и допунама Закона о облигационим односима (ЗОО). Овај закон обавезивао је друштвено-политичке заједнице да надокнаде штету појединцима, а која је настала као последица одржавања јавних манифестација. Друштвено-политичка организација која је дужна да надокнади штету обавезана је да исплаћени износ надокнади од оних који су штету починили. Овим изменама је дато овлашћење јавном тужиоцу да покрене поступак за поништавање уговора о купопродаји имовине у покрајини, а који су склопљени под принудом. Идеја о изменама и допунама ЗОО појавила се после великих нереда албанског становништва у покрајини, али је тек после четири године реализована.⁵⁹⁵ На овој седници је постављено низ питања о случају Ђорђа Мартиновића, који није престајао да узнемирава целокупну југословенску јавност.⁵⁹⁶

Од средине 1985. године проблеми национализама и исељавања из покрајине су константно били у средишту интересовања јавности. На њих се осврнуо у интервјуу датом *НИН*-у, др Богдан Трифуновић, председник РК ССРН Србије: „Чињенице о настављању исељавања говоре саме за себе и јаче су од било каквих општих политичких оцена политичко-безбедносног стања. Недавне расправе у Савезној конференцији ССРН и на другим местима показале су да су потребне, поред већ предузетих, нове и одлучније мере (економске, политичке, државне, самоуправне), пре свега у САП Косово, да би се зауставило исељавање и вратили они који су се иселили. Када је реч о томе шта морамо радити у СР Србији, несумњиво је од великог значаја предложено непосредно самоуправно повезивање организација удруженог рада из Републике и САП Косово тј. промена у начину употребе средстава за подстицај бржег развоја Косова. Није реч само о непосредним економским ефектима, него и о повезивању радних колектива трајним економским и људским везама, што ће свакако са своје стране утицати и на боље међунационалне односе. Неопходно је, наравно, подстицати све облике сарадње универзитета, општина, итд. Огроман је значај јединственог југословенског односа према решавању проблема исељавања Срба и Црногораца. Свака испољена разлика или мирно

595 Д. Ивановић, Б. Матић, Р. Ђирковић – Матић, „Војни рок – 12 месеци”, *Политика*, 18. јул 1985, 1. На општој седници Савезног суда СФРЈ, која је одржана 1983. године, а затим и на седницама врховних судова у републикама и покрајинама, заузет је став „да су правни послови закључени под притиском, каквих је појава било на Косову - ништавни”. На основу овога су грађани који су продали своју имовину под притиском могли да затраже да суд поништи овакве уговоре, односно да оцени ваљаност захтева. У том смислу, код СИВ-а је покренута иницијатива да се измени и допуни ЗОО којима је требало ово питање правно регулисати, а изменом Закона о парничном поступку требало је регулисати овлашћење јавних тужиоца да могу по службеној дужности покренути поништавање уговора склопљених под претњом или принудом. (Тома Милић, „Уговоре на суд”, *Политика*, 4. август 1983, 5).

596 Д. Ивановић, Б. Матић, Р. Ђирковић – Матић, „О 'случају' Мартиновић”, *Политика*, 18. јул 1985, 7.

прелажење преко онога што се дешава, иде директно на руку иреденти”.⁵⁹⁷ Слично је говорио Иван Стамболић, председник ЦК СК Србије.⁵⁹⁸

Последњих неколико месеци током 1985. године, обележени су бројним форумским активностима који су узбуркали јавност. Својом активношћу истакао се Уставни суд СР Србије, са два одлукама. Уставни суд СР Србије покренуо је, јануара 1984. године, поступак оцењивања уставности члана Друштвеног договора о остваривању кадровске политике у покрајини којим је било предвиђено да национална структура кадрова и руководства треба да одговара националном саставу одређене друштвено-политичке заједнице. Другим речима, сматрано је да принцип о сразмерној заступљености припадника народа и народности приликом заснивања радног односа није уставан, јер је у првом плану приликом запошљавања била националност, а не стручност и способност. Судија Васил Гривчев, председник Уставног суда СФРЈ, у једном интервјуу је истакао да је запошљавање у складу са националном заступљеношћу које је било широко распрострањено у покрајини, оцењено као неуставно и незаконито и да је то дискриминација, јер се услов познавања језика постављало и онда када знање језика није имало никакве везе са захтевима посла који се обављао: „Стојимо чврсто на становишту да знање албанског и српскохрватског језика не сме бити бркано са захтевом за стручношћу и да се не може захтевати као услов за добијање посла, а поготово не као начин да се у фиксном износу прима већи лични доходак”.⁵⁹⁹ Уставни суд СР Србије је, на седници која је одржана 24. октобра 1985. године, поништио више одредаба Друштвеног договора о остваривању кадровске политике у САП Косову.⁶⁰⁰ Друга одлука је непосредно била повезана са

597 Милан Милошевић, „Србија са покрајинама – Србија и покрајине”, *НИИ*, бр. 1804, 28. јул 1985, 14 – 18.

598 Иван Стамболић, на централној прослави Дана устанка у СР Србији, која је одржана 7. јула 1985. године у Титовом Ужицу, навео је да: „треба преиспитати досадашње методе и средства борбе, а ваља нам одмах увести нове – пре свега економске. Отпоре морамо савладати. Наша трајна оријентација мора бити директно повезивање радних људи и радних организација, Косова, Србије и других делова наше земље, без етатистичког посредништва”. (Р. Кљајић, Ђ. Пилчевић, „На делу сви заједно, истовремено и сложено”, *Политика*, 8. јул 1985, 5).

599 Љ. Марковић, „Празнине у заштити својине”, *Политика*, 21. септембар 1984, 8; Д. Букумировић, „Република са три уставна суда”, *Политика*, 22. јун 1985, 5.

600 „Шта на Косову значи »сразмерна заступљеност«”, *Политика*, 25. октобар 1985, 5. У питању су одредбе које су се тичале сразмерне заступљености народа и народности, као доминантног критеријума за избор кадрова у друштвеним структурама покрајине. Став Уставног суда СР Србије је био: „Применом сразмерне националне заступљености омогућава се потискивање припадника мање бројних народа и народности, што је противно Уставом утврђеном начелу равноправности. Такође, овај принцип угрожава зајемчена права грађана да им под једнаким условима буде доступно свако радно место и функција. Осим тога, грађанима је уставно гарантована могућност да се не изјашњавају о својој националној припадности, као и да имају исти третман у односу на права и дужности, без обзира на националну опредељеност”. Иначе, Уставни суд СР Србије је доставио, још јануара 1984. године, Уставном суду САП Косова решење о покретању поступка за оцену уставности оспорених чланова Договора, ради претходног утврђивања њихове сагласности са Уставом САП Косова. Уставни суд САП Косова је, јуна 1985. године, донео одлуку у којој се није ни освртао на решење Уставног суда СР Србије, али је поништио део одредбе договора који се односио на сразмерну националну заступљеност. Међутим, њом је био обухваћен само избор кадрова у организацијама удруженог рада, а примена критеријума националне сразмере у друштвено-политичким заједницама и организацијама и самоуправним интересним заједницама САП Косова, иако према ставу Уставног суда СР Србије

проблемом двојезичности у покрајини. У Уставном суду СР Србије је, 5. децембра 1985. године, обустављен поступак који је покренут 1984. године око испитивања уставности оспореног Закона о остваривању равноправности језика и писма у САП Косову. Поступак је обустављен, јер је Скупштина САП Косова допунила и изменила оспорене одредбе овог закона, а које су у неким члановима доводиле у питање националну равноправност у покрајини. Једна од спорних одредби је омогућавала државним органима (а не законским прописима како налаже Устав СР Србије) да својим актима обезбеђују равноправну примену писама у службеној употреби. Такође, у Закону су тада прецизније нормирана питања језика странке у поступку пред судом, полагање испита за проверу знања два језика и отклоњене су неке термилошке непрецизности у тумачењима појмова као што су „матерњи” и „свој” језик и писмо.⁶⁰¹

На седници Скупштине САП Косова, која је одржана 6. новембра 1985. године, изнет је податак да се, од септембра 1982. до краја јуна 1985. године, у покрајину вратило 2.000 исељених лица српске и црногорске националности, од којих је 630 нашло запослење. На седници је указано да је број исељених лица у целини бројчано јењавао и да су многа лица одустала од исељења. Ипак, оцењено је да нема места задовољству, јер се исељавање настављало у неприхватљивом броју, а Рефик Агај, председник комисије САП Косова за заустављање и спречавање исељавања одговорио је на питање зашто исељавање није заустављено.⁶⁰² Скупштина САП Косова донела је и „додатне мере” за заустављање исељавања, а које су нудиле конкретна решења за заустављање исељавања из покрајине и заоштравали одговорност за неспровођење ових мера. У њима се инсистирало на борби против албанског националног покрета, на доследном спровођењу кадровске политике, а посебна пажња требало је бити усмерена ка запошљавању и у том смислу двојезичност је требало као услов бити предвиђена само у посебним случајевима. Мерама се предвиђало и испитивање порекла имовине, посебно у случајевима где се откупљивала имовина лица српске и црногорске националности по високим ценама, јер је требало спречити сваку купопродају која би утицала на исељавање.⁶⁰³ Делегат Сретко Трифуновић је сматрао да је један од разлога исељавања био

такође неуставна, није ни оцењена. (Исто).

601 Д. Б., „Равноправност у Закону”, *Политика*, 6. децембар 1985, 8.

602 М. Ђук, Љ. Сталетовић, Е. Гаши, „Без правих ефеката”, *Јединство*, 7. новембар 1985, 1, 3. Рефик Агај је сматрао да је у активности спречавања исељавања било спорости, опортунизма, недоследности и нејединства у процени и конкретизацији целокупног посла. Активни су били форуми, али не и нижи органи власти. Као узроке који су доводили до исељавања, на прво место је ставио мотиве изазване догађајима из 1981. године и присуство деловања албанског националног покрета. Такође, није занемарио економске мотиве и породичне разлоге, као и тешку економску ситуацију. (З. Зејнели, Д. Бећировић, „Људи одлазе и – помало се враћају”, *Политика*, 7. новембар 1985, 7).

603 Рад на овим документима трајао је скоро годину дана. У документима се предвиђало да се „у већем степену води друштвено-политичка активност у борби против иредентистичког и националистичког деловања непријатеља, и то пре свега у селима, месним заједницама, ООУР, образовању, култури, науци, здравству”. Предвиђало се

велики несклад између пораста становништва и привредног развоја, што је сужавало простор за запошљавање. Такође, сматрао је да су разлози за исељавање били уско схваћени национални кључеви, затим једнострано тумачење остваривања концепта покрајине, рађање атрибута државности, као и проблеми који су постојали на релацији покрајине и републике, недоследности у функционисању институција система и деловање „иреденте”.⁶⁰⁴ Од 1.514 самоуправних аката у организацијама удруженог рада и заједницама, у 87% њих питање равноправности језика регулисано је у складу са законом, а познавање два језика као услов за заснивање радног односа, предвиђено је било за 13.491 извршиоца.⁶⁰⁵ Међутим, на седници Координационог одбора ПК ССРН Косова за заустављање исељавања из покрајине, која је одржана 25. децембра 1985. године, констатовано је да су „допунске мере” за заустављање исељавања из покрајине, које су усвојене у Скупштини САП Косова, конкретним решењима

предузимање ефикаснијих мера против оних који су угрожавали личну и имовинску сигурност грађана. Посебно се предвиђало да делегатске скупштине и други друштвени субјекти максимално заоштре одговорност државних и других органа и носилаца јавних функција, посебно у срединама где су се још толерисале појаве притиска за исељавање. Предвиђено је да пажња буде усмерена на остваривању националне равноправности, пре свега у кадровској политици. Кадрови из САП Косова који се бирају и именују у органе републике и федерације, приликом одласка са тих функција, морају се враћати у покрајину, а сви они који мимо договора напусте покрајину и преселе се са породицама, неће се сматрати кадровима покрајине. Мерама је предвиђено и елиминисање појава надгласавања којих је било. У том случају, предвиђало се искључивање појединаца и опортуниста из разних органа који својим понашањем нису доприносили стабилизацији, већ заоштравали међунационалне односе. Предвиђена је и елиминација неправилности у имовинско-правним односима: да се код експропијација, уместо новчаних награда, уведе замена давањем непокретности из фонда друштвене својине, а редовно ће се вршити испитивање порекла имовине за све оне који купују имања лица српске и црногорске националности великим средствима. Предвиђено је и да се двојезичност захтева само за радна места где је неопходно, а радна места која су напустила лица српске и црногорске националности попуњаваће се одређеним бројем припадника ових националности. У области образовања ствараће се услови за шири избор стручњака и занимања, пријемом наставника који предају на српскохрватском језику, а и даље ће се наставити регресирање учбеника за сва три наставна језика. Што се тиче повратка исељених, први задатак је био „сагледавање заступљености кадрова у свим срединама” и наложено је да се овај посао обави до краја године. Овим мерама, „за повратак стручних и политички афирмисаних кадрова српске и црногорске националности, поред обезбеђења одговарајућег радног места, предвиђа се и решавање стамбених питања и могућност запошљавања и чланова породице који су били у радном односу”. У свим организацијама удруженог рада и другим самоуправним организацијама и заједницама, биће омогућен повратак свих лица која су се иселила 1981. године и направити се списак таквих лица. Обезбедиће се и приоритет у добијању кредита за обављање послова средствима у својини грађана, како би се лица српске и црногорске националности запослила. За исељена лица, обезбедиће се и упис у средње и високе школе, па ће се повећати и упис за наставу на српскохрватском језику, а слични услови предвиђени су и за добијање кредита и стипендија. Лицима која нису поседовала некретнине, обезбедиће се да брже добију плацеве у селима и насељима у покрајини, али и појединцима који су их поседовали. Приоритет за добијање плаца у урбаним центрима даваће се повратницима. Надлежни органи имаће обавезу да направе списак имовине лица српске и црногорске националности који су имовину отуђили под притиском, а која ће им се вратити уз цену која важи на одређеној територији. Код незаконитих купопродајних уговора, лица српске и црногорске националности добиће посед у неким другим срединама у покрајини. Документима се предвиђала конкретна одговорност органа и појединаца, а приликом спровођења мера требало је да се успостави сарадња са органима СР Србије и СФРЈ. (Зејнел Зејнели, „За повратак: посао и стан”, *Политика*, 3. новембар 1985, 9).

604 З. Зејнели, Д. Бећировић, „Људи одлазе и – помало се враћају”, *Политика*, 7. новембар 1985, 7.

605 З. Зејнели, Д. Бећировић, „Бројке ...”, *Политика*, 7. новембар 1985, 7.

стварали услове за ублажавање овог проблема, али да су очекивани резултати изостали, јер се о допунским мерама још расправљало на општинским форумима.⁶⁰⁶

Милош Срђевић, председник Комисије за представке и предлоге Скупштине СР Србије, упознао је чланове ове комисије, 3. децембра 1985. године, са петицијом која је упућена октобра 1985. године највишим органима у СФРЈ и СР Србији, а коју је у име 2.011 грађана потписао Коста Булатовић из Косова Поља.⁶⁰⁷ У њој се давала оцена стања у покрајини и захтевано је хитно сазивање ванредних седница скупштина СР Србије и СФРЈ.⁶⁰⁸ Председништво СФРЈ наложило је председништвима скупштина СР Србије и САП Косова да формирају радну групу која ће испитати наводе из петиције и предложити конкретне мере. У петицији је указано на неподношљиво стање српског становништва у покрајини и захтевало да се радикалнијим мерама обезбеде уставна права и заустави прогон из покрајине.⁶⁰⁹ На овој седници Комисије за представке и предлоге Скупштине СР Србије расправљано је и о представци 16 мештана села Беркова, Великог Крушевца, Долца и Пограда у општини Клина и села Пољана у општини Исток, јер је радна група, коју је формирала Скупштина САП Косова, констатовала да је највећи број тврдњи у представци нетачан! Милош Срђевић је сматрао да су оптужбе врло тешке, а у извештају покрајинске радне групе се тврдило да су неосноване, па је зато било неопходно утврдити праву истину.⁶¹⁰

606 А. Цвијановић, „Да се брже реагује”, *Јединство*, 26. децембар 1985, 3.

607 Петиција из Косова Поља упућена је на шеснаест адреса највиших форума СФРЈ и СР Србије и четворици појединаца (Светозару Вукмановићу Темпу, Батрићу Јовановићу, Тодору Славинском и Зарији Мартиновићу), али није форумима у покрајини нити општинском у Косову Пољу. Стање се у Косову Пољу погоршало после неколико великих инцидената. Одржани су многи састанци на којима се разговарало о проблемима, а на њима су се чуле и тешке, па и националистичке изјаве, као и претње и друге ствари које су довеле до међунационалне подвојености и јаза. Иако се радило на решавању ових проблема, до решења није долазило, па је зато и дошло до петиције. Петицију нису потписали само људи из Косова Поља, већ и из Приштине, Смедерева, итд. Један од потписника који није желео да му се име објави, а који се неколико месеци раније одселио за Смедерево, изјавио је за новине да је суштина петиције да се у „овој земљи рашчисти са фашистима. Да је петиција оправдана говоре и најновија хапшења која су спроведена. Ми, у ствари, желимо да се поведе оштрија борба против свих непријатеља, а поготову овде на овом терену”. (З. Зејнели, „Разговори тек предстоје”, *Политика*, 22. децембар 1985, 6).

608 Потписнике петиције заступао је Коста Булатовић, али је њен инспиратор и творац био Добрица Ћосић. Текст петиције саставили су новинар Рајко Ђурђевић и његова супруга Даница Радевић, уз помоћ Добрице Ћосића, Атанасија Јевтића и Косте Булатовића. (Д. Ћосић, *Пишчеви записи ...*, 170). У петицији се говорило о великом броју инцидената према лицима српске и црногорске националности, о притисцима, указивало се на потребу да се преиспита примена уставних начела у покрајини, али и ваљаност неких одредаба српског и југословенског устава, захтевало се објашњење о емигрантима из НСР Албаније, о застави, о исељавању, захтевало се хитно сазивање ванредних седница скупштина СР Србије и СФРЈ, итд. Ова петиција је послата и САНУ. („Петиција”, *НИН*, бр. 1823, 8. децембар 1985, 11).

609 Зоран Радисављевић, „Живот поред рудника”, *Политика*, 4. децембар 1985, 7.

610 У току лета, 10. јула 1985. године, 16 мештана села Беркова, Крушева, Долца и Пограда (општина Клина) и села Пољана (општина Исток) дошло је у Скупштину СР Србије да се жали на своје невоље у покрајини. У службеној белешци која је направљена приликом посете, наведено је да су се мештани жалили на проблеме исељавања, које „подржавају општинска и покрајинска власт”. Мештани села Берково су навели да је село насељено искључиво лицима српске националности и да се нико у последњих десетак година није запослио. Били су незадовољни и што је једно лице албанске националности из Подујева дошло да живи у селу и то су протумачили као „покушај иреденте да се прошири на нове територије”. Једна од примедби била је и да припадници албанске националности

Крајем 1985. године, пажња целокупне југословенске јавности била је усмерена на догађаје у Косову Пољу. Прво су били поводи националистички експеси, потом састанак становника 17. месне заједнице који је одржан 9. септембра 1985. године. Овај састанак представљао је прво јавно окупљање српског и црногорског становништва.⁶¹¹ Следећег месеца је послата наведена петиција.⁶¹² Петиција је узбуркала духове и покренула широку политичку активност. Оцену о петицији дало је најпре Председништво ОК СК Приштине којом је она осуђена.⁶¹³ Осуду петиције изrekli су и комунисти у основним организацијама СК Косова Поља, па чак и они који су је потписали!⁶¹⁴ На петицију се гледало као неприхватљив метод који су

лако долазе до дозвола за ношење оружја и да су готово сви наоружани, док је право на ношење оружја ускраћено грађанима српске и црногорске националности. Жалили су се и на штете које су им чињене на пољима и шумама. Сутрадан, одржана је седница Комисије за представке и предлоге Скупштине САП Косова и наложено је општинским комисијама за представке и предлоге у Клини и Истоку да испитају наводе из службене белешке и предузму одговарајуће мере. Радна група је направила опширан извештај о томе. Опширније о томе видети: З. Радисављевић, „Одговори на оптужбе из Клине и Истока”, *Политика*, 22. новембар 1985, 7.

611 Скуп је представљао први масовни протест српског и црногорског становништва због нереаговања државе. Председништво 17. месне заједнице у Косову Пољу сазвало је састанак у сали Дома културе за 18 часова. Повод је био физички напад албанских националиста на Младена Крстића и због нереаговања органа безбедности на напад. Поред око 1.000 грађана, састанку су присуствовали и поједини покрајински и општински руководиоци. Бројни грађани су на састанку износили своје невоље. Састанак је трајао четири сата и на њему је стављено до знања присутним руководиоцима да се проблеми морају решавати брже и ефикасније. На крају је закључено да функционери морају под хитно да реше тридесетак проблема који су изнети на састанку. (Зејнел Зејнели, *Косово и Метохија: повратак Србији*, Ниш 1995, 8 – 12).

612 На седници Председништва ОК СК Приштине, која је одржана 9. октобра 1985. године, разматрана је и прихваћена информација радне групе Председништва ОК СК о састанку у Косову Пољу, који је одржан 9. септембра 1985. године. Радна група је испитивала околности под којима је састанак сазван. Група је сагледала све проблеме и пропусте, а који су имали велике политичке последице и у јавности. За састанак нису знала оба председништва АК СК у Косову Пољу, а ни општинске структуре, пре свега ОК СК. На спорном састанку разговарало се о притисцима на исељавање, а стварни разлог за сазивање састанка била су два експеса међународне природе у месној заједници Косово Поље. Спорни састанак у Косову Пољу припремили су људи који нису били ни у једном органу СК. (З. З., „О састанку у Косову Пољу”, *Политика*, 10. октобар 1985, 6).

613 Председништво ОК СК Приштине је, на састанку који је одржан 12. децембра 1985. године, расправљало о актуелним идејно-политичким кретањима у Косову Пољу и мерама које су предузимане на решавању проблема у Косову Пољу. Разматрано је и питање петиције и оцењено да је њен текст представљао „политички памфлет непријатељске садржине, који је уперен против политике СКЈ”, и да је „у основи намера и циљ да понуди једну својеврсну реакционарну политичку платформу”. Према подацима Председништва, петиција је била „дело једне групе деструктивних елемената, која перманентно, дуже време испољава нетрпељивост и неслагање с политиком СКЈ”. (З. Зејнели, „Потписи испод памфлета”, *Политика*, 13. децембар 1985, 8).

614 У Косову Пољу је 23. децембра 1985. године одржан састанак друге основне организације СК 16. месне заједнице. Расправљало се о актуелним идејно-политичким питањима у овој општини. Прочитано је саопштење са седнице Председништва ОК СК Приштине, које је издато поводом петиције 2.011 грађана ове месне заједнице. На седници је једногласно прихваћена оцена ОК СК Приштине. Констатовано је да се радило о непримереном поступку који је ишао на руку непријатељу. Секретар ове партијске организације, Вељко Одаловић, навео је да се „неке етикете које су изречене у оцени Председништва Општинског комитета Приштине о Косову Пољу не могу прихватити, оцене које се односе на ову месну заједницу која има богату револуционарну традицију”. Петиција је свуда читана и о њеној садржини и о онима који су је иницирали разговарало се на састанцима основних организација СУБНОР-а и она је једногласно осуђена и одбачена. И Обрад Дамјанац је сматрао да су постојале ствари које се у петицији нису могле прихватити: „Не може се, на пример, цео албански народ изједначавати са албанским националистима и иредентистима ... Тражи се промена Устава, укидање језика и друго, а ја то не могу да прихватим”. У расправи је, Садри Богданци, из ОК СК Приштине, изјавио „да је тешко дати одговоре на питања које организовао потписивање петиције, ко је дао подршку и колико је људи потписало, али је сасвим сигурно да је петиција настала после састанка у Косову Пољу 9. септембра ове године. Тај састанак, као што се зна, није био политички актив, то је био збор, а он је – то се види из неких дискусија – био само предигра за петицију. Покушава

иницирали националистички расположени појединци, а међу њима и они ван покрајине.⁶¹⁵ Инсистирало се на диференцираном приступу и на разлучивању оног што је у петицији негативно, од оног што је прихватљиво. Иако се сложио са оценом Председништва ОК СК Приштине, Мирослав Шолевић, председник АК СК 17. месне заједнице, сматрао је да она није била непријатељски памфлет.⁶¹⁶ Петиција је значајна, јер је знатно утицала на српску јавност и међунационалне односе у САП Косову.⁶¹⁷

Председништво СР Србије није разматрало петицију из Косова Поља током 1985. године, али је зато Председништво ЦК СК Србије, на седници која је одржана 25. децембра 1985. године, подржало активности које су предузели ОК СК Приштине и комунисти Косова Поља на сагледавању стања у Косову Пољу и околности које су довеле до петиције. Посебно је истакнуто да је требало јасно одвојити стварне проблеме у Косову Пољу и у покрајини од неприхватљивих политичких ставова с позиција српског национализма који су садржани у тексту петиције. Председништво ЦК СК Србије оценило је да су овакве иницијативе подгрејавале све национализме и утицале на међунационалне односе, поготово као у овом случају, када су „подстакнуте од појединаца и националистичких група изван Покрајине”.⁶¹⁸ Осуда петиције од врха СР Србије добродошла је албанском покрајинском руководству како би изједначила албански и српски национализам.

После вишегодишњих неспоразума, општина Ђаковица је, крајем 1985. године, усвојила детаљни урбанистички план улице Емин Дураку, која је била позната као „српска улица”. Тиме је

се да се национализмом наметне борба против национализма, да се против фашизма користе фашистичке методе. То је у ствари захтев да званични органи заведу неку другу власт или предузму неке друге методе. Види се да она није производ здравих снага већ елемената који су националистички настројени. Не треба мешати текст петиције са реалним проблемима, треба посебно оценити деструктивне захтеве у петицији. Добро је што су комунисти разграничили стварне проблеме од националистичких захтева, какви су у петицији, јер заиста, Косово Поље се не може идентификовати са српским национализмом. Ми знамо да се ради о једној групи људи који су организовали прикупљање потписа и све потписнике не треба идентификовати са овом групом. Није стало Кости Булатовићу и њему сличним да се реше проблеми у Косову Пољу. Такви људи ће се повезати и са најцрњим иредентистима, јер непријатељи лако нађу заједнички језик”. Такође, он је указао да је било доста пропуста у решавању проблема у Косову Пољу, да су се проблеми споро решавали, али да се све чинило да се реше проблеми који су тиштали Косово Поље. На крају састанка, одбачена је петиција и прихваћена оцена ОК СК Приштине. Вељко Одаловић је изабран за новог секретара Основне организације СК. (З. Зејнели, „Подршка ставовима Општинског комитета СК Приштине”, *Политика*, 24. децембар 1985, 8).

615 Зејнел Зејнели, „Злоупотребе прећутаног”, *Политика*, 28. децембар 1985, 7.

616 „Одвојити прихватљиво од неприхватљивог”, *Политика*, 29. децембар 1985, 6. Иако је петиција изазвала осуду власти на свим нивоима, њу су подржали неки српски кадрови из покрајине попут Момчила Трајковића, Вукашина Јокановића, Митра Самарџића, Томислава Секулића и других. (Радојица Барјактаревић, *Бесане ноћи: истина о Српском покрету*, Приштина 1995, 52).

617 Живорад Игић, члан Председништва ОК СК Приштине, изјавио је „да су петицијом створени веома лоши односи не само у Косову Пољу него и шире. Не треба све људе оквалификовати да су против политике СК и ако би се тражило да неко поново потпише такву петицију, људи то сигурно не би радили. Што се тиче потписника, треба издвојити ону групу која је прикупљала потписе од оних који су, можда притиснути многим животним и личним проблемима, потписали”. (З. Зејнели, „Могло је без петиције”, *Политика*, 26. децембар 1985, 7).

618 „Одвојити стварне проблеме од неприхватљивих ставова”, *Јединство*, 26. децембар 1985, 1.

ревидиран део урбанистичког плана којим су биле забрањене изградња и адаптација стамбених и других објеката у овој улици, у којој су искључиво живели грађани српске националности, укупно 83 породице. Поред комуналног, ова одлука имала је дубљи политички смисао, јер се готово 30-огодишња неизвесност да ли ће се зарад вишег друштвеног интереса рушити тридесетак кућа и српске породице расељавати на периферију града схватала као „расељавање ради исељавања са Косова” или ће се одустати од плана који је предвиђао пресецање ове улице и изградњу неких друштвених објеката. Разум је превладао, јер је исељавање из овог краја било веома интензивно и јер су лица српске и црногорске националности чинили само 5% становништва Ђаковичке општине. Због старог урбанистичког плана, грађани „српске улице” деценијама нису могли да граде нове нити да врше адаптацију старих кућа.⁶¹⁹ Они су сматрали да је упорност општинских власти за расељавање и рушење њихових кућа био притисак на њих како би се иселили.⁶²⁰ Због тога је одлука општинских власти Ђаковице била политички веома значајна за смиривање ужарене атмосфере која је створена током 1985. године случајем Ђорђа Мартиновића. Крај године дочекан је седницом СИБ-а, на којој је размотрен и прихваћен извештај о спровођењу закључака Савезног већа Скупштине СФРЈ, у вези са исељавањем из покрајине под притиском, а потом је 28. децембра 1985. године достављен Савезном већу Скупштине СФРЈ на разматрање.⁶²¹

619 Тома Милић, „Српска улица» неће бити расељена”, *Политика*, 10. децембар 1985, 8.

620 Опширније о овом проблему видети: „Шеталиште растура огњишта”, *Политика*, 16. новембар 1984, 14; Тома Милић, Зејнел Зејнели, „Зауостављена реконструкција”, *Политика*, 5. новембар 1984, 6; Т. Милић, „Не прихватају се предлози општине”, *Политика*, 26. новембар 1984, 7; Р. Бабић, „Расељавање”, *Политика*, 15. децембар 1984, 6. О историјату „српске улице” у Ђаковици видети: М. Чупић, *н. д.*, 274 – 278.

621 „Брже решавати притужбе грађана”, *Политика*, 28. децембар 1985, 7. СИБ је размотрио и прихватио извештај о спровођењу закључака Савезног већа Скупштине СФРЈ у вези са исељавањем из покрајине под притиском. Оцењено је да је и даље трајна и значајна обавеза СИБ-а и савезних органа управе да предузимају мере и активности у циљу спровођења закључака Скупштине СФРЈ ради заустављања исељавања, отклањања узрока исељавања и стварања услова за повратак исељених који то желе. Зато је било неопходно да се у наредном периоду посвети посебна пажња отклањању незаконитих поступака управних органа у досадашњим поступцима експропијације везаним за утврђивање општег интереса односно правичне накнаде. У том смислу, неопходно је било да надлежни органи у покрајини хитно предузму мере како би се отклонили непотребни спорови и разрешили нерешени односи. Такође, требало је да се убрза поступак на основу притужби грађана у циљу бржег и ефикаснијег отклањања повреда и нарушавања законитости. Истовремено, у сваком конкретном случају незаконитости потребно је било покренути поступак за утврђивање одговорности представника органа који су својим радом кршили права грађана. Такође је било неопходно оспособљавање општинских и покрајинских органа управе, а посебно инспекцијских служби и пореских органа у покрајини за ефикасније спровођење закључака Савезног већа Скупштине СФРЈ, с обзиром на њихове надлежности и делатности које су од посебног значаја за отклањање и спречавање појава и понашања која непосредно или посредно представљају узрок исељавања. СИБ је сматрао да би привредни раст у покрајини требало убрзати, поготово из крајева у којима је исељавање интензивније, како би се омогућило запошљавање. Потребно је било и отварање покрајине за долазак стручњака из других средина. („Одговорност за кршење права грађана”, *Политика*, 13. децембар 1985, 10).

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА О ПОЛОЖАЈУ СРПСКОГ СТАНОВНИШТВА У САП КОСОВУ 1981-1985.

Отворени захтеви за сецесијом покрајине током великих нереда албанског становништва 1981. године допринели су промени политике СР Србије према проблемима у САП Косову. Велики нереди албанског становништва су знатно нарушили међунационалне односе у покрајини који ни пре тога нису били идеални. Значај великих нереда албанског становништва у САП Косову 1981. године је и у томе што су после њих отворена бројна питања и процеси. Тако се отворило и питање положаја српског становништва и његове цркве у САП Косову који нису били завидни ни у претходним деценијама. Од великих нереда албанског становништва, штампа и остали медији започели су константно извештавање о приликама у САП Косову, о којима се у претходној деценији није извештавало.⁶²² После великих нереда албанског становништва, у јавности се отворило и питање исељавања православног живља из САП Косова које је до тада било табу тема, а које ће оптерећивати односе у СФРЈ током 80-их година XX века.⁶²³

У периоду од 1941. године, па до 1990. положај Српске православне цркве (СПЦ) и њених верника на територији Косова и Метохије није био завидан. Да у САП Косову није било реда и благостања, поред бројних објављених докумената, сведочи и штампа, која је препуна података о тешком положају СПЦ и њених верника и која представља релевантан извор за црпљење информација. Циљ овог дела дисертације је да истражи јавни став СПЦ о међунационалним

622 У раду смо као главни извор информација користили часопис *Православље*. Часопис *Православље* излази два пута месечно од 1967. године. То су званичне новине српске Патријаршије које издаје Информативно-издавачка установа Светог архијерејског синода СПЦ. У овом часопису објављиване су теме из свакодневног живота СПЦ, текстови о историји СПЦ, о теологији, итд. Часопису *Православље* је дата предност, јер је имао већи утицај на јавно мњење него *Гласник* који је био службени лист СПЦ и знатно мање повезан са актуелним дешавањима. Часопис *Православље* је почетком 80-их година XX века имао тираж од око 25.000 примерака, што је мало када се упореди са бројем од преко осам милиона становника који су се на попису становништва из 1981. године у СФРЈ изјаснили као припадници српског народа.

623 И црквена јавност је све смелије реаговала на ситуацију у САП Косову од 1981. године. О променама у деловању и јавном ставу цркве према проблемима са којима се српски народ и СПЦ суочавали у САП Косову у периоду од 1980. до 1982. године опширније видети: Петар Ристановић, „Листови Српске православне цркве и 'косовско питање' 1980 – 1982”, *Баитина*, 35/2013.

односима у САП Косову у периоду од 1981. до 1985. године гледано према јавним иступањима представника СПЦ.

Код истраживања јавног става СПЦ о међунационалним односима у САП Косову веома значајна су нам саопштења Светог архијерејског (СА) сабора СПЦ као највишег јерархијског представништва и црквено-законодавне и врховне судске власти у оквиру ове организације. У периоду од 1981. до 1985. године СА сабор СПЦ објавио је низ саопштења везаних са ситуацију и положај православних верника и цркве у САП Косову. У овим саопштењима провејавала је забринутост за тешко стање у епархији рашко-призренској и због исељавања православног становништва услед непрестаног систематског притиска односно насиља.

На заседању СА сабора СПЦ у времену од 14. до 21. маја 1981. године у Патријаршији у Београду, са посебном забринутошћу је саслушан извештај о пожару који је уништио стари конак Пећке патријаршије. Исто тако, са великом забринутошћу разматране су и прилике у рашко-призренској епархији, „одакле се, због тешког стања, православни Срби већ годинама исељавају у друге крајеве”.⁶²⁴ Посебан извештај о приликама у овој епархији достављен је ИВ Скупштине САП Косова. У овом саопштењу нису наведени узроци „тешког стања”, већ само последица – исељавање православних верника. Редовно заседање СА сабора СПЦ које је одржано у времену од 14. до 21. маја 1982. године у Патријаршији у Београду донело је битну промену. На том заседању проучена су обавештења о свим актуелним питањима, као и неким појавама у СПЦ, а нарочито на подручју епархије рашко-призренске, „где су већ годинама све чешћи напади на српске светиње: цркве и манастире, православна гробља, свештенике и верне – на које се врши систематски притисак у циљу њиховог исељавања са Косова”.⁶²⁵ „Појаве” на подручју ове епархије, СА сабор СПЦ проучио је са великом забринутошћу, запрепашћењем и великим бригама за будућност цркве, светиња и верних на овом подручју. На овом заседању донета је одлука да се ове „појаве” документују посебним саопштењем, што је и учињено 15. новембра 1982. године. После редовног годишњег заседања СА сабора СПЦ које је одржано у периоду од 23. до 27. маја 1983. године, констатовано је да се у САП Косову још увек осећао притисак над православним верницима, па се њихово исељавање и даље настављало.⁶²⁶ Још једну новину је донело следеће заседање, јер је СА сабор СПЦ, који је одржао редовно заседање

624 „Саопштење о раду Светог архијерејског сабора”, *Православље*, бр. 341, 1. јун 1981, 2; *Гласник: службени лист Српске православне цркве*, бр. 6, јун 1981, 106. У даљем тексту: *Гласник*.

625 „Са заседања Светог архијерејског сабора”, *Православље*, бр. 366, 15. јун 1982, 2.

626 „Коминике о раду овогодишњег редовног заседања Светог архијерејског сабора”, *Православље*, бр. 390, 15. јун 1983, 1.

у времену од 11. до 17. маја 1984. године, констатовао да је СА синод СПЦ „будно пратио догађаје у Епархији рашко-призренској и више пута интервенисао, али и поред тога стање у Епархији рашко-призренској је и даље забрињавајуће. Јер, због непрекидног деловања иреденте, православни живаљ се и даље исељава. Уништавају се или бесправно одузимају материјална добра Цркве и верних. Врше се насиља над свештенством и монашким лицима”.⁶²⁷ Редовно заседање СА сабора СПЦ, које је одржано у времену од 10. до 18. маја 1985. године, интересантно је због објављене информације да је ситуација тешка и у епархији врањској: „Са жаљењем је констатовано да су прилике у Епархији рашко-призренској, на Косову, још увек крајње тешке, да се и даље наставља исељавање верних, и још увек траје насиље над вернима као и обесвећење цркава, гробаља и манастирских здања. Констатовано је такође да се и на територији Епархије врањске у општинама Прешево и Бујановац догађају сличне ствари, па је већ и тамо присутно насиље над српским светињама, као и правна незаштићеност верних српске националности”.⁶²⁸ Треба приметити да у овим саопштењима није наведена националност оних који су вршили притисак и насиља над православним верницима, иако је јавност знала да су у питању били екстремни припадници албанске националности. СА сабор СПЦ ни једном речју није споменуо у својим саопштењима нацију која је одговорна за тешко стање у епархији рашко-призренској и тек је у 1984. години наведен кривац за исељавање - непрестано деловање „иреденте”. СА сабор СПЦ није одговорност за тешку ситуацију у међунационалним односима у САП Косову сваљивао на све припаднике албанске националности, већ на један део екстремиста међу њима.

Вест да је изгорео стари конак Пећке патријаршије, лист *Православље* објавило је 1. априла 1981. године.⁶²⁹ Када су у питању прилике у САП Косову, у овом и у наредним бројевима овог листа, односно током целе 1981. године, углавном се писало о пожару и обнови старог конака у манастиру, а само кроз инсинуације о положају православног живља и његове цркве у САП Косову.⁶³⁰ На први поглед се чинило да је све у реду, па је тако парох београдски Славко

627 „Свети архијерејски сабор СПЦ”, *Православље*, бр. 413, 1. јун 1984, 1 – 2.

628 „Коминике поводом заседања Светог архијерејског сабора”, *Православље*, бр. 437, 1. јун 1985, 1 – 2.

629 „Изгорео конак Пећке патријаршије”, *Православље*, бр. 337, 1. април 1981, 1, 8 – 10. *НИН* је објавио вест о пожару 22. марта 1981. године. У чланку су објављене само званичне информације. (Шћепан Рабреновић, „Конак изгорео, ризница спасена”, *НИН*, бр. 1577, 22. март 1981, 20 – 21).

630 *Православље* је објављивало у проучаваном периоду мноштво песама које су за тему имале Косово и Метохију. Новинар Милан Милошевић је сматрао да су се јављали покушаји потпаљивања српског национализма и навео као пример *Православље* који је у броју од 15. јуна 1981. године објавио песму Душана Величковића под називом „Косовски молитвеник”, а у којој се наводило да се „некад земља обрађује плугом а некад пушком”. Овај новинар је скренуо пажњу на песникову жељу „да груну звона Дечана и Пећи, да се Морава са Вардаром споји”. Завршио је констатацијом: „Какве ли све то мрачне духове призивају 'Православље' и Душан Величковић!”. (Душан

Божич пренео после пожара емоције присутних у дворишту манастира: „Сузе, праве сузе видео сам на лицима Православних и Албанаца, и нико их није крио”.⁶³¹ Иако је пожар изазвао много нагађања око узрочника пожара и иако је СПЦ била уверена да је пожар подметнут, није се током 1981. године излазило у јавност са таквим изјавама.⁶³²

СПЦ је разговарала о стању у САП Косову и положају СПЦ и њених верника у покрајини са свим релевантним државним органима. Тако је о стању СПЦ у САП Косову било речи на састанку патријарха Германа са друштвено-политичким радницима из покрајине који је одржан 19. марта 1981. године у Пећкој патријаршији. Састанку су присуствовали и епископи Емилијан, Стефан и Иринеј, игуманија Февронија, протођакон Томислав Милановић, Раде Звицер, председник општине Пећ, Рустем Беита, председник Комисије за верска питања САП Косова, инжењер Добросав Нешковић и архитекта Слободан Микић.⁶³³ О положају СПЦ у САП Косову поводом даљег исељавања верника и потпуније заштите црквених добара у покрајини, разговарало се и 21. јуна 1983. године када је патријарх Герман са делегацијом посетио Николу Љубичића, председника Председништва СР Србије.⁶³⁴ О проблемима са којима се суочавала СПЦ у САП Косову и о мерама за њихово превазилажење које су предузимали органи друштвене заједнице разговарало се и приликом посете патријарха Германа и СА синода СПЦ која је уприличена 18. јуна 1985. године код Душана Чкребића, председника Председништва СР Србије.⁶³⁵

Средства јавног информисања у СФРЈ нису се све до великих нерета албанског становништва у САП Косову бавили стањем у покрајини. Тада је дошло до заокрета, па ће ситуација у САП Косову доминирати у медијима током 80-их година XX века. Када је у питању

Величковић, „Са сећањем”, *НИН*, бр. 1594, 19. јул 1981, 6). Песник Душан Величковић реаговао је на напад. Објаснио је да је песма објављена поводом Видовдана и да је за тему имала вишевековно турско ропство и његово ослобађање, а не „мрачњаштво”. (Исто). Новинар Милан Милошевић је потом одговорио да је у свом чланку тврдио да текст песме „у садашњој ситуацији својим алузијама призива мрачне духове прошлости, да потпаљује реваншистичке страсти 'о освети Косова', што би могло да доведе до стања које прижељкују баш непријатељи српског народа”. (Исто).

631 „Изгорео конак у Пећкој патријаршији”, *Православље*, бр. 337, 1. април 1981, 8.

632 Опширније о томе видети: Бојан Ђокић, „Два документа поводом спаљивања Пећке патријаршије 1981. године”, *Црквене студије*, 14/2017, 391 – 400. У истрази око пожара у Пећкој патријаршији разматрана је могућност да су Конак запалили албански националисти, али и да су то учинили и српски. Пожару у Пећкој патријаршији претходила су два пожара у Пећи: на некој ливади изгорела је једна бандера, а запалила се и једна шума. У *Православљу* је зато шеретски упитано: „Запалила се или је запаљена?”. (Милан Милошевић, „Окретање путоказа”, *НИН*, бр. 1587, 31. мај 1981, 14).

633 „Патријарх српски Герман на месту несреће”, *Православље*, бр. 337, 1. април 1981, 9 – 10.

634 „Патријарх српски Герман посетио председника Председништва СР Србије Николу Љубичића”, *Православље*, бр. 391, 1. јул 1983, 1.

635 „Патријарх српски Герман посетио Председништво СР Србије”, *Православље*, бр. 439, 1. јул 1985, 1.

црквена штампа, у 1981. години избегавало се отворено писање о положају СПЦ и њених верника у САП Косову. Ипак, са два до тада необична чланка, и њиховим насловима, *Православље* је указивало на тежак положај СПЦ и њених верника у САП Косову.

Великим и упадљивим насловом „Српска црква тражи заштиту светиња и верних на Косову” у *Православљу* је 15. јула 1981. године објављена вест да је патријарх Герман са делегацијом посетио 29. јуна 1981. године Веселина Ђурановића, председника СИБ-а, који га је дочекао са шефом кабинета Кадиром Алијагићем, као и Александром Фиром, чланом СИБ-а и Радованом Самарцићем, председником Комисије СИБ-а за односе са верским заједницама и секретаром исте комисије. Међу многобројним разлозима посете били су и „догађаји у САП Косово, с обзиром на расељавање верних СПЦ и стање цркава и манастира, свештеника и монаштва на том подручју” као и „проблем Богословије св. Кирила и Методија у Призрену”.⁶³⁶ Иако нису дате никакве друге информације, наслов чланка је постигао свој циљ – указао је на незавидан положај српске цркве и њених верника у САП Косову. Уредништво *Православља* је упадљивим насловом „Умрите попови или – убијање памћења” 1. октобра 1981. године још једном скренуло пажњу на тешко стање у САП Косову.⁶³⁷ Тема чланка била је напад на црквену имовину, па се говорило о судбини манастира Св. Марка у селу Кориша код Призрена. Овај манастир је био честа мета напада вандала који су на једној фрески написали „умри попи” (тј. умрите попови), што је искоришћено као наслов чланка. Осим исељавања верних и напада на црквену имовину у САП Косову, нису отворено поменути други проблеми у *Православљу* 1981. године. Међутим, читаоци су на основу текстова који су објављивани у другим дневним и недељним листовима знали који су то проблеми притискали СПЦ и њене вернике у САП Косову. Убрзо је на седници ЦК СКЈ која је одржана 17. новембра 1981. године усвојена Платформа за решавање тешког стања у САП Косову, што је отворило простор за деловање.

Лист *Дуга* је јануара 1982. године објавила велики чланак о манастиру Св. Тројице код Призрена и проблемима који је овај манастир имао са албанском „иредентом”.⁶³⁸ Потресни чланак под насловом „То кнезови нису ради кавзи” који је указивао на кривце за стање у САП Косову обиловао је мноштвом података о нападима на манастир, препадима и батињању монахиња, сечи манастирске шуме, о недозвољавању монахињама да наводњавају њиве водом из

636 „Српска црква тражи заштиту светиња и верних на Косову”, *Православље*, бр. 344, 15. јул 1981, 1 – 2; О овоме је извештено и у Гласнику. (*Гласник*, бр. 7, јул 1981, 126).

637 „Умрите попови или – убијање памћења”, *Православље*, бр. 349, 1. октобар 1981, 5 – 6.

638 Dragoljub Golubović, „То кнезови нису ради кавзи”, *Дуга*, 2. јануар 1982, 18 – 19; Овај осетљив текст је пренео часопис *Православље*. („То кнезови нису ради кавзи”, *Православље*, бр. 356, 15. јануар 1982, 8 – 9).

потока, о покушају силовања сестре Херувиме, о силовању једне њихове гошће из Загреба која је притом пребијена и опљачкана, о деци која су бацала камење на монахиње кад пролазе улицом, итд. У овом чланку се први пут отворено говорило о терору и насиљу у САП Косову. О својим јадиковкама због проблема које су имали због албанске „иреденте” једна од монахиња је изјавила: „Трпљење је мање, кажу, кад га рекнемо, и кад га чују. А и онај који трпи неправду, зна се, самим трпљењем ствара већу неправду заједници, него онај који је наноси”. У чланку су наведени и подаци који се могу пронаћи у извештајима епископа рашко-призренског Павла: о спаљивању манастира Св. Марка код Призрена, конака Пећке патријаршије, информације да су епископа Павла тукли и пре великих нереда албанског становништва, али и крајем 1981. године када му је рука повређена, о нападу на професора Богословије оца Милутина Тимотијевића пре великих нереда, али и после њих, о батињању монахиња и манастирске стоке.⁶³⁹ Јула 1981. године игуманија манастира Св Тројице, Иларија Сретеновић, писала је командиру полиције у Сувој Реци да их злоставља „мангупарија” из Грєвоваца: „Ми смо прошле године биле оштећене, ви сте нам рекли да не тужим и да се више то неће десити. Али, не лежи враже, данас су изашле сестре да виде ко нам бије говеда. Свакога дана по једно болесно. Једва један во преживео, сада је теле у критичном стању. Сестре су их ухватиле да у круг јуре говеда по оној манастирској њиви, све штаповима и камењем. Убијају нам говеда, убијали се сами дабогда. Немамо мира од зулума. Ја сам приморана да обавестим Владику да нас исели из овог манастира. Немогуће је трпети зулум. Молим вас изиђите у Манастир и пронађите кривце”.⁶⁴⁰ Недуго затим, у септембру се опет обратила полицији у Муштутишту да им албанско становништво из села Граждељ сече шуму и затражила да полиција изађе на терен и установи штету. Очај је видљив у њеној пријави полицији: „Има ли, људи, какога заклона за ово насиље. Шта ћу да радим. Кома да се обратим, ово је превазишло сваку меру. Ја тражим заштиту”.⁶⁴¹ Од ове пријаве полицији ништа није било, као ни од претходних. Епископ рашко-призренски Павле је желео да монахиње остану у манастиру и да „ћуте и трпе”. Међутим, две калуђерице које су претучене, напустиле су манастир и САП Косово. Новинар Драгољуб Голубовић оставио је занимљив коментар на крају чланка: „А за то време Српска православна црква ћути, она, и поред свега, проповеда трпљење”.⁶⁴² Часопис *Православље* је наставио са истом тактиком, па је убрзо

639 Српски патријарх Павле, *Извештаји са распетог Косова Светом Архијерејском Синоду за Свети Архијерејски Сабор Српске Православне Цркве: 1957-1990*, приредили Владимир Вукашиновић, Градимир Станић, Београд 2013.

640 Dragoljub Golubović, „То knezovi nisu radi kavzi”, *Duga*, 2. januar 1982, 18 – 19.

641 Исто.

642 Исто.

још један текст преузет из другог листа. Под насловом „У име правде и братства” *Православље* је пренело оштар и отворен чланак који је објављен у *Веснику* јануара 1982. године.⁶⁴³ У тексту се подсећало на „терор албанске иреденте” у САП Косову који „траје дуго”, али и да се појачао после великих нереда албанског становништва. Указивало се на угроженост СПЦ на том подручју, јер је без одговарајуће заштите и верника који се исељавају. Објашњавало се да црква проповеда трпљење због „осетљивости тренутка” и зато што не жели „ескалацију српског национализма”, а да СПЦ делује кроз институције система обраћајући се државним органима за заштиту.

У априлу 1982. године часопис *Православље* објавило је велики чланак о обележавању 100-годишњице смрти Симе Игуманова Призренца, оснивача и великог добротвора Богословије у Призрену. У тексту је указано и на вандалско понашање према манастиру Св. Марка код Призрена, где се налази гроб Симе Игуманова и да је манастир споменик културе под заштитом државе, али је запуштен „небригом државе”. Поред текста, објављена је и фотографија оскрнављеног гроба Симе Игуманова Призренца направљена 8. марта 1982. године и наведено да је мермерна плоча на његовом гробу разбијена. О стању манастира Св. Марка је речено: „Врата, прозори, прагови, носачи и сва дрвенарија изваљени су и наред цркве, заједно са иконама и иконостасом, спаљени! Пред улазом у цркву, а поред Симиног гроба, лежала је једна метална решетка изваљена са прозора, док је на самом Симином гробу лежало неколико недогорелих пањића!”⁶⁴⁴ У тексту је указано да су оба звона на овој цркви, која је 1859. године Сима Игуманов послао из Русије, недавно скинута са звонаре и низ камену литицу бачена у Коришку реку и да је на старим фрескама у испосници преподобног Петра Коришког изнад манастира св. Марка написано: „умри попи” (тј. умрите попови).⁶⁴⁵

Обзиром да се цркви приговарало да је пасивна поводом ситуације у САП Косову, у 1982. години дошло је до неколико промена и реакција. Ту првенствено спада „Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову”, а који је допринео да СА сабор СПЦ 1982. године донесе одлуку о изради једног документа о ситуацији у САП Косову.

Особен и велики утицај на јавност имао је „Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову”, поготово јер се до тада цркви пребацивало да ништа не чини поводом ситуације у САП Косову, што није било тачно, јер се она непрекидно обраћала државним

643 „У име правде и братства”, *Православље*, бр. 358, 15. фебруар 1982, 2.

644 „100-годишњица смрти Симе Андрејевића Игуманова”, *Православље*, бр. 362, 15. април 1982, 8 – 9.

645 Исто.

органима за помоћ.⁶⁴⁶ Апел је објављен на првој страни у *Православљу*, 15. маја 1982. године, и пропраћен је фотографијом Пећке патријаршије – симбола духовног јединства српског народа.⁶⁴⁷ Својеврстан увод Апелу направила је молба пароха Живојина Трајковића из Приштине, објављена у ранијем броју *Православља*, под насловом „Помоћи цркву у Бресју, Приштина”. Молба је била упућена читаоцима овог листа за финансијске прилоге за помоћ цркви св. мученице Катарине у селу Бресје код Косова Поља. Прилози су били потребни за адаптацију и санирање цркве, а на којој су сви прозори били поломљени. Молба је била значајна, јер се у тексту подсећало да је у селу Бресје почетком априла 1981. године „непријатељ Православља” порушио и оскрнавио 38 надгробних споменика.⁶⁴⁸ Ово је прво јавно иступање једног свештеника у *Православљу* о угрожености СПЦ и њених верника у покрајини, а уредништво је мудро провукло важне информације кроз, чини се на први поглед, сасвим безазлен текст.

Потписници Апела били су свештена и монашка лица, укупно њих 21, из многих делова СФРЈ, али је објављен без навођења имена потписника. Апел је потписан на Велики Петак 16/3. априла 1982. године и упућен Председништву СФРЈ, Председништву СР Србије, Скупштини СР Србије и СА синоду за СА сабор СПЦ, а достављен је и свим већим београдским листовима.⁶⁴⁹ Како је наведено, потписници су овим апелом желели да подигну свој глас „у заштиту духовног и биолошког бића Српског народа на Косову и Метохији”, управо зато што се приговарало СПЦ да се њен глас по овом питању није чуо у јавности. Апел је био прекретница: политика „ћутње” на стање у САП Косову замењена је јавним активним деловањем СПЦ.⁶⁵⁰

У Апелу је истакнуто да су многи сматрали да СПЦ није надлежна да говори о питањима такве врсте и да су свесни да овај апел долази од „непозваних” и са „ненадлежног” места. Поводом приговора да црква ћути, потписници су навели да је некад ћутање цркве речитије од сваког говора и да је њено тадашње ћутање управо такве природе: „Црква, која је органски

646 Опширније о жалбама које је СПЦ упућивала највишим органима СФРЈ, СР Србије и САП Косова видети: *Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку: Документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске*, Београд 2011; Српски патријарх Павле, *н. д.*; Саво Б. Јовић, *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији: сведочанство о страдању Српске православне цркве и српског народа од 1945. до 2005. године*, Београд 2007.

647 „Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову”, *Православље*, бр. 364, 15. мај 1982, 1 – 4.

648 Живојин Трајковић, „Помоћи цркву у Бресју, Приштина”, *Православље*, бр. 363, 1. мај 1982, 14. Гробови у селу Бресје оскрнављени су за време великих нереда албанског становништва. (Радмило Кљајић, „Откривају се коловође демонстрација”, *Политика*, 4. јун 1981, 7).

649 Датум потписивања Апела није случајан. Потписан је непосредно пре заседања Скупштине СР Србије која је на заједничкој седници свих већа која је одржана 23. априла 1982. године усвојила закључке о мерама које је требало да спрече даље и потпуно исељавање лица српске и црногорске националности из САП Косова. Прим. аутора.

650 Непосредно пре потписивања Апела, дошло је до великог вандалистичког напада. У селу Шипоље код Косовске Митровице непозната лица оскрнавила су православне гробље 28. марта 1982. године када су споменици порушени, а венци спаљени.

уткана у историјско и духовно биће овог народа, пре Косова, за време Косова и после Косова све до дана данашњега, на чије се живо ткиво најпре спусти сваки ударац намењен Српском народу (најсвежији доказ је Пећка патријаршија) – зар се без ње и мимо ње може решавати њена судбина и судбина њеног народа ... Јер, чини нам се да све оно што се предузима за решење проблема Косова, није адекватно ономе што се на Косову дешава, нити је адекватно озбиљности самог проблема, нити је историјски далековидо, па као такво може да има непредвиђене и трагичне последице, за све нас: Србе, Албанце и Југословене уопште”. Тежак положај који је СПЦ имала у тадашњем режиму био је аргумент којим су потписници Апела оправдавали пасивност цркве. У Апелу је наведено да је стечен утисак да је по питању САП Косова извршена замена правог проблема споредним и док се не изнесе права суштина проблема не може доћи до правог и праведног решења за оба народа. На једном месту наведено је шта за српски народ значи Косово: „За Србе, питање Косова није просто биолошко питање, или питање само 'области', 'покрајине' или 'републике'. Оно је нешто неупоредиво веће и више од тога ... Питање Косова је питање духовног, културног и историјског идентитета Српског народа ... Косово је наше памћење, наше огњиште, жижка нашега бића. А одузети једном народу памћење, значи – убити га и духовно уништити. То треба да зна свако, па и наши вековни суседи Албанци”.⁶⁵¹ Потписници Апела упоредили су двехиљадито чекање и повратак јеврејског народа у Јерусалим са српским проблемом у покрајини: „На сличан начин и Српски народ бије до данас своју Косовску битку, борећи се за то и такво памћење свога идентитета, за свој смислени боравак и опстанак на овим просторима све од 1389. године до данас. И кад се чинило да је битка коначно добијена, наједном, Косово престаје да буде наше, и ми престајемо да будемо оно што јесмо! И то без рата, у миру и слободи! У време када се бројни други народи после вишевековног одсуства враћају на своја огњишта, Српски народ гаси своје многовековно огњиште и бежи са њега! Зашто?”. У Апелу је постављено питање „какве су то инферналне и ирационалне силе које успевају, за неколико деценија проведених у потоцима крви плаћеном миру, да учине оно што није успело петовековно турско ропство?!”. Указано је да се све што се збивало са српским народом током турског робовања догађало и тада и да је то необјашњиво и запањује сваког човека: „Нема примера из прошлог страдања који се за последњих двадесет година није над Србима на Косову поновио, од угрожавања живота и имања, до паљења Пећке Патријаршије, скрнављења светих гробова, непочинства над ђацима и монасима, до слепљења стоке зато што је

651 Исто је писао неких десет година касније и Бранко Петрановић. Видети: Б. Петрановић, *Југословенско искуство* ..., 148. Из овога је видљив утицај Апела.

српска. Сви смо то добро знали, иако је то дуго била забрањена 'табу' тема, која је неке смелије коштала често врло скупо. Неће бити да су Срби ти који су се на Косову побунили, па их сада сналази заслужена одмазда, јер зулуме чине управо они најзадовољенији и најпривилегованији. Није овде у питању цео Албански народ на Косову, али је ипак питање у томе како 'шачице непријатеља' протераше и иселише сто хиљада људи за само десетак година?". Апел је значајан јер се у њему први пут спомињала реч „геноцид”, а која ће се током 80-их година XX века појављивати често у средствима јавног информисања. „Без икаквог претеривања може се рећи да се над Српским народом на Косову постепено врши плански смишљени геноцид! Јер, ако није тако, шта значи теза 'о етнички чистом Косову', која се, без обзира на све, непрекидним и непрестајућим исељавањем спроводи на делу? Или шта значе често понављане речи, по селима и засеоцима, манастирима и црквама, па и самим градовима: 'Шта чекате? Селите се одавде, ово је наше’”, наведено је у Апелу. Потписници Апела указали су на проблем исељавања верних из покрајине од времена окупације у Другом светском рату, затим после Другог светског рата, посебно од 1968. године, а које се појачало од 1981. године: „Појачава се створеном атмосфером, вандалским методама, на основу дугорочног програма, смишљено и организовано спровођењем, тајно и јавно, пред лицем целог света. Није непознато ни нама ни вама, ни нашој широј јавности, да је присилно исељавање нашег живља са Косова понекад било помагано и од званичних органа на Косову, свеједно којих, да би се на српска насилно угашена, често и крвљу заливена, огњишта населили 'емигранти' из Албаније”. Апел је имао и злослутно предвиђање, а које се обистинило 1999. године: „И изгледа, по много чему, да ће се вековни бој Косовски завршити у ове наше дане – трећом и последњом сеобом Србаља, то јест коначним поразом, најстрашнијим у историји овога народа и ове земље. Завршиће се, другим речима, мирним, геноцидно смишљеним истребљењем, које се тако спокојно назива 'исељавањем Срба и Црногораца са Косова', као да је реч о туризму, о 'сељењу с југа на север', а не о крвавим и деценијама крварећим траговима широм Србије са и без покрајина!”. Апел је садржао и својеврстан протест: „Страдање и само једног људског бића на земљи изазива опште негодовање и узнемирење у свету и у нама, а још неизмерно и неизмерно страдање 100 хиљада исељених и још 250 хиљада неисељених људи, жена и деце са Косова, зар да се своди на 'дискусије' по седницама и комисијама, на репортаже и полемике у штампи и на телевизији? Шта је то са нама, са овом заједницом, а шта са тим горштаким, поносним, патријархалним народом, чија деца, младићи и људи пале цркве, разваљују гробља, киње и мучки убијају своје вековне суседе?”.

Потписници Апела навели су свој циљ: „ ... ми Албанцима никакво зло не желимо, него само желимо да наш народ и наше светиње на Косову очувамо ради себе и ради њих”. Апел се завршавао речима: „ ... изражавамо своју солидарност са прогнанима правде ради са њиховог и нашег вековног огњишта и дижемо свој глас пред нашом и светском јавношћу у одбрану најелементарнијих људских права Косовског живља и угрожених светиња Српског народа у његовој сопственој земљи. Усуђујемо се уз то да скренемо пажњу надлежним органима власти да јавно и одговорно изнесу стварне разлоге, и савесно их преиспитају, због којих се Српски народ на Косову и Метохији осетио тако незаштићен и препуштен сам себи и непријатељској самовољи. Све то у искреној жељи да се пронађу трезвени и праведни путеви разрешења и разума, ради скидања срамоте и нормалног живљења свих нас у нашој заједничкој кући”.⁶⁵² У истом броју *Православља* објављена је и жалба епископа рашко-призренског Павла коју је упутио 9. марта 1982. године Комисији за односе са верским заједницама у САП Косову. У њој се жалио да не престају поступци грађана албанске националности који наносе штету црквеној и манастирској имовини и навео више примера: да је 9. фебруара 1982. године срушен надгробни споменик свештеника Саве Илића у Косовској Каменици, да је 3. марта 1982. године посечено 60 – 70 стабала у шуми манастира Девич, да је истог дана неко ударио секиром манастирску свињу и пресекао јој кичму изнад врата, да је неко истог дана набацао камење на пут који води ка манастиру, па су сестре морале да га склањају, да је у манастиру св. Марка у селу Кабашу код Призрена све демолирано и унутрашњост спаљена, највећим делом 1973. године. На крају жалбе поново је замолио Комисију за односе са верским заједницама у Приштини „да се заштити црквена имовина од безобзирног уништавања”.⁶⁵³ Жалба епископа Павла објављена је са циљем да се појачају и поткрепе наводи у Апелу и испунила је свој циљ.

Месец дана касније, један од потписника Апела, јеромонах Атанасије Јевтић, осврнуо се на његов одјек у јавности и ситуацију у САП Косову.⁶⁵⁴ Према његовим речима, „Призив” је наишао на добар пријем и одзив код свих добронамерних људи, а нарочито у САП Косову. Међутим, загребачка штампа је реаговала другачије (часопис *Данас* од 1. јуна и дневни лист *Вјесник* од 29. маја). Такође, новинар Милорад Вучелић је у *Политици* од 15. маја и опширније у *НИН-у* од 23. маја 1982. године окарактерисао Апел као „опасан корак” и „изазов

652 „Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову”, *Православље*, бр. 364, 15. мај 1982, 1 – 4. Занимљиво да је *Политика* дан пре објављивања Апела, 14. маја 1982. године, на страни 10 објавила информацију да су непознати извршиоци оскрnavили на православном гробљу у Ајвалији код Приштине више надгробних споменика и дрвених крстача. (Дамаскин Давидовић, „Девич ...”, *Православље*, бр. 366, 15. јун 1982, 10).

653 „На шта се жали епископ рашко-призренски”, *Православље*, бр. 364, 15. мај 1982, 4.

654 Атанасије Јевтић, „Са Косова и око Косова”, *Православље*, бр. 366, 15. јун 1982, 3.

национализма”. После кратког увода о страдању српског народа у САП Косову, Атанасије Јевтић одговорио је загребачким новинарима на њихове критике. Своју мисао је завршио: „На крају, поштовани новинари, пишући и сричући свој болни Призив ми нисмо гајили илузије да нас нико због тога неће напасти и свакојачко окарактерисати. Нама је одавно позната извесна лицемерна фразеологија око Косовских догађаја, коју најбоље демантује сама Косовска трагедија, која се још увек наставља и продубљује, све до Гојбуље и Самодреже и села Љевоше код Пећи (вест о зулumu објављена у штампи тек 8. јуна) и ко зна још докле. Јер, док ви, господо, мирно седите у својим канцеларијама и пишете нападе на нас и наш Апел, дотле наш живаљ на Косову доживљава јединствену и у овом поднебљу одавно невиђену драму и трагедију, и то нажалост углавном од младих људи, као уосталом и јуче или прекјуче, и ко може рећи да неће и сутра, ако се овако настави. Зато и ми нећемо престати да апелујемо на савести свих надлежних и добронамерних људи да се том зулumu стане на крај, као што нећемо престати и да се молимо Богу да развеје безумље из глава и срца свих распамећених, па и оних младих људи албанске националности, које њихови највећи непријатељи, макар били и исте крви, гурају и вуку у мржњу и злочин”.⁶⁵⁵ За наш рад је значајнији простор који је Атанасије Јевтић искористио на почетку свог чланка како би указао на тежак положај српског становништва у САП Косову: „'Данас један, сутра седам, прекосутра сви до један!' – таква је обесна парола и порука албанских иредентиста Србима на Косову, објављена тек ових дана и јавно у штампи, а која на најјаснији начин открива прави и крајњи циљ њихов: истребљење Српског народа на простору Косова и Метохије. Таква претећа порука албанских нациста траје на Косову већ неколико деценија. Некада је та геноцидна девиза изговарана шапатом, некада гласно, а последње деценије претварала се често у драстичан чин психолошког и физичког терора, чак и јавног злочина, над недужним српским живљем на Косову. Ово потврђују не само прошлогодишње демонстрације и нереди (разјарена руља тада је викала: 'Од Призрена па до Рашке побићемо српске вашке'), него и у поновљеним пролетним испадима, све до прекјучерашњих невероватних догађаја у селу Гојбуљи код Вучитрна и до свирепог и мучког убиства двадесетдвогодишњег Данила Милинчића, у селу Самодрежи, такође код Вучитрна ... Наш народ на Косову ни у сопственим кућама, авлијама и имањима нема мира ни покоја: угрожавају им не само домове и поседе, него и животе и опстанак; чак и на гробљима кад испраћају и сахрањују своје драге покојнике, скандирају им обесно и претеће: 'Данас један, сутра седам, прекосутра сви до један!'”.⁶⁵⁶ Овај

655 Исто.

656 Исто.

бритак чланак објављен је одмах после бруталног убиства Данила Милинчића, па је видљив његов утицај на аутора. После нешто више од две недеље од објављивања Апела, штампа је пренела вест да је извршено свирепо убиство Данила Милинчића у селу Самодрежа код Вучитрна кога је убио његов комшија албанске националности.⁶⁵⁷ Окрутно убиство Данила Милинчића није заобишло ни лист *Православље* који је на целој страни пренео више текстова који су објављени у разним средствима јавног информисања о трагедији породице Милинчић.⁶⁵⁸ Потресни одломци о убиству Данила Милинчића указивали су на пасивност власти у овом случају.

На тежак положај СПЦ и њених верника у САП Косову указивала је и Видовданска беседа епископа жичког Стефана на Далматинском Косову средином 1982. године: „Не смемо да заборавимо ону трагедију која се тамо (у САП Косову – прим. аутора) данас дешава ... Догађаји су толико трагични и стравични ...”.⁶⁵⁹ Беседа је објављена у *Православљу* 15. јула 1982. године и у њој је видљив утицај трагедије која је задесила породицу Милинчић.

У манастирском комплексу Пећке патријаршије 14. октобра 1982. године симболично је означен почетак обнове манастирског конака који је изгорео у пожару марта 1981. године. Том приликом је патријарх Герман у свом говору истакао посебну забринутост због иселавања лица српске и црногорске националности из САП Косова, али и да верује у мере које се предузимају како би се овај процес зауставио.⁶⁶⁰ Приликом освећења темеља за обнову спаљеног конака Пећке патријаршије 14. октобра 1982. године, патријарх Герман упутио је апел верницима: „Ми доживљујемо у последње време велике непријатности. Одавде, са Косова, наш живаљ који ту од памтивека живи, почиње масовно да се расељава. Нама то пада веома тешко, нама је то болно питање, за које тражимо да Господ Бог помогне да га решимо. И данас, ... ми позивамо сву нашу духовну децу са Косова, ... да остане овде где је. Не напуштајте, децо наша, своја огњишта, не гасите онај огањ који је вековима пламсао и отаца, не напуштајте своје светитеље и своје

657 Дана 2. јуна 1982. године, на месту званом „Даров шљивак”, у селу Самодрежа, општина Вучитрн, Муја Ферат, стар 48 година, пензионер из Самодреже, у друштву са малолетницима М. Ђ. и С. С. из истог села, из пиштоља „парабелум” калибра девет милиметара, једним хицем из непосредне близине лишио је живота Данила Милинчића, званог „Дачо”, старог 21 годину, из истог села. Након извршеног убиства, Муја Ферат се дао у бекство, али је убрзо ухваћен. (З. З., Н. С., „Убица притворен – истрага у току”, *Политика*, 4. јун 1982, 10). Убиство је узнемирило југословенску јавност и убрзо постало симбол страдања српског народа на Косову и Метохији. Значај овог случаја је у томе што је искоришћен као доказ за тврдње о лошем стању у САП Косову и што је започео процес све отворенијег и већег иступања јавности поводом ситуације у САП Косову.

658 „Породица Милинчић није напустила огњиште”, *Православље*, бр. 367, 1. јул 1982, 5.

659 „Непресушни косовски извори”, *Православље*, бр. 368, 15. јул 1982, 9.

660 „Просперитет у слози и заједништву”, *Политика*, 15. октобар 1982, 6. Опширније о патријарху Герману видети: Вељко Ђурић, *Герман Ђорић – патријарх у обезбоженом времену*, Сланци 2012.

светине: ... Знамо да ви пролазите кроз велика искушења, знамо да вам није лако. И нама је тешко. Знамо да је чак и ваша егзистенција угрожена, али је све то пролазно и привремено. Високи надлежни органи наше Отаџбине уверавају да ће се стање знатно поправити и потпуно исправити ... Имајте поверења у заштиту Божију и наших светитеља, и у мере које предузимају органи власти”.⁶⁶¹ Иако је патријарх Герман позивао вернике да верују у мере које се предузимају, следећи потез указује да је постојала сумња код СПЦ у ефикасност надлежних органа.

Према одлуци СА сабора СПЦ 1982. године, сачињен је документ о ситуацији у САП Косову. Под насловом „Напади на српске светиње и православне вернике на Косову” део је објављен у *Православљу* 15. новембра 1982. године. Овај документ је важан, јер је био званичан документ СПЦ и у многоме се разликовао од претходног и будућег иступања званичне СПЦ у проучаваном периоду.

Највише пажње привлачи оно што је на почетку документа наведено: „Већ деценијама трају напади шиптарских група или појединаца на српске православне манастире и парохијске цркве, на свештенике, свештенмонахе и монахиње, на православне вернике и на српска гробља на Косову и Метохији. За све то време Свети архијерејски синод је добијао представке и жалбе на поједине Шиптаре и њихова незаконита дела: за nanoшење материјалне штете манастирској или црквеној имовини, за демолирање или скрнављење светих места и гробаља, за физичке нападе на свештена лица и на вернике, за разне паљевине и др. Свети архијерејски синод је са великим болом и огорчењем на починиоце ових, ничим изазваних, злодела чинио оно што је једино могао: достављао је све те жалбе са својим молбама за заштиту Комисији ИВ Скупштине СР Србије за односе са верским заједницама, као и одговарајућим органима САП Косово, али све је, на жалост, остало не само без дејства, него махом и без одговора. Међутим, наши верни су приговарали да Црква није ништа предузимала нити предузима било какве мере да се ово спречи. Зато је Свети архијерејски сабор на своме овогодишњем редовном заседању одлучио да објави један део материјала који говори о терору на Косову”.⁶⁶² Материјал о терору у покрајини обухватао је период од 1968. до маја 1982. године и требало је да укаже на континуитет страдања СПЦ и њених верника, али и на неефикасност надлежних органа да тај континуитет заустави. Тренутак објављивања овог документа није нимало случајан, што указују политички догађаји у

661 „Освећени темељи конака у Пећкој патријаршији”, *Православље*, бр. 376, 15. новембар 1982, 6.

662 „Напади на српске светиње и православне вернике на Косову”, *Православље*, бр. 376, 15. новембар 1982, 10 – 11.

наредна два дана. На седници Савезног већа Скупштине СФРЈ, која је одржана 16. новембра 1982. године, делегати су први пут расправљали о присилном исељавању из САП Косова, а следећег дана су усвојени закључци о исељавању лица српске и црногорске националности из покрајине.⁶⁶³ Да је документ уско повезан са политичким животом указује и велики чланак проте Витомира Марковића под насловом „Српска православна црква и догађаји на Косову” који је објављен у истом броју *Православља*. У тексту је Витомир Марковић навео да су проблеми и страдање у покрајини започели још 1941. године, а на крају чланка се питао и поручивао: „Српска Православна Црква не жели конфронтацију ни са ким. Најмање сукоб са својим народним властима. Али видимо и осећамо, да оно добронамерно и дуго, но и узалудно чекање, и развој самих догађаја формално гурају цркву пред једно велико питање: сме ли Она да данас отворено и цела (свим снагама којим као црква располаже) не стане у одбрану оних који страдају на Косову? Јер: они су њено рођено тело, они су – ОНА”.⁶⁶⁴ Чланак је послао снажну поруку владајућем режиму да СПЦ не жели конфликт са „народним властима”, али и да неће ћутати на тешко стање у САП Косову.

Манастир Девич је у периоду од 1982. до 1984. године био често у средишту интересовања јавности, пре свега, јер је често био угрожен. Старешина манастира Девич, игуманија Параскева, реаговала је у *Православљу* на текст делегата Крста Дугалића из Србице, који је објављен у *Политици* 27. априла 1982. године под насловом „Манастир Девич није без заштите”. Он је у тексту демантовао речи игуманије Параскеве које је она дала у интервјуу телевизији 14. априла 1982. године да је манастир „остављен Богу на заштиту”. Она је у свом реаговању навела: „Опет са своје стране наглашавам као што сам и у интервјуу преко телевизије рекла да нас милиција није обилазила и унеколико штитила, ми бисмо одавно биле принуђене да одемо одавде јер су ово све чињенице које сви они све податке имају код себе, какве све овде малтретирања и притиске трпимо већ 35 година ... Наглашавам да манастир Девич, нарочито после интервјуа преко телевизије, милиција чешће обилази. Хвала им!”.⁶⁶⁵ О угрожености овог манастира се већ у следећем броју *Православља* огласио великим чланком синђел Дамаскин Давидовић са упечатљивим насловом „Манастир Девич све угроженији”. У њему се поред историјата, говорило и о вишедеценијским невољама које су монахиње овог манастира имале са екстремним албанским становништвом. О појединим тврдњама које су се могле чути у јавности

663 „Мере за спречавање принудног исељавања са Косова”, *Политика*, 18. новембар 1982, 5.

664 Витомир Марковић, „Српска православна црква и догађаји на Косову”, *Православље*, бр. 376, 15. новембар 1982, 12.

665 Игуманија Параскева, „Ко је у праву”, *Православље*, бр. 365, 1. јун 1982, 4.

од појединаца да „не постоје притисци” или да их је „врло мало” пренета је реакција игуманије Параскеве: „Више од тридесет година заједно са сестрама и нашим радницима и посетиоцима, осећам и подносим тај притисак! Ако им је заиста стало до откривања и утврђивања притисака зашто не дођу да им аргументовано покажем шта све значи та реч притисак, па да не пишу како им се свиђа него како је стварно и право стање на терену? ... Више од десет пута носила сам разбијену главу, сломљена два ребра, разбијену руку; скоро свакодневно дешавају нам се крађе (свега и свачега!); скидање црепа са манастирског зида, најпогрдније псовке, шуму нам сасвим истребише; у очи нам стално вичу: 'Шта чекате ту, то је наше, није ваше, што не идете у Србију!'. Гађали су нас, псовали, нападали, не једном – већ хиљаду пута тако да смо већ постале равнодушне на све то. Жалиле смо се, извештавале надлежне државне и црквене органе, личности и установе – па опет, на крају, ништа од свега тога! Мојих жалби и извештаја има свуда и то веома много! Мислим да има једно десет килограма наших предивки и жалби! ... Пре неколико месеци покрали су нам моторе за заливање баште, затим зимус живину, такорећи испред носа ...”.⁶⁶⁶ У овом чланку је објављено више предивки манастира Девич из 1968. и 1969. године упућених надлежним органима. Упозорења да је манастир угрожен обистинила су се после неколико месеци. Под насловом „После паљевине имовине манастира Девич” објављена је вест у *Православљу* да је 10. новембра 1982. године запаљено 7 стогова сена овог манастира. Вест је започела реченицом: „Наставља се, или боље рећи, утростручава, чињење пакости, штета и злочина манастиру Девичу, иако се говори и пише о смиривању на Косову”.⁶⁶⁷ У тексту су наведена и каменована монахиња овог манастира и њихових гостију – свештенослужитеља. На истој страни су објављене три фотографије. Једна на којој је видљив разбијен надгробни споменик у селу Љутоглава код Призрена. И две фотографије на којима је манастир Девич: једна из 1947. године када је био у рушевинама, а друга осликава манастир из 1982. године, а испод ње злослутно упитан текст: „А шта сутра?”.⁶⁶⁸ И ово упозорење о угрожености се обистинило када је манастирска ограда запаљена 26. августа 1983. године. Ограду је запалио Нухи Шеремет Геци (1968), ученик албанске националности.⁶⁶⁹ Старешина манастира Девич, игуманија Параскева са сестрама, известила је о новом пострадању манастира Девич када су 6. августа 1984. године непознати извршиоци изазвали пожар на имању манастира

666 Дамаскин Давидовић, „Манастир Девич све угроженији”, *Православље*, бр. 366, 15. јун 1982, 7, 10.

667 „После паљевине имовине манастира Девич”, *Православље*, бр. 377, 1. децембар 1982, 11. До пожара на манастирском имању дошло је неколико дана пре расправљања Скупштине СФРЈ о принудном исељавању из САП Косова и усвајања Закључака о исељавању. Прим. аутора.

668 „После паљевине имовине манастира Девич”, *Православље*, бр. 377, 1. децембар 1982, 11.

669 „Ухваћен подметач ватре”, *Православље*, бр. 398, 15. октобар 1983, 5.

и том приликом је изгорело 9 стогова сена. Она је навела да је пожар подметнут на сваком сену понаособ. У чланку се подсећало да је 1982. године запаљено 6 стогова сена и 2 стога сламе, а следеће године ограда око манастирског винограда.⁶⁷⁰ Нови пожар на имању манастира био је разлог да 9. августа 1984. године епископ рашко-призренски Павле посети Небиха Гашија, председника Председништва САП Косова. Том приликом је епископ рашко-призренски известио свог саговорника о проблемима са којима се црква суочавала у свом раду и о подметнутом пожару у манастиру Девич.⁶⁷¹ Извршиоци овог дела убрзо су откривени – крајем истог месеца.

Пострадање манастира Девич у 1984. години изазвао је много реакција. Тако је епископ зворничко-тузлански Василије одмах упутио писмо солидарности игуманији Параскеви и њеним сестрама поводом најновијег страдања манастира Девич: „Сазнавши за најновији акт насиља, безумља и зла, који се већ дуги низ година према свима Вама чини, желим да Вам изразим своје дубоко саосећање и мој бол због Вашег сталног страдања. Спреман сам са мојим часним свештенством и преподобним монаштвом на сваку помоћ, а наше заједничке молитве Господу Исусу Христу, једином нашем и Вашем путу спасења, упућиваћемо помињањем Вашег страдања у правди, молбама да у муци истрајете и још више очврснете у Вашем сталном страдању, понижавању, трпљењу, ...”⁶⁷² О паљевини у манастиру Девич епископ рашко-призренски Павле обавестио је СА синод СПЦ извештајем који је објављен у *Православљу*. У извештају је навео да су албански националисти учинили у исто време у друга злодела: 6. августа 1984. године запаљен је кош и амбар Радоја Шмигића у селу Дрсник код Клинине, у исто време у Белом Пољу код Пећи силована је једна женска особа српске националности, старости 54 године, а пет дана раније, 2. августа 1984. године силована је једна девојчица која је дошла из Титове Митровице ујаку у посету у село Љубенић. Извршиоци ових насиља били су лица албанске националности од 18 и 50 година старости. Епископ Павле је извештај завршио горким речима: „Све ово је унело силан немир и огорчење међу нашим вернима у овим крајевима. Поред израза жаљења и обећања, не види се да власти предузимају нешто ефикасно да се стане на пут оваквим неделима. А не могу да верујем да то не може или неће да учине”⁶⁷³ У овом чланку *Православља* је први пут видљиво да је један епископ изражавао неверицу у надлежне органе и њихову ефикасност. То указује да су „силан немир и огорчење” обавили и СПЦ, а не само њене вернике.

670 „Непријатељ не мирује”, *Православље*, бр. 419, 1. септембар 1984, 1.

671 „Небих Гаши примио епископа Павла”, *Православље*, бр. 419, 1. септембар 1984, 1.

672 „Девич није сам”, *Православље*, бр. 419, 1. септембар 1984, 3.

673 „Епископ Павле Светом архијерејском синоду”, *Православље*, бр. 422, 15. октобар 1984, 6.

У 1983. години *Православље* је указивало да су неке цркве биле запуштене „услед небриге надлежних”, иако су биле под заштитом државе,⁶⁷⁴ и осврнуло се на судбину напуштене цркве св. Петке у селу Добрчану, која је од великих нереда албанског становништва 1981. године више пута проваљивања и пљачкана од лица албанске националности, а да надлежни безбедносни органи нису реаговали.⁶⁷⁵ Велико огорчење и узнемиреност у народу изазвао је 1983. године напад и покушај силовања 70-огодишње монахиње Ане из манастира Гориоч.⁶⁷⁶ Исељавање верних је био главни проблем у држави, па је исељавање стално провејавало кроз текстове средстава јавног информисања. Тако је и *Православље* средином 1983. године пренело одломак из чланка протојереја Божидара Мијача који је објављен у *Теолошким погледима* под насловом „Светлост са Косова”. У овом тексту је расправљано о сеобама српског становништва из покрајине и приметна је одређена доза песимизма: „Исељавања су непрестана. Као да их ништа, од онога што се предузима, не може зауставити ... Садашње сеобе (исељавање, бежања) Срба са Косова су умногоме другачија. Чини се да су бесповратне и безнадне. Селе се да се не врате”.⁶⁷⁷ Патријарх Герман је 16. октобра 1983. године осветио обновљени конак Пећке патријаршије који је спаљен две године раније, а прва станица на путу ка Пећкој патријаршији био је манастир Девич. У Девичу је приликом разговора са Кајтезом Фазлијом, председником општине Србица, око тренутне ситуације у општини и у покрајини, и међунационалним односима, патријарх Герман изјавио: „Јер, ми смо овде на овом терену Богом постављени и Бог је одредио да заједно живимо. И ако хоћемо да живимо ми морамо да се старамо, и једни и други, да живимо у миру, љубави и слози. У међусобном помагању, али искрено. Иначе, ако ми пустимо језик да прича лепе приче, а овамо у срцу сасвим нешто друго кријемо, неће бити добро никоме, без обзира колико ту процената има вас Албанаца ...”.⁶⁷⁸ Приликом самог освећења обновљеног конака Пећке патријаршије, проповедао је синђел Дамаскин Давидовић, професор богословије, и у својој проповеди подсетио да је стари конак спаљен од подметнутог пожара 16. марта 1981. године.⁶⁷⁹ Приликом повратка за Београд, патријарх Герман свратио је у манастир Грачаницу и обратио се народу уверавајући га да се све власти у земљи труде да се сачува ред, поредак, мир, међусобна слога, заједнички рад и ред. Том приликом је позвао вернике да остану и да се не селе са свог родног тла, поручујући да ће све бити у реду: „Ми желимо са свима да

674 Милован Киковић, „Освећена црква св. Параскеве у Дрснику”, *Православље*, бр. 379, 1. јануар 1983, 10.

675 Милорад Максимовић, „И даље зулуми на Косову”, *Православље*, бр. 390, 15. јун 1983, 7.

676 „И опет ...”, *Православље*, бр. 385, 1. април 1983, 5.

677 Божидар Мијач, „Косовске сеобе”, *Православље*, бр. 391, 1. јул 1983, 1 – 2.

678 Милан Д. Јанковић, „У Девичу ...”, *Православље*, бр. 399, 1. новембар 1983, 3.

679 Милан Д. Јанковић, „Торжествено освећење конака”, *Православље*, бр. 399, 1. новембар 1983, 4.

живимо у братству, љубави и слози, као једна душа. Вековима се тако живело и до наших дана”.⁶⁸⁰ Тадашњу ситуацију у држави, у САП Косову и међунационалним односима најбоље је описао протосинђел Јован Радосављевић: „Узурпаторско-психолошки притисак иредентистичке етничке мањине у границама Србије, а посебно и лична и имовинска несигурност уз то, представљају главни разлог миграције Срба са Косова у овом нашем усталасалом времену ... У овом нашем времену озбиљних искушења, сведоци смо неповерења, сумњичења, недостатка љубави и највише мржње како међу појединцима, тако и међу народима. Сви говоре о љубави и миру, а иза леђа плету замке, варајући једни друге и кујући оружје убојито”.⁶⁸¹ Наслов његовог чланка „Из Призрена гласи прадедова ...” наводио је на „царски” Призрен и далеке „претке”.

Пажњу јавности током 1983. године скренуо је Атанасије Јевтић са неколико својих ироничних иступања поводом ситуације у САП Косову. У једном чланку је навео да је на Благовести 1983. године парох села Петровце код Гњилана предао епископу рашко-призренском Павлу кључеве од цркве које му је пре неког времена дао последњи верник тог села пре него што се иселио, па је тако ово село, у низу многих других, остало без православног живља, а црква затворена.⁶⁸² Указивао је да ово није био усамљен пример и да се исто може рећи за многе цркве и манастире на Косову и Метохији, јер су укинуте због исељавања. Такав је Марков манастир код Призрена који је у последњој деценији неколико пута нападан, скрнављен, паљен и урушен. Овим текстом је подсећао да су многи православни гробови широм покрајине оскрнављени, крстови и споменици на њима разбијени или порушени. Око Божића 1983. године пред призренском Саборном црквом осванула је пред вратима велика гомила људског измета и њиме нацртани крстови на улазним вратима. Због овога, Атанасије Јевтић је закључио и предвидео: „Очигледно да некима сметају српске хришћанске богомоље на Косову, па ваљда овим и сличним актима наговештавају каква ће им бити судбина кад једнога дана не буде било више Срба да их похађају и чувају”.⁶⁸³ Јасно је навео шта је узрочник пожара у старом конаку Пећке патријаршије: „Засметала је некима и Пећка патријаршија па су већ на почетку свога безумља, пре равно две године, подметнули огањ под њене темеље, тј. најпре под манастирски конак са живим српским душама, јер на живој цркви почивају и манастири и цркве као грађевине”. Указивао је на тренутну политичку ситуацију са дозом ироније: „И поред извесног 'побољшања

680 Милан Д. Јанковић, „По Косову ...”, *Православље*, бр. 399, 1. новембар 1983, 8.

681 „Из Призрена гласи прадедова ...”, *Православље*, бр. 401, 1. децембар 1983, 5 – 6.

682 Атанасије Јевтић, „Косовска велика недеља”, *Православље*, бр. 387, 1. мај 1983, 11.

683 О страдању СПЦ на Косову и Метохији током 1999. и 2004. године видети: Бојан Ђокић, „Страдање Српске православне цркве 1999 – 2015. године: духовно-културни геноцид на Косову и Метохији”, у: *Црквене студије*, 12/2015, 445 – 456.

опште ситуације' на Косову, за ове наше манастире и не само за њих, као да све остаје по старом". Тиме је желео да подсети да су монаси и свештеници непрекидно били изложени разноврсним притисцима и зулумима због којих се преко њих ширила и међу остали српски живаљ „клима несигурности и бесперспективности". Завршио је светлијим примерима: „Подсећајући у ове великонедељне дане, ... на мукотрпну судбину нашег православног живља и његових светиња на Косову, ... не можемо као хришћани да не подсетимо и на поједине светлије догађаје, који просветљују притиснуто тамом Косово. То су иако ретки, али ипак постојећи, случајеви повратка појединих српских породица на своја огњишта на Косово, као и случајеви комшијске и људске солидарности од стране суседа им и пријатеља Албанаца. Ту су и примери искреног жаљења пострадалих или оштећених, као и свесрдне помоћи или заузимања за њих од стране већине поштених Албанаца".⁶⁸⁴ Прикривена поруга видљива је и у још једном тексту Атанасија Јевтића објављеног јула 1983. године: „Упокој Госпде, све косовске страдалнике; од див – јунака Видовданских до новопострадалог Данила Милинчића (прошле године око Видовдана, а близу Самодреже). Но и успокој, Госпде, успокој мученички и многонапаћени остатак на Косову, јер спокојства на Косову ни до данас нема. Нема га упркос 'све бољој политичко-безбедносној ситуацији'. Јер, ако би било спокојства зашто би и даље бежали, по званичном признању око 400 до 500 Срба месечно; или: за последње годину – две преко 10.000. То јест, бежање се наставља истим темпом и ништа мање неголи у годинама од 1968. до 1981. Зашто Срби беже са Косова ако 'нема посебних притисака'? – на то нам је један Србин из околине Пећи овако одговорио: 'Ако нема посебних притисака, постоји један општи притисак!'. Постоји притисак неупоредиво већег броја кривичних дела и прекршаја на рачун Срба и Црногораца, притисак експлозија, саботажа, напада на људе и возове, притисак скрнављења црква и гробова, притисак силовања девојака и старица (у манастиру Гориочу, у Ђаковици, у Витини, у селима Танкосићу, Трпези и другде), притисак неравноправности при запошљавању, притисак несигурности при лечењу, притисак што певаш српски, притисак што си још ту, што још није 'етнички чисто Косово' ... Неко је недавно с правом рекао: Ако се ово овако настави онда није тешко предвидети дан када ће Косово постати 'етнички чисто' ... Јер, ако у косовских 666 села већ нема ниједног Србина ни Црногорца (оба брата беже у уж(аснут)у Србију), а у 147 насеља има их још само 3 посто онда ту никакви пороци нису потребни. Јасно је да се 'Велика Албанија' шири, а Србија све више сужава, јер у 1981. васкрсава 1941. Мада, како рече један

684 Атанасије Јевтић, „Косовска велика недеља”, *Православље*, бр. 387, 1. мај 1983, 11.

српски сељак, и ту има разлике, јер смо се, вели он, после безумља и геноцида 'велике Албаније' из 1941. вратили опет на своја косовска вековна огњишта ... После горког једномесечног искуства на Косову, не можемо се отети утиску да све предузете 'мере' на Косову и Метохији састоје се још увек и углавном у томе да 'треба предузети мере', 'учинити нешто за заустављање' ... итд".⁶⁸⁵ Овај чланак Атанасија Јевтића објављен је годину дана после убиства Миодрага Шарића на његовом имању у близини Ђаковице.⁶⁸⁶ Поред овога, треба споменути и фељтон „Од Косова до Јадовна” који је Атанасије Јевтић започео 1983. године. То је његова путна белешка, у којој је навео „прегршт” информација о стању у САП Косову, посебно о злочинима, насиљу и терору који се вршио према припадницима српске националности, а што је одржавало напетости у међунационалним односима захваљујући средствима јавног информисања. У тексту је навео и неке у широј јавности непознате догађаје у покрајини: „Случајеви силовања малолетница и старица (у селима и манастирима) имали су далеко страшније одјеке у народу него што је то штампа описала ...”.⁶⁸⁷ Овај први чланак фељтона говорио је о ситуацији у САП Косову, док су наредни говорили о историји страдања српског становништва на територији Независне државе Хрватске.

Поред објављеног извештаја епископа Павла који је послао СА синоду СПЦ, у 1984. години је још један значајан чланак *Православља* скренуо пажњу на тешку ситуацију у САП Косову. Текст је говорио о освећењу нове цркве у селу Рабовцу код Урошевца и у њему је наведена информација да је у ноћи пре освећења подметнут пожар на имању Владимира Спасића у коме су изгореле две камаре сламе. У његовој кући је одсео епископ Павле са пратњом када је дошао да освети цркву.⁶⁸⁸ Поводом овог инцидента огласио се чланком протојереј Божидар Мијач 45 дана касније. У тексту је навео да чин освећења цркве у селу Рабовцу код Урошевца није протекао мирно, јер је уочи освећења извршен напад на кућу домаћина Владимира Спасића у коме је одсео епископ Павле са својом пратњом: „Дакле, освећење уз

685 Атанасије Јевтић, „Видовдан на Косову”, *Православље*, бр. 392, 15. јул 1983, 11.

686 Почетком јула 1982. године у селу Меће, општина Ђаковица, у јутарњим часовима догодило се убиство које је тешко погодило све житеље овога места, целе ђаковичке општине и узнемирило јавност. Након туче, чији је непосредан повод била причињена пољска штета и безазлена расправа, Дед Краснићи усмртио је хицем из пиштоља свог суседа Миодрага Шарића, рођеног 1939. године. Према информацији истражног судије Окружног суда у Пећи Веселина Чађеновића и заменика Окружног јавног тужиоца Ђемаљије Мустафе, убиство је извршено на имању и у близини куће Шарића после свађе између Миодрага Шарића и више чланова породице Шабана Краснићија. Миодраг Шарић је ударцем секире тешко ранио Пренка Краснићија, а потом је Дед Краснићи једним хицем из пиштоља усмртио Шарића. Опширније о томе видети: „Прете да убију Арсена”, *Вечерње новости*, 8. јануар 1985, 7; „Убиство у селу Меће”, *Политика*, 4. јул 1982, 6; „Због зајевица се не пуца из пиштоља”, *Политика*, 6. јул 1982, 6.

687 Атанасије Јевтић, „Од Косова до Јадовна (1)”, *Православље*, бр. 400, 15. новембар 1983, 5 – 6.

688 Милорад Максимовић, „Освећење нове цркве у селу Рабовцу код Урошевца”, *Православље*, бр. 424, 15. новембар 1984, 12.

пожар као знак једнога, већ усвојеног, по Српску православну цркву и Српски народ, а и остале тамошње житеље, негативног и ненормалног стања”.⁶⁸⁹ На освећење цркве гледао је као радосну вест поред многих тужних вести из покрајине о прогону православног српског становништва од припадника албанских шовиниста – иселјавања, убијања и силовања, паљења и жарења, скрнављења гробова и светиња, тортуре и насиља: „Није, значи прогоњена црква на Косову мртва но жива – жива као црквени народ Божији који усред притиска и нечашћа, подиже симбол љубави и истине и истура га насупрот окружења мржње и лажи”. У тексту је Божидар Мијач поставио низ питања о улози цркве у САП Косову у тадашњим приликама: „може ли се, и на који начин, црква ангажовати у превазилажењу тешкоћа рђаве међуљудске и међунационалне ситуације; може ли, са своје стране, допринети побољшању поремећених односа; да ли је данашње Косово, мутно и злокобно, и својеврсни црквени проблем?”. На ова питања су у јавности давана два одговора: један да се црква не сме мешати у те ствари, а други да се црква треба бавити том стварношћу. Око тих расправа, Божидар Мијач је дао свој одговор: „ако црквени народ, на било који начин, као такав страда, онда црква, по Божијем задатку у њему не може бити равнодушна, јер, ту у ствари, страда сама црква као благодатна заједница ... Сваки бол нанесен народу јесте и црквени бол ... Ко гони народ, гони, растаче и разара духовно ткиво цркве у народу ... Косово је данас типичан пример таквог страдања, јер српски народ је тамо изложен невољама у многоме као народ чија је религија српско православље. Та црквена компонента је превасходна мета напада. То се, поред осталог, види из еуфоричног рушења и злостављања сакралних објеката и лица (храмови, манастири, гробља, споменици, службено особље)”. Сматрао је да није у питању легитимност црквеног ангажовања у покрајини, него начин тог ангажовања: „Постоји мишљење, а оно се доста практикује, да се треба обраћати државним властима са апелима и објашњењима, упозорењима и сл ... Али то није ни једини ни најважнији метод ангажовања ... У мржњом захваћени косовски регион, црква треба да обзнањује, у повишеном степену и интензитету, еванђеље љубави, као стваралачку енергију. Јер тај регион је захваћен социјално-етичком кризом. Иредента није инспирисана неким верским мотивима, већ расном мржњом”.⁶⁹⁰ „Расна” мржња била је тешка квалификација написана почетком 1985. године.

689 Божидар Мијач, „О цркви на Косову”, *Православље*, бр. 427, 1. јануар 1985, 9 – 10.

690 Исто.

Средином 1985. године југословенска јавност узнемирана је вешћу о страдању Ђорђа Мартиновића.⁶⁹¹ Часопис *Православље* је пренео кратку вест о овом случају и изразио сумњу: „Како дознајемо, цео случај, као и чудна верзија да је он тобоже то сам себи учинио, и даље се испитује од надлежних органа и медицинских стручњака”.⁶⁹² И вест да је Недељко Станисављевић претучен 2. септембра 1985. године у селу Муштутиште код Суве Реке, кога су претукла браћа из албанске породице Мустафа, нашла се на страницама *Православља*. Њега је у призренској болници посетио 8. септембра 1985. године епископ рашко-призренски Павле.⁶⁹³ Међутим, главну улогу током 1985. године имао је Атанасије Јевтић. После значајних иступа у јавности током 1982. и 1983. године, поново се огласио са два своја чланка на почетку и на крају године.

У тексту са прикладним насловом „Вапаји са Метохије и Косова” подсетио је на трагичне догађаје који су се збили у покрајини тј. на тренутно стање и догађања.⁶⁹⁴ Навео је више примера: јадиковку српске породице Шарић из села Меће код Ђаковице, којој су две године раније суседи из албанске породице Краснићи убили оца Миодрага, а сада су претили да ће да убију и његовог сина Арсена, даље покушаје „надлежних органа” да се „Српска улица” у Ђаковици расели из „урбанистичких планова”, а што би значило и исељавање из покрајине у највећем броју случајева породица које у њој живе: „А Ђаковица и цео тај крај Метохије ионако је скоро испражњен од Срба и другог неалбанског становништва и то пражњење се и даље наставља, милом или силом, а и комбиновано”. Осврнуо се и на рушење 29 надгробних споменика у селу Дворану 9/10. јуна 1984. године: „Но оно што није забележено ни наглашено у јавности јесте следеће: ово недело скрнављења и рушења српског православног гробља извршено је ноћу уочи Духовских задушница, са злом намером да се тиме нанесе већа жалост и увреда Србима хришћанима када сутрадан на Задушнице буду долазили на гробове својих милих и драгих, од којих су нечији гробови били још свежи од пре неколико дана, ...”.⁶⁹⁵ У

691 Два непозната лица су 1. маја 1985. године у близини Гњилана напала Ђорђа Мартиновића (56), радника Дома ЈНА у Гњилану. Док је Ђорђе Мартиновић у Јаругама код Горњег Ливоча сејао пасуљ и радио на имању, напала су га два лица, везала га, малтретирала и набила му коцем сломљену флашу у тело (кроз чмар). Око 17.30 часова је примљен у болницу, али је непознато како је до ње стигао, јер је био у несвести и доста је искрвавио. Из Гњилана је пребачен у Хируршку клинику у Приштини где је оперисан. Његова огорчена породица је навела да су раније неколико пута долазили купци за ту њиву, али да они нису желели да је продају. (П. Ђекић, „Злочин на њиви”, *Политика*, 4. мај 1985, 13).

692 „Ђорђе Мартиновић на лечењу у Београду”, *Православље*, бр. 437, 1. јун 1985, 10.

693 „О недавном екссесу у селу Муштутишту”, *Православље*, бр. 444, 15. септембар 1985, 2.

694 Атанасије Јевтић, „Вапаји са Метохије и Косова”, *Православље*, бр. 429, 1. фебруар 1985, 9 – 10.

695 У селу Дворане код Суве Реке у ноћи између 9. и 10. јуна 1984. године непознати извршиоци оскрnavили су на српском гробљу 29 надгробних споменика. У саопштењу са седнице Комитета за ОНО и ДСЗ речено је да се ради о непријатељском акту са циљем да се разбије братство и јединство и заједништво у Сувој Реци: „Овај дрски

тексту је навео интересантан догађај да је у Пећи с јесени 1984. године извршио самоубиство Јован Иличковић „пошто је написао стотину представки, упућених надлежним почев од СУП-а и СО Пећ до Скупштине Косова и Скупштине Србије, у којима се жалио на притисак саопштавајући пуна имена (криваца) и пошто му нико није помогао”.⁶⁹⁶ Пошто је скренуо пажњу да су током протекле године у Пећкој патријаршији више пута узнемираване и каменицама нападане сестре монахиње заокружио је тему: „Мислим да нема сврхе спомињати овде и наводити и друге сличне случајеве притисака и насиља појединаца или група из редова не тако малобројне албанске иреденте на Косову и Метохији над српским и осталим живљем у тој нашој Палестини. О томе се подоста може наћи и у штампи, као што се могу наћи и разне, често врло различите изјаве и објашњења давана тим поводом, као и поводом непрекинуте реке присилног исељавања Срба са Косова”.⁶⁹⁷ Првог децембра 1985. године објављен је у *Православљу* необјављени део из интервјуа др Атанасија Јевтића, тада професора Богословског факултета у Београду, објављеног у београдском листу *Студент* 15. маја 1985. године. У њему је био видљив оптимизам на чињеницу да руководство СР Србије почиње активно да делује према ситуацији у САП Косову: „Било је крајње време да власти у Србији кажу нешто конкретније о стању на Косову. Јер оно што је обично говорено било је тако начелно, уопштено, да није одражавало право стање на Косову ... Стање је тамо још увек изузетно тешко. Право стање се још увек прикрива. Незгодно је да кажем, а желео бих да то изађе, да је скоро боље кад демонстрације и провокације разоткривају то лажно стање него да се овако у приглушености главни посао обавља – то је пражњење Косова од Срба ... Наиме, не ради се на Косову само о групици људи. Покрет је много ширих размера, са великим процентом учесника, јавних или прикривених”.⁶⁹⁸ И у овом тексту Атанасије Јевтић осврнуо се на „Призив” рекавши да је потписани Апел позитивно оцењен од руководства СР Србије, али је нападнут у Загребу и Сарајеву, а да су на Косову људе саслушавали чак и када су само читали текст Апела. Из његових речи видљива је ситуација у држави поводом стања у САП Косову: „Чини ми се да су политичке власти у својим изјавама просто наивне, или свесно обмањују, зато им се и не верује. Уосталом, многи ван

непријатељски напад, који се не памти у овом крају, изазвао је огорчење и узнемирење код грађана свих народа и народности и наишао на оштру осуду житеља ове општине”. (И. К., „Оскрнављени споменици на православном гробљу”, *Политика*, 13. јун 1984, 10; „Лудило непријатеља”, *Политика*, 15. јун 1984, 6). Два лица албанске националности су убрзо приведена у СУП у Сувој Реци под сумњом да су учествовали у овом вандалском нападу. (З. З., „Приведена два лица”, *Политика*, 13. јун 1984, 10).

696 Опширније о томе видети: Т. Милић, „Самоубиство због стотину представки”, *Политикин свет*, 28. новембар 1984, 6.

697 Атанасије Јевтић, „Вапаји са Метохије и Косова”, *Православље*, бр. 429, 1. фебруар 1985, 9 – 10.

698 „О Косову ...”, *Православље*, бр. 449, 1. децембар 1985, 3.

Србије у Југославији и не интересују се Косовом. У најбољем случају су против пароле 'Косово република' тј. да се Косово отцепи од Југославије, а шта ће тамо бити са Србима и осталим неалбанским живљем – то је мање – више свеједно ... Ми Срби једноставно желимо да на Косову, сви који тамо живе, живе мирно и спокојно на својим огњиштима и са својим светињама. Ми као Југославија проповедамо коегзистенцију у свету са свим могућим земљама, варошима, системима, а у својој кући немамо те коегзистенције! ... Садашње руководство Србије изгледа да диже свој глас. Јер, угрожене су и општине у самој ужој Србији: Бујановац, Прешево и Медвеђа ... Ко је ухваћен? Кад и ухвате, затворе неког младог човека и он добије неколико година робије. Мени је жао тих младих људи. Њиховим кажњавањем на више година робије неће се питање Косова решити. А знам за случајеве где су и органи милиције, дакле власт, узели учешћа у насиљима и неделима над Српским живљем на Косову и Метохији. На Косову људи ипак све знају, ништа се не може за дуго сакрити. (Као на пример случај где је цело село Албанаца (код Подујева) скупљало новац да плате најмљеног убицу да убије младића у последњој српској породици у том селу) ... Непоклебљиво верујемо да Косово неће пропасти. Та наша вера не значи никакав 'реваншизам' – не дај Боже! Знам да има појединих огорчених Срба насилно протераних са Косова који говоре тамошњим Албанцима: 'Вратићемо се ми!'. И од таквих огорчених речи на Косову и око Косова неки праве капитал причама о српском 'реваншизму' и 'национализму'".⁶⁹⁹ Хронолошки гледано, интервју је лист *Студент* објавио неколико дана после страдања Ђорђа Мартиновића и цензурисао је велики део текста.

Током 1985. године све више су одјекивали гласови о неостваривању Платформе СКЈ за решавање тешког стања у САП Косову и других усвојених докумената, непрестаном деловању „иреденте”, константним притисцима и насиљима, непрекидном исељавању, итд. Обзиром да претходне мере нису дале очекиване резултате,⁷⁰⁰ током 1985. године започели су други процеси и активности, а који ће 1989/1990. године довести до враћања надлежности СР Србије на територијама покрајина. Тако је после Закључака о стању и исељавању из САП Косова које је усвојила Скупштина СР Србије 1982. и 1983. године, о допунским мерама расправљано на седници Скупштине СР Србије у јуну 1985. године. На крају расправе, делегати су прихватили закључке ИВ и допунили их задатком да ИВ СР Србије заједно са покрајинама направи

699 Исто.

700 Т. Милић, В. Рупар, Р. Бабић, З. Радисављевић, „Враћање на Косово наше стратешко опредељење”, *Политика*, 26. јун 1985, 7.

оперативни програм остваривања нових закључака.⁷⁰¹ Нова клима видљива је и у наступима Атанасија Јевтића на почетку и на крају 1985. године.

Активно и очигледно деловање СПЦ према ситуацији у САП Косову током 1982. и 1983. године видљиво је и према реакцијама новинара и представника државних органа. Тако је фебруара 1984. године Иван Цветковић оптуживао „клерикалце” и „националисте” у СПЦ, јер су полазећи од података о иселјавању православног становништва из САП Косова ширили тезе „о угрожености српства”, као и да су оптуживали друштвену заједницу за нереаговање поводом догађаја у покрајини.⁷⁰² И Рахман Морина, секретар унутрашњих послова САП Косова је за ситуацију и деловање „иреденте” у покрајини оптужио СПЦ „која пропагандом о угрожености српства на Косову настоји да верску припадност идентификује са национализмом” и тако иде „на руку иреденти”.⁷⁰³ На ове оптужбе није изостао одговор СПЦ, па је тако Атанасије Јевтић 1. фебруара 1985. године одговорио опет иронично: „Јадна Српска Православна Црква и њени верници на Косову! Криви су, ето, и кад се жале и кад дигну глас вапаја и протеста људске”.⁷⁰⁴ Оптужбе су настављене током 1985. године, па је тако на седници Савезног већа Скупштине СФРЈ, која је одржана 19. јуна 1985. године, Доброслав Ђулафић, секретар унутрашњих послова СФРЈ, подносећи експозе о безбедносној ситуацији у земљи навео да „непријатељски настројени појединци из три најбројније верске конфесије упорно и систематски спроводе своју активност. Злоупотребљавајући закон о правном положају верских заједница у СФРЈ, део клера настоји да се представи као заштитник интереса 'своје нације'. Сви они као и националисти уопште, истичу да је 'њихова нација' угрожена, чиме у ствари подстичу најниже националистичке и клеронационалистичке страсти. То чине и повременим злоупотребљама верске штампе и повећаном индоктринацијом из верских заједница на најмлађе. Непријатељски настројен део клера веома вешто користи у те сврхе и присуство омладине верској настави и омладину која посећује разне верске манифестације, као и верска гласила намењена младима”.⁷⁰⁵ У иступу Ђулафића сама црква није оптуживана, већ појединци у њој, али су и ти појединци били црква.

Који се закључци могу извући из овог одељка? Часопис *Православље* није се бавио положајем СПЦ и њених верника у САП Косову у периоду пре 1981. године. Као и већина медија, после великих нереда албанског становништва, током 1981. године и *Православље* је

701 „Закључци нису довољни”, *Политика*, 26. јун 1985, 1.

702 Иван Цветковић, „Национализам под плаштом религије”, *Политика*, 4. фебруар 1984, 10.

703 Атанасије Јевтић, „Вапаји са Метохије и Косова”, *Православље*, бр. 429, 1. фебруар 1985, 9 – 10.

704 Исто.

705 „Непријатељски део клера”, *Политика*, 20. јун 1985, 1.

стидљиво почело да се бави положајем СПЦ и њених верника у САП Косову. У току 1981. године углавном се писало о пожару који је прогутао стари конак Пећке патријаршије, па су преовлађивали текстови о томе, док се о међунационалним односима у САП Косову указивало само кроз инсинуације. Извештавање *Православља* о тешком положају СПЦ и њених верника у САП Косову промењено је 1982. године и постало смелије, директније, отвореније и учесталије. Томе је допринела и сама политичка ситуација. Промена државне и партијске политике у СР Србији према стању у САП Косову после великих нереда албанског становништва и усвајање Платформе за решавање тешког стања у САП Косову, на седници ЦК СКЈ која је одржана 17. новембра 1981. године, допринели су отварању простора за деловање. Простор за деловање се још више проширио у 1982. години отворенијим писањем других медија, случајем убиства Данила Милинчића, као и Закључцима о исељавању лица српске и црногорске националности из САП Косова усвојених на седници Савезног већа Скупштине СФРЈ која је одржана 17. новембра 1982. године. Управо се у 1982. години појављују оптужбе СПЦ за тешко стање у међунационалним односима на рачун екстремних лица албанске националности као и дела власти у САП Косову. Гледано према фреквенцији текстова у *Православљу*, највише их је објављено о ситуацији у САП Косову током 1982. и 1983. године, док је 1984. година донела јењавање. Разлог мањег броја текстова и реакција на ситуацију и међунационалним односима у САП Косову током 1984. године су и разне оптужбе на рачун СПЦ, између осталог и да је ширила тезе о „угрожености српства”. Огољеније и оштрије писање настављено је током 1985. године, пре свега захваљујући текстовима Атанасија Јевтића, који се поводом ситуације у САП Косову оглашавао у јавности и током 1982. и 1983. године.

За тешку ситуацију у САП Косову, СПЦ у јавним иступима није оптуживала целу албанску нацију, већ екстремне албанске појединце и групе. У тим иступима указивало се да је деценијама у покрајини међунационално стање рђаво, а стална тема је била исељавање православног живља која је доминирала и у осталим средствима јавног информисања. Истицањем притисака који су вршени на православно свештенство, штета на имовини СПЦ, физичких напада на појединце, цркве, манастире и њихову имовину, доказивало се „ненормално” стање у САП Косову које се одразило и на међунационалне односе.

У јавним иступањима СПЦ треба разликовати три нивоа деловања: СА сабор, патријарх и остали. У саопштењима СА сабора СПЦ у времену од 1981. до 1985. године поводом стања СПЦ и њених верника у САП Косову видљива је забринутост, а посебан акценат је стављан на

исељавање верних због непрекидног притиска односно насиља. Националност оних који су вршили тај притисак и насиља није навођена и тек је 1984. године речено да је за исељавање верних одговорна „иредента”. Патријарх Герман у својим јавним наступима указивао је на забринутост због исељавања верних из САП Косова и позивао вернике да имају поверења у мере које предузимају надлежни органи како би се стање поправило. Позивао је вернике да се не расељавају, чак иако је знао да им је „егзистенција угрожена”. Позивао је на заједнички живот у покрајини „у миру, љубави и слози” односно „у братству, љубави и слози”. За разлику од патријарха Германа и СА сабора СПЦ, разликовала се јавна и писана реч свештенства и монаштва СПЦ (монахиња – непосредних сведока догађаја, пароха, игуманије, синђела, прота, јеромонаха, протосинђела, протојереја) о ситуацији у САП Косову. Док је патријарх Герман позивао да се верује надлежним органима, свештенство и монаштво је тврдило да власти ништа не чине и кривица за тешко стање у САП Косову се пребацивала на надлежне органе. На први поглед чини се да је постојала неусагласност међу њима. Међутим, овај несклад произилазио је из саме политике СПЦ. Највиши представници СПЦ, СА сабор и патријарх, због свог положаја у „обезбоженом времену” и зато што су очи и уши верника биле уперене у њих, морали су да буду опрезни и мудри у својим иступима. Званична СПЦ је у јавним наступима водила политику сагласну са државном и није било могуће критиковати државне „надлежне органе” за неефикасност. Међутим, свој прикривени став о ситуацији у САП Косову црква је провлачила кроз иступања у јавности осталих представника СПЦ, гурајући у првом реду свештенство и монаштво. Званични документ о ситуацији у САП Косову који је израђен према одлуци СА сабора СПЦ 1982. године и делимично објављен представљао је изузетак, јер ни пре ни после њега сама СПЦ није иступила у проучаваном периоду са јасним оптужбама да надлежни органи не чине ништа како би се ситуација у покрајини поправила. Документ је објављен непосредно пре седнице Савезног већа Скупштине СФРЈ на којој се први пут расправљало о присилном исељавању из САП Косова, па на њега треба гледати из тог угла.

Поред СА сабора, патријарха и свештенства и монаштва СПЦ, у јавности су поводом ситуације у САП Косову иступали и поједини епископи. Усвојене мере се нису спроводиле, резултати нису били очекивани, па је постало видљиво незадовољство у јавности 1984. године. Неверица према „надлежним органима” видљива је у извештају епископа Павла СА синоду СПЦ који је објављен 1984. године, што указује да је политика „трпељивости” СПЦ почела да малаксава. На исто указује и саопштење СА сабора СПЦ из 1984. године.

Због стања у САП Косову, СПЦ је интервенисала преко легалних органа власти. Бројним апелима, упозорењима, саопштењима и жалбама надлежним органима црква је покушавала да активно делује у правцу заштите СПЦ и њених верника у покрајини. Тако је о положају СПЦ у САП Косову и тамошњим приликама било речи на састанцима патријарха Германа са друштвено-политичким радницима САП Косова, са председником СИБ-а, са председником Председништва СР Србије, са Комисијом за верска питања САП Косова, Комисијом СИБ-а за односе са верским заједницама, на СА сабору СПЦ, на састанцима епископа рашко-призренског Павла са председником Председништва САП Косова, итд.

Велики утицај на јавност имао је „Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову” који је био и први велики и ризичан искорак СПЦ у ставу према ситуацији у САП Косову. Овај Апел је упозоравао на погубну политику која се водила по питању ситуације у САП Косову и указивао на угроженост СПЦ и њених верника на том простору. Значај Апела је у томе и што је поставио основе за будуће деловање, па ће се све објављено у овом Апелу понављати и у наредним годинама. Између осталог и реч „геноцид” која ће се у штампи појављивати у разним иступима појединаца и група током 80-их година XX века. На Апел не треба гледати као изолован и самосталан акт групе свештеника и монаха, већ као део политике СПЦ, јер је он унапред испланиран у садејству са највишим званичницима СПЦ. Моменат појављивања Апела није нимало случајан. Објављен је за време заседања СА сабора СПЦ 1982. године и омогућио је отворенију формулацију саопштења СА сабора СПЦ о међунационалним односима у САП Косову. И у Апелу 1982. године и у тексту Атанасија Јевтића 1985. указивало се да се не ради о „групици људи”, већ да је „непријатељски” покрет „много ширих размера”. На крају, Апел је омогућио да СА сабор СПЦ донесе одлуку о изради званичног документа о ситуацији у САП Косову, а којим је указано на дугогодишњи тежак положај СПЦ и њених верника у покрајини.

Промена у уређивачкој политици часописа *Православље* 1982. године омогућила је да буде видљив јавни став СПЦ о међунационалним односима и укупној ситуацији у САП Косову. Прикривени став видљив је од 1981. године. Јавни став и активно деловање СПЦ због угрожености цркве и њених верника у САП Косову видљиви су од 1982. године и до 1985. постајали смелији, непосреднији, отворенији и очитији.

Гледано према црквеној јавности, од 1982. до 1985. године указивано је на неефикасност надлежних органа власти у САП Косову да заштити СПЦ и њене вернике. За тешко стање у међунационалним односима СПЦ је оптуживала екстремна лица албанске националности и део

власти у САП Косову. Указивано је на дуготрајан тежак положај СПЦ и њених верника у САП Косову, што је за последицу имало иселјавање лица српске и црногорске националности. Константни притисци, имовинске штете и напади на СПЦ и њене вернике одразили су се и на међунационалне односе у САП Косову у истраживаном периоду. Директнији и смелији у иступима били су свештеници и монаси, док је сама СПЦ морала да поступа опрезно и мудро и покушавала да многобројним представкама надлежним органима заштити себе и своје вернике у САП Косову.

ИНТЕЛЕКТУАЛНА ЕЛИТА СР СРБИЈЕ О МЕЂУНАЦИОНАЛНИМ ОДНОСИМА У САП КОСОВУ 1981-1985.

Српска јавност појачала је интересовање за међунационалне односе у САП Косову од великих нереда албанског становништва 1981. године. Од тог тренутка, званична СР Србија и српска јавност учвршћују тезу о угрожености српског и црногорског становништва у овој покрајини. На сцену су постављене представе о виктимизацији српског становништва и геноциду над њим. О лошим међунационалним односима и посебно на погоршање положаја српског становништва у овој покрајини указивао је 1968. године књижевник Добрица Ћосић, на седници ЦК СК Србије.⁷⁰⁶ Иако је његово иступање изазвало велики потрес у комунистичким редовима, није имало великог ефекта, јер се озбиљна јавна дебата о српском националном питању покренула тек 80-их година XX века.⁷⁰⁷ Велики нереди албанског становништва 1981. године отворили су пред српском јавношћу питање положаја српског становништва у САП Косову које је све више узбуђивало јавност и од тада није силазило са страница српских дневних и недељних листова.

Међунационални односи у САП Косову у српској јавности профилисани су готово у целости кроз конфликтне ситуације односно кроз национално мотивисано насиље, а што је водило распиривању мржње и нетрпељивости. У расправама о ситуацији у САП Косову и међунационалним односима укључивао се и интелектуални сталеж. Већина интелектуалаца деловала је преко разних удружења и редакција, али су често наступали и самостално путем трибина, интервјуа, ауторских текстова, писама политичарима, итд. Када се отворило питање положаја српског народа у САП Косову, „основна политичка опредељивања постали су српски национални интереси, Косово и Метохија, уставни положај Републике Србије са две покрајине,

⁷⁰⁶ Добрица Ћосић, *Косово*, Београд 2004, 5 – 29. О овом иступању Добрице Ћосића опширније видети: Петар Ристановић, „Добрица Ћосић и отварање косовског питања 1968. године”, *Баштина*, св. 33, 2012, 197 – 230.

⁷⁰⁷ Милован Ђилас, један од најзначајнијих југословенских (анти)комуниста, средином 1982. године видео је корене косовске кризе у општој тенденцији републичких и покрајинских комуниста да играју на националну карту у замену за демократију. Опширније о томе видети: Milovan Đilas, „Kosovo, danas”, *Naša reč*, br. 336, jun – jul 1982, 2 – 3.

Устав из 1974. године, а потом и југословенска заблуда”.⁷⁰⁸ Анализом некњижевних текстова интелектуалаца, циљ нам је да истражимо поглед на међунационалне односе у САП Косову који је заступала интелигенција у свом јавном деловању. Примарна улога интелектуалаца је производња политичких идеја и идеала, а на самом врху налази се нација.⁷⁰⁹ Управо због тога нам је циљ да покажемо деловање интелектуалних елита у јавности у односу на међунационалне односе. Циљ је био истражити каква је била перцепција међунационалних односа у САП Косову у јавном дискурсу интелектуалаца у српским дневним и недељним новинама односно какви су били по овом питању ставови интелектуалаца кроз ауторске форме, изјаве, интервјуе, саопштења и друго.

Интелектуални сталеж у СФРЈ, углавном онај из друштвено-хуманистичких наука, током 80-их година XX века преузео је улогу опозиције у тадашњем једнопартијском систему, критикујући власт. Међу њима су предњачили књижевници – политички заинтересовани интелектуалци. У оквиру Удружења књижевника Србије (УКС), при београдској секцији, основан је Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања који је функционисао у периоду од 1984. до 1989. године. Деловао је незаконито и његови чланови су били и бројни књижевници.⁷¹⁰ Поред јавних одбрана појединих грађана од репресивног комунистичког апарата, Одбор је објавио неколико докумената, упућених државним органима и јавности, „који кристализују активност критичке интелигенције”.⁷¹¹ У њима се критиковало одсуство владавине права у СФРЈ и самовоља власти. Када је у питању ситуација у САП Косову, овај Одбор активан је тек од 1986. године. Са друге стране, Српска академија наука и уметности (САНУ), најзначајнија академска установа у СР Србији, у проучаваном периоду је привукла пажњу јавности формирањем Одбора за проучавање Косова и Метохије. Међуоделењски одбор САНУ за проучавање Косова основан је у пролеће 1983. године. Он је организовао 26. и 27. фебруара 1985. године Округли сто о научном истраживању Косова, а зборник је објављен тек 1988. године.⁷¹² Такође, Међуоделењски

708 Зоран Аврамовић, *Књижевници и политика у српској култури 1804 – 2014.: Лена душа и Јанусово лице политике*, Нови Сад 2016, 128.

709 Eleonora Narvselius, *The Nation s Brightest and Noblest: Narrative Identity and Empowering Accounts of the Ukrainian Intelligentsia in Post-1991*, Linköping 2009, 14.

710 З. Аврамовић, *н. д.*, 128. Опширније о овом Одбору видети: Коста Чавошки, *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања: саопштења и други документи*, Београд 2009. Пре њега је на скупштини Београдске секције писаца при УКС која је одржана на предлог Драгослава Михаиловића, 19. маја 1982. године, основан Одбор за заштиту уметничке слободе. Опширније о овом Одбору видети: „Саопштења, записници и писма Одбора за заштиту уметничке слободе, при београдској секцији писаца у Удружењу књижевника Србије”, приредио и за штампу припремио књижевник Мирослав Јосић Вишњић, Београд 1984.

711 З. Аврамовић, *н. д.*, 128.

712 САНУ, *Зборник Округлог стола о научном истраживању Косова одржаног 26. и 27. фебруара 1985. године*, ур. Павле Ивић, Београд 1988.

одбор САНУ за проучавање Косова закључио је априла 1984. године да треба темељно истражити тенденције исељавања из САП Косова и утврдити њихове узроке и особине. Тако је настала научна студија о исељавању српског становништва из покрајине, чији су аутори били Ружа Петровић и Марина Благојевић.⁷¹³

Предмет нашег истраживања у овом делу докторске дисертације је однос интелигенције и политике везано са међунационалне односе у САП Косову у периоду од 1981. до 1985. године. Тема до сада није истраживана, а литература о овој теми је веома сиромашна. Разматрање јавног деловања интелигенције према међунационалним односима у САП Косову и друштвеним последицама тога мешања интелигенције у политички живот је у средишту нашег интересовања. Кроз истраживање јавне и политичке активности интелектуалаца и њихово реаговање на текуће драматичне догађаје, кроз анализу дневних и недељних новина, покушаћемо да одговоримо на поједина питања.

Истраживање понашања интелигенције у наведеном периоду односно указивањем на предмет њиховог јавног говора и писања, испитивањем политичких, државних, националних и друштвених ставова и идеја, требало би да нам одговори на питање какво је било уверење српске интелигенције поводом међунационалних односа у САП Косову. Како нам је предмет анализе истраживање политичког у јавном мишљењу и понашању интелигенције о међунационалним односима у САП Косову, имамо за циљ да оценимо улогу интелигенције у политичком животу, њену утицајност на јавне одлуке друштва и државе, али и однос државе према јавном ангажовању интелигенције поводом стања у САП Косову.

Захтеви за променом стања у САП Косову и за побољшање положаја српског и црногорског становништва у покрајини дошли су из круга партијске интелигенције односно круга интелектуалаца блиских тадашњој власти. Дејан Јовић је писао да „политичка елита, наиме, имала је увијек *своју интелигенцију*, која је често говорила за њих, а да се сама елита не излаже ризику”.⁷¹⁴ Сама критика система од интелектуалне елите до које је дошло после великих нереда албанског становништва не би много променила ствари да се она није појавила и унутар саме политичке елите.

Један од најангажованијих политичких интелектуалаца који се истакао својим иступима у јавности о међунационалним односима у САП Косову и оставио снажан печат у проучаваном

713 Видети: Р. Петровић, М. Благојевић, *н. д.*

714 D. Jović, *н. д.*, 265.

периоду био је Батрић Јовановић, делегат СР Црне Горе у Скупштини СФРЈ.⁷¹⁵ Посебно је изузетно оштар био у иступима поводом исељавања лица српске и црногорске националности под принудом из САП Косова.⁷¹⁶ На проблем исељавања српског и црногорског становништва из САП Косова под принудом, указивао је још 9. јуна 1981. године у Савезном већу Скупштине СФРЈ. Овако је *Политика* описала његов иступ: „Означавајући погоршање међунационалних односа на Косову као најнегативнију појаву, истакао је да такво стање, на жалост, траје већ годинама. Подсећајући на резултате пописа становништва у 1961, 1971. и 1981. он је истакао да се у последњих 16 година с Косова иселило око 40 одсто Црногораца и између 25 и 30 одсто Срба. Срби и Црногорци се исељавају због притисака, односно због тога што не виде перспективу за живот и рад. Наводећи да у извештају Службе унутрашњих послова у Урошевцу стоји да 'нема података' да је за последњих 20 година било организованог притиска за исељавање Срба и Црногораца, Јовановић је приметио да ако би се овај податак узео као тачан, један други, несаопштени податак могао би бити још тачнији: да у том периоду није било ни организоване акције СК Косова која је требало да онемогући 'неорганизоване притиске' и да заустави одлазак Срба и Црногораца. Указујући да је у Акционом програму ПК СК Косова за превазилажење садашње кризе записано да треба испитати узроке свих исељавања Срба и Црногораца у последњих 10 година и предузети мере да се исељавање заустави, Јовановић је запитаво зашто се не би истражили и узроци исељавања у шездесетим годинама. По његовим речима, ти узроци се могу егзактно утврдити. Јовановић сматра да би било искрено, праведно и у духу братства и јединства да се омогући свакоме, ко год жели, да се врати на Косово. Поготову онима који су своју имовину морали да продају испод стварне вредности”.⁷¹⁷ И наредне године, када су Савезно веће и Веће република и покрајина Скупштине СФРЈ одржали седницу 17. јуна 1982. године, Батрић Јовановић је упутио делегатско питање СИБ-у о исељавању под притиском из САП Косова: „Шта Савезно извршно веће намерава да предузме у оквиру својих овлашћења, да се овакво исељавање спречи, да се обезбеде услови за миран рад и гарантују свим грађанима на

715 Батрић Јовановић (1922 – 2011), историчар и публициста, народни посланик, уредник Новинско-издавачког предузећа „Борба”, генерални директор Управе цивилног ваздухопловства СФРЈ, амбасадор СФРЈ у УНЕСКО-у. Говоре и делегатска питања Батрића Јовановића у Скупштини СФРЈ, као и интервјуе, писма и друге текстове објављене у средствима јавног информисања од 1981. до 1985. године видети: Батрић Јовановић, *Косово: инфлација: социјалне разлике: иступања у Скупштини СФРЈ: 1982 – 1985*, Београд 1985.

716 Видети интервјуе Батрића Јовановића: Dragan Barjaktarević, „Iseljavanje Srba i Crnogoraca i dalje teče”, *Duga*, 19. novembar 1983, 9; Miloš Marković, „Prisilno iseljavanje Srba i Crnogoraca sa Kosova – izuzetno tamna mrlja u istoriji SFRJ”, *Intervju*, 25. novembar 1983, 14.

717 „Било би праведно да се омогући повратак на Косово свима који то желе”, *Политика*, 10. јун 1981, 10.

Косову уставна права и слободe?"⁷¹⁸ На његово питање је, сасвим уопштено, одговорио 15. јула 1982. године, Боро Денков, члан СИБ-а.⁷¹⁹ Потом је на предлог делегата Батрића Јовановића и Душице Жорић, Савезно веће Скупштине СФРЈ одлучило, 15. јула 1982. године, да се у једној од наредних седница отвори скупштинска расправа о исељавању лица српске и црногорске националности под принудом из САП Косова. Одређено је да расправа започне у скупштинским одборима, а финале би добила у Савезном већу.⁷²⁰ Недуго потом, на седници Савезног већа Скупштине СФРЈ, која је одржана 29. септембра 1982. године, на којој се расправљало о узроцима исељавања из САП Косова, Батрић Јовановић је упозоравао на одговорност бивших руководиоца због погрешне политике вођене у међунационалним односима, наводећи „да се чини да је опортунизам у делу чланства СК веома похрањен чињеницом да људи из ранијег косовског руководства, они челни, нису добили више него симболичне казне за толико погубне последице свога наопаког рада”.⁷²¹ Батрић Јовановић је постављао тешка питања члановима СИБ-а, отварајући нове могућности за деловање. Једно од тих питања било је да ли постоји програм повратка принудно исељених лица српске и црногорске националности из САП Косова. На његово питање одговор је дао Борислав Крајина, члан СИБ-а, на седници Савезног већа Скупштине СФРЈ, која је одржана 5. јула 1983. године. Он је тада изјавио да не постоји програм повратка принудно исељених лица српске и црногорске националности у САП Косово, али да је СИБ спреман да га сачини, уколико се оцени да је такав програм потребан.⁷²² Овакав програм СФРЈ је усвојила тек 1987. године.⁷²³

Савезно веће Скупштине СФРЈ је, на седници која је одржана 6. јула 1983. године, разматрало извештај о раду Секретаријата за унутрашње послове СФРЈ у 1982. години и извештај о исељавању из САП Косова. Колико је било значајно питање исељавања из САП Косова, говори податак да се за дискусију јавило 46 делегата. Међу њима је био и Батрић Јовановић који је указивао да се у САП Косову још нису поништавали уговори о купопродаји

718 Д. Ивановић, Љ. Чудомировић, Р. Ћирковић, М. Јанковић, „Делегатско питање о исељавању са Косова”, *Политика*, 18. јун 1982, 6.

719 „Шта ће урадити СИБ”, *Политика*, 16. јул 1982, 5 – 6.

720 „Отвара се расправа о исељавању са Косова”, *Политика*, 16. јул 1982, 1. Термин отварања расправе није случајан. Почетком јула 1982. године убијен је у селу Меће код Ђаковице Миодраг Шарић, од свог суседа албанске националности, што је узнемирило и мобилисало јавност. Овај случај је додатно узнемирио јавност, јер је месец дана пре овог убиства, у селу Самодрежа код Вучитрна, убијен Данило Милинчић.

721 Д. Ивановић, П. Јанковић, Т. Милић, С. Лазаревић, „Исељавање са Косова заокупља пажњу југословенске јавности”, *Политика*, 30. септембар 1982, 4 – 5.

722 „Без програма повратка на Косово”, *Политика*, 6. јул 1983, 9.

723 Опширније о томе видети: *Jugoslovenski program mera i aktivnosti za zaustavljanje iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova, brzi povratak onih koji su ga napustili i dolazak svih koji žele da žive i rade na Kosovu*, Београд 1987.

имовине под притиском, да се физички насртаји на лица српске и црногорске националности још нису третирали као кривична дела, већ као прекршај, да су у образовним програмима унете само ситне измене, да није надокнађена штета грађанима српске и црногорске националности причињена за време великих нереда албанског становништва 1981. године и да се још није приступило измени и допуни покрајинских и савезних закона за које је оцењено да их треба мењати. Навео је и два случаја експропијације земљишта лица српске и црногорске националности: у Горњој Брезовици и Газиводама. Случај у Газиводама је назвао државним терором, јер је 55 породица избачено из кућа усред зиме и притом су им нуђени камиони да се селе за СР Србију!⁷²⁴

Поводом исељавања под принудом из САП Косова, није био активан само у Скупштини СФРЈ, већ се често оглашавао и писмима. Тако је послао писмо о његовим погледима и мишљењима о исељавању из покрајине које је објавила *Политика*. На почетку писма навео је да је исељавање под притисцима трајало дуже од 15 година и да је циљ албанског националног покрета био стварање Велике Албаније, отцепљењем делова СФРЈ. Прва етапа у остваривању тог циља је етнички чисто Косово: без лица српске и црногорске националности. До тада се више од трећине српског и црногорског становништва иселило из покрајине, па је сматрао да је велики део прве етапе већ остварен. У писму је навео да је од 1981. године донето много закључака на свим нивоима у СФРЈ, о предузимању мера за отклањање узрока исељавања и повратак оних који то желе. Међутим, и поред тога, према извештају СИБ-а о спровођењу мера у циљу заустављања исељавања, који је 6. јула 1983. године разматран у Скупштини СФРЈ – у САП Косову нису отклоњени сви узроци који су подстицали исељавање тј. у покрајини је и даље владала атмосфера неповерења и несигурности односно нису обезбеђена Уставом СФРЈ гарантована демократска права и слободе. У писму је Батрић Јовановић, у 12 тачака, навео зашто се исељавање настављало и закључио да још увек нису предузете многе мере и активности којима би се исправиле неправде нанете српском и црногорском становништву у САП Косову, чиме би се створили услови за враћање поверења лицима српске и црногорске националности за могућност мирнијег, равноправнијег и безбеднијег живота.⁷²⁵ Поред ових 12 тачака, Батрић

724 Д. Бујошевић, „Мало повратника на Косово”, *Политика*, 7. јул 1983, 5.

725 У 12 тачака Батрић Јовановић је навео: 1. Ништа није предузето да се исправе неправде и незаконитости приликом отуђивања непокретности под притиском. Скупштина САП Косова још није донела законски акт о поништавању купопродајних уговора закључених под притиском. 2. У самоуправним општим актима у САП Косову и даље су постојале дискриминаторске одредбе у области запошљавања лица српске и црногорске националности. Уставни суд САП Косова још није донео одлуку о поништењу свих таквих одредби као неуставних. 3. Физичко насиље између припадника различитих националности и даље се у већини случајева третирао као прекршај, а не

Јовановић је истицао да је српско и црногорско становништво у САП Косову узнемиравало и истицање заставе НСР Албаније од албанског становништва у покрајини као своју, и чињеница да још увек није донет одговарајући пропис о застави албанског становништва у покрајини.⁷²⁶

Савезно веће Скупштине СФРЈ је, на седници која је одржана 27. септембра 1984. године, по трећи пут расправљало о проблему исељавања под принудом лица српске и црногорске националности из САП Косова. Први пут је расправљало у новембру 1982. године, када су донети и закључци, а други пут у јуну 1983. године. Седница је без прекида трајала шест сати, а у расправи је учествовало двадесетак делегата. У расправи је делегат Батрић Јовановић скренуо пажњу да закључци скупштине из 1982. године нису доследно спроведени и да је један од разлога тај што су постојале разлике међу југословенским комунистима о оцењивању узрока и последица активности „сепаратиста” у САП Косову. Као разлоге за исељавање је навео: нису исправљене неправде које су албански националисти и шовинисти нанели лицима српске и црногорске националности; нису поништени купопродајни уговори склопљени под принудом; нису исправљене незаконитости приликом експропријација; постојање националних кључева приликом запошљавања и уписа на више и високе школе; фаворизовање двојезичности; није извршена рехабилитација оних комуниста који су се борили против антијугословенске политике бивших руководиоца у покрајини.⁷²⁷ Батрић Јовановић је био веома активан и поводом случаја

као кривично дело са тешким последицама по међунационалне односе. 4. Према анализи Завода за унапређење образовања и васпитања СР Србије, у наставним програмима и уџбеницима у САП Косову извршене су само мање измене. Уџбеници на албанском језику су били јефтинији, него уџбеници на српском. 5. Скупштина САП Косова још није донела Закон о исправљању свих незаконитости према српском и црногорском становништву када је у питању експропријација. Закон би требало и да онемогући слично понашање у будућности и да казни сва лица која су одговорна за безакоње. 6. Судски спорови између лица различитих националности нису се решавали приоритетно. 7. Није надокнађена штета лицима српске и црногорске националности коју су претрпели у пролеће 1981. године. 8. Није извршена ниједна измена у покрајинским, републичким и савезним законима у циљу отклањања узрока исељавања. 9. Надлежни савезни органи нису испитивали, на лицу места, жалбе лица српске и црногорске националности, у којима су навођена тешка стања, животне судбине, разни притисци, итд. већ је само интервенисано код органа у САП Косову. 10. Председништва ПК СК Косова и Покрајинске конференције ССРН Косова су, 20. октобра 1982. године, закључили да је неопходно разрадити питање услова и могућности за повратак исељених, а у Оперативном плану Председништва Скупштине САП Косова, у вези са спровођењем мера на заустављању исељавања лица српске и црногорске националности, од новембра 1982. године, такође је закључено да треба радити на утврђивању програма повратка лица српске и црногорске националности. Тај програм још није направљен. 11. У САП Косову има доста равнодушности према проблему исељавања. 12. У САП Косову је национална структура друштвено-политичких тела и свих државних органа сразмерна националној структури становништва, иако су републике и покрајине једнако заступљене и равноправне у органима федерације, без обзира на бројност њиховог становништва. У таквим околностима постојали су услови за мајоризацију и стварање мањинског осећања код припадника српске и црногорске националности. (Батрић Јовановић, „Исправљање неправди – услов за поверење”, *Политика*, 27. јул 1983, 8 – 9).

726 Исто.

727 Драгош Ивановић, Ружа Ћирковић – Матић, „Сами закони не могу спречити исељавање са Косова”, *Политика*, 28. септембар 1984, 5 – 6.

Ђорђа Мартиновића, постављајући низ питања на седницама Савезног већа Скупштине СФРЈ.⁷²⁸ Такође, на седници Савезног већа Скупштине СФРЈ, која је одржана 2. октобра 1985. године, затражио је одговорност Јавног тужиоца СФРЈ због тога што је овај случај компромитовао југословенски правни систем.⁷²⁹ Колико је Батрић Јовановић препознат у јавности као борац за права српског и црногорског становништва у САП Косову видљиво је и по петицији лица српске и црногорске националности, која је из Косова Поља, са 16 захтева, упућена на 16 адреса највиших форума СФРЈ и СР Србије, октобра 1985. године. Поред ових форума, она је упућена и четворици појединаца, међу којима је био и Батрић Јовановић.⁷³⁰

Вишедеценијска пажљиво негована визија о стварању велике Албаније ширена је и преко Универзитета у Приштини. Универзитет у Приштини основан је Законом о оснивању универзитета који је, 18. новембра 1969. године, усвојила Скупштина САП Косова.⁷³¹ После великих нереда албанског становништва, са Универзитета у Приштини је нагло отишло неколицина професора српске и црногорске националности, у места ван покрајине. Проблеми на Универзитету у Приштини били су присутни у српској јавности, поводом којих су се најчешће оглашавали професори ове установе. Политика уписа на факултетима у САП Косову и мајоризација српског и црногорског становништва били су у средишту интересовања јавности. Др Владимир Бован, бивши проректор на Универзитету у Приштини, огласио се по овом питању већ средином 1981. године, критикујући политику уписа студената односно критикујући промену односа приликом уписа студија, од претходних 75% лица албанске националности и 25% осталих, у однос 80% према 20%.⁷³² Обзиром да је питање уписа на факултетима било

728 Д. Ивановић, Б. Матић, Р. Ћирковић – Матић, „О 'случају' Мартиновић”, *Политика*, 18. јул 1985, 7; Д. Ивановић, Б. Матић, Р. Ћирковић – Матић, Д. Бујошевић, „Шта је истина у случају Мартиновић”, *Политика*, 19. јул 1985, 6.

729 Д. Ивановић, Б. Каљевић, „Одуговлачење у изношењу истине о Ђорђу Мартиновићу”, *Политика*, 3. октобар 1985, 5.

730 З. Зејнели, „Разговори тек предстоје”, *Политика*, 22. децембар 1985, 6.

731 *Службени лист САП Косово*, бр. 33, 1969. Опширније о коренима, генези и последицама вишедеценијске индоктринације албанским национализмом видети текстове: Радосав Стојановић, *Живети с геноцидом: хроника косовског бешчаића 1981 – 1989*, Београд 1990. Такође, видети и студију: Вујадин Милановић, *Универзитет у Приштини у мрежи великоалбанске стратегије*, Београд 1990.

732 Рада Саратлић, „Шта треба 'диференцирати'”, *Политика*, 12. јун 1981, 14. Та пропорција није се мењала до краја 1985. године када је на Универзитету у Приштини студирало око 25.000 редовних и око 12.000 ванредних студената. На албанском језику студирало је 78%, а на српскохрватском 22% студената. Из других универзитетских центара је било 107 наставника, а само из Београда 72. После великих нереда албанског становништва, највећа сарадња Универзитета у Приштини одвијала се управо са Универзитетом у Београду. (З. З., „Инвестиције равномерно распоредити”, *Политика*, 31. октобар 1985, 7). Пре великих нереда албанског становништва, Универзитет у Приштини имао је сарадњу само са Универзитетом у Тирани, а готово нимало са осталим универзитетским центрима у СФРЈ. Због тога се после пролећних немира инсистирало да се Универзитет у Приштини удаљи од Универзитета у Тирани и што чвршће повеже са југословенским универзитетима. О везама између универзитета у Приштини и Тирани од 1970. до 1981. године видети: Спасоје Ђаковић, *Сукоби на Косову*, Београд 1986, 288 – 292.

присутно често у јавности, др Минир Души, ректор Универзитета у Приштини, изјавио је 1983. године да пријем студената није био по националној припадности, како се тврдило, већ се упис спроводио према наставним језицима.⁷³³ Минир Души је демантовао информације да је велики број професора напуштао Универзитет у Приштини и навео да су тренутно само два професора најавила одлазак у друге универзитетске центре. После великих нереда албанског становништва, на Универзитет у Приштини долазили су да предају и професори из других универзитетских центара, а конкурс је био стално отворен. Др Драган Пејчиновић, проректор Универзитета у Приштини, изнео је податке о наставном кадру који је држао наставу на српскохрватском језику на Универзитету: из Београда 64, из Ниша 17, из Скопља четири, из Сарајева 11, из Крагујевца четири. Пре великих нереда албанског становништва, 180 наставника албанске националности држало је наставу студентима који су наставу слушали на српскохрватском, а две године касније било их је 70, док је 57 само допуњавало наставу.⁷³⁴

Одговори на бројна питања јавности, поводом стања на Универзитету у Приштини, дати су на највишем нивоу. На седници Савезног већа Скупштине СФРЈ, која је одржана 23. марта 1983. године, на ранија питања делегата Михајла Тиодоровића поводом стања на Универзитету у Приштини, одговоре је дао Борислав Крајина. У одговору је истакнуто да се настава на Универзитету у Приштини одвијала на два, односно три језика: српскохрватском, албанском и турском. Упис студената вршио се на основу наставно-језичких квота, а тадашња је износила 4:1 наставе на албанском према настави на српскохрватском језику. Одлуку о квотама и пропорцијама доносио је пред сваку школску годину Савет Универзитета у Приштини. Као пропорције узимали су се број ученика завршних разреда средњег усмереног образовања и структура становништва у САП Косову. Борислав Крајина је прецизирао да је приштински Универзитет у претходне две године напустио 21 наставник и сарадник који је предавао на српскохрватском језику, а да је у истом периоду дошло 47 нових наставника и сарадника за наставу на српскохрватском језику.⁷³⁵

Када је било речи о исељавању лица српске и црногорске националности из покрајине, највише је забрињавало исељавање кадрова – интелектуалаца.⁷³⁶ Током читавог проучаваног периода се констатовала и изражавала забринутост што се исељавају интелектуалци српске и

733 З. Зејнели, „Сви хоће на факултет”, *Политика*, 8. март 1983, 7.

734 Исто.

735 Д. Ивановић, Љ. Чудомировић, В. Рупар, „Овако нећемо обуздати непотребне инвестиције”, *Политика*, 24. март 1983, 6.

736 Т. Милић, „Зашто одлазе четири директора”, *Политика*, 11. септембар 1982, 6.

црногорске националности. Чланови Председништва АК СК Економског факултета у Приштини расправљали су на седници која је одржана 22. фебруара 1983. године и указивали на разлоге и мере за спречавање наглог одласка неколицине професора српске и црногорске националности у места ван покрајине. *Илустрована Политика* пренела је вест о одласку седам професора, од којих су Верица Тепавчевић и Милош Симовић поднели захтеве за раскид радног односа. Они су од Нури Башота, председника АК СК факултета, окарактерисани као одлични стручњаци, узорни комунисти и другови и због тога је сматрао и гледао на њихов одлазак као избегавање заједничке борбе против албанског и свих других национализама. Професор др Милош Симовић је у свом излагању скренуо пажњу да напушта факултет и покрајину, а да га нико није питао зашто то чини, иако је захтев за раскид радног односа поднео још пре два месеца! При том је напоменуо да одлази због перфидних облика притисака. У образложењу је истакао да га највише иритирала чињеница да је Економски факултет у Приштини поодавно био затворен за квалификоване кадрове српске и црногорске националности, због чега се сваке године убрзано смањивао и број студената српске и црногорске националности, да су шефови свих пет катедара били лица албанске националности, да је од пет секретара ОО СК само једно лице било српске националности, што је важило и за председништво АК СК, а да су у састав кадровске комисије факултета од 11 члана, само два лица били српске националности. Јасно је ставио до знања присутнима да никога није забрињавало што је на Универзитету у Приштини недостајало око 300 предавача за наставу на српскохрватском језику, као и што су одлични студенти одлазили на друге факултете ван покрајине за асистенте. На крају свог излагања, Симовић је децидирано рекао да су многи професори српске и црногорске националности одлазили из покрајине, јер су били у подређеном положају када се радило о објављивању научних радова, специјализацији и напредовању у служби. У целу расправу укључио се и професор др Зоран Ђокић који је приметио да на Економском факултету у Приштини још није било прецизно дефинисано шта је то притисак и како се оцењују међуљудски и међунационални односи.⁷³⁷ Најзначајнију оцену дао је Митар Самарџић, секретар Председништва ПК СК Косова, који је приметио у расправи да је дотадашње вођење укупне политике на Економском факултету личило на мајоризацију, која је била својеврстан вид притиска на српски и црногорски живаљ на овом факултету. Ову оцену подржао је и Азем Власи, члан Председништва ПК СК Косова и нагласио да су се осећали

737 Раде Негојевић, „Има разних притисака”, *Политика*, 24. фебруар 1983, 6.

перфидни притисци на професоре српске и црногорске националности и изразио забринутост због осипања студената из редова српског и црногорског корпуса.⁷³⁸

Чинило се да се временом стање на Универзитету у Приштини нормализовало. На седници Председништва заједнице Универзитета СР Србије, која је одржана 6. јануара 1984. године, Хајредин Хоџа, ректор Универзитета у Приштини, известио је да се стање на овом универзитету стабилизовало и да је заустављено иселјавање професора српске и црногорске националности. Такође, навео је да су се улагали велики напори како би се у покрајину вратила већина универзитетских наставника који су напустили САП Косово после великих нереда албанског становништва.⁷³⁹

Један од начина решавања проблема на Универзитету у Приштини било је удаљавање наставног кадра који је стајао на националистичким позицијама. На Универзитету у Приштини, иако са закашњењем, покренута је идејно-политичка диференцијација.⁷⁴⁰ До почетка 1984. године, из наставе је удаљено 270 предавача.⁷⁴¹ На заједничкој седници Председништва ОК СК

738 Раде Негојевић, „Оцене Самарџића и Власија”, *Политика*, 24. фебруар 1983, 6.

739 Р. Лазаревић, „Мање места за бруцоше”, *Политика*, 7. јануар 1984, 7.

740 Поред основних и средњих школа, Универзитет у Приштини означавао је као извориште националистичке индоктринације. Детаљније о Универзитету у Приштини као стетиште албанског национализма видети: Miloš Mišović, *Ko je tražio republiku: Kosovo: 1945 – 1985.*, Beograd 1987, 319 – 352. На Универзитету у Приштини где су велики нереди албанског становништва организовани и покренути, започео је процес суштинског разобличавања албанског национализма и иредентизма у септембру 1982. године, јер до тада праве идејно-политичке диференцијације није било, јер је већина од 3.500 чланова упорно ћутала. До тог тренутка, из СК је искључено само седам наставника и 19 студената. (Т. Милић, З. Зејнели, „Дошао је крај ћутања”, *Политика*, 10. септембар 1982, 8).

741 Р. Кљајић, „Појединци упорно ћуте”, *Политика*, 24. фебруар 1984, 6. Од великих нереда албанског становништва, из СК је искључено, брисано из евиденције или кажњено другим партијским казнама више хиљада чланова. Углавном су то били просветни радници, људи из редова интелигенције. Први круг идејно-политичке диференцијације сводио се на то да се људи изјасне да ли осуђују велике нереде албанског становништва или не. Зато је после осам месеци започео други круг идејно-политичке диференцијације. Због тешкоћа у (не)раду партијских организација (неактивност партијских секретара, оптерећеност албанским национализмом, итд), ствар су у своје руке, у другом кругу, преузели Председништво ПК СК Косова, Председништво ОК СК Приштине и АК СК Универзитета у Приштини. Још је било опортунизма и ћутања о догађајима из 1981. године, посебно код професора Универзитета у Приштини албанске националности. Ни у другом кругу није се рашчистило до краја са опортунизмом и ћутањем код појединих наставника, било је покушаја минирања акције, покушаја да се прикаже да се људи не смењују зато што су националисти, већ да се смењују због незалагања и нерада, било је и смањивања казни појединцима са образложењем да су се поправили. СК није био задовољан стањем на Универзитету у Приштини и резултатима идејно-политичке диференцијације, па се 1984. године најављивао и трећи круг ове акције: „Диференција, дакле, предстоји и она ће на Универзитету бити интензивирани и продубљена више него до сада. Та активност се, међутим, неће сводити на предузимање дисциплинских и партијских мера и удаљавање са наставе”. (Зејнел Зејнели, „Могли су и више, али ...”, *Политика*, 26. април 1984, 8). Према речима Рахмана Морине, секретара СУП-а САП Косово, проблем са албанским интелектуалцима није разрешен до средине 1985. године: „Када се ради о деловању интелектуалаца, ту има великих проблема. Многи су за овај Савез комуниста, осуђују непријатељско деловање, пишу, објашњавају. Али има и оних који су националистички оптерећени. Имали смо неколико таквих случајева и такви појединци су одстрањени из наставе. То, међутим не значи да смо ми тиме много постигли. Неки од њих нису више ни чланови Савеза комуниста. Појединци из те мале групе су и срцем и душом да 'Косово буде република', али то јавно не показују и добро знају докле могу да иду у свом раду. То је нека врста опозиције којој смета све што Савез комуниста ради и предузима. Они се, као и њихово деловање, никако не разликују од деловања сличних опозиционара у неким деловима наше земље”. (Зејнел Зејнели, „Иста »платформа«

Приштине и АК СК Универзитета у Приштини, која је одржана 9. априла 1984. године, започео је нов и дубљи процес идејно-политичке диференцијације на Универзитету у Приштини. Дотадашња борба у идејно-политичкој диференцијацији дала је значајне резултате, али је било још оних који су ћутали: један број албанских интелектуалаца остао је пасиван и по страни од акције СК.⁷⁴² Такође, на заједничкој седници је истакнута потреба да се у даљој борби за идејно-политичку диференцијацију чланови СК српске и црногорске националности енергично супротставе тенденцијама испољавања национализма у њиховим редовима, а који се манифестовао у виду реваншизма, стварања антиалбанског расположења и неповерења и негирања свих резултата борбе против албанског национализма и на стабилизацији стања.⁷⁴³

Од великих нереда албанског становништва, национализам је све више јачао. После почетног указивања на разорни албански, све више се у јавности скретала пажња и на српски и црногорски национализам и његове узроке и последице. Због јачања национализма, указала се потреба за научним скупом, који је симболично одржан у Приштини 19. јуна 1985. године. На тродневном научном скупу, на тему „Друштвено-историјски корени и појавни облици албанског и других национализма у Југославији и путеви њиховог превладавања”, присуствовало је око 250 учесника, а циљ је био да се детаљно објасни национализам као феномен.⁷⁴⁴ Међутим, скуп

иреденте”, *Политика*, 14. мај 1985, 7).

742 З. Зејнели, „Још има ћутања”, *Политика*, 10. април 1984, 6.

743 „Ангажовање”, *Политика*, 10. април 1984, 6.

744 З. Зејнели, Р. Арсенић, „Сваки национализам је контрареволуционаран”, *Политика*, 20. јун 1985, 6. Кољ Широка, председник ПК СК Косова, на отварању скупа је изјавио да је албанско становништво у покрајини, у СФРЈ, доживело националну афирмацију, класни и национални препород. Нагласио је да су дотадашње акције и мере допринеле да се промени свест и да се схвати да је албански национализам и иредентизам пре свега штетан за албанску нацију. Кољ Широка је навео и да је до Брионског пленума албанска народност била неравноправна по питању образовања, језика, кадровске политике, итд, јер су снаге у покрајини деловале са позиција српског и црногорског национализма: „Увођењем државног језика, привилеговањем припадника српске и црногорске националности при запошљавању, избору на функције, неадекватним положајем аутономије и друго, код дела албанске народности изграђивана је свест да се проблем равноправности може решити једино путем конституисања у посебну државну заједницу. Овоме треба додати и сталну пропагандну делатност НСР Албаније са догматско-стаљинистичких позиција”. У свом излагању је закључио да је парола о покрајини као републици била последица свих ових чинилаца, али и да је имала тактички карактер. Др Куртеш Салиху, члан Председништва ПК СК Косова, пажњу је усмерио на српски национализам за кога је навео да је унитаристички и хегемонистички односно да је његов циљ био промена положаја покрајина у СФРЈ и то посебно после 1981. године, да је стварао антиалбанско расположење користећи догађаје у САП Косову, изазивао неповерење и нетрпељивост према албанском становништву, заговарао да нема заједничког живота српске и албанске заједнице, осећај угрожености српског становништва и дезинтеграције српске нације, залагао се за успостављање чврсте руке и сужавање аутономије, а албанске револуционаре етикетирао као иредентисте, а српске као издајце. Миленко Марковић је видео „корене данашњих тешкоћа у једностраном остваривању уставне реформе из 1974.”. На скупу је, др Цирил Рибичић, навео у свом излагању и поједине политичке грешке који су довели до национализма: „Екстремни пример таквог наступања, који је делимично додатно подстакло ерупцију националистичких снага, било је и иступање представника САП Косово у вези са доказивањем неопходности веће економске помоћи непосредно уочи немира 1981. године”. Запажен иступ имао је и Петар Станишић који је у свом излагању о узроцима иселјавања из покрајине указао да су њему доприносили и српски и црногорски национализам, а да је на иселјавање утицао и

није понудио решење за превазилажење проблема све већег нарастања национализма, а који је „дубоко забраздио” у све поре југословенског друштва.⁷⁴⁵

Глас протеста због рђавих међунационалних односа у САП Косову подизали су бројни интелектуалци у својим јавним иступима. Једна од њих била је песник Мира Алечковић, која је на Деветом конгресу СУБНОР-а СФРЈ, који је одржан 20. јуна 1982. године, о ситуацији у покрајини навела: „Морам да поновим. У Историјском институту на Косову неко стално прецртава једног од двојице људи који нису албанске народности. Постоји човек из безбедности, који седи тамо на улазу, али и даље се прецртава исто име. Затим, отишао је човек, са места директора Института да предаје историју на факултету. Како се може предавати историја младима, ако је тај исти и сам политички пао на испиту братства и јединства. Човек с телевизије иде у Музеј револуције, иако се огрешио о револуцију. Или човек из школе, који држи Енвера Хоџу иза стакла у албуму, иде да руководи просветом. Постоје имена и презимена и људи су спремни да их кажу”.⁷⁴⁶ Колектив Института за историју Косова, послао је писмо, које је *Политика* објавила у рубрици „Међу нама”, а поводом овог иступања песникиње Мире Алечковић, демантујући изложене информације. У овом писму тврдило се да су у Институту за историју Косова радила више од два радника „неалбанске” националности, да у документацији „нису наилазили на тзв. прецртавања”, да су у колективу међунационални односи били веома добри и да Мира Алечковић до информација није дошла од радника овог колектива.⁷⁴⁷ Од овог демантија, оградиле се Дара Вучинић – Варга, виши научни сарадник Института за историју Косова. Она је послала писмо редакцији *Политике* које је објављено у рубрици „Међу нама”, а у коме је тврдила да је она та особа која је прецртavana. После великих нереда албанског становништва, њено име и презиме су прецртавани у свесци у којој су се радници Института за историју Косова уписивали приликом доласка на посао. У писму је навела: „Напомињем да очекујем у најмању руку непријатности након објављивања мог реаговања, али сматрам да појединачне судбине у одређеним ситуацијама нису битне, поготово када је реч о колективној судбини једног поднебља. Јер, сигурна сам, овај случај је један од многих сличних због којих

каријеризам код свих националности. Опширније о овом скупу видети: З. Зејнели, Р. Арсенић, „Сваки национализам је контрареволуционаран”, *Политика*, 20. јун 1985, 6; З. Зејнели, Р. Арсенић, „Сенка на друштвеној згради”, *Политика*, 21. јун 1985, 7.

⁷⁴⁵ Зејнел Зејнели, *Косовска свакодневница*, Ниш 1995, 7.

⁷⁴⁶ Павле Косин, Емира Карабег, Богдан Трбојевић, „Не дозволимо националистичку нетрпељивост и мржњу”, *Политика*, 21. јун 1982, 5.

⁷⁴⁷ „Прецртавање имена”, *Политика*, 17. јул 1982, 14.

смо принуђени да тешка срца напуштамо своје огњиште”.⁷⁴⁸ Да је било прецртавања и да су међунационални односи у колективу били поремећени, потврдио је и Радојица Тодоровић, радник Института за историју Косова у Приштини.⁷⁴⁹

На демант Института за историју Косова, Мира Алечковић је одговорила писмом, које је *Политика* објавила у рубрици „Међу нама”. У писму је навела да је о прецртавању имена чула у једној албанској кући и очекивала да после њеног иступања, одговорни у Институту за историју Косова казне виновнике, а они су започели истрагу ко је о прецртавању обавестио Миру Алечковић: „Још увек хоћу да верујем да епилог овог 'случаја' неће довести до принудно-добровољног исељавања др Даре Вучинић – Варге и до њеног расанка са нашим и њеним Косовом, где јој је, од најранијег детињства, албански био познат и близак као матерњи језик”.⁷⁵⁰ У цео случај укључило се 1983. године и Председништво ОК СК Приштине које се заложило за дубљу идејно-политичку диференцијацију на Институту за историју Косова и предложило мере ради сређивања стања. Како је оцењено на овом форуму, албански историчар Али Хадри, који је наступао са националистичких позиција, још увек је имао јак утицај на Институту за историју Косова, међуљудски и међунационални односи били су поремећени, било је отпора и отвореног супротстављања политици СКЈ после великих нереда албанског становништва, појединци су се отворено супротстављали да се превазиђу слабости, итд.⁷⁵¹ Умешаност Председништва ОК СК Приштине дало је резултате, па су на састанку ОО СК Института за историју Косова у Приштини, који је одржан 31. маја 1983. године, подржане мере Председништва ОК СК Приштине за сређивање стања у овој установи.⁷⁵²

Бројни интелектуалци били су присутни у осталим средствима јавног информисања поводом ситуације у САП Косову. На телевизији Београд, у јануару 1984. године, приказана је емисија „Порота”, а у којој се говорило о стању у покрајини после великих нереда албанског становништва. Гост у емисији био је др Мирко Перовић. Говорило се директно, отворено, уз учешће широке јавности и аутентичних сведока. Емисија је показала да се о покрајини мислило и бринуло широм СФРЈ. Оно што је веома интересантно за ову емисију јесте чињеница да се емисија није могла гледати на територији САП Косова, из техничких разлога! У емисији је било речи и о недовољно ефикасним покушајима руководства покрајине да политичким акцијама и

748 Дара Вучинић – Варга, „Прецртавања је било”, *Политика*, 28. јул 1982, 11.

749 Радојица Тодоровић, „Мира Алечковић пише истину”, *Политика*, 28. јул 1982, 11.

750 Мира Алечковић, „Уместо извињења, истрага”, *Политика*, 15. септембар 1982, 13.

751 З. Зејнели, „Партијске мере професорима Института за историју”, *Политика*, 25. мај 1983, 8.

752 З. З., „Три професора искључена из Савеза комуниста”, *Политика*, 2. јун 1983, 6.

економским мерама поправе стање.⁷⁵³ Албански функционери покрајине сматрали су да је ова емисија готово изједначила „иреденту” и албански народ, да је разбуктала антиалбанско расположење и није пружила стварну слику о покрајини.⁷⁵⁴

Српско и албанско становништво је стање у САП Косову посматрало из двоструког угла, па су тако формирана два различита мишљења. Томе су допринела два различита, често међусобно супротстављена система јавног информисања. Двоструко виђење проблема у САП Косову неминовно се пренело на публицистику,⁷⁵⁵ али и на науку.

После великих нереда албанског становништва, поред иступања интелектуалаца поводом лоших међунационалних односа у САП Косову, отвориле су се и расправе о прошлости.⁷⁵⁶ Временом су те бројне расправе, о историји и историографији српског и албанског народа, добијале на интензитету и фреквенцији.⁷⁵⁷ Потпуно отварање ових расправа десило се 1985. године и у другој половини 80-их година XX века биће део свакодневнице српске јавности. Углавном су интелектуалци криви што су се многи догађаји из прошлости извлачили из контекста друштвено-историјских околности и времена.⁷⁵⁸

У периоду од 1981. до 1985. године објављено је неколико књига поводом ситуације у САП Косову.⁷⁵⁹ Међутим, књига историчара Димитрија Богдановића, професора Филозофског

753 Б. Оташевић, „»Порота« о Косову”, *Политика*, 31. јануар 1984, 10.

754 „Национална припадност није привилегија”, *Политика*, 3. фебруар 1984, 6.

755 После великих нереда албанског становништва, објављено је маја 1981. године посебно издање Мале библиотеке *Политике* под насловом „Шта се дешавало на Косову”. Публикација је доживела и друго издање и штампана је у 45.000 примерака. Средином 1981. године објављена је у тиражу од 65.000 примерака књига под насловом „Енвер Хоџина Албанија”, коју је саставила група од 12 новинара Тањуга. (Милош Мишовић, „Двоструко виђење”, *НИН*, бр. 1824, 15. децембар 1985, 34).

756 Једна од најзаступљенијих расправа током 80-их година XX века била је полемика о Бујанској конференцији која је у својој Резолуцији предвиђала припајање територије Косова и Метохије НСР Албанији. То је било у супротности са политиком КПЈ са почетка Другог светског рата да не признаје никакве поделе Југославије. О злоупотребама Бујанске конференције опширније видети интервју Павла Јовићевића: Велизар Зечевић, Милан Милошевић, „Злоупотреба једног ратног документа”, *НИН*, бр. 1719, 11. децембар 1983, 11 – 14. Такође, поводом књиге под насловом „Албанци и њихове територије”, која је објављена у Тирани, видети интервју академика Павла Ивића. (Мило Глигоријевић, „Албанија и Косово: сеобе и територије”, *НИН*, бр. 1664, 21. новембар 1982, 32 – 35).

757 Научна расправа о покрајини започела је почетком 80-их година XX века полемиком о текстовима „Албанци” и „Албанско-југословенски односи” који су објављени у првој књизи другог издања *Енциклопедије Југославије* из 1980. године, а који су, због националистичке обојености, замењени новим верзијама 1984. године. У другој половини 1984. године појавила се књига под насловом „Албанци” коју је на словеначком издала Цанкарјева заложба у Љубљани. Књигу је писала група од 12 аутора, углавном научника из САП Косова и других универзитетских центара. Књига је дочекана жестоком критиком због неких националистичких теза појединих аутора о угрожености албанског становништва у покрајини и СФРЈ. Крајем 1984. године изашла је и књига Спасоја Ђаковића под насловом „Сукоби на Косову”. Књига овог првоборца доживела је оштру критику, чак је негативно оцењена од косовског партијског руководства! (Милош Мишовић, „Двоструко виђење”, *НИН*, бр. 1824, 15. децембар 1985, 34).

758 Опширније видети: Р. Стојановић, *н. д.*

759 Од књига које су скренуле пажњу до 1985. године треба издвојити неколико наслова: Radošin Rajović, *Autonomija Kosova*, Beograd 1985; Muhamed Kešetović, *Kontrarevolucija na Kosovu*, Beograd 1984; Alex Dragnich,

факултета у Београду, посебно је одјекнула у јавности, јер се бавила српско-албанским односима до модерних времена. Она је уједно и најзначајније историографско дело објављено у проучаваном периоду. Његова „Књига о Косову” приказала је српски народ као једину жртву кроз историју односно књига је говорила о двестагодишњем албанском насиљу над српским народом.⁷⁶⁰ Треба имати у виду да је руководство СР Србије осудило његову књигу као деструктивну и десничарску.⁷⁶¹ Међутим, она је поставила оквир за дефинисање косовског питања током 80-их година XX века.⁷⁶²

Историјска слика прошлости, на „научним” подацима, умногоме је доприносила формирању јавног мњења. У српској јавности, СР Словенији је замерано да није разумевала тежак положај српског и црногорског становништва у САП Косову. Поводом своје монографије „Књиге о Косову”, Димитрије Богдановић огласио се интервјуом у *Књижевним новинама*, указујући на рђаве међунационалне односе у САП Косову и пребацујући Словенцима што су објавили књигу под називом „Албанци” децембра 1984. године, а која је представљала албанско виђење историје, па је изазвала велико незадовољство: „Заиста не знам по чему би то било врлина, да албанске мистификације, и напад на Југославију, и геноцид над српским народом на Косову, тамо у Словенији – 'не прати никаква емоционалност'. Хтео бих да верујем у обрнуто: да у Словенији није замрло чуло за историјску истину и правду, за свој национални интерес и – усуђујем се да кажем – за југословенску солидарност ... Дозволите да то кажем без призвука 'националистичке острашћености': питање Косова није проблем албанске народности већ питање коначног опстанка српског народа и његовог националног и грађанског права да живи на земљи на којој је већ дословно хиљаду година: то је питање заштите и одбране српског народа од геноцида – не тражи српски народ 'етнички чисто' Косово, него то тражи албански шовинизам”.⁷⁶³ На његово иступање реаговао је, са малим закашњењем, Али Хадри, који га је оптужио да кривотвори историју балканских народа, а посебно историју односа албанског и

Slavko Todorovich, *The Saga of Kosovo: focus on Serbian-Albanian Relations*, New York 1984; Hajredin Hodža, *Afirmacija albanske nacionalnosti u Jugoslaviji: Staljinistički nacionalizam i iredentizam u Albaniji*, Priština 1984; Б. Јовановић, н. д.; Илија Вуковић, *Аутономаштво и сепаратизам на Косову*, Београд 1985. Значајнија продукција монографија поводом ситуације у САП Косову видљивија је после 1985. године.

760 Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1986, 318. Димитрије Богдановић је био повезан са СПЦ, јер је био и теолог, а делови СПЦ са УКС, па је и ту видљива спрега СПЦ и интелектуалне елите.

761 „Осуда”, *Политика*, 13. децембар 1985, 3.

762 Јасна Драговић – Сосо, „*Spasioci nacije*”: *Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd 2004, 199.

763 Радован Поповић, „У прошлости увек има тајни”, *Књижевне новине*, бр. 679 – 680, 1. јануар 1985, 10 – 11.

српског народа.⁷⁶⁴ Потом се опет огласио Димитрије Богдановић сматрајући да је текст Али Хадрија „не само напад на мене, напад у којем се не бирају речи, него је то својеврсни врхунац једне синхронизоване кампање коју извесни албански интелектуалци у последње време воде против српског народа, његовог присуства на Косову, и његове свести о том присуству као чињеници нашег времена, а не само прошлости”.⁷⁶⁵ Какво је психолошко стање било присутно код већине српских интелектуалаца у другој половини 1985. године видљиво је према изјави књижевника Будимира Дубака, коју је изрекао на годишњој скупштини Удружења књижевника СР Црне Горе, која је одржана у Титограду 30. јула. Он је тада стање у покрајини назвао „нацизмом у оквиру самоуправног друштва”.⁷⁶⁶ На његову изјаву значајно је утицао случај Ђорђа Мартиновића.

Политичко деловање и јавни простор друштва у СФРЈ резервисан је био за књижевнике, чланове КПЈ односно СКЈ. Бројни интелектуалци, а међу њима је предњачила књижевничка интелигенција, отварали су разна питања поводом положаја српског становништва у САП Косову. Институционално гледајући, интелектуални сталеж узео је активно учешће поводом ситуације у САП Косову одмах након случаја Ђорђа Мартиновића. Овај случај је покренуо бројне догађаје односно убрзао њихов ток. Због трагедије Ђорђа Мартиновића реаговало је УКС, које је, 16. јуна 1985. године, упутило писмо Скупштини СР Србије тражећи да се формира комисија која ће утврдити праву истину.⁷⁶⁷ На овом састанку, УКС је ситуацију у покрајини упоређивао са застрашујућим искуствима из Другог светског рата, па су сви југословенски држављани позвани да прекину с оклевањем, заташкавањем, играма и манипулацијама које се предузимају у име лажног друштвеног, политичког и националног интереса, да би се покрила стварна ситуација. Случај Ђорђа Мартиновића наводио се као пример страдања српског народа

764 Али Хадри, „Искривљена слика историје”, *Књижевне новине*, бр. 688, 15. мај 1985, 4. Опширније о расправама Богдановића и албанских косовских историчара видети: J. Dragović – Soso, *n. d.*, 196 – 200.

765 Димитрије Богдановић, „Фикцијама се ништа не решава”, *Књижевне новине*, бр. 689, 1. јун 1985, 2 – 3.

766 Б. П., „Пуна подршка љубљанским ставовима”, *Политика*, 31. јул 1985. године, 13.

767 На годишњој скупштини УКС, која је одржана 16. јуна 1985. године, чланови су једногласно донели одлуку да се реагује поводом ситуације у покрајини. Прихваћено је образложење и аргумент Зорана Глушчевића да мере које су предузете или нису предузете нису дале очекиване резултате, јер је непријатељско деловање и даље постојало и зато су писци захтевали да се „предузму енергичне мере, предвиђене Уставом и законом, да се изведу пред лице правде сви који доприносе таквом стању”. Забринуте писци предложили су да се писмо са том садржином упути Председништву и Скупштини СР Србије и СФРЈ, Скупштини САП Косова и Друштву књижевника Косова. Борислав Михајловић Михиз био је против тога и захтевао је да се писмо упути на праву адресу – српском народу. Његов предлог је одбачен, а у образложењима о одбацавању овог предлога истицано је да ово није питање само српског народа, већ целе СФРЈ. Скупштини СР Србије упућено је и писмо у коме се изражавала забринутост због начина на који се водила истрага у случају Ђорђа Мартиновића, односно захтевало се од Скупштине СР Србије да се у овом случају утврди истина и да се о томе обавести југословенска јавност, како би се отклониле манипулације поводом овог случаја. (Рада Саратлић, „Која је адреса права?”, *Политика*, 19. јун 1985, 12).

и у петицији лица српске националности из Косова Поља за промену стања у покрајини која је упућена октобра 1985. године Скупштинама СР Србије и СФРЈ.⁷⁶⁸ Ова петиција 2.016 лица српске националности из покрајине успоставила је везу између националне критичке интелигенције и српског становништва у покрајини. У петицији се захтевао повратак исељених, укидање заставе албанске народности, рехабилитација политичара који су искључени из политике због раног упозоравања на проблем покрајине (пре свих Добрице Ћосића), примена српског закона о језику на покрајину, уклањање „великоалбанских шовиниста и српских опортуниста” из покрајинске администрације, депортација свих 260.000 албанских имиграната из покрајине,⁷⁶⁹ поништење свих купопродајних уговора између албанских купаца и српских продаваца.⁷⁷⁰ Језик петиције био је сличан језику који је коришћен у СПЦ и потом у УКС: „Српски народ на Косову и Метохији је изложен геноциду ... Власти на Косову су маскиране социјалистичком идеологијом, али у стварности не чине ништа да би спречиле тај геноцид ...”. Око 200 српских интелектуалаца међу којима су била и 35 чланова САНУ подржало је текст петиције својим потписом, јануара 1986. године. У свом писму подршке, упоређивали су стање у покрајини са ситуацијом у Османској империји, Хабзбуршкој монархији, фашистичкој Италији и нацистичкој Немачкој. Политичка елита осудила је петицију као акт српског национализма, што је узнемирило српско становништво у покрајини, па су запретили колективним исељавањем и организовањем масовних долазака у Београд. Осим у петицији, страдање Ђорђа Мартиновића помињало се и у нацрту Меморандума САНУ.⁷⁷¹ Дејан Јовић је правилно закључио да је случај Ђорђа Мартиновића „први пут промовисао критичку интелигенцију у Србији, која је већ неколико година деловала као неслужбена опозиција режиму, као меру патриотизма и одлучности. Тај случај је помогао да се она профилише као национална снага која брине о српским националним интересима који су највише били угрожени на Косову и Метохији. Док је у својој првој фази била фокусирана на демократска права и слободе, сада је постала пре свега концентрисана на национална питања. И на крају, 'случај Мартиновић' помогао је тим људима да

768 „Захтеви 2016 становника Косова”, *Књижевне новине*, бр. 700, 15. децембар 1985, 1 – 2; „Шта су борци НОР-а са Косова, који живе у Београду, рекли на свом скупу, одржаном 12. 11. 1985”, *Књижевне новине*, бр. 702, 15. јануар 1986, 4.

769 У јулу 1986. године изнети су подаци да је албанских емиграната у СФРЈ укупно било око 5.000. Бројка од 260.000 наводно албанских емиграната у СФРЈ порасла је временом у српској јавности на 350.000. (Више о томе видети: Slavko Gaber, Tonči Kuzmanić, *Kosovo – Srbija – Jugoslavija*, Ljubljana 1989). Дејан Јовић је закључивао: „Таква велика разлика између службених података и оних из јавне перцепције сигурно је утицала на осећај гнева међу Албанцима”. (D. Jović, *n. d.*, 357).

770 Исто, 356.

771 Коста Михаиловић, Василије Крстић, „Меморандум САНУ”. *Одговори на критике*, Београд 1995, 135; „Захтеви 2016 становника Косова”, *Књижевне новине*, 15. децембар 1985, 1 – 2.

се повежу са 'масама', са Србима на Косову, и да тако изађу из уског интелектуалног круга".⁷⁷² Случај Ђорђа Мартиновића није био једини који је активирао велики број интелектуалаца да реагује на текуће догађаје који су утицали на међунационалне односе у САП Косову.

Велико интересовање јавности привукао је однос и неспоразуми између УКС и Друштва књижевника Косова (ДКК). Подела косовских писаца на националној основи први пут је видљива јавно током друге половине 1985. године, а која је обележена сукобом између УКС и ДКК. Све је почело оставкама Србољуба Тасића, на место потпредседника Председништва ДКК и Владете Вуковића и Моше Одаловића, на место чланова ДКК. Потом је у мају уследило отворено писмо 40 књижевника српске, црногорске и муслиманске националности, о стању у ДКК и њиховој мајоризацији, чиме је изазвана криза и продубљена национална подељеност у ДКК.⁷⁷³ Већина књижевника албанске националности осуђивала је и нападала отворено писмо, а већина књижевника српске и црногорске националности стајала је на одбранбеним позицијама. У цео проблем се укључио и Савез књижевника Југославије (СКЈ).⁷⁷⁴ Овај књижевно-политички догађај не само да је привукао пажњу јавности, већ је оставио и значајне политичке последице утицајем на међунационалне односе у САП Косову и заоштравао укупну ситуацију.

Дуго присутна разједињеност писаца ДКК по основу националности обелодањена је јула 1985. године отвореним писмом 40 писаца који су стварали на српскохрватском језику.⁷⁷⁵ Уједно, отворено писмо је било прва јавна петиција из покрајине, која ће као метод и средство у захтевима за промену правног и стварног положаја српског становништва у САП Косову бити коришћени и у наредном периоду. Поводом отвореног писма које је потписало 40 косовских писаца српске, црногорске и муслиманске националности сазвана је ванредна седница Председништва УКС у Београду, која је одржана 8. јула 1985. године. Поред УКС, ово писмо је упућено и Председништву ПК СК Косова, Председништву ПК ССРН Косова, Председништву ЦК СКЈ, Председништву ЦК СК Србије, ДКК, СКЈ и средствима јавног информисања. У писму

772 D. Jović, *n. d.*, 352. Добрица Ћосић написао је у свом дневнику маја 1985. године: „Шиптарски геноцид на Косову и југу Србије добија неподношљиве размере и видове. Шиптарска насиља над Србима су османлијска, азијатска по свирепости”. (Добрица Ћосић, *Пишчеви записи 1981 – 1991*, Београд 2002, 119).

773 У ствари, само њих 21 били су чланови ДКК, а остали су били исељеници или чланови других удружења. Отворено писмо писаца ДКК из маја 1985. године који су стварали на српскохрватском и списак потписника видети: Р. Барјактаревић, *н. д.*, 28 – 34.

774 Акроним Савеза књижевника Југославије је исти као и Савеза комуниста Југославије, али у овом делу означава прво наведену институцију. Прим. аутора.

775 „Писмо 40-орице писаца упућено Друштву књижевника Косова”, *Књижевна реч*, бр. 260 – 261, јул 1985, 3. Вук Филиповић, косовски академик, књижевник и универзитетски професор, осудио је Отворено писмо као „фашистичку ујдурму” и „чист непријатељски акт” и додао да „нема убеђивања са непријатељем, њих треба уза зид”. (Р. Стојановић, *н. д.*, 192).

се говорило о стању у САП Косову, о неадекватном (не)решавању проблема, као и о ситуацији у ДКК односно о неравноправности српских, црногорских и муслиманских чланова са члановима албанске националности. У писму су наведени примери неравноправности: код избора у ДКК (у Председништву више није било чланова који су стварали на српскохрватском језику), приликом додељивања награда, учешћем на манифестацијама, итд. Српски писци су сматрали да је неравноправност многих писаца свих националности у покрајини продубљена после 1981. године, што су посебно осетили писци српске, црногорске и муслиманске националности, замерали што су председник и секретар ДКК увек бирани из редова албанске националности и указивали да су се награде и признања углавном додељивали албанским књижевницима. Председништво УКС једногласно је подржало ставове у писму, као и апел да се предузму мере да се врати углед и достојанство ДКК. Председништво УКС одлучило је да се закључци са ове седнице упуте свим републичким и покрајинским удружењима и друштвима писаца и захтевало да Председништво СКЈ сазове ванредну седницу. Закључено је и да се предложи заједнички састанак са Председништвом ДКК, са којим до тада није било могуће успоставити сарадњу. На седници су усвојени и у седам тачака прецизно формулисани ставови Делегатске скупштине УКС поводом неповољног стања у САП Косову, а у којима се изражавала забринутост и огорчење због неефикасних мера, због константног непријатељског деловања албанског националног покрета и захтевала се хитна и одлучна акција од свих надлежних југословенских снага. Ови ставови упућени су Скупштини СР Србије, Председништву СР Србије, Председништву СФРЈ, Скупштини САП Косово и ДКК.⁷⁷⁶ Ови ставови делегатске скупштине УКС из 1985. године, представљали су прву критику политике руководства СР Србије. Председништво УКС донело је одлуку и да се од Скупштине СР Србије затражи одговор на писмо које је Скупштини СР Србије упућено јуна 1985. године поводом случаја Ђорђа Мартиновића и да се упути писмо Јавном тужиоцу СФРЈ са захтевом да предузме мере како би се југословенска јавност упознала са резултатима истраге.⁷⁷⁷ На конференцији за штампу која је

⁷⁷⁶ На седници УКС, која је одржана 16. јуна 1985. године, делегатска скупштина УКС утврдила је, у седам тачака, ставове поводом стања у покрајини. У њима се изражавала забринутост и огорчење због одсуства ефикасних мера да се среди стање у покрајини, захтевала се одлучна акција и да питање покрајине постане проблем целе југословенске заједнице, али и указивало на константна насиља која су вршена у покрајини над свима који нису били албанске националности: „Иредентистичка дивљања, систематско насиље знано само у варварским друштвима не само да данас онемогућава такав развој, већ наноси максималну штету крупним међунационалним односима у СФРЈ, и исто тако има несагледиве последице за демократску политичку будућност Југославије”. Опширније о Ставовима делегатске скупштине УКС поводом стања у покрајини видети: „Ставови делегатске скупштине УКС поводом стања у САП Косово”, *Књижевне новине*, бр. 693, 1. септембар 1985, 5.

⁷⁷⁷ Р. Саратлић, „Подржано писмо косовских писаца”, *Политика*, 9. јул 1985, 11.

одржана 8. јула 1985. године у Приштини, због учесталих написа и критика на рад Председништва ДКК у југословенској штампи, Хасан Мекули, председник Председништва ДКК, демантовао је све примедбе. На конференцији је објашњено да су писци Влада Вуковић и Моша Одаловић поднели образложене оставке на чланство у Председништву ДКК, док су мотиви оставке Србољуба Тасића, потпредседника ДКК, остали нејасни.⁷⁷⁸

Цирил Злобец, председник Председништва СКЈ, прихватио је предлог који је утврђен на ванредној седници Председништва УКС да се одржи ванредна седница Председништва СКЈ поводом писма 40 књижевника покрајине о стању у ДКК.⁷⁷⁹ Ванредна седница СКЈ, сазвана поводом отвореног писма 40 књижевника из покрајине, одржана је 16. јула 1985. године у Љубљани.⁷⁸⁰ Поред чланова Председништва СКЈ, представника републичких и покрајинских удружења и друштава писаца (осим из СР Црне Горе), седници је присуствовало и четири потписника отвореног писма: Даринка Јеврић, Радослав Златановић, Петар Сарић и Србољуб Тасић. Скупу је присуствовао и велики број новинара. Цирил Злобец је апеловао на стрпљење и толеранцију, јер је у питању била тешка тема и реч је, како је навео, о политичким питањима: „о национализму и шовинизму, о иреденти и контрареволуцији, о страху пред новим, ирационалним последицама таквог стања и у ужем, професионалном смислу: о дискриминацији унутар једног од наших друштава, о подели која би условила националну нетрпељивост ...”.⁷⁸¹ У дискусији је први учествовао Хасан Мекули. Он је сматрао да није постојао прави разлог за овакав скуп и да је о томе прво требало разговарати у ДКК, у ПК СК Косова, ССРН Косова и покрајинском СУП-у и навео да ДКК није имао став поводом овог питања, јер су годишњи одмори били у току. Никола Милошевић је у расправи указао да је Председништво ДКК постало етнички чисто, да на његовом челу никад није био припадник „неалбанске” националности, да су на великој песничкој манифестацији у Ђаковици награде добијали само припадници албанске националности, итд.⁷⁸² О отвореном писму, аргументовано су говорили и четири потписника, а њихово саопштење није никог оставило равнодушним. Учесници у расправи сложили су се да је писмо требало схватити као чин и апел за консолидацију ДКК. На крају шесточасовне расправе

778 П. Ђ., „Прећуткивање чињеница”, *Јединство*, 9. јул 1985, 10.

779 Д. Ј., „Ванредна седница Председништва”, *Јединство*, 16. јул 1985, 10.

780 Иако је југословенска штампа дала велики публицитет ванредној седници СКЈ у Љубљани, *Књижевне новине* су објавиле излагања и делове излагања учесника, преко стенограма са ванредне седнице. Видети: „О стању Друштва књижевника Косова”, *Књижевне новине*, бр. 693, 1. септембар 1985, 2 – 5. Према овоме је видљива важност овог састанка.

781 Рада Саратлић, „Осуда недемократског понашања”, *Политика*, 17. јул 1985, 12.

782 Исто.

формулисани су закључци који су у основи гласили: „Савез књижевника Југославије осуђује све облике недемократског понашања и животне праксе, који су дошли до изражаја и у Друштву књижевника Косова, о чему сведочи и писмо 40-орице књижевника неалбанске националности. Савез се обраћа Друштву књижевника Косова са молбом да што пре сазову седницу своје скупштине, да она пажљиво размотри све наводе из отвореног писма 40 књижевника, као и да размотри целокупан материјал са ове ванредне седнице. Очекујемо да нас, као удружени и равноправни члан Савеза, Друштво књижевника Косова што пре обавести и упозна са материјалима своје скупштине”.⁷⁸³ Материјал са овог скупа упућен је свим републичким и покрајинским удружењима и друштвима књижевника.

У Приштини је 1. октобра 1985. године одржана седница ДКК. Иако се очекивало, на седници није било речи о оставкама Србољуба Тасића, Владете Вуковића и Моше Одаловића нити о отвореном писму упућеном Председништву ДКК! На седници није разговарано ни о сугестији Председништва СКЈ о заказивању ванредне скупштине ДКК, нити је она заказана!⁷⁸⁴ Уместо тога, на иницијативу Председништва ПК СК Косова и Председништва ОК СК Приштине, у покрајини се започело са припремама у културним, издавачким и информативним срединама, у којима су радили књижевници, а са циљем да се разговара о стању у ДКК. Састанци и дискусија у појединим културним и научним установама и са књижевним ствараоцима и у општинским комитетима одржани су у Радио-телевизији Приштина, на Универзитету у Приштини, Академији наука и уметности Косова, Филозофском факултету, итд. На скуповима у новинским предузећима *Рилиндији* и *Јединству* видело се да су постојале разлике у гледању на присутне проблеме. Већина писаца на албанском језику била је против метода којим се желело разговарати у ДКК, док су писци који су стварали на српскохрватском језику сматрали да је отворено писмо био једини начин да се скрене пажња на проблеме у ДКК.⁷⁸⁵ Једино је у *Јединству* писмо подржано, а од свих организација само је у једном прочитано!

На овим седницама добар део албанских писаца имао је став да је отворено писмо „сценарио” који је припремљен ван покрајине. Добар пример је изјава Агима Деве, председника АК СК Филозофског факултета, који је указивао да је отворено писмо „наставак фракционашког деловања неких Ћосића, Булатовића, Батрића Јовановића, Ћуретића”.⁷⁸⁶ Поводом његове изјаве,

⁷⁸³ Исто.

⁷⁸⁴ Д. К., „О горућим проблемима – ни речи”, *Јединство*, 2. октобар 1985, 10.

⁷⁸⁵ З. Зејнели, „Ипак, подељена мишљења”, *Политика*, 3. новембар 1985, 6.

⁷⁸⁶ Исто.

реаговао је Батрић Јовановић, јер је ова мисао ушла у закључак већине учесника албанске националности у дебати о отвореном писму на трибини комуниста Филозофског факултета.⁷⁸⁷ Слично је изјављивао, 21. октобра 1985. године, у Председништву ЦК СКЈ говорећи о „аферашком и сензационалистичком писању” јавних гласила о догађајима у САП Косову и Екрем Арифџи, извршни секретар ПК СК Косова: „Случај Друштва књижевника Косова и отворено писмо неких писаца који стварају на српскохрватском језику, подржан од неких десничарских снага у Удружењу књижевника Србије и шире и одјек на који је наишло у јавним гласилима, представља агресиван метод који СК и друштво доводи пред свршен чин”.⁷⁸⁸

Редовна седница Председништва СКЈ одржана је у Загребу 9. новембра 1985. године. Када је на дневни ред дошла тачка разно, Александар Петров, председник УКС, прочитао је

⁷⁸⁷ *Политика* је у рубрици „Међу нама” објавила писмо Батрића Јовановића поводом изјаве Агима Деве: „Овакво довођење мојег имена у везу са потписницима отвореног писма, као 'фракционашима', није ништа друго до освета за моја иступања, као делегата СР Црне Горе, у Скупштини СФРЈ и у другим приликама, о исељавању Срба и Црногораца са Косова од 1966. услед психолошког и физичког терора албанских шовиниста и сепаратиста. Деви и онима чији је он гласноговорник смета моје залагање: а) за доследно спровођење Платформе СКЈ о Косову тј. за онемогућавање остварења геноцидног програма 'етнички чисто Косово' јер тај програм представља крајње опасну заверу против слободе, независности и интегритета СФРЈ, и против мира и безбедности на Балкану, у Европи и у свету; б) за исправљање свих неправди учињених у протеклих готово 20 година Србима и Црногорцима на Косову; в) за одлучно уклањање узрока мањинског осећања Срба и Црногораца у САП Косову; г) за истинску равноправност, у складу са Уставом СФРЈ, свих народа и народности САП Косова, без обзира на њихову бројност, и за потпуно слободан, миран, безбедан и равноправан живот и рад свих грађана САП Косова тј. свих Срба, Црногораца, Албанаца, Муслимана, Турака и Рома; д) за заједничко школовање у свим национално мешовитим срединама у САП Косову, деце и омладине свих народа и народности, са наизменичном наставом на српскохрватском и албанском језику; њ) за повратак у САП Косово свих принудно исељених (протераних Срба и Црногораца); е) за примерено кажњавање свих људи, најодговорнијих за дугогодишњу антијугословенску (велеиздајничку) политику косовског руководства, којом је омогућено остварење великог дела програма 'етнички чисто Косово' а за много блажу казнену политику према индоктринираним младим Албанцима. Није позван Агим Дева да суди о мојој делегатској активности, већ је то неотуђиво уставно право радних људи и грађана у мојој делегатској основи – СР Црној Гори. Нек Агим Дева пита њих шта мисле о његовом иступу. Очеvidно, Агим Дева и они, у чије име он говори, сматра косовске Србе и Црногорце за занемарујућу мањину, па отуда и лепљење етикете о 'фракционаштву' свима онима што се залажу за поштовање уставних права косовских Срба и Црногораца. Девино 'умеће' у етикетирању нападно подсећа на обрачун косовског руководства, с почетка седамдесетих година, са Јовом Шотром, Кадри Реуфијем, Милошем Секуловићем и другим косовским комунистима, који су се храбро, патриотски и комунистички одупирали погубној антијугословенској политици тадашњег руководства Покрајине и људи са Косова у руководством Србије и Југославије. Начин резонувања Агима Деве одражава, јамачно, стање духова у САП Косову: писци, који су, на основу Устава СФРЈ и Платформе СКЈ о Косову, дигли глас против дискриминације и неравноправности, сада су подвргнути осудама на састанцима широм САП Косова, на којима се њихово Отворено писмо и не чита. И то се назива социјалистичком демократијом. Шта рећи о чињеници да је председник Друштва књижевника Косова прихватио, на ванредној седници Председништва Савеза књижевника Југославије, јула у Љубљани, да ће се најкасније почетком септембра одржати ванредна скупштина Друштва књижевника Косова, посвећена Отвореном писму, а уместо те скупштине имамо хајку против потписника тог писма – и све то у ситуацији кад је Председништво Друштва књижевника Косова постало етнички чисто. Дакако, садашња кампања против потписника Отвореног писма јесте значајан вид психолошког терора против косовских Срба и Црногораца, односно реалан допринос остваривању етнички чистог Косова”. (Батрић Јовановић, „Метод етикетирања”, *Политика*, 5. новембар 1985, 12).

⁷⁸⁸ „Претконгресне обавезе”, *Политика*, 22. октобар 1985, 6.

писмо упућено Председништву СКЈ још 15. октобра у коме се критиковао рад ДКК.⁷⁸⁹ Писмо је написано јер није било никакве реакције на одлуке донете на седници у Љубљани, а везане за ДКК. У писму се замерало што ДКК није разматрало оставке тројице чланова, што је игнорисало отворено писмо 40 писаца из покрајине и што није било речи о ванредном састанку Председништва СКЈ у Љубљани, који је био сазван због отвореног писма. У писму УКС наводило се и да није реализована обавеза да ће се Скупштина ДКК одржати у првој половини септембра. На иступање Александра Петрова реаговао је Хасан Мекули који је истакао да не признаје „идеолошка подметања”, да му је стало до југословенства, али и да је веома забринут, а потом је, заједно са књижевником Дином Мехметијем, напустио састанак, па је седница прекинута.⁷⁹⁰ О отвореном писму и стању у ДКК расправљали су и писци, чланови Актива СК подружнице у Сарајеву, на седници која је одржана 16. новембра 1985. године. „Треба допринети да се конфликтна ситуација разреши у корист јединства свих писаца Косова, што је предуслов јединства писаца СР Србије, односно целе Југославије. Национално подвајање не би смело да се заоштри, јер то не би прошло без трагичних последица на подвајање вишенационалног становништва Косова уопште”, указано је у саопштењу Актива СК у Сарајеву.⁷⁹¹

У културном и идејно-политичком животу САП Косова, драматиком су пажњу привукла збивања у ДКК. Лоше стање у ДКК, раздори и подвојеност на националној основи, наметнуло се у први план политичко-културних збивања. Тема је дуже време била у центру пажње целокупне југословенске јавности, па се суморним проблемима у ДКК, на три узастопна састанка, бавио Актив СК при ДКК. На прве две седнице било је доста оштрих конфронтација и идејно-политички неприхватљивих иступања.⁷⁹² Посебно је друга седница изазвала жучну национално

789 За потпуни садржај овог писма видети: „Писмо Председништву Савеза књижевника Југославије”, *НИИ*, бр. 1820, 17. новембар 1985, 33.

790 З. Кршлак, „Представници Косова напустили састанак”, *Политика*, 10. новембар 1985, 6.

791 М. Дурић, „О Косову и о себи”, *Политика*, 17. новембар 1985, 6.

792 Актив комуниста књижевника Косова одржао је, после две године несастајања, седницу 6. новембра 1985. године у Приштини. Око 140 писаца, углавном чланова СК, покушали су да оцене стање и пронађу решења за кризу и подељеност у ДКК. У расправи је учествовало 13 дискусаната, међу којима и Азем Власи, члан Председништва ПК СК Косова, Радивој Цветићанин, извршни секретар у Председништву ЦК СК Србије и Миленко Вучетић, секретар Актива комуниста при УКС. Информација Председништва ДКК изазвала је жучне дискусије, јер је оптуживала потписнике отвореног писма, тачније „групу књижевника са Косова” („неалбанске” националности) „да су с друштвом покушавали манипулисати у ванкњижевне сврхе, да су им се у томе нашли при руци неки новинари и неке редакције”. Ту је нашло место и УКС „у коме постоји одређена негативна струја са конкретним циљем да забија клин у односе”. И Радослав Златановић је оптуживао, али супротну страну: „Иза оних који су рекли да писмо није писало 40 писаца већ неке београдске назадне снаге, стоје неке идејне вође албанске иреденте, чија је теза о мрачном Београду и мрачној Србији”. Он је затражио да Председништво ДКК, са Хасаном Мекулијем на челу, поднесе оставку. Миленко Јефтовић је истакао да је Председништво ДКК са овом информацијом имало за циљ да се изругивачки обрачунава са књижевницима који су га критиковали и да делећи књижевнике на две националне стране, у ствари их позива на међусобни обрачун. Јефтовић је сматрао да је велика грешка што је актив СК

подељену дискусију.⁷⁹³ Међутим, трећа седница је резултирала једногласно прихваћеним документом.⁷⁹⁴ То су „Ставови о идејним кретањима међу књижевним ствараоцима, актуелном стању и односима у ДКК, задацима и правцима акције за наредни период”. У овим ставовима се није улазило у садржај отвореног писма, јер је писмо оквалификовано као неприхватљив метод и средство у политичкој комуникацији. Тим документом није сређено стање у ДКК, али је он створио добру основу за разрешавање проблема и смирио ситуацију.⁷⁹⁵

расформиран, јер се тако остало без политичког тела на коме би као писци политички разговарали: „Већина косовских писаца су као однос према најактуелнијим догађајима одабрали ћутање, а кад се јаве за реч држе под језиком подсетник о делегацијама, манифестацијама, фотелјама, наградама, одликовањима ...”. Састанак актива СК при ДКК прекинут је после шесточасовне дискусије и настављен је 12. новембра 1985. године. У међувремену је требало да радна група предложи новог секретара и руководство Актива комуниста писаца и припреми ванредну седницу Скупштине ДКК на којој је требало одговорни за стање у њему да снесе одговорност. (Д. Бећировић, З. Зејнели, „Прекинут састанак писаца Косова”, *Политика*, 7. новембар 1985, 13; Д. Бећировић, З. Зејнели, „Покушај да се изађе из кризе”, *Политика*, 7. новембар 1985, 13). На овој седници су писци албанске националности сматрали да се непотребно етикетирало руководство ДКК, да није било проблема у ДКК, да је писмо уперено против председника ДКК и самоуправљања, да је имало за циљ да нанесе штету братству и јединству и дестабилизује стање у покрајини. Један од писаца албанске националности је изјавио: „По ауторима писма, немогућ је живот Срба и Црногораца на Косову, што је основна теза свих националиста која се поклапа са тезом Булатовића 'о геноциду на Косову'. Зар треба звати у помоћ књижевнике Србије и Југославије, као да се овде не може ништа решити”. Азем Власи је замерио књижевницима што у дискусији свако од њих износи „своју истину”, приметио да је „уочљива тенденција негативне политизације међу књижевницима и удружењима” и нагласио да СК не може прихватити покушаје да се долази у партнерство са политичким организацијама: „Књижевни ствараоци треба да буду у курсу политике СК, а не у служби дневне политике”. Изразио је и неслагање са методама да се разрешавање проблема покреће писмима, али је био и против покушаја да се негирају проблеми и створи утисак да је у ДКК било све у реду до отвореног писма: „Не прихватам тезе оних који сваку критику албанског национализма схватају као напад на све Албанце. Треба одвојити оне који нису ни реч проговорили о албанском национализму и иредентизму од оних књижевника који су водили борбу против албанског национализма. Било би добро да књижевници Албанци проговоре о последицама деловања албанског национализма и иредентизма, а књижевници Срби о неким тенденцијама поистовећивања албанске народности са иредентом”. Да је разједињеност писаца на националној основи постојала посведочио је и Радивој Цветичанин: „Морам рећи да утисак о поделама косовских писаца на националној основи вечерас није избрисан. Свима нам је, верујем, јасно да би настављање тога процеса националних деоба било крајње опасно, чак погубно, и то не само за косовску културну ситуацију него свакако и знатно шире ... Лажна национална солидарност, солидарност на неприципијелној основи, није ништа друго до једна солидна основа за национализам. Разбити 'националну хомогеност' у облику у којем се данас пред нама јавља, а извести хомогенизацију на социјалистичкој основи прворазредни је задатак свих писаца Косова”. (Драгомир Бећировић, Зејнел Зејнели, „О кризи – из два угла”, *Политика*, 8. новембар 1985, 10).

793 Друга седница Актива СК при ДКК одржана је 12. новембра 1985. године у Приштини. На седници се за дискусију јавило више од 30 писаца, а копча су се опет ломила око отвореног писма. Исмет Марковић је на седници упозоравао: „Искуства са национализмом сведоче да је њему најприступачнија радња дељења, и зато, ако не желимо да се приклонимо његовој коби, пледирам да такву математику дезавуишемо. Настојмо да наша математика буде сабирање и множење хуманизма, а не некако његово одузимање и дељење”. У наставку је навео да се „ћутање пред национализмом може сматрати и као склапање савеза” и „да би боље било онима који критикују писмо да кажу са чим се они то не слажу, јер је индикативно што се о тим чињеницама не расправља, већ о потписницима, методу и другом, што је на маргини правних проблема. У виду информације Председништва ДКК лепе се потписницима писма етикете и инсинуације и одбија пружена рука”. Књижевник Али Подримја говорио је о неслагањима Јеврема Бркића и неких косовских писаца и истакао да је писмо чин држања напетости, а он је хтео да се разговара о материјалном положају књижевника и атмосфери која је „неоправдано подигнута око ДКК па се на Конгресу писаца у Новом Саду осећао као грађанин другог реда”. Петар Сарић је навео да су биле исцрпљене све могућности за указивање на проблеме и да је отворено писмо била једина преостала могућност. Рифат Кукај упозорио је на црно-

Сукоб и неспоразуме између УКС и ДКК решило је политичко тело – Актив СК при ДКК. У том правцу је ишао и Секретаријат Актива СК чланова УКС. На састанку који је одржан 20. децембра 1985. године, овај Секретаријат је констатовао да је неопходно утврдити решења за успостављање чвршћих односа и садржајније сарадње са друштвима књижевника обе покрајине. На седници је наведено да ће Актив СК при УКС на наредној седници бити упознат са закључцима Актива СК при ДКК. Због оних који су искакали из своје књижевне професије, Секретаријат Актива СК при УКС је упозоравао: „Разумљиво је да укупна косовска ситуација

бело сликање стања и заложиио се за „лепше светло”. На његово излагање надовезао се Слободан Костић: „Писци српске и црногорске националности кумују захлађивању односа извесним неповерењем створеним после 1981. године, чекањем да им друга страна пружи руку. Писци албанске народности такав однос граде на три нивоа – отвореним непријатељством према ствараоцима других националних литература, умањивањем другог, а глорификовањем властитог стваралаштва и немешањем у те ствари и гледањем свога посла”. Затражио је и да писци изразе неслагање са појавама притиска на лица српске и црногорске националности и да се заложе за равноправну кадровску политику. Ибрахим Кадрију је истакао да „захладњене односе има само онај ко је оптерећен национализмом” и тврдио је да има хиљаду начина за оздрављење односа. Сматрао је да Председништво ДКК није етнички чисто и навео да је члан Председништва, Скендер Музбег, био турске националности. У таквој узаврелој, национално-поларизованој ситуацији, Азем Власи се јавио за реч и предложио да Актив СК при ДКК власти Председништво које је водило састанак да уз помоћ радне групе предложи ставове, оцене и мере које ће се усвојити на једном од наредних састанака, што је прихваћено. (З. Зејнели, Д. Бећировић, „И даље опречна мишљења”, *Политика*, 13. новембар 1985, 11). Миленко Вучетић покушавао је на овој седници да смири ситуацију: „Опасности, којих се непрестано морамо чувати, крију се иза лакоће, иза 'неподношљиве лакоће' с којом се могу створити погрешни утисци о писцима албанске народности, о томе да су, мање или више, сви писци албанске народности, на овај или онај начин, свесно и јавно, прикривено или несвесно, на позицијама иреденте. Те опасности су реалне, нарочито због наше склоности ка уопштавањима и генерализацијама, а реалне и када се о Удружењу књижевника Србије или Друштву књижевника Косова, свеједно, говори нервозно, импровизовано, без осећаја за комплексност проблема. Али, исто тако је реална опасност – реч је о великој опасности по сређивање прилика – ако се критике које долазе од писаца српске националности олако и оштро проглашавају реваншизмом и српским национализмом”. (З. Зејнели, Д. Бећировић, „Опасности”, *Политика*, 13. новембар 1985, 11).

794 Ствари су биле сложене и тешке, јер се на два састанка Актива СК при ДКК у Приштини од противстављања на националној основи није одступило. Ситуација је забрињавала, па је заказана трећа седница. На седници Актива СК при ДКК, која је одржана 10. децембра 1985. године, расправљано је о ставовима и идејним кретањима међу књижевним ствараоцима, о односима у ДКК, задацима и акцијама за наредни период. На седници су усвојени закључци радне групе о стању у ДКК и донете су мере за побољшање рада у овој организацији. Ставови су једногласно прихваћени, уз допуне и сугестије. У ставовима се констатовало да је већина косовских књижевника „својом писаном речи и друштвено-политичким ангажовањем потврдила да је на курсу идејно-политичких опредељења СКЈ. Међутим, озбиљност и сложеност друштвене ситуације захтева од свих чланова СК, а то значи и од књижевних стваралаца, да се стално и конкретно ангажују у области свог деловања и духовног стварања за афирмацију и доследну реализацију политичких опредељења Савеза комуниста и нашег самоуправног социјалистичког друштва ... Политичка ситуација на Косову и пред књижевне ствараоце поставља конкретан захтев за јавну и јасну осуду и борбу против албанског национализма и иредентизма, као и против српског, црногорског и сваког другог национализма. Притисци на јавно мњење од снага и тенденција које се интензивно ангажују да у земљи створе антиалбанско расположење и реваншистичке тенденције утицали су негативно на политичко расположење припадника албанске народности, па и на расположење књижевних стваралаца који стварају на албанском језику, али и на прогресивне снаге свих народа и народности Косова”. У ставовима је наведено да су проблеми у ДКК настали као последица низа околности. Прво, дуже време није радио Актив комуниста писаца, па је то допринело да се појача узајамно неповерење и подозрење. Такође, ДКК се није афирмисало као фактор у креирању политике у култури у САП Косово, јер се више бавило сталешким него идејно-естетским садржајем културе и књижевног стваралаштва. Такође, рад ДКК-а свео се на рад Председништва, без ангажовања ширег круга стваралаца, што је условило појаву бирократских тенденција и затварања. Чињеница да су председник и секретар Председништва ДКК-а и делегат у Председништву СКЈ, бирани редовно из редова албанске заједнице, говорило је о

закупља и пажњу писаца. Међутим, мора се водити рачуна о томе да оправдана забринутост писаца с хуманистичких позиција, не пређе у сфере политикантских и националистичких манипулација”.⁷⁹⁶ Једнопартијска власт бдила је над свим сферама друштвеног живота.

На седници Председништва СКЈ, која је одржана 21. децембра 1985. године у Сарајеву, на дневном реду је био извештај ДКК, односно информација са састанка писаца комуниста ДКК, који је одржан 10. децембра 1985. године. Седница Председништва СКЈ показала је да писци нису могли да се сложе око појединих питања. Хасан Мекули је обавестио присутне да писци комунисти САП Косова представљају више од 90% чланства и да су закључци радне групе усвојени једногласно, као и да предстоје састанци на којима треба да се реализују утврђени

неодговорности у спровођењу политике националне равноправности. У ставовима се истицало да је недопустиво да три члана ДКК поднесу оставке, а да се Председништво и Скупштина ДКК не састану, без обзира на мотиве и разлоге оставки. У таквим околностима, појавило се и отворено писмо. Писмо је „као метод непримереној политичкој комуникацији и Савезу комуниста, неприхватљиво као пракса деловања у механизму самоуправних социјалистичких односа”. Оцењено је као неприхватљиво, јер је оно објективно и практично ишло путем поделе на националној основи. Писмо је водило ка конфронтацији на националној основи, јер је писмо потписало један број српских, црногорских и муслиманских писаца. Такође, истицало се да је недопустиво да се ствара подела на националној основи око отвореног писма и неприхватљиво је да се само напада или брани рад ДКК. Неприхватљиве су биле и оцене које су одударале од ставова СК – па се Актив писаца ДКК дистанцирао од њих и оценио да у наредном периоду неће допустити такво иступање и понашање. Наредне задатке Актив СК при ДКК формулисао је у неколико тачака: инсистирало се на стварању климе рада и поверења, на остваривању политике пуне националне равноправности; У органе ДКК требало је бирати активне, принципјелне, доследне и афирмисане ствараоце свих народа и народности; Неопходно је било да се сазове конференција ДКК на којој је требало да се изврши допуна Скупштине и Председништва ДКК и изгради став о избору председника и секретара; Требало је оживети рад Актива СК при ДКК уз помоћ ангажовања Општинског и Покрајинског комитета СК; Неопходно је било ојачати сарадњу са другим удружењима у земљи, посебно са УКС; Неопходно је било да свака основна организација СК критички оцени рад и понашање сваког појединца, да заузме став и по потреби изрекне идејно-политичке и друге мере. На седници су се чуле и неке критичке примедбе. Тако је Даринка Јеврић сматрала да оцена рада Председништва ДКК, по којој је оно имало доста пропуста, није у складу са мерама које је овај документ нудио када је реч о кадровским питањима: „Шта значи 'допуна Председништва' и да ли ће садашње Председништво привести свој мандат крају?”. Она је подсетила да су захтеви били да председник и секретар Председништва ДКК поднесу оставке. Са њеним ставовима сложио се и Радослав Златановић и изјавио да би о појединим питањима деловања писаца свих националности требало знатно конкретније проговорити. О допунама Председништва и Скупштине ДКК, Азем Власи је истакао „да је реч о два органа чији је мандат у току. Када цео пакет кадровских питања дође на дневни ред, видеће се која су места упражњена, ко је ту а не треба да буде, што значи, да не треба сада метлом све чистити, јер ту има стваралаца који су и добро радили”. Петар Сарић је ликовоао: „Са радошћу констатујем да у ставовима ниједна чињеница из отвореног писма није негирана” и истакао да је до писма дошло управо због тога што су сви начини комуницирања претходно били исцрпљени. (Р. Саратлић, 3. Зејнели, „Стварати климу поверења”, *Политика*, 11. децембар 1985, 12).

⁷⁹⁵ Рада Саратлић, „Стециште стваралаца”, *Политика*, 21. децембар 1985, 9.

⁷⁹⁶ „Против паралелног политичког центра”, *Политика*, 21. децембар 1985, 14. И на претходном састанку Актива СК при УКС, који је одржан 17. октобра 1985. године, на коме је било речи и о односу УКС и ДКК и проблемима који су постојали у ДКК, смиривана је ситуација. Радивој Цветићанин је позивао на стрпљење: „Извесна нервоза и нестрпљење које се може видети у реакцијама руководства Удружења књижевника Србије у односу на стање и проблеме у Друштву књижевника Косова требало би заменити стрпљивошћу. Не доводим у питање мотивацију за тај ангажман, али он као такав не може бити продуктиван. Треба показати више поверења у прогресивне снаге, којих – уверени смо – међу косовским књижевницима има. Види се, ових дана, да се ствари покрећу, можда иде теобно – али то само може да значи да проблема има и да нису мали. Наш је задатак да помогнемо да се ствари неизбежно мењају”. (М. Лучић, Р. Саратлић, „Отворено и мирно о свему”, *Политика*, 18. октобар 1985, 7).

задачи. Цирил Злобец је оценио да су закључци оптимални, да су са њима сви сагласни и да им треба дати подршку. Међутим, у дискусији је књижевник Миодраг Булатовић указао на чињеницу да је у питању био деликатан проблем у деликатној ситуацији и да се мора бити опрезнији, па је поставио провокативно питање: „Не иде ли се на добијање у времену?”⁷⁹⁷ Такође, инсистирао је да се одреди рок за реализацију утврђених задатака и заложиио се да у закључке уђе да је отворено писмо било оправдано: „Ако је као метод одбијен, ипак, да није било тог притиска, не би дошло ни до љубљанског и загребачког састанка”.⁷⁹⁸ На његово излагање реаговао је Цирил Злобец, наводећи да је циљ љубљанске и загребачке седнице био у томе да се ситуација у УКС смири и да заједно раде сви чланови без обзира на националну припадност. Овакво његово иступање у несагласју је са његовом изјавом на љубљанској седници на којој је изјавио да је циљ састанка „дискриминација” унутар ДКК. Потом је Александар Петров истакао да се у документу о коме је реч признавало да у покрајини делују непријатељске снаге и навео да се УКС непотребно приказује као да је за деобу, али да је оно, у ствари, за часно и праведно решење: „Докле год траје стање контрареволуције, нема чекања”.⁷⁹⁹ Следећег дана, 22. децембра 1985. године одржана је редовна Скупштина УКС на којој је поред низа питања, расправљано о тешкој ситуацији у покрајини и петицији 2.016 лица српске националности из покрајине, која је упућена и овом удружењу. На седници су упућене бројне критике на спорост у обрачуна са „иредентом” и било је видљиво незадовољство начином рада надлежних органа, али је истакнуто да стање у покрајини треба да се решава демократским путем. Милан Комненић се, као и други делегати, супротставио дисквалификацијама које су неки политички органи унапред изрицали потписницима петиције, иако још нису били проверени наводи из ње. И на овој седници је затражено да се јавност обавести о случају Ђорђа Мартиновића и договорено да УКС организује серију расправа о најновијим књигама о САП Косову и стању у овој покрајини.⁸⁰⁰

Неминовно се на сваку ситуацију у САП Косову уплитала и НСР Албанија. Овога пута се у цео сукоб између УКС и ДКК укључио Исмаил Кадаре, књижевник из НСР Албаније, који је у албанском листу *Дрита* објавио текст о наводним притисцима којима су били изложени албански писци у САП Косову. Његов текст осуђен је на седници Председништва СКЈ у Сарајеву, која је одржана 21. децембра 1985. године, на редовној Скупштини УКС, која је

797 Мухарем Дурић, „Стална тачка дневног реда”, *Политика*, 22. децембар 1985, 12.

798 Исто.

799 Исто.

800 М. Живковић, Р. Кљајић, „Много отворених питања”, *Политика*, 23. децембар 1985, 12.

одржана следећег дана у Београду и на састанку Актива СК при ДКК, који је одржан 26. децембра 1985. године у Приштини.

Однос државе према јавном ангажовању интелигенције о међунационалним односима у САП Косову односно према проблемима у ДКК, у проучаваном периоду, видљив је из изјаве Душана Чкребића, председника Председништва СР Србије: „По мом мишљењу, није спорно што се све друштвене организације, па и Удружење књижевника Србије, као уосталом и сви други социјалистички субјекти нашег друштва, баве проблемима Косова. Разуме се, једино је питање на који се начин то ради и колико је то све у складу са Платформом СКЈ о Косову, као и општег настојања Савеза комуниста и других социјалистичких снага за сређивање стања на Косову. У овом случају, Удружење књижевника није се увек бавило на прави начин”.⁸⁰¹ У складу са тоталитарним системом, држава је дозвољавала само учешће које је било на „линији партије” и „политички коректно”. Активнију улогу поводом међунационалних односа у САП Косову, УКС је имало у другој половини 80-их година XX века.

Деловање интелигенције у јавном животу српског и југословенског друштва имало је значајног утицаја на међунационалне односе у САП Косову. Гледано према политичком деловању и мишљењу, интелектуални сталеж, у периоду од 1981. до 1985. године, оставио је значајан траг у времену. Политичка утицајност интелигенције, у наведеном периоду, била је мала, али значајнију снагу добили су у другој половини 1985. године, делањем кроз институција. Директно мешање књижевника кроз УКС, у стање у ДКК, довело је до резултата односно допринело тренутном разрешавању ситуације у ДКК, али и скретању пажње јавности на међунационалне односе у САП Косову.

Национална поларизација односа у ДКК, а затим и сукоб између УКС и ДКК, довели су до поларизације односа у УКС. Сукоб је показао да су постојале две струје у УКС: једна критична према међунационалним односима у САП Косову (интелектуални дисиденти) и она која је била на линији тренутне државне и партијске политике (Секретаријат УКС односно Актив СК при УКС). Не изгледа нам као тачна тврдња Зорана Аврамовића да се од 1985. године одвија „у српском књижевничком простору борба између две струје мишљења и понашања према косовско-метохијском проблему. Једна одлучно брани национални и државни интерес Срба, друга се одриче, на мање више подругљив начин, српског националног интереса и притом има инострану подршку”.⁸⁰² Када је у питању „друга” струја, није било у питању „одрицање од

801 Славољуб Ђукић, „Књижевници и Косово”, *Политика*, 31. децембар 1985, 1. и 2. јануар 1986, 2.

802 З. Аврамовић, *н. д.*, 132.

српског националног интереса” на „подругљив начин” уз „инострану подршку”, већ је друга струја била током 1985. године саставни део државног и партијског апарата, за разлику од прве струје која је наступала национално, али са либералнијих позиција. Иако је било интелектуалаца који су имали другачије мишљење о међунационалним односима у САП Косову, то није значило да су окренули „леђа Косову”, већ су се њихови методи и начини решавања проблема разликовали. Политичка струја писаца (Актив СК при УКС) деловала је у складу са утврђеном партијском и државном политиком и покушавала да се ситуација у ДКК реши политичким средствима.

Поред књижевних, током 1985. године активирале су се и друге интелектуалне организације поводом стања у САП Косову. Адвокатска комора СР Србије упутила је писмо, крајем децембра 1985. године, председнику Савезног већа Скупштине СФРЈ у коме се наводило да ово тело пратећи збивања у сфери остваривања уставности и законитости и заштите права и слобода грађана, изражава забринутост догађајима у покрајини и незадовољство мерама које су предузимане ради спречавања „иреденте”. У писму се истицало да је недопустиво да се у САП Косову озбиљна кривична дела и даље третирају као прекршаји, да ниједан уговор о купопродаји имања потписан под принудом није поништен, да се за запошљавање захтевало знање два језика, да се настављао процес исељавања. Изражено је и незадовољство што су се догађаји у САП Косову, у јавности, и даље третирали као невоља и проблеми СР Србије, а не СФРЈ, и што су надлежни органи који су предузимали мере против „иреденте” били спори, толерантни и неефикасни, па резултати нису били очекивани. На крају писма апеловало се на највише органе покрајине, републике и федерације да заједничким снагама обезбеде заштиту права и слобода грађана.⁸⁰³

Није лако измерити деловање српске интелигенције у односу на међунационалне односе у САП Косову, њен утицај на друштвене токове и временски одјек те активности. Можемо дати само генералну оцену за проучавани период. Од 1981. године интелектуални сталеж иступа у јавности поводом стања у САП Косову појединачно, али и такав иступ утицао је значајно на друштвене токове, на покретање, па и решавање појединих проблема. Интелектуални сталеж је у центру јавних догађаја од 1985. године односно од прве петиције која је дошла из покрајине, а коју су покренули књижевници из ДКК који су стварали на српскохрватском језику. Тадашње иступање интелектуалаца кроз УКС може се сврстати под јавни политички ангажман

803 „Писмо адвокатске коморе Србије”, *Политика*, 29. децембар 1985, 7.

књижевника. Међутим, њихов ангажман је био у духу времена. Током 1984. и 1985. године јавно мњење у СР Србији било је разочарано и незадовољно мерама које су предузимане и резултатима који су остварени у борби за побољшање положаја српског и црногорског становништва у САП Косову. Такође, случај Ђорђа Мартиновића је био иницијална каписла за разбуктавање страсти, на шта нису били имуни ни интелектуалци. Иако је интелектуална елита подржавала званичну политику СР Србије о међунационалним односима у САП Косову, често су се чуле и критике на рачун власти, пре свега због спорости и неефикасности у обрачуна са албанским „националистима и сепаратистима” односно због начина рада надлежних органа у борби против албанског националног покрета.

У претходном делу смо показали да је интелектуална елита СПЦ јавно иступала поводом косовског питања још од 1982. године и то са јасном националистичком оријентацијом. У овом делу смо показали да Јасна Драговић – Сосо није била у праву када је написала да је косовско питање остало на српској интелектуалној сцени табуизирано од 1968. до 1985. године.⁸⁰⁴ Поред интелектуалне елите СПЦ, иступањем у јавности бројних универзитетских професора и појединих књижевника, интелектуалаца и писаца, међунационални односи у САП Косову били су све време у средишту интересовања јавности, од избијања великих нереда албанског становништва, али је проблем гласно постављен тек 1985. године. У другом делу показаћемо наше слагање са тврдњом Јасне Драговић – Сосо да је национализам захватио српску интелигенцију знатно пре доласка Слободана Милошевића на власт и како се већина српске интелектуалне елите активирала у другој половини 80-их година XX века ради националистичке мобилизације.⁸⁰⁵

804 J. Dragović – Soso, *n. d.*, 140, 191.

805 Исто, 23, 30.

ΓΛΑΒΑ 3

СРПСКА ЈАВНОСТ – ПЕРЦЕПЦИЈА И (ЗЛО)УПОТРЕБА МЕЂУНАЦИОНАЛНИХ ИНЦИДЕНАТА У САП КОСОВУ 1986-1989.

Масовно кршење Устава и закона у СФРЈ доводило је у питање стабилност целог друштва. Присутно је било безакоње, понегде анархија и безвлашће, угрожена је била друштвена својина, нису се поштовале слободе и права грађана, а САП Косово је било најдрастичнији пример.⁸⁰⁶ Иако присутно у целој СФРЈ, као најдрастичнији пример кршења уставности и законитости помињано је САП Косово. Та незаконитост и неуставност гордила је људе.⁸⁰⁷ Због тога се указивало на неопходност заштите српског и црногорског становништва, односно на решавање проблема уставности и законитости у покрајини. Враћање поверења у судство био је један од битнијих елемената укупне стабилизације стања у покрајини.⁸⁰⁸

Средства јавног информисања наставила су да извештавају јавност о многобројним кривичним и прекршајним делима извршеним над лицима српске и црногорске националности у САП Косову у периоду од 1986. до 1989. године. На тај начин је перцепција о геноцидности албанског становништва у покрајини постајала у српској јавности сваке године све снажнија. Иако подаци о извршеним кривичним делима у покрајини нису указивали на „геноцид”, сви ти кривични и прекршајни случајеви оптерећивали су политичко-безбедносну ситуацију. Неки ексцеси, инциденти и груби напади добијали су међунационалну димензију, па су утицали на међунационалне односе у покрајини, али и шире. Због тога ћемо у овом делу обрадити (зло)употребу разних ексцеса, инцидената и злочина, али и њихов утицај на међунационалне односе.

У периоду од 1986. до 1989. године исељавање српског и црногорског становништва из покрајине је настављено и било је повезано и са притисцима.⁸⁰⁹ У средствима јавног

806 „Груби агаци на наша темељна опредељења”, *Политика*, 26. септембар 1987, 1.

807 Зејнел Зејнели, Божидар Милошевић, „Породица Маринковић се иселила”, *Политика*, 14. јун 1987, 6.

808 З. Радисављевић, „Судови затрпани предметима”, *Политика*, 15. мај 1987, 8.

809 Милојица Пантелић, носилац Споменице 1941, реаговао је писмом које је објавила *Политика* 1. августа 1987. године на поједине ставове Петра Магића које је изрекао на седници Председништва СУБНОР-а СФРЈ. Због тога што је прекршајна и кривична дела у покрајини назвао „ексцесима”, Милојица Пантелић је одговорио: „Али није суштина у ексцесима, то је исувише блага и неадекватна квалификација већ о вишегодишњем трајању комбиноване

информисања објављивани су разни случајеви скрнављења православних и културних споменика, преоравања гробаља,⁸¹⁰ узурпације сеоских гробаља и сечи шуме која је била у власништву СПЦ,⁸¹¹ напада на органе унутрашњих послова, саботажа, каменовања аутобуса и возова, узвикивања пароле „Косово-република”,⁸¹² исписивања националистичких парола, растурања националистичких памфлета и брошура,⁸¹³ певања националистичких песама, цепања и паљења слике Јосипа Броза Тита,⁸¹⁴ итд. У складу са тим, настављено је прекршајно и кривично кажњавање извршилаца.⁸¹⁵ Сва извршена прекршајна и кривична дела над српским и црногорским становништвом у покрајини доприносила су стварању атмосфере несигурности. Сваки међунационални конфликт изазивао је напету међунационалну ситуацију. Уколико би се међунационални конфликт потценио, он је могао да створи велике проблеме. Почев од 1986. године, у јавности су стизале вести које су забрињавале, узнемиравале и онеспокојавале грађане,

и организоване претежно илегалне, а делимично легалне контрареволуције албанских националиста и сепаратиста на Косову, што користе и међусобно се потхрањују разноврсни национализми на читавом југословенском простору. Циљ и парола 'број 1' контрареволуције на Косову је већ крајње драматично принудно-фашисоидно-геноцидно исељавање Срба, Црногораца и других припадника неалбанског становништва што је већ вапијуће опасно за будућност свих народа и народности СФРЈ укључујући ту и у пуној мери и припаднике албанске народности. Јер, остваривање етнички чистог Косова значило би разбијање СФРЈ”. (Милојица Пантелић, „Зашто се тако бојиш прозивки ратни мој друже, Перо Матићу”, *Политика*, 1. август 1987, 15).

810 Окружно јавно тужилаштво у Пећи је 3. августа 1988. године поднело захтев за спровођење истраге против Имера Љокаја из села Дреновца код Дечана, због тога што је у мају исте године преорао део православног гробља и на њему посејао детелину и овас. Он је и раније преоравао ово гробље, због чега је био осуђен на годину дана затвора због изазивања националне, верске и расне мржње, раздора и нетрпељивости. (В. С., „Поново преорано православно гробље”, *Политика*, 4. август 1988, 11). Сали Шабани из села Трпеца код Витине узорао је 11 ари земље која је припадала православном гробљу у Клокоту, засејао пшеницу и тиме проширио своју парцелу. Због преоравања гробља, против њега је поднета кривична пријава. (Д. Митровић, „Узорао део православног гробља”, *Политика*, 5. децембар 1986, 9).

811 Браћа Идриз и Имер Љокај су у селу Прилеп у току 1973. и 1974. године узурпирани парцелу од 90 ари сеоског православног гробља, користећи је као сопствено земљиште. У току 1985. године на тој парцели су посекали шуму на површини од 21,5 ара, а 1986. године су на парцели од 19 ара посејали кукуруз. Српске и црногорске породице Самарџић, Рогановић, Мићуновић и друге тврдили су да су на преораној земљи били сахрањени чланови њихових породица. Да ли је било гробова на преораној парцели, требало је да утврди посебна стручна комисија. Овакав поступак браће Љокај осудили су и Председништво ОК СК и Комитет за ОНО и ДСЗ Дечана. Против браће Љокај СУП је поднео кривичну пријаву 27. новембра 1985. године за кривична дела повреде гроба, шумске крађе и противправно заузимање земљишта у друштвеној својини. (В. Симоновић, „Кажњен узурпатор”, *Политика*, 29. јануар 1987, 12).

812 „Осуда непријатељског акта”, *Политика*, 23. јануар 1987, 10.

813 „Непријатељ се оглашава кроз паролу и памфлете”, *Политика*, 10. јануар 1987, 6; „Непријатељске паролу и памфлети у Подујеву”, *Политика*, 3. мај 1988, 7.

814 З. К., „Титова слика у пламену”, *Политика*, 9. јануар 1987, 9; З. К., „Титову слику у школи запалио малолетник”, *Политика*, 16. јануар 1987, 6; И. К., „Оштећено 17 фотографија друга Тита”, *Политика*, 27. март 1987, 12.

815 И. К., „Кажњено девет лица”, *Политика*, 1. август 1986, 8. Подаци за претходни период били су познати јавности. Од 1981. до 1985. године у покрајини је осуђено 17.800 грађана: 76,3% лица албанске националности, 12,6% лица српске и 11% осталих националности. Од 1983. године судови у покрајини водили су посебне евиденције кривичних предмета у којима су оштећена лица српске и црногорске националности, а окривљена лица албанске. Од 1983. до 1985. године, забележено је 2.057 оваквих предмета, а решена су 1.704 случаја. (З. Радисављевић, „Равноправни пред законом”, *Политика*, 19. март 1987, 9).

па се појавио оправдани револт и узнемиреност српског и црногорског становништва због деловања албанског националног покрета. Деловање албанског националног покрета остављало је тешке последице на међунационалне односе и подстицало исељавање српског и црногорског становништва из покрајине. У јавности се ретко чула критика албанске интелигенције из покрајине о неправдама и нападима на лица српске и црногорске националности, а који су остављали трагичне последице по међунационалне односе. Није спорно да је велики део албанске интелигенције у покрајини био на позицијама национализма или га прећутно подржавао.⁸¹⁶

Српска јавност је обавештавана да пребијања лица српске и црногорске националности нису престајала.⁸¹⁷ Посебно је забрињавало када су мета насилника била деца. Тако је радник Африм Идризи, албанске националности, претукао ученика Митра Шарића, српске националности, почетком марта 1986. године. Том приликом је Шарић задобио лакше телесне повреде, а случај је оквалификован као напад из непријатељских побуда.⁸¹⁸ У јавности је указивано и на лакше физичке нападе, злостављања и претње.⁸¹⁹ Пребијања и физички напади били су оквалификовани као непријатељска дела, а са циљем ремећења међунационалних односа и изазивање немира.⁸²⁰

Обзиром да у периоду од 1982. до 1986. године није било међунационалних убистава,⁸²¹ у средствима јавног информисања настављено је са националистичким и другим експлоатисањем

816 Али Шукрија, члан ЦК СКЈ упозоравао је средином 1986. године: „Непријатељ користи празан простор за силовање, скрнављење српских и црногорских гробова, па се питам где је албанско гостопримство кад се све ово дешава у њиховој средини и пред њиховим очима. Где су ти просветни радници које смо школовали и зашто ћуте када се чине таква и друга недела. Онај ко дира у манастир Девич и српска добра, дира достојанство и историју српског народа”. (Љ. К., „Исељавање с Косова брука за Албанце”, *Политика*, 30. август 1986, 6).

817 Зато што су 2. септембра 1985. године претукли Недељка Станисављевића коме су нанели тешке телесне повреде, осуђена су почетком 1986. године браћа Мустафа: један на годину дана, а други на 10 месеци затвора. (И. К., „Осуђена браћа Мустафа”, *Политика*, 9. јануар 1986, 10). У селу Главнику код Подујева, лице албанске националности претукло је 9. маја 1986. године супружнике Ранку и Добросава Симића, осамдесетогодишњаке, испред њихове куће. (М. В., „Претучено двоје стараца”, *Политика*, 10. мај 1986, 14). Видети и текст: Љ. К., „Нападнут ученик српске националности”, *Политика*, 28. октобар 1988, 16.

818 З. Зејнели, „Митар Шарић отпуштен кући”, *Политика*, 11. март 1986, 10. Две ученице српске националности нападнуте су у Урошевцу 5. септембра 1986. године од бившег ученика Средњеобразовног центра „Јосип Броз Тито”. Поступак је оцењен као националистички. (З. К., „Нападнуте две ученице”, *Политика*, 6. септембар 1986, 8). Због насртаја на 13-огодишњу девојчицу српске националности Ј. Н. из села Ковраге код Истока, прекршајно је кажњен отац малолетника Муса Баљукај, албанске националности. Поднета је и кривична пријава против тог малолетника Н. Б. због кривичног дела насиља – угрожавање слободе и права грађана, припадника друге националности. Овај напад се међу српским становништвом у селу тумачио као притисак за стварање етнички чистог села, јер је из овог села и породице Баљукај било много коловођа и учесника нерета у 1981. години. (Д. М., „Малолетник насрнуо на девојчицу друге националности”, *Политика*, 22. јул 1987, 8).

819 Једно лице албанске националности кажњено је са 60 дана затвора, јер је ошамарило једно лице српске националности у Истоку. („За шамарање комшије 60 дана затвора”, *Политика*, 22. фебруар 1986, 14). Видети и чланак: И. К., „Кажњени подстрекачи”, *Политика*, 25. август 1988, 8.

820 З. З., „Изолована породица Мустафа”, *Политика*, 12. мај 1986, 12.

убиства Миодрага Шарића и Данила Милинчића, као и случаја Ђорђа Мартиновића. Већ почетком фебруара 1986. године, *Политика* је објавила вест да се породица убијеног Миодрага Шарића, која је остала да живи у селу Меће, суочавала са многобројним проблемима.⁸²² Међутим, до великог узнемирења јавности дошло је 14. марта 1986. године када се сазнало да је Окружни јавни тужилац у Гњилану дан раније одбацио кривичну пријаву против непознатог извршиоца у случају Ђорђа Мартиновића, јер је утврдио да није доказано да је насилно повређен.⁸²³ Другим речима, то је значило да се сам повредио! Из кругова СПЦ настављено је крајем 1988. године са експлоатисањем убиства Данила Милинчића указивањем на универзалну трагедију српског становништва у покрајини.⁸²⁴ Тада су се уставне промене приближавале своме циљу, па је националистичка реторика појачана. У периоду од 1986. до половине 1988. године била су само два покушаја убиства над лицима српске и црногорске националности.⁸²⁵

Почетком марта 1986. године, јавности је обзнањен налаз Завода за судско вештачење из Новог Сада који је утврдио да пожар у приштинској фабрици „Пластика” од 12. децембра 1983. године није изазвала грејалица, већ је подметнут.⁸²⁶ Оправдано указивање јавности на многобројне пожаре који су избили између 1981. и 1985. године и чији узроци су остали неоткривени, а за које се сумњало да иза њих стоје „непријатељске” снаге, сада је добило

821 З. Зејнели, „Запажени резултати”, *Политика*, 12. мај 1986, 6. Рахман Морина, на седници ПК СК Косова која је одржана 5. новембра 1986. године изјавио је да је од 1982. године у покрајини било четири убиства између лица српске и албанске националности. Једно лице албанске националности осуђено је на 15 година затвора, а друго је стрељано, док се против два лица српске националности због убиства лица албанске националности и даље водио поступак, а посебно је нагласио да су овим убиствима вешто манипулисали албански националисти. (С. Ж., „Бројке о силовањима”, *Политика*, 6. новембар 1986, 5).

822 Опширније о проблемима породице Шарић у селу Меће видети: З. Зејнели, „Немир породице Шарић”, *Политика*, 6. фебруар 1986, 9. О породици Шарић су средства јавног информисања редовно обавештавала јавност: З. Зејнели, „Мир у дому Шарића”, *Политика*, 19. јануар 1987, 7.

823 „Ђорђе Мартиновић није повређен насилно”, *Политика*, 14. март 1986, 7.

824 Атанасије Јевтић је тврдио да је отац Данила Милинчића убијен 1960. године, а да његов убица никада није пронађен. (А. Јевтић, „О Косову и са Косова”, *Православље*, бр. 522, 15. децембар 1988). О трагедији породице Милинчић средства јавног информисања су константно обавештавала јавност. Видети: Љ. Кнежевић, „Породици убијеног Данила Милинчића исплаћена новчана надокнада”, *Политика*, 16. јун 1988, 14.

825 „Енергичнија заштита личне и имовинске сигурности грађана”, *Политика*, 12. октобар 1988, 20.

826 „Пожар у приштинској 'Пластици' подметнут”, *Политика*, 13. март 1986, 10.

сатисфакцију.⁸²⁷ На пожаре је у српској јавности указивано и у периоду од 1986. до 1989. године.⁸²⁸

Како би се разумео период од 1986. до 1989. године, треба имати у виду да је то време јачања и пораста српског национализма. На раст српског национализма током 1985. године указивали су и подаци из Извештаја СУП-а у општини Приштина.⁸²⁹ Српски национализам је из године у годину јачао и растао, а поред политичких фактора, на његову прогресију утицала су и разна кривична и прекршајна дела извршена у САП Косову над лицима српске и црногорске националности.

Међутим, за период од 1986. до 1989. године најзначајнији нам је наратив о сексуалним злочинима. Његов чврсти темељ у јавном дискурсу створен је између 1981. и 1985. године. Због тога што се после пролећних немира 1981. године у српској јавности стварала свест да се иза силовања и покушаја силовања жена српске и црногорске националности у покрајини налазила „албанска иредента”, надлежна власт је опрезно третирао сваки овакав случај. На то је указивао први случај силовања током 1986. године, а разлика је била само у националности жртве и извршиоца: случај силовања девојчице албанске националности (12) од лица српске (17) који се догодио 28. марта 1986. године у Истоку. Овај случај је Комитет за ОНО и ДСЗ оценио као експрес непријатељског карактера, а који је директно био уперен „против братства и јединства, припадника народа и народности у општини Исток и шире, почињен са позиција српског национализма и реваншизма”.⁸³⁰ Међутим, ова разлика у националности „жртве” и „целата” открила је пристрасност уредништва најзначајнијег српског листа, јер се *Политика* овог пута

827 Од 1982. до 1985. године регистрована су 2.472 пожара у покрајини. Највише у 1982. години – 607 и 1985. године - 774. На имовини лица албанске националности 1.264, а на имовини лица српске и црногорске 309. Узроци пожара: већом непажњом 524, и то на имањима лица српске и црногорске националности 65, а на имањима албанске националности 428. Намерно су изазвана 87 пожара, од којих на имањима лица српске и црногорске националности 32. У шест случајева пожари су подметнути из непријатељских побуда. Пожар у Пећкој патријаршији, који је својевремено изазвао много узбуђења, евидентиран је као пожар до којег је дошло због неисправног димњака. (Зејнел Зејнели, „Пожари”, *Политика*, 5. јун 1986, 8).

828 Љ. К., „Запаљена сточна храна Мирослава Машића”, *Политика*, 3. октобар 1988, 9; Д. Влаховић, „Пожар уништио фабрику хлеба”, *Политика*, 9. јун 1987, 8.

829 Према овом извештају, у току 1985. године настављено је континуирано деловање албанског националног покрета. Упозоравало се и на деловање српских националиста и шовиниста који су вербалном, па и писаном пропагандом настојали да умање резултате постигнуте на стабилизовању стања у покрајини и који су заговарали мењање уставног поретка. Од 71 лица које је непријатељски иступило, 37 су били из редова српског и црногорског становништва, а 31 из редова албанског. („Непријатељ не мирује”, *Политика*, 6. март 1986, 5). Према подацима СУП-а САП Косова, у 1985. години регистрована су 26 оштећења надгробних споменика: 19 на православном и 7 на муслиманском гробљу. Од тога, 18 су била тежа оштећења. Расветљено је 11 случајева, а 18 је регистровано као кривично дело. Пријављено је укупно 17 лица: 12 албанске националности, 4 српске и црногорске и један ромске. Од свих извршилаца, 12 лица су били малолетници. (Зејнел Зејнели, „Рушење споменика”, *Политика*, 5. јун 1986, 8).

830 „Напаствована девојчица”, *Политика*, 3. април 1986, 10.

определила за ублажен наслов текста. Уместо да силовање албанске девојчице назове правим именом, одлучила се за еуфемизам „напаствовање”. Перцепција у српској јавности, о сексуалним злочинима албанског становништва над српским и црногорским, појачала се после случаја Ђорђа Мартиновића.⁸³¹

И у српским научним круговима је наратив о сексуалним злочинима био чврсто утемељен: „Силовања и разна друга малтретирања на Косову по правилу, представљају акте делатности албанских сепаратиста и националиста у остваривању њихове стратегије стварања етнички чистог Косова. То је чињеница која је одавно позната и коју не признају само веома наивни или веома необавештени, као и они који једноставно не желе да је признају”.⁸³² Наратив о сексуалном насиљу није био у складу са званичним подацима, јер ти подаци нису говорили о некаквој „намери албанских националиста” да користе метод силовања ради етничког чишћења српског и црногорског становништва из покрајине. Наравно, није спорно да су сва силовања као и друга кривична дела имала за последицу стварање атмосфере несигурности и исељавање лица српске и црногорске националности из покрајине. Али, подаци су указивали да је од 1981. до 1985. године у покрајини било укупно 14 силовања и 13 покушаја силовања, која су регистрована и у којима су оштећене жене српске и црногорске националности, а извршиоци су били лица албанске. Укупно је за њих оптужено 41 лице, јер је у неким силовањима и покушајима силовања учествовало више лица. Од укупног броја силовања која су извршена на штету лица српске и црногорске националности правоснажно је до 1986. године окончано 12, а у 9 случајева поступак је био у току.⁸³³ У три случаја поступак је обустављен, а у једном је изречена мера обавезног лечења.⁸³⁴ Подаци нису говорили о, у српској јавности добро

831 Добрица Ћосић у писму које је послао новембра 1986. године словеначком социологу Споменки Хрибар цитирао је свог пријатеља који му је рекао да је те године само у селу Клина силовано 20 девојчица, а да средства јавног информисања нису обавестила јавност: „Та су силовања облици тоталног рата против српског народа, који планирају и систематски изводе батаљони младих људи отрованих националном мржњом, и који су заштићени законом и владом”. (Добрица Ћосић, *Српско питање – демократско питање*, Београд 1992, 87).

832 Zorica Mršević, „Da li izjava Fadilja Hodže sadrži elemente bića krivičnog dela izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje, razdora i netrpeljivosti iz člana 134. KZ?”, *Pravni život: časopis za pravnu teoriju i praksu*, 11/87, стр. 1171.

833 Зејнел Зејнели, „Непријатељ не остаје на речима”, *Политика*, 5. јун 1986, 8.

834 У Окружном суду у Гњилану тужилац је одустао од кривичног гоњења Халити Зијадина због силовања В. С. српске националности. У истом суду на казне затвора од две до четири године осуђени су Шабан Морина и Ејуп Морина, а Баша Јаха је ослобођен оптужбе. Назми Чикај, из Зубиног Потока, осуђен је на годину дана затвора. Оптужени Тафиљ Укај, Шемседин Баница, Енвер Брезница и Цитим Краснићи, сви из Вучитрна, због силовања су чекали суђење. Предмет Ветона Небиуа и Жира Сефера, који су осуђени на четири, односно на седам месеци затвора, још није био правоснажан, јер се чекала одлука Врховног суда Косова. Мухарем Рама осуђени је на 18 месеци затвора и налазио се на издржавању казне. Хиљми Бојку, Скендер Бојку и Џафер Исуфи осуђени су на по шест година затвора, а Шашивар Хабиби на шест месеци. Сви су били у том тренутку на издржавању казне. Бајрам Пантина, Јетон Калеци и Рахим Буњаку због покушаја силовања осуђени су на по две године, условно на три године. Окружни јавни тужилац из Титове Митровице на ову пресуду уложио је жалбу Врховном суду Косова.

зацементираној, „намери албанских националиста”, посебно ако се има у виду да је у покрајини регистровано од 1981. до 1985. године укупно 121 силовање и 135 покушаја силовања. Снага српског наратива о „сексуалним” злочинима видљива је и према подацима надлежних органа у покрајини. У периоду од 1982. до октобра 1986. године лица албанске националности одговорни су били за 31 силовање и покушај силовања над женама српске и црногорске националности, док су лица српске националности у истом периоду извршили 24 силовања и покушаја силовања над женама српске националности.⁸³⁵ Иако егзактни подаци, српска јавност била је скептична да је у периоду од 1982. до почетка новембра 1988. године било укупно 17 силовања и 23 покушаја силовања која су извршили лица албанске националности над лицима српске и црногорске.⁸³⁶ Атанасије Јевтић је сматрао да их је било више, јер су према његовим наводима многа силовања била прикривена због срамоте или из страха.⁸³⁷

Средства јавног информисања наставили су да извештавају од 1986. до 1989. године о сваком случају силовања или покушаја силовања жена српске и црногорске националности.⁸³⁸ Међутим, један случај је посебно скренуо пажњу јавности. Због тога што је 6. августа 1986. године двадесетогодишњу Снежану Маринковић из села Бресје, медицинску сестру у

Малолетник из села Оптеруше код Ораховца, ослобођен је казне због покушаја силовања, али је Окружни јавни тужилац најавио жалбу Врховном суду Косова и предмет је био на поновном разматрању. Због силовања у Пећи је на десет година затвора осуђен Абдул Фетаху, а Јајјариданај Мифтар, због истог дела и у истом суду, на 14 година затвора. Ова пресуда је укинута решењем Суда СФРЈ и предмет се налазио на поновном поступку. Бајрам Сека, из Урошевца, осуђен је на 12 година затвора због силовања у Старом Селу и налазио се на издржавању казне. (Зејнел Зејнели, „Непријатељ не остаје на речима”, *Политика*, 5. јун 1986, 8).

835 Подаци Рахмана Морине које је изнео на седници ПК СК Косова која је одржана 5. новембра 1986. године релевантни су за упоређивање и врло мало су се разликовали од других података надлежних органа. Према изнетим подацима, од 1982. године, па до октобра 1986. било је 118 силовања и 135 покушаја силовања. Од тога, 16 силовања и 15 у покушају су извршила лица албанске националности над лицима српске и црногорске. Извршена су и 3 покушаја силовања од лица српске националности над лицима албанске. Регистровано је и 5 силовања и 19 покушаја међусобно код лица српске националности и 97 силовања и 98 покушаја међу лицима албанске националности. (С. Ж., „Бројке о силовањима”, *Политика*, 6. новембар 1986, 5).

836 „Сумњиви подаци Хашима Рецепија”, *Политика*, 1. новембар 1988, 10.

837 Атанасије Јевтић, „Крстовдан Срба на Косову”, *Православље*, бр. 518, 15. октобар 1988, 2 – 3.

838 Крајем јула 1986. године у средишту пажње јавности био је случај силовања жене српске националности у селу Свињаре код Титове Митровице који је извршен почетком маја исте године од осморице лица албанске националности. (В. Р., „Силеције откривене за месец дана”, *Политика*, 31. јул 1986, 9). Због недоласка адвоката оптужених, одложено је суђење у Окружном суду у Титовој Митровици које је заказано за 28. јул 1986. године осморици извршилаца албанске националности због кривичног дела силовања над Н. К., српске националности из Београда. Ново суђење је било заказано за 21. август. (Љ. К., „Одложено суђење осморици напасника”, *Политика*, 29. јул 1986, 10). У првој половини септембра 1986. године јавност је обавештена да су због силовања жене српске националности из Ниша 6. и 7. марта 1986. године двојица лица албанске националности осуђена на по 6, 5 година затвора, док се треће лице налазило у бекству. (Љ. К., „За силовање 13 година затвора”, *Политика*, 6. септембар 1986, 14). Неколико дана потом, објављен је извештај о покушају силовања жене српске националности у Косовској Каменици и да је 11. септембра 1986. године издато саопштење ове општине да су надлежни органи дошли до сазнања да је ово дело извршио малолетник албанске националности из села Свирце који је признао дело. (Д. М., „Срамно непријатељско дело”, *Политика*, 12. септембар 1986, 9).

приштинској болници, покушао да силује малолетник албанске националности, најављен је састанак подружнице месне заједнице села Бресје. Састанак који је заказан за 15. август 1986. године у центру села није одржан, јер у школи „Хивзи Сулејмани” није било места за преко хиљаду пристиглих грађана овог села и околних места. На заказани састанак су грађани дошли да изразе своје незадовољство и протест. Окупљеним грађанима нико није хтео да се обрати од присутних функционера приштинске општине, па је на скупу говорило неколико мештана. Скуп је протекао без инцидената, али је било доста жучних речи.⁸³⁹ Масовно окупљање и самоорганизовање грађана је почело, али и покушај покрајинских власти да не учествују у томе.⁸⁴⁰ Ипак, масовна окупљања и самоорганизовање су због тога добили знатно шири обим и размере, што је видљиво код првог следећег случаја покушаја силовања. Малолетник албанске националности покушао је 24. октобра 1986. године да силује малолетницу српске националности у селу Племетина. На састанку комуниста села Племетине дата је оцена да је покушај силовања малолетнице пољуљао међунационално поверење односно да је случај нарушио стабилну међунационалну ситуацију у овом селу.⁸⁴¹

Последња два покушаја силовања у покрајини имала су веома велики значај за даљи ток догађаја. Више од 200 лица српске и црногорске националности дошло је 3. новембра 1986. године у Скупштину СФРЈ. Непосредан повод за долазак су били покушаји силовања једанаестогодишње девојчице из села Племетине и двадесетогодишње девојке у Бресју.⁸⁴² Са њима су разговарали представници СР Србије и СФРЈ. Ово је био трећи пут током 1986. године да је група српског становништва долазила у Београд да тражи заштиту. Група је изражавала своје незадовољство стањем у покрајини и притиском који је на њих вршио албански национални покрет, али и упозоравала овим чином да се њихов неравноправан положај није променио. Њихов долазак је значајан и по томе што је ова група први пут свој лични положај и

839 Исто.

840 Одличну студију о самоорганизовању грађана видети: Милојица Шутовић, „Појава 'самоорганизовања' Срба и Црногораца на Косову”, *Косово и Метохија 1912 – 2012: међународни тематски зборник*, уредници Бранко Јовановић, Урош Шуваковић), Краљево 2012, 881 – 894.

841 М. В., „Покушај силовања 11-годишње девојчице”, *Политика*, 25. октобар 1986, 16. *Политика* је 11. новембра 1986. године објавила вест да девојчица у селу Племетина није силована (раздевичена), већ да се радило о обљуби. (З. Зејнели, „Девојчица није силована”, *Политика*, 8. новембар 1986, 8). Због те прељубе, лице албанске националности (17) осуђено је на максималну казну затвора од 10 година. Он је то дело учинио током српске свадбе која је одржана 19. октобра 1986. године. („За обљубу – малолетнику 10 година затвора”, *Политика*, 11. новембар 1986, 10).

842 „Неопходна хитна заштита равноправности”, *Политика*, 4. новембар 1986, 1.

стање у међунационалним односима у покрајини повезала са односима у СР Србији и уставним решењима.⁸⁴³

Већ крајем новембра 1986. године обзнањена је нова вест о покушају силовања две малолетнице српске националности.⁸⁴⁴ Сада су и највиши органи у покрајини били принуђени да учине нешто. У ПК ССРН Косова одржан је 4. децембра 1986. године разговор са интелектуалцима о девијантним понашањима који су узнемиравали јавност: силовањима, покушајима силовања, рушењу надгробних споменика, итд. У периоду од 1981. године, па до 1. новембра 1986. извршена су 373 кривична дела против достојанства личности и морала. Од тога је било 77 силовања, 92 покушаја силовања, 67 обљуба, а извршиоци су били лица албанске националности. У седам случајева оштећени су припадници албанске националности, а окривљени су били лица српске и црногорске националности. У односу на укупан број силовања у СФРЈ, покрајина је учествовала са 3%.⁸⁴⁵

Новински текстови били су препуни информацијама о хапшењу и осудама припадника албанског националног покрета.⁸⁴⁶ Када су у питању ухапшени „албански националисти и иредентисти”, претпоставка невиности није се поштовала у средствима јавног информисања.⁸⁴⁷ Велика репресија предузета је против албанског националног покрета од великих нереда албанског становништва. У периоду од 1981. године, па до средине 1988. органи унутрашњих послова покрајине открили су и пресекли делатност око 100 непријатељских група, и том

843 О историјату расправа о односима у СР Србији видети: Славољуб Ђукић, „Расправе без краја”, *Политика*, 8. новембар 1986, 7.

844 Окружни суд у Гњилану је 26. новембра 1986. године изрекао меру упућивања у васпитно-поправни дом малолетнику албанске националности из Доње Шипашнице у општини Косовска Каменица за кривично дело покушаја силовања над двома малолетницама српске националности. (Д. М., „У поправни дом због покушаја силовања”, *Политика*, 27. новембар 1986, 13).

845 З. Зејнели, „Уз осуду и превентива”, *Политика*, 5. децембар 1986, 6.

846 У Окружном суду у Пећи започело је 20. априла 1987. године суђење групи од 10 лица албанске националности. Група се теретила да је деловала непријатељски са позиција албанског национализма и сепаратизма и да су формирали организацију под називом „Марксистичко-лењинистичко-комунистичка партија Албанаца Косова”. (В. Симоновић, „Почело суђење непријатељској групи”, *Политика*, 21. април 1987, 9).

847 Видети на пример чланак који је *Политика* објавила 3. јуна 1986. године када је известила да је пред Окружним судом у Приштини почело суђење десеторици „албанских националиста и иредентиста, припадника непријатељске организације 'Марксиста-лењинисти Косова'”. (З. Зејнели, „Почело суђење албанским националистима”, *Политика*, 3. јун 1986, 8). Окружни суд у Приштини изрекао је 5. јуна 1986. године казне затвора у трајању од једне до 11 година за десеточлану непријатељску групу, који су припадали организацији „Марксиста-лењинисти Косова”. („Албанским националистима од једне до 11 година затвора”, *Политика*, 6. јун 1986, 6). Видети и новинске извештаје о почетку суђења групи „албанских иредентиста и националиста” који су припадали групи „Марксиста-лењиниста Косова” које је оптужница теретила за кривично дело удруживања ради непријатељске делатности, тероризам, непријатељску пропаганду, недозвољено трговање и држање оружја и непријављивање кривичног дела. („Рушилачке намере иреденте”, *Политика*, 9. јун 1986, 13; З. Зејнели, „Иредентисти признају наводе оптужнице”, *Политика*, 10. јун 1986, 12). Слично и када су били у питању чланови „Покрета за албанску републику у Југославији”. (В. Симоновић, „Седморица на оптуженичкој клупи”, *Политика*, 17. јун 1986, 8).

приликом је осуђено више од 1.200 појединаца, а прекршајно кажњено око 4.000.⁸⁴⁸ Међутим, репресивне мере „ма како ефикасне и правовремене биле” нису битније утицале на промену и стабилизацију прилика у покрајини.⁸⁴⁹ Главни правац догађајима давала је политика. На продужавање непријатељске делатности „албанских националиста и сепаратиста” значајно су утицали и бивши политички осуђеници.⁸⁵⁰

Понекад смирујуће и охрабрујуће информације и оцене о значајном стабилизовању стања у покрајини, демантовали су разни случајеви, кривична и прекршајна дела извршена на штету лица српске и црногорске националности, па је атмосфера на плану међунационалних односа постајала све напетнутија и оптерећена неповерењима и притисцима.⁸⁵¹ У средствима јавног информисања објављивани су и извештаји о рањавањима лица српске и црногорске националности, а који су у првом тренутку указивали да су се иза извршења дела налазили припадници албанског националног покрета. Тако је у Липљану 10. априла 1986. године, на улици, док је шетао са својом девојком, рањен из ватреног оружја у бутину студент Живорад Здравковић. Претпостављало се да је рањен из пиштоља са пригушивачем, јер се пуцањ није чуо. Овај догађај је изазвао велико негодовање мештана, а узнемирење грађана је видљиво и по мирном окупљању око 200 мештана Липљана 13. априла 1986. године.⁸⁵² Међутим, убрзо се показало да за рањавање нису били одговорни првобитно осумњичени „албански националисти и иредентисти”. Јавно тужилаштво у Приштини поднело је захтев за спровођење истраге против

848 З. Зејнели, „Како вратити генерацију”, *Политика*, 16. мај 1988, 6.

849 М. Аксентијевић, С. Мијалковић, „Правосуђе не може само побољшати стање на Косову”, *Политика*, 7. фебруар 1989, 7.

850 Ово је изјавио Рахман Морина, у разговору са члановима радне групе Скупштине СР Србије октобра 1987. године. Тако је од око 1.400 лица осуђених у периоду од 1981. до 1985. године због непријатељског деловања са позиција албанског национализма и сепаратизма, готово половина издржавала казне, а један број је и даље деловао. Указао је и на деловање српских и црногорских националиста у покрајини који су манипулисали објективним проблемима и невољама српског и црногорског становништва и радили на њиховом једнонационалном окупљању. Морина је сматрао да је такво окупљање све више попримало политичке размере и утицало на међунационална подвајања и поларизацију што је могло да изазове даље политичке импликације на стабилизацији политичке ситуације у покрајини. Указао је да је, користећи разне ексцесе за своје грубо и агресивно националистичко деловање, ова група српских и црногорских националиста нападала и вређала руководство на свим нивоима, политику СКЈ и слично. Према његовим речима, служба безбедности имала је сазнања да је српски национализам у порасту, а поједини екстремисти и групе упорно су покушавали да искористе ово стање у покрајини за своје циљеве, настојећи да продубе раздор и погоршавају међунационалне односе, идентификујући читаву албанску народност са албанским националистима. Сматрао је да су екстремисти из редова српских националиста, у спреси са истомишљеницима и припадницима грађанске деснице ван покрајине, упорно настојали да се наметну као вође српском и црногорском становништву у покрајини. Они су подстицали окупљања и стално су на њима били присутни. („Отпори спровођењу закључака ЦК СКЈ”, *Политика*, 3. октобар 1987, 8).

851 „Погледати истини у очи”, *Политика*, 13. април 1986, 6.

852 З. З., „Окупљени се разишли”, *Политика*, 14. април 1986, 6.

једног лица албанске националности под сумњом да је, пуцајући на породичном весељу, његов хитац погодио у бутину Живорада Здравковића.⁸⁵³

Средином 1986. године, *Политика* се посебно позабавила етнички мотивисаним насиљем у покрајини који је извршен у претходних пет година. И овог пута је предњачио новинар Зејнел Зејнели који је објавио фељтон у два наставка под насловом „Судбина случајева националистичког насиља”.⁸⁵⁴ Међутим, средиште наше пажње завређују подаци о међунационалном криминалитету. У протеклих пет година, у покрајини је регистровано укупно 51.377 кривичних дела. Најмање их је било у 1981. години: 7.984, а највише током 1985. године: 11.488. Расветљена су 17.922 кривична дела. У периоду од 1982. до 1985. године регистровано је 415 кривичних дела насталих између лица различитих националности. У 1982. години било их је 102 и од тога на штету лица српског и црногорског становништва 87, а 15 на штету лица албанске националности. Наредне године било је укупно 97 (82 на штету лица српске и црногорске националности), 1984. године 112, од тога 88 на штету лица српске и црногорске националности, а 1985. године 104, од тога на штету лица српске и црногорске националности 89, 12 на штету лица албанске и три на штету лица турске, муслиманске и ромске националности. У укупном броју регистрованих кривичних дела насталих између лица

853 „Пуцањ у селу, повреда у граду”, *Политика*, 24. април 1986, 10.

854 Према наводима из првог дела фељтона, у последњих пет година од пролећних немира 1981. године, откривено је осам непријатељских организација и око 90 група, а осуђено је око 1.200 лица. Према наводима аутора, бољи и организованији рад органа безбедности, одстрањивање у редовима органа безбедности људи који нису радили свој посао или који су кокетирали са непријатељем, као и организовано деловање СК и других субјективних снага, резултирали су успешнијом борбом против ескалације албанског националног покрета. Међутим, анализе су показивале да у највећем броју случајева непосредни извршиоци насиља нису били чланови непријатељских група и организација, него пропагандом заведени појединци. Извршена кривична дела на штету лица српске и црногорске националности (убиства, силовања, распиривање националне и верске мржње) чинили су 1,7% од укупног броја кривичних дела у покрајини. Од 1980. до 1985. године у покрајини је било укупно 296 убистава. Од свих регистрованих кривичних дела (3.385) против живота и тела, против достојанства и морала, напада и многих других, највише је било између лица албанске националности. Између лица различитих националности (албанског и српског и црногорског становништва) тешке телесне повреде забележене су у 26 случајева, лаке у 23, учествовање у тучи у пет случајева. У 1983. години није забележено ниједно овакво кривично дело. За пет година на штету лица албанске националности забележено је 15 тешких телесних повреда, осам лаких и два учествовања у тучи. Од 1981. до 1985. године укупно су поднете 34 кривичне пријаве за дела која су окарактерисана као дела насиља из непријатељских побуда према СФРЈ и 81. кривично дело изазивања националне, расне и верске мржње, раздора и нетрпељивости. Код дела где су лица били различите националности, органи унутрашњих послова сарађивали су са органима тужилаштва и других органа правосуђа. Сарадња је развијена посебно када је у неком делу било елемената кривичног гоњења или кад су околности извршења показивали да поред постојећег дела има и елемената непријатељског дела или насиља из непријатељских побуда према СФРЈ. У таквим случајевима примењиване су и оштрије казне, због укупне ситуације у покрајини и због притиска на српско и црногорско становништво. Међутим, казне у неким случајевима нису биле примерене учињеном делу, што је изазвало незадовољство, па су жалбе улагали и тужилаштво и органи унутрашњих послова. Из тих разлога је смењено више од 20 судија, истражних судија и других. Закон који се припремао у СР Србији и који је требало да важи на целој територији Републике, предвиђао је оштре казне за дела насиља из непријатељских побуда и она која су била уперена на исељавање српског и црногорског становништва. (Зејнел Зејнели, „Од туча до убистава”, *Политика*, 2. јун 1986, 13).

различитих националности оваква кривична дела чинила су 0,9%.⁸⁵⁵ Према овим подацима, није тешко извући закључак да су, између различитих националности, од 1982. до 1985. године, највећи број кривичних дела извршени на штету лица српске и црногорске националности. Сабирањем кривичних дела у наведеном периоду долазимо до броја од 346 извршених кривичних дела на штету лица српске и црногорске националности, што је у односу на укупан број регистрованих кривичних међунационалних дела чинило 83,37%! Други део фелтона новинара Зејнела Зејнелија донео је многобројне податке.⁸⁵⁶

Злочини извршени над српским и црногорским становништвом узнемиравали су српску јавност и утицали на међунационалне односе у покрајини, али и шире.⁸⁵⁷ Због тога је рад косовског тужилаштва постајао временом ажурнији и ефикаснији.⁸⁵⁸ Приоритет у раду имали су

855 Зејнел Зејнели, „Кривична дела”, *Политика*, 2. јун 1986, 13.

856 У фелтону „Судбина случајева националистичког насиља 2”, новинар Зејнел Зејнели скретао је пажњу да се тек 1981. године сазнало да су бивше руководство покрајине и руководиоци СУП-а САП Косова пустили 1980. године на слободу 50 од 60-ак албанских „националиста и иредентиста”. Неки од пуштених су учествовали у пролећним нередима 1981. године или им се судило као припадницима непријатељских организација. Указивао је да таквих случајева у покрајини више није било, али да је било случајева где су изрицане благе казне за поједина кривична дела, као и да се осуђени припадници појединих непријатељских организација због непријатељског деловања према СФРЈ пуштају на слободу одлукама виших судова, што је утицало на климу и расположење грађана у покрајини. Због тога се све више у покрајини чуо захтев да се преиспита казнена политика према непријатељима. Врло често су бирократски поступци појединаца били разлог незадовољства и исељавања из покрајине. У 1985. години у покрајини је регистровано 25 оштећења слике Јосипа Броза Тита, углавном од ученика, а при том је откривено 13 извршилаца. Према малолетницима су предузимане казне одређивања малолетничког притвора, кажњавани су родитељи новчано или изолацијом, а према пет одраслих лица предузете су мере кривичног гоњења и казне од неколико месеци до неколико година затвора. Регистрована су 32 случаја оштећења заставе (СФРЈ 13, СР Србије седам и албанске народности 12). Откривена су пет извршилаца: један је био албанске националности и четири лица српске. Ова лица су прекршајно кажњена. У 1985. години регистровано је 90 кривичних дела на штету лица српске и црногорске националности: у 17 случајева радило се о нетрпељивости и мржњи, у девет случајева о насилничком понашању, у осам о лакој телесној повреди. Насиље из непријатељских побуда према СФРЈ регистровано је у пет случајева. Била су и 134 физичка напада, у којима су одређиване прекршајне или казне затвора. У 1985. години било је 9.217 прекршаја јавног реда и мира, што је мање за 3,9% него у 1984. Смањен је број и прекршаја ремећења јавног реда и мира у виду непријатељског иступа. Органи унутрашњих послова интервенисали су у случајевима када нису били задовољни пресудама. Ради се о 32 случаја међунационалног конфликта и захтевима за покретање кривичног поступка које судови нису уважили. Интересантно је да је, у последњих пет година, Врховни суд Косова доносио одлуке о смањивању казни које су изречене у окружним или општинским судовима за разна кривична дела, чак и за организовано непријатељско деловање против СФРЈ. Али, веома често су јавни тужиоци на благе казне улагали жалбе, што је радио и СУП САП Косова. Незадовољство грађана су изазивали благе казне и неуједначена казнена политика судова. Због тога је 1986. године изабран нови председник Врховног суда Косова, а промењено је и неколико судија. (Зејнел Зејнели, „Непријатељ не остаје на речима”, *Политика*, 5. јун 1986, 8).

857 У жижи интересовања јавности био је рад правосудних органа, органа управе и инспекцијских служби у покрајини, јер је управо у раду ових органа годинама било неажурности, недоследности, опортунизма, необјективности, злоупотреба и различитих аршина правде које је довело да у народу буде пољуљано поверење у власт и порасте забринутост за имовинску и личну безбедност. Последице таквог (не)рада била су једна од највећих препрека у нормализовању међуљудских и међунационалних односа у покрајини. (Д. Мркић, „Хипотека» косовског судства”, *Политика*, 12. август 1987, 6).

858 Међутим, било је и критика на рад. На саветовању тужилаца СР Србије ван покрајина које је одржано маја 1987. године, учесници саветовања су упознати са радом посебне групе заменика републичког и јавног тужиоца која је контролисала рад тужилаштва у покрајини на сузбијању албанског национализма и сепаратизма и других

они случајеви који су изазивали погоршање политичко-безбедносне ситуације или је дошло до нарушавања међунационалних односа, као и сви други случајеви који су утицали на исељавање.⁸⁵⁹ Међутим, увек су постојали случајеви којима је јавност остајала огорчена.⁸⁶⁰ Такође, без обзира на побољшан рад правосудних органа у покрајини после пролећних немира, правосудни систем никада није постао ажуран.⁸⁶¹ За разлику од ажурности, може се рећи да је правосудни систем покрајине био прилично ефикасан у кажњавању политичког криминалитета.⁸⁶²

национализама. На саветовању је указано да органи унутрашњих послова САП Косова нису улагали довољно напора на сузбијању ових негативних појава и да њихов рад на откривању извршилаца кривичних дела није одговарао стању. Оцењено је и да су органи СУП-а у покрајини неовлашћено вршили својеврсну диференцијацију односно сами су одлучивали да ли ће некога привести због националистичког или сепаратистичког деловања, против кога ће повести кривични, а против кога прекршајни поступак! Речено је и да се званична саопштења о националистичким и сепаратистичким ексцесима нису добијала, већ се о њима сазнавало из средстава јавног информисања, а на захтев за детаљнија обавештења добијао се одговор да су случајеви непознати. (Б. Јанковић, „Прекорачена овлашћења”, *Политика*, 15. мај 1987, 10).

859 „Предмети се завршавају у законском року”, *Политика*, 14. септембар 1986, 6. О раду судова у САП Косову изречено је много критика у средствима јавног информисања. Од великих нереда албанског становништва, открио се нерад у судовима, и све оно што није ваљало, а што је било извор незадовољства грађана. Нерад судова, одуговлачење суђења, доношење кривих пресуда, неизвршавање налога судија, па и пристрасност, утицали су на незадовољство и на исељавање српског и црногорског становништва. Ажурност и ефикасност правосудних органа у САП Косову све је више заокупљало пажњу јавности. Од 1982. године предузете су мере да се предметима у којима су странке различите националности да приоритет у решавању. У том тренутку, ажурност није била на задовољавајућем нивоу. (Зејнел Зејнели, „Одговорност за пропусте”, *Политика*, 6. мај 1986, 7).

860 Незадовољство у јавности стварале су и бројне судске пресуде. Бивши директор ЖТО „Приштина”, Зенун Бећа, ослобођен је 22. јула 1986. године одговорности у Општинском суду у Приштини за злоупотребу службеног положаја и за кривично дело повреде равноправности грађана. У време његовог мандата, из овог предузећа отишао је велики број стручњака српске и црногорске националности, а већина је наводила као разлог подређен положај у односу на стручњаке албанске националности, а за шта је по њима био одговоран директор Зенун Бећа. (В. Р., „Зенун Бећа ослобођен одговорности”, *Политика*, 23. јул 1986, 10).

861 Врховни суд Косова је у једној својој анализи запазио да другостепени судови често нису одговарали на жалбене наводе странака. Судије првостепених судова дозвољавали су себи чак и да не образлажу пресуде, а недовољно су образлагали и правну квалификацију дела, а често су шаблонски износили олакшавајуће или отежавајуће околности. Уочено је и да су се суђења често одлагала, да су се неки предмети држали у фиокама, да се позиви нису намерно уручивали неким странкама или због непознате адресе. Једна од карактеристика судова у САП Косову била је и изрицање безбројних безусловних казни. Посебно је забрињавало што је казнена политика била неуједначена. Спровођење закона у САП Косову није било нимало лако, како због неажурности и великог броја предмета, већ и због тога што су многи предмети добијали политичку димензију. Догађало се да су се појединци из редова српске и црногорске националности, и поред доказа да су криви, ипак под притисцима проглашавали невинима. Код оваквих поступака нико се није гонио због погрешно вођеног поступка или невино осуђених појединаца. Новинар је закључио: „Очигледно је да због 'мира у кући', када се другим средствима то не може остварити, дневна политика добија снагу закона, што опет није у складу са начелима правно организоване државе”. (Зејнел Зејнели, „Академик Хадри – непознат”, *Политика*, 18. јануар 1987, 8).

862 Др Весел Љатиџи, секретар за правосудје САП Косова, говорећи о стању политичког криминалитета, мерама и казненој политици, изјавио је почетком 1987. године да су правосудни и органи унутрашњих послова ефикасно обављали задатке. Према његовим речима, правосудни органи су после 1981. године дали посебан допринос успешном и ефикасном вођењу и окончању поступка против 1.200 лица, учинилаца кривичних дела против СФРЈ: „У структури кривичних дела политичког криминалитета 40,3 одсто се односи на непријатељску пропаганду, а 30,5 одсто на кривична дела удруживања ради непријатељске делатности. Имајући у виду укупан број осуђених лица од 1981. до 30. јуна прошле године, може се рећи да је карактеристично то што је највећи број учинилаца из редова албанске народности. Учешће осуђених лица за политичка кривична дела у овом периоду код припадника других

После великих нереда албанског становништва, све се више указивало на насиље које је српско и црногорско становништво трпело од органа безбедности у покрајини. Поводом притужби грађана из покрајине на припаднике секретаријата унутрашњих послова, образована је комисија од представника СУП-а СФРЈ, СУП-а СР Србије и СУП-а САП Косова, која је требало да испита све представке поднете од 1981. до 1986. године против органа безбедности. Испитано је укупно 622 притужбе и утврђено да је релативно велики број притужби био основан. Због тога су наложене конкретне мере за њихово решавање и утврђивање одговорности, а најкасније у року од три месеца.⁸⁶³

националности је незнатно и износи 1,5 одсто". (З. Зејнели, „Највећи пораст политичког криминала”, *Политика*, 31. јануар 1987, 5). На саветовању судија у САП Косову које је одржано 23. маја 1987. године речено је да су у протеклој години правосудни органи покрајине посебну пажњу посветили сузбијању политичког и привредног криминалитета и кривичних дела где су оштећени припадници српске и црногорске националности и кривичним делима насиљем. У претходној години је остало 18% нерешено од укупно приспелих предмета, што је био помак у односу на раније године. Због нерада, неспособности или морално-политичке неподобности, од 1981. до 1986. године разрешено је 30 носилаца правосудних функција, због одговорности предузете су мере против 147 радника, од којих је 15 њих искључено из радног односа, 35 радника је променило радно место, а пет су разрешени функција. Та диференцијација није спроведена до краја. Азем Власи је позивао да предност у раду треба давати оним предметима који непосредно могу да се одразе на међунационалне односе. (М. Вујовић, „Мање нерешених предмета”, *Политика*, 24. мај 1987, 6). Азем Власи је 1986. године објавио чланак о неким облицима испољавања албанског, српског и црногорског национализма. Видети: Azem Vlasi, „Neki oblici antisocijalističkog delovanja u SAP Kosovu”, *Socijalizam: časopis Saveza komunista Jugoslavije*, 4/1986, 102 – 110.

863 Драгош Ивановић, Ружа Ћирковић – Матић, Драган Бујошевић, „Значајна друштвена снага”, *Политика*, 25. јул 1986, 5. На седници сва три већа Скупштине САП Косова која је одржана 20. априла 1987. године Рахман Морина је говорио о раду СУП-а САП Косова у 1986. години. Навео је да, и поред видних резултата у овом и ранијим периодима, стање је и даље било оптерећено бројним проблемима и тешкоћама. Присутно је било деловање спољњег и унутрашњег непријатеља и међусобна њихова сарадња, посебно на пропагандно-субверзивном плану. У току 1986. године, кривично гоњење предузето је против 135 лица, од којих 59 припадника остатака раније откривених илегалних организација „Марксиста-лењиста Косова”. Укупно 280 лица је кажњено углавном затвором због јавних непријатељских иступања, поседовања непријатељског материјала, међунационалних сукоба који су утицали на иселјавање. Један број жалби, које је испитивала заједничка комисија састављена од припадника савезног, републичког и покрајинског СУП-а, односио се на припаднике унутрашњих послова. Комисија је разматрала 622 жалбе на поступке грађана и органа унутрашњих послова, од којих је 254 сврстала у оправдане. Од тих жалби, 154 су жалбе грађана српске и црногорске националности, и то у периоду од 1981. до 1986. године. Од наведеног броја оправданих жалби, 101 се односила на пропусте, прекорачења службених овлашћења или злоупотребе службеног положаја радника унутрашњих послова, конкретно на 140 радника, међу којима су 102 била албанске националности, а 38 српске. Мере су предузете према 60 радника који су искључивани са посла, премештени на нова радна места и дисциплински кажњени све до прекршајног или кривичног гоњења. Радом заједничке комисије, тај број се попео на 113. У шестогодишњем периоду, било је 58.169 извршилаца кривичних дела. Откривени су извршиоци 21.988 кривичних дела који у тренутку извршења нису били познати. У органе унутрашњих послова, по службеној дужности, доведено је више од 150.000 лица. Због овога, број од 110 припадника органа унутрашњих послова према којима су предузете мере и није био тако велики. Заједничка радна група је испитала и неразјашњене случајеве пожара, хаварија, саботажа и експлозија. Евидентирано је 2.977 пожара. Од 1.965 пожара на приватној имовини, 369 или 18,7% било је на штету лица српске и црногорске националности. У дотадашњем раду се није дошло до сазнања да је средства за куповину кућа и имања лица српске и црногорске националности по великим ценама обезбеђивала „иредента” или неко други у иностранству, и поред чињенице да је „иредента” разним средствима, облицима пропаганде и другим видовима активности подстицала процес иселјавања. „Оцењујемо да ћемо се и у наредном периоду суочавати са делатношћу непријатељске снага у првом реду са позиција албанског национализма и сепаратизма у спрези са екстремном емиграцијом и страном пропагандом, затим са српским и црногорским национализмом у спрези са грађанском десницом ван Косова, клеронационалистима и другима као и са пропагандном активношћу других емиграција. Све се то одражава на

Јавност је указивала на безбројне проблеме око експропријације.⁸⁶⁴ Експропријација земљишта у селу Софалија, у многome је личила на ону експропријацију са Брезовице, јер се земља одузимала лицима српске, а плацеви су додељивани лицима албанске националности. Због тога је српска јавност указивала да је све то подсећало на сценарио о претварању овог села у етнички чисто.⁸⁶⁵ Средства јавног информисања указивала су и на проблем узурпације државне и приватне имовине од лица албанске националности. Углавном су то били проблеми лица српске и црногорске националности, али и осталих заједница.⁸⁶⁶

Од 1986. године појављује се самоорганизовање српског и црногорског становништва у САП Косову. Сваки ексцес, инцидент или злочин коришћен је у функцији скретана пажње јавности на проблеме српског и црногорског становништва у покрајини.⁸⁶⁷ На сваки ексцес, инцидент или злочин, српско и црногорско становништво организовало је протестна окупљања. Протестни митинзи одржавани су широм покрајине због разних напада.⁸⁶⁸ Чинило се да зборована српског и црногорског становништва дају резултате. Крајем 1986. године, јавност је

стање безбедности на Косову и шире и изискиваће огроман и непрекидан рад” - навео је Рахман Морина. (С. Жикић, „Кажњено 113 радника СУП-а”, *Политика*, 21. април 1987, 9).

864 Имовинско-правни спор између Скупштине САП Косова и Драгољуба Васића трајао је готово 40 година. Он је био бивши власник земљишта на коме се налазила зграда Скупштине САП Косова. То земљиште му је експроприсано 1949. године, а Васић је одбио да прими малу надокнаду. Због спорости и незаинтересованости надлежних органа да реше случај, Васић се жалио и савезним органима. (Владимир Мандић, „Спор дуг четири деценије”, *Политика*, 26. јул 1986, 5).

865 „Софалија није изузетак”, *Јединство*, 27. август 1988, 6.

866 Нема приближних података колико је узурпираних пашњака и шума било на подручју општине Пећ. Рамо Адровић и Рамиз Џоговић из Витомирице у којој је већински живело муслиманско становништво, тврдили су да су им лица албанске националности отели планине, па више нису смели на катуне. Поједина лица албанске националности су делове испарцелисали и претворили у личну својину. Приликом авио-снимања, обележили су те парцеле и укњижили их као своје. „Упозоравали смо надлежне, жалили се, али то доскора није помагало. Све до лане нико већ неколико година није ни краву смео потерати на Катун. Ове године, уз помоћ акције власти, десетак домаћина: Срба, Црногораца и Муслимана издигли су оно мало крвава и оваца на катуне” - навео је један од њих. Отимање планинских пашњака и затварање сточара околних села уливало је општу несигурност: „Како да не размишљамо о сеоби кад су нам отели планине, а жалбе нису помагале, још уз све то одговор на жалбу добијамо само на албанском језику”. (Драгомир Бећировић, Веселин Симоновић, „»Опсада« са планине”, *Политика*, 29. август 1986, 7).

867 Збор грађана српске и црногорске националности одржан је 15. новембра 1986. године у Бабином Мосту, а повод је био физички напад албанских ученика на аутобуској станици у Милошеву на две ученице српске националности, а потом и неколико дечака. На збору је затражено да се брже проналазе и кажњавају виновници готово свакодневних насртаја на људе и имовину и да се деца обезбеди да безбрижно иду у школу. (Д. Бећировић, М. Вујовић, „Неко хоће да нас завади”, *Политика*, 16. новембар 1986, 6).

868 У извештају Комисије СУП-а СФРЈ о раду СУП-а у покрајини: „Оправдано незадовољство Срба и Црногораца, последњих година злоупотребљавају и за своје циљеве користе и српски националисти, тзв. лидери, који су се, у одсуству одговарајуће активности организованих социјалистичких снага, наметнули делу српског и црногорског становништва на Косову. Националисти из редова Срба и Црногораца организовано прате стање на Косову и настоје да се о сваком међунационалном ексцесу што пре сазна у целој Покрајини, и на тај начин подгревају иначе напетост стање у међунационалним односима. Они заговарају и масовно исељавање приказујући да је заједнички живот са Албанцима немогућ”. (Небојша Ђурчић, „У органима косовског СУП-а још има оних који подржавају албанске сепаратисте”, *Политика*, 24. октобар 1988, 9).

обавештена за прво оптужење појединаца за вршење притисака на исељавање, када је Окружни јавни тужилац у Пећи упутио захтев за отварање истраге против два лица албанске националности из општине Исток, због сумње да су под њиховим притиском покрајину напустили чланови породице Митре Вујошевића. Овај случај је оквалификован као изазивање националне, расне и верске мржње, раздора и малтретирања.⁸⁶⁹ Два најпознатија случаја притисака због исељења била су у општини Дечане. У оба случаја били су умешани функционери општине Дечане, па чак и покрајине! Први је био случај Станице Пешић.⁸⁷⁰ Други најпознатији случај притиска био је због насиља и узурпације земљишта над неколико српских

869 З. З., „Оптужница за притисак”, *Политика*, 24. децембар 1986, 14.

870 У Окружном суду у Пећи почело је суђење 10. марта 1987. године Јусуфу Хасанију из Доњег Ратиша кога је оптужница теретила да је од 1960. па до априла 1973. године на систематски начин вршио притисак и претио да ће угрозити живот Станице Пешић. Он је узурпирао кућу и имање од седам хектара и 15 ари породице Пешић на тај начин што се бесправно уселио у кућу, харао имање, секао шуму, убирао пољопривредне плодове и извршио другу материјалну штету, због чега је ова породица морала баш њему да прода земљу и то под притиском тадашњих функционера општине Дечане. Станица Пешић је зато морала да се исели и настани у Пећи код своје кћери. Уговор о купопродаји је потписан у просторијама општине Дечани, а која се обавезала да из своје касе исплати 30 милиона старих динара, а 14 милиона Хасанај. Јусуф Хасанај је на потписивање уговора доведен из затвора у коме се налазио због преваре! Уговор су поред странака потписали и Сахит М. Ђекај, председник општине Дечани, Сахит Р. Ђекај, председник ОК СК Дечани, Ибрахим Муљај, председник Општинске конференције ССРН, Кадри Кастрати, председник Општинског већа Савеза синдиката, Веселин Недовић, секретар ОК СК Дечани, Јусуф Вишај, секретар СУП-а, као и тадашња два покрајинска функционера Исо Соколи и Зечир Мармулаку. Кћи Станице Пешић, Надежда, изјавила је на суду да купопродајна вредност није била ни десети део од стварне вредности купљене земље и да су продали земљу, јер је над њима вршено насиље. Радомир Петровић, тадашњи секретар општине Дечани, на питање судије шта је мотивисало општину да друштвеним средствима купи земљу узурпатору, дао је искрен одговор: „То је урађено у интересу ове породице да не би дошло до већих последица”. (В. Симоновић, „Земља купљена друштвеним новцем”, *Политика*, 11. март 1987, 8). У наставку суђења, саслушано је 56 сведока који су углавном порицали наводе оптужнице – да је Јусуф вршио насиље над породицом Пешић. Сведок Миладин Поповић, тадашњи Општински јавни тужилац, изјавио је да је Јусуф малтретирао породицу Пешић и да та породица није имала ни заштиту органа безбедности, па ни ваљану помоћ правосудних органа. Навео је и да је земља продата практично у „бесцење”, јер је њена вредност знатно била већа. Веселин Његовић, бивши заменик секретара ОК СК Дечана, изјавио је да је Јусуф због притиска над породицом Пешић био искључен из СК и да је иницијатива за куповину земље потекла управо од Сахита М. Чекаја, тадашњег председника општине Дечани, али и осталих руководиоца друштвено-политичких организација, који су и учествовали у потписивању купопродајног уговора. Оптужени Јусуф признао је на суђењу да није имао намеру да купује ову земљу, јер је то његова бабовина која му је одузета 1922. године и тада додељена породици Пешић, иако је изгубио сваки спор који је водио због ове земље. Уговор о купопродаји, поред горе наведених функционера, потписали су и Обрад Милинић, секретар Комисије за представке и предлоге САП Косова, Бранко Вукмировић, шеф катастра и још неколико људи. („Купци”, *Политика*, 12. март 1987, 10; В. Симоновић, „Земљу крчили функционери”, *Политика*, 12. март 1987, 10). У Окружном суду у Пећи настављено је суђење 30. марта 1987. године Јусуфу Хасанају. Он се теретио да је вршио насиље над породицом Станице Пешић, на тај начин што је узурпирао њену имовину од 8,5 хектара земље. На суђењу је Јусуф Вишај, тадашњи начелник СУП-а Дечана, навео да је Хасанај чинио насиље над породицом Пешић и за то био осуђиван. И сведок Божидар Милатовић је изјавио да се Хасанај понашао на имању Пешића као да је то његова бабовина. Речено је на суђењу и да се Станица Пешић жалила на насиље које трпи покрајинској комисији за представке. Како би се избегли већи проблеми, умешали су се сви релевантни органи у покрајини. Обрад Милинић је навео у свом сведочењу: „Знам да Станица Пешић није била сагласна са продајом земље, а ми смо је убеђивали и молили да то учини”. (В. Симоновић, „И куповина и продаја под притиском”, *Политика*, 31. март 1987, 8).

породица.⁸⁷¹ Други случај добио је и судски епилог.⁸⁷² Зато што су суђења открила први пут случај куповине српске и црногорске земље друштвеним средствима на рачун узурпатора албанске националности, оба суђења су снажно одјекнула у јавности.⁸⁷³ Јавност је била заинтересована и за средства којима су куповане српске куће.⁸⁷⁴ Тако је објављен текст да је Мат Касуми, шеф представништва „Центрокопа” из Загреба, купио и поклатио рођацима девет српских кућа, а кружила је информација да је, у ствари, у питању било 17 кућа!⁸⁷⁵ Убрзо је

871 У Окружном суду у Пећи настављено је 25. марта 1987. године суђење Бајраму Укхаџају (77) из Црнобрега код Дечана, који се налазио у притвору због изазивања расне, националне и верске мржње и раздора или нетрпељивости. Бајрам Укхаџија се теретио за узурпирање земље Душана и Момчила Ђуришића и насиља над породицом Васе Лазаревића, зета Ђуришића, који је живео на њиховом имању. Док се Васо Лазаревић 16. јуна 1973. године налазио ван села са породицом, Укхаџији су на брзину, уз помоћ сељана, саградили два станбена објекта и један бунар и бесправно заузели имање. Лазаревићи су морали под принудом да се иселе у Бело Поље код Пећи. На претресу сведоци нису негирали да су Укхаџаји бесправно саградили објекте и да је било директног притиска. Миладин Поповић, тадашњи Општински јавни тужилац изјавио је: „Ми смо предузели све да се поруше бесправно подигнути објекти на имању Ђуришића, на којем је живела породица Лазаревић, али то није учињено. Земља коју су поседовали Ђуришићи била је некад власништво манастира Високи Дечани, а додељена им је по основу чипчијског права, а на основу пресуде Вишег аграрног суда у Скопљу (1912. године)”. Кадри Кастрати, тадашњи председник Општинског већа Савеза синдиката, навео је да му је било познато да се Васо Лазаревић са породицом жалио на насиље Укхаџаја општинским и покрајинским структурама. Слободан Радовић, тадашњи судија Општинског суда за извршења, навео је да се судско решење о рушењу бесправно подигнутих објеката није могло извршити, иако је механизација била спремна, зато што није било радне снаге која би из објеката изнела ствари породице Укхаџај! На суђењу се чуло да је Укхаџају исплаћено 20 милиона старих динара и да су потицали од покрајинског секретаријата за финансије. Веселин Недовић, тадашњи заменик секретара ОК СК: „Права истина зашто бесправно подигнути објекти нису порушени је та што је тадашњи председник Скупштине општине Сахит М. Текај био у договору са покрајинским структурама око обезбеђивања средстава за куповину земље. Договорили смо се да исплатимо цену од 40 милиона старих динара Душану Ђуришићу, али је он тражио више. Ми му то нисмо дали”. На питање судије да ли је било притисака да се имање прода, Недовић је изјавио: „То је сувишно питање, ако се зна да ниједан Србин и Црногорац није продао своју земљу по реалној цени”. Сведок Незир Реџевић је изјавио да није тачно да су Ђуришићи били против продаје имања. Сви сведоци албанске националности наводили су да је Ђуришићима исплаћена реална цена за имање. (В. Симоновић, „Крчма новца уз »благослов« власти”, *Политика*, 26. март 1987, 14).

872 Окружни суд у Пећи је 15. маја 1987. године осудио Бајрама (77) и Мухамета (43) Укхаџају на шест и пет година затвора, јер су од 1962. до 1972. године константно вршили насиље над породицом Васе Лазаревића. Суд је утврдио да је на седници Председништва Скупштине САП Косова која је одржана 14. јуна 1973. године затражен новац за куповину имања Душана и Момчила Ђуришића за рачун браће Укхаџај, као и новац за куповину имања покојне Станице Пешић за рачун Јусуфа Хасанија. Такав предлог су прихватили Скупштина и ИВ САП Косова. (В. С., „Затвор за браћу Укхаџај”, *Политика*, 16. мај 1987, 8).

873 Опширније о томе видети: Веселин Симоновић, „Земљу крчмили функционери”, *Политика*, 26. мај 1987, 9. Окружни суд у Пећи поништио је уговор 25. марта 1988. године о купопродаји имања између Душана и Момчила Ђуришића из села Прапаћане и Бајрама Укхаџаја из Доњег Црнобрега у дечанској општини. Спорни уговор је потписан 1973. године под притиском и принудом, а кумовали су му општински и правосудни органи покрајине. Суд је обавезао Бајрама Укхаџаја да у року од 15 дана врати хектар и 69 ари земље породици Ђуришић. („Поништена купопродаја под притиском”, *Политика*, 26. март 1988, 16).

874 Током 1988. године, *Политика* је објавила интересантан чланак да је према писању америчких и западноевропских листова постојала веза између албанских трговаца дрогом и догађаја у покрајини, као и да су тим новцем купована српска имања у покрајини. (Славољуб Качаревић, Иван Радовановић, „Новцем од шверца дроге купована српска имања на Косову”, *Политика*, 9. новембар 1988, 9).

875 С. Ж., Ђ. В., „Српске куће на поклон”, *Политика*, 19. мај 1987, 8; С. Жикић, „Јаке везе мета Касумија”, *Политика*, 20. мај 1987, 8.

против Мета Касумија и његових помоћника поднета кривична пријава под сумњом да су организовано куповали имања лица српске и црногорске националности.⁸⁷⁶

Према подацима које је навео Драгољуб Ћосић, секретар ИВ Скупштине СР Србије, у 1986. години забележена су 382 физичка напада на припаднике српске и црногорске националности што је два и по пута било више него годину раније.⁸⁷⁷ Почетком априла 1987. године, стање јавног реда и мира у покрајини било је сложено, а због деловања албанског националног покрета и даље је био изражен осећај несигурности грађана српске и црногорске националности.⁸⁷⁸ Стање је постало сложеније крајем априла 1987. године, односно после посете Слободана Милошевића покрајини и његове чувене изјаве „нико не сме да вас бије”, изречене у Косову Пољу.⁸⁷⁹ Уместо да његова посета Косову Пољу смири набујале страсти, она их је још више подстакла, пре свега, захваљујући средствима јавног информисања. На то упућује податак да је у другој половини 1987. године дошло до енормног пораста броја предмета у којима су странке мешовите националности, и то оних који су се односили на прекршаје из области јавног реда и мира са политичким обележјима.⁸⁸⁰

Негодовање, узнемирење и огорчење грађана изазвала је 18. маја 1987. године у Титовој Митровици вест о силовању 35-огодишње чистачице српске националности на одељењу болнице у овом граду. Према њеним тврдњама, њу су силовала двојица непознатих људи који су причали на албанском језику, при том је претукли и нанели јој тешке телесне повреде.⁸⁸¹ Међутим, касније се испоставило да су за злочин била одговорна два лица српске националности.⁸⁸²

Неколико објављених текстова у средствима јавног информисања, од краја маја до новембра 1987. године, створили су неповерење грађана према лекарима и укупној здравственој

876 С. Жикић, „Нова пријава због куповања српских имања”, *Политика*, 23. мај 1987, 6.

877 З. Р., „Нови закључци о Косову”, *Политика*, 5. мај 1987, 6.

878 „Социјални карактер обустава рада”, *Политика*, 8. април 1987, 8.

879 Опширније о томе видети: Коста Николић, „Нико не сме да вас бије”: Слободан Милошевић у Косову Пољу 24-25. април 1987: историја и мит, Београд 2006.

880 На седници ИВ Скупштине СР Србије која је одржана 25. априла 1988. године оцењено је да су у другом полугодишту 1987. године општински и окружни судови у покрајини били неажурни. Стање је било боље, када су у питању били спорови у којима су странке различите националности, али и даље незадовољавајуће. У овом периоду забележена су 592 кривична дела у покрајини, којима је оштећен припадник друге националности. Међу њима, најбројнија су била дела против имовине, а било је 46 дела насиља којима су угрожене слободе и права грађана припадника друге националности и 43 дела којима је изазвана национална, расна и верска мржња. Од 674 извршилаца, 560 су били лица албанске националности и 100 лица српске и црногорске. Од 635 оштећених, 524 лица су били припадници српске и црногорске националности. (Б. Чпајак, „Слаба ажурност судова на Косову”, *Политика*, 26. април 1988, 8).

881 Д. Мркић, „После батина – силовање”, *Политика*, 20. мај 1987, 10.

882 Д. М., „Притворена браћа напасници”, *Политика*, 22. мај 1987, 11.

заштити у покрајини. Непосредан узрок била је вест да је Општинско јавно тужилаштво у Приштини поднело захтев за спровођење истраге поводом неколико смрти на Гинеколошко- акушерској клиници (ГАК) у Приштини, због чега су жене српске националности све више избегавале да се на њој порађају и лече. Конкретан повод за покретање истраге била је смрт Весне Стојановић (25) из Обилића која је на порођај примљена у нормалном стању, а после порођаја умрла под неразјашњеним околностима. Обзиром да ово није била прва смрт жена српске националности, тужилаштво је затражило од истражних органа да се позабаве и другим случајевима. Истражне радње нису покренуте на основу кривичне пријаве, већ „по сазнању”. Општински јавни тужилац сматрао је да се по дотадашњим подацима могло наслутити да се ту радило о тешким пропустима медицинског особља који се могу оквалификовати као кривично дело.⁸⁸³ Потом је објављен чланак о утврђивању околности под којима су две пацијенткиње српске националности, Весна Стојановић из Обилића и Велика Савић из Урошевца, преминуле у ГАК-у Приштина. Тај текст је скретао пажњу да су под неразјашњеним околностима преминуле и три жене албанске националности, али да породице нису поднеле кривичне пријаве. Иначе, о ГАК-у у Приштини расправљало се још у време идејно-политичке диференцијације 1981. године када су провераване приче о тадашњем директору Сехадети Мекули. За њу се у јавности тврдило да није желела да порађа жене српске националности, а да је албанским женама говорила како је потребно да рађају што више деце. Чак се говорило да је децу жена српске националности неким својим поступцима чинила инвалидима! Ове приче нису никада потврђене, али је она смењена са места директора ГАК-а у Приштини.⁸⁸⁴ Због оваквих информација у средствима јавног информисања, бојазан се увукла у људе, па су се жене српске националности све више одлучивале на порођаје ван покрајине.⁸⁸⁵ Док су новинари закључивали да се са истрагом одуговлачило, др Ахмети Џемал, директор ГАК-а у Приштини, сматрао је да је случај смрти две српске труднице исполитизован, јер је то био први пут да су умрле труднице српске националности на клиници.⁸⁸⁶ Да је у здравственим институцијама стање било алармантно и да су људи све више тражили лекарске интервенције ван покрајине потврђено је на седници

883 „Неколико смртних случајева повод за истрагу”, *Политика*, 28. мај 1987, 8.

884 З. З., „Исти проблем још од 1981.”, *Политика*, 29. мај 1987, 10.

885 Као један од доказа, аутор докторске дисертације сведочи да се његова мајка породила септембра 1981. године ван покрајине, јер је у породици постојао страх од порођаја у косовским породилиштима. Такође, аутор сведочи да је велики број његових познаника и пријатеља такође те, 1981. године, рођен ван покрајине. Углавном у Скопљу.

886 Снежана Милошевић, „Истрага је у току”, *Политика*, 19. јул 1987, 10.

Председништва САП Косова која је одржана 2. новембра 1987. године. Због тога се позивало на хитно спровођење идејно-политичке диференцијације у здравству.⁸⁸⁷

Један случај вандалске крађе у Урошевцу узнемирио је мештане ове општине јула 1987. године. Наиме, три лица албанске националности су притворена, јер се сумњало да су опљачкали кућу Ненада Алексића.⁸⁸⁸ Ова крађа доводила се у везу са учешћем Ненада Алексића на свим зборовима који су одржавани у Косову Пољу. Породица Алексић била је угледна и бројна, па се спекулисало да је штета намерно учињена како би се иселила из покрајине односно да је била један вид притиска.⁸⁸⁹ Велики немир се није смиривао у граду, а због револта који су исказивали његови суседи и пријатељи, свих националности, због спорости истраге, Ненад Алексић је упутио телеграме савезном, републичком и покрајинском СУП-у у којима је навео: „Предузмите иницијативу у случају паљевине и пљачке, јер се народ окупља и ствари се компликују због несигурности”.⁸⁹⁰ Узнемирење урошевачких мештана није престајало, јер је после 25 дана опет покушана провала у кућу породице Алексић.⁸⁹¹

Средином јула 1987. године, око 300 мештана села Прилужја у општини Вучитрн, спонтано се окупило ради исказивања незадовољства због најгрубљег вида притиска која су 13. јула 1987. године извршила браћа Рама, који су посекали засађена стабла на имању браће Станковић.⁸⁹² Још већи протестни збор одржан је у Клини крајем јула 1987. године. На њему се окупило око 5.000 лица српске и црногорске националности, а повод је био насртај Али Хотија у центру Клине на 13-огодишњу девојчицу српске националности. Напасник је приведен, а напад је окарактерисан као непријатељски акт. На овом збору су грађани упутили захтев за смењивање општинских функционера и кадрова у покрајини, а присутнима се обратио Момчило Баљак, члан Председништва ЦК СК Србије: „Имате пуно право да нас критикујете због спорости у решавању проблема, као и притисака да се исељавате, које свакодневно доживљавате”.⁸⁹³ Поред великог огорчења грађана, овај инцидент утицао је на захлађење међунационалних односа у целој покрајини.⁸⁹⁴ Инцидент је имао озбиљну политичку тежину и утицао је на ионако тешку и

887 З. П., „Зашто пацијенти заобилазе приштинске клинике”, *Јединство*, 4. новембар 1987, 3. З. Зејнели, „Однос према пацијенту”, *Политика*, 14. новембар 1987, 15; М. Вујовић, „Људи незадовољни радом органа управе”, *Политика*, 3. новембар 1987, 1.

888 „Вандалска крађа у Урошевцу”, *Политика*, 8. јул 1987, 12.

889 З. З., „Осумњичени пуштени из притвора”, *Политика*, 9. јул 1987, 8.

890 Т. Нешић – З. Зејнели, „Подгрејавање немира”, *Политика*, 10. јул 1987, 11.

891 М. Вујовић, „Коме сметају Алексићи”, *Политика*, 30. јул 1987, 10.

892 Д. Марић, „Протест због напада на браћу”, *Политика*, 17. јул 1987, 9; Љ. Кнежевић, „Спор због врбе”, *Политика*, 18. јул 1987, 7.

893 Д. Марић, М. Вујовић, „Дрска провокација”, *Политика*, 27. јул 1987, 9.

894 „Непријатељско дело с националистичких позиција”, *Политика*, 28. јул 1987, 6.

сложену ситуацију у покрајини, подстицао је психозу несигурности у заједнички живот свих националности и отежавао заустављање иселјавања.⁸⁹⁵

Протестни збор грађана одржан је 10. августа 1987. године у Добреву због пожара који је избио на православном гробљу. Овај збор је карактеристичан, јер је на њему дошло до националне подвојености. У овом селу је одржан протестни збор и 13. августа 1987. године, а повод је био што је дан раније седамнаестогодишњи Имер Шаља без икаквог разлога ударио циглом по глави једанаестогодишњег Николу Кисића и тешко га повредио. Око 200 грађана српске националности окупило се како би изразили револт због овог случаја. Окупљеним грађанима обратио се Момчило Трајковић, извршни секретар ОК СК Приштине, који је нагласио да је експес указивао да је опште стање у покрајини веома тешко: „Зато најоштрије морамо тражити од власти да стану на пут свему што се догађа. Непријатељ не мирује већ се отворено и дрско супротставља свим акцијама комуниста”.⁸⁹⁶ На овом збору су грађани изrekli много оптужби на нерад надлежних органа и тврдили да у многим институцијама идејно-политичка диференцијација није ни започела. Оцењено је да су албански „национализам и сепаратизам” појачали своје деловање после 9. седнице ЦК СКЈ о Косову, супротстављајући се донетим закључцима. У прилог томе је наведено и тридесетак покушаја силовања, насртаја, провокација, паљевина на штету лица српске националности. Грађани су захтевали да се одржи нови збор и да на њему присуствују највиши функционери СР Србије и СФРЈ, како би их уверили да не желе да оду из покрајине, већ да мирно живе у миру и слободи са албанским грађанима.

И мештани српског села Клокот код Гњилана били су забринути, јер је један мештанин српске националности нападнут од лица албанске националности из села Радивојца, а неколико дана раније порушен је и сломљен надгробни споменик Петра Стојановића. Додатну забринутост у Клокоту изазвало је понашање албанских сватова дан после протестног збора у Косову Пољу, јер су дефиловали кроз село са албанском заставом, што је схваћено као провокација. ОК СК Витине осудио је овакав поступак албанских сватова из села Житиња.⁸⁹⁷ После сватовске провокације улицама Клокота, овај експес окарактерисан је као смишљена националистичка провокација и због тога је Општински суд за прекршаје у Витини казнио са 60 дана затвора Беџира Беџирија, чији су сватови крстарили споредним улицама Клокота.⁸⁹⁸

895 Д. Марић, „Осуда злодела, одбрана руководства”, *Политика*, 29. јул 1987, 11.

896 М. Вуковић, „Протестни збор у селу”, *Политика*, 14. август 1987, 9; Д. Мркић, „Циглом ударио дечака по глави”, *Политика*, 14. август 1987, 9.

897 П. Ђекић, „Неки чудни сватови”, *Политика*, 18. август 1987, 9.

898 П. Ђ., „Беџиру Беџирију 60 дана затвора”, *Политика*, 21. август 1987, 12.

Обзиром да је створена напета ситуација, Председништво ПК СК Косова позвало је средином августа 1987. године све грађане албанске националности да непосредно, у свакој средини, спречавају било какав ексцес посебно и пре свега оне на припаднике других националности, јер је то оптерећивало политичку климу и девалвирало активности за стабилизацију стања, а пропагандно се издашно користило за стварање антиалбанског расположења. Са друге стране, Председништво ПК СК Косова је позвало и све грађане српске и црногорске националности да не дозволе „српским националистима и другим деструктивним снагама” да злоупотребе поједине ексцесе за подстицање грађана на нелегална зборовања на основу националне подвојености.⁸⁹⁹

Српска јавност је све време била оптерећена и злочинима из прошлости. Поједини такви случајеви узнемиравали су јавност. Крајем августа 1987. године, Стане Доланц је узнемирио јавност својом изјавом поводом случаја Ђорђа Мартиновића. Он је у интервјуу загребачкој ревији *Данас*, а коју је пренео 28. августа 1987. године београдски *Интервју*, изјавио: „Случај Мартиновић чисти је криминалистички случај који су завршили криминалистички органи у Покрајини, Републици и Федерацији, са једнаком оцјеном – да је то учинио сам!”.⁹⁰⁰ Случај Мартиновић био је завршен оваквом изјавом тадашњег секретара унутрашњих послова СФРЈ.

Крајем августа 1987. године средства јавног информисања известила су о неколико инцидената који су се догодили у покрајини.⁹⁰¹ Позорност је привукла вест да је дошло до туче у ноћи 27/28. августа 1987. године између деце српске и муслиманске националности из Драгојевца и Дубраве код Истока и да су се мештани српске и црногорске националности због тога окупили на збору у Дубрави. Бајрам Сељани, председник Председништва САП Косова, за

899 „Не дозволити било какав испад”, *Политика*, 19. август 1987, 1.

900 „Odmotava se kosovsko klupko”, *Intervju*, br. 163, 28. avgust 1987, 12. Батрић Јовановић је реаговао на ову изјаву Станета Доланца. У тексту је цитирао сва четири налаза судско-медицинских вештака и указао да јавности нису презентована ова вештачења и да „чим се нешто крије – онда ту ствари нијесу чисте... Исти органи, који су издали монтирано (по сопственом признању) саопштење од 7. маја 1985. објавили су десет мјесеци касније да 'нема доказа' да су Мартиновића унаказила друга лица и тиме 'ставили тачку' на случај Мартиновић. Тако је опасно компромитован правни систем и правна сигурност грађанина у нашој земљи”. (Батрић Јовановић, „Друкчије мишљење стручњака”, *Политика*, 27. август 1987, 20).

901 У Пећи је 23. августа 1987. године у дворишту школе, Мухамет Девели (18) напао ножем вршњака Горана Дешовића и нанео му лакше телесне повреде. На самом улазу у село Варош код Урошевца 24. августа 1987. године, непознато лице напало је девојку српске националности. Она је успела да се отргне из загрљаја нападача, дозивајући у помоћ. (З. К., „Дрски напад у подне”, *Политика*, 26. август 1987, 11; „Ножем на вршњака”, *Политика*, 26. август 1987, 11). Напад на Горана Дешовића 23. августа 1987. године окарактерисан је као непријатељски акт срачунаг на узнемирење српског и црногорског народа. (В. С., „Силеција се зове Мехмет Деволи”, *Политика*, 28. август 1987, 12). Такође, малолетник који је напао девојку српске националности у селу Варош је ухваћен. Реч је о С. Х. (14) албанске националности. („Ухваћен малолетни напасник”, *Политика*, 28. август 1987, 12).

овај случај је окривио општинско руководство.⁹⁰² Био је то међунационални конфликт, али без националистичке позадине. Ипак, због изречених благих казни у овом случају, одржан је 3. септембра 1987. године нови протестни збор од око 5.000 људи у Драгојевцу, а на коме је говорио и Зоран Анђелковић, члан Председништва ЦК СК Србије.⁹⁰³

Највећу пажњу целокупне југословенске јавности привукла је вест о злочину у параћинској касарни када је војник Азиз Кељменди убио четворицу војника на спавању, а неколико њих ранио.⁹⁰⁴ Званична верзија овог случаја тврди да је приликом потере војне полиције за њим, он извршио самоубиство. Злочин је извршен 3. септембра 1987. године и узнемирио је југословенску јавност обзиром да су неки од убијених војника били из других република.⁹⁰⁵ Резултати истраге су саопштени већ 4. септембра 1987. године: „Анализиран је поступак органа унутрашње службе и страже у касарни. Реаговање страже је могло бити и другачије, али се ни у којој варијанти није могло избећи крвопролиће, с обзиром на испољену решеност убице. Убица је своје поступке очито раније планирао, разрадио и у врло кратком времену извршио”.⁹⁰⁶ Лист *Политика* је на насловној страни објавила фотографије шесторице рањених војника. *Рилиндија* је злочин оквалификовала као „свирепост и непријатељство” и указала да је отежао атмосферу међунационалних односа и међусобног поверења.⁹⁰⁷ Злочин је велики одјек имао посебно у покрајини, јер је извршилац било лице албанске националности, а убијена су два лица муслиманске и по једно лице хрватске и српске националности. У ровитој и деликатној ситуацији злочин је изазвао пораст напетости и допринео огорчењу и забринутости. Радио Приштина је на сва три језика из сата у сат преносила информације о овом масакру.⁹⁰⁸ Сам злочин је био тежак ударац за напоре који су се спроводили за сређивање стања у покрајини. Злочин је повезиван са деловањем албанског националног покрета и као део непријатељске стратегије. Злочин је у свим јавним гласилима у СФРЈ доживљен као „пуцањ у Југославију”. Већина дневних и недељних листова објавила је и прва реаговања на злочин. У наредним данима преносили су се нови детаљи, опсежнија реаговања, извештаји са комеморација, фотографије, садржаји телеграма саучешћа упућених породицама преминулих младића, исповести њихових најближих, информације о рањеним војницима, итд. Свакако, најдраматичнији одјек злочина је

902 „Затајили најодговорнији”, *Јединство*, 2. септембар 1987, 1.

903 Д. Мркић, З. Зејнели, „Бура негодовања због благих казни”, *Политика*, 4. септембар 1987, 9.

904 „Убијена четири и рањено пет војника”, *Јединство*, 4. септембар 1987, 1.

905 „Кељменди пуцао у Југославију”, *Политика*, 4. септембар 1987, 1.

906 Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918 – 1988, Tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1988, 1309.

907 Hilmi Syla, „Mizori i Armiqësi”, *Rilindja*, 4. IX. 1987, 6.

908 „Одјеци на Косову”, *Политика*, 4. септембар 1987, 5.

био у покрајини. Злочин је неминовно створио антиалбанско расположење, што је видљиво по разбијању излога 6. септембра 1987. године на двома посластичарницама у Параћину чији су власници били лица албанске националности.⁹⁰⁹ Органи и организације су у својим саопштењима у покрајини изјављивали да злочин неће утицати на акцију која се водила за стабилизацију стања, али то није била истина. Талас антиалбанског расположења захватио је СР Србију. Излози су разбијани власницима албанске националности у Ваљеву, Лесковцу, Београду, Пожаревцу и другим местима. Због тога је на седници Председништва ЦК СК Србије осуђено свако малтретирање грађана албанске националности које се догађало у неким местима у СР Србији и оцењено да се мржња и шовинизам неће искоренити мржњом и шовинизмом.⁹¹⁰ Војни тужилац у Нишу подигао је 10. децембра 1987. године оптужницу против шесторице војника албанске националности који су, наводно, помогли Азизу Кељмендију у припреми злочина у параћинској касарни, као и у бегству после тога. Врховни војни суд у Београду поштрио је казне окривљенима у случају злочина који се догодио у касарни у Параћину. У образложењу пресуде је наведено: „Азиз Кељменди и други учени су и научени да мрзе, уместо да воле. Они који су их васпитавали и усмеравали, учили су их национализму”.⁹¹¹ Азиз Кељменди је у пресуди етикетиран као „националистички злочинац”, а „осуђен” је да је дело извршио из непријатељских побуда против СФРЈ и то само зато што су убијени војници били припадници других националности. Иако су резултати истраге показали да је убица био у лошим односима са неким од убијених, у јавности је указивано да је убица нарочиту мржњу испољавао према лицима српске и црногорске националности и да је предлагао акције да се оствари етнички чисто Косово-република!⁹¹² После злочина у Параћину, убрзо су средства јавног информисања известила о још два напада на војнике ЈНА у покрајини.⁹¹³ И албански национални покрет се оглашавао: у највећој станбеној згради у Пећи осванули су 16. септембра 1987. године леци солидарности и подршке са извршиоцем масакра у Параћину.⁹¹⁴

909 „Разбијени излози на посластичарницама”, *Политика*, 7. септембар 1987, 6.

910 „Мржња и шовинизам се неће искоренити мржњом и шовинизмом”, *Политика*, 11. септембар 1987, 1.

911 Тихомир Нешић, „Поштрене казне помагачима у параћинском злочину”, *Политика*, 8. мај 1988, 6.

912 Исто.

913 Лице албанске националности је 9. септембра 1987. године каменицама гађало стражара војне касарне у Таковици, што је оцењено као акт уперен против ЈНА. (Н. Морина, „Најоштрије осуђен напад на стражара касарне”, *Политика*, 16. септембар 1987, 9). Војник Душко Мијатовић физички је нападнут у Гњилану на кућном прагу док је био на ванредном одсуству. Напад је оцењен као непријатељско дело уперено против братства и јединства и ЈНА. (П. Ђекић, „Непријатељско дело”, *Јединство*, 23. септембар 1987, 3).

914 Р. М., „Непријатељски леци”, *Јединство*, 17. септембар 1987, 8.

Злочин у Параћину био је преломница у много чему. Пре свега је злочин потресао целу СФРЈ и створио снажно антиалбанско расположење. Злочин је био тежак ударац и за ЈНА, због великог угледа који је уживала у СФРЈ. И пре почетка истраге, за злочинца се тврдило да је дело извршио подстакнут мржњом према ЈНА и СФРЈ. Злочин је постао снажан аргумент ставовима о увођењу цивилног служења војног рока у ЈНА. Ни дневни лист *Политика* није био исти пре и после злочина у Параћину. У овом листу се могло наћи антикомунистичких и националистичких текстова, али је злочин у Параћину подстакао више ове потоње. Неуобичајено велики простор је *Политика* дала овом злочину. Живана Олбина, председник Издавачког савета листа *Политика*, поднела је оставку, јер нису подржане њене оцене у савету да је у овом листу било националистичких текстова и оних који су били на граници национализма. Исто је тврдио и Иван Стојановић.⁹¹⁵ Ипак, најзначајнија последица злочина извршеног у Параћину била је политичка: погоршање опште ситуације у СФРЈ. Убрзо је пред телевизијским камерама одржана 23/24. септембра 1987. године 8. седница ЦК СК Србије, па су се због тога појавиле бројне завере око параћинског злочина. Почетне спекулације, потоње гласине и сумње у исправност мотива убице, створиле су више истина, па и ону да је цео злочин исконструисан, а у коју данас верује албанска јавност. Свакако, злочин у Параћину екстремизовао је јавно мњење у СР Србији. Та промена је видљива по томе што се отвореније и више писало о проблемима српског и црногорског становништва у покрајини. У средствима јавног информисања генерализације и претеривања било је и ранијих година, али су од злочина извршеног у Параћину постале очевидније. Параћински злочин ојачао је позицију Слободана Милошевића у партијској борби и одлучујуће деловао на промену јавног мњења у СР Србији.⁹¹⁶ Сам злочин није имао антисрпску позадину, али му је српска штампа дала велики публицитет и створила антиалбанско расположење.⁹¹⁷

После злочина у Параћину, у средишту пажње јавности дошло је село Прекале, смештено у општини Исток. У њему је 30. септембра 1987. године одржан састанак подружнице ССРН, а повод је био напад на српску породицу Петровић из овог села. Међутим, скуп су убрзо напустили сви мештани српске и црногорске националности, осим једног старијег човека, изражавајући незадовољство опортунистичким понашањем комшија албанске националности, јер су исмевали и ниподаштавали напад.⁹¹⁸ На тај начин је у овом селу дошло до националне

915 Р. Петровић, Р. Лазаревић, „Политика је увек била и сада је сведок времена”, *Политика*, 15. септембар 1987, 11.

916 Ivan Stambolić, *Put u bespuće: odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića*, Beograd 1995, 181.

917 К. Николић, С. Цветковић, *н. д.*, 163.

918 „Састанак подружнице ССРН”, *Политика*, 1. октобар 1987, 8.

подвојености. Због све жешћих напада албанских екстремиста на имовину и личну безбедност житеља српске и црногорске националности, у Прекалама је одржан 1. октобра 1987. године протестни збор. На скупу су изречени бројни неприхватљиви ставови и оцене, али их је *Политика* прећутала.⁹¹⁹ У овом селу је у протекла три месеца било 11 инцидената, а од тога је пет пута нападнута породица Петровић. Међуљудски и међунационални односи у овом селу били су веома лоши.⁹²⁰ Како се ствари не би заоштриле, подружница ССРН Прекала донела је једногласну одлуку да изолује две албанске породице због напада на породицу Петровић. Такође, грађани албанске националности дали су чврсто обећање да више никада неће бити насртаја на комшије српске националности.⁹²¹ Међутим, фотографија која је настала 2. септембра 1988. године у Прекалу, на којој се види жена са децом и окаченом пушком на рамену и која је објављена у средствима јавног информисања, снажно је узнемирила јавност.⁹²²

После Прекала, јавност су узнемиравали други случајеви на које се гледало као притисак. Породици Поповић из села Лођана у општини Дечане упућено је писмо и порука: „Смрт Србима”.⁹²³ Док је била у тоалет кабинџи, у ОШ „Вук Караџић” у Приштини, нападнута је ученица српске националности, од једног ученика албанске. Комитет за ОНО и ДСЗ констатовао је да је ово био тежак напад на међунационалне односе какав до тада није забележен у овој школи. Мајка нападнуге девојчице тврдила је да је то био већ трећи напад на њену кћи и да јој више неће дозволити да иде у школу.⁹²⁴ Потом је у Прилуђју, 21. октобра 1987. године, група албанских ученика напала ножевима групу српских ученика. Због тога је организован протестни

919 Центар ПК СК Косова за информисање и пропаганду огласио се поводом извештаја са збора у Прекалама који је *Политика* објавила 3. октобра 1987. године у чланку под насловом „Моћ ага и бегова”. Центар је наводио да у тексту нису наведени бројни неприхватљиви тонови и дискусије који су се чули на збору и да је *Политика* пропустила да наведе да су појединци захтевали да се стање у покрајини „решџ оружјем”, да „за Србе нема слободе одкад нема Ранковића”, да се тражио нови „Шпанац”, да је величан Милан Недић коме треба „одати признање”, итд. Скретана је пажња да су се говори на збору завршавали на позив за колективно иселјавање да би се „вратили наоружани до зуба”. *Политика* је потом признала да је спорни извештај у Прекалама био непотпун. („Нису наведени бројни неприхватљиви тонови и дискусије”, *Политика*, 7. октобар 1987, 6).

920 Душан Мркић, „Критика неодлучног руководства”, *Политика*, 2. октобар 1987, 10.

921 „Изоловане породице Алијај и Незирај”, *Политика*, 2. октобар 1987, 11.

922 Фотографију је снимџо новинар Миољуб Јелесијевић и објављена је у 18 листова и часописа у свету. Добила је назив „Мајка из Прекала”. Јавности је један детаљ – окачена пушка о рамену – говорио све о животу српског и црногорског становништва у покрајини и њиховом страху за безбедност. Међутим, неколико година касније испоставило се да је фотографија настала тако што је новинар узео пушку од једног лица српске националности и дао жени да је окачи на раме како би је фотографисао. Видети: Д. Чварковић, „Како је настала тужна слика”, *Политика*, 9. јануар 1989, 7; Мирко Чупић, „Зашто Франц Шетинц жели да ме ућутка”, *Политика*, 5. октобар 1988, 16; Вељко Губерина, „Оставка Шетинца мора пробудити савест оних које народ критикује и којима је оспорио право да га представља”, *Политика*, 1. октобар 1988, 12.

923 Зејнел Зејнели, „Ко је на конгрес историчара позвао Мухамеда Пиракуа”, *Политика*, 4. октобар 1987, 7.

924 З. Стевић, „Нападнута девојчица”, *Јединство*, 13. октобар 1987, 8; Н. Бешевић, „Осуђен срамни чин”, *Јединство*, 14. октобар 1987, 6.

збор српских и црногорских мештана тражећи заштиту, а 312 ученика српске и црногорске националности ове школе наставило је бојкот наставе.⁹²⁵ Око 500 српских и црногорских мештана Прилужја, на састанку подружнице ССРН који је одржан 25. октобра 1987. године, затражило је безбедност за своју децу.⁹²⁶ Најављено је искључење из школе свих албанских ученика који су учествовали у наведеном нападу.⁹²⁷

Због бројних инцидената и политичко-безбедносног стања које се погоршавало, Председништво СФРЈ саопштило је 26. октобра 1987. године да је дан раније донета одлука да се у покрајину упути одред полиције СУП-а СФРЈ. У образложењу је наведено да је оцењено да постоји опасност да се већ погоршана политичко-безбедносна ситуација даље погорша и озбиљно наруши безбедност, а првенствено због деловања албанског и српског национализма.⁹²⁸ Напади на две жене српске националности у Урошевцу који су извршени крајем месеца, оправдавали су донету одлуку Председништва СФРЈ. Оба инцидента изазвала су узнемирење грађана и заштрили су ситуацију у урошевачкој општини у погледу међунационалних односа. Инциденти су окарактерисани као националистички насртаји.⁹²⁹

На лошу политичко-безбедносну ситуацију и заострене међунационалне односе у покрајини, упозоравало је Председништво СР Србије, на седници која је одржана 30. октобра 1987. године. У саопштењу овог форума је истакнуто: „Албански националисти и сепаратисти појачано настављају своју непријатељску активност, а стање створено њиховим агресивним деловањем вишеструко се опасно одражава на безбедносно стање у СР Србији. Притисци на Србе и Црногорце се настављају, као и њихово иселјавање из САП Косова. Акције албанских националиста и сепаратиста доводе до заостравања међунационалних односа, не само на Косову већ и шире, али и до појаве реваншизма и даљег самоорганизовања Срба и Црногораца на Косову, што може изазвати веома тешке последице, па и сукобе ширих размера”.⁹³⁰ Синан Хасани, члан Председништва СФРЈ, упозоравао је 7. новембра 1987. године на појачану делатност националиста „свих боја”. Албански националисти појачали су своју активност после 9. седнице ЦК СКЈ која је одржана 26. јуна 1987. године, али и српски националисти су све више компликовали ситуацију, чија је активност добијала полуилегалну организовану форму: „Разуме се да је све то створило крајње напету психозу у међунационалним односима, па је у том смислу

925 Љ. Кнежевић, „Албански ученици насрнули на српске”, *Политика*, 24. октобар 1987, 12.

926 „Безбедност за децу”, *Политика*, 26. октобар 1987, 7.

927 Љ. Кнежевић, „Казне за преступнике”, *Политика*, 27. октобар 1987, 12.

928 „Безбедносне мере на Косову”, *Јединство*, 26. октобар 1987, 1.

929 З. К., „Националистички насртаји”, *Политика*, 29. октобар 1987, 11.

930 „Албански сепаратисти појачали активност”, *Политика*, 31. октобар 1987, 5.

и донета одлука да се на територију САП Косова упути одред полиције ССУП (*СУП СФРЈ – прим. аутора*). Основна улога ове јединице је да помогне стабилизацију стања и да се мерама, које предузима СК, сузи простор за деловање непријатеља свих боја”.⁹³¹ После 9. седнице ЦК СКЈ, која се бавила проблемима у покрајини, извршен је већи број кривичних дела у појединим општинама, што је изазвало шире реаговање и окупљање грађана српске и црногорске националности.

Политичко-безбедносна ситуација у покрајини је после 9. седнице ЦК СКЈ постала бременитија различитим ексцесима. То је посебно дошло до изражаја током октобра, па се стање међунационалних односа у покрајини озбиљно заоштрило, уз претњу да и најмањи повод послужи за даља заоштравања са несагледивим безбедносним последицама на стање у покрајини и целој СФРЈ. Због тога је слање здруженог одреда полиције из СУП-а СФРЈ била превентивна мера, а он је требало да буде активиран само у случају великих нереда или због рушења уставног поретка. Колико је ситуација била тешка показују подаци да је у првих девет месеци 1987. године било укупно 324 насртаја на лица српске и црногорске националности. На појачано деловање албанског националног покрета после 9. седнице ЦК СКЈ указивао је податак да је само у јулу, августу и септембру забележено 199 напада!⁹³² Сви ти догађаји су имали утицаја и на политичко расположење у Београду. До 20. октобра 1987. године, у Београду је забележено 26 напада на имовину и лица албанске националности, док је у истом периоду 1986. године било 18 оваквих случајева.⁹³³

У другој половини новембра 1987. године средства јавног информисања известила су о неколико међунационалних инцидената која су се догодила у покрајини.⁹³⁴ Безбедносна

931 З. Зејнели, Ј. Костић, „Основна начела Устава остају непромењена”, *Политика*, 8. новембар 1987, 1.

932 З. Радисављевић, „Неповерење у покрајинске органе”, *Политика*, 19. новембар 1987, 12.

933 „Преступи који угрожавају братство и јединство”, *Политика*, 10. децембар 1987, 9.

934 У Вучитрну је, 16. новембра 1987. године, лице албанске националности физички напало Добривоја Вукмировића (23) из оближњег села Граца и том приликом му нанело тешке телесне повреде. Овај напад је осуђен и окарактерисан као непријатељски акт. (Љ. К., „Теже повређен Добривоје Вукмировић”, *Политика*, 20. новембар 1987, 12). У ноћи између 16. и 17. новембра 1987. године (уочи годишњице ослобођења Урошевца), у селу Софтовић, непозната лица „украсила” су ОШ „Милан Зећар” паролата „Косово република” и „Пустите нам другове”, које су биле дугачке 25 метара, а слова су била велика 60 центиметара. Иначе, у овој ОШ су поодавно били лоши међуљудски односи, а и раније је било непријатељских ексцеса. Такође, у Штимљу је 13. новембра 1987. године непознато лице насрнуло на жену М. Љ. (33) српске националности. (З. Костић, „Непријатељ не мирује”, *Политика*, 20. новембар 1987, 12). У Белом Пољу је одржан 17. новембра 1987. године протестни збор због покушаја Барјама Краснићија (44), ромске националности, да нападне девојчицу српске националности. Очевици су изјавили да је покушао да је силује, али да је у томе спречен. Међутим, права истина је да је изашао из шумарка и да је почео да позива девојчицу на неморалну радњу, па је она побегла. Комитет за ОНО и ДСЗ у Пећи осудио је овај догађај као непријатељски акт, који је, како је оцењено, био уперен „на разбијање братства, јединства и заједништва и против акције за стабилизацију стања у покрајини”. (З. З., „Грађани траже најоштрије мере”, *Политика*, 18. новембар 1987, 14). Абедин Садику насрнуо је 20. новембра 1987. године у Липљану на шеснаестогодишњу

ситуација у покрајини била је тешка, а међунационални односи прилично поремећени, а у неким срединама и даље захваћени. Слично је било стање и са међунационалним поверењем, односно неповерењем. За првих 10 месеци у 1987. години, извршена су 123 кривична дела између лица различитих националности, што је за 38 било више него претходне године, а 80% су били на штету лица српске и црногорске националности. На њихову штету била су и четири покушаја силовања и један покушај убиства. Било је и 600 прекршаја између лица различитих националности и то 420 на штету лица српске и црногорске националности, 109 на штету лица албанске, а остало на обострану штету.⁹³⁵ И током децембра 1987. године јавност је обавештавана о разним међунационалним инцидентима.⁹³⁶

У другој половини октобра 1987. године дошло је до масовних протеста жена српске и црногорске националности у покрајини, али и ван ње. Повод је била једна изјава Фадила Хоце која се тичала проблема силовања жена српске и црногорске националности у покрајини, а коју су средства јавног информисања злоупотребила односно погрешно пренела.⁹³⁷ Његова изјава

ученицу српске националности. Он је признао и да је 30. марта 1987. године насрнуо на седамнаестогодишњу малолетницу српске националности из Липљана. („У Липљану ухваћен Абедин Садику”, *Политика*, 24. новембар 1987, 10). Вест да су ученици поломили шест надгробних споменика на православном гробљу у селу Малишево код Гњилана и да су вандалски откривени десетак дана после тога. Вандали су били четворица ученика албанске националности од четвртог до осмог разреда основне школе. Споменици су порушени на дан када су биле задушнице. (П. Ђ., „Ученици поломили споменике на православном гробљу”, *Политика*, 26. новембар 1987, 12). Општински суд за прекршаје казнио је затвором од 30 дана Меду Омеровића, јер је гађао камењем гаражу и кућу Предрага Јовановића. Са 40 дана затвора кажњен је Хамдија Власалију, јер је у селу Лабљану код Приштине вређао и псовао „српску мајку” Нади Лекић, која је била у свом дворишту. Осуђен је и испад Милорада Младеновића из села Жегре код Гњилана, који је за време новембарских празника поцепао заставу албанске народности, па је кажњен са 30 дана затвора. (З. З., „Селе се и резервне старешине”, *Политика*, 5. децембар 1987, 15).

935 З. Зејнели, „Безбедносна ситуација на Косову је и даље тешка”, *Политика*, 10. децембар 1987, 13.

936 На основу кривичне пријаве урошевачког СУП-а, одређен је притвор Зећи Хотију (32) из Штимља, емигранту из НСР Албаније, због напада на Љ. Н. српске националности, коју је напао 13. новембра 1987. године. (З. К., „Напасник у притвору”, *Политика*, 11. децембар 1987, 10). У Општинском суду за прекршаје у Истоку, на 40 дана затвора осуђен је Имер Салија, јер је запретио Ђурђи Дубић да ће јој убити мужа уколико дође поново на његова врата и пријави пољску штету. (Зејнел Зејнели, „Разлике у тумачењу пароле »Хоћемо слободу«”, *Политика*, 15. децембар 1987, 12). Два лица албанске националности напала су ножем Ранка Лемпића из села Гојбуље код Вучитрна. Инцидент се догодио 11. децембра 1987. године у центру Вучитрна, у аутобусу „Косовотранса”. Четворица путника албанске националности спречили су крвопролиће, тако што су из аутобуса избацили двојицу нападача. Због овог међунационалног ексцеса, један нападач је кажњен затвором од 60 дана, а други са 40. (Љ. Кнежевић, „Ножем на путника у аутобусу”, *Политика*, 17. децембар 1987, 11). Вест да је у селу Беловцу код Подујева, 19. децембра 1987. године, у својој кући силована ментално оболела В. Н. (33) српске националности. Ово недело је извршио њен комшија Исмет Хисени (25). Он је побегао и био је ухапшен у Загребу. (М. В., „Силована у својој кући”, *Политика*, 23. децембар 1987, 11).

937 Повод за масовно окупљање жена у другој половини октобра 1987. године била је наводна изјава Фадила Хоце која је изречена приликом сусрета са резервним војним старешинама покрајине у Црнољеву 1986. године. *Политика* је објавила 10. септембра 1987. године да је изјавио: „... да би било боље да се толерантније односимо према неким појавама неморалног понашања у неким јавним кафанама, а нарочито у приватним, према девојкама које раде као конобарице, и које обично долазе са стране и које су склоне тим неморалним појавама. Можда би било боље одобрити такву појаву, јер ако некоме 'падне мрак на очи' боље да у тој ситуацији нађе могућност да лакше дође до женске у тим кафанама, него да буду жртве тих сексуалних манијака поштене девојке и жене и да нам тиме стварају политичке проблеме”. Међутим, *Политика* је 15. октобра 1987. године објавила мало измењену његову

произвела је реакцију и у научним круговима. Тако је о силовањима у покрајини, Зорица Мршевић тврдила, у свом чланку који је објављен у научном часопису *Правни живот*, да се радило о смишљеној акцији која је водила стварању несигурности грађана једне нације, затим довођења истих грађана у статус грађана „другог реда” услед слабе, неадекватне и неблаговремене заштите органа власти која је у тим случајевима надлежна за то.⁹³⁸ Обзиром да је изјава Фадила Хоце дата у узаврелој атмосфери, којом су жене српске и црногорске националности биле увређене на националној основи, Зорица Мршевић је затражила његову кривичну одговорност. Масовни протести жена били су у функцији притиска на федерално руководство које је требало да одлучује о одговорности Фадила Хоце.

Током 1987. и 1988. године укупна ситуација се стално оптерећивала међунационалним ексцесима, инцидентима и грубим нападима. Само у 1987. години, евидентирано је у покрајини 527 разних напада и притисака на лица српске и црногорске националности.⁹³⁹ Стање се наредне године погоршало. Само у првих седам месеци 1988. године регистрован је 401 ексцес са карактером напада на лица српске и црногорске националности, што је било више него претходне године у истом периоду.⁹⁴⁰

изјаву у којој се тврдило да је навео да: „...би требало у приватним кафанама на Косову дозволити да се жене из других крајева Југославије доведу и нека се иживљавају они појединци који силују жене друге народности. Албанке неће то да буду, а Српкиње и друге би то хтеле, и зашто да им то не дозволимо”. У појединим недељницима су се појављивале још неке верзије. Фадиљ Хоца је упутио демант, који је *Политика* објавила 18. октобра 1987. године, у коме је навео шта је тачно рекао: „... да се ово нељудско, примитивно, брутално и аморално понашање дешава шире у земљи, али да су за све нас на Косову забрињавајуће оне појаве напастовања Албанаца на припаднице српске и црногорске националности и да веома опасну жестину добијају они случајеви када се ради о малолетницима ... нису у питању искључиво националистичка оптерећења која воде до оваквих појава, већ се ради о патолошким узроцима, хтео сам да кажем да би један од узрока могла бити и сексуална фрустрација ... требало би да будемо толерантнији према неким либералнијим понашањима неких радница у приватним кафанама ... изричито сам рекао да су то раднице које у већини случајева нису из средине у којој раде, мислећи на средине као општине, а нисам говорио о њиховој националности, нити републичко-покрајинском пореклу ... нисам рекао нити сматрам аморалним жене једне националности, а уз то и да сматрам аморалним жене које раде у приватном угоститељству ... Сматрам да се грубе и зле интерпретације мојих речи и убацивање оних које нисам изговорио и нису у склопу мојих погледа на ствари, део широке антисоцијалистичке кампање, која није уперена само против моје личности и рада и која настоји мобилисати јавно мњење на тим позицијама”. („Да ли је изјава Фадила Хоце кривично дело”, *Политика*, 27. децембар 1987, 11; Z. Mršević, *n. d.*, стр. 1167 – 1174; „Дефинисање кривице Фадила Хоце”, *Политика*, 28. децембар 1987, 6).

938 Z. Mršević, *n. d.*; „Вређање жена на националистичкој основи”, *Политика*, 29. децембар 1987, 8.

939 „Нису нам потребни органи власти који не штите грађане”, *Политика*, 9. април 1988, 7.

940 „Појединци нису оправдали поверење”, *Политика*, 12. октобар 1988, 1. Октобра 1988. године усвојен је извештај Комисије секретара за унутрашње послове СФРЈ о увиду у рад СУП-а САП Косова у заштити права и слобода грађана српске и црногорске националности. Оцењено је у њему да, и поред до тада предузетих мера и активности покрајинског СУП-а, рад на праћењу, спречавању и сузбијању свих облика напада и угрожавања личне и имовинске сигурности српског и црногорског становништва није био на задовољавајућем нивоу. Комисија је у извештају навела и број кривичних дела извршених на штету лица српске и црногорске националности, у периоду од 1986. до половине 1988. године: два покушаја убиства, 130 разних напада на сигурност и физички интегритет, 89 насиља којима се угрожавају слобода и права припадника других народа, 10 кривичних дела из непријатељских побуда, у 29 случајева изазвана је национална, расна и верска мржња, раздор и нетрпељивост, четири силовања и

И на почетку 1988. године средства јавног информисања извештавала су о бројним међунационалним инцидентима.⁹⁴¹ Међутим, ситуација у неким срединама је убрзо постала сложена. У селу Букошу код Вучитрна одржан је 6. јануара 1988. године састанак подружнице ССРН на коме је разматрано политичко-безбедносно стање у овом селу. Повод је био оружани напад на брачни пар Живковић.⁹⁴² Поред овог случаја, замерено је СУП-у што није открио пиромане који су запалили сточну храну породицама Ивановић, Челић, Ђукић и Варгић, затим извршиоце 15 провалних крађа, насртљивце на српску и црногорску децу, а замерано је општинским органима што су дозвољавали да лица албанске националности купују имања преко посредника који су били српске и црногорске националности. Мештани су затражили заштиту и сигурност и запретили да ће сви напустити село уколико се настави насилничко понашање албанских екстремиста. На састанку су присуствовала три лица албанске националности иако је албанско становништво чинило око 70% од укупног броја мештана села!⁹⁴³ Потом је протестни збор комуниста одржан у селу Чаглавици код Приштине, јер су хулигани напали викенд – кућу Момчила Трајковића. Становници Чаглавице били су узнемирени поводом овог случаја и сматрали су да је то напад на мир и активности који су се спроводили.⁹⁴⁴

Догађаји, инциденти и зборована смењивали су се једни за другим и одржавали стање напетости. Приштинско *Јединство* писало је о кривичним пријавама које је СУП у Витини поднео против седам лица због подстицања исељавања. Од тога су два лица били српске националности. Ова лица су куповала и препродавала имања и куће српских и црногорских породица.⁹⁴⁵ Јавност је била дубоко узнемирена вешћу да је јавно тужилаштво у Приштини поднело захтев за спровођење истраге против Мухамета Хасанија, због сумње да је покушао да силује студенткињу Елвиру Мусић из Рожаја, која је 14. фебруара 1988. године пронађена мртва

девет покушаја силовања. У истом периоду прекршајним судовима је поднето 1.119 захтева којима се угрожавају лична и имовинска права и слободе грађана српске и црногорске националности. Регистрована су и 784 случаја физичког напада, злостављања, насилничког понашања и узнемиравања грађана, као и 67 случајева претњи. Оцењено је и да ови подаци нису одражавали стварно стање, јер многи случајеви нису били пријављени. Оцењено је и да је било много напада на ЈНА, њене припаднике и имовину и да су они посебно узнемиравали грађане српске и црногорске националности. Оцењено је и да су се грађани обраћали надлежним органима, али да ти органи најчешће нису реаговали како због своје неорганизованости, тако и због нестручности, опортунизма, бирократске отуђености, фамилијарности, корумпираности, па и националистичке опредељености појединаца. („Енергичнија заштита личне и имовинске сигурности грађана”, *Политика*, 12. октобар 1988, 20).

941 Лице албанске националности, руководилац „Турист Косова”, кажњено је затвором од 45 дана, јер је 30. децембра 1987. године пребио новинара *Јединства* српске националности. („Претучен новинар 'Јединства'”, *Политика*, 4. јануар 1988, 7).

942 Љ. Кнежевић, „Истрага тапка у месту”, *Јединство*, 29. децембар 1987, 11.

943 Љ. Кнежевић, „Замерке СУП-у због неефикасности”, *Политика*, 7. јануар 1988, 12.

944 М. В., „Насртај на викенд кућу извршног секретара ОК СК Приштина”, *Политика*, 3. фебруар 1988, 6.

945 „Седам пријава због подстицања исељавања”, *Јединство*, 19. фебруар 1988, 5.

испред једне зграде у Приштини.⁹⁴⁶ У ЖТО „Приштина” је 11. фебруара 1988. године нападнута Јулијана Младеновић.⁹⁴⁷ Потом је у Обилићу, 23. марта 1988. године, каменована кућа Видосаве Ускоковић, а новинар је констатовао: „Ово, иначе, није први пут да се на овакав начин узнемиравају српске и црногорске породице, а циљ је да се људи заплаше, узнемире и натерају да се селе са Косова”.⁹⁴⁸ Испред куће Видосаве Ускоковић у Обилићу окупило се, 26. марта 1988. године, више стотина људи који су протестовали због све учесталијих напада на лица српске и црногорске националности.⁹⁴⁹ Крајем марта 1988. године велико узнемирење и забринутост произвео је покушај малолетника албанске националности из Титове Митровице да силује двадесетједногодишњу домаћицу српске националности. Силеција је ухапшен након пола сата, а на састанку Комитета за ОНО и ДСЗ месне заједнице напад је оцењен као покушај албанских „националиста и сепаратиста” да се заплаши и узнемири српски живаљ и да се присили на исељавање.⁹⁵⁰ Због покушаја силовања жене српске националности у Бањској, 25. марта 1988. године, која се иначе дан раније запослила као повратник, одржан је 27. марта 1988. године протестни збор грађана. Грађани су сматрали да је ово дело било смишљено, јер је напасник насрнуо на жену која се дан раније запослила као повратник, па су сматрали да је напад био организовано дело албанских „националиста и сепаратиста” да се спречи повратак исељених.⁹⁵¹ И у Ђураковцу се, 27. марта 1988. године, окупило више стотина лица српске и црногорске националности да протестују због насртаја на кућу покојног Милића Лутовца у којој су живеле

946 „Истрага против Мухамета Хасанија”, *Политика*, 3. март 1988, 8.

947 Јулијана Младеновић се са супругом вратила 1986. године у Косово Поље. Узнемирена нападом, она и њен супруг, са дететом, најавили су исељавање, јер како су изјавили, нису могли да живе у сталном страху. Овај случај догодио се када су се чинили велики напори за решавање проблема у Косову Пољу. Иначе, из ЖТО „Приштина” се последњих десетак година иселило више од 200 српских и црногорских радника са својим породицама. Напади на лица српске и црногорске националности било је и раније, што је стварало климу неповерења. (З. З., „Нападнута и повређена радница”, *Политика*, 17. март 1988, 14).

948 М. В., „Каменована кућа Видосаве Ускоковић”, *Политика*, 25. март 1988, 8.

949 Обзиром да је каменовање куће Видосаве Ускоковић био десети напад у приштинској општини, окупљени грађани су сматрали да је то смишљена „работа албанских сепаратиста” и напад на све њих. Окупили су се, како је речено, због деловања непријатеља, а који је деловао због неактивности општинских и покрајинских руководилаца. Недавно је у Обилићу продато пет кућа лицима албанске националности из Прешева, упркос забрани продаје. У протеклих пет година из Обилића се иселило 120 српских и црногорских породица, а све је већи био број кућа које су имали натпис „кућа на продају”. Божидар Јовановић је упозоравао: „Непријатељ је престао да само пише пароле и памфлете, почео је да насрће на жене, децу и нејач”. (М. Вујовић, „Хоће разговор са руководиоцима”, *Политика*, 27. март 1988, 11).

950 Д. Мркић, „Притворен малолетни напасник”, *Политика*, 27. март 1988, 6.

951 Из овог дела покрајине, невоље су започеле 1959. године када је укинута општина која је припојена Титовој Митровици и од тада је започело масовно исељавање. Од око 8.000 лица српске и црногорске националности, остало их је само око 700. Мештани су на збору изнели бројне примере притиска и непријатељског деловања са позиција албанског национализма и сепаратизма: присилно скидање шајкаче, псовање српске мајке, неколико њих је претучено, па и једна девојка на свадби. Једно лице албанске националности пуцало је из пиштоља на српску кућу. (Д. Мркић, „Нови притисак на исељавање”, *Политика*, 28. март 1988, 6).

његова супруга и кћи Бранка.⁹⁵² На збору у Племетини код Приштине који је одржан 1. априла 1988. године, за настало стање у покрајини оптуживани су општински и покрајински руководиоци и одредбе Устава из 1974. године који су створили толерантан однос према албанским „националистима и сепаратистима”.⁹⁵³ Непозната лица су, око поноћи, 6. априла 1988. године, подметнула запаљену флашу бензина под кров куће српске породице Арсић у Приштини, што је изазвало велико узнемирење код грађана српске и црногорске националности.⁹⁵⁴

Колико је ситуација била усијана у првој половини 1988. године видљиво је по једном револту српског становништва села Пасјана. Наиме, у Гњилану је, 19. априла 1988. године, дошло до револта групе од око стотинак лица српске националности из села Пасјана, зато што је Рефик Хаљиљи, судија Округног суда у Гњилану, одложио суђење једном лицу албанске националности, који је у саобраћајном удесу убио њиховог суграђанина Драгана Ивковића. Судија је револтирану групу отерао без икаквог образложења, а касније су им представници општине и правосудних органа образложили да је суђење одложено због недоласка адвоката окривљеног. Револтирани српски грађани имали су примедбу и на квалификацију дела, па су сматрали да се није радило само о кривичном делу против безбедности саобраћаја са умишљајем, већ је то био и националистички акт.⁹⁵⁵

Почетком маја 1988. године средства јавног информисања известила су да је у селу Беркову код КLINE нападнута малолетна девојчица српске националности од два непозната лица. Српски и црногорски грађани Беркова су у разговору са општинским руководиоцима истакли да су и даље били изложени насртајима албанских „сепаратиста”, да су се проблеми у њиховој месној заједници споро решавали и због тога су најавили колективно исељавање. На састанку са општинским руководиоцима прочитана је и петиција грађана која је упућена Председништву СФРЈ, а у којој се захтевало од највиших државних органа да предузму енергичне мере против албанских „националиста и сепаратиста”.⁹⁵⁶ У Истоку је, 28. маја 1988. године, одржан протестни збор грађана српске и црногорске националности на коме су изразили револт због спорог мењања стања у општини и покрајини. Повод окупљања били су десет конфликта на штету припадника српске и црногорске националности, и два муслиманске, а који су се догодили

952 М. Вујовић, „Коме сметају две нејаке жене”, *Политика*, 26. март 1988, 6.

953 З. З., „Миран протест грађана”, *Политика*, 2. април 1988, 6; М. В., „Ђорђе Трипковић није заслужио затвор”, *Политика*, 3. април 1988, 6.

954 „Флашом бензина запалили кућу Арсића”, *Политика*, 7. април 1988, 12.

955 „Револт групе Срба”, *Политика*, 20. април 1988, 11.

956 М. Вујовић, „Насртај на малолетницу”, *Политика*, 4. мај 1988, 9.

у последњих двадесетак дана у Белом Пољу, Мужевину, Ђураковцу, Кошу, Пољану и Истоку.⁹⁵⁷ У 1987. години догађаји у Истоку су често узнемиравали југословенску јавност. Реч је о 40 ексцеса које су извршили албански „националисти и сепаратисти“: насртаји на личност и имовину лица српске и црногорске националности, силовања и покушаји силовања, протестни зборови у Драгојевцу, Прекалама, Истоку, Ђураковцу, итд. Ова средина била је једна од најнестабилнијих у политичко-безбедносном погледу. Као разлози, навођени су деловање албанског национализма и сепаратизма, што није извршена диференцијација, што се исељавање није зауставило, итд.⁹⁵⁸

Током јуна 1988. године видљиво је велико нестрпљење, огорчење и незадовољство српског и црногорског становништва из покрајине. Тако је Милета Букумировић поставио питање Петру Грачанину, председнику Председништва СР Србије, приликом његове посете Гораждевцу 20/21. јуна 1988. године: „Ако родитељи (Срби) не смеју децу да пошаљу на ливаду да чувају стоку, ни жене да обављају пољске послове, ни децу да иду у школу; ако људи не могу слободно ићи путем, јер их вреба опасност од физичких напада, покушаји силовања њихових кћери и жена, онда каква је то сигурност и безбедност за живот српског и црногорског живља на овом подручју?“⁹⁵⁹ Затим је на збору грађана 16. месне заједнице Косова Поља иступио и Стеван Маринковић: „Већ 10 година Српски и црногорски народ на Косову обраћа се југословенском руководству за помоћ и заштиту, пише петиције и представке, а правих решења и даље нема. Када су недавно ухапшени Јанез Јанша, Иван Пронспер и Давид Тасић, цело словеначко и југословенско руководство је затражило да се хитно испита цео случај. Сада се ми (Срби на Косову) питамо: чији смо то ми грађани, када већ толике године доживљавамо неправде, силовања, паљевине и отворени геноцид?“⁹⁶⁰ Њихова иступања нису била изоловани случајеви нити неоправдани.

За првих пет месеци 1988. године број кривичних и прекршајних дела између лица различитих националности био је у порасту и на штету лица српске и црногорске националности, па су зборовања настављена.⁹⁶¹ Зборовања су одржавана и у већинским срединама са муслиманским становништвом. Тако су на збору комуниста месне заједнице Витомирица код Пећи који је одржан 29. јуна 1988. године упућене оштре замерке руководиоцима који су довели друштво у тешко стање и захтевано је да се руководиоци СР

957 „Протестни скуп Срба и Црногораца у Истоку“, *Политика*, 29. мај 1988, 6.

958 Д. Мркић, „Зашто се застало?“, *Политика*, 7. јун 1988, 8.

959 Исмаил Бислими, Рајко Милачић, „Нема мирнења са постојећим стањем“, *Јединство*, 21. јун 1988, 1, 3.

960 Јеврем Дамњановић, „Мир за сву децу“, *Илустрована политика*, бр. 1546, 21. јун 1988, 22 – 23.

961 М. Вујовић, „Река исељених и даље тече“, *Политика*, 21. јул 1988, 11.

Србије који су се сагласили да се донесе Устав из 1974. године позову на кривичну одговорност. На збору је упозорено да је тренутно 76 породица продавало имања у Витомирици и због тога је затражено да се стање стабилизује и да се изгради један привредни објекат како би се ублажило исељавање из овог места. На збору се чуло и да деца, посебно женска, више нису могла да похађају наставу, јер су шиканирања и малтретирања на улици и аутобусу била свакодневна.⁹⁶² Збор српског и црногорског становништва одржан је 3. јула 1988. године и у селу Прилужје. Главна тема била је узурпација друштвеног земљишта, политичко-безбедносно стање и брзо решавање њихових проблема. На збору се чуло да је српско гробље у селу Бивољаку било преорано од лица албанске националности, да су на њему засађене воћке и подигнута штала за стоку и да је земљиште било узурпирано и код цркве у Самодрежи и Милићу.⁹⁶³ Ново узнемирење јавности донела је вест да је 20. јула 1988. године непозната особа покушала да силује женску особу српске националности на путу Клокот-Трпеза.⁹⁶⁴ Због овога и других притисака одржан је 27. јула 1988. године збор грађана у Витини. Табла са натписом „На продају куће и имања свих Срба” коју су мештани села Прекала истакли у октобру 1987. године, уклоњена је крајем јула 1988. године од непознатих лица и бачена у шипражје.⁹⁶⁵ На овај начин је узнемирено српско становништво Прекала, па су се мештани окупили испред станице полиције у Ђураковцу да протестују, захтевајући да се кривац пронађе. У Прекалу је од септембра 1987. до краја јула 1988. године забележено 13 међунационалних ексцеса, па је српски живаљ овог села наговестио колективно исељавање уколико се притисци албанских „националиста и сепаратиста” не зауставе.⁹⁶⁶ На проширеној седници Председништва ОК СК Истока, која је одржана 11. августа 1988. године, оцењено је да су неки од забележених ексцеса и грубих напада, посебно у селу Прекалу, били веома тешки и да су довели до опасног међунационалног подвајања.⁹⁶⁷

962 М. Вујовић, „Одговорност за погрешну политику”, *Политика*, 30. јун 1988, 10.

963 Љ. Кнежевић, „Доста нам је обећања, хоћемо резултате”, *Политика*, 4. јул 1988, 9.

964 М. В., „Покушај силовања медицинске сестре”, *Политика*, 23. јул 1988, 13; Ђ. Лазић, „Уместо заштите – провокација”, *Јединство*, 6. јануар 1989, 5.

965 Опширније о томе видети: М. Чупић, *н. д.*, 77 – 79.

966 „Нестала табла – оглас сељана Прекала”, *Политика*, 2. август 1988, 7. Двадесет две српске и црногорске породице из села Прекала код Истока најавили су колективно исељавање због петнаестогодишњих учесталих покушаја силовања, физичких насртаја, пољске штете и других шиканирања. Из овог села одселио се велики број лица српске и црногорске националности после 1981. године. (М. Вујовић, „Зулум Тишукаја и Пајазитаја”, *Политика*, 8. август 1988, 10).

967 М. Вујовић, „Мештани Прекала на удару албанских сепаратиста”, *Политика*, 12. август 1988, 5.

Од почетка 1986. до половине 1988. године евидентирано је 300 кривичних дела којима су се угрожавала лична и имовинска сигурност лица српске и црногорске националности.⁹⁶⁸ Највише су јавност узнемиравале вести о нападима на достојанство жена. Вест да је нападач албанске националности средином 1988. године покушао да силује девојку српске националности из Косова Поља унела је велико узнемирење у ово место, али и у покрајину. Овај покушај силовања оцењен је као националистички акт који је угрозио међунационалне односе. Српско становништво Косова Поља одбацило је тврдње које су се убрзо појавиле да је напасник малоумна особа. Због покушаја силовања, напасник је прекршајно осуђен на 60 дана затвора! Против њега је поднета и кривична пријава за кривично дело изазивања расне, верске и националне нетрпељивости. Овај чин је само још више продубио међунационално неповерење у покрајини.⁹⁶⁹ Потом се појавила информација у којој се тврдило да је подметнут пожар на помоћној згради породице Тијанић у насељу Мали Исток. Због тога се испред куће Тијанића окупило неколико десетина грађана Истока и околине како би изразили забринутост и револт. Грађани су сматрали да је пожар био у функцији етничког чишћења, јер је у овом насељу остало још само седам српских породица. У кући су непосредно пре пожара боравили рођаци Тијанића, па су се запитали да ли је то била опомена синовима покојног Тијанића да се не враћају у покрајину?⁹⁷⁰ Због повећања броја прекршајних и кривичних дела у покрајини и погоршања политичко-безбедносне ситуације, на седници Председништва СФРЈ која је одржана 13. августа

968 Ово је утврђено у Извештају заједничке комисије СУП-а о стању у покрајини која је од 27. јуна до 20. јула 1988. године боравила у покрајини са задатком да оствари увид у рад органа унутрашњих послова на заштити слобода и права грађана. Комисија састављена од савезних, републичких и покрајинских органа потврдила је оцену о угрожавању личне и имовинске сигурности грађана српске и црногорске националности. Утврђено је да су напади односно угрожавање слобода и права грађана започели још пре великих нереда албанског становништва и да су имали појачан интензитет у време избијања ових догађаја и непосредно после њих, и да су још били присутни у различитим облицима. Циљ непријатељске делатности је био стварање психозе страха, несигурности, забринутости и даљег останка у покрајини. У извештају је утврђено да је од почетка 1986. до половине 1988. године евидентирано 300 кривичних дела којима су се угрожавала лична и имовинска сигурност лица српске и црногорске националности. Истовремено, вођено је и 1.119 прекршајних поступака због угрожавања личних и имовинских права и слобода грађана српске и црногорске националности. У извештају је упозорено да и напади изазвани уобичајеним сукобом интереса или личним и имовинским разлозима добијају политичку димензију у клими поремећених међунационалних односа. Извештај је констатовоао да званична статистика није одражавала стварно стање у покрајини, јер су били бројни случајеви напада који грађани нису пријавили. У извештају је закључено да, и поред бројних активности које су предузете од марта 1986. године, активност органа унутрашњих послова на заштити личне и имовинске сигурности грађана српске и црногорске националности још није била на задовољавајућем нивоу. Извештај је потврдио да су чести напади и угрожавање личне и имовинске сигурности грађана били један од основних разлога за њихово непрестано исељавање. Оцењено је да мора одлучније да се изврши диференцијација у органима унутрашњих послова покрајине. („Одговорност органа унутрашњих послова Косова за спорост у заштити Срба и Црногораца”, *Политика*, 8. август 1988, 1, 5).

969 „Против Насера Сагојева поднета кривична пријава”, *Политика*, 11. август 1988, 8; „Осуђен Насер Сагојев”, *Политика*, 13. август 1988, 10; М. В., „Одбачене тврдње подружнице ССРН Мале Слатине”, *Политика*, 16. август 1988, 14.

970 М. Вујовић, „Подметнут пожар у кући породице Тијанић”, *Политика*, 13. август 1988, 10.

1988. године донета је одлука да се здружени одред полиције СУП-а СФРЈ у покрајини може ангажовати и у заштити личне и имовинске сигурности грађана.

Српско и црногорско становништво упозоравало је да су се нападачи на њих увек проглашавали малоумним и умоболним особама. На то је скренула пажњу и група од око двадесет грађана српске националности из села Софалије код Приштине када је дошла 15. августа 1988. године у ОК СК Приштине да протестује због физичког напада Хасана Реденице на првоборца Тихомира Ивића.⁹⁷¹ Следећег дана су чланови Одбора за припрему одласка српског и црногорског становништва на протестне скупове у југословенске центре разговарали са српским породицама из села Прекала. Тада је обзнањено да је српско становништво села увело оружане страже још 15. маја 1988. године, јер нису добијали никакву заштиту од надлежних органа! На састанку је постигнут договор да Прекалчани одустану од најављене колективне сеобе. Заузврат, затражили су да се обезбеди да деца мирно иду у школе, да се земља слободно обрађује и да се обезбеди слобода кретања, као и да се албански појединци, који су правили највеће проблеме, спрече у нападима на њих. На скупу су упућене оштре замерке Азему Власију, Каћуши Јашари и другим руководиоцима, јер, како су наводили, до њих нису допирали њихови проблеми. Мићо Шпаравало, председник наведеног Одбора, изјавио је да ће се стање или довести у ред или „нас неће бити“: „Ово садашње руководство, посебно Албанце, треба да буде стид за стање. Они предузимају неке репресивне мере, али тиме не постижу много. Овакво стање више не може да се трпи и ако треба увешће се и армија, јер је сигурност ове земље доведена у питање. Која би срамота била за ову земљу, која се бори за права других потлачених народа у свету, да одавде крену колоне исељеника. У целој земљи имамо подршку, па се исељавање не сме дозволити“.⁹⁷² На састанку овог Одбора у Истоку одлучено је да ће се колективно иселити само уколико се не изврше уставне промене СР Србије, када ће и сви Косовци кренути у сеобу!⁹⁷³ Секретари републичког и покрајинског СУП-а, Радмило Богдановић и Рахман Морина, разговарали су у Прекалу, на одвојеним и затвореним састанцима прво са грађанима српске, а онда и албанске националности. Српски мештани били су незадовољни разговором и они су раније најавили колективни одлазак због притисака који су на њих вршени. О лошим међунационалним односима сведочио је сам податак да су се грађани ових села

971 М. Вујовић, „Провокације породице Реденица“, *Политика*, 16. август 1988, 6.

972 М. Вујовић, „Селићемо се сви или нико“, *Политика*, 17. август 1988, 8.

973 М. Вујовић, „Село Прекале се не сели“, *Политика*, 17. август 1988, 8.

састали одвојено да обаве састанке са гостима.⁹⁷⁴ Колико је село Прекале било у средишту интересовања јавности указује и потресна документарна репортажа под називом „Прекале – село на продају” која је емитована, 25. августа 1988. године, у 18 часова, на другом програму Радио-Београда. Један део репортаже пренела је *Политика*.⁹⁷⁵

Лоше вести наставиле су да пристижу. Средства јавног информисања објавила су 19. августа 1988. године информацију да је на српском православном гробљу у селу Трн код Урошевца поломљена ограда око споменика. У овом селу живело је девет српских породица, а пре десетак година било их је око 100.⁹⁷⁶ Многи ексцеси и притисци наведени су на састанку ССРН месне заједнице Прилуђје који је одржан 20. августа 1988. године. Видљиви су били огорчење и револт житеља овог села који су упутили оштре критике руководству општине Вучитрн. Милош Поповић је навео у свом излагању о цркви Самодрежи да је њена ограда запуштена, звоник бачен на одбојкашко игралиште, да су ископане очи на фрескама кнеза Лазара, књегине Милице и Југовића, да је костурница разваљена, а кости јунака разбацане по ђубришту! На састанку је указано и да је у селу Бивољаку било узурпирано 20 ари српског гробља да би се ту гајило поврће, узурпирано српско гробље у Главотини, а да је узурпација земљишта и рушење споменика било на још 17 гробаља у вучитрнској општини.⁹⁷⁷

Напето стање у међунационалним односима одржавало се и случајним инцидентима попут информације да је рањена 15-огодишња Данијела Перовић у ногу, када је албански сват

974 М. Вујовић, „Уколико се не сузбије притисак сепаратиста житељи Прекала колективно ће се иселити”, *Политика*, 24. август 1988, 7.

975 У репортажи су наведена потресна сведочанства српских и црногорских мештана Прекала и многобројни проблеми: од 1981. године нису имали воду за наводњавање, јер је скренута у албанска села, указивали су да је сеоба кренула од 1968. године, да се одлазило због напада, силовања, да се на почетку села налазила табла са написом „Прекале на продају!”, итд. У потресним сведочанствима Прекалчани су износили шта их је тиштало: „Па види! Не би требало то напуштати све да није тај Устав да, кажем, од 74. године промењен и донешена одлука и дато је њима све право: да владају, тако рећи агински да владају. Нама ништа не преостаје; само селидба!” ... „Ми више ништа не тражимо осим слободе: као Ром, као Албанац, као Муслиман – да имамо једнаку слободу, да смемо да се крећемо, да смем да кажем да је ово моја кућа где коначим. А не да дође онај ага, да каже: Шта ти чекаш више бре! Шта хоћеш! Знаш да је то наше, бре!” ... „Деца су преплашена. Две ове женске што имам обе су уписане у школу у Титоград” ... „Неће ти се овде вратити дете моје онај свет који је отишао па ма какве страже да потуриш. Изео је муку он и више неће, јер зна да је био и бивен и силован и исцепане гаће и панталоне и тучен и избачен из аутобуса ... и неће бре да се овде врати. Дете видело нож под гушу, престравило се” ... „Нас, бре закла ово руководство: од општине и Покрајине, па можда и у Федерацији горе” ... „Чим неко од Албанаца учини овде у селу неко насиље над нама, одмах добије олакшавајућу околност да је неспособан у главу. Па кад је тако неспособан што јадан није насрнуо на своју сестру, него иде на ову нашу, српску децу” ... „Да ли постоји нека могућност, да ли може неки човек у овој земљи да нам обезбеди за десет дана, бар, да идемо слободно, наша фамилија ... Десет дана да се одморимо, да пуштимо и стражу и све живо да пуштимо, само десет дана да се наспавамо слатко, да се одморимо слатко”. (Драгослав Симић, „Прекале – село на продају”, *Политика*, 26. август 1988, 14).

976 „Оштећено православно гробље”, *Политика*, 19. август 1988, 9.

977 Душан Мркић, „Фашистидни напади албанских сепаратиста”, *Политика*, 21. август 1988, 9.

испалио хитац из пиштоља.⁹⁷⁸ На међунационалне односе и на процес исељавања утицали су и други случајни инциденти, попут ненамерних пожара на православним гробљима.⁹⁷⁹ Међутим, српско и црногорско становништво је користило сваки повод за збороване. Тако је протестни збор мештана Прилужја одржан 24. августа 1988. године, јер је Халилу Бериши смањена казна на 20 дана затвора због насртаја на Славицу Ивановић и претњи да ће је силовати. Мештани су осуђивали и надлежне органе и организације који су поступали у овом случају. Да је скуп имао и политичку позадину сведочи њихова једнодушна подршка коју су дали променама Устава СР Србије и критике које су упућене на рачун Кољ Широке, Азема Власија и Јосипа Врховца. На збору је говорио и Зоран Анђелковић: „Никоме више нису потребне вербалне подршке у акцији за стабилизацију стања на Косову, већ конкретни резултати. На жалост резултата још увек нема довољно, па су и зборови грађана и аргументоване прозивке оправдане”.⁹⁸⁰ Указано је на чињеницу да је, због малтретирања албанских „националиста”, просветни радник, Даница Продановић, ишла на посао у пратњи полицајца!⁹⁸¹

Током августа 1988. године средства јавног информисања обзнањивала су бројне вести о инцидентима и грубим насртајима албанских националиста на ромско и муслиманско становништво. Тако су тројица албанских ученика основне школе покушала да испред зграде ПК СК Косова у Приштини запале девојчицу ромске националности и против њих је покренут кривични поступак.⁹⁸² Објављена је и вест да је 21. августа 1988. године Тахир Ахмета у општини Дечани покушао да силује малолетну дванаестогодишњу девојчицу муслиманске националности из Сарајева, која је дошла у госте код свог стрица у селу Дубочак. Овај акт је осуђен као националистички.⁹⁸³ Како су рђаве информације пристизале, тако су и збороване настављене. Збор грађана месне заједнице Лапље Село одржан је 26. августа 1988. године због многобројних проблема. Протестни збор житеља села Дворане код Суве Реке одржан је истог дана због скорог насртаја ученика албанске националности на две женске особе српске националности. На збору је упозорено да ће се и преостали српски житељи овог села иселити ако се наставе напади и насиља. Протестни скуп грађана српске и црногорске националности одржан је 29. августа 1988. године у Приштини поводом напада на старицу Катарину Трајковић

978 „Рањена 15-годишња Данијела Перовић”, *Политика*, 23. август 1988, 6.

979 Д. М., „Чобанин из нехата запалио православно гробље”, *Политика*, 30. август 1988, 6.

980 Д. Мркић, „Јединствена Србија од Хоргоша до Драгаша”, *Политика*, 25. август 1988, 7.

981 „Са милиционаром у школу”, *Политика*, 25. август 1988, 7.

982 „Покушали да запале девојчицу”, *Јединство*, 24. август 1988, 6.

983 В. Симоновић, „Притворен нападач на малолетну девојчицу”, *Политика*, 26. август 1988, 9.

коју су два дана раније два непозната лица малтретирала и покушала да силују у њеној кући.⁹⁸⁴ Инциденти и груби напади који су извршени у августу 1988. године приморали су Радоша Смиљковића, члана Председништва ЦК СК Србије, да изјави: „Равно је издаји људских идеала, а личи и на подсмевање, ако се премлаћеној деци, силованим девојкама и старицама још увек одговара новим закључцима уместо ударом на непријатеља ... Свако позивање угрожених и прогоњених не само Срба и Црногораца, већ и Хрвата, Муслимана, Турака, и других на стрпљење у овом тренутку, и после осам година од када је геноцид изашао на видело, неприхватљиво је и са моралног и са људског становишта. А настојање да се косовска драма омаловажи стављањем у исти ред са другим проблемима земље равно је злочину”.⁹⁸⁵ Потом је одржан 30. августа 1988. године у Приштини збор грађана српске, црногорске и муслиманске националности. На њему је затражено да партијско и државно руководство СФРЈ нешто учини да се заштите грађани у покрајини од насиља и притисака албанских „националиста и сепаратиста”. Осуђен је напад на старицу Катарину Трајковић, а указивано је да у неким местима покрајине није било путоказа ни слике манастира Грачанице и других манастира, да у Приштини није било ниједне улице која носи име кнезу Лазару, књегињи Милици и Југовићима.⁹⁸⁶

Крајем августа 1988. године средства јавног информисања објавила су информацију да је 28. августа 1988. године непознати полицајац напао Татјану, игуманију манастира Грачанице. Овај напад је изазвао велико узнемирење, незадовољство и огорчење српске јавности. Изјава игуманије о њеној пријави полицији указивала је јавности на симптоматичност: „Тамо ми је заменик командира станице милиције рекао да ћутим и да другом не говорим о томе шта се догодило. Исти човек ми је рекао да је наводно милиционар луд, а и описао га је како је изгледао”.⁹⁸⁷ На заташкавање бројних случајева и неефикасности надлежних органа у покрајини указивано је и на протестном збору српског и црногорског становништва који је одржан 31. августа 1988. године у селу Гојбуља код Вучитрна због дугогодишњег терора којим су били

984 З. Зејнели, „Смишљен непријатељски акт”, *Политика*, 30. август 1988, 5.

985 М. Живковић, „Косовску драму морамо прекинути због људи на чијој се кожи она одвија, због Југославије чији је суверенитет нападнут”, *Политика*, 28. август 1988, 6.

986 В. Вујовић, З. Зејнели, „Не може се бити на одстојању са народом”, *Политика*, 31. август 1988, 10. Комитет за ОНО и ДСЗ осудио је 30. августа 1988. године напад на Катарину Трајковић као непријатељски акт и затражио да се, како би се зауставило даље погоршање политичко-безбедносне ситуације и нарушавање међунационалних односа, предузму све неопходне мере и акције и правовремено спрече могуће шире импликације на међунационалне односе. („Напад на Катарину Трајковић је организован непријатељски акт”, *Политика*, 31. август 1988, 10).

987 З. З., „Напад на игуманију”, *Политика*, 31. август 1988, 12.

изложени: „Узалудно смо се жалили вучитрнском СУП-у, суду и општинском руководству”.⁹⁸⁸ Напад на игуманију Татјану у манастиру Грачаница био је један од догађаја који су погоршали ситуацију и утицали на међунационалне односе. Чињеница да је извршилац дела био полицајац, продубљивало је неповерење у надлежне органе и власти, чиме се ширио осећај немоћи и безперспективности. Полицајац албанске националности је убрзо притворен, а напад је оцењен као непријатељско дело.⁹⁸⁹ Игуманија Татјана је сматрала да је то био националистички акт и изјавила да то није био први пут да се монахиње овог манастира узнемиравају и угрожавају.⁹⁹⁰ Полицајац Ахмет Љатифи осуђен је на пет година затвора. Разлози за казну били су вишеструки: што се радило о нападу службеног лица на старешину манастира и што је случај изазвао неспокојство грађана и имао негативно дејство на ситуацију у друштву. Суд није прихватио наводе одбране да је случај „надуван”.⁹⁹¹

Ситуација се у покрајини није смиривала. Инциденти, груби напади и зборована ређали су се један за другим, па није било времена за смиривање страсти. Због покушаја силовања 13-огодишње девојчице црногорске националности од лица албанске националности, одржан је 3. септембра 1988. године протестни збор око 100 лица српске и црногорске националности у Дечанима. На збору су се чуле разне изјаве о терору који је извршен над српским и црногорским становништвом овог краја.⁹⁹² Потом су непознати нападачи каменовали куће српских породица Добросављевић и Недељковић.⁹⁹³ Због све учесталијих узнемиравања и напада током ноћи од непознатих лица, мештани српске националности организовали су ноћне страже у урошевачком селу Српски Бабуш и оближњем Бабљаку. Повод је био пожар од 12. августа 1988. године када је изгорела штала и кућа Александра Трљинчевића у селу Српски Бабуш.⁹⁹⁴ Због све већег терора албанских „националиста” и због пасивности надлежних органа одржан је, 8. септембра 1988. године, протестни збор у Вучитрну са више од 10.000 грађана.⁹⁹⁵

988 Љ. Кнежевић, „Реч малтретираних људи”, *Политика*, 1. септембар 1988, 6.

989 З. З., „Притворен милиционар Ахмет Љатифи”, *Политика*, 2. септембар 1988, 5; Зејнел Зејнели, „Нико у ово време нема права да ћути”, *Политика*, 2. септембар 1988, 5; „Осуђен напад на игуманију Татјану”, *Политика*, 2. септембар 1988, 5.

990 М. Вујовић, „Угрожени имовина и чељад”, *Политика*, 5. септембар 1988, 9.

991 „Пет година затвора за насртај на игуманију”, *Политика*, 5. новембар 1988, 6.

992 В. Симоновић, „Осуда покушаја силовања малолетнице црногорске националности”, *Политика*, 4. септембар 1988, 15.

993 „Каменоване српске куће”, *Политика*, 6. септембар 1988, 15.

994 „После Прекала ноћне страже мештана у селу Српски Бабуш”, *Политика*, 9. септембар 1988, 5. Од 14. септембра 1988. године у селу Бабљак код Урошевца и албанско становништво укључило се у давање страже. (З. З., „Албанци чувају стражу”, *Политика*, 15. септембар 1988, 9).

995 Д. Мркић, Љ. Кнежевић, „Оптужује се прогоњени народ, а не прогонитељи”, *Политика*, 9. септембар 1988, 7.

У првој половини септембра 1988. године издато је саопштење СУП-а СР Србије да је у САП Косову послат један број припадника здруженог одреда СУП-а СФРЈ који ће бити распоређени у општини Исток, где се налазило село Прекале, чији су мештани тражили заштиту.⁹⁹⁶ Обзиром да су полицајци патролирали и селом, престала је потреба српских мештана Прекала за оружаном стражом. Овим је решена ситуација у Прекалама, али не и у покрајини. Збор грађана села Коретиште одржан је 11. септембра 1988. године због учесталог терора у овој средини. Најновији напади албанских „националиста” огорчили су житеље овог места, а они су истакли да се више неће мирити са дотадашњим стањем које је постало неподношљиво. На проширеној седници ИВ САП Косова која је одржана 16. септембра 1988. године оцењено је да је политичко-безбедносна ситуација у покрајини тешка и да се стање сваког дана погоршава. На то је упозоравао Рајко Чаловић, помоћник секретара СУП-а САП Косова: „Међунационални односи толико су нарушени да постоји објективна опасност да дође до драматичних и масовнијих ексцеса”.⁹⁹⁷ Да су ствари отишле предалеко, указивао је протестни збор око 15.000 грађана, углавном српске и црногорске националности, који је 20. септембра 1988. године одржан у Приштини. Непосредан повод одржавања збора био је покушај силовања Мирјане Недељковић из Приштине, коју су непозната лица напала у улазу њене зграде.⁹⁹⁸

Лоши међунационални односи неминовно су били рефлектовани на омладину.⁹⁹⁹ Због све учесталијих напада на њих, у Приштини је протестовало 22. септембра 1988. године око 2.000 средњошколаца српске и црногорске националности.¹⁰⁰⁰ Сутрадан је објављена информација да је на овом протесту било више од 7.000 ученика!¹⁰⁰¹ Њихов протест показао се као оправдан када су 1. октобра 1988. године нападнути ученици српске и црногорске националности у аутобусу који је саобраћао на релацији Косовска Каменица-Стрезовце. Актери силецијског понашања били су ученици албанске националности. Тим поводом, око 500 ученика и наставника

996 „На Косово послат један број припадника здруженог одреда милиције”, *Политика*, 10. септембар 1988, 8. У једној студији утврђено је да је од 1982. до 1988. године у САП Косову било од укупног броја убиства и покушаја убиства (924), на штету лица српске и црногорске националности само пет; тешких телесних повреда на штету лица исте националности 35 од укупно 1.280; угрожавање сигурности 15 од укупно 325, изазивање мржње 67 од укупно 262; изазивање опште опасности 44 од укупно 1.037; силовања и покушаја силовања 31 од укупно 323. Видети: Srđa Popović, Ivan Janković, Vesna Pešić, Nataša Kandić i Svetlana Slapšak, *Kosovski čvor: drešiti ili seći?*, Beograd 1990, 37 – 57.

997 Душан Мркић, „Безбедносна ситуација се погоршава из дана у дан”, *Политика*, 17. септембар 1988, 9.

998 З. Зејнели, М. Вујовић, „Хоћемо слободу, а не оружје”, *Политика*, 21. септембар 1988, 14.

999 У селу Горња Брњица код Приштине, малолетно лице албанске националности малтретирало је малолетне дечаке српске националности, 2. јуна 1986. године, па је против њега покренут кривични поступак због изазивања националне, расне и верске мржње. (З. К., „Коњем на дечаке”, *Политика*, 6. септембар 1986, 8).

1000 М. Вујовић, „Траже да мирно иду у школу”, *Политика*, 23. септембар 1988, 18.

1001 „Срамота је да страх буде део нашег живота”, *Политика*, 24. септембар 1988, 1.

средњошколског центра „9. мај” у Косовској Каменици као и других школа одржали су протестни збор.¹⁰⁰²

До згражавања и узнемирења целокупне југословенске јавности дошло је почетком октобра 1988. године када је објављена вест о скрнављењу свежих српских дечијих гробова у селу Граце код Вучитрна. СУП у Титовој Митровици је новинарима уручио званично саопштење поводом овог случаја 3. октобра 1988. године. Према саопштењу, деда од двоје сахрањених новорођенчади обавестио је 27. септембра 1988. године полицију о ситуацији која је настала. Ексхумацијом је утврђено да је гробница раскопана и раскован поклопац једног ковчега у коме није било леша. Други сандук није диран. Откривена су петорица малолетника албанске националности који су чували стоку у близини и оскрнавили гроб мислећи да ће наћи новац или оружје, јер су чули да на тај начин српско становништво сахрањује своје најмилије. Против свих извршилаца и њихових родитеља поднете су кривичне пријаве.¹⁰⁰³ Овај случај је оставио снажан печат у српској јавности да у покрајини преовладава међунационална мржња.¹⁰⁰⁴ Међутим, имао је своју функцију, као уосталом и већина претходних, великих и шокантних злочина. Слободан Милошевић је у говору који је одржао радницима 4. октобра 1988. године испред Скупштине СФРЈ обећао измене Устава СР Србије и „заустављање контрареволуције на Косову”. Следећег дана је одржан митинг у Новом Саду када је неколико десетина хиљада грађана каменицама и флашама јогурта гађало зграду тадашњег руководства САП Војводине, што је довело до оставке руководства СК и САП Војводине. Одмах потом започела је „антибирокаратска револуција” у Црној Гори. Сви велики злочини над српским и црногорским становништвом у САП Косову догађали су се непосредно пре одигравања важних политичких догађаја у СР Србији или СФРЈ.

У новембру 1988. године ствари су постале још сложеније у међунационалним односима у покрајини. Средином месеца, на прузи Косово Поље-Титова Митровица пронађене су две топовске гранате.¹⁰⁰⁵ То је вероватно било упозорење за догађаје који су планирани: смењивање руководства САП Косова и велики „народни” митинг у Београду. Ситуација се искомпликовала после окупљања и демонстрација албанског становништва које су трајале од 17. до 21. новембра

1002 Д. М., „Напад на ученике”, *Политика*, 2. октобар 1988, 5.

1003 Д. Мркић, „Злодело петорице малолетника”, *Политика*, 4. октобар 1988, 12; Љ. Кнежевић, „Истрага против родитеља малолетника за скрнављење дечијег гроба”, *Политика*, 10. новембар 1988, 18.

1004 Најбољи пример је случај једног реаговања непосредно после сазнавања о злочину: „С нелагодношћу коју реч треба рећи и о Космету. Тамо је мржња – а мржња је слепа. Тамо фрескама ваде очи, копају гробове деце, и разбацују кости јунака из косовског боја. А ми данас о култури треба да разговарамо ... Тамо где су мржња и геноцид за културу, нормално, нема места”. (Владо Мићуновић, „Култура као мера људског”, *Политика*, 10. децембар 1988, 15).

1005 М. В., „Три године затвора због преоравања гробља”, *Политика*, 16. новембар 1988, 6.

1988. године. Тада је дошло до велике националне подвојености, а страх је повећан код српског и црногорског становништва. Међутим, интересно је да у наредном периоду односно у децембру 1988. године, као и јануару, фебруару и марту 1989. године није било много међунационалних инцидената и грубих напада на српско и црногорско становништво у покрајини. Барем не у средствима јавног информисања. Средином децембра 1988. године у селу Неволјану код Вучитрна оштро су реаговали српски, црногорски и албански мештани због напада непознатих извршилаца на куће Миша Милуновића и Тозе и Здравка Пантића, а нису били откривени ни виновници ранијих насртаја. На овим састанцима је замерано органима СУП-а и структурама општине Вучитрн што споро или уопште не решавају проблеме српских и црногорских мештана Неволјана и још четири околних села.¹⁰⁰⁶ У тренутку када су копља ломљена око усвајања амандмана на Устав СР Србије, у штампи је објављена вест да је пет српских кућа нападнуто 13. марта 1989. године у вучитрнској општини, а да је у селу Херцегово српско сеоско гробље потпуно савњено са земљом.¹⁰⁰⁷

1006 Љ. К., „Насрћу на српске и црногорске породице”, *Политика*, 16. децембар 1988, 7.

1007 Љ. К., „Напад на пет српских кућа”, *Политика*, 14. март 1989, 10.

ДЕЛОВАЊЕ ДРЖАВНИХ И ПАРТИЈСКИХ ОРГАНА ПОВОДОМ СТАЊА У САП КОСОВУ 1986-1989.

Југославија је од 1945. године била партијска држава односно партија је била „формулатор њена идентитета, арбитар у споровима између њених република и покрајина, њен политички механизам и чувар”.¹⁰⁰⁸ Одлуке политичке елите одређивале су ток историје, а оне су зависиле од унутрашњих и спољних околности. Око питања Косова и Метохије није било сагласности у југословенској држави, а током 80-их година XX века, временом је поларизација унутар СФРЈ по питању САП Косова постала јавна.

Други део у развоју косовске кризе и међунационалних односа у покрајини започео је 1986. године, када су почеле расправе о уставним променама. Ова фаза завршила се крајем 1988. године, када је започела нова, а која ће трајати до уставних промена 1989. На међунационалне односе у САП Косову значајно су утицали потези покрајинских, српских и југословенских руководстава, па их морамо пажљиво побројати и указати на њихов значај.

Велико незадовољство је видљиво у српској јавности крајем 1985. и почетком 1986. године, јер је постало јасно да дотадашњим средствима стање у САП Косову није поправљено. Све се више указивало да је било много декларативног, формалног и форумског у раду, а да се принудно исељавање српског и црногорског становништва из покрајине настављало. У истом периоду, због угрожености грађана и опортунизма српских руководилаца да реше ситуацију, појављује се самоорганизовање угроженог српског и црногорског становништва у покрајини, што је представљало феномен, јер пре тога у СФРЈ није било могуће ванпартијско организовање.¹⁰⁰⁹ Због компактности српског становништва и појединих локалних лидера

1008 D. Jović, *n. d.*, 472.

1009 Језгро Српског покрета отпора створено је у пролеће 1983. године. Његови оснивачи били су Мирослав Шолевић, Коста Булатовић и Бошко Будимировић из Косова Поља. Они су саставили петицију о положају српског становништва у покрајини коју је тада потписало само 76 људи. Као датум стварања покрета узимао се 10. јун 1983. године када је одржан збор грађана две месне подружнице ССРН 16. месне заједнице Косова Поља и када је оштро истуђено у одбрану положаја српског становништва. (Мирослав Шолевић, „Питали смо Павла и Добрицу”, *Борба*, 8. фебруар 1993, 13. Видети и: М. Brdar, *n. d.*, 25). Током 1983. године група српског становништва из Косова Поља је безуспешно ишла у Београд и Титоград да упути жалбе. У Београд су отпутовали и 1984. године. О овим посетама српски и југословенски функционери редовно су обавештавали покрајинско руководство! (К. Николић, С.

(народних вођа) који су се рађали, Косово Поље је постало бастион српства одакле су потицале многе иницијативе.¹⁰¹⁰ Парализа државних органа и нејединство у ЦК СКЈ довели су до стварања популистичког покрета у овој средини.¹⁰¹¹ Душан Чкребић је тврдио резолутно да политичке воље за сређивање стања у САП Косову тада није било, а да је СФРЈ била слаба, неефикасна и подељена држава.¹⁰¹²

Српски покрет отпора био је национални покрет српског и црногорског становништва из САП Косова. Дарко Худелист је зачетке покрета видео у 1982. години када су започели рутински састанци у Косову Пољу.¹⁰¹³ Овај „не-елитни” учесник играо је важну улогу током друге половине 80-их година XX века у политичким борбама у СФРЈ. Српска јавност је давала подршку протестном деловању српског покрета из покрајине. Протести овог покрета су били оправдани, али су били праћени и националистичком манипулацијом. Међунационалне инциденте покрет је користио ради стицања подршке у јавности, а истовремено су инциденти коришћени као притисак на власт.

Према Небојши Владисављевићу, „међунационална затегнутост изазвана старим етничким антагонизмима и неравноправношћу у новије време знатно је утицала на мобилизацију Срба са Косова, ...”.¹⁰¹⁴ Милојица Шутовић сматра да је самоорганизовање српског и црногорског становништва настало као реакција на насиље и притиске албанских сепаратиста, а да је касније прерасло у покрет за уједињење Србије. Такође сматра да је покрет био у „функцији освајања и очувања власти у Србији, отварања политичког плурализма и

Цветковић, *н. д.*, 93 – 94). Наведени покрет је имао јасан циљ: „У првој фази циљ је била национална хомогенизација и повремене јавне манифестације незадовољства. У другој, претње масовним иселовањем. У трећој се прешло на масовне митинге. Створена је чврста организациона структура која се у сваком тренутку могла употребити и за друге циљеве”. (Исто, 95). Душан Ристић је указао, у једном интервјуу, на њихов метод деловања: „Користили смо сваки случај, сваки експес, сваки напад на Србе и Црногорце од стране шиптарских шовиниста и сепаратиста”. (Исто, 102). Распламсавање самоорганизовања започело је од састанка, који је одржан 9. септембра 1985. године, у 17. месној заједници Косова Поља, са представницима општинског руководства Приштине. Тада су грађани изручили своје захтеве и захтевали њихово решавање. (Томислав Секулић, *Сеобе као судбина*, Ветерник 2002, 104).

1010 Мирослав Шолевић, „Знам језгро иреденте”, *НИН*, бр. 1836, 9. март 1986, 22 – 23. О коренима протеста српског и црногорског становништва из покрајине видети: Nebojša Vladislavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the fall of communism and nationalist mobilization*, Houndsmills 2008, 78 – 109.

1011 Видети: Nebojša Vladislavljević, „Grassroots Groups, Milošević or Dissident Intellectuals? A Controversy over the Origins and Dynamics of the Mobilisation of Kosovo Serbs in the 1980s”, *Conflict in South-Eastern Europe at the End of the Twentieth Century: A „Scholars Initiative” Assesses Some of the Controversies*, (ed. Thomas Emmert and Charles Ingraо), New York 2006, 55 – 70.

1012 Душан Чкребић, *Живот, политика, коментари*, Београд 2008, 310 – 315.

1013 Darko Hudelist, *Kosovo – bitka bez iluzija*, Zagreb 1989, 12. Опширније о одласку српског становништва у Београд почетком 80-их година видети: Мирко Ђекић, *Употреба Србије: оптужбе и признања Драже Марковића*, Београд 1990, 207 – 211.

1014 Nebojša Vladislavljević, „Nacionalizam, teorija društvenih pokreta i pokret Srba s Kosova, 1981 – 1988”, *Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 79/2003, 91.

трансформације секуларне религије марксизма у политичку религију национализма, као и оживљавања култа личности и косовског мита”.¹⁰¹⁵ Иван Стамболић је сматрао да су протести српског и црногорског становништва били добро оркестрирани из Београда – иза којих су стајали интелектуалци дисиденти и Добрица Ћосић.¹⁰¹⁶ Међутим, мобилизација српског и црногорског становништва из покрајине била је аутономна, али уз одређену сарадњу са једним делом српске интелигенције и са једним делом руководства САП Косова, СР Србије и СФРЈ.

Међутим, појава самоорганизовања српског и црногорског становништва забринула је руководство покрајине, али и републике и федерације, па су њихови масовни иступи у почетку означени као националистички. Зарија Мартиновић је бранио Српски покрет отпора указујући на присутно деловање албанског националног покрета: „У ову работу умешани су и прсти оних који су на позицијама са којих би морали да чувају и бране тековине револуције, а то не чине. Морамо да признамо да иредента испуњава свој паклени план не више на иселјавању, већ на рушењу уставног поретка СФРЈ”.¹⁰¹⁷ Поред јасних оцена у многобројним документима којих је било на претек од 1981. до 1985. године, ствари нису много одмакле у сузбијању албанског националног покрета. Због тога се акумулирало велико незадовољство, па је самоорганизовање народа постало неизбежно. Појаву самоорганизовања убрзао је опортунизам српских функционера: „Издазак на улице угњетеност и нападеног народа временом је све више показивао да је српско национално питање нерешиво у постојећим идеолошким оквирима и политичким форумима. У том смислу је то био традиционалан народни покрет, а нов је био у употреби ненасилних метода”.¹⁰¹⁸ Готово нико од косовских функционера није смењен или кажњен до

1015 Милојица Шутовић, „Појава 'самоорганизовања' Срба и Црногораца на Косову”, *Косово и Метохија 1912 – 2012: Међународни тематски зборник*, Косовска Митровица 2012, 881. И Душан Батаковић је био мишљења да је заштита угрожених права српског становништва у покрајини постала, у другој половини 80-их година XX века, средство бескрупулозне партијске манипулације. (Душан Т. Батаковић, *Косово и Метохија: историја и идеологија*, Београд 2007, 231). Овде треба обратити пажњу на политичко миље. Смена генерација у руководству СР Србије један је од узрока потреса у политичком систему југословенске државе. Смена је нарушила релативно стабилне односе на савезном нивоу и изазвала поделе унутар и између републичких руководства. (N. Vladislavjević, *Nacionalizam, teorija ...*, 101). Нова смена руководства СР Србије из 1986. године само је појачала унутрашње поделе, па су у фракцијским борбама унутар партије искористили Српски покрет отпора из покрајине.

1016 Иван Стамболић, *Пут у беспуће: одговори Ивана Стамболића на питања Слободана Инића*, Београд 1995, 165 – 180.

1017 Светислав Спасојевић, „Граница стрпљења”, *НИН*, бр. 1831, 2. фебруар 1986, 13. О српском покрету отпора опширније видети: Зејнел Зејнели, *Косово и Метохија: повратак Србији*, Ниш 1995; Р. Барјактаревих, *н. д.*; Т. Секулић, *н. д.*

1018 К. Николић, С. Цветковић, *н. д.*, 91.

1985. године због (не)поступања које је доприносило исељавању.¹⁰¹⁹ Временом је самоорганизовање народа постало важан аутономни политички субјект.¹⁰²⁰

У периоду од 1981. до 1985. године, принудно исељавање српског и црногорског становништва из покрајине била је стална тема на састанцима свих друштвено-политичких организација покрајине, републике и федерације, а главна активност је била посвећена развоју међунационалних односа у САП Косову. Пад броја лица српске националности на пописима становништва објашњавао се у српској јавности великим природним прираштајем албанског становништва и исељавањем српског. Током 80-их година XX века, у српским средствима јавног информисања, значајно место заузимала је демографска експлозија албанског становништва, о којој се често писало и она се представљала као велики проблем. Велики природни прираштај приказивао се као свесна одлука албанског становништва да брзо промени националну структуру становништва покрајине.¹⁰²¹ Иако се финансијски много улагало у покрајину, висока стопа пораста становништва довела је до тога да се то није видело. Годишњи раст становништва у покрајини био је 2,5%!¹⁰²² Према попису становништва из 1981. године, у покрајини је било око 1.227.000 лица албанске националности и у односу на 1961. годину, када су имали удела у становништву 67,1%, тада су имали 77,5%. Удео лица српске националности се готово преполовио гледајући попис становништва из 1961. године, када их је било око 227.000, а на попису становништва 1981. године било их је око 209.000, односно спао је са 23,6% на 13,2%. Током 80-их година XX века предлагане су због тога разне мере, али је највише изазвала спорове контрола рађања. Све мере, па и ову, албанско косовско руководство осећало је као притисак, па су сматране и као напад на целокупно албанско становништво.¹⁰²³ На високи наталитет албанског становништва односно његову демографску експлозију гледало се као на опасно

1019 Исто.

1020 Детаљније о самоорганизовању српског и црногорског становништва из САП Косова видети: D. Hudelist, *n. d.*; M. Шутовић, *n. d.*

1021 Демографска експлозија албанског становништва оставила је значајне последице на економски, културни, па и политички развој покрајине. Демографском експлозијом албанског становништва и исељавањем српског и црногорског знатно је поремећена етничка равнотежа, па се у српској јавности оцењивало да је план албанског националног покрета био да се етнички чисто Косово оствари путем високог природног прираштаја.

1022 B. Horvat, *n. d.*, 181 – 182.

1023 На седници Председништва ОК ССРН Приштине, која је одржана 9. фебруара 1988. године, Мухамед Краснићи члан овог форума, упозорио је на штетност политизације проблема наталитета у САП Косову и изјавио да је неоправдан страх од великог прираштаја албанског становништва у покрајини. Новинар Ветон Сурои, на АК новинара комуниста СФРЈ, која је одржана 11. фебруара 1988. године био је још упечатљивији: „Видљив је емоционализовани приступ питању наталитета, стварање једног, до сада невиђеног мита о рушилачким циљевима албанске новорођенчади или, пак, исти такав приступ националним симболима који је ушао и у дневно-политички говор синтагом 'идеологија двоглавог орла'”. (С. Чедић, Р. Петровић, В. Стевановић, „Право новинарско перо увек је било сведочанство борца за истину и прогрес”, *Политика*, 12. фебруар 1988, 5 – 7).

жариште кризе.¹⁰²⁴ Међутим, у Скупштини СР Србије тек је 26. јануара 1989. године први пут расправљано о проблемима развоја репродукције становништва на целој територији републике.¹⁰²⁵ Демографски развој албанског становништва виђен је и као тежак проблем по економију покрајине односно расту (не)запослености.¹⁰²⁶ Средином 1987. године, од око 130.000 незапослених у покрајини, 75% су чинили млади испод 30 година старости.¹⁰²⁷ Појединци су видели велики природни прираштај у покрајини као својеврсни притисак, јер је у периоду од 1971. до 1981. године прираштај у СР Србији био 6,1 промил, а у покрајини чак 27,3 промила!¹⁰²⁸

Проблем принудног исељавања српског и црногорског становништва из покрајине остао је круцијалан и у наредним годинама. На седници Одбора за друштвено-политичке односе Скупштине СФРЈ, која је одржана 22. јануара 1986. године, поводом разматрања скупштинских закључака о исељавању, Зарија Мартиновић је скретао пажњу: „Не треба говорити о исељавању под притиском, већ о специјалном рату који се на Косову води ... Забрињава ме атак и притисак на поштене Албанце који се боре против иреденте”.¹⁰²⁹ Истога дана, Комисија за представке и предлоге Скупштине СФРЈ разматрала је „Информацију о представкама радних људи и грађана које се односе на нека питања друштвено-економског и политичког система”. Тада су разматране две представке које су имале по 2.000 и 800 потписа: „У представкама се најоштрије осуђује пасивност надлежних и одговорних друштвених субјеката који стално састанче, закључују, доносе разне платформе о Косову, процењују безбедносну ситуацију а стање се не мења и даље”.¹⁰³⁰ Истовремено је скренута пажња и на представку породице Шарић, која је остала да живи на свом имању после убиства Миодрага Шарића, али се суочавала са разним притисцима.

1024 Живорад Ђорђевић, „Високи наталитет албанске народности – опасно жариште кризе”, *Политика*, 24. јануар 1989, 12. Председништво СР Србије оценило је, на седници која је одржана 5. децембра 1988. године, да је стање наталитета било забрињавајуће: на једној страни је била снажна експанзија албанског становништва у САП Косову, а на другој страни низак наталитет српског становништва, који је практично претио пражњењем читавих простора. („Експлозија становништва на Косову је ван свих друштвено-економских оквира”, *Политика*, 6. децембар 1988, 1, 6).

1025 „Демографска слика опасна за развој Републике”, *Политика*, 27. јануар 1989, 5.

1026 Радивоје Петровић, „Колевка уљуљује заостајање”, *Политика*, 6. децембар 1987, 7. У неким правилницима и самоуправним актима колектива у покрајини већи број бодова добијали су они који су имали више деце. Новинар је констатовао: „Реч је, наравно, о једној политици поспешивања наталитета на Косову, јер су многе породице захваљујући оваквом начину бодовања брже долазиле до станова. Тако су се у неравноправном положају налазили Срби и Црногорци којима је и то био један од разлога за исељавање са Косова”. (Зејнел Зејнели, „Имена се не саопштавају”, *Политика*, 10. април 1988, 9).

1027 Ј. Стојанчић, „У будућност без »Оброваца«”, *Политика*, 1. јун 1987, 6.

1028 Марија Петрић, „Неконтролисано рађање као притисак”, *Политика*, 28. мај 1987, 8.

1029 Б. Каљевић, „Забрињава притисак на поштене Албанце”, *Политика*, 23. јануар 1986, 7.

1030 „Представка са две хиљаде потписа”, *Политика*, 23. јануар 1986, 7.

У Одбору за унутрашњу политику Савезног већа Скупштине СФРЈ расправљало се, 23. јануара 1986. године, и о иселјавању, па су се чула бројна питања делегата о стању у покрајини. Незадовољни резултатима вишегодишње активности на нормализацији стања у покрајини, делегати су констатовали да све док се не заустави иселјавање, активност надлежних органа се не може оценити високом оценом. Делегати су при том оценили да главни разлог напуштања покрајине није била економска ситуација, већ деловање албанског иредентистичког покрета. На крају ове седнице усвојени су закључци којима се инсистирало на прецизнијем утврђивању узрока иселјавања, озбиљнијем проучавању индоктринације младих и још већој активности свих органа на сузбијању „иреденте“.¹⁰³¹

Расправљајући о колективној представи коју су упутили грађани Косова Поља октобра 1985. године, Председништво СР Србије оценило је, на седници која је одржана 27. јануара 1986. године, да је она добрим делом била „израз садашњег стања и нерешених међунационалних односа“, али да је са идејно-политичког становишта представка неприхватљива, јер је садржала и неке ставове и закључке који су полазили са позиција српског национализма.¹⁰³² И на седници Председништва ЦК СК Србије, која је одржана 27. јануара 1986. године, констатовано је да треба одвојити стварне тешкоће у покрајини од неприхватљивих ставова са позиција српског национализма.¹⁰³³ Истога дана, одржана је седница Скупштине СР Србије, а на којој је било видљиво велико незадовољство делегата извештајем СИБ-а о остваривању скупштинских закључака о иселјавању из покрајине. Том приликом је оцењено да се 1981. година од 1985. разликовала само по томе што иредента више није излазила на улице! На седници су сви делегати критиковали СИБ због рутинског обављања посла, а мета критика био је и рад покрајинских органа и изјаве појединих функционера.¹⁰³⁴

Процес иселјавања највише је текао из Приштине и Титове Митровице, али су ова два града имала и највише становника српске и црногорске националности.¹⁰³⁵ Титова Митровица је донела мере о предностима повратника приликом запошљавања, додели станова и пословног простора.¹⁰³⁶ То је изазивало негодовање незапослених и појединих грађана у Титовој

1031 Б. Каљевић, „Иселјавање под притиском и даље траје“, *Политика*, 24. јануар 1986, 7.

1032 Т. М., „Фенол споро нестаје“, *Политика*, 28. јануар 1986, 1, 7.

1033 Тома Милић, „Фенол подстиче незадовољство“, *Политика*, 28. јануар 1986, 7.

1034 Верица Рупар, „Не руши само иредента“, *Политика*, 28. јануар 1986, 7.

1035 З. Зејнели, „Спремност на енергичне мере“, *Политика*, 12. јул 1986, 6; С. Жикић, „Заустављена купопродаја“, *Политика*, 13. јул 1986, 6.

1036 Крајем јануара 1986. године, „Трепча“ је послала позиве на 333 адресе бившим радницима да се врате у САП Косово. До средине године, њих 149 изразило је спремност да поново раде у „Трепчи“, око 70 повратника је распоређено на радна места, а запослена су 54 повратника. У 1986. години је, из овог колектива, отишло 37 радника,

Митровици који су тврдили да је запошљавање повратника, без оглашавања радних места, незаконито.¹⁰³⁷ И у Приштини су се на конкурсе жалили они који се нису иселили, већ су чекали посао. Од око 17.000 људи у Приштини који су чекали на запослење, било је 2.607 лица српске и црногорске националности. Повремено се указивало да се српско и црногорско становништво фиктивно исељавало да би кроз неколико месеци тражили повратак и посао.¹⁰³⁸ Међутим, оваква појава није била масовна.

Крајем јануара 1986. године непријатно су српску јавност изненадила два потеза покрајинских и савезних органа. Прво је Уставни суд САП Косова заузео став, на седници која је одржана 29. јануара 1986. године, да је, прописивање двојезичности као услова за запослење, било у складу са уставноправним и политичким опредељењима, јер се тиме доследно остваривала уставност и законитост у употреби и примени језика и писма народа и народности!¹⁰³⁹ Потом је на седници Скупштине СФРЈ, која је одржана 30. јануара 1986. године, одложено доношење закључака о исељавању из покрајине под притиском. Тада је Боро Денков, члан СИВ-а, коментаришући четврти по реду извештај СИВ-а о исељавању под притиском, навео: „Стање у Покрајини Косово је у знатној мери нормализовано. Пресечено је и онемогућено отворено агресивно контрареволуционарно деловање са позиција албанског национализма и иредентизма. Свим оним што је досад урађено, битно су сужене могућности непријатељског деловања, али битка против национализма још није дефинитивно добијена”.¹⁰⁴⁰ Иако се на овој седници чуло да су прилике побољшане, ипак је оцењено да забринутост остаје све док траје исељавање. Чуло се и да су српски националистички иступи, такође, подгрејавали лошу атмосферу. Делегат Батрић Јовановић изразио је своје незадовољство извештајем СИВ-а, јер је сматрао да осим општих оцена није садржавао праве мере и политичке оцене о узроцима исељавања. Због тога је дао у 11 тачака конкретне сугестије како би требало допунити предлог закључака СИВ-а. Како је на седници изречено много контроверзних закључака и дато предлога, СИВ је сматрао да је боље да се закључци припреме за наредну седницу.

међу којима и стручњаци. (С. Васиљевић, „Радници се враћају ...”, *Политика*, 18. јун 1986, 6; З. З., „Трепчино писмо на 333 адресе”, *Политика*, 29. јануар 1986, 9). Програм који је Трепча спроводила није дао велике резултате.

1037 Тома Милић, „И добродошлица и отпори”, *Политика*, 9. јун 1986, 5.

1038 Верица Рупар, „Самци траже посао”, *Политика*, 21. јул 1986, 5.

1039 „Прописивање двојезичности је уставно и законито”, *Политика*, 30. јануар 1986, 6. Равноправност језика и писма регулисао је Устав САП Косова, од 217. до 221. члана. Видети: *Устав Социјалистичке Републике Србије. Устав Социјалистичке Аутономне Покрајине Војводине. Устав Социјалистичке Аутономне Покрајине Косова. Уставни амандмани*, (приредио Миодраг Видојковић), Београд 1981, 611 – 612.

1040 „Јачати уставност и законитост”, *Политика*, 1. фебруар 1986, 5.

Поводом заказане расправе у Скупштини СФРЈ ради усвајања извештаја СИБ-а о исељавању под притиском, велика група људи, из 42 села из САП Косова, дошла је 26. фебруара 1986. године у Београд и затражила да буде примљена у Скупштини СФРЈ, што им је удовољено. Том приликом су се жалили на свој тежак положај у САП Косову.¹⁰⁴¹ Долазак делегације од стотинак лица српске и црногорске националности у Скупштину СФРЈ одјекнуо је у српској и југословенској јавности као „бомба”.¹⁰⁴² Тада је први пут најављена колективна сеоба српског и црногорског становништва из покрајине и од тада се све више претило колективним сеобама.

После живе и полемичне расправе, Савезно веће Скупштине СФРЈ једногласно је, на седници која је одржана 27. фебруара 1986. године, усвојило четврте по реду закључке поводом исељавања српског и црногорског становништва под притиском из покрајине.¹⁰⁴³ Тада је прихваћен извештај СИБ-а о спровођењу ранијих скупштинских закључака, према коме су били постигнути резултати у побољшању политичко-безбедносне ситуације, сузбијању непријатељског деловања, заустављању исељавања под притиском, у јачању поверења међу грађанима и у стабилизовању привреде. Међутим, у усвојеним закључцима је истакнуто да се политичко-безбедносна ситуација не може сматрати стабилном, све док исељавање под притиском траје. У закључцима се инсистирало на сасвим одређеним обавезама управних и правосудних органа на стриктном поштовању закона, почев од односа према притужбама грађана, преко експропријације и промета некретнинама до спречавања националних кључева приликом уписа у школе и запошљавања.¹⁰⁴⁴

Долазак делегације српског и црногорског становништва из покрајине у Београд, изазвао је бројне реакције. Кољ Широка, председник ПК СК Косова, указивао је да се „ми на Косову

1041 „Разговор групе грађана Косова са Илијазом Куртешијем”, *Политика*, 27. фебруар 1986, 10. Грађани из 42 села који су дошли у Београд, затражили су помоћ како би опстали у покрајини, затражили су заштиту државе и поштовање њихових уставних права и слобода, равноправност пред судом и законом са својим комшијама и суграђанима албанске националности. Њихова сведочанства била су потресна: „Мука нас поћерала. Немамо права као други. Кад се одавде вратимо не знамо шта нас чека” ... „Наша женска чељад није слободна да крене сама ни на улицу, ни у продавницу, ни на њиву” ... „Моју тринаестогодишњу ћерку силеције су нападе пет пута. Имам и датуме када је то било и коме сам се све обраћао. Од 1982. нико ништа од надлежних није предузео. Кад СУП коме сам се обратио, а плаћен је да нас штити а не да нас гази, ништа неће да предузме, да казни кривце чија су имена позната – коме ћу да се обратим и како ћу дете да шаљем у школу” ... „Има ли још који орган да му се жалим?” - питање које је поставио Богосав Баџић из Долца код Криве Паланке, поводом 49 жалби без одговора које је написао свим надлежним органима због тога што су му 1968. године непозната лица албанске националности убили брата. Основни захтев грађана изнео је Мирослав Шолевић, председник АК СК 17. месне заједнице у Косову Пољу: „Ми смо овде дошли са основном жељом да нам се омогући да живимо на Косову”. (Б. Магић, Б. Каљевић, „Грехота је увеличати ...”, *Политика*, 2. март 1986, 9).

1042 М. Шолевић, „Питали смо Павла и Добрицу”, *Борба*, 8. фебруар 1993, 13.

1043 Први Закључци усвојени су 17. новембра 1982. године, други 6. јула 1983, а трећи 29. септембра 1984.

1044 „Допринос стабилизовању прилика на Косову”, *Политика*, 28. фебруар 1986, 1.

нисмо определили да свако решава проблеме за себе: Срби или Црногорци за себе, Албанци посебно ... Нема никаквих перспектива да се они решавају без ослањања једних на друге. То је потврдила и наша историја. Има проблема, па и разлога за одређена незадовољства због неефикасности у решавању неких питања. Како се, међутим, неке ствари одвијају, јасно је да неки од потписника петиције не траже решавање комуналних и сличних проблема већ рушење Устава, система, Косова, Србије, Југославије. Тој појави треба стати на пут”.¹⁰⁴⁵ Новинар Зејнел Зејнели је закључивао: „Утисак овог извештача, који је на лицу места покушао да провери жалбе грађана са Косова, јесте да се ствари које су изнесене споро решавају због дуге процедуре, али да се у неким детаљима и преувеличавају. Оно што најтеже пада општинским органима је претња свих који се жале да ће се – уколико им се не реше њихови проблеми – иселити”.¹⁰⁴⁶ Дугогодишње неостваривање националне равноправности и нефункционисање институција, довело је до нарушавања поверења српског и црногорског становништва покрајине у систем и органе власти, па је у српској јавности све више било изражено незадовољство радом државних органа у покрајини.

Како су до 1986. године углавном даване глобалне оцене, упућивани апели за акцију и нове закључке, а значајни задаци из Платформе СКЈ о Косову се нису извршавали, донети су конкретни закључци, на заједничкој седници Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ, која је одржана 5. марта 1986. године, када је разматрана политичко-безбедносна ситуација у САП Косову.¹⁰⁴⁷ Треба имати на уму да су закључци ова два председништва били нужни, иако закаснили, одговор на изражено незадовољство неостваривањем задатака из Платформе СКЈ о Косову односно нескладом између циљева утврђених Платформом СКЈ о Косову и до тада оствареног. У њима се, поред осталог, указивало да није до краја спроведен процес идејно-политичке диференцијације, да је исељавање и даље био један од највећих проблема, али и да је било озбиљних слабости у успостављању јединства СК Србије и СК Косова.¹⁰⁴⁸ Међутим, мере

¹⁰⁴⁵ „Не може свако за себе”, *Политика*, 4. март 1986, 6.

¹⁰⁴⁶ Зејнел Зејнели, „Жалбе се споро решавају”, *Политика*, 6. март 1986, 9.

¹⁰⁴⁷ Мартовским закључцима два председништва, Платформа СКЈ о Косову је помало заборављена. Прим. аутора.

¹⁰⁴⁸ „Јачати поверење у законитост”, *Политика*, 7. март 1986, 1. На седници два председништва оцењено је да су постигнута одређени резултати у стабилизацији прилика и сузбијању отвореног деловања „албанског национализма и иредентизма”, али да се неки значајни задаци из Платформе СКЈ о Косову нису извршавали са потребном одлучношћу и доследношћу, да је још трајала илегална делатност са позиција албанског национализма и да је било много проблема у спровођењу идејно-политичке диференцијације. Констатовало се да се и даље настављало исељавање под притиском, да је још било појава угрожавања личне, економске и правне сигурности припадника српске и црногорске националности и насртаја на друштвену имовину и поредак, што је одржавало атмосферу несигурности и неповерења и подстицало исељавање. На крају седнице је закључено да је за сређивање стања у покрајини неопходно „брже превазилажење разлика које се у СКЈ испољавају у оцени стања и остварених резултата у САП Косову”, одлучије супротстављање ширењу антиалбанског расположења и свим облицима национализма у

два председништва нису нашле, у почетку, довољно одјека у штампи. Ипак, на састанку у Председништву СФРЈ највиших функционера федерације, СР Србије, СР Црне Горе, СР Македоније и САП Косова, који је одржан почетком априла 1986. године, договорене су конкретне активности и мере за остваривање ставова и закључака заједничке мартовске седнице Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ.¹⁰⁴⁹ На састанку је упозорено на проблем популационе политике и планирања породице у САП Косову, а као прворазредни задатак означено је заустављање процеса исељавања српског и црногорског становништва из покрајине.¹⁰⁵⁰

Политика је, 11. марта 1986. године, објавила сасвим штуру вест да се Скупштинама СР Србије и СФРЈ обратило 219 грађана Београда новом представком која се односила на проблеме исељавања из покрајине.¹⁰⁵¹ Вероватно не случајно, јер је Савезно веће Скупштине СФРЈ једногласно, на седници која је одржана 12. марта 1986. године, одлучило да формира делегатску групу која је требало да испита наводе грађана који су 26. фебруара 1986. године, из 42 села из покрајини, СР Србији и СФРЈ, јачање законитости, ефикаснији и одговорнији рад свих институција система, као и да државни органи спрече сваки притисак на грађане који је доводио до исељавања. (Исто).

1049 У мерама и акцијама за спровођење закључака који су утврђени на заједничкој седници председништва СФРЈ и ЦК СКЈ разумљиво је била у првом плану политичко-безбедносна ситуација у покрајини. Предузимане су мере да се осигура пуна одговорност и ефикасност функционисања државних органа у САП Косову, с циљем да се обезбеди пуна слобода, безбедност и равноправност свих грађана, без обзира на њихову националну припадност, што је био један од најважнијих услова за обнову међунационалног поверења. Правосудни и други органи приступили су решавању свих случајева у којима је дошло до угрожавања слободе и права грађана, истицаним у сусретима грађана покрајине са органима САП Косова, СР Србије и СФРЈ, а који су изазвали узнемирење шире јавности. Посебна пажња у овој акцији била је посвећена унапређивању рада државних органа, јачању законитости, личне и имовинско-правне сигурности. С тим у вези, надлежни савезни, републички и покрајински органи су, усклађеном акцијом, остваривали непосредан увид у рад, ефикасност и ажурност свих правосудних органа у САП Косову и, на основу тих сазнања, предлагали конкретне мере. Иако се сматрало да су правосудни органи у покрајини извршили бројне и одговорне задатке у сузбијању албанског национализма, због специфичних услова и обавеза, инсистирало се на њиховој већој ефикасности. Врло хитно и темељито је требало преиспитати све притужбе на рад правосудних органа и других државних органа у покрајини, које су републичким и савезним органима упућивали грађани и поједине радне организације. Посебне мере је требало предузети за спречавање исељавања лица српске и црногорске националности. Законским и другим мерама хитно је требало спречити промет некретнина између приватних лица различитих националности у покрајини, а судовима је било сугерисано да обуставе регистрацију купопродајних уговора између лица различитих националности. Пошто је албански национални покрет ишао и на разбијање етнички хомогених села насељеним српским и црногорским становништвом, требало је да се предузму мере за спречавање досељавања лица албанске националности у овакве средине. Општинске конференције ССРН у покрајини имале су задатак да изврше анализе разних видова појединачних и групних притисака на припаднике српске и црногорске националности, којима се подстицало исељавање. Посебно је требало анализирати разне видове ускраћивања безбедносне, здравствене и друге заштите, затим дискриминације у трговини, саобраћају и другим услугама, и предузимати законске и политичке мере. У области васпитно-образовног рада, науке и културе најпре је требало извршити одлучнију политичку диференцијацију у редовима наставног и васпитног кадра у свим образовним институцијама односно без компромиса је требало из наставног процеса одстранити све оне који су били неподобни за вршење тих послова, а покрајински просветни органи су били дужни да израде оперативне планове борбе против „иредентистичке” индоктринације у области васпитања и образовања. (Н. Селмановић, „У току је спровођење мера”, *Политика*, 20. јун 1986, 9).

1050 „Неопходна пуна безбедност свих грађана Косова”, *Политика*, 3. април 1986, 1.

1051 „Нова групна представка”, *Политика*, 11. март 1986, 7.

покрајине, дошли у Скупштину СФРЈ да се жале на тежак положај.¹⁰⁵² Шест дана потом, Комисија ПК СК Косова за међунационалне односе оценила је да се не може говорити о кризи у међунационалним односима у покрајини!¹⁰⁵³ Међутим, марта 1986. године стигла је у Скупштину СР Србије нова представка 58 железничара из Косова Поља. У њој је истакнуто да се стање, четири године после прве петиције коју су послали, није променило у њиховом колективу. Заједно са овом представком, требало је да се расправља и о петицији 219 грађана Београда, а на дневном реду била је и Информација поводом представке групе људи из села Батусе код Приштине. У њој се жалило 70 потписника српске и црногорске националности на ускраћивање основних људских права и слобода, на страх, узнемиреност и забринутост за себе и своје породице, јер су их лица албанске националности вређали, извржавали подсмеху, пребијали, малтретирали и покушавали да силују децу, девојке и старице. Седница Комисије за представке и предлоге Скупштине СР Србије није одржана због недостатка кворума, па се о свему томе марта 1986. године није ни разговарало!¹⁰⁵⁴ Због свих дешавања у последњих неколико месеци, на седници Председништва ЦК СКЈ, која је одржана 1. априла 1986. године, оцењено је да је национализам свих боја био у порасту и агресивно се испољавао као један од главних облика и упоришта антисоцијалистичког деловања.¹⁰⁵⁵ И из ставова о активности СК Србије у развоју међунационалних односа била је видљива забринутост због пораста српског национализма.¹⁰⁵⁶ На опасност од јачања српског национализма упозоравао је маја 1986. године и

1052 Драгош Ивановић, Бранка Каљевић, „Много конкретних предлога али и различитих оцена”, *Политика*, 13. март 1986, 5.

1053 „Нема кризе у међунационалним односима”, *Политика*, 19. март 1986, 6.

1054 В. Рупар, „Поново жалбе са Косова”, *Политика*, 21. март 1986, 13. Комисија Председништва СР Србије за представке састала се 2. априла 1986. године поводом групне представке 70 мештана српске националности села Батусе. Радна група је проверила њихове наводе и оценила да жалба није националистички и реваншистички интонирана, већ да је последица поремећених међунационалних односа и спорог решавања појединих питања на која су грађани, пре него што су се жалили републичким и савезним органима, дуго указивали општинским органима, односно због спорог реаговања државних органа на незакониту продају имовине, силовања, итд. Мештане Батуса су посебно онеспокојавала, како су изјавили радној групи, седам силовања и покушаја силовања која нису била решена, као и продаја имовине по обичајном праву. Због тога је Комисија закључила да треба да се преиспита ваљаност поступка при куповини непокретне имовине и да органи управе, судови, тужилаштва и СУП, изврше детаљно испитивање сваког конкретног питања које су покренули у својим представкама мештани Батуса. (Т. Милић, „Потресна исповест Батусана”, *Политика*, 3. април 1986, 7).

1055 „Национализам – упориште непријатеља”, *Политика*, 3. април 1986, 1.

1056 У овим ставовима јасно је оцењено да опасност за међунационалне односе представља и пораст српског национализма: „Проблеми који се јављају у функционисању социјалистичких аутономних покрајина и СР Србије одражавају се и на међунационалне односе ... Српски национализам испољава се у новије време у најразличитијим облицима (сепаратистички, унитаристички, реваншистички и шовинистички). Шире се тезе о угрожености српске нације и подстићу предрасуде и неповерење према другим народима и народностима, а посебно према албанској народности. Националистичке појаве присутније су него раније и у разним манифестацијама свакодневног живота. Пораст српског, као и свих других националиста у СР Србији и СФР Југославији последица је етатизованих друштвено-економских и политичких односа и националистичког наслеђа. Српски национализам настоји да за своје циљеве искористи нарушене међунационалне односе на Косову изазване контрареволуционарним деловањем

СУП СР Србије.¹⁰⁵⁷ На пораст српског национализма упозоравао је и Жика Радојловић, члан Председништва ЦК СК Србије: „У свом најсавременијем облику, српски национализам испољава се и као реваншизам, као тобоже одбранбени национализам са сепаратистичком инспирацијом”.¹⁰⁵⁸ Српски национализам није био подгрејаван само деловањем албанског националног покрета, већ и деловањем легалних институција. Тако је у пећком насељу Брежаник једној улици дат назив фашистичког затвора „Шеремет-кула”, што је изазвало огорчење грађана српске и црногорске националности.¹⁰⁵⁹ Азем Власи, председник Председништва ПК СК Косова, сматрао је да свако треба да почисти своје двориште односно да је српски национализам проблем комуниста српске националности.¹⁰⁶⁰

У ранијем периоду, постављало се питање колики је број избеглица из НСР Албаније који су се настанили у САП Косову, на који начин су стекли имовину и како су дошли до средстава за куповину те имовине?¹⁰⁶¹ Због тога је у најновијим мерама председништва СФРЈ и ЦК СКЈ наложено СУП-у СФРЈ да заједно са републичким и покрајинским утврди број избеглица из НСР Албаније, које су се настаниле у САП Косову, као и начин на који су они дошли до имовине. Наложено је да се утврди статус избеглица, кретање на послу, њихово радно место као

албанског национализма и иредентизма, а погодују му и спорости и недоследности у борби за брже стабилизовање политичких прилика на Косову. Пораст српског национализма води даљем заоштравању међунационалних односа и подстиче антиалбанска расположења и неповерење у могућност заједничког живота на Косову. Такво деловање српског национализма објективно је усмерено ка истом циљу као и деловање албанског национализма и иредентизма”. („Непрестана борба против национализма”, *Политика*, 3. мај 1986, 6).

1057 На конференцији за штампу у СУП-у СР Србије која је одржана 9. маја 1986. године оцењено је: „Офанзивни настрјаји национализма свих боја и врста, а нарочито албанског национализма и иредентизма, активност грађанско-десничарских и догматско-статистичких групација, деловање екстремне емиграције и појединих обавештајних служби страних земаља, нека су од обележја безбедносне ситуације у СР Србији ... Албански национализам је још више отворио простор и проширио основу за отворенији наступ српског национализма. Српски националисти се у последње време понашају као главни и једини борци против албанског национализма, а при том заборављају и не виде истоврсну активност на својој страни. Српски националисти се, тако, све више испољавају као 'тумачи' и 'заштитници' српског народа – настојећи да за своје тезе добију подршку једног броја српских интелектуалаца, дела Српске православне цркве и других категорија грађана”. (Момир Илић, „Насрјаји национализма”, *Политика*, 10. мај 1986, 14).

1058 „Суочавање са истинама”, *Политика*, 15. април 1986, 5.

1059 В. Симоновић, „Улици дат назив фашистичког затвора”, *Политика*, 21. мај 1986, 8.

1060 Азем Власи је изјавио 31. маја 1986. године на саветовању младих у Пећкој Бањи: „Ми сада на Косову полагамо испит у борби против албанског национализма и иредентизма. А што се тиче српског национализма, који се у последње време манифестује у форми организованог деловања, уверени смо да је борба против њега превасходни задатак комуниста Срба. Нама је задатак да елиминишемо оне узроке и проблеме на које се непосредно надовезује српски национализам у вези са косовском ситуацијом, да од националистичких тенденција јасно разграничимо оно што су оправдана реаговања и жалбе грађана и тиме онемогућимо да се са националистичких позиција манипулише оним што су реални проблеми”. („Омладина на великом испиту”, *Јединство*, 31. мај 1986, 1, 3).

1061 Драгош Ивановић, „Није било званичних разговора о нуклеарним отпаcima”, *Политика*, 24. јул 1986, 5. Због великог манипулисања бројкама албанских избеглица, Рахман Морина, секретар СУП-а САП Косова, изјавио је марта 1986. године да их је у САП Косову било само 808! (З. Зејнели, „И даље брине исељавање”, *Политика*, 21. март 1986, 6).

и држање и деловање тамо где су радили. Октобра 1986. године, СУП СФРЈ обзнанио је податак да је у периоду од 1948. до 1970. године, у СФРЈ из НСР Албаније, пребегло преко 5.000 лица албанске националности, од којих је већина отишла на Запад, а да је у покрајини тренутно боравило 1.219 албанских избеглица.¹⁰⁶² Сличан податак налазио се у Информацији СУП-а СР Србије о албанским избеглицама у СФРЈ.¹⁰⁶³ Нешто детаљнији подаци о албанским избеглицама у СФРЈ дати су јула 1986. године, али се нису много разликовали од горе наведених.¹⁰⁶⁴ Међутим, ови подаци били су у дубоком несагласју са бројем од око 300.000 албанских избеглица који је фигурирао у српској јавности.¹⁰⁶⁵ Посебна инспекција СУП-а СФРЈ утврдила је да се од 1941. до 1988. године из Албаније у Југославију доселило око 15.000 лица.¹⁰⁶⁶

1062 Д. И., „Албанске избеглице на Косову”, *Политика*, 9. октобар 1986, 8.

1063 У Информацији се наводило да је до великог прилива избеглица из НСР Албаније дошло после Резолуције Информбироа 1948. године када је границу прешло више од 5.000 лица албанске националности, али се већина није задржала у СФРЈ. Није било тачног податка колико се њих упутило на Запад, али се знало да се 1986. године на територији СР Србије налазило 559 албанских избеглица, 254 њихове деце и 453 лица из мешовитих бракова. Поред тога, око 1.300 избеглица из НСР Албаније примило је југословенско држављанство. (Б. Чпајак, „Расправа о албанским избеглицама”, *Политика*, 2. април 1986, 9).

1064 Према овим подацима, у САП Косову је било 1.391 избеглица из НСР Албаније и они су живели у 19 општина. Од 1948. до 1981. године у СФРЈ је дошло 5.587 избеглица из НСР Албаније. Међу њима, до 1969. године је њих 4.108 отишло из СФРЈ. Од 1962. године започело се са интеграцијом избеглица односно решавања њиховог социјалног, материјалног и друштвеног положаја. Интеграција је вршена средствима која су издвајања из буџета СФРЈ, а касније и средствима која су добијана од Високог комесаријата Организације Уједињених нација (ОУН) за избеглице. До 1967. године интеграцију је спроводио СУП СФРЈ у сарадњи са СУП-ом САП Косова. Према подацима, укупно је интегрисано 109 породица. Од тога, куповином имања и кућа 51, куповином куће и запошљавањем четири, куповином куће 43 и куповином стана 11 лица. Неке породице су саме градиле куће, а неке општине су доделиле 11 станова из Фонда солидарности. У 38 случајева куповина је извршена од лица српске националности, у 24 од лица црногорске, у 34 од лица албанске и у два случаја од лица турске. Укупно је запослено 162. избеглице. Ниједно лице није запослено у руководећим органима, док је 28 лица запослено у просвети. Југословенско држављанство примило је 31 лице. Избеглице су и без држављанства завршавале високе школе и добијале високе титуле и друга звања. После пролећних немира 1981. године, три наставника је искључено из наставе због неприхватљивих ставова. Случајеви непријатељског деловања регистровани су код млађих лица. Због непријатељског деловања, једном студенту је после 1981. године изречена казна затвора од пет година, а један студент је кажњен и у Ђаковици. Било је још неколико случајева непријатељског деловања избеглица. (Зејнел Зејнели, „Колико је албанских избеглица”, *Политика*, 6. јул 1986, 6).

1065 Љубомир Никшић, „Нека збуњујућа излагања”, *Политика*, 9. август 1988, 15. У Петицији 2.016 грађана из октобра 1985. године наводило се да је било око 260.000 албанских емиграната у СФРЈ. Милош Мишовић, новинар *НИН*-а, процењивао је да их није било више од 50.000. (Нада Савковић, *Моје године са Милошевићем*, Нови Сад 2002, 115). Душан Чкребић такође је сматрао да је преко 200.000 лица албанске националности дошло у Југославију и тако драстично променило етничку структуру покрајине. (Д. Чкребић, *н. д.*, 259). Он је сматрао да је комунистички режим прећутао из опортунизма да је током Другог светског рата из Албаније на Косово и Метохију дошло „преко две стотине хиљада Албанаца”, а да се Србија томе „ћутке приклонила”. (Душан Чкребић, *Поглед искоса: људи, судбине, коментари*, Београд 2009, 226).

1066 М. А. – А. М., „У Југославији 778 албанских избеглица”, *Политика*, 29. децембар 1988, 10. Инспекција СУП-а СФРЈ утврдила је да је у Југославију од 1941. године дошло 3.604 лица рођених у НСР Албанији и то за време Другог светског рата, затим 501 југословенски држављанин који су се за време рата иселили или пребегли у НСР Албанију, а након 1941. године вратили се као странци и 7.137 избеглица из НСР Албаније. Инспекција је проценила да је у Југославију дошло још око 4.000 лица рођених у Југославији која су се пре Другог светског рата иселила или пребегла у Албанију, а вратили се након 1941. године. Према томе, у Југославију је из Албаније од 1941. године дошло око 15.000 лица. Од овог броја је Југославију од 1948. године напустило 3.304 лица, 1.858 ради одласка на Запад посредством Високог комесара ОУН за избеглице, 597 ради одласка на Запад, а о начину њиховог

Ново таласање јавности довело је хапшење Косте Булатовића, једног од народних косовопољских вођа Српског покрета отпора. Он је ухапшен 2. априла 1986. године, на дан када су трајали најжешћи велики нереди албанског становништва 1981. године, па је то схваћено као провокација покрајинских албанских власти.¹⁰⁶⁷ Он је ухапшен, јер је код Радоја Спасића из Велике Хоче, који је ухапшен истог дана, пронађен наводно пропагандни материјал. Радоје је тврдио да материјал потиче од Косте Булатовића. Због тога су обојица оптужени за кривично дело „ширења непријатељске пропаганде”.¹⁰⁶⁸ Због хапшења Косте Булатовића дошло је око поноћи до великог збора у Косову Пољу, а 3. априла 1986. године скуп се омасовио.¹⁰⁶⁹ Бунт Косовопољаца уплашио је покрајинске, републичке и федералне власти, па је Коста Булатовић ослобођен из притвора 5. априла 1986. године, а збор прекинут. Како би смирио узавреле страсти, следећег дана је у Косово Поље дошао Иван Стамболић, председник ЦК СК Србије, који је одржао говор пун разумевања и наде за проблеме који су тиштали српско становништво.¹⁰⁷⁰ Његов говор који је одржао присутнима позитивно је оцењен у целој југословенској јавности.¹⁰⁷¹ Међутим, истовремено их је Стамболић упозорио да је власт знала за њихове везе са српском интелигенцијом ван покрајине: „Овде је право место где се ваши проблеми могу решити. Свако друго је погрешно место. Не тражите то друго место и не идите од ваших прагова. Не дајте да вас неко манипулише”.¹⁰⁷² Упркос Стамболићевом охрабрујућем говору и утиску који је оставио у целој југословенској заједници, неколико група грађана из покрајине стигла је 7. априла 1986. године у Београд. Примили су их савезни и републички

одласка нема евиденције, 489 ради одласка на Запад илегално и 360 је враћено у НСР Албанију. Тренутно је на територији СФРЈ боравило око 12.000 лица која су дошла из Албаније, и то рођених у Албанији пре и за време Другог светског рата (3.604), рођених у Југославији и пре Другог светског рата пребегли или се иселили у Албанију, а после 1941. године се вратили и третирани су као странци (501), избеглице из НСР Албаније са решењем о признавању статуса (778), и избеглице из Албаније примљене у држављанство СР Србије и СФРЈ (3.055), као и око 4.000 рођених у Југославији који су се пре Другог светског рата иселили или пребегли, а после 1941. године се вратили. (Зоран Радисављевић, „Око 15.000 Албанаца се доселило у Југославију”, *Политика*, 24. фебруар 1989, 9).

1067 *Политика* је пренела вест да су у Призрену притворени „3. априла 1986. године”, због основане сумње да су извршили кривично дело непријатељске пропаганде против СФРЈ, земљорадник Радоје Спасић из села Велика Хоча, а потом и Коста Булатовић, инжењер из Косова Поља, за кога се сумњало да му је достављао материјале. Пропагандни материјал је пропагирао промену политичког система и укидање одређених федералних јединица у СФРЈ, укидање Устава и Уставног суда САП Косова, захтевао да се српскохрватски у покрајини уведе као државни језик, да се уведе војна управа, итд. (З. З., „Притворени Радоје Спасић и Коста Булатовић”, *Политика*, 4. април 1986, 10).

1068 Александар Тијанић, „Дијалог о искушењима”, *НИН*, бр. 1841, 13. април 1986, 13.

1069 Према наводима Вука Драшковића, у Косову Пољу се по хапшењу Косте Булатовића вијорио транспарент под називом „Није ухапшен Коста Булатовић, него ми сви!”. (Вук Драшковић, *Коекуде Србија*, Београд 1989, 17).

1070 Ђорђе Јевтић, дугогодишњи шеф Тањуговог дописништва за покрајину, сматрао је да је његов долазак требало „да спречи најављено упућивање српских колона у Београд”. (Ђорђе Јевтић, *Битка за Косово*, Приштина 1995, 34).

1071 З. З., „Реаговања поводом укупног стања на Косову”, *Политика*, 7. април 1986, 1.

1072 Александар Тијанић, „Морате се овде борити”, *НИН*, бр. 1841, 13. април 1986, 15.

функционери на челу са Лазаром Мојсовим, чланом Председништва СФРЈ, и Иваном Стамболићем. Иако су и они били пуни разумевања за проблеме српског и црногорског становништва у покрајини, упозоравали су да се они не могу решавати неуставно, протестним акцијама и распиривањем националне мржње.¹⁰⁷³ Овај састанак око 550 грађана из разних места покрајине и функционера СР Србије и СФРЈ одржан је у Сава-центру.¹⁰⁷⁴ На састанку је говорило неколико људи, а трајао је неколико часова. Грађани су тада захтевали да државни органи савесно обављају свој посао по Уставу и закону и да се деловању албанског националног покрета стане на пут ефикаснијом акцијом. На њему је било видљиво дубоко незадовољство грађана стањем у покрајини и својим положајем. За њихов долазак у Београд није био повод хапшење Косте Булатовића него неефикасност судства и државних органа, па и органа безбедности. Они су више пута у својим жалбама нагласили да њихов долазак у Београд није био жалба на албански народ, већ на неправилности и дискриминацију којом су били изложени.¹⁰⁷⁵

Обзиром да су два пута грађани српске и црногорске националности долазили у Београд како би скренули пажњу југословенској јавности на своје невоље и при том износили низ доказа о неправдама и притисцима којима су били изложени, као и о неефикасном раду правосудних и других органа у покрајини, реаговало се на савезном нивоу. После посете велике групе лица српске и црногорске националности Скупштини СФРЈ у фебруару, Савезно веће Скупштине СФРЈ формирало је радну групу 12. марта 1986. године како би се испитале њихове жалбе. Радна група је априла 1986. године предложила извештај који је требало да усвоји Савезно веће Скупштине СФРЈ. Радна група је установила да је већина њихових жалби била оправдана и да жалиоци нису наступали са националистичких позиција, као и да су постојали националистички притисци на њих да напусте покрајину. Радна група је потврдила да реваншизма од припадника српске и црногорске националности према лицима албанске националности није било, али и тврдила да је, после фебруарске посете Скупштини СФРЈ, албанског реваншизма према њима

1073 Александар Тијанић, „Поверење и сигурност”, *НИН*, бр. 1841, 13. април 1986, 17.

1074 На једном месту пронашли смо податак да је тада у Београд дошло 2.000 лица српске националности. Види: Р. Барјактаревић, *н. д.*, 56.

1075 „Траже равноправност и јединство”, *Политика*, 8. април 1986, 1. Поводом доласка делегације од 550 лица из покрајине у Сава-центар, Вук Драшковић је 7. априла 1986. године, на протестној вечери у УКС, поводом изласка из затвора новосадског професора др Драгољуба Петровића изјавио: „Онда су ти од сваког свог напуштени мученици кренули ка нама: ваљда да Београду покажу своје ране и да нас, као Лазар уочи Косовског боја, прокуну! Ни то им није дозвољено. Одведени су у Сава центар и, уместо са српским народом, поново разговарали са представницима непостојеће српске државе и убилачки равнодушне Југославије!”. (В. Драшковић, *н. д.*, 19).

било: „Та чињеница поткрепљује да је страх од освете, реалност с којом се на Косову живи”.¹⁰⁷⁶ Радна група је утврдила да је у неким случајевима било притисака на грађане српске и црногорске националности „по националној основи”.¹⁰⁷⁷ Поводом доласка у Београд нове групе грађана од 550 лица, формирана је нова радна група, како би испитала и њихове жалбе.¹⁰⁷⁸ Међутим, у покрајини су међунационални односи другачије виђени. Тај закључак извлачимо на основу изјаве Абаза Казазија, председника Скупштине САП Косова, коју је дао априла 1986. године на конференцији за штампу иностраним новинарима: „Сваког дана јача поверење међу припадницима различитих народа и народности на Косову и постепено се превазилази стање које је изазвало захлађење међунационалних односа”.¹⁰⁷⁹ Није се само у САП Косову неблагонаклоно гледало на самоорганизовање грађана у покрајини и слање њихових делегација у Београд. Поводом доласка групе српског и црногорског становништва у Сава-центар, љубљански *Дневник* објавио је контроверзни чланак Дејана Ковача под насловом „Возови национализма”.¹⁰⁸⁰ У његовом тексту су окупљања грађана у Косову Пољу и њихов долазак у Београд окарактерисани као „српско-црногорски унитаризам и национализам”! Због тога је његов коментар оштро напао новинар Славољуб Ђукић.¹⁰⁸¹

О међунационалним односима расправљало се на 29. седници ЦК СК Србије, која је одржана 14. априла 1986. године, па је говорено са становишта догађаја у САП Косову. На овој седници анализирани су многи аспекти националне политике, али је у средишту интересовања било стање у покрајини које је изазивало велику забринутост, па је неизбежно оцењено да треба обезбедити националну равноправност. Поводом односа између различитих националности у САП Косову, Иван Стамболић је наводио: „Знамо да су међунационални односи упркос јасним уставним и програмским начелима крајње сложени, живи, и у свакој новој друштвеној ситуацији траже актуелизоване оцене, програме и акције. Уз то, понекад подлежемо предрасуди да су међунационални односи добри или лоши искључиво у зависности од других друштвених односа. То је нетачно. Не могу се, примера ради, велике економске тешкоће узимати, а често се узимају, као директан изазивач проблема у међунационалним односима”.¹⁰⁸² Нешто оштрији у

1076 Бисерка Матић, „Оправдане жалбе Срба и Црногораца са Косова”, *Политика*, 9. април 1986, 7; Бисерка Матић, „Пример најгрубљег притиска”, *Политика*, 10. април 1986, 8.

1077 Бисерка Матић, „Оправдане жалбе Срба и Црногораца са Косова”, *Политика*, 9. април 1986, 7.

1078 Исто.

1079 „Иако споро, поверење јача”, *Јединство*, 12. април 1986, 2.

1080 Дејан Ковач, „Vlаki nacionalizma”, *Dnevnik*, 9. април 1986, 3.

1081 Славољуб Ђукић, „Оптужбе без маске”, *Политика*, 12. април 1986, 7.

1082 „Равноправност данас и сутра”, *Политика*, 15. април 1986, 1. Иван Стамболић је уређење СР Србије сматрао као недовршено односно и он је схватао проблем покрајина. Видети: Ivan Stambolić, *Rasprave o SR Srbiji: 1979 –*

иступању поводом стања у покрајини био је Жика Радојловић, који је упозоравао: „Међунационални односи и даље су у озбиљној кризи. Најоштрији израз те кризе јесте непрекинут процес исељавања Срба и Црногораца са Косова ... Криза међунационалних односа на Косову ескалирала је учесталијим доласцима групе грађана српске и црногорске националности у Републичку и Савезну скупштину, њиховим окупљањем у Косову Пољу, разговором у 'Сава' центру. Бројне су петиције и жалбе. Не може се порећи да организовано потписивање може бити и јесте, у неким случајевима, под притиском националистичких елемената. Међутим, то не може бити разлог да се оправдани захтеви, које садрже петиције, игноришу, али се неприхватљиви захтеви морају истовремено осудити и одбацити. Игнорисање оправданих захтева води ка нередовном, ванинституционалном и несамоуправном решавању проблема”.¹⁰⁸³ Под притиском све учесталијих замерки на рад правосуђа у покрајини, ИВ Скупштине САП Косова усвојило је, на седници која је одржана 20. априла 1986. године, програм посебних мера и активности за ажурнији и ефикаснији рад правосудних органа у покрајини, нарочито у решавању оних предмета који су утицали на исељавање. Према њему, требало је да се испитају сви разлози, околности и слабости носилаца правосудних функција који су својим радом допринели стварању неповерења и нарушавању међунационалних односа, као и утврђивање одговорности и бивших носилаца јавних функција.¹⁰⁸⁴

Радна група ПК СК Косова, СК Србије и ЦК СКЈ која је испитивала наводе грађана који су примљени у Сава-центру, обавестила је 22. априла 1986. године новинаре о свом раду. Радна група је размотрила 169 представки и жалби и закључила да је највећи број био оправдан.¹⁰⁸⁵ Сутрадан је на седници Савезног већа и Већа република и покрајина Скупштине СФРЈ усвојен Извештај радне групе Савезног већа која је проверавала наводе изнете 26. фебруара 1986. године у разговору групе грађана из покрајине са председником Скупштине СФРЈ.¹⁰⁸⁶ Последњи догађаји неминовно су утицали и на СК у САП Војводини. На 18. конференцији СК Војводине, која је одржана 25. априла 1986. године, Јосип Чолић је навео: „Мене као радника и члана СКЈ брине недовољна ефикасност и спорост у решавању међунационалних односа на Косову. Хтели ми то да признамо или не, они се као рефлексија преносе и на друге крајеве наше земље. Не можемо ћутке прећи преко ових појава јер се ради о кршењу једне од основних слобода нашег

1987, Zagreb 1988.

1083 „Суочавање са истинама”, *Политика*, 15. април 1986, 5.

1084 „Прецизиране обавезе судова”, *Политика*, 21. април 1986, 5.

1085 З. Зејнели, М. Царић, „Одговорност за надлежне”, *Политика*, 23. април 1986, 10.

1086 „Осуђен напис у љубљанском 'Дневнику'”, *Политика*, 24. април 1986, 9.

друштва, слободно изражавање припадности неком народу или народности без бојазни да би због тога могао имати последице”.¹⁰⁸⁷ У текст усвојене Резолуције 18. конференције СК Војводине, унет је један нови, посебан став о стању у САП Косову. На доследном остваривању политике националне равноправности и заустављању процеса иселавања српског и црногорског становништва из покрајине, инсистирало се и у усвојеној Резолуцији 14. конференције СК Косова, која је одржана 29. априла 1986. године.¹⁰⁸⁸

Убрзо је дошао на ред 10. конгрес СК Србије. Он је одржан 26. маја 1986. године, а уводни реферат поднео је Иван Стамболић: „Природа проблема на Косову је таква да се не дају разрешавати само форумски, уско политичким мерама, састанчењем, порукама са говорница и посетама званичника ... Српски и црногорски живаљ на Косову осећа се обесправљеним у сасвим конкретним пословима са државном управом и правосудним органима. Они албански национализам не виде само у голом политичком виду – као паролу, већ га доживљавају сасвим опипљиво, кроз поступке појединих окорелих, бахатих бирократа, који се односе према њима као према грађанима другог реда. То није само косовска специфичност. Али се на Косову као на длану показује да је и раднику Србину, и раднику Албанцу, и раднику Црногорцу, и сваком другом раднику, највећи непријатељ бирократија, било чија и било где се налазила. Озбиљно је пољуљано поверење Срба и Црногораца у ефикасност државних и политичких органа, не само на Косову, него и у Србији и у Југославији. Још се није до краја стало на пут рушилачком деловању иреденте. Иселавање под притиском се стално појачава. На удару је, дакле, кључни уставни и програмски принцип устројства Социјалистичке Федеративне Републике Југославије – равноправност људи, народа и народности. Овакво стање у међунационалним односима не можемо преобразити преко ноћи. Али морамо и можемо најпре зауставити иселавање и то свим расположивим средствима од политичких и економских до административних”.¹⁰⁸⁹ Мај месец 1986. године био је релативно миран, али се показало да је претходио бурним догађајима који су усталасали целокупну јавност.

У селу Батусе заказан је 3. јуна 1986. године састанак са мештанима на коме је требало да општинско руководство Приштине саопшти оцену о њиховим захтевима које су истакли 28. маја 1986.¹⁰⁹⁰ Међутим, иако су надлежни органи били сагласни са готово свим њиховим захтевима,

¹⁰⁸⁷ „Забрињава спорост решавања међунационалних односа у САП Косово”, *Политика*, 26. април 1986, 5.

¹⁰⁸⁸ З. Зејнели, Н. Селмановић, М. Царић, „Заустављање иселавања – историјски задатак”, *Политика*, 30. април, 1. и 2. мај 1986, 2.

¹⁰⁸⁹ „Унапређивање односа у СР Србији”, *Политика*, 27. мај 1986, 3.

¹⁰⁹⁰ Крајем 1985. године у српско село Батусе доселила се албанска породица Забељај која је купила кућу и имање од Боре Мирковића који се иселио за Прокупље. Од тада су настали проблеми, разговори и тешке ситуације у овом

овај састанак је прекинут због неиспуњавања екстремног захтева мештана да се из Батуса иселе све албанске породице.¹⁰⁹¹ Због тога су Батусани најавили колективну сеобу. Три дана касније, село Батусе посетили су Кољ Широка, Жика Радојловић и Момчило Трајковић, па је спонтано дошло до још једног састанка.¹⁰⁹² И на овом састанку је било нервозе и нестрпљења, песимистичких и ултимативних тонова, али је ипак био корак напред ка проналажењу решења и

селу. Мештани су тврдили да су неки чланови породице Забељај чинили штету, нападали српску децу, итд. Овај проблем мештана изложен је у разговорима који су вођени у Скупштини СФРЈ и Сава-центру у Београду, а са мештанима је разговарала и заједничка комисија за представке и жалбе ЦК СК Србије и ПК СК Косова. Поред захтева за иселјавање породице Забељај, тражено је и да се врати стари назив истуреном одељењу школи у Батусу и да се она припоји ОШ „Аца Маровић” у Косову Пољу којој је и раније припадала. Одлуком надлежних скупштинских органа у Приштини донета је 1960. године одлука да се ово истурено одељење припоји Добреву, па је оно тако и добило назив „Наим Фрашери”. (З. Зејнели, „Иселење за породицу Забељај”, *Политика*, 4. јун 1986, 6). Свим овим захтевима је удовољено.

1091 Састанку су присуствовали Вукашин Јокановић и Петар Костић, чланови председништва САП и ПК СК Косова, Божидар Лазић, председник општине Приштина, Даут Јашаница, председник ОК ССРН, Иса Мустафа, председник ИВ Скупштине општине Приштина и Момчило Трајковић, извршни секретар ОК СК Приштине. Састанак је организован под ведрим небом, присуствовали су сви становници села, а постављена су и два звучника. Љубинко Мирић, председник подружнице ССРН Батуса, навео је на почетку састанка да мештани захтевају решавање и других питања у СФРЈ: „Бавимо се оним што смо мислили да је побеђено у рату – национализмом. Људи се не воле. Руководиоци долазе један по један и ништа не решавају, али им то не смета да задрже фотеље. Тражимо да се реше питања села, али и питања шире у Југославији ...”. Појединци су на састанку износили неприхватљиве ставове. Тако су Милораду Денићу сметали на власти „шиптарски националисти и српски фотељаши” и због тога је позвао народ на иселјавање. Захтевао је одговор на то шта значи да „Забељаји оду, а други остану”. Други говорници су спомињали трагедију у покрајини, дугове СФРЈ, немогућност да остваре борачку пензију, да не могу да се запосле, итд. Добривоје Стевић је тражио да се исправе неправде у запошљавању, питао је „где је ћирилица” и имао је још нека питања и запажања. Сам Момчило Трајковић био је изненађен понашањем Батусања: „Били сте одувек толерантни, ви староседеоци Косова, а шта се сада догађа? За решавање проблема иселјавања на ногама су све прогресивне снаге земље. Нестрпљиви смо сви, али из ове ситуације можемо изаћи кроз облике који постоје у нашој земљи, јер сваки други начин користи иреденти. Стога, сви заједно морамо да друштву пружимо максималну помоћ, пре свега прогресивним Албанцима, иначе на овај начин проблеме не можемо решавати ...”. Божа Марковић, осамдесетшестогодишњи мештанин, који је предводио делегацију из покрајине на састанак који је одржан у Сава-центру, прекинуо је састанак после овога: „Кратко ћу да говорим. Оглашен сам организатором. Морамо у селу да будемо чисти, никако не смета да пристанете да се исели само једна породица, морају све, нико нам не треба. Сада идите кући. Дан и место када ћемо у Србију, зна свака кућа ... Нико нека нас у томе не омета”. После тога, уз аплаузе, око 1.000 мештана Батуса напустило је састанак који је трајао готово четири сата. (З. Зејнели, „Ко подстиче неспоразуме”, *Политика*, 5. јун 1986, 9).

1092 З. Зејнели, „Корак ка правим решењима”, *Политика*, 7. јун 1986, 7. У учионици је било више од 300 људи, а многи су разговор слушали кроз отворене прозоре. Састанак није био планиран, већ су Кољ Широка и Жика Радојловић разговарали у неколико кућа са виђенијим домаћинима, па се народ окупио и тако је дошло до састанка. Атмосфера је била смиренија него прошлог пута. Изнети су случајеви бахатог понашања неких појединаца из албанских породица, примери неефикасности општинских органа власти и нерешавања захтева мештана који су више пута захтевани. Замерено је да није одговорено ни на став радне групе ЦК СК Србије и ПК СК Косова да се испитају наводи о понашању четири албанске породице које су се, како се тврдило, доселиле после 1981. године. Мештанима је на овом састанку речено да ће се испитати сви њихови наводи и да ће се размотрити њихов захтев за иселјавањем четири од укупно пет албанских породица. Речено је и да ће одлуке бити засноване на закону, па да ће у складу с тим све бесправно подигнуте куће и незаконити купопродајни уговори бити поништени. Руководиоци су се заложили и за одустајање Батусана од наговештене намере да се колективно иселе. Најгласнији је био Жика Радојловић: „Упркос томе што битка на Косову траје дуго, неке ствари су се у овој покрајини помериле, јер је

ка смиривању страсти и емоција. Између ова два састанка одржан је још један, у селу Могила код Косовске Витине, а који није привукао велику пажњу јавности.¹⁰⁹³

На седници Председништва СР Србије, која је одржана 6. јуна 1986. године, разматрано је остваривање мера и акција надлежних републичких органа и организација у спровођењу мартовских закључака Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ о актуелној политичкој и безбедносној ситуацији у покрајини.¹⁰⁹⁴ Са друге стране, Председништво САП Косова усвојило је, на седници која је одржана 7. јуна 1986. године, свој Оперативни програм за спровођење мера и акција који су произишавали из закључака заједничке мартовске седнице Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ. Како је саопштено, Председништво САП Косова је оценило да се ангажовало на доследном спровођењу закључака два председништва, на подстицању и подизању одговорности и ефикасности свих друштвених субјеката и органа власти, на пуном остваривању равноправности свих грађана, јачању братства и јединства и међусобног поверења, на сузбијању албанског национализма и иредентизма и српског и црногорског национализма, јачању уставности и законитости и ефикасности и одговорности органа и других институција политичког система, као и спречавању исељавања српског и црногорског становништва. И поред резултата, политичко-безбедносној ситуацији у покрајини оптерећивало је деловање албанског национализма, али и других национализма, исељавање српског и црногорског становништва, сложени проблеми друштвено-економског развоја – посебно незапослености, неефикасност појединих органа и институција и разне друге антисоцијалистичке и антисамоуправне појаве.

видљив ефикаснији начин борбе против иреденте. Ми српски комунисти морамо помоћи албанским комунистима који носе главни терет борбе против контрареволуције. Ми смо сада јединственији у оцени стања на Косову. Схвата се да то није проблем само Косова, СР Србије, већ и читаве Југославије и зато морамо бити уверени да ћемо убудуће имати више успеха”. (Исто).

1093 У селу Могила код Косовске Витине, одржан је 4. јуна 1986. године састанак подружнице ССРН, на којем се између осталог разговарало због чега је око 80% становништва овог села с претежно српским живљем купило куће ван покрајине и намеравало да се исели. Састанку су присуствовали Вукашин Јокановић и Драган Марковић, члан ИВ Скупштине СР Србије. На састанку је указано на многе неправилности у овој општини и на поступке неких албанских породица према мештанима српске националности. Вукашин Јокановић је истакао да су људи губили поверење у органе власти и да ће због тога морати да уследе промене. (З. З., „Живети заједно”, *Политика*, 7. јун 1986, 7).

1094 „Конкретна одговорност за извршавање обавеза”, *Политика*, 7. јун 1986, 1. У раду седнице учествовали су и представници Скупштине и ИВ СР Србије, председништва друштвено-политичких организација, органа управе и Привредне коморе СР Србије. У саопштењу са ове седнице је наведено: „Полазећи од потреба да се што доследније остварује Политичка платформа за акцију СКЈ у развоју социјалистичког самоуправљања, братства и јединства и заједништва на Косову, као и потреба за синхронизованом и организованом акцијом бројних органа и организација у Федерацији, Републици и САП Косово за остваривање мера за промену стања на Косову, утврђене су конкретне мере, носиоци тих мера и акција и рокови за њихово остваривање. Утврђена је и конкретна одговорност свих органа за извршавање свог дела обавеза”. (Исто).

Највећи део задатака из усвојеног оперативног програма био је наставак дотадашње активности на пуној стабилизацији стања у покрајини.¹⁰⁹⁵

Јуна 1986. године ситуација у целој земљи је била ровита и напета. Михаило Швабић, председник СУБНОР-а СФРЈ, навео је у уводном реферату на 10. конгресу СУБНОР-а СФРЈ, који је почео 9. јуна 1986. године, да је ситуација у покрајини била један од најтежих проблема са којима се југословенско друштво суочавало, јер је тамо произведена неравноправност грађана на националној основи.¹⁰⁹⁶ Због дугогодишњих нерешених питања, он је сматрао да би проблем у покрајини требало да буде третиран као еминентно југословенски: „Ми морамо поставити питање откуд таква спорост, проблеми и недоследност у остваривању Платформе о Косову. Зар је доиста могуће да после петогодишњег отвореног суочавања са косовским проблемом, није осујећен стратешки циљ контрареволуције”.¹⁰⁹⁷ Због тога што је исељавање било највеће из Приштине, ОК СК Приштине утврдио је на седници која је одржана 11. јуна 1986. године прецизне задатке за заустављање исељавања српског и црногорског становништва. Највећи део ових задатака темељио се на мерама и акцијама које су донели председништва СФРЈ и ЦК СКЈ о актуелној политичкој ситуацији у покрајини.¹⁰⁹⁸ На седници је Момчило Трајковић скретао пажњу на проблем који је постојао са мештанима села Батуса.¹⁰⁹⁹

1095 „Још више интензивирати активност”, *Јединство*, 9. јун 1986, 1.

1096 Михаило Швабић је у свом говору дословно навео: „На Косову и у вези са Косовом се, само у екстремнијем виду, испољавају проблеми који погађају земљу као целину. Дезинтеграциони процеси довели су до подвајања и затварања у републичко-покрајинске границе на економском, политичком и културном плану, снажно је била изражена тенденција да се републике и покрајине успоставе као самосталне државне целине. Последица је била – слабљење Југославије као јединствене заједнице. Национална равноправност се са индивидуалног нивоа подиже на ниво нације. Практична политичка последица тога јавља се на Косову где је произведена неравноправност између грађана управо према националној припадности ... Слобода је заједничка и недељива, она се не узима једнима да би је други имали, а ако неко то хоће, онда треба да зна да то више није слобода, јер она почива на једнакоправности свих”. („Верни великом делу револуције”, *Политика*, 10. јун 1986, 5).

1097 „Косово – проблем првог реда”, *Политика*, 10. јун 1986, 5.

1098 „Предстоји одлучујући корак”, *Јединство*, 12. јун 1986, 1, 3.

1099 Момчило Трајковић, извршни секретар ОК СК Приштине, навео је да су нелегалне продаје имања и кућа између албанског и српског становништва уносили немир, неспокојство, неспоразуме и изазивали сумњу „да се ради о намерном разбијању хомогених српских средина”: „Све то носи са собом ирационални страх у селима са чисто српским становништвом, па отуда имамо и најновији захтев из села Батусе за исељавање албанских породица које су се ту доселиле последњих година. У случају Батуса нагомилали су се и други проблеми који су додатно оптеретили његове мештане. Један од посебно значајних проблема је тај што се њихови захтеви, без обзира да ли су оправдани или неоправдани, од стране надлежних општинских органа и служби нису правовремено испитали и разјаснили и поред закључака радних група савезних, републичких и покрајинских органа и организација. Да су се ти захтеви испитали и решили у складу са законом, не бисмо дошли у садашњу ситуацију да са тим људима не можемо да успоставимо дијалог, и да се чудимо неким понашањима непримереним овој средини и менталитету. Морају се најхитније преиспитати њихови захтеви, а против свих који одуговлаче решавање њихових проблема покренуће се најоштрија одговорност. Истовремено, Батусани морају имати поверења у органе општине и шире, и да тим органима омогуће да у складу са законским прописима и политичким мерама реше постојеће проблеме. Они не смеју дозволити да било ко њима манипулише користећи ову ситуацију”. (Р. Н., „Случај села Батусе”, *Политика*, 12. јун 1986, 6).

Због многобројних пропуштених прилика, посебну пажњу јавности привукао је потез Председништва ЦК СК Србије и Председништва ПК СК Косова да заједнички покрену акцију за побољшање међунационалних односа у САП Косову. Наиме, у Приштини је 16. јуна 1986. године одржана заједничка седница председништва ЦК СК Србије и ПК СК Косова. Седници је председавао Слободан Милошевић, који је непуне три недеље раније постао председник Председништва ЦК СК Србије. На седници су разматрани непосредни задаци СК у вези са политичком ситуацијом у покрајини који су проистицали из одлука 10. конгреса СК Србије и 14. конференције СК Косова и закључака председништва ЦК СКЈ и СФРЈ, ЦК СК Србије и ПК СК Косова. Два председништва била су јединствена у оцени да се морала заострити борба против свих облика национализма. Борба против албанских „иредентиста и националиста” требало је бити праћена још организованијом друштвено-политичком акцијом и на елиминисању бирократских понашања и сваке могућности скривених националистичких утицаја који су били присутни у раду појединаца у државним и друштвеним институцијама у покрајини: „Убрзавање процеса стабиловања нарушених међунационалних односа и успостављања националног поверења међу припадницима народа и народности на Косову захтева пре свега ефикасан, ажуран и одговоран рад свих државних и других органа који су дужни да се старају о спровођењу Устава и закона”.¹¹⁰⁰ На овој седници су утврђени бројни задаци, а за њихово остваривање неопходна је била пуна сарадња републичких и покрајинских органа.¹¹⁰¹ Управо је то најважнији исход и значај ове седнице – договор покрајине и републике да се убудуће ради заједно.¹¹⁰²

1100 З. З., „Заједничка седница председништва ЦК СК Србије и ПК СК Косова”, *Политика*, 17. јун 1986, 1. У саопштењу са седнице је наведено да су учестале жалбе и представке грађана на велики број нерешених питања и случајева, одуговлачење решавања многих захтева код органа управе и судских органа указивали на узроке оправданог незадовољства људи из разлога који их упућују на разлоге да се жале и органима ван покрајине. Зато су два председништва сматрала да треба јасно раздвојити реалне узроке незадовољства грађана од националистичких манипулација, о невољама људи и њиховом осећању беспомоћности. Националистички притисци са било које стране, нису прихватани као начин решавања било ког проблема. Поред овога, на седници су утврђени бројни задаци. Ваља поменути да је свака основна организација СК била дужна да прецизира своје задатке о актуелној политичко-безбедносној ситуацији у САП Косову и да једном месечно разматра резултате које постижу у њиховом остваривању. Комунисти у органима унутрашњих послова и правосуђа требало је да се енергично ангажују на спречавању кривичних дела. Одлучно је требало одстранити оне појединце који су деловали са позиција албанског или другог национализма, који су се држали пасивно или опортунистички или су у вршењу дужности били оптерећени неким другим интересима. (Исто).

1101 З. З., „Заостравање одговорности сваког појединца и органа”, *Политика*, 17. јун 1986, 5.

1102 Саопштење са одржане заједничке седнице Председништва ЦК СК Србије и ПК СК Косова у јавности је пажљиво прочитано, саслушано и подржано. *Политика* је опширно извештавала о томе: „Договор да се у наредном периоду у највећој мери ради заједнички као и јединство које је 'избијало' из сваке констатације и оцене у саопштењу, охрабрење су и доказ спремности комуниста СР Србије и Косова, пре свега оних на најодговорнијим функцијама, да уђу у одлучујућу битку за отклањање свих последица контрареволуционарног деловања на Косову. И не само то. Само три недеље после 10. конгреса СК Србије почело је остваривање конгресних и одлука 14.

Како се приближавало одржавање 13. конгреса СКЈ, тако су и активности свих најзначајнијих субјеката појачани. Нацрт извештаја о активности СКЈ и раду ЦК СКЈ између 12. и 13. конгреса СКЈ допуњен је новим ставом: „Последњи догађаји на Косову поново су указали на сву озбиљност нарушених међунационалних односа у САП Косово и да су проблеми положаја становника српске и црногорске националности у Покрајини такви да носе опасност ширих конфронтација са несагледивим последицама, уколико се много брже и темељитије не буду решавали”.¹¹⁰³ У допуњеном Политичком извештају о активности СКЈ и раду ЦК СКЈ истицало се даље да „у условима такве друштвене климе у којој нису довољно присутне организоване социјалистичке снаге, постојала је опасност од спонтаног покретања маса. У таквим околностима могућности дејства антисоцијалистичких снага постају реалне и објективно расте опасност од провокација, мешања оправданих и неоправданих захтева, појава самозваних лидера и сл. Политичку и безбедносну стабилност на Косову посебно оптерећује чињеница да није заустављено репродуковање илегалног организовања иреденте и разних облика притисака албанског национализма. Поред тога, дошло је до оживљавања српског и црногорског национализма, који настоји да растуће незадовољство и оправдани револт становништва српске и црногорске националности, због нерешених проблема њиховог положаја и тешко нарушених међунационалних односа, злоупотреби и искористи у своје сврхе ... Анализирајући политичко-безбедносну ситуацију и најновије догађаје, Председништво СФРЈ и Председништво ЦК СКЈ су усвојили оперативни програм мера и акција за спровођење Закључака о актуелној политичкој ситуацији у САП Косову, којима се обавезују сви државни органи и друштвено-политичке

конференције СК Косова, као и закључака председништва ЦК СКЈ и СФРЈ. То буди наду да ће Савез комуниста бити ефикаснији у реализацији договореног. Речи из уводног реферата Ивана Стамболића на 10. конгресу СКС да је 'природа проблема на Косову таква да се не дају разрешавати само форумски, ускополитичким мерама, састанчењем, порукама са говорница и посетама званичника' потврђене су тако што је уместо уопштених апела и 'вербалне гимнастике' уследио договор о врло конкретним пословима које ваља заједнички обавити. Врло јасно и одлучно изложен је редослед потеза који морају брзо да уследе и који ће, без сумње, допринети стабилизацији стања у Покрајини. Изражена сагласност у оценама овог стања и у избору метода за превазилажење слабости и пропуста, пре свега у органима управе, и ка искорењивању бирократског понашања и опортунизма допринеће и враћању поверења у Савез комуниста. Стање у коме се све релативизира мораће да остане за нама. Управо у тренутку када се предузимају практичне политичке, друштвене и државне мере, као и конкретни кораци уочљиво је да баш на то реагују националисти. Они хоће да нахушкају да се методом притиска обезвреди све што се предузима и да ситуацију у селу Батусе искористе за своје циљеве. На седници у Приштини изражено јединство прикратиће и сепаратисте и аутономаше, као и унитаристе да гласно износе своје неприхватљиве захтеве. Истовремено ће подстаћи даљу кадровску обнову у државним и другим органима на Косову. Први резултати те, у партијском руководству Покрајине, обављене кадровске обнове, од чије ће успешности зависити и елиминисање уочених слабости и пропуста у раду државних и управних органа, већ су видљиви. Уосталом, прекјуче јавно изречена реаговања у многим колективима и местима на Косову, у којима су боравили чланови Председништва ЦК СК Србије, најречитије говоре да договор на заједничкој седници у Приштини представља заокрет и почетак једне нове и заједничке акције”. (В. Мандић, „Јединство у акцији”, *Политика*, 19. јун 1986, 7).

¹¹⁰³ В. М., „Косово – брига свих”, *Политика*, 19. јун 1986, 7.

организације, да се, у оквиру својих уставних, статутарних и законских овлашћења, максимално ангажују на њиховом спровођењу и да за њихово доследно извршавање сnose политичку и законску одговорност”.¹¹⁰⁴ Шест дана пред 13. конгрес СКЈ, организација СК Београда изашла је 19. јуна 1986. године са предлогом конкретних мера и задатака у остваривању ставова о САП Косову и утврдила је конкретне облике сарадње Београда и покрајине у свим областима друштвеног живота.¹¹⁰⁵

Због раније најављеног колективног одласка мештана, село Батусе је било у средишту интересовања јавности током јуна 1986. године.¹¹⁰⁶ Љубинко Мирић, председник подружнице

1104 Исто.

1105 Исто. Косовска криза била је посебан предмет расправе партијске организације у Београду. На седници ГК ОСК у Београду прецизирали су се будући правци сарадње Београда и покрајине тако што су све београдске радне организације, научне институције, културне и спортске установе у својим развојним програмима морали планирати ову сарадњу. Ова акција је побудила интересовање шире јавности. Драгиша Павловић, председник ГК ОСК Београда, дао је објашњење о сарадњи: „Хоћемо такве акције, које би на практичан начин доприносиле укупној друштвеној равноправности двеју особених друштвених заједница, Косова и Београда. Кажем укупне равноправности зато што није и не сме бити реч само, па често ни у првом плану, о националној равноправности. То ће, наравно, доприносити и остваривању националне равноправности којој су, такође, потребни хитни, даљи, практични, опипљиви доприноси наше, београдске партијске организације, а уверен сам, и свих организованих социјалистичких снага у САП Косово”. (Н. Селмановић, „Чвршће везе Београда са Косовом”, *Политика*, 13. јун 1986, 8). На седници ГК ОСК Београда, која је одржана 19. јуна 1986. године, усвојени су оперативни задаци у спровођењу резолуције 10. конгреса СК Србије и ставова и мера председништва СФРЈ и ЦК СКЈ који се односе на САП Косово. Часлав Оцић, члан Председништва ГК ОСК Београда, у уводном излагању је скренуо пажњу на главну мотивацију: „Уместо старих и нових закључака, нама је и за Косово потребна, пре свега, акција. Не можемо више остати само на изражавању незадовољства, на понављању оцена и процена. Њих имамо и превише, а праве, стваралачке акције – премало. Зато се и опредељујемо за конкретан, свакодневни рад на стварању поверења, на обнови покиданих веза у привреди, науци, образовању, култури ... Разлог за то није само наше идејно-политичко опредељење, већ и трајан интерес социјалистичке револуције. Само таквим радом ћемо створити и услове да се заустави исељавање Срба и Црногораца са Косова. Тиме ће Савез комуниста повратити углед у масама, а његови непријатељи ће изгубити важан ослонац за деловање против социјализма. Овом седницом Градски комитет хоће да подстакне сарадњу са Косовом у свим областима, како би она допринела пуној равноправности људи и њихових народа и народности и постала активан чинилац стабилности југословенске самоуправне социјалистичке заједнице ... У том светлу, треба сагледати и могућности и потребе да се средства која иду на Косово усмере и у правцу решавања најкрупнијег политичког питања као што је исељавање Срба и Црногораца са Косова. Добро одмерена, економски здрава улагања у мање погоне у местима насељенима и српским и црногорским живљем, несумњиво би представљала ефикасно средство за спречавање даљег исељавања и стварање претпоставки за повратак раније исељених”. („За Косово је потребна пре свега акција”, *Политика*, 20. јун 1986, 1; „Прилике на Косову траже делотворан рад”, *Политика*, 20. јун 1986, 5). Председништво ГК ОСК Београда је на седници која је одржана 24. јуна 1986. године утврдило (прецизирало и допунило) оперативне задатке комуниста Београда у унапређивању сарадње са САП Косовом. У 35 тачака садржане су конкретне обавезе комуниста Београда у унапређењу постојећих облика сарадње и односа са покрајином и доследном остваривању обавеза из Резолуције 10. конгреса СК Србије, ставова и мера председништва ЦК СКЈ и СФРЈ, а који се односе на САП Косово. („Тачка по тачка – заједништво”, *Политика*, 25. јун 1986, 10).

1106 Рагип Хаљиљи, председник ОК СК Приштине, навео је у разговору са новинарима да ће се 26-очлана породица Забељај иселити и да се удовољило многим захтевима Батусана, па да тако нису постојали разлози за најављен колективни одлазак мештана села Батусе: „Међутим, и поред тога, у Батусу и широј околини и даље је присутна психоза ишчекивања и напетости, коју настоје да одрже појединци и одређене деструктивне групе, којима очито није стало до решавања реалних проблема Батуса и стабилизовања политичке ситуације на Косову. Ових дана они упорно настоје да омаловаже предузете мере, да шире неверицу о томе да се наводно ти проблеми неће решити или да је њихово решење једино могуће методом уцене и притисака. Шире се дезинформације и демагошке пароле како ће неко изван Покрајине решити те проблеме. Мештани Батуса, па и грађани српске и црногорске

ССРН села Батусе, саопштио је 19. јуна 1986. године да се мештани овог села неће колективно иселити.¹¹⁰⁷ Међутим, група грађана српске и црногорске националности из села Бресја, Батуса, Косова Поља и других околних села, као и из више места у општини Клина, покушала је 20. јуна 1986. године да тракторима и аутомобилима крене из Косова Поља за Београд како би тамо исказали незадовољство због спорог решавања проблема које је стварало деловање албанског националног покрета. Због тога је истог дана одржана седница Председништва ОК СК Приштине на којој је разматрана политичко-безбедносна ситуација у општини. Покушај одласка грађана у Београд спречен је политичком активношћу и уз помоћ органа безбедности, а у договору са највишим савезним, републичким и покрајинским органима. Са наведеном групом људи разговарали су и одвраћали их од намере, Азем Власи, председник ПК СК Косова, Вељко Марковић, члан Председништва СР Србије и Петар Грачанин, члан Председништва СР Србије.¹¹⁰⁸ Председништво ОК СК Приштине је за покушај организације одласка грађана у Београд окривила националистичке групе из и изван покрајине који су наводно имали план да подстакну експресна понашања пред 13. конгрес СКЈ.¹¹⁰⁹ Истога дана, уместо раније најављеног дневног реда, ПК СК Косова разматрао је на својој седници политичко-безбедносна ситуацију у

националности на Косову и шире морају бити свесни да такви појединци и групе манипулишу са њиховим реалним проблемима и да стање у Покрајини злоупотребљавају за своје деструктивне намере и циљеве. Ми сматрамо да у том селу, али и у другима на подручју приштинске општине, а у смислу спровођења мера и акција ОК СК и два председништва, ЦК СК Србије и ПК СК Покрајине, надлежни органи морају благовремено да решавају и питања грађана која су везана и за њихову безбедност и равноправност. Исто тако, у правцу стварања услова за спречавање исељавања планира се да се у овом средњорочју изгради и неколико објеката у селу и месним заједницама. Стога су непотребни сваки метод притиска и колективни одласци који су најављени. Посебно нема разлога за нешто тако, јер је све оно што је до сада урађено, урађено у пуној координацији и сагласности о правом стању на нивоу СР Србије и уз подршку савезних органа ... У селу Батусе и даље ће се наставити разговори. Савез комуниста ће више деловати, што ће имати утицаја на широке масе да не дозволе да појединци и групе њиме манипулишу. То није у интересу земље, а посебно није у интересу српског и црногорског народа". (З. Зејнели, „Нема разлога за масовни одлазак”, *Политика*, 19. јун 1986, 7).

1107 З. З., „Неће се колективно иселити”, *Политика*, 20. јун 1986, 10.

1108 „Оцена догађаја”, *Политика*, 21. јун 1986, 5; З. З. – С. Ж., „Разговор са грађанима”, *Политика*, 21. јун 1986, 5.

1109 „Покушаји онемогућавања акције”, *Јединство*, 23. јун 1986, 1. То је јасно речено у саопштењу са седнице Председништва ОК СК Приштине, која је одржана 20. јуна 1986. године, поводом окупљања грађана у Косову Пољу: „Председништво је оценило да ... је неколико стотина грађана насело упорној пропаганди и дезинформацијама разних група и појединаца и окупило се у петак на подручју између Косова Поља и Приштине ... Председништво ОК СК Приштине већ извесно време указује и оцењује да одређени деструктивни и националистички кругови са Косова и ван покрајине из непријатељских побуда делују и воде пропаганду у циљу подстицања једног броја Срба и Црногораца са Косова а нарочито са територије приштинске општине, на масовни демонстративни одлазак за Београд. Те снаге већ дуже време делују против нашег система, а ситуацију на Косову и посебно проблем исељавања Срба и Црногораца из ове покрајине злоупотребљавају за своје националистичке циљеве ... У таквој ситуацији и непосредно пред 13. конгрес СКЈ, националистички кругови који подстичу грађане на слична експресна понашања настоје да дестабилизују стање у нашем друштву, да онемогуће акцију организованих социјалистичких снага у решавању реалних проблема и покушавају одржавати климу политичке напетости ... Председништво оцењује да позив таквих снага Србима и Црногорцима на демонстративни колективни одлазак или покретање, на изазивање експреса и понашања, значи и позив на исељавање”. (З. З. – С. Ж., „Националисти хоће напетост”, *Политика*, 22. јун 1986, 6).

покрајини која је настала након окупљања грађана српске и црногорске националности односно поводом намере организованог одласка грађана у Београд. На овој седници су договорене мере које је требало да предузму чланови ПК СК Косова и закључено да је у свим срединама требало интензивирати идејно-политичку активност на онемогућавању сваког покушаја дестабилизације прилика.¹¹¹⁰ И Председништво СР Србије је, на седници која је одржана 23. јуна 1986. године, размотрило актуелну политичку ситуацију у САП Косову насталу окупљањем грађана у Косову Пољу. На седници је оцењено да нису довољно одлучно и ефикасно остваривани задаци из Платформе ЦК СКЈ о Косову и осталих докумената и да је услед бирократске индолентности државних, а пре свега правосудних органа и органа управе и притисака албанских националиста, дошло до нарастања незадовољства и несмањеног иселјавања српског и црногорског становништва. Оцењено је и да ће остваривање усвојених мера и акција које су проистичале из закључака Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ о политичко-безбедносној ситуацији у САП Косову, као и остваривање конкретних мера и акција које су предузимали републички органи и друге институције у републици, омогућити да се проблеми српског и црногорског становништва далеко ефикасније, брже и одговорније решавају у оквиру легалних државних органа и самоуправних институција друштва. Наложено је свим институцијама и појединцима у друштву да одмах по подношењу извештаја комисија и радних група савезних и републичких органа који утврђују садржај жалби српског и црногорског становништва из покрајине, изврше део својих обавеза које проистичу из тих извештаја, а све друге институције у републици требало је да одмах утврде своје задатке попут онога што је урадио ГК СК Београда на својој последњој седници како би се проблеми у покрајини брже решавали. Оцењено је и да је остваривање ових мера и акција прави начин да се стабилизују нарушени међунационални односи и решавају проблеми српског и црногорског становништва у покрајини.¹¹¹¹

Дуго очекивани 13. конгрес СКЈ одржан је у времену од 25. до 28. јуна 1986. године.¹¹¹² Из главног реферата Видоја Жарковића, председника Председништва ЦК СКЈ, видљиво је да нарушени међунационални односи у покрајини нису били стабилизовани.¹¹¹³ Конгресу је стигло

1110 „Интензивирати идејно-политичку активност”, *Јединство*, 21. јун 1986, 1.

1111 „Договорене мере спровести без одлагања”, *Политика*, 24. јун 1986, 1.

1112 XIII kongres SKJ, „Zadaci Saveza komunista na daljem ostvarivanju Političke platforme za akciju Saveza komunista Jugoslavije u razvoju socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva i zajedništva na Kosovu”, *Dokumenti*, Beograd 1986.

1113 Опширан реферат поднео је Видоје Жарковић првог дана Конгреса: „У периоду између два конгреса, СКЈ, СК Србије и СК Косова – а и све остале социјалистичке снаге – улагали су велике, мада не увијек и довољне напоре за стабиловање друштвених и политичких прилика у САП Косову и отклањање последица контрареволуционарног дјеловања албанских националиста и иредентиста. Политичко-безбједносна ситуација на Косову је, захваљујући

око 970 представки и предлога, па је Комисија за представке и предлоге стално заседала. У многим представкама и предлозима указивало се на нејединство у СКЈ, на спорост у спровођењу програма стабилизације и посебно на пораст национализма, уз огорчење због настављања исељавања под притиском из САП Косова.¹¹¹⁴ У Комисији за развој политичког система социјалистичког самоуправљања делегати су указали на спорост у остваривању задатака из Платформе СКЈ о Косову и истакли захтев да се што пре мора пресећи илегално деловање непријатеља у покрајини, зауставити сви облици националистичке индоктринације младих и други узроци и последице нарастања албанског национализма и иредентизма, али да треба разобличити и друге национализме који желе да подстакну реваншизам и антиалбанско

томе, данас боља. Међутим, многи задаци из Политичке платформе за акцију СКЈ у развоју социјалистичког самоуправљања, братства и јединства и заједништва на Косову, нијесу у потпуности и на задовољавајући начин извршени. Нијесу, прије свега, отклоњени извори из којих се напаја албански национализам и иредентизам, нити је докраја онемогућено разбијачко деловање иреденте. Није довољно урађено на елиминисању свега онога што доводи до индоктринације младих на Косову албанским сепаратистичким национализмом и иредентизмом. Процес идејно-политичке диференцијације у редовима СК и других социјалистичких снага на Косову је започет, али није довршен. Има слабости и у успостављању акционог јединства Савеза комуниста Србије и Савеза комуниста Косова, односно Савеза комуниста Југославије, на остваривању задатака из Политичке платформе. Чињеница да су у посљедње вријеме у порасту српски, црногорски и други национализми, који отежавају битку за стабилизовање стања на Косову, обавезује Савез комуниста на одлучнију и досљеднију идејну и политичку акцију свуда гдје се они појаве. Све је ово условило, а и даље условљава нека неповољна кретања у овој нашој покрајини. Нијесмо успјели да стабилизујемо нарушене међунационалне односе и развијемо повјерење на принципима равноправности, братства и јединства и свијести о судбинској повезаности. И даље се врше националистички притисци на српски и црногорски живаљ, због чега се он исељава са Косова. Стога је нужно брже отклањати недосљедности и слабости у остваривању задатака утврђених у Платформи. Велика је обавеза и одговорност СК Косова, СК Србије и СКЈ да се иредента што прије трајно порази; да се превазиђу посљедице њеног разорног рада и обијезбеди неопходна политичка стабилност у Покрајини, а тиме и у СР Србији и Југославији у цијелини. Савез комуниста Југославије мора много одлучније мобилисати све друштвене снаге на Косову, у СР Србији и у Југославији, да би се спријечило свако исељавање под притиском и обијезбедили услови за повратак исељених. Прворазредни је и неодложан задатак свих организованих социјалистичких снага и државних органа на Косову да обијезбеде досљедно поштовање уставних права и слобода радних људи и грађана, једнако и равноправно за припаднике свих националности. Предуслов за то је оспособљавање институција политичког система на Косову и повећани напори за јачање њиховог ауторитета и повјерења у њих, јер је њихова дужност да рјешавају проблеме у међуљудским и међунационалним односима који настају на Косову”. („Одговоримо како даље”, *Политика*, 25. јун 1986, 3).

1114 „Људи се жале на мала примања”, *Политика*, 27. јун 1986, 6. Савка Ђаковић је сматрала да закључци председништва СФРЈ и ЦК СКЈ о Косову треба да се донесу истовремено са усвајањем Платформе о Косову: „Контрареволуција на Косову још траје због тога што се узимају на одговорност само извршиоци, а не и идејно-политичко руководство контрареволуције. Ухапшено је и осуђено око 4.000 индоктринираних људи и припадника илегалних организација. Али, илегалне организације нису доносиле одлуке о кључевима за школовање и запошљавање, за скидање назива улица које су носиле имена бораца и народних хероја из рата а давали имена непознатих и безначајних људи из Албаније. За закон о признавању права на Споменицу 1941. учесницима сепаратистичке конференције у Бујану, за употребу заставе државе Албаније, за неупотребу југословенске химне, за културно-уметничке приредбе друштва из Албаније на којима су скидане слике друга Тита, за увоз антијугословенских убјеника из Албаније – одлуке су доносила партијска и државна руководства на Косову. Значи, легално су радили. Због таквих послова, који су 1981. године изазвали контрареволуцију, многи из Покрајинског комитета, Председништва, Извршног већа или руководства других друштвено-политичких организација, нити су законски, нити политички одговарали. Утисак је да уживају привилегије и да су заштићени”. („Нападе на ЈНА назвати правим именом”, *Политика*, 28. јун 1986, 5).

расположење.¹¹¹⁵ Тринаести конгрес СКЈ у југословенској јавности је оцењен као конгрес јединства и акције, континуитета Титовог дела, критике, заокрета, враћања основним вредностима социјалистичког друштва, итд.¹¹¹⁶ Закључцима и мерама два председништва додатни импулс је дала Резолуција која је усвојена на 13. конгресу СКЈ о Косову.¹¹¹⁷ Тиме се заострила непосредна одговорност органа и појединаца и других снага у борби против свих националиста у САП Косову, против организоване непријатељске делатности албанских националиста, бирократског понашања и незаконитог понашања појединаца у државним органима и управама и службама од којих је зависило остваривање и заштита права и сигурности грађана у САП Косову. Деловало се одлучније у успостављању нарушеног поверења и поремећених међунационалних односа и повећавало се учешће и помоћ органа из СР Србије и СФРЈ на решавању ових проблема.¹¹¹⁸

Делегати Скупштине САП Косова су на седници која је одржана 30. јуна 1986. године по девети пут, од великих нереда албанског становништва 1981. године, расправљали о извештају о исељавању српског и црногорског становништва из покрајине који је припремила Комисија за заустављање исељавања. Он је каснио шест месеци иако је благовремено достављен скупштини! Два већа су усвојила наведени извештај за мање од два сата. Рефик Агај, члан ИВ и председник скупштинске комисије за праћење заустављања исељавања, скретао је пажњу, на заједничкој седници свих већа, да се мора оштро деловати према свима који су реметили међунационалне односе. Скренуо је пажњу да је ИВ покрајине одмах усвојило програм мера и активности органа државне управе и правосудних органа чиме се предвиђало хитно спречавање продаје некретнина и спречавање досељавања лица албанске националности у хомогене средине. После вишемесечне расправе о програму мера за повратак исељених, Скупштина САП Косова прихватила је на овој седници програм у коме се инсистирало на преиспитивању кадровске политике у срединама из које су се исељавали стручни кадрови. Поред обезбеђивања радног места, мерама је предвиђено и решавање стамбеног питања повратницима. Повратак је планиран

1115 „Пресећи непријатељско деловање”, *Политика*, 29. јун 1986, 4.

1116 Владимир Мандић, „На прагу промена”, *Политика*, 4. јул 1986, 7.

1117 У Нацрту резолуције за 13. конгрес СКЈ, о задацима СК у остваривању Платформе СКЈ о Косову истакнуто је да се ти задаци могу остварити само јединственом акцијом свих у СФРЈ, при чему су комунисти САП Косова и СР Србије имали највеће обавезе и одговорности. За успешност те борбе од највећег је значаја било превазилажење разлика у СКЈ о оценама стања у покрајини, остварених резултата и путева за ефикасније решавање многих отворених политичких и друштвено-економских проблема. Поред тога што је требало створити услове да се исељени грађани врате у САП Косово, требало је предузети и мере да стручњаци из других крајева СФРЈ долазе у покрајину, као и да се оствари запошљавање људи из покрајине у другим деловима земље. (Нијаз Селмановић, „Моћ радничке класе”, *Политика*, 22. јун 1986, 5).

1118 Д. Лазаревић, „Исељавање – најтежи проблем Косова”, *Политика*, 17. јул 1986, 8.

за оне који су се иселили од 1981. до краја 1985. године, а чланови њихових породица могли су под истим условима да се запосле.¹¹¹⁹

Изборна конференција РК ССРН Србије одржана је 2. јула 1986. године. На њој је Богдан Трифуновић, председник овог форума, истакао да је најпречи политички задатак свих органа покрајине, републике и федерације био заустављање исељавања српског и црногорског становништва и онемогућавање безакоња и насиља.¹¹²⁰ Исмаил Микуловци, делегат ССРН Косова, надовезао се на његов говор: „Решавање проблема исељавања у многоме зависи од рада, ангажовања и ефикасности државних правосудних и управних органа. Њихов рад су пратиле многе слабости, нарочито бирократско понашање, неодговорност, опортунизам и друго. Превазилажењу овог стања допринело је кадровско и радно оспособљавање, јачање одговорности и ефикасности правосудних и управних органа”.¹¹²¹ Дуго се у српској јавности наметало осећање да су проблеми у САП Косову били брига СР Србије и да по питању покрајине није постојала пуна југословенска солидарност. Временом је проблем исељавања под притиском из покрајине попримио ширу друштвено-политичку димензију у југословенској јавности.¹¹²² Богдан Трифуновић, у интервјуу загребачком недељнику *Данас* изјавио је, новембра 1986. године, да се из покрајине на подручје СР Србије у протеклих двадесетак година иселило око 200.000 људи.¹¹²³ Ова цифра исељеника је углавном фигурирала у српској јавности током 80-их година XX века.

У мерама за остваривање мартовских закључака два председништва било је 44 посла, која су сврстана у седам поглавља и она су додељена савезним, републичким и покрајинским органима, а са циљем да се стабилизује укупна ситуација у САП Косову.¹¹²⁴ Спровођење мера и

1119 „Мере за повратак”, *Политика*, 1. јул 1986, 5.

1120 „Потребно нам је ефикасније самоуправно одлучивање”, *Политика*, 3. јул 1986, 5.

1121 „Способни за излазак из кризе”, *Политика*, 3. јул 1986, 7.

1122 Јоже Смоле, председник Председништва РК ССРН Словеније, скренуо је пажњу крајем 1986. године да се косовски проблем још третирао као проблем СР Србије: „Код нас морамо истовремено врло самокритично констатовати да словеначка јавност веома мало зна о збивањима на Косову и да је оправдана, бар по мом мишљењу, примедба српског руководства да се многи делови Југославије, а посебно Словенија, премало политички ангажују при третирању целокупне проблематике Косова. Мислим да ми због недостатка чињеничких информација, немамо прави однос према оном што се на Косову данас догађа. Недовољна је информисаност о реалним збивањима на Косову”. („Опасности лошег разумевања”, *Политика*, 22. новембар 1986, 6).

1123 „Опасно одлагање промена”, *Политика*, 25. новембар 1986, 7.

1124 Верица Рупар, „Нешто се ипак мења”, *Политика*, 27. јул 1986, 6. Азем Власи, у разговору у ИВ Скупштине САП Косова, који је одржан 23. јула 1986. године, навео је о мерама два председништва да се задацима пришло отворено и организовано, да се радило ефикасније и да су дотадашњи резултати били охрабрујући и утицали су на повељнију друштвену климу и враћање поверења свих запослених. У разговору је речено и да су недостајали извештаји општинских органа, како би се видела права слика шта се до тада урадило поводом мера два председништва. СУП САП Косова је све послове обављао у сарадњи са СУП-овима СР Србије и СФРЈ, а испитана је и већина приговора на рад радника покрајинског СУП-а. Одржани су бројни састанци како би се побољшала

закључака Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ о политичко-безбедносној ситуацији у покрајини реализовало се путем формирања заједничких радних група покрајине, републике и федерације. Такве групе формиране су у органима безбедности, правосудним и органима управе, итд.¹¹²⁵ Закључци Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ довели су у покрајину више од 20 радних група које су проучавале више од 34.000 разних жалби, а од тога је детаљно размотрено више од 11.000.¹¹²⁶ Када је започело спровођење мера највиших партијских и државних руководстава, у јавности је стечен утисак да се све више напуштао форумски рад. У српској јавности је средином 1986. године било видљиво да је у покрајини започела жива активност. На удару су се нашли купопродајни уговори и имања српских и црногорских породица, за које се утврђивало под којим околностима су склопљени. За поједина имања давана су енормна средства, па се испитивало порекло тих средстава.¹¹²⁷ Многи уговори склапани су

ажурност правосудних органа у покрајини: радило је десет стручних комисија и свака представка грађана је посебно разматрана. У образовању се радило на допуни наставног програма, договарао се заједнички програм наставе за албански језик, музичко васпитање и историју, договарало се о мешовитим одељењима и све то је требало бити урађено за пет месеци. Инспекција рада контролисала је самоуправне акте и тада је утврђено да у 70 није поштована регулатива и да су у 23 случајева били само на српскохрватском, а у 11 само на албанском језику. (В. Рупар, „Подстицај, а не кампања”, *Политика*, 25. јул 1986, 8).

1125 Б. Ч., „Како се остварују закључци о Косову”, *Политика*, 19. јул 1986, 5. Шта је све предузимано, видљиво је из једног саопштења са седнице Председништва СФРЈ која је одржана јула 1986. године после разматрања остваривања мера и акција у вези са спровођењем закључака два председништва: „На основу извештаја надлежних савезних, републичких и покрајинских органа, Председништво је констатовало да су органи управе и правосуђа и друштвено-политичке организације организовали широку активност на спровођењу усвојених мера и акција. Завршен је или се приводи крају рад радних група савезних, републичких и покрајинских органа управе и правосуђа које врше непосредан увид у организациону оспособљеност, ефикасност и законитост рада одговарајућих органа на Косову. У току досадашњег рада заједничке радне групе наведених органа оствариле су увид у више хиљада предмета у свим општинама у САП Косову, пре свега, оних на које је указивано у жалбама грађана. Правосудним и управним органима на Косову пружена је и пружа се и одговарајућа стручна помоћ у отклањању присутних слабости, а посебна пажња посвећена је отклањању неправилности у решавању питања која се тичу личне и имовинске сигурности грађана у овој покрајини. Заједничка радна група комисија за жалбе савезних органа и друштвено-политичких организација и скупштина СР Србије и САП Косова размотрила је 181 представку у 15 општина на Косову. До сада је решен већи број представки грађана, а у току је и решавање оних које се нису одмах могли решити. И комисија Савезног секретаријата за унутрашње послове размотрила је у 22 општине на Косову 622 жалбе и представке на поступке органа унутрашњих послова и њихових припадника и за највећи њихов број дала предлоге за решавање. Предузете су и закључцима предвиђене друге неопходне мере и акције из области општенодрожне одбране и друштвене самозаштите и унутрашњих послова. У току су и бројне активности у правцу бржег привредног развоја Косова, у области културе, васпитања и образовања, информисања, издавачке делатности. Надлежни органи СР Србије и САП Косова постигли су договор о организовању низа културних манифестација на Косову. Дата је и иницијатива за припрему дугорочног програма за превођење дела са српскохрватског и албанског језика, у току су активности на унапређивању међусобне сарадње на издавању уџбеника, уписа студената, питања студентског стандарда, развоја универзитета и сл”. („Извештаји о оствареном на Косову ускоро пред Скупштином СФРЈ”, *Политика*, 22. јул 1986, 1).

1126 „Разматрано више од 11.000 жалби”, *Политика*, 5. новембар 1986, 7.

1127 На седници Комисије свих већа Скупштине СР Србије за информисање, која је одржана 10. марта 1988. године, наведено је и да се од продаје наркотика финансирала иредента, што није утврђено, али да је чињеница да се у покрајини окрећу велике паре и да инспекција на томе слабо ради. (И. Анојчић, „Стање на Косову није измењено”, *Политика*, 11. март 1988, 8).

усмено или није уписивана права цена како би се избегло плаћање дажбина. На удару су се нашли и они који су узурпирали имања у приватној или друштвеној својини, а утврђивале су се и све незаконитости у експропријацијама имања српског и црногорског становништва које су доприносиле исељавању.¹¹²⁸

Спречавање исељавања лица српске и црногорске националности покушано је и доношењем одређених дискриминаторних покрајинских закона.¹¹²⁹ Делегати сва три Већа Скупштине САП Косова по хитном поступку су, на седници која је одржана 18. јула 1986. године, прихватили Закон о изменама и допунама Закона о промету некретнина. Законом се привремено забрањивао промет некретнина између лица различитих националности уколико се он вршио у циљу исељавања. Сви уговори који нису били оверени код суда до дана ступања на снагу овог Закона, били су неважећи, па се није могао извршити пренос некретнина. По хитном поступку је усвојен и нови Закон о стамбеним односима, а једним чланом се забрањивала замена станова између лица различитих националности, ако се вршила у циљу исељавања. Забрана у овим законима важила је до 31. децембра 1990. године.¹¹³⁰

Закон о забрани непокретности, иако је утицао на извесно успоравање исељавања, и даље се изигравао.¹¹³¹ Изигравао се потписивањем приватног уговора, уз два сведока. Овакве појаве забележене су у Лапљем Селу, Грачаници, Девет Југовића, Косову Пољу и Сливову, али није поднета ниједна кривична пријава због кривичног дела утаје пореза. Изигравао се и тако што су лица албанске националности куповала имања преко посредника српске националности.¹¹³² Само

1128 Зејнел Зејнели, „Купопродаја кућа и имања на провери”, *Политика*, 5. јул 1986, 7.

1129 Према неким подацима, на подручје Шумадије и Поморавља од 1981. до 1985. године доселила су се 5.563 лица српске и црногорске националности, од којих највише у Крагујевац 2.441, а затим у Ћуприју, Светозарево, Баточину и Аранђеловац. Ипак, сматрало се да су ове бројке биле знатно веће. Незванично, у Крагујевац се само у последње четири деценије доселило око 22.500 људи. (Д. Л., „Досељавање”, *Политика*, 30. јул 1986, 7).

1130 З. Зејнели, „Усвојен Закон о промету некретнинама”, *Политика*, 19. јул 1986, 7. Слична дискриминаторна решења постојала су на територији СР Србије. Уставни суд СР Србије укинуо је 29. јануара 1987. године закључке општина Бујановац и Прешево из 1982. и 1984. године којима је на овим подручјима привремено био ограничен промет некретнина. („Укинута забрана промета некретнина”, *Политика*, 30. јануар 1987, 9). Међутим, Уставни суд СР Србије, на седници која је одржана 2. фебруара 1989. године, потврдио је ранији став да је забрана промета непокретности у САП Косову била законита: „Уколико се промет непокретности користи ради рушења друштвеног уређења и кршења загарантованих права грађана, што је случај са исељавањем под притиском на Косову, онда се то право промета може и забранити”. („Забрана промета непокретности на Косову – законита”, *Политика*, 3. фебруар 1989, 6).

1131 На седници Председништва САП Косова, која је одржана 23. фебруара 1988. године, оцењено је да је Закон о забрани купопродаје непокретности допринео извесном смањивању исељавања, али да је у његовом спровођењу било доста формализма, отпора, опортунизма, дилема и изигравања. На седници Председништва САП Косова, која је одржана 14. новембра 1988. године, оцењено је да је од доношења Закона о забрани промета некретнина између странака различитих националности, број годишње оверених уговора пао са 960 на 125, али је оцењено и да ипак тај број није реалан, јер су многе купопродаје обављене тајно, без овере у суду. (М. Вујовић, „Све мање оверених купопродајних уговора”, *Политика*, 15. новембар 1988, 6).

1132 Љ. Кнежевић, „Замерке СУП-у због неефикасности”, *Политика*, 7. јануар 1988, 12.

од 1981. године до ступања на снагу Закона о забрани замена друштвених станова, замењено је 311 станова у Приштини за адекватне у Београду и другим градовима.¹¹³³ Од ступања на снагу наведених закона, купопродајни уговори склопљени између лица различитих националности после доношења закона су поништавани, јер су узнемиравали јавност.¹¹³⁴ Било је и виспрених идеја: склапање уговора о подстанарском односу.¹¹³⁵

Милован Дукић из Вршевца код Липљана продао је Ђериму Дули своју кућу и имање у мају 1987. године, што је изазвало револт мештана српске националности, па је 12 српских породица из села истакло заједничку таблу са насловом „Српски Вршевци на продају”. Полиција је уклонила таблу, па су мештани затражили објашњење од полиције и општинских органа. Из општине им је обећано да ће ускоро незаконита купопродаја бити поништена. Мештани су тражили одговорност и за свог бившег комшију Милована Дукића, јер су сматрали да је овим поступком свесно желео да изазове националну нетрпељивост и потпомогне иселјавање.¹¹³⁶ Закон о забрани купопродаје некретнина између лица различитих националности није давао праве резултате, јер се и даље у тајности, без знања комшија и месне заједнице, обављала купопродаја.¹¹³⁷ Обзиром да су се проналазиле рупе у закону и изигравао Закон о забрани промета некретнинама, Управа за имовинско-правне послове у Приштини издавала је потврде да ли неко може да прода своју некретнину. Потврда је издавана уколико би продавац доказао да продаја није била у функцији иселјавања.¹¹³⁸

Због тога што се за српске и црногорске непокретности плаћала нереално висока цена, Скупштина САП Косова припремала је нацрт закона о испитивању порекла имовине.¹¹³⁹ Закон о

1133 „Трговина у четири ока”, *Политика*, 8. јун 1987, 7.

1134 Иако је постојала забрана, продаја имања и кућа се обављала, што је повремено узнемиравало српско и црногорско становништво. Надлежни покрајински органи трудили су се да пониште такве купопродајне уговоре. („Узнемирење због купопродаје”, *Политика*, 12. фебруар 1987, 10). У свим до тада познатим случајевима незаконите купопродаје предузете су мере да се уговори пониште и купци иселе. (Д. Мркић, „Присилно иселјени купци српских кућа”, *Политика*, 5. август 1987, 7).

1135 М. Вујовић, „Смишљена куповина”, *Политика*, 8. јун 1987, 7.

1136 Н. Влаховић, „Село на продају”, *Политика*, 14. мај 1987, 7.

1137 С. Жикић, М. Вујовић, „Иселјавање Срба и Црногораца најтежи проблем”, *Политика*, 17. април 1987, 6.

1138 З. Зејнели, „И Албанци не могу из Приштине”, *Политика*, 14. јул 1987, 7.

1139 Верица Рупар, „Како куће мењају власнике”, *Политика*, 6. август 1986, 9. Иако је на снази био Закон о продаји непокретности, у августу 1986. године српска породица Јовановић продала је пет и по хектара обрадиве земље и шуме у селу Закут код Подујева. Овај догађај је узнемирио многа села у општини Подујево, па су одржани скупови у месним заједницама и у општинским телима где је затражено да се ова продаја не реализује, јер је постојала опасност да ће овај случај проузроковати нова иселјавања. На скуповима је постављено и питање одакле купцима толики новац. (Д. Бећировић, „Милијарде јаче од мера”, *Политика*, 23. август 1986, 7). Мештани из околних села у Подујеву тврдили су да напади на њих, претње и причињавања штете нису престајали, а да су органи безбедности то знали. Такође су тврдили да се у последњих десетак година није памтило да су лица српске и црногорске националности правили нове куће у подујевском крају. Обично су то радили на другим местима, најчешће ван САП Косова: „Већ одавно смо купили плацеве, земљу, градимо куће ван Косова. Кад може секретар Општинског

испитивању порекла имовине из 1974. године се тешко спроводио. Од 15 анализираних општина у покрајини, он није примењен у седам! Ни после више од десет година од његовог примењивања, није окончана трећина предмета.¹¹⁴⁰ Од укупно 470 покренутих поступака испитивања порекла имовине, 239 предмета односило се на лица албанске националности, а 231 на остале. У односу на лица албанске националности, поступак је обустављен у 141 случају, а у односу на остале у 131 случају. Од девет правоснажних решења о одузимању незаконито стечене имовине, пет се односило на лица српске, црногорске и осталих националности!¹¹⁴¹ Председништво САП Косова закључило је, на седници која је одржана 4. априла 1987. године, да органи унутрашњих послова, испитујући порекло материјалних средстава за куповину некретнина српског и црногорског становништва од припадника албанске националности, нису дошли до сазнања да је било организованог финансирања куповине тих некретнина од непријатељских организација и група.¹¹⁴² Иначе, испитивање порекла имовине је у целој држави тапкало у месту.¹¹⁴³

Током друге половине 1986. године отворило се и питање положаја турског становништва у САП Косову и њиховог исељавања у Турску. Призренско село Мамуша било је у средишту интересовања јавности, јер је ту живео највећи број становника турске националности. Њихови разлози исељавања били су првенствено економске природе, али су они указивали и на друге проблеме са којима су се суочавали: притисци, асимилација, незапосленост, комунални проблеми, проблеми у области здравствене заштите, лоша заступљеност кадрова у органима

комитета и други руководиоци српске и црногорске националности да граде куће ван Косова и тамо селе своју децу, зашто то и ми да не учинимо”. (Драгомир Бећировић, „Неки нови неимари”, *Политика*, 25. август 1986, 5). Општина Подужево је била близу да постане етнички чиста средина.

1140 Биљана Чпајак, „Имовина одузета само у четири случаја”, *Политика*, 11. март 1987, 7.

1141 „Национална структура”, *Политика*, 11. март 1987, 7.

1142 „СУП није прекорачио овлашћења”, *Политика*, 5. април 1987, 1. Овакав закључак изведен је из података који су се налазили у Информацији СУП-а САП Косова. У њој се тврдило да су органи унутрашњих послова покрајине, од укупно 2.245 купопродајних уговора, где су продавци били лица српске и црногорске националности, а купци лица албанске, издвојили и испитали 999 случајева, а оперативно обрадили 148, оних који су били најсумњивији, како би утврдили порекло новца за куповину имања по енормно високим ценама. У 88 случајева, средства су била обезбеђена радом неких чланова породица у иностранству (око 40.000 људи из покрајине радило је у иностранству). У 37 случајева новац је обезбеђен продајом делом или целог имања лицима албанске националности, а у осам случајева новац је обезбеђен уштедом већег броја запослених у породици и другим приходима. Порекло новца није се могао са сигурношћу утврдити у 11 случајева. У Информацији се објашњавало да су цене имања до 1968. године биле реалне, а да се после албанских демонстрација 1968. године цене имања повећавале због тога „што неке од српских и црногорских породица иду тамо где је више припадника ових националности, а неке се и исељавају. Након 1981. године, Срби и Црногорци се исељавају углавном ван Косова и при том продају своја имања. Све ово догађа се у време када се и повећава интерес албанских породица за куповином”. У Информацији је наведено да се у овом периоду повећавала и куповна моћ лица албанске националности из сеоских средина, посебно оних који су одлазили на привремени рад у иностранство. (З. Зејнели, „Иредента није финансијер”, *Политика*, 7. април 1987, 9).

1143 Зоран Радисављевић, „Републичко-покрајински богаташи”, *Политика*, 24. мај 1987, 9.

власти и општини, родбинске везе у Турској, итд.¹¹⁴⁴ Ипак, њихово исељавање било је добровољно и није примарно било везано за створену међунационалну атмосферу, иако се у српској јавности стварао утисак да су и они подвргнути деловању албанског националног покрета. Са Муслиманима (Бошњацима) је ствар била мало другачија. У селу Витомирица код Пећи живело је, августа 1986. године, око 6.000 становника, углавном лица српске, црногорске и муслиманске националности, а у последње време село су насељавали и лица албанске. Мештани овог села тврдили су да је тада најмање око 200 домаћинстава окачило таблу са натписом „продају се кућа или земља”, од којих су више од половине била муслиманска домаћинства. Слична је ситуација била и у другим селима. Рамо Адровић, председник скупштине месне заједнице Витомирица, објаснио је у чему је био главни проблем: „До сада се одселило из Витомирице педесетак муслиманских породица. Зашто ... Опасно је то кад се Муслимани селе у Босну, Срби у Србију. Ствара се груписање које људи не желе, али се осећају несигурним. Овде у Витомирици и на Косову сви проблеми који притискају Србе и Црногорце притискају и нас Муслимане. И нама су децу силовали, штете нанели на имањима, одузели пашњаке на планинама које смо ми користили заједно са Србима и Црногорцима”.¹¹⁴⁵ Он је био уверен да је сеоба муслиманског становништва исто тако била одраз сложене ситуације у САП Косову због које се исељавало српско и црногорско становништво. Међутим, потражња кућа и имања која су продавала лица српске и црногорске националности била је већа него куће и имања лица муслиманске. Проблем је био што сеобу муслиманског становништва нико није бележио, па њих нису ни обухватале донете мере, односно промет земљом муслиманског становништва је био дозвољен.¹¹⁴⁶ Повремено се у српској штампи писало и о исељавању хрватског становништва из

1144 И. Костић, „Турци се селе”, *Политика*, 30. јул 1986, 8; Верица Рупар, „Економски или политички разлози”, *Политика*, 4. август 1986, 6; „Селе се и турске породице”, *Политика*, 6. новембар 1986, 8; Драгомир Бећировић, Зејнел Зејнели, „Иду Турци из Мамуше”, *Политика*, 14. децембар 1986, 9; Зејнел Зејнели, „Чудни директор Мустафа Гога”, *Политика*, 22. мај 1988, 9; „Азем Власи разговарао са представницима Мамуше”, *Политика*, 6. фебруар 1988, 6; Зејнел, Зејнели, „Смене у општинским рукама”, *Политика*, 23. новембар 1987, 7.

1145 Д. Бећировић, Б. Симоновић, „Одласци који се не бележе”, *Политика*, 26. август 1986, 5. О исељавању муслиманског становништва видети: М. Чупић, *н. д.*, 84 – 86.

1146 Д. Бећировић, Б. Симоновић, „Одласци који се не бележе”, *Политика*, 26. август 1986, 5. Састанак политичког актива СК Витомирица код Пећи одржан је 19. јануара 1987. године. Расправљало се о политичко-безбедној ситуацији, а све масовније истицање табли за продају српских, црногорских, али и муслиманских кућа и имања био је разлог зашто је ОК СК у Витомирици формирао радну групу која је требало да утврди узроке ове појаве. Том приликом је констатовано да је утврђено да је истакнуто 76 табли за продају кућа и имовине чији су власници претежно били лица муслиманске националности. Посебно је истакнуто да су нека лица прво одлучила да напусте покрајину због притисака својих суседа албанске националности, а затим због незапослености и економске ситуације. Четрдесет пет домаћинстава имало је намеру да промени средину због осећања политичке и правне несигурности, два домаћинства су као разлог наводила припајање породици, пет нису наводила разлоге, шест је имало примедбе на рад општинских органа, четири породице су биле незадовољне неправдом приликом запошљавања, док су две-три породице одустале од продаје својих имања и кућа. Један број грађана жалио се и на

покрајине. У 1986. години из Липљана је исељено 110 лица српске и црногорске националности и 90 лица хрватске националности који су живели у селу Јањево.¹¹⁴⁷

Од средине 1985. године, па у наредним годинама, у српској јавности је видљива велика преосетљивост у сфери међунационалних односа у покрајини. На то је знатно утицала тенденција политизирања сваког случаја. Идејно-политичка диференцијација, као главна политичка активност међу члановима СК у покрајини, није давала резултате. Она је покренута како би се јасно осудио албански национализам. Међутим, већина албанских интелектуалаца је упорно ћутала, док је само мали део њих иступао против албанског национализма. Ни процес националистичке индоктринације младих није заустављен. Исељавање се настављало, а осећај несигурности код припадника српске и црногорске националности још постојао. Није се много урадило ни на промени националних кључева, па национална структура новопримљених радника у појединим предузећима није била у складу са настојањима највиших државних и партијских органа.¹¹⁴⁸ Захтеви за укидање националних кључева били су покушај да се заустави нарушавање демографске структуре становништва покрајине. Исто је имало за циљ и отварање нових радних места.¹¹⁴⁹ Ипак, форумски гледано, рад на развоју и побољшању међунационалних односа у САП Косову није престајао.

Председништво ЦК СК Србије разматрало је, на седници која је одржана 21. августа 1986. године, информацију о активностима СК Србије, државних и других органа у СР Србији на остваривању мартовских закључака председништава СФРЈ и ЦК СКЈ о политичко-

недостатак воде за наводњавање и пиће, због сталних прекида електричне енергије и на споро реаговање општинских органа. Муслиманско становништво у Витомирици веровало је да није било равноправно са другим народима приликом запошљавања. (В. Симоновић, „Много захтева за одлазак”, *Политика*, 22. јануар 1987, 9). На заједничкој седници Председништва ОК СК и Председништва ОК ССРН Пећи, која је одржана 23. јануара 1987. године, расправљано је о политичко-безбедносној ситуацији у Витомирици. Највише је забрињавало то што је било све више лица муслиманске националности која су продавала своје куће и имања. Радна група је констатовала да су главни разлози њиховог исељавања били немогућност запошљавања, нерешени комунални проблеми, спорост правосудних органа и органа власти, као и појединачни притисци албанских националиста. Пашњаци које су деценијама користили грађани Витомирице, сада су били узурпирани од „албанских националиста и иредентиста”, а било је мишљења да су лица муслиманске националности одлазили у СР Босну и Херцеговину, јер су тамо лакше долазили до посла него у САП Косову. (В. Симоновић, „Сеобе које забрињавају”, *Политика*, 24. јануар 1987, 14).

1147 „Исељавање не јењава”, *Политика*, 3. јун 1987, 10. О исељавању хрватског становништва из Јањева до средине 1988. године опширније видети: М. Чупић, *н. д.*, 24 – 27.

1148 С. Жикић – В. Симоновић, „Последња опомена директору Шереметију”, *Политика*, 6. август 1986, 6.

1149 У месној заједници Осојане код Истока започела је средином 1986. године изградња фабрике. Она је требало да доведе до заустављања исељавања, јер су жителји ове месне заједнице углавном били лица српске и црногорске националности. Од 391. породице, колико је било у овој месној заједници 1981. године, тада је живело 345 српских и црногорских домаћинстава. Њих 180 је саградило кућу или купило имање на територији СР Србије. („Почела изградња прве фабрике”, *Политика*, 21. август 1986, 8).

безбедносној ситуацији у САП Косову и мерама и акцијама за њихово спровођење.¹¹⁵⁰ И Председништво ЦК СКЈ, на седници која је одржана 26. августа 1986. године, размотрило је остваривање мартовских закључака председништава СФРЈ и ЦК СКЈ о политичко-безбедносној ситуацији у САП Косову и мере и акције за њихово спровођење. Председништво ЦК СКЈ је тада констатовало да су мере и закључци два председништва дали неопходан импулс ширим и знатно интензивнијим заједничким акцијама савезних, републичких, покрајинских и општинских органа у решавању сложених политичких и безбедносних проблема у покрајини. Конкретни задаци, утврђени носиоци послова и рокови, подстакли су конкретну, организовану и координирану активност. Ова активност знатно је допринела конкретизацији Платформе СКЈ о Косову. Активност је дала конкретне резултате, пре свега у сагледавању стања, утврђивању и програмирању задатака и акција, чиме су створени услови за доследну и свестрану конкретизацију мера и задатака и њихово целовито спровођење. Председништво ЦК СКЈ је истовремено оценило да постигнути резултати нису били адекватни проблемима који су оптерећивали друштвено-политички живот, стварним потребама и захтевима, јер се дотадашња

1150 У информацији је оцењено да су све организације и органи приступили програмирању својих активности и заједничких послова са органима и организацијама СФРЈ и САП Косова. Оснажени ставовима 13. конгреса СКЈ и 10. конгреса СК Србије, закључци и мере два председништва дали су импулс ширим заједничким акцијама покрајинских, републичких и савезних друштвено-политичких субјеката. У том раду створена је повољна општа политичка клима, дошло се до јединственијих оцена појединих проблема у покрајини и прешло се на конкретну, организовану и координирану акцију друштвено-политичких организација, државних органа, друштвено-политичких заједница и организација удруженог рада. Чланови ЦК СК Србије непосредно су били ангажовани у активностима у појединим општинама и у радним колективима у покрајини. У ГК СК Београда и у свим међуопштинским организацијама СК Србије направљени су конкретни програми привредне, културне и друге сарадње са САП Косовом, који су делом почели да се остварују. Заједничка радна тела Председништва ЦК СК Србије и Председништва ПК СК Косова за идејно деловање СК, рад државних и правосудних органа и економски развој САП Косова, известила су Председништво ЦК СК Србије о томе да је укупна активност предузета на спровођењу мера и акција два председништва давала прве позитивне резултате, указујући истовремено, на проблеме и отпоре на које се наилазило у појединим областима рада. Упозорено је да су се утврђени рокови за извршавање задатака неоправдано пробијали, па се зато морало што пре поставити на дневни ред питање личне одговорности комуниста, пре свега оних на руководећим местима. Изражено је јединствено уверење да се мере морају доследно спроводити, јер је до тада постојао несклад између мера из Платформе СКЈ о Косову и стварних резултата политичке акције, оптерећене опортунизмом и неефикасношћу. Главне слабости деловања органа власти и организованих субјективних снага у САП Косову и даље су биле везане за остваривање законитости и националне равноправности. Због тога је било потребно под хитно решити све нерешене жалбе, управне и судске предмете, ревизију погрешно донетих одлука и пооштравање казнене политике за кривична дела, која су извршена из националистичких побуда. Из државних и друштвених органа у САП Косову требало је одстранити појединце који су се понашали незаконито и бирократски и оне који су се експонирани као националисти. Успостављање пуног легалитета власти, по свим линијама у покрајини, био је први услов да се исељавање заустави и да планиране економске, културне, политичке и друге мере дају видљиве резултате. Председништво је истакло потребу супротстављања свим покушајима група и појединаца који су деловали с позиција српског национализма у САП Косову и изван њега да организују разне облике реваншистичких акција и да подстичу антиалбанско расположење. Информацију која је садржала детаљно разрађене планове органа и организација СР Србије о даљим активностима на спровођењу закључака и мера два председништва упућена је након седнице Председништву ЦК СКЈ. („Енергично против отпора”, *Политика*, 22. август 1986, 1; „Осуда сваког национализма”, *Политика*, 22. август 1986, 5).

активност одвијала претежно у форумима, па је било неопходно направити заокрет у методу рада. Председништво ЦК СКЈ је сматрало да су закључцима два председништва били створени услови за даљу идејно-политичку диференцијацију и да је требало обезбедити масовни идејно-политички рад и што пре развијати свест, посебно код омладине која је још била подложна националистичкој индоктринацији.¹¹⁵¹ Поред борбе против националистичке и сепаратистичке индоктринације, требало је унапредити квалитет образовног и васпитног рада, али се требало борити и против свих национализама и реваншизама. Председништво ЦК СКЈ закључило је да се у борби за унапређивање рада државних органа у САП Косову, јачању законитости, личне, имовинске и правне сигурности грађана морају веома енергично отклањати раширене појаве неефикасности у раду и стварати услови за одговорно и доследно остваривање њихових уставних функција, па је у тој борби најважније поштовање уставности и законитости, али и јаче повезивање државних органа у САП Косову са одговарајућим органима у СР Србији и СФРЈ. Требало је до краја реализовати започету диференцијацију у државним и правосудним органима, образовним и научним институцијама и средствима јавног информисања. Све појединце који су се у тим институцијама понашали незаконито, националистички, опортунистички и бирократски требало је уклонити. Оцењено је да треба предузимати још ефикасније мере за отклањање свих узрока исељавања и стварање услова за повратак исељених. Председништво ЦК СКЈ заложило се да се политичком акцијом, јачањем законитости, безбедности и сигурности стварају услови за брже заустављање исељавања под притиском.¹¹⁵² Вредно помена је и „Програм активности СК Србије на афирмацији братства и јединства, равноправности и социјалистичког заједништва на Косову и на идејно-политичком разобличавању индоктринације великоалбанског национализма и иредентизма” који је усвојен на седници Председништва ЦК СК Србије, која је одржана 18. септембра 1986. године. Програм је сачињен у духу закључака заједничке седнице Председништва ЦК СК Србије и Председништва ПК СК Косова од 16. јуна 1986. године. Разматран је и сличан предлог програма који је сачинило Председништво ПК СК Косова, па је закључено да се изнете примедбе и сугестије уграде у материјал о коме ће расправљати Председништво ЦК СКЈ, са предлогом да се сачини један целовити програм мера.¹¹⁵³

Међутим, иако је створен утисак да се другачије и боље радило него претходних година, бројни догађаји крајем 1986. године поново су изазвали напетост у српској јавности. Стане

1151 „Заокрет у методу рада”, *Политика*, 28. август 1986, 1.

1152 „Услови за заустављање исељавања”, *Политика*, 28. август 1986, 5.

1153 „Питања целе Југославије”, *Политика*, 19. септембар 1986, 1.

Доланц, члан Председништва СФРЈ, приликом посете Призрену, изјавио је, 28. септембра 1986. године, да се борба за национална права српског и црногорског становништва у САП Косову искоришћавала за антикомунистичку борбу.¹¹⁵⁴ Ова његова изјава била је одраз све већег јавног испољавања српског и црногорског национализма.¹¹⁵⁵ То се јасно видело месец дана касније када је угрожено српско и црногорско становништво из покрајине послало још једну делегацију у Београд.

Више од 200 лица српске и црногорске националности дошло је 3. новембра 1986. године из покрајине у Скупштину СФРЈ. Непосредан повод за долазак били су покушаји силовања једанаестогодишње девојчице из села Племетине и двадесетогодишње девојке у Бресју.¹¹⁵⁶ Са њима су разговарали представници СР Србије и СФРЈ. Ово је био трећи пут у 1986. години да је група српског и црногорског становништва из покрајине дошла у Београд да тражи заштиту. Ова група је изразила своје незадовољство стањем у покрајини и притиском који су трпели од албанских „националиста и иредентиста”. Овим чином је наведена група упозоравала да се њихов неравноправан положај није променио. Ова група је први пут свој лични положај и положај и стање међунационалних односа у покрајини повезала са односима у СР Србији и уставним решењима.¹¹⁵⁷ Због тога, долазак грађана из покрајине у Београд никако не треба сматрати изолованим случајем, већ је он био дубоко повезан са догађајима који су уследили.

Новембра 1986. године обзнањена је вест да ће Скупштина СР Србије предложити Скупштини СФРЈ доношење Југословенског програма за заустављање исељавања српског и црногорског становништва из покрајине. Разлог је лежао у чињеници да је исељавање већ дуже време било најкрупнији политички проблем земље. Такође, ИВ Скупштине СР Србије утврдило

1154 Истовремено је казао да је тога било и у другим крајевима СФРЈ: „Ситуација у Покрајини у целини је побољшана, али то не значи да је она потпуно стабилна. Мислим да смо дошли у једну фазу да се ситуација на Косову увелико искоришћава за антикомунистичку борбу, да се у суштини често оно што се догађа овде или другим крајевима земље своди на платформу која је антикомунистичка и која хоће себе да прикаже као борца за национална права Срба и Црногораца. Зато вам могу рећи да тога има и у Словенији и Хрватској и другим подручјима земље”. (З. Костић, „Политизација наталитета”, *Политика*, 29. септембар 1986, 6).

1155 Садри Годанци, секретар СУП-а Приштина, упозоравао је на све већи раст национализма: „Безбедност у општини у поступном је и сталном побољшању. Међутим, последице контрареволуционарног деловања са позиција албанског национализма нису отклоњене. Оне се највише осећају у међунационалним односима, који су и даље хладни, пољуљано је поверење, а у неким срединама и изгубљено. У појединим случајевима испољава се мржња и раздор међу припадницима народа и народности. Оно што нас у служби посебно брине је националистичка оптерећеност људи, која се не испољава увек јавно. Посебно нас забрињава извешан националистички набој, тако да део Албанаца ћути, док се све јавније испољава српски национализам”. (Зејнел Зејнели, „Забрињава национална подвојеност”, *Политика*, 3. новембар 1986, 6).

1156 Светислав Спасојевић, „Остатак народа остаје”, *НИН*, 9. новембар 1986, 12; „Неопходна хитна заштита равноправности”, *Политика*, 4. новембар 1986, 1.

1157 О историјату догађајних расправа о односима у СР Србији видети: Славољуб Ђукић, „Расправе без краја”, *Политика*, 8. новембар 1986, 7.

је, на седници која је одржана 10. новембра 1986. године, предлог закључака (шеста верзија) о заустављању исељавања српског и црногорског становништва из покрајине.¹¹⁵⁸ Закључци су били на ивици уставних овлашћења, па је оцењено да се могу спровести само уз максималну сарадњу савезних, републичких и покрајинских органа. Том приликом су Скупштини САП Косова упућене три обавезе: да обезбеди активну сарадњу покрајинских органа са савезним и републичким; да предузме ефикасне и енергичне мере за успостављање уставности и законитости у раду управе и правосуђа и других органа у покрајини, као и мере за спровођење политичке диференцијације у свим органима и утврђивање одговорности свих појединаца који су допринели својим понашањем угрожавању уставности и законитости; да размотри дотадашњу територијалну организацију општина. На републичке органе односило се укупно 19 захтева, а за три месеца је требало да се провери њихово остваривање.¹¹⁵⁹ Ови закључци су били тренутни максимум који су уставна овлашћења допуштала СР Србији. То су били четврти по реду закључци и усвојени су, 13. новембра 1986. године, једногласно у Скупштини СР Србије. Због дугогодишње кризе у покрајини која се није решавала, на овој седници је делегат Милан Ђоковић предложио да се за шест месеци припреме решења за измену Устава СР Србије, а Симо Мамула је тражио увођење „ванредних мера и ванредних закона“! Оба ова предлога су одбијена.¹¹⁶⁰ Међутим, догађаји с краја 1988. и почетком 1989. године показали су да ови предлози нису били само тренутно адекватни политичкој ситуацији, али не и непожељни.

После годину дана чекања, на седници Комисије за представке и предлоге Скупштине СФРЈ, која је одржана 27. новембра 1986. године, расправљало се о Петицији 2.016 житеља Косова Поља која је подржана петицијом 211 јавних радника Београда. Делегати на овој седници нису оцењивали појединачно сваки од наведених захтева из Петиције, али је било појединачних осуда појединих захтева. Сви чланови Комисије су сматрали да су Петицију изнедриле тешке прилике у покрајини и сви су се оградиле од неких „неприхватљивих захтева“ наводећи само појединачне примере (непомињање црногорског становништва у петицији, тврдњу о окупирању дела СФРЈ, итд).¹¹⁶¹

Поред овога, СИВ је на седници, која је одржана 6. новембра 1986. године, прихватио Извештај о спровођењу закључака Савезног већа Скупштине СФРЈ о заустављању исељавања лица српске и црногорске националности под притиском из покрајине. Према извештају, од

1158 „Југословенски програм за заустављање исељавања са Косова”, *Политика*, 11. новембар 1986, 1.

1159 Биљана Чпајак, „Закључци на ивици уставних могућности”, *Политика*, 11. новембар 1986, 5.

1160 Више о томе видети: „Нови закључци, старе недоумице”, *Политика*, 14. новембар 1986, 1.

1161 Р. Ћирковић – Матић, „Број потписника жалби - обавезује”, *Политика*, 28, 29. и 30. новембар 1986, 3.

1982. до краја јуна 1986. године, из покрајине се иселило укупно 20.416 лица српске и црногорске националности. У истом раздобљу вратило се 2.714 лица истих националности. Изнети су подаци према годинама: 1982-6.646 исељених лица, 1983-4.341, 1984-3.658 и 1985-4.024. У извештају се тврдило да је исељавање текло због притиска и атмосфере несигурности створене дугогодишњим деловањем албанских „националиста и сепаратиста” као и због бирократске самовоље у најважнијим областима живота који су лица српске и црногорске националности доводили у неравноправан положај. На исељавање је утицала и дискриминација која се спроводила од албанских „националиста и сепаратиста”, мањински осећај у срединама где су били у мањини, тешкоће око школовања деце у таквим срединама, проблеми запошљавања, уписа у школе и на факултете. Ипак, указано је да су на исељавање деловали и други економски и социјални проблеми који су се у покрајини, због безбедносне ситуације, посебно преламали.¹¹⁶² Интересантно је да се у извештају више није помињала „иредента”, већ албански националисти и „сепаратисти”. Овај извештај је био строго поверљив све до децембра 1986. године када је започела дебата о њему у Скупштини СФРЈ. На тај начин је извештај, како су се спроводили закључци о заустављању исељавања под притиском који су донети у фебруару 1986. године, постао доступан јавности.¹¹⁶³ Извештај СИБ-а о спровођењу закључака о заустављању исељавања под притиском усвојен је на седници Савезног већа Скупштине СФРЈ, која је одржана 10. децембра 1986. године. Ово је била друга по реду седница Скупштине СФРЈ о САП Косову у 1986. години, а пети по реду Извештај СИБ-а о спречавању исељавања српског

¹¹⁶² „Бројке о исељеним и повратницима”, *Политика*, 17. новембар 1986, 6.

¹¹⁶³ У њему се наводило да су на стање безбедности и међунационалне односе у покрајини утицали оштећења, уништења или скрнављење слика друга Тита; пожари и експлозије са неутврђеним узроцима; каменовања возила, насилна заустављања возова, постављања предмета на шинама, највећи број кривичних и прекршајних дела између лица различитих националности ишао је на штету лица српске и црногорске националности; пропагандна делатност албанских националиста, итд. („Шта све утиче на исељавање”, *Политика*, 6. децембар 1986, 6). Извештај СИБ-а садржао је и бројеве исељених породица и појединаца. Породично исељавање јењавало је од 1982. до 1985. године. Број исељених породица према годинама: у 1982. години укупно 817 породица са 2.360 чланова; у 1983. години укупно 451 породица са 1.444 члана; у 1984. години укупно 271 породица са 878 чланова; у 1985. години укупно 179 породица са 544 члана; у 1986. години до краја јуна иселила се 141 породица са 418 чланова. Када су у питању појединци, јењавање је забележено само током 1983. и 1984. године: у 1982. иселило се укупно 4.286; у 1983. 2.897; у 1984. 2.780; у 1985. 3.480; у 1986. до краја јуна 1.329. Највише исељених било је са средњом и нижом стручном спремом, али је било и оних са високом стручном спремом. Разлози исељавања били су многобројни и зависили су од средине до средине. Преовладавала је атмосфера притисака и несигурности створена дугогодишњим деловањем албанског националног покрета, затим случајеви дискриминације, бирократске неравноправности, мањински осећај у срединама са могућности школовања деце у таквим срединама, упис у школе и на факултете, итд. И економска и привредна неразвијеност покрајине утицали су на исељавање, посебно незапосленост, социјални проблеми, итд. Од 1982. до краја јуна 1986. године у покрајину се вратило 2.714 лица. Од тога, 1982. године вратило се 52 лица, 1983. године 673, 1984. године 942, и 1985. године 707. До краја јуна 1986. године вратило се 304 лица српске и црногорске националности. (Д. И., „Број исељених опет расте”, *Политика*, 7. децембар 1986, 6). Приметан је раст броја повратника током 1983. и 1984. године, што се објашњава побољшањем политичко-безбедносне ситуације у САП Косову.

и црногорског становништва под притиском од великих нереда албанског становништва. На седници се видело да се још различито оцењивало стање у САП Косову, а посебно су ту искакали делегати албанске националности.¹¹⁶⁴ У закључцима који су усвојени на овој седници, оцењено је да се претходни закључци из 1982. и 1986. године нису извршавали доследно, одлучно и одговорно, па се исељавање настављало, а деловање албанских националиста још трајало. Зато се констатовало да сви дотадашњи донети закључци остају на снази. Препоручено је и да се у САП Косову демографски раст сведе у реалне оквире. Истовремено, Савезно веће Скупштине СФРЈ подржало је иницијативу Скупштине СР Србије за доношење јединственог југословенског програма о Косову.¹¹⁶⁵ Скупштина СР Србије је на седници, која је одржана 25. децембра 1986. године, званично упутила Скупштини СФРЈ иницијативу за доношење Југословенског програма о Косову.

У Скупштину СФРЈ стигла је 13. јануара 1987. године званична иницијатива Скупштине СР Србије о доношењу Југословенског програма за заустављање исељавања српског и црногорског становништва из САП Косова, за бржи повратак оних који су отишли из покрајине и долазак свих оних који желе да живе и раде у покрајини. Основни циљеви програма били су онемогућавање стварања етнички чистог Косова, као једног од основних циљева албанских „националиста, шовиниста и сепаратиста”. То би се спречило тако што би цело југословенско друштво предузимало мере ради заустављања исељавања из САП Косова, враћања нарушеног међунационалног поверења и јачања братства и јединства у покрајини. Програм је садржао мере којима би се, поред заустављања исељавања српског и црногорског становништва, допринело и успостављању уставности и законитости, заштити уставних слобода, права и обавеза грађана који су живели у САП Косову. У Програму се инсистирало и на подстицању удруживања привреде целе земље са привредом САП Косова и интензивнијем циркулисању роба, услуга и запошљавања. Програм је садржао и обезбеђивање услова за бављење пољопривредом, занатством и малом привредом, као и решавање стамбених питања путем доделе станова на коришћење, плацева за стамбену изградњу, кредита под повољнијим условима. Програм је садржао и мере за решавање социјалних проблема укључујући и потребу планирања породице у САП Косову. Садржао је и обезбеђивање средстава за спровођење сваке од предложених и усвојених мера и то у оквиру средстава која се обезбеђују за бржи развој САП Косова. У

¹¹⁶⁴ Драгош Ивановић, Бранка Каљевић, Ружа Ћирковић – Матић, „Скупе последице нејединства”, *Политика*, 11. децембар 1986, 5.

¹¹⁶⁵ „Југословенски програм за Косово”, *Политика*, 11. децембар 1986, 1.

образложењу иницијативе наводило се да је у САП Косову настављено угрожавање националне равноправности, личне и имовинске сигурности и других уставних слобода и права грађана, кршење уставности и законитости, што је угрожавало и легалитет власти.¹¹⁶⁶ На седници Већа република и покрајина Скупштине СФРЈ, која је одржана 29. јануара 1987. године, усвојена је Иницијатива Скупштине СР Србије за доношење Југословенског програма о Косову. Тада је прихваћено да овај програм сачини заједничка радна група Већа република и покрајина и Савезног већа Скупштине СФРЈ у чијем је раду учествовао и СИВ.¹¹⁶⁷

Председништво ПК СК Косова на седници која је одржана 6. јануара 1987. године оценило је да извештавање о ситуацији у овој покрајини још није било целовито и реално. Средства јавног информисања у САП Косову нису приказивала у довољној мери објективно стање и прилике и нису доприносили јачању међусобног поверења и стабиловању међунационалних односа, посебно није било довољно афирмисања, подршке и признања ономе што је до тада урађено на укупној стабилизацији стања. Посебно је упозоравано на тенденције у неким средствима јавног информисања где се покрајина посматрала углавном кроз ексцесне појаве, као и на тенденцију поистовећивања целокупног албанског становништва са албанским „националистима и иредентистима”.¹¹⁶⁸ Председништво ПК СК Косова је сматрало да су разлике у приказивању стања у САП Косову произлазиле из различитих политичких оцена о ситуацији у овој покрајини и заложило се за веће афирмисање позитивних кретања и постигнутих резултата и за писање о покрајини које мобилише и подстиче.¹¹⁶⁹ О разликама које су се повремено

1166 Б. Каљевић, „Југословенски програм за Косово”, *Политика*, 14. јануар 1987, 7.

1167 Р. Ћирковић – Матић, „Неће ванредно о ценама”, *Политика*, 30. јануар 1987, 7.

1168 „На прави начин у даљу акцију”, *Јединство*, 8. јануар 1987, 1, 3. На дводневном саветовању са комунистима у јавним гласилима у Приштини, које је одржано 16. јануара 1987. године, говорио је Азем Власи. Он је скренуо пажњу на опасност од изједначавања целокупног албанског становништва са албанским националистима и иредентистима: „Морамо да се запитамо, не гурамо ли тиме све Албанце у Југославији на самозатварање, на изолацију од других, а у Платформи о Косову оценили смо да је та затвореност донела погубне последице”. (З. Зејнели, „Косово се мора развијати као вишенационална држава”, *Политика*, 17. јануар 1987, 6). Соња Шћепановић, извршни секретар Председништва ПК СК Косова: „Гледано у целини, однос новинара према косовској проблематици је одговоран. Присутни су бројни напори да слика о Косову буде најреалније представљена. Иако позитивна оцена стоји, још се ни целовито ни довољно реално не доприноси унапређењу прилика на Косову, враћању и јачању међунационалног поверења. Информисању о Косову, гледано у целини, недостаје више позитивних примера, више осветљавања конкретних резултата. У појединим листовима превише се инсистира на различитим мишљењима и оценама, на појединим случајевима. Такав начин представљања Косова појачава већ неповољан утисак да је акција СК, посебно Србије и Косова нејединствена, да је стање чак и горе него пре 1981. године, што није тачно”. (Исто).

1169 „Различно приказивање стања”, *Политика*, 8. јануар 1987, 5. Сарајевско *Ослобођење* упозоравало је на све раширеније покушаје распиривања националистичких страсти преко гусала. Почетком 1985. године, појавила се гусларска касета под називом „Погибија Бранке Ђукић” у којој се певало о девојци црногорске националности коју су два лица албанске националности после силовања на бруталан начин убила. У песми је провејавао вапај за осветом и српским реваншизмом према албанским становништвом. Индиректно се износила сумња да ће суд праведно осудити убице ове девојке, а доминирао је и нагласак на крвној освети. Према писању наведеног листа,

званично, па и јавно манифестовали у вези са оценама о политичкој ситуацији у САП Косову, скретао је пажњу Азем Власи на 22. седници Председништва ЦК СКЈ.¹¹⁷⁰

О раду судова у САП Косову изречено је много критика. Од великих нереда албанског становништва, открио се нерад у судовима и све оно што није ваљало, а што је било извор незадовољства грађана. Нерад судова, одуговлачење суђења, доношење кривих пресуда, неизвршавање налога судија, па и пристрасност, утицали су на незадовољство и на иселјавање. Крајем 1986. године, рад судова је био бољи и ажурнији, али још незадовољавајући. У многим случајевима поступало се незаконито, недовољна је била одговорност, велики је био број разних интервенција, безусловних казни, постојала је неуједначена казнена политика, итд.¹¹⁷¹ Јануара 1987. године констатовало се да дотадашњим предузетим мерама и акцијама нису створени сношљивији међунационални односи у покрајини односно да они нису дали очекиване резултате.¹¹⁷² Уложени напори нису били у складу са постигнутим резултатима.¹¹⁷³ У таквим околностима, српски национализам је све више јачао.¹¹⁷⁴

ова песма је дизала температуру и будила страсти на турнеји под називом „Мајстори гусала” која је крајем 1985. године прошла кроз 25 градова СР Босне и Херцеговине. Поједини гуслари из Београда истакли су тада да је „дужност сваког Србина да, у оквиру својих могућности, допринесе буђењу националне свести”. („Гуслар бира репертоар”, *Политика*, 13. јануар 1987, 10).

1170 На овој седници биле су карактеристичне речи Азема Власија: „И ми мислимо да се, на пример, неки аспекти те ситуације нереално оцењују па и једнострано. То добија доста широки публицитет и овде у средствима информисања и то не остаје без одјека у јавности у Покрајини и шире и доводи до одређеног продубљивања разлика, да не кажем поларизација у јавности. Има појава да се допушта манипулисање неким реалним проблемима на Косову и у друге сврхе то користе неке друге снаге, кругови, тенденције, које су супротне од ставова, опредељења и политике Савеза комуниста. На то негативно утиче и чињеница да нема потребног јавног дистанцирања од оних тенденција и снага које би хтеле да са позиција других критеријума и идејних опредељења оцењују ситуацију на Косову”. („Повремени неспоразуми не смеју бити сметња”, *Политика*, 17. јануар 1987, 7).

1171 О карактеристикама судова у САП Косову видети опширни чланак: Зејнел Зејнели, „Академик Хадри – непознат”, *Политика*, 18. јануар 1987, 8.

1172 З. Радисављевић, „Иселјавање није заустављено”, *Политика*, 23. јануар 1987, 8; Д. Мркић, „Против национализма – с искреном одлучношћу”, *Политика*, 24. јануар 1987, 5.

1173 Зоран Соколовић, секретар Председништва ЦК СК Србије, изјавио је крајем јануара 1987. године: „Стање на Косову, присутне тешкоће и проблеми који су дугорочни, са пуно супротности и противречности, са низом започетих али и недовршених политичких акција СК и других субјективних снага – и даље изазивају највећу забринутост и незадовољство чланова СК, радних људи и грађана СР Србије. За промену стања на боље на Косову потребно је много нових одлучних и јединствених акција свих организованих социјалистичких снага на Косову, у Србији, у Југославији. Природа проблема је таква да се не могу решавати само форумски, ускополитичким мерама. Уочљиви су напори органа СК и других руководстава на Косову на консолидовању политичко-безбедносних прилика у Покрајини, видљиви су и одређени резултати. Али, и поред тога, касни се са спровођењем закључака и мера Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ и још нема неопходног идејно-политичког разграничења са групама и појединцима у органима власти, правосуђа, комуналним организацијама и другим институцијама политичког система који директно или својим пасивним држањем отежавају спровођење ових мера”. (С. Ч. – С. Р. – В. В., „Са идејним противницима нема компромиса”, *Политика*, 31. јануар 1987, 6).

1174 Мирослав Марковић, изјавио је на састанку секције ГК ССРН Београда за информисање: „Српски националисти посебно подгревају психозу 'угрожености' српског народа, бринући посебно о чињеницама којима би се, наводно, могло доказивати да се српски национални интегритет доводи у питање. Шири се неповерење у могућност да се на линији политике националне равноправности решавају међунационални проблеми, а нарочито на Косову. Иако се зна да су догађаји на Косову били и лекција о Југославији, нуди се 'чврста линија' и принудна

На седници Комисије за представке и предлоге Скупштине СФРЈ, која је одржана 4. марта 1987. године, расправљано је и о Извештају о остваривању закључака приликом непосредног испитивања представки, молби и жалби грађана покрајине упућених органима и организацијама СФРЈ, СР Србије и покрајине, а који су били везани за иселјавање. Да је почетни оптимизам био доста пренаглашен када се кренуло са радом на терену, показује податак да је од априла до октобра 1986. године, од око 340 оправданих жалби решено само 62! У извештају је указано на недовољну кадровску, материјалну и организациону оспособљеност државних и правосудних органа, као и на њихову неажурност, неодговорност, па и злоупотребе. Радна група је затражила и да се што пре смене појединци који су стално изазивали узнемирење грађана, како би се повратило поверење за истинске борце за прогрес и спречила све присутнија критика руководиоца на свим нивоима: „У свим општинама, изражавано је доста појединачног, па и групног неповерења српског и црногорског живља не само у поједине општинске и покрајинске функционере Албанце него у све. Исто неповерење изражавано је и према кадровима српске и црногорске националности с том разликом што се први оптужују за албански национализам, а други за каријеризам. Изражавано је неповерење, у октобру више него у априлу, и у руководство СР Србије и Федерације”.¹¹⁷⁵ Иако је постојало и раније, неповерење српског и црногорског становништва у органе власти изражавано је све учесталије од великих нереда албанског становништва.

Током 1987. године дошло је до великих сукобљавања на релацији покрајина-република око проблема примене језика и писма у САП Косову. Савезни закон о службеној употреби језика народности није постојао, што је утицало на шароликост републичких и покрајинских прописа. Тако се пред Уставним судом СФРЈ, јануара 1987. године, нашла иницијатива да се испита одредба Устава САП Косова о равноправној употреби албанског и српскохрватског језика, али и покрајински закон о остваривању равноправности језика и писма. Тада је требало да се проучи језичка пракса у САП Косову, која је у српској јавности указивала на фаворизовање албанског језика. Иницијатива је указивала да је у пословним актима покрајине албански језик увек био први написан, а такав је случај био и са називима насеља, па и оним претежно насељеним

управа за Косово. Заборавља се, при том, да би принудна управа на Косову била први корак за тако нешто и у Југославији. А неповерење у политику националне равноправности је неповерење у самоуправни социјалистички систем”. (Н. Селмановић, С. Чедић, А. Мијалковић, „Нема доброћудног национализма”, *Политика*, 30. јануар 1987, 5).

1175 Р. Тирковић – Матић, „Од 340 жалби са Косова решене само 62”, *Политика*, 5. март 1987, 6; Зоран Радисављевић, „Смењени кадрови напредују”, *Политика*, 14. мај 1987, 7.

лицима српске националности.¹¹⁷⁶ Због тога је захтевано да суд приликом разматрања иницијативе обрати пажњу на којим су се језицима издавале јавне исправе. На први поглед, судије су процениле да је одредба о језику била у складу са Уставом СФРЈ, али да покрајински закон и пракса нису.¹¹⁷⁷

Почетком марта 1987. године, ИВ Скупштине СР Србије прихватило је анализу под називом „Појаве и проблеми у службеној употреби језика и писама у САП Косово” и закључке о равноправној употреби језика и писма у покрајини.¹¹⁷⁸ Један од закључака је био да је службена употреба језика и писма у покрајини супротна, односно несагласна, уређењу овог питања у уставу СФРЈ, који је налагао да се увек, без изузетака, службено употребљавају језици народа.¹¹⁷⁹

1176 О запостављању српскохрватског језика и албанизацији појмова у покрајини видети одличан чланак: Мирко Чупић, „Албански потискује српски”, *НИН*, 12. април 1987, 9 – 12.

1177 „Испитаће се језичка пракса на Косову”, *Политика*, 22. јануар 1987, 5.

1178 Код питања употребе језика и писма, видљива су различита тумачења начела Устава СФРЈ која су била присутна. Уставом СФРЈ је било прописано да су увек и без изузетака у службеној употреби језици народа, а језици народности у складу с тим уставом и савезним законом. То је значило да се службена употреба народа ниједним другим актом није могла довести у питање, па ни Уставом и законима у САП Косову којима је то, како је показала Анализа, учињено. Наиме, покрајински устав и закони створили су могућност, а понегде и праксу да је српскохрватски језик могао бити замењен, односно искључен из службене употребе језиком народности. Зато је Скупштина СР Србије предложила Скупштини САП Косова да предузме све потребне мере да те појаве и проблеме отклони усаглашавањем покрајинског Устава и закона са Уставом СФРЈ. Потискивање српскохрватског језика са првог места у службеној употреби стварало је многе проблеме (при издавању лекарских налаза на албанском, а лице је морало да се лечи и ван покрајине). Двојезичност се није поштовала ни у судовима, где се некада цео поступак водио на албанском језику, иако је једна странка била српске националности. На формуларима, личним картама, пасошима, таблама са називима улица, називи установа или организација, текст је исписан двојезично, али на првом месту је био албански језик – језик народности. Практика у целој СФРЈ, осим у покрајини, била је да на сваком службеном документу стоји прво језик народа, а може му се придодати језик једне или више народности. На многим јавним натписима српскохрватски језик је исто тако представљен само латиницом, иако је била нужна заступљеност оба писма, при чему се предност морала дати ћирилично. (Сава Даутовић, „Где почињу недоумице”, *Политика*, 8. март 1987, 13).

1179 Устав САП Косова предвиђао је равноправну употребу албанског, српскохрватског и турског језика и њихових писама. Уставом и покрајинским законима уређивала се и обезбеђивала примена овог начела. Одредбама покрајинског устава предвиђено је да државни органи и организације, који су обављали јавна овлашћења, воде поступак на албанском или српскохрватском језику, а када је то одређено статутом општине и статутом организације удруженог рада и друге самоуправне организације и заједнице и на турском језику. Због тога је на седници ИВ Скупштине СР Србије, која је одржана 4. марта 1987. године, један од закључака био да је службена употреба језика и писма у покрајини, супротна односно несагласна уређењу овог питања у Уставу СФРЈ, који је налагао да се увек, без изузетака, службено употребљавају језици народа. Службена употреба језика народности такође је регулисана Уставом СФРЈ и савезним законима, што је значило да се употреба језика народа ниједним другим актом није могла довести у питање. Према покрајинском Уставу и законима, српскохрватски језик у САП Косову могао је бити замењен, односно искључен из службене употребе – језиком народности. Питање употребе језика није било прецизно утврђено ни у Уставу СР Србије. Зато је на овој седници закључено да у Уставу СР Србије треба јасно рећи да је српскохрватски језик у службеној употреби на целој територији републике. Констатовано је и да савезним законом није уређено када су и под којим условима у службеној употреби језици народности, поред обавезне службене употребе језика народа, па је неопходно донети нови савезни закон како би се на ваљан начин регулисала употреба језика и писма народности и обезбедила иста права народности у једној републици, као и иста права једне народности у свим републикама и покрајина. Око употребе језика и писма највише проблема било је у судству и здравству у покрајини. Деца од три године у претшколским установама учила су равноправно оба језика до навршене шесте године. Учење нематерњег језика је било факултативно у основној школи, јер се настава одвијала на матерњем језику. Изучавање другог језика било је обавезно тек од четвртог разреда. У средњој школи ученици

Међутим, ИВ Скупштине САП Косова није се слагало са оваквим закључком.¹¹⁸⁰ Овај проблем произвео је бројне спорове на релацији покрајина-република.¹¹⁸¹ Посебна пажња равноправној употреби језика и писма у покрајини посвећена је после великих нереда албанског становништва. На равноправној употреби језика и писма постигнути су одређени резултати до 1987. године, али је још било недоследности и непримењивања уставних и законских одредби. У расправама које су вођене на многим форумима било је много забуна. Суштински, СР Србија је сматрала да је српскохрватски језик примаран и на првом месту као језик народа, а САП Косово

првог и другог разреда учили су нематерњи језик два часа, а у трећем и четвртном само по један час недељно. На факултетима је престајала обавеза учења нематерњег језика. У раду Скупштине САП Косова, ИВ, покрајинских органа управе, органима унутрашњих послова, у стамбено-комуналној области, културним организацијама, статистичким, саобраћајним и радним организацијама, као и средствима јавног информисања, равнотежа два језика је углавном била обезбеђена. У органима унутрашњих послова употреба језика зависила је од националности радника. Такође је на употребу језика утицала већинска средина: ред вожње и ценовник на аутобуској станици у Глоговцу исписани су само на албанском, а у Лепосавићу само на српскохрватском језику. (З. Радисављевић, „Колико се разумемо”, *Политика*, 5. март 1987, 7).

1180 „Није у супротности са савезним Уставом”, *Јединство*, 6. март 1987, 3. ИВ Скупштине САП Косова размотрило је, на седници која је одржана 5. марта 1987. године, закључке ИВ Скупштине СР Србије о равноправној употреби језика и писма и поводом њих издало саопштење: „Надлежни републички органи у сарадњи са надлежним покрајинским органима имали су, у складу са закључцима Скупштине СР Србије, задатак да анализирају праксу службене употребе језика и писма народа и народности САП Косова и да предложе мере ради отклањања уочених неуставности, незаконитости и пропуста. У реализацији овог задатка надлежни републички и покрајински органи су у фази припреме материјала, кроз заједничко вршење увида у поједине области живота и рада у Покрајини, остварили потребну сарадњу. На основу тог заједничког рада припремљен је материјал 'Појаве и проблеми у службеној употреби језика и писма у САП Косову', у коме се, поред осталог, у појединим деловима указује и на одређене проблеме, пропусте и недоследности у пракси. Отуда је заједнички задатак органа у САП Косову да у пуној сарадњи са органима у СР Србији и Федерацији ефикасно и одлучно раде на отклањању уочених пропуста. Устав СФРЈ уређује и зајемчује грађанима слободу изражавања припадности народу, односно народности, слободу изражавања националне културе и слободу употребе свог језика и писма. Устав СФРЈ такође утврђује да припадници народности имају у складу са Уставом и законом право на употребу свог језика и писма у остваривању својих права и дужности, као и у поступку пред државним органима и организацијама које врше јавна овлашћења. Одредбом члана 246. Устава СФРЈ прокламује се начело равноправности језика и писма народа и народности на територији Југославије и утврђује да су у СФРЈ у службеној употреби језици народа, а језици народности у складу са овим Уставом и савезним законом. Федерација је стога, користећи овлашћења из члана 281. Устава СФРЈ, законодавно уређивала равноправност језика и писма у оним областима у којима уређује друштвене односе (на пример судски и други поступци). Та законодавна пракса Федерације у складу је са уставно-правном позицијом Федерације и концептом на којем се заснивају односи у њој. Устав СР Србије такође садржи значајан број одредби које се односе на остваривање равноправности народа и народности у области језика и писма. У вези са тим треба нагласити да је одредбом члана 240. став 3, Устава СР Србије, утврђено да се покрајинским уставом одређују језици на којима се води поступак у државним органима и организацијама на територији аутономних покрајина. Полазећи од овакве уставне уређености и питања равноправности народа и народности у области језика и писма у Федерацији и СР Србији, Уставом САП Косова се уређује да су у САП Косову народи и народности равноправни и да се обезбеђује равноправност српскохрватског, албанског и турског језика и њихових писма. У складу са уставно-правном позицијом САП Косова у СР Србији и Федерацији, питање остваривања равноправности језика и писма је уређено и посебним законом. Из овако уставно-правне и нормативне уређености службене употребе језика и писма Извршно веће сматра да се не може извести закључак да је у САП Косову Уставом и законима уређена службена употреба језика и писма народа супротна одговарајућим одредбама Устава СФРЈ и да је доведена у питање службена употреба језика народа. Извршно веће Скупштине САП Косова сматра да је потребно овакво објашњење да се у јавности не би створиле конфузије и отежала акција прогресивних снага на Косову за побољшање и стабилизовање политичко-безбедносних прилика у Покрајини, за даље јачање националне равноправности и међународног поверења, заустављање процеса иселјавања Срба и Црногораца са Косова и стварања услова за

да су сва три језика равноправна, што је било уграђено у Уставу САП Косова. Због тога је албанско руководство у покрајини такав поглед СР Србије оценило као „националистичка калкулација”.¹¹⁸² На седници Координационог одбора за међунационалне односе РК ССРН Србије, која је одржана 2. априла 1987. године, расправљано је о проблему службене употребе језика и писма у САП Косову. Мишљење већине учесника било је да покрајинским и републичким уставом није прецизно регулисано питање службеног језика, мада је ова проблематика дефинисана Уставом СФРЈ. Оцењено је и да питање употребе језика народа и народности треба што је могуће пре решити, и то уз ослањање на Устав СФРЈ, јер се сматрало да је језичка (не)равноправност утицала на међунационалне односе и исељавање.¹¹⁸³

Иако је у српској јавности било великог незадовољства дотадашњим мерама и акцијама које су предузимане за спречавање исељавања, у покрајини су имали мало другачији поглед на ствари. Тако је на седници Председништва ПК СК Косова, која је одржана 7. марта 1987. године, закључено да су покрајински надлежни органи и институције „све ефикасније у заштити грађана, њихове имовине и правне сигурности, и у сузбијању разних врста притисака, што

поврагак оних који то желе. Извршно веће Скупштине САП Косова сматра да је било нужно да се поменути материјал пре разматрања на седници Извршног већа Скупштине СР Србије достави Извршном већу Скупштине САП Косова и на тај начин оствари сарадња и усагласе оцене по овом питању. Народи и народности Косова равноправност у области језика и писма доживљавају као значајну тековину наше револуције и један од најбитнијих фактора националне равноправности који их зближава”. („Ефикасно на отклањању пропуста”, *Политика*, 6. март 1987, 10).

1181 Биљана Чпајак, „Шта су рекли републички, а шта покрајински органи”, *Политика*, 9. март 1987, 6; Б. Ч., „Различно и о називима”, *Политика*, 9. март 1987, 6; Сава Даутовић, „(Не)окрњена равноправност језика”, *Политика*, 17. март 1987, 11.

1182 З. Зејнели, „Ниједан језик нема примат”, *Политика*, 11. март 1987, 12.

1183 Свето Тадић је указивао на везу између језичке неравноправности и исељавања: „Питање равноправности језика народа и народности кључно је везано за равноправност људи чији су то матерњи језици. На Косову је то један од основних стожера добрих међунационалних односа. Језичка неравноправност, што није редак случај у Покрајини, један је од узрока исељавања Срба и Црногораца, о чему сведоче и подаци да се у неким судовима претреси врше само на албанском језику, да поједини здравствени радници издају рецепте и упуте такође само на овом језику и да се у школама српскохрватски језик учи факултативно. Зар се, имајући ово у виду, представници других народа и народности који живе или бораве на Косову с правом понекад не осећају као да су допутовали у другу државу. Осим тога, нерешена питања у овој области могу значајно угрозити напоре свих социјалистичких снага у борби против сепаратистичких и других непријатељских струја”. Бранко Брборић је нагласио да је језик медиј националног и етничког распознавања, али и медиј комуникације и да језичка неравноправност може довести не само до националне, већ и до комуникацијске подвојености људи: „Уколико процес језичке сегрегације на Косову узме маха, то ће и убудуће само ићи на руку исељавању неалбанског становништва, док ће сами Албанци све више бити упућени искључиво на покрајинске просторе, односно, сами ће исећи своју комуникацијску грану која их везује са другим деловима земље”. („И језичка неравноправност узрок исељавања”, *Политика*, 3. април 1987, 12). Слично је изјављивала и Јоргованка Милојевић: „Неке породице Срба и Црногораца, као разлог за исељавање са Косова, навеле су као разлог и могућност да изучавање албанског језика у школама, где се не школују представници ове националности, постане обавезно. Учење нематерњег језика, али језика којим говоре њихови суграђани, ови Срби и Црногорци схватили су као притисак за исељавање. При том је јасно да док грађани Косова не буду изучавали и српскохрватски и албански језик у Покрајини неће адекватно бити решен проблем употребе језика. („Учење албанског језика као притисак”, *Политика*, 3. април 1987, 12).

постепено враћа поверење у снагу институција система и њихову способност да обезбеде сигурност грађана”! Такође је оцењено да је било позитивних промена у политичкој клими, али да се процес исељавања наставио „забрињавајућим интензитетом и резултати нису адекватни уложеним напорима и предузетим мерама”! Тада је објављен податак да је у 1986. години из покрајине исељено 272 породице, са 839 чланова и 2.479 појединаца, односно укупно 3.318 лица српске и црногорске националности. Борба против свих националиста је била присутна, али је закључено да је од суштинског значаја за заустављање исељавања био бржи привредни развој и доследно остваривање политике националне равноправности код запошљавања. У многим косовским општинама предузете су конкретне мере на остваривању програма повратка. Наведено је да је било, од свих исељених из покрајине у последњих пет година, око 14.000 запослено ван покрајине и да су они своју породицу и непокретну имовину оставили у покрајини.¹¹⁸⁴ Председништво САП Косова и Председништво ПК СК Косова оценили су на заједничкој седници, која је одржана 24. марта 1987. године, да су утврђени рокови за извршавање појединих задатака који су иницирани у мартовским закључцима председништава СФРЈ и ЦК СКЈ о политичкој ситуацији у САП Косову највећим делом поштовани и да је то позитивно утицало на укупно стање и климу у покрајини, на враћање поверења у институције система и утврђени курс друштвено-политичке акције.¹¹⁸⁵ На седници Скупштине САП Косова,

1184 „Потребна још шира и конкретнија подршка”, *Јединство*, 9. март 1987, 1, 3.

1185 То је видљиво из опширног саопштења које је издато после седнице: „Организоване социјалистичке снаге на Косову су изразиле спремност да се проблеми конкретно решавају, да се брже изађе са терена вербализма и форумског рада. Доношењем оперативних програма на свим нивоима друштвеног организовања и утврђењем приоритетних задатака почела је темељитија, конкретнија и ефикаснија акција у многим подручјима друштвеног живота. Реалније се оцењује стање на Косову и превазиђене су веће разлике у ранијој оцени тог стања. Још више је интензивирана борба против непријатељске делатности са позиција албанског национализма и иредентизма што је допринело енергичнијем и бржем откривању и пресецању разних облика његовог организованог деловања. Продужено деловање албанских националиста, међутим, упозорава да још нису сасечени корени и извори који подстичу и инспиришу њихову непријатељску делатност. Комунисти и радни људи у државним органима, а нарочито у правосудним и органима управе, интензивирали су активност на повећању ажурности и ефикасности у остваривању уставности и законитости у друштву. Захваљујући томе, лане је број нерешених предмета у односу на 1985. годину смањен за 21 одсто. Од 503.406 предмета, колико их је било у раду у свим редовним судовима на Косову, у протеклој години је решено 412.512. Приоритет је при том дат предметима који се односе на припаднике различитих националности, па су судови у протеклој години решили за 38 одсто више предмета ове врсте него у 1985. години. У више случаја предузете су мере према онима који су у вршењу својих дужности испољавали бирократску самовољу, неодговорност и неефикасност. Предузет је и низ мера на кадровском, техничком и организационом јачању органа унутрашњих послова. Због неодговорног вршења дужности у овом периоду у органима унутрашњих послова одговарајуће мере предузете су против 134 лица, седам лица је удаљено из службе, а поступак за утврђивање прекршајне одговорности покренут је против 87 радника. Такође су испитани сви случајеви нерезашњених пожара, хаварија, саботажа, експлозија и других оштећења на приватном и друштвеном сектору. Активност је у протеклом периоду више била усредсређена према појединим срединама у којима је прошле године дошло до организованог окупљања грађана српске и црногорске националности, писања петиција и одлазака група грађана у савезне и републичке органе. Разни оправдани захтеви са већом одговорношћу су разматрани и много тога је решено. Постигнути су значајни резултати на решавању разних комуналних проблема, у изградњи

која је одржана 31. марта 1987. године, оцењено је да су политичко-безбедносна ситуација и међунационални односи били бољи, да је било мање непријатељског деловања са позиција албанског национализма и иредентизма, као и да је на исељавање утицало и деловање српског и црногорског национализма.¹¹⁸⁶

Незаконитости у примени Закона о експропријацији имали су значајан утицај на исељавање, стварали су неповерење према државним органима и осећај егзистенцијалне и имовинске сигурности. Заједничка покрајинско-републичка радна група запазила је да „утврђивањем општег интереса и доношењем детаљних урбанистичких планова, знатан број објеката планиран је управо на земљишту Срба и Црногораца, што је између осталог, проузроковало њихово исељавање”.¹¹⁸⁷ Последице незаконите експропријације тешко су отклањане, а највећи проблем су биле мале накнаде.¹¹⁸⁸

Годину дана након усвајања мартовских закључака два председништва, дошао је ред да се оцени њихова реализација. Председништво СФРЈ, на седници која је одржана 8. априла 1987. године, размотрило је остваривање „Мера и акција за спровођење Закључака Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ од 5. марта 1986. године о политичкој и безбедносној ситуацији у САП Косово”. На седници је указано да је активност иницирана мартовским закључцима два председништва наишла на широку подршку, да је спровођењем закључака створена повољнија политичка клима у покрајини, израженија је спремност и одговорност да се проблеми конкретно

инфраструктуралних објеката, водовода, школа, привредних објеката и отклањању проблема у неким радним организацијама. У току је поступак за формирање општине Зубин Поток, а предузимају се и мере за решавање неких проблема у Сириничкој жупи. Међутим, упркос томе, поједини деструктивни елементи и даље подстичу неповерење и незадовољство, негирају све што се ради и заговарају корените промене система као једини услов за бољи положај Срба и поново хушкају појединце на групно покретање с Косова, ексцесно понашање и др. Такви појединци за неке своје деструктивне поступке остварују контакте са истомишљеницима и ван Косова. У Савезу комуниста Косова и другим органима и организацијама критички су сагледана сва важнија питања остваривања идејно-политичке функције образовања и васпитања. У процесу идејно-политичке диференцијације прошле школске године предузете су идејно-политичке мере према 73 просветна радника, спроведен је дисциплински поступак против 80, а административно-законске мере против 24 наставника. Смењено је 7 директора, према 150 ученика предузете су идејно-политичке, против 482 дисциплинске мере, а 136 матураната није могло да се упише на факултете ...”. („Спремност да се проблеми конкретно решавају”, *Политика*, 25. март 1987, 10).

1186 „Недостају ефикасније акције”, *Јединство*, 1. април 1987, 1, 3.

1187 Биљана Чпајак, „Присвојили па добили”, *Политика*, 14. март 1987, 13. На пример, у општини Липљан, откупљена су имања 319 лица српске и црногорске, а само 127 лица албанске националности. У Титовој Митровици откупљена су имања 1.291 лица српске и црногорске националности и 1.053 лица албанске. (Исто).

1188 На седници Већа удруженог рада Скупштине СР Србије, која је одржана 18. фебруара 1988. године, делегат Милош Лабан упитао је шта се предузима да се заштите албански мештани села Ада у покрајини, који су недавно долазили у Скупштину СФРЈ, истакавши да им је имовина обухваћена експропријацијом и да су приморани да се уселе у станове у Косову Пољу, уместо у становама у Приштини. Упитао је: „Да ли је у постојећим програмима за спречавање исељавања Срба и Црногораца са Косова предвиђена борба и против ове, мени до сада непознате методе, да се експропријацијом непокретне имовине грађана албанске народности у неком другом месту Косова код њих прво ствара незадовољство, а затим се силом исељавају у места са српским и црногорским живљем?”. (И. Анојчић, Б. Чпајак, З. Радисављевић, „Кукуруз је већ увезен”, *Политика*, 19. фебруар 1988, 5).

решавају, брже ослобађа вербализма и форумског рада. Доношењем оперативних програма за реализацију мартовских закључака од друштвених субјеката на свим нивоима друштвеног организовања, утврђивањем приоритетних задатака носилаца, рокова и начина њиховог остваривања отпочела је темељитија, конкретнија и ефикаснија акција у многим подручјима друштвеног живота. Организованије и одговорније се прилазило спровођењу задатака и обавеза као и отклањању присутних слабости, пропуста и недоследности у циљу брже нормализације стања у покрајини. Активност је допринела да се брже напушта форумски рад и да се успешније остварује координирана акција политичких и државних органа. Појачани напори и одговорност прогресивних снага и државних органа за што доследније поштовање уставних права и слобода грађана утицали су на враћање и јачање поверења у те органе и побољшање општих услова за већу безбедност свих грађана у покрајини. Након доношења мера и акција два председништва предузето је низ организацијских, кадровских и других мера у циљу оспособљавања државних органа у САП Косову и општинама за извршавање Уставом утврђених функција на заштити права, слобода, безбедности и равноправности свих грађана у покрајини. У том смислу су извршене организационе и кадровске промене у оспособљавању одговарајућих органа власти у покрајини. Посебна пажња посвећена је оспособљавању општинских органа управе и правосудних органа. Посебно су значајни успеси постигнути у раду органа државне безбедности и њиховом оспособљавању.¹¹⁸⁹ За уочене слабости дате су иницијативе и подстицаји да се стање брже мења, а у току рада на терену убрзано је решавање и многих конкретних предмета. У томе је органима правосуђа и управе у покрајини пружена помоћ од одговарајућих органа СФРЈ, република и САП Војводине. У САП Косову су донете измене и допуне Закона о промету непокретности, Закона о стамбеним односима, Кривичног закона САП Косова и Закона о прекршајима. У току 1986. године, судови у покрајини били су знатно мобилнији, па је и поред пораста новопримљених предмета, смањен број нерешених у 1986. години за преко 25.000 у односу на 1985. годину. Активност органа правосуђа и управе покрајине дала је позитивне резултате у гоњењу и кажњавању учинилаца кривичних дела тзв. политичког криминала. Овим предметима, као и предметима у којима су странке биле различите националности даван је приоритет у раду, а поступци по њима су ефикасно вођени. Такође, интензивирана је активност на разобличавању српског и црногорског национализма. Председништво СФРЈ је истакло да је и поред постигнутих резултата, и даље била недовољна ефикасност у раду државних органа у

¹¹⁸⁹ „Одговорнији рад на Косову”, *Политика*, 10. април 1987, 1.

покрајини, посебно оних којима се грађани обраћају за заштиту својих личних и имовинских права. Поједини органи нису у свом раду довољно користили сва законска овлашћења у мери у којој је то захтевало стање у покрајини, пре свега у циљу стварања атмосфере веће сигурности и поверења грађана у њихов рад. Председништво СФРЈ је нагласило да треба наставити са мерама и активностима за побољшање ажурности и ефикасности рада државних органа у покрајини по свим предметима, а посебно оним који могу утицати на иселјавање. На седници Председништва СФРЈ упозорено је да предузете мере и активности на заустављању иселјавања нису дале очекиване резултате. Иселјавање се и даље настављало, а у 1986. години иселјено је преко 2.500 грађана српске и црногорске националности. Због тога је решавање проблема иселјавања био један од најважнијих задатака свих органа и организација у покрајини, републици и федерацији. Процес повратка оцењивао се позитивно, јер се у последњих неколико година вратило 2.714 грађана српске и црногорске националности, од којих је 80% радно способних запослено. Томе су посебно допринеле мере државних органа и организација удруженог рада у покрајини, те је нужно било наставити са интензивном акцијом у овом погледу. У области васпитно-образовног рада, науке и културе предузимане су активности на спровођењу задатака који произилазе из мера и акција два председништва. Критички су сагледана сва важнија питања остваривања идејно-васпитне и образовне функције образовања и васпитања и у овој области појачан је процес идејно-политичке диференцијације. Констатовано је да су предузете и да се предузимају мере за измену програма у појединим наставним дисциплинама и да је одстрањен из употребе одређен број уџбеника и друге литературе оптерећене националистичким и другим неприхватљивим садржајима. Међутим, неки задаци нису реализовани до краја, и у третирању и анализирању питања из области образовања, науке и културе у појединим срединама се није прилазило довољно критички и енергично. Уједно, каснило се са сагледавањем и припремањем неких конкретних питања у овим областима, која су иначе била утврђена мерама и акцијама два председништва. Учињени су конкретни напори у правцу обезбеђења објективног информисања о покрајини, кроз разне облике идејно-политичког деловања. Ипак, од појединих средстава јавног информисања још је било једностраног гледања на проблеме и извештавања, сензационализма и драматизације стања, а недовољно су афирмисали постигнуте резултате од снага у покрајини. Због тога је указано да јавна гласила треба да дају већу подршку конкретној активности на мењању стања, као и постигнутим резултатима, али и критички да се односе према сваком колебању и отпору. Председништво СФРЈ је констатовало да је на стабилизацију

стања и ефикасније решавање проблема утицала и лоша економска ситуација. Председништво је навело да у наредном периоду мартовски закључци два председништва представљају основу за енергично отклањање утврђених незаконитости, пропуста и слабости органа и појединаца у покрајини, а тиме и за стабилизацију укупних прилика: „У ситуацији када непријатељ и даље делује, када је и даље присутно наслеђе индоктринације албанским национализмом и када су међунационални односи још под теретом контрареволуционарних акција албанских националиста, уз све јаче деловање српског и црногорског национализма, неопходно је наставити енергичну, конкретну и ефикасну акцију савезних, републичких и покрајинских органа и организација до потпуног извршења свих задатака и промене стања, а посебно до заустављања исељавања и повратка оних који то желе”.¹¹⁹⁰ На томе се радило све време од великих нереда албанског становништва, али резултати никада нису били задовољавајући.

Током 80-их година XX века, Косово Поље је постало синоним српског национализма.¹¹⁹¹ Међутим, кључну улогу у косовској проблематици ова средина одиграла је у другој половини априла 1987. године. Све је почело када се више од 300 мештана села Племетине, Бресја и околних села око Косова Поља окупило, 17. априла 1987. године, испред куће др Зорана Грујића, директора Института за економику и развој „Агрокосова”. Повод за окупљање било је његово последње саслушање од 9. априла у СУП-у САП Косова и његово наводно изненадно одсељавање за Београд. Он је мало пре тога упутио писмо угледним политичким личностима покрајине, републике и федерације, у којем је детаљно објаснио каквим је све малтретирањима био изложен у више наврата од органа СУП-а САП Косова и то поводом прекршаја у саобраћају, за који је већ раније уредно платио казну. У писму је навео да су му, после низа таквих саслушања и претњи да ће се с њим другачије и дуже разговарати ако дође до окупљања мештана – јер је он човек од утицаја и угледа и тек после заплета око његовог избора за професора Економског факултета у Приштини – постали јасни методи прогона српског и црногорског становништва: „На листи албанских сепаратиста ја сам, вероватно, приоритетан за протеривање, али се одвија под рухом легалног и прописаног. Одлазимо с осећањем понижених

1190 „Заустављање исељавања са Косова – најпречи задатак”, *Политика*, 10. април 1987, 5.

1191 У овом погледу је симптоматична изјава Азема Власија који је покушао да такав став демантује: „Ми не смемо чим се спомене српски национализам да мислимо да је реч о Косову Пољу. Оцене о томе су дате. Ни на крај памети нам није да кажемо да је синоним српског национализма баш ова средина. Међутим, мора се рећи да има појединаца који се баве деструктивним активностима и који бацају сенку на ову средину. Има оних који хушкају Србе на колективно исељавање, а такође примају савете од 'истакнутијих' појединаца грађанске деснице. Зато не може да се стави знак једнакости између разних мешетара и људи који овде живе. Са таквим појединцима не сме бити тактизирања”. (З. Зејнели, „И исељавање је постало узрок исељавању”, *Политика*, 14. април 1987, 6).

и обесправљених, али нас држи нада да ћемо се једном вратити у завичај”.¹¹⁹² Митар Балевећ, председник Реонског комитета СК Косова Поља, најавио је збор грађана за 20. април 1987. године како би се разговарало о проблему др Зорана Грујића и затражио да на њему учествују Слободан Милошевић и Азем Власи. После тога је окупљање грађана завршено. Сутрадан је одржан састанак Председништва ОК СК Приштине и Комитета за ОНО и ДСЗ због окупљања грађана у Бресју код Косова Поља и на њему је оцењено да је окупљање грађана неприхвативо, јер Зоран Грујић нити је био ухапшен нити се одселио.¹¹⁹³ Радило се о свесној манипулацији вођа Српског покрета отпора, јер до тада нису имали никакав контакт са руководством СР Србије. Долазак Слободана Милошевића у САП Косово била је прилика да га Косовопољци упознају са својим проблемима.¹¹⁹⁴

На одржаном збору грађана у Бресју, 20. априла 1987. године, дошли су Слободан Милошевић, Кољ Широка, Азем Власи и други покрајински и општински функционери. Пред око 4.000 људи, збор је одржан у школском дворишту. Истакнути говорник био је Слободан Милошевић.¹¹⁹⁵ После 40-о минутног разговора, уз спонтано прихваћену химну „Хеј Словени”,

1192 С. Жикић, „Протестни збор због исељавања”, *Политика*, 18. април 1987, 6.

1193 Ово је изјавио лично Рагип Хаљићи, председник ОК СК Приштине: „Овакво окупљање као што је синоћ било у Бресју поводом наводног исељавања Зорана Грујића, мимо Савеза комуниста, ССРН-а и других организованих социјалистичких снага, неприхватљиво је и такву праксу и методе не можемо прихватити. Не можемо се сложити да нам састанке стихијно сазивају Шоловић, Будимировић, Ђумић, Танасковић и други појединци које смо и раније виђали на оваквим скуповима. Такво стихијско организовање може да прерасте у скупове који не доприносе да се ствари решавају. Напротив, могу да доведу до других конфликта и неспоразума. Основне организације СК, ССРН, ССОЈ и други форуми су места где треба о тим проблемима расправљати”. Напоменуто је да су неприхватљиве уцене око доласка највиших руководиоца: „За сваку је осуду реаговање у стилу 'или ће они доћи овде, или ми идемо у Београд'. Овакво реаговање не користи ни Србима, ни Албанцима, нити било коме у Југославији, сем онима који хушкају народ на тако нешто. Јер, то је притисак на јавно мњење експресним окупљањем”. (Слободан Жикић, „Стихијом се не може ништа”, *Политика*, 19. април 1987, 6).

1194 Мирослав Шолевећ, „Били смо Милошевићева песница”, *Борба*, 9. фебруар 1993, 11.

1195 С. Жикић, М. Вујовић, „Нећемо дозволити да се остваре намере националиста и сепаратиста”, *Политика*, 21. април 1987, 1. Он је говорио о укупном стању у друштву и бранио политику СК. Одржао је типичан партијски говор, па није оставио јак утисак на окупљене грађане: „Руководство Југославије, Србије и Покрајине зна да је стање на Косову тешко, јер не само што је оптерећено последицама контрареволуционарне делатности, већ и дубоком економском кризом која се посебно одражава на неразвијене крајеве какво је и Косово. Савез комуниста Југославије има, међутим, снаге да реши проблеме Косова, јер је решавао и много теже ситуације, па ће решити и ову. Тачно је, истина, да је било дуго колебања, недоумица и лоших процена ситуације, нарочито у погледу међунационалних односа на Косову. Али је СКЈ после тринаесте седнице и Десете седнице ЦК СК Србије учврстио јединство. Проблеми Косова су проблеми целе Југославије. Ми смо о томе заједнички разговарали и закључили да то нису и не могу да буду само начелна опредељења из Платформе, па смо усвојили и сасвим конкретне ставове и закључке. Управо ових дана биће објављен извештај о једногодишњем раду на спровођењу закључака два председништва – да се јавно виде резултати рада и да се одреде даљи задаци. Извештај ће бити објављен у свакој средини на Косову, размотриће се појаве и тенденције, резултати једногодишњег рада ће бити свима познати. То је један од начина да решавање ових проблема пређе из руководства у народ. Желим да кажем да је за годину дана на спровођењу закључака предузето низ мера. Пре свега, дошло је до јаче диференцијације у органима унутрашњих послова, правосудним и органима управе, јер се не може више толерисати да појединци који нису спроводили закључке и даље обављају те послове (ове речи Слободана Милошевића пропраћене су бурним аплаузом). Њих још има, али је битно да је процес диференцијације узео маха. И наше оцене су да нисмо задовољни брзином рада на

грађани су се мирно разишли својим кућама. Овај збор је још једном предочио јавности са каквим се проблемима суочавало српско и црногорско становништво у покрајини. Истога дана је одржана седница Председништва ПК СК Косова на којој је утврђена политичка информација о неким узроцима, карактеру и последицама политичких збивања у ПК СК Косова почетком 70-их година, када су Јово Шотра, Милош Секуловић и Кадри Реуфи искључени из ПК.¹¹⁹⁶ Како је крајем 1986. године у делу јавних гласила потенцирано питање рехабилитације Јова Шотре, Кадри Реуфија и Милоша Секуловића, Председништво ПК СК Косова формирало је јануара 1987. године радну групу која је требало да проучи све оно што се догађало у ПК СК Косова почетком 70-их година XX века и што је довело до сукоба и искључења из ПК наведених руководиоца.¹¹⁹⁷ *Политика* је одмах после објављивања политичке информације о догађајима почетком 70-их година у ПК СК Косова започела објављивање неколико фељтона који су покривали наведену проблематику. Од 22. априла до 6. маја 1987. године објављен је фељтон под насловом „Шта се дешавало на Косову седамдесетих”, потом од 7. до 11. маја 1987. године фељтон под насловом „Шта је Јово Шотра писао Титу 1971. године” и на крају од 12. до 18. маја 1987. године фељтон под насловом „Разговор Тита са делегацијом Косова и Метохије фебруара 1967. године”. Ова проблематика је изазивала посебно интересовање српске јавности још од великих нереда албанског становништва 1981. године, па је стално захтевано да се разјасни како и зашто су појединци почетком 70-их година уклоњени из покрајинског руководства. Српска јавност била је задовољна што су покрајински органи признали да су наведени појединци

решавању тих проблема, али ће се ствари брже решавати ако се процес диференцијације буде ширио. Свако на својој јавној функцији и сви грађани Косова треба да буду свесни и да не иду на руку албанским националистима и сепаратистима који хоће етнички чисто Косово. Нећемо дозволити да се те тезе остваре. Једино братством и јединством могу се решавати проблеми на Косову, да сваки становник Косова буде ангажован да се Косово брже развија. Свака друга основа заснована на национализму не може бити прогресивна”. (Исто).

¹¹⁹⁶ Политичка информација о узроцима, карактеру и последицама политичких збивања у ПК СК Косова почетком седамдесетих година XX века објављена је 21. априла 1987. године. У Информацији је наведено да су грешке у делу политичког руководства покрајине седамдесетих година довеле до „контрареволуционарних акција албанских националиста и иредентиста” 1981. године. („Дуг према Секуловићу, Шотри и Реуфију”, *Политика*, 22. април 1987, 1). У саопштењу је истакнуто да се већ тада испољила небудност и либералистички однос према албанском национализму, да се потцењивала опасност од њега и да је он продро у редове СК, па и у његово руководство. Наведена лица, али још неки чланови су у таквим околностима покретали конкретна питања која су била везана за актуелну политичку ситуацију у покрајини. Захтевали су да се детаљније сагледају и о њима изведу целовите оцене, а указивали су и на неке конкретне манифестације албанског национализма. Каснији догађаји потврдили су да су они оправдано указивали на то. У суштини, тврдило се да се на 28. и 33. седници ПК збио сукоб Шотре, Секуловића и Реуфија са једном групом, али не и са ПК у целини, или са политиком СК Косова. Зато је указано да њихова искључења из ПК СК нису била ни потребна, ни оправдана, јер су се њихова упозорења касније потврдила као тачна. („Неоправдано искључење Секуловића, Шотре и Реуфија из ПК Савеза комуниста”, *Политика*, 21. април 1987, 1). Више о овоме: „Неоправдано искључење Секуловића, Шотре и Реуфија”, *Политика*, 21. април 1987, 6.

¹¹⁹⁷ „Информација о догађајима седамдесетих година”, *Политика*, 18. јануар 1987, 6.

искључени из ПК СК Косова због тога што су указивали на нарастајући албански национализам. Међутим, службена рехабилитација наведених руководиоца никада није извршена.¹¹⁹⁸

Међутим, врло брзо је Косово Поље поново било у средишту интересовања јавности и политичког активизма. Својеврстан увод догађајима направио је Тихомир Томићевић, на седници ЦК СК Србије, која је одржана 23. априла 1987. године. Он је тада навео да је држава неспособна да разреши косовске проблеме, да је на врата закуцала безнадежност и да се крајњи циљ „контрареволуције” – етнички чисто Косово – из дана у дан све више примицао свом позитивном разрешењу.¹¹⁹⁹ Поред овога, увод догађајима направио је и Извештај о спровођењу закључака Скупштине СР Србије о заустављању исељавања, од 13. новембра 1986. године, који је први пут разматран 23. априла 1987. године на Одбору за образовање, науку, културу и физичку културу Већа удруженог рада Скупштине СР Србије. Извештај је имао 36 густо куцаних страна.¹²⁰⁰

1198 Видети: Лазар Вујовић, „Историја не чека”, *НИН*, 26. април 1987, 10 – 11.

1199 „Конфузију уносе руководиоци”, *Политика*, 24. април 1987, 7.

1200 На крају тог извештаја, описивао се рад заједничких група и несарадња са покрајинским органима, као и мали помаци и даље незадовољавајућег стања у покрајини: „У последње време, међу грађанима српске и црногорске националности на Косову поново се јаче и у различитим местима на читавој територији Покрајине изражава незадовољство спорашћу и неодлучношћу у разрешавању проблема, посебно везаних за њихову личну и имовинску сигурност и равноправност. Због тога се наговештава могућност поновног доласка већег броја грађана у Београд, ради обраћања највишим органима Републике и Федерације, а такође изражава и спремност за масовно исељавање у току ове године”. ИВ, које је било задужено да брине о извршавању новембарских закључака, упозоравало је да косовски органи управе нису показивали иницијативу за стручну помоћ, да се она „уопште није користила” из републике у вези са утврђивањем конкретне одговорности за уочене неуставности, незаконитости, злоупотребе и пропусте у раду органа и појединаца у покрајини. Органи покрајине у свом раду на заустављању исељавања нису полазили од Закључака Скупштине СР Србије од 13. новембра 1986. године: „Покрајински органи не придају одговарајући значај заједничком раду са савезним и републичким органима, што је, свакако, један од узрока спорог отклањања уочених неуставности, незаконитости, пропуста и других негативних појава сагледаних у првој фази рада на извршавању закључака Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ”. На седници је прихваћен закључак да је „неопходно да се настави знатно интензивнији заједнички рад државних, самоуправних и других органа и организација и заједница, у сарадњи са одговарајућим органима и организацијама Федерације и САП Косова на потпуном извршавању свих закључака Скупштине СР Србије, Скупштине СФРЈ и Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ, да би се што пре постигла позитивна промена политичке и безбедносне ситуације на Косову и зауставило исељавање Срба и Црногораца из ове покрајине”. Истакнуто је и да је потребан већи степен јавности у случајевима у којима постоји неслагање између органа, али и појединаца, како би се ствари лакше извеле на чистац, да се људи и форуми поименце прозову. У Извештају је наведено да је дотадашњи преглед надлежних органа у покрајини у области експропријације, самовласног заузећа земљишта и шума у друштвеној својини и испитивању порекла имовине, указивао на потребу хитног отклањања уочених незаконитости и предузимања мера одговорности према појединцима. У односу на јул месец, стање се није побољшало ни у општинским судовима, чак је повећан број нерешених предмета. Јавни тужиоци су заједно оценили „да су и даље веома бројни случајеви напада припадника албанске националности на лични интегритет српске и црногорске националности”, као и да се велики број случајева завршавао прекршајним кажњавањем. Купопродаја непокретности се и даље настављала, иако је законом забрањена, па је било 186 захтева за заштиту законитости у оваквим случајевима. Републичко јавно тужилаштво је оцењивало да се на друштвену имовину масовно нападало. Само Општинско јавно тужилаштво у Пећи покретало је годишње око 800 поступака за овај вид криминала. Осујеђено је више акција и покушаја илегалног уношења и растурања оружја и муниције. Истакнуто је и да се посебно формирање комисије СУП-а приликом обиласка терена нерадо прихватају, избегава се сарадња са њима и оспорава законска могућност за

Све је почело када је Слободан Милошевић дошао у Приштину како би присуствовао на проширеној седници Председништва ПК СК Косова, која је одржана 24. априла 1987. године. На овој седници је оцењено да је појачана активност СК Косова и других друштвених чинилаца у периоду после прошлогодишњих конгреса и конференција СК Косова као и након доношења мартовских закључака два председништва дала резултате у нормализовању и стабилизацији стања у покрајини! Са друге стране, истакнуто је и да је примарни проблем укупних међунационалних односа у покрајини и даље био наставак процеса исељавања који је стварао неспокојство код српског и црногорског живља.¹²⁰¹ Тога дана одржан је збор комуниста у Дому културе у Косову Пољу. Око 20.000 грађана српске и црногорске националности, из свих крајева покрајине, који нису могли да уђу у салу Дома културе, остало је испред, певајући песме о СФРЈ и узвикујући паролe. Збор комуниста је прекинут на краће време због захтева окупљених грађана да им се обрати Слободан Милошевић. У Косово Поље су око 18.00 часова стигли Слободан Милошевић, Кољ Широка, Азем Власи, Бајрам Сељами, као и општински функционери Приштине. Збор је опет прекинут, јер су окупљени грађани испред Дома културе захтевали да им се обрати Слободан Милошевић. Испред сале је дошло до инцидента односно сукоба окупљених грађана и полиције. Полиција је том приликом користила палице, а грађани каменице. Како би смирио ситуацију, Слободан Милошевић је изашао пред окупљеним народом и тада изговорио чувену реченицу „Нико не сме да вас бије”.¹²⁰² Мање је познато јавности да је, у свом говору који је одржао, покушавао мирно да разреши кризу: „Другови и другарице, треба да се договоримо и да радимо, а не да митингујемо. Митинзи ништа неће решити (аплауз). Молим вас сами одржавајте ред, а не да то чини милиција. Они то чине у вашем а не у мом интересу. Молим вас нека се издвоје делегати и нека уђу у салу да разговарамо”.¹²⁰³ После ових речи, заједно са Аземом Власијем, Слободан Милошевић је ушао у салу, па је збор комуниста настављен, а грађани који су били окупљени испред сале почели су да се разилазе, али је ипак

њихово оснивање. На утврђивању заједничког програма албанског као матерњег језика и музичког образовања радило се још од 1982. године, а програми још нису били утврђени. Зато су републички органи оценили да су се у овој области споро спроводили утврђени задаци, између осталог, и због тога што се „пренаглашавају специфичности албанског народа” и испољавала тежња за властито утврђивање питања из образовања. На седници се чуо податак да је у 1986. години из покрајине исељено 3.291 лице српске и црногорске националности. (Биљана Чпајак, „Исељено 3.291 лице”, *Политика*, 24. април 1987, 11; Биљана Чпајак, „Исељавање казује како се спроводе закључци”, *Политика*, 24. април 1987, 11).

1201 „Исељавање највећи проблем”, *Политика*, 25. април 1987, 1.

1202 Опширније о томе видети: Коста Николић, „Нико не сме да вас бије”: *Слободан Милошевић у Косову Пољу 24 – 25. април 1987: историја и мит*, Београд 2006.

1203 Зејнел Зејнели, Слободан Жикић, „Сви су хтели да уђу у салу”, *Политика*, 25. април 1987, 1.

остало неколико хиљада најупорнијих.¹²⁰⁴ Збор у Косову Пољу настављен је пред око 500 људи присутних у сали и тада су се чуле бројне жалбе грађана.¹²⁰⁵ „Овде не може да се живи више. Друже Милошевићу, немојте да састанчите, него решавајте проблеме или ћете нама дозволити да се сви одавде колективно иселимо” - упечатљива је била Јованка Вуковић.¹²⁰⁶

Разговори у Дому културе у Косову Пољу трајали су више од 12 часова, почев од 18.00 часова 24. априла 1987. године, па до седам сати ујутро сутрадан. Слободан Милошевић је пажљиво саслушао све проблеме који су тиштали становнике покрајине.¹²⁰⁷ У разговору на овом

1204 Исто. Милошевић није у Косову Пољу априла 1987. године изјавио ништа ново што до тада није већ било речено. Атмосфера је била драматична, а говор је садржавао елементе охрабрења и чврстоће, па је изгледао уверљив. Детаљније о априлском скупу у Косову Пољу видети: Milomir Kragović, *Noć oporih reči: kompletan stenogram o svemu što se dogodilo na zboru u Kosovu Polju u noći između 24. i 25. aprila 1987.*, Beograd 1987; *Шта је ко рекао у Косову Пољу: стенографске белешке разговора у ноћи између 24. и 25. IV 1987.: документи*, Los Angeles 1987.

1205 У дискусији је Видан Вујачић из села Медевец говорио о неравноправности СР Србије и нагласио да она није равноправна ни са другим републикама, али ни са покрајинама: „Обе покрајине имају органе који могу да утичу на одлуке уже Србије, али ужа Србија нема органе који могу утицати на односе у покрајинама. Друг Азем Власи је једном приликом рекао да смо сада добили програм за стабилизацију стања на Косову и да онај ко га не спроводи мора да иде са положаја. Сада смо сведоци да се тај програм не спроводи, али нико није отишао са свог места нити је одговарао”. У наставку је говорио о убиствима која никада нису расветљена нити су извршиоци пронађени, као и о руководиоцима српске националности из покрајине који су отишли у Београд, рекавши да су и они кумовали тадашњем стању и да зато морају да се врате у покрајину и да одговарају. Миланко Булугић, саветник у ПК СК Косова за односе са иностранством, истакао је да су односи између српског и црногорског становништва и албанског са друге стране много бољи него што је то изгледало, али да их је делила власт и да је за помак у покрајини била потребна диференцијација! Стеван Маринковић из Кузмина навео је да он лично није имао проблема, али да своју перспективу није видео у покрајини: „Постоје различита тумачења Устава СР Србије. Руководство САП Косова, међутим, примењује Устав онако како га оно тумачи, а руководство СР Србије не примењује Устав према својим тумачењима. То је слабљење СР Србије и јачање државности покрајина. Постоје и велики пропусти у правном систему. Ако ја као грађанин СР Србије могу да тражим правну заштиту само до нивоа Врховног суда Косова, шта је онда за мене држава СР Србија?”. Мирко Чупић, новинар *Јединства*, привукао је пажњу својим иступом: „Немогуће је остварити политичку стабилизацију на Косову са кадровима који су били на функцијама у Покрајини током протеклих 40 година, током које су се збиле три велике контрареволуције албанских сепаратиста и националиста и још 23 'мале контрареволуције', за које југословенска јавност и не зна. Не могу ватру да гасе они који су је и потпаљивали. С друге стране, код тих руководилаца млади, искрени и југословенски оријентисани кадрови албанске народности не могу да дигну главу, али то, нажалост, неће јавно да признају”. Зашто се руководиоци и комунисти албанске народности међусобно ретко супротстављају на састанцима, Чупић је одговорио: „Зато јер поред важећих закона на Косову влада закон обичајног права који нас несумњиво вуче натраг. Ако се и може схватити да законик Леке Дукађинија још важи међу неписменим сељацима, како објаснити да се од њега не одриче ни интелигенција ни полуинтелигенција? Тиме се, у ствари, иде на руку сепаратистима који желе да остваре тезу о етнички чистом Косову, и уколико би им то успело, сруше Југославију”. Мирко Чупић је навео за Исмаилба Бајру и професоре Универзитета у Приштини Сурија Пуповија, Куртеша Салиху и Хајредина Хоџаја да су они људи који су у покрајини ангажовани да буду на челу расправе о уставним променама, а да су управо они који већ 20 година јавно траже да покрајина постане република! („Тражили републику, а руководе уставним променама”, *Политика*, 25. април 1987, 5). Свих 78 говора током разговора 24/25. априла у Косову Пољу пренео је лист *Борба*, од 8. до 11. маја 1987.

1206 Зејнел Зејнели, Слободан Жикић, „Нећемо већа права од других, али желимо да се изједначимо са осталима”, *Политика*, 25. април 1987, 5 – 6.

1207 Мирослав Шолевић је навео да су упутили телеграм ОК СК Приштине да би се оградиле, јер су знали да овакав рад ОК СК може да изазове инциденте. Додао је да се на сваких пет дана исељавало по 11 лица српске и црногорске националности из Косова Поља: „Ту реку ми морамо да зауставимо. Или ће да се врате они који су се иселили, или ћемо кренути сви колективно. Ми хоћемо да живимо овде, али не на овакав начин. Хоћемо да живимо

збору учествовало је око 80 грађана из покрајине. На крају састанка говорио је Милошевић.¹²⁰⁸ Његове речи снажно су одзвањале у српској јавности. Јак утисак оставила је његова изјава да процес исељавања српског и црногорског становништва „под економским и политичким или обичним физичким притиском представља, вероватно, последњи трагични егзодус европског становништва. Последњи пут такве поворке очајних људи кретале су се у средњем веку”.¹²⁰⁹ У наставку говора је истакао да је циљ био излазак из стања мржње, нетрпељивости и неповерења, па се zaloжио за доследну примену устава и закона и повратак исељених, нарочито стручњака.

са албанским народом, али нећемо да нас води овакво руководство”. Милован Милановић је рекао Милошевићу да је народ тучен организовано: „Зато немојте да се чудите, друже председниче, ако народ поново дође у Београд због батина које ће добити”. И Ђуро Баук је био оригиналан: „Нас су окупирани сепаратисти и они су јачи и од Покрајинског комитета. За шест година још нико није нашао челног контрареволуционара, нити хоће да кажу ко је то. Када би се то рашчистило, стање на Косову би се средило”. (Зејнел Зејнели, Слободан Жикић, „Сви смо за Титову Југославију”, *Политика*, 26. април 1987, 7).

1208 Он је изјавио да овакви скупови нису скупови националиста или скупови непријатеља и да их не треба тако квалификовати: „Знам да тако мисли огромна већина народа и у овој сали и ван ње и управо зато не смемо и нећемо дозволити да невоље људи злоупотребљавају националисти, којима сваки поштени човек мора да се супротстави. Јер, ми морамо чувати братство и јединство као зеницу ока. И данас, када је братство и јединство угрожено, ми морамо и можемо да победимо. Нити хоћемо, нити можемо да људе делимо на Србе и Албанце, већ морамо да их правилно разграничимо на поштене и прогресивне, на оне који се боре за братство и јединство и националну равноправност и на контрареволуцију и националисте с друге стране. Ако тај фронт, другарице и другови, не створимо и не ојачамо га, нема ни Косова, нема ни Србије, нема ни Југославије. Будите уверени да ни један од проблема о коме сте говорили, буквално ниједна реч о њима неће бити изостављена пред члановима Централног комитета Савеза комуниста Србије. Не да бисмо се о њима информисали, већ да би их решавали у оквиру институција нашег система. Осећам обавезу да то кажем на почетку, јер физички није ни могуће говорити о свим питањима, која су овде данас покренута. Свима је данас у читавој Југославији јасно да је Косово велики проблем нашег друштва који се врло споро решава. Морам, међутим, да вам кажем, да је Косово било једини проблем или бар једини велики проблем југословенског друштва, ствари би се сигурно решавале брже и боље. Али Косово нас је погодило као најтежи проблем, кад и тешка економска криза, кад је драстично опао стандард, када су расле цене, када је било све више незапослених, а затим и политичка криза – Југославија је у многим својим крајевима уздрмана сепаратизмом и национализмом, мада ни издалека, као овде на Косову. И најзад, када су антијугословенске и антикомунистичке снаге све присутније и све агресивније. Као што видите, одједном и у исто време било је много озбиљних проблема и зато наше друштво и Савез комуниста имају тешкоћа и показују спорост у њиховом решавању. А у решавању свих ових проблема Савез комуниста није увек био јединствен, па према томе, није ни могао да буде довољно ефикасан. Не говорим ово као оправдање, јер на то не бих имао ни право, већ као констатацију. Да бисмо решили проблеме на Косову као и све друге проблеме које имамо, неопходан нам је јединствен Савез комуниста и то јединство нам је најважнији задатак са којим је партија данас суочена. Тај захтев за јединством упутио је скоро сваки говорник са дводневне седнице ЦК СК Србије. Ја сам уверен да смо ми направили крупан корак ка јединству и ЦК Србије и ЦК Југославије. И заиста јединством можемо да решимо многе проблеме, готово све. Без јединства, не можемо ниједан. Упркос многим мерама, неке сте ви овде помињали, које су до сада предузете, а нарочито у последњих годину дана, стање на Косову и економско и политичко и даље је незадовољавајуће. Косово је и даље неразвијено. Велика је незапосленост, велики су инострани кредити, извоз незадовољавајући, велики је број недоконаних објеката. А што је најтеже, присутна је и даље велика злоупотреба рада и функција у управи и другим службама, па и у области политике. Говорили смо о томе јуче на седници Председништва ПК Косова. Говорили смо и о томе да процес образовања и васпитања, као и кадровска политика, доприносе и даље духу сепаратизма, а често и контрареволуције”. (З. Зејнели, С. Жикић, „На овом тлу неће бити тираније”, *Политика*, 26. април 1987, 1).

1209 Исто. Милошевић је навео да се доста мера у сфери материјалног живота, политичких односа и кадровске политике свакодневно мењало и да ће темпо промена у наредним месецима бити бржи. Истакао је да се у материјални развој покрајине стално инвестирало, сепаратизам и национализам су добили третман контрареволуције, вршена су кадровска померања, изрицале се законске, административне и идејно-политичке

Завршавајући говор истакао је да ће СК учинити све што је ставио себи у задатак: „Сва су питања на дневном реду. И права, и слобода, и култура, и језик и писмо. Од међа до уставних промена, од обданишта до судова. У тој шуми тешких проблема која изазива и бригу и огорчење свих поштених људи Косова, Србије и Југославије, сама брига и огорчење нису довољни”.¹²¹⁰ После овога је Милошевић испраћен из сале бурним аплаузом и отишао је у Урошевац и Сиринићку жупу.¹²¹¹ Историчари су данас сагласни да су Слободана Милошевића као политичара ови догађаји избацили у први план, али и створили митове о националном вођи и захвату руководства СР Србије национализмом.¹²¹²

У дводневним догађајима у Косову Пољу грађани су исказали незадовољство ефикасношћу решавања годинама гомиланих проблема у покрајини, нејединством и темпом кадровских промена, али и да су још имали поверења у СК и заустављању процеса исељавања и повратак исељених. Стање је било незадовољавајуће, нагомилани закључци нису давали конкретне резултате, што је био још један аргумент да је неопходно донети Југословенски програм о Косову.¹²¹³ Сlike о збору у Косову Пољу су на различите начине стизале до појединих делова СФРЈ, па су оцене о њима веома биле различите. Неки делови СФРЈ чули су само скраћену информацију, неки делови детаљан преглед, а гледаоци ТВ Приштина верзију која је сведочила о скупу као манифестација српског национализма, нетрпељивости и мржње!¹²¹⁴

мере. Иако нико у целој земљи није био задовољан брзином промена, тај процес је ипак добијао на убрзању. (Исто).
1210 З. Зејнели, С. Жикић, „Наш циљ је да сви на Косову добро живе”, *Политика*, 26. април 1987, 6. На досељенике са Косова из Смедерева и околине јак утисак је оставио говор Слободана Милошевића да нема заустављања исељавања без разбуктавања процеса повратка. (М. Живковић, „Равноправност први услов”, *Политика*, 9. мај 1987, 14; М. Живковић, „Гарантија за живот без притисака”, *Политика*, 12. мај 1987, 12). После Крајева и Крагујевца, Смедерево је био град у који се доселило највише људи из покрајине. Повратници су обично поред посла, тражили и решавање станбеног питања. (М. Живковић, „Сама жеља није довољна”, *Политика*, 16. децембар 1987, 8).

1211 Слободан Милошевић приликом посете Урошевцу изјавио је 25. априла 1987. године о положају српског становништва: „Такође је чињеница да је већина њих изложена економском, политичком, националном па и физичком притиску сепаратиста и носилаца контрареволуције која је почела 1981. године. Ових дана овде се догађају ствари које се у цивилизованим земљама света не догађају већ вековима. Са тим нечовечним поступцима не могу да се изборе сами Срби и Црногорци. Ма каква и ма колика да је подршка републичког и југословенског руководства, положај српског и црногорског народа на Косову морају у великој мери да у позитивном смислу мењају управо Албанци на Косову”. (С. Ж., 3. 3., „Заједно против притисака сепаратиста”, *Политика*, 26. април 1987, 7).

1212 К. Николић, С. Цветковић, *н. д.*, 126; D. Jović, *н. д.*, 378. О миту који је створен 1987. године видети: Миле Бјелајац, „Косово: производња мита о 1987. и таоци политичког коректног говора”, *Нова српска политичка мисао*, 1 – 4/2006, 235 – 261. Душан Батаковић је уздизај Милошевића на власт видео као неуспешан покушај стапања титоистичког комунизма са српским национализмом. (Dušan T. Bataković, „Twentieth – Century Kosovo i Metohija: Migrations, Nationalism, and Communism”, *Journal of the North American Society for Serbian Studies*, 13/1999, Washington D. C., 8 – 17).

1213 В. Мандић, „Косовске истине”, *Политика*, 27. април 1987, 5.

1214 Љиљана Зоркић, „Косовска збиља”, *Политика*, 3. мај 1987, 7.

Слободан Милошевић обавестио је чланове Председништва ЦК СК Србије, на седници која је одржана 27. априла 1987. године, о састанцима и разговорима које је водио у покрајини. Чланови Председништва изразили су пуну подршку ставовима у излагању Слободана Милошевића и закључили да их је требало одмах спроводити у живот. Председништво је формирало радну групу која је требало да све проблеме изнете на овим састанцима унесе у програме рада руководства, органа и организација СК Србије, уз утврђивање рокова за спровођење и носилаца одређених послова. Такође, формирана је и радна група која је требало да припреми основу за организовану кампању за повратак неопходних стручњака и других који желе да живе и раде у покрајини. Такође, Председништво је информисано и да је покренут поступак за утврђивање конкретне одговорности због непримерене интервенције полиције у Косову Пољу.¹²¹⁵ Истога дана се у Скупштини СР Србије расправљало о Извештају о спровођењу закључака Скупштине СР Србије о заустављању исељавања српског и црногорског становништва из покрајине, од 13. новембра 1986. године, јер се, доносећи Закључке, скупштина обавезала да разматра извештаје о њиховом спровођењу тромесечно.¹²¹⁶ На седници је било видљиво велико незадовољство делегата. Такође, незадовољство је било видљиво и на седници Комисије Председништва ЦК СКЈ за представке и жалбе, која је одржана 27. априла 1987. године, на којој се разговарало о судбини закључака заједничке радне групе која је боравила у САП Косову.¹²¹⁷

1215 „У кампању за повратак стручњака на Косово”, *Политика*, 28. април 1987, 1. Доброслав Ђулафић обавестио је новинаре 11. маја 1987. године да је заједничка Комисија састављена од покрајинских, републичких и савезних органа СУП-а која је испитивала случај батињања грађана у Косову Пољу од 24. априла 1987. године, закључила да употреба палица није била у складу са законом. Зато је наредио да се одмах покрене поступак за утврђивање тежих повреда радних обавеза и радне дисциплине против пет руководиоца и старешина јединица полиције, двојице полицајаца, као и поступак за утврђивање поједине одговорности других полицајаца. (Боривоје Јанковић, „Незаконита употреба палица у Косову Пољу”, *Политика*, 12. мај 1987, 1; Боривоје Јанковић, „Утврдиће се одговорност за употребу палица у Косову Пољу”, *Политика*, 12. мај 1987, 5).

1216 Од 10. новембра 1986. до 15. априла 1987. године, Комисији за представке и предлоге Скупштине СР Србије стигло је 76 представки из покрајине. Од тога, укупно 61 су упутили лица српске и црногорске националности, а 15 лица албанске. Код лица српске и црногорске националности, укупно 16 представки односило се на разне врсте притисака, 12 на имовинско-правне спорове, осам на стамбене проблеме. Жалили су се због уништавања летине, напада на децу, одуговлачења судских спорова. Готово у свим представкама најављивало се колективно исељавање, уколико им се не помогне. У расправи је Бранко Гостиљац изјавио да се неким представкама није придавао одговарајући значај и није било повратне информације, па се није знала каква је судбина појединих представки. У питању су представке које су прослеђиване Комисији за представке и предлоге Скупштине САП Косова. Скренуо је пажњу да ни правоснажна судска решења нису били гаранција да ће правда бити задовољена и да диференцијација није спроведена до краја и поред неких кадровских освежења у здравству и школству. Драгољуб Јаношевић је сматрао да је било погрешно што се руководству покрајине само указивало на проблеме и што се чекало да их они сами реше: „Обрукаћемо се и пред собом и пред историјом, ако већ нисмо”. (З. Радисављевић, „Престати са погодбама”, *Политика*, 28. април 1987, 6).

1217 На овој седници је Перо Вујнић, руководилац радне групе оценио: „Недопустив је однос надлежних органа и организација већине општина према решавању проблема радних људи и грађана из САП Косова због којих је заједничка радна група органа и организација Федерације, СР Србије и САП Косова лане у два маха, у априлу и

Неуједначене оцене о стању у САП Косову биле су видљиве на 7. седници ЦК СКЈ, која је почела 28. априла 1987. године.¹²¹⁸ Посебно су испољене разлике у национално обојеној дискусији.¹²¹⁹ Оцена о збору у Косову Пољу изостала је претходног дана са заједничке седнице Председништва ОК СК и Комитета за ОНО и ДСЗ Приштине, јер је констатовано да ће се уз координацију са председништвима ПК СК Косова и ЦК СК Србије сачинити целовита анализа збора и о свему ономе што је претходило и што се догађало око одржавања овог скупа, па ће се тек онда дати оцена. Међутим, ипак је описано да је на збору било изношења реалних проблема,

октобру, боравила на Косову. Заједно са надлежнима у 15 општина разматрали смо представке у априлу а тамо где смо оценили да су основане заједно смо се договорили ко и до када да решава проблеме. У октобру смо поново заједно на Косову проверавали шта је урађено и договорили се да се предузимају и идејно-политичке мере према онима који не спроводе договорено. Изгледа да је затим наступило затишје, проблеми се не решавају и сигурно је то и разлог недавног окупљања 15.000 људи у Косову Пољу”. Своју оцену поткрепио је и бројкама: од 371 представке које је у априлу и октобру разматрала Радна група, за 62 је поступак окончан на лицу места. За 164 је договорено шта, ко и до када да уради, још 145 представки требало је да размотри надлежне комисије у САП Косову, а о свему учињеном ваљало је обавестити Комисију Председништва ЦК СКЈ. Међутим, пред крај фебруара, од 309 очекиваних – Комисији су стигле само 53 информације о остваривању закључака Радне групе. Из осам покрајинских општина нису ништа послали. Из Приштине се очекивало 81, а из Призрена 42 извештаја, али до 20. фебруара 1987. године није стигао ниједан. Оно што је касније стигло, далеко је од задовољавајућег. Није било ниједног од 44 договореног извештаја из Пећи, ниједног од 15 из Титове Митровице или 12 из Витине. Извештаја није било ни из Подујева, Ђаковице и Дечана. Општина Клина је била за пример: од 48 очекиваних, послато је 43 извештаја. Због оваквог понашања у општинама у покрајини, оцењено је да је неопходна хитна идејно-политичка одговорност оних који нису урадили договорено. Иво Грегоровић је позивао на одговорност: „Крајње је време да се постави питање одговорности, а ако то не ураде основне организације, онда је статутарна обавеза органа СК да то ураде”. (Славица Чедић, „Крајње је време за одговорност”, *Политика*, 28. април 1987, 6).

1218 У уводном излагању, Стипе Шувар, члан Председништва ЦК СКЈ, осврнуо се и на проблеме у покрајини. Навео је да је читава земља осећала стрепњу због дубоке индоктринације дела људи националистичком великоалбанском идеологијом и због фашистоидних појава у свакидашњем животу у покрајини: „Читав Савез комуниста Југославије, а не само СК Србије и СК Косова, дужан је да непрестано буде у акцији, како би се, у духу Платформе о Косову, одлука 13. конгреса а и наших најновијих мјера и закључака, што брже постигла трајна стабилизација прилика на Косову, зауставило исељавање Срба и Црногораца и до краја сузбила контрареволуционарна дјелатност албанских националиста и иредентиста на стварању етнички чистог Косова. Једнако тако треба сузбити и појаве српског национализма, који посебно у посљедње вријеме покушава да на оптуженичку клупу стави читаву албанску народност и комунисте из њезиних редова, ствара антиалбанско расположење и у бити се налази на истом послу с албанским националистима и иредентистима”. („СКЈ је дужан да се бори за стабилизацију прилика на Косову”, *Политика*, 29. април 1987, 2).

1219 Расправа је започела иступом Саније Весели, делегата из покрајине: „Последњи догађаји у Косову Пољу пре пар дана сведоче да националистичке снаге чак и отворено делују и јавно наступају и заговарају готово најтежи облик ширења националне мржње и циљеве супротне политици СКЈ и уставног устројства земље. Под прозирним изговором да је стање немогуће, безизлазно, да је албански национализам и сепаратизам у офанзиви против кога се не предузима ништа, да влада безакоње, и да су угрожена елементарна права Срба и Црногораца, поједине снаге и екстремни појединци за садашње стање отворено нападају и окривљују руководство и руководиоце Албанце, поједине Србе и Црногорце у Покрајини, СР Србији и Федерацији, Устав из 1974. године, оснивање Универзитета Косово у Приштини, негирају активност социјалистичких субјективних снага и не признају никакав помак у том смислу”. Потом је цитирала неке оцене које су изнете од деструктивних снага у Косову Пољу: „да у руководству седе све сами балисти и сепаратисти и српски каријеристи”, да су СФРЈ и систем немоћни да било шта предузму у покрајини, да оружје може решавати проблеме, да се рехабилитује Добрица Ћосић, да нема албанских руководиоца способних и спремних да се боре за стабилизацију у покрајини, да је албанском становништву слободу донело српско и други на тањир, да предлог Председништва ЦК СКЈ и ЦК ССРЈ о изгледу и употреби заставе албанске народности нису представљали став српског и црногорског живља у покрајини, да српско становништво неће ником дати Косово, да се проблеми могу решити једино укидањем покрајина, итд. А затим је додала: „Пред честитим

објективног незадовољства, критике, указивања и настојања појединаца да допринесу бржем превладавању и решавању најактуелнијих питања, а посебно заустављању исељавања. Указано је и да је на збору било ставова и тенденција крајње деструктивних и политички неприхватљивих.¹²²⁰ Седма седница ЦК СКЈ завршена је 29. априла 1987. године, а на основу многобројних захтева, одлучено је да се убрзо одржи седница посвећена остваривању партијске политике о Косову, што је подразумевало темељиту анализу остваривања Платформе СКЈ о Косову, конгресне резолуције, ставова два председништва и последњег састанка у Косову Пољу.¹²²¹ И ова расправа на завршетку 7. седнице ЦК СКЈ била је национално обојена.¹²²²

Људима, комунистима свих народа и народности на Косову поставила се дилема због чега се ниједан комуниста из редова српске и црногорске националности није супротставио тим тезама и захтевима, или као комунисти нису били спремни за аргументовано обрачунавање или је то прећутно солидарисање са њима. Зар на то СКЈ може остати равнодушан? Реагујући на њено излагање, Богдан Трифуновић је показао какве су разлике биле у оценама појединих догађаја у покрајини: „Слушајући ову дискусију човек просто остаје запањен једностраношћу њених оцена, пренаглашавањем једних, заборављањем других и прећуткивањем трећих елемената, прелажењем преко узрока тешког стања на Косову са којима се суочавају субјективне снаге на Косову, у Србији и Југославији. Поставља се питање колико оваквим једностраним оценама доприносимо успешнијој борби социјалистичких снага на Косову да се ови проблеми реше. Људи су срећом гледали шта се дешавало, а и чули су шта је све речено, па могу сами да изведу закључке. Мислим да је заиста неопходно да и ЦК СКС и ЦК СКЈ остваре већи степен неопходног политичког јединства, кад је реч о тим догађајима, у којима је ангажован тако велики број људи. До већег јединства морамо да дођемо управо ради тога да би наша политичка акција у тешким условима имала веће и брже резултате, али да би и људи, суочени са таквим тешкоћама имали више вере у СКЈ и његову политичку акцију. Овакве замерке познатом скупу у Косову Пољу долазе после друкчије политичке оцене коју је дало Председништво ЦК СК Србије”. На њено излагање реаговао је и Васил Тупурковски, делегат из СР Македоније: „Смаграм да колико год је добро што је Саније Весели храбро говорила о конкретним збивањима од пре два дана у Косову Пољу, толико није добро што је изабрала само једну димензију тих догађаја, па макар се радило и о екстремним иступањима екстремних грађана српске и црногорске националности, или, ако хоћете – непријатељских иступања непријатељски расположених грађана, тешко је било кога убедити да је то основна димензија ових скупова. Има нешто много дубље што ствара баријере на Косову, и не само на Косову, и што је онемогућило да на скупу у Косову Пољу заједно говоре и Албанци, и Срби и Црногорци. Ово није на рачун ни Албанаца, ни Срба, ни Црногораца, ово је на рачун и Албанаца, и Срба и Црногораца и свих нас”. Борислав Сребрић је поводом проблема у покрајини изјавио да тамо, практично, право грађанства стиче схватање да је неалбанско становништво некакав улез и питао шта то значи када се као националистичка подвала оцењује скуп на коме људи говоре о својим невољама. („Неалбанци нису улези”, *Политика*, 29. април 1987, 4; „На рачун свију нас”, *Политика*, 29. април 1987, 5.

1220 З. З., „Сачиниће се анализа збора грађана у Косову Пољу”, *Политика*, 29. април 1987, 12.

1221 „СК мора усмерити стваралачки немир радничке класе”, *Политика*, 30. април, 1. и 2. мај 1987, 1.

1222 На њој је иступ Душана Драгосавца посебно привукао пажњу: „Морамо да рашчистимо међу собом да ли је на Косову, или било где у Југославији, геноцид. О томе су Уједињене нације донеле посебну конвенцију још 1948. године, Југославија је то ратификовала, у нашем кривичном законнику тај проблем је адекватно третиран ... Ако не можемо хитно превладати геноцид – а о томе би требало да разговарамо – онда једини излаз видим у хитном ванредном конгресу СКЈ и сазивању слободних избора са више кандидата, па нека на чело дођу људи који ће геноцид моћи превладати”. („Ако нема друге – и ванредни конгрес Савеза комуниста”, *Политика*, 30. април, 1. и 2. април, 1987, 2). Шабан Али је навео да је СК Косова посвећивао посебну пажњу политици националне равноправности у области запошљавања, али да су се на појединим местима и у појединим дискусијама пласирале дезинформације у вези са овим питањима. Покушао је то да аргументује подацима према којима је међу становништвом у покрајини било 77,4% лица албанске националности, 13,2% српске, 1,7% црногорске, а да је међу запосленима било 68,4% лица албанске, 22,5% српске и 3,3% црногорске националности. („Равноправност у запошљавању на Косову”, *Политика*, 30. април, 1. и 2. април, 1987, 2). Емотиван је био и Станислав Стојановић: „У цивилизованој Европи, у мирно време, у организованом друштву припадници најбројнијег народа дуго не успевају да дејством институција нашег политичког система осигурају заштиту свог права на једнакост, своју личну и имовинску сигурност, па су принуђени на самоорганизовање. Не знам која је то политичка платформа с које би се то

Незадовољство је било видљиво и на бурној седници Комисије за друштвени надзор Скупштине СР Србије, која је 28. априла 1987. године расправљала о проблему исељавања српског и црногорског становништва из покрајине. Огорчење чланова Комисије довело је до неких изузетно оштрих предлога како би се ситуација у покрајини могла поправити. Стојан Милетић, заменик Јавног тужиоца СР Србије, сматрао је да се скупштински закључци о заустављању исељавања нису остваривали, јер се о њима бринуло кампањски: „О исељавању не треба више бринути, ствари треба пресећи. Ако кажемо да од данас нема исељавања, онда то значи да тамо где се неко ипак одсели, цела гарнитура треба да оде, ко са функције, а ко у затвор. И, друго, да се врате сви који су се одселили. То је једини прави задатак. Имања су од Срба и Црногораца откупљивана друштвеним средствима, из буџета покрајинске скупштине. Молим вас, зна се ко је пре пет година био председник Скупштине Косова. Држава СФРЈ и држава Србија дужне су да сваком обезбеде миран живот, а ми се плашимо да употребимо званична средства како бисмо то и обезбедили”.¹²²³ Живорад Рајшић је истакао да нису више били потребни закључци на закључке, већ да се постојећи ефикасно остварују, а да су прилику за радикалнију промену пружале предстојеће уставне измене.¹²²⁴

Велико незадовољство је било видљиво и у Извештају о стању и проблемима унутрашње и спољне политике, који је Председништво СФРЈ упутило Скупштини СФРЈ почетком маја 1987. године: „Чињеница је, међутим, да у САП Косову још нису у потпуности сагледани и разрешени многи значајни проблеми како због неефикасног рада неких органа и самоуправних организација тако и због тога што вишегодишње непријатељско деловање у неким областима захтева и дуготрајнији рад и сасвим нове прилазе његовом елиминисању. То се, пре свега, односи на проблем исељавања Срба и Црногораца, где предузете мере и активности нису дале резултате, па се напуштање Косова од српског и црногорског становништва интензивно наставља, с реалном опасношћу трајног нарушавања постојеће националне структуре и стварања етнички чистог Косова”.¹²²⁵ Велика забринутост ситуацијом у САП Косову била је видљива и на седници Одбора Савезног већа Скупштине СФРЈ за унутрашњу политику, а која је

самоорганизовање могло оценити као националистичко, како је то овде јуче учињено (Саније Весели) из које би се у тешким људским драмама – због којих полуписмени сељаци траже да изађу за говорницу Скупштине Југославије и тамо изнесу своју муку члановима југословенског руководства, или да се на лицу места изјадају руководству Србије – могло не видети ништа више него, пре и изнад свега, повод за манипулације српских и црногорских националиста, иако би наравно било чудо да и српски национализам у томе не тражи своју шансу”. („У акцијама деснице учествују и многи комунисти”, *Политика*, 30. април, 1. и 2. април, 1987, 4).

1223 В. Рупар, З. Радисављевић, „Време се губи у расправама”, *Политика*, 29. април 1987, 12.

1224 Исто.

1225 Драгош Ивановић, „Поделе подстичу национализам”, *Политика*, 4. мај 1987, 5.

одржана 8. маја 1987. године. Тада је делегат Мојса Костић скренуо пажњу на нелогичност у оценама самог Председништва СФРЈ, јер се у извештају на једном месту констатовало да су постигнути одређени резултати у стабилизацији стања, а на другом да се многа опредељења нису остваривала и да је ситуација озбиљна и критична. Делегат Петар Шкорић је очекивао више од Председништва СФРЈ, јер се у „друштву шири осећање немоћи и сада је питање времена када ће Косово бити етнички чисто”.¹²²⁶ Расправа поводом извештаја Председништва СФРЈ о стању и проблемима унутрашње и спољне политике водила се на седници оба већа Скупштине СФРЈ која је одржана 14. маја 1987. године. Један од усвојених закључака био је да Скупштина СФРЈ тражи најодлучније и најдоследније спровођење закључака највиших органа СФРЈ и СК, органа СР Србије и САП Косова.¹²²⁷ Међутим, делегат Куртеш Салиху је скренуо пажњу да је САП Косово постала „оаза за узнемиравање јавности” и да се користи у рату против СФРЈ.¹²²⁸

Оправдано је највеће незадовољство испољено у органима СР Србије. Тако је Координациони одбор РК ССРН Србије за међунационалне односе, након разматрања извештаја о спровођењу закључака Скупштине СР Србије о заустављању исељавања од новембра 1986. године, закључио на седници, која је одржана 4. маја 1987. године, да је било доста декларација, анализа и сличних докумената о покрајини након пролећних немира 1981. године и решавања једног од горућих проблема – заустављање исељавања, па је крајње време да се пређе на конкретан и одлучан посао. Мирослав Марковић је у уводном излагању скренуо пажњу да је акција о заустављању исељавања била оптерећена бројним слабостима, споростима, декларативним, а не фактичким спровођењем политичког курса, одлагањем послова, неслаганостима о томе шта је за оживотворење задатака мање, а шта више значајно и неодложно. Ранко Бранковић је указивао да су постојале две оцене о збивањима у покрајини: једна званична, али нејединствена и друга која је долазила из народа из покрајине који „вапије за слободом и равноправношћу”.¹²²⁹ Сутрадан је у Скупштини СР Србије одржана шеста по реду делегатска расправа о заустављању исељавања од 1981. године. На њој је разматран Извештај о спровођењу закључака о заустављању исељавања из покрајине. Расправа је била жестока, са пуно незадовољстава у говорима: да је стање трагично и из дана у дан све горе, да нема јединственог става шта би требало радити, да у покрајинском руководству седе људи који

¹²²⁶ Д. Ивановић, „Ко има путера на глави ...”, *Политика*, 9. мај 1987, 5.

¹²²⁷ „Наше место у свету одређиваћемо сами”, *Политика*, 15. мај 1987, 5 – 6.

¹²²⁸ Исто.

¹²²⁹ Р. Бабић, „Доста је закључака, пређимо на посао”, *Политика*, 5. мај 1987, 7.

одуговлаче остваривање закључака, итд. Обзиром да се створило незадовољство што се у извештају покрајинских органа о заустављању исељавања нису помињали закључци Скупштине СР Србије, уследио је закључак да „Скупштина САП Косова обавезе органе управе и правосуђа у Покрајини да обавештавају републичке органе о извршавању закључака Скупштине Србије из новембра 1986. године”.¹²³⁰ Др Томислав Бандин разочарано је констатовоа: „Грађани српске и црногорске националности су постали грађани другог реда, или боље речено људска прашина коју треба расејати ван граница Покрајине. Тражим зато хитну акцију, конкретне мере и смењивање свих појединаца и група који коче акције најпрогресивнијих кадрова на Косову”.¹²³¹ Славољуба Косорића је понео песнички импулс: „Ни после шест година нема јединственог става, не зна се ко је на Косову прогоњен, а ко је гонич, ко са Косова одлази у сузама и болом у срцу, а ко радостан остаје на огњиштима оних који су се иселили”.¹²³² Наведени извештај је на крају усвојен, али је остала сумња у вредност обављеног посла и могућност да се заустави процес исељавања. У расправи су нарочито албански делегати из покрајине истицали дотадашње резултате, иако се стање у САП Косову није променило.¹²³³

Поводом стања у САП Косову, Председништво ЦК СКЈ издало је саопштење, 7. маја 1987. године, у коме је констатовало да је упркос свим предузетим напорима, стање у покрајини и даље оптерећено проблемима и тешкоћама на економском и развојном плану, у међунационалним односима, у раду државних органа и друштвено-политичких организација, у решавању захтева грађана, а и даље се испољавало националистичко и сепаратистичко деловање. Све је то с правом изазивало незадовољство грађана. Због тога је Председништво ЦК СКЈ позивало на неопходност јединственог погледа и акције у свим главним питањима.¹²³⁴

На ред је потом опет дошао проблем примењивања језика и писма у покрајини. Чак је и *Рилиндија* поставила питање, 23. маја 1987. године, колико је било истине у тезама о наводној угрожености српскохрватског језика од све већег продора албанског у службеној употреби. *Рилиндија* је сматрала да са законског аспекта нису постојали случајеви повреде начела о равноправности језика и писма у покрајини и подсетила да се протекле недеље из Скупштине СР Србије поново потенцирала теза о „инфериорности српскохрватског језика” у покрајини.¹²³⁵

1230 „Без виднијих промена”, *Политика*, 6. мај 1987, 1.

1231 „Шта се ово дешава са нама”, *Политика*, 6. мај 1987, 7.

1232 „Како смо школовали иреденту”, *Политика*, 6. мај 1987, 8.

1233 Зоран Радисављевић, „Доста празних прича”, *Политика*, 7. мај 1987, 7; Опширније о томе видети: З. Р., „Одговорност пред будућношћу”, *Политика*, 11. мај 1987, 6 – 7.

1234 „Стање на Косову и даље тешко”, *Политика*, 8. мај 1987, 1.

1235 „<Gjuha shtetërore> - relikti i kohëve të perënduara”, *Rilindja*, 23. muaj 1987, 6.

Убрзо су стигли коментари да је писање *Рилиндије* некоректно, посебно њена теза да је СР Србија тражила да српскохрватски језик буде супериоран односно државни, већ да се у стварности захтевало доследно поштовање уставног редоследа.¹²³⁶ *Рилиндија* је наведени чланак објавила неколико дана пре него што су делегати сва три већа Скупштине СР Србије усвојили закључке о службеној употреби језика и писма у САП Косову. У закључцима које је припремило ИВ СР Србије, Скупштина СР Србије предлагала је Скупштини САП Косова да предузме све потребне мере за отклањање супротности, односно несагласности Устава и закона САП Косова са Уставом СФРЈ у коме се изричито прописивало да су у службеној употреби језици народа. Обзиром да службена употреба језика народности није била најјасније регулисана Уставом СР Србије (који за разлику од других републичких устава није ни помињао службену употребу језика) тражило се да се то прецизира, односно да се наведе да је у СР Србији у службеној употреби језик народа, односно српскохрватски, и то на целој територији, не само у државним органима и организацијама, већ и у другим самоуправним организацијама која су вршила јавна овлашћења. Скупштина СР Србије је сматрала да је било неопходно да се донесе савезни закон којим би се уредило када су и под којим условима у службеној употреби језици народности, поред обавезне службене употребе језика народа, којим би се обезбедили иста права свих народности.¹²³⁷ У својој суштини, питање службене употребе језика народа и народности у покрајини био је културни, политички и правни проблем.

Проблем исељавања српског и црногорског становништва из покрајине био је најактуелнији на страницама српских јавних гласила, па је било многобројних чланака који су изазивали огорчење. Тако је средином 1987. године објављен текст о томе како је Глоговац пре 20 година имао велики број грађана српске националности, а тада се тамо налазила само једна српска породица. Новинар се питао, ако су рат и фашисти натерали српско становништво да напуштају овај крај зле 1941. године, каква је то „садашња сила у социјалистичком друштву која је од Глоговца направила етнички чисту средину?“¹²³⁸ Завршио је чланак иронично да су из Глоговца, који је имао око 50.000 становника, стизали извештаји да је процес исељавања

1236 Зоран Радисављевић, „Етикетирање уместо аргумената“, *Политика*, 26. мај 1987, 8.

1237 „У службеној употреби су језици народа“, *Политика*, 27. мај 1987, 1. На седници је расправа о материјалу „Појаве и проблеми у службеној употреби језика и писма у САП Косово“ била обимна, а некад и веома оштра. Делегати из покрајине захтевали су да се ова тачка дневног реда одложи, али безуспешно. Ни захтев да ово питање треба решити кроз предстојеће уставне промене није наишао на одобрење делегата, јер је ово била ствар доследне примене уставних одредби. У Уставу САП Косова била је предвиђена равноправност српског, албанског и турског језика, а не као што је Устав СФРЈ налагао да је у употреби прво језик народа, па тек онда језик народности. (Исто).

1238 Божидар Милошевић, „Последње српско имање“, *Политика*, 16. јун 1987, 8.

потпуно заустављен.¹²³⁹ Годину дана касније, *Јединство* је објавило чланак како је у фабрици алата и електричних пегли у Урошевцу управа приредила банкет у част сеобе једног младог и перспективног стручњака, Војислава Ђокића, дипломираног економисте и директора финансијског сектора! Он је уз славље испраћен у Тополу где је одлучио да се настани. Одјек потеза управе био је негативан, а новинар је сматрао да је овај чин личио на толерисање сеоба, па је критиковао управу фабрике због организовања банкета.¹²⁴⁰

Дуга је била појава да су нека овећа места захтевала да постану општине. Такав је случај био са Обилићем, Зубиним Поток, Штимљем, Штрпцем, Косово Пољем. Као разлог је навођено да би се формирањем општина спречило исељавање.¹²⁴¹ Прво је средином 1987. године удовољено становницима Зубиног Потока, а непуна три месеца после оснивања општине Зубин Поток, штампа је извештавала да се регион Ибарског Колашина препорађа.¹²⁴² Формирање општине Зубин Поток обезбедило је повољнију климу за повратак исељених, запошљавање и убрзан привредни развој. На седници Скупштине САП Косова, која је одржана 22. априла 1988. године, усвојен је Закон о образовању нових општина – Косова Поља и Обилића, у саставу градских општина и Новог Брда као засебне општине.¹²⁴³ При формирању општине у Косову Пољу највише негодовања изазвало је инсистирање на националним кључевима у кадровској политици, на шта се гледало као покушај да се обезбеди мајоризација албанског становништва.¹²⁴⁴ На изборној конференцији СК у новоформираној општини Штимље обзнањено је да је 17 српских породица одустало од исељавања по формирању општине.¹²⁴⁵ Средином 1988. године стигла је вест и о формирању општине Штрпце.¹²⁴⁶

На заједничкој седници Председништва САП Косова и Председништва ПК СК Косова, која је одржана 6. јуна 1987. године, расправљало се о политичко-безбедносној ситуацији у покрајини. На седници је констатовано да је ситуација била сложена и да је обележена противуречностима: с једне стране, појачана активност свих снага на решавању проблема и елиминисању узрока и последица националистичке ескалације, у чему су постигнути значајни резултати, а са друге стране појачано је изражавање незадовољства постојећим стањем које се

1239 Исто.

1240 Мирко Чупић, „Банкет за сеобу”, *Јединство*, 3. јун 1988, 6.

1241 Тихомир Нешић, „Где је власт, ту је маст”, *Политика*, 1. март 1987, 6.

1242 Д. М., „Препород Ибарског Колашина”, *Политика*, 13. септембар 1987, 11.

1243 З. Зејнели, „Укинуте привилегије учесницима Бујанске конференције”, *Политика*, 23. април 1988, 6.

1244 Душан Мркић, „Неприхватљива кадровска комбинаторика”, *Политика*, 12. август 1988, 8.

1245 З. Костић, „Седамнаест српских породица одустало од исељавања”, *Политика*, 8. мај 1988, 6.

1246 „Поверење најистакнутијима”, *Политика*, 11. август 1988, 8.

манифестовало методама и начином који су заоштравали ситуацију и продубљивали међунационалне поларизације. У саопштењу са седнице је речено да је забрињавала тенденција, која је била присутна у последње време, да се проблеми могу решавати на основу националне подвојености.¹²⁴⁷ Оцењено је и да је у последње време нагло повећано присуство актуелних косовских кретања у средствима јавног информисања, па је констатовано да је поред реалног фактографског информисања било и много тога што је негативно утицало на јавно мњење и политичку климу, јер се на аферашки начин, без проверавања чињеница и стања, са много полуистина и неистина, збуњивала југословенска јавност и нудила крива и једнострана слика о стварној ситуацији у покрајини. Два председништва била су против националних подвајања.¹²⁴⁸ Она су констатовала да је требало, пре свега, ојачати фронт идејно-политичке борбе против албанског национализма, а када је реч о српском национализму, идејна борба требало је да се води, пре свега, ван покрајине, одакле је тај национализам у покрајини добијао само подстицаје и гласноговорнике. Оцењено је и да је ситуација у покрајини постала на неки начин својеврстан индикатор стања у земљи, па се очекивала конструктивна помоћ и подршка од СКЈ и СК Србије у сређивању стања у покрајини, и то конкретна и делотворна, а не вербална.¹²⁴⁹

На 40. седници Председништва ЦК СКЈ, која је одржана јуна 1987. године, расправљало се о ситуацији у САП Косову. Тада је констатовано да се политика СКЈ није остваривала у два најважнија домена – иселјавање се наставило, а стање у међунационалним односима погоршало. Због тога је закључено да је проблем у неостваривању задатака лежао и у томе што није свуда преовладала свест да је покрајина заједнички проблем и брига свих у СФРЈ односно присутно нејединство у руководством. Због тога је на крају седнице предложено да се на 9. седници ЦК

1247 Дословно се наводило: „Уместо да се социјалистичке субјективне снаге ефикасније мобилишу и активније делују на решавању друштвених проблема у циљу даље стабилизације друштвене и политичке ситуације, након последњих догађаја крајем априла ове године, допустило се да узму маха тенденције међунационалног подвајања, неповерења и поларизације. Један од битних узрока таквих појава лежи у чињеници што се процес иселјавања Срба и Црногораца и даље наставља. Без обзира на разне друштвене околности које подстичу иселјавање, а нарочито када се ради о елементима притиска, оно је и даље кључни проблем око којег и преко кога се преламају све негативне политичке тенденције и кретања на Косову”. („Проблеме решавати заједничким ангажовањем свих прогресивних снага”, *Јединство*, 8. јун 1987, 1, 3).

1248 У саопштењу два председништва је наведено: „Албанци морају да схвате да је иселјавање Срба и Црногораца са Косова супротно интересима нашег вековног заједништва и мирног перспективног живота, што значи штетно и супротно интересима саме албанске народности – као што и Срби и Црногорци и други треба да схвате да је, највећа гаранција њиховог мирног и безбедног живота на Косову у заједничком ангажовању са Албанцима и другим на решавању проблема од заједничког интереса, у поверењу и толерантности, полазећи од уверења да је Косово заједнички дом и огњиште свих оних који ту живе и на који сви имају потпуно једнака права, где заједнички живот има перспективу само у слози, равноправности и поверењу”. („Косово је заједнички дом и огњиште свих који ту живе”, *Политика*, 7. јун 1987, 6).

1249 Исто.

СКЈ донесу нови ставови о решавању стања у САП Косову који ће обавезивати све субјекте у земљи.¹²⁵⁰ Како је створено велико незадовољство, од предстојеће седнице ЦК СКЈ очекивало се да са донетим мерама учини значајан заокрет у правцу трајног сређивања стања.¹²⁵¹

Ситуација се компликовала све честим зборовима српског и црногорског становништва због разних међунационалних инцидената и грубих напада. Синан Хасани, члан Председништва СФРЈ, изјавио је 12. јуна 1987. године на састанку политичког актива у Косовској Витини да је албански национализам и иредентизам представљао најнепосреднију опасност по јединство земље, али да СКЈ не може да прихвати све чешћа окупљања у покрајини као начин решавања проблема. За окупљања грађана је сматрао да су представљали одраз незадовољства и потребе да се проблеми решавају брже, али да су са њима манипулисали српски националисти који су покушавали да доведу до још веће националне подвојености.¹²⁵² Зборови су организована како би се скренула пажња јавности на неефикасност надлежних органа у покрајини, али и на недостатак правних средстава ван ње. На дводневном саветовању правника СР Србије јуна 1987. године у Врњачкој Бањи затражено је да се Кривични закон СР Србије примењује јединствено и над покрајинама, а не само, како је до тада било уређено, на заштиту само једног мањег броја права и слобода. Затражено је и да се Врховни суд СР Србије установи као највиши суд у СР Србији да би се на тај начин обезбедила јединствена примена републичких закона, и то како она која је доносила Скупштина СР Србије са важношћу за целу територију, тако и оних договорних. Правници су захтевали да се прошири надлежност Јавног тужиоца СР Србије на кривична дела која су се јединствено гонила на целој територији СР Србије, као и да се прошири надлежност секретара СУП-а СР Србије када су у питању кривична дела која се јединствено гоне на целој територији СР Србије.¹²⁵³

1250 „Главни задаци се не остварују”, *Политика*, 11. јун 1987, 1. Урош Шуваковић је извукао закључак да је 9. седница ЦК СКЈ била „последњи удружени покушај да се савладају албански шовинисти и сепаратисти, а тиме и створе основе за очување Југославије”. (Урош Шуваковић, „Девета седница Централног комитета Савеза комуниста Југославије и њен друштвени значај у решавању проблема на Косову и Метохији”, *Косово и Метохија 1912 – 2012: Међународни тематски зборник*, Косовска Митровица 2012, 860).

1251 Незадовољство је видљиво у једном говору Жике Радојловића: „Средства и начин на који се гуши контрареволуција очито је да не дају резултата. Мора се стога окренути неки нови лист јер народу не можемо више ништа рећи, јер је сит наших дијалога и разних одлука. Свако даље одлагање решења за заустављање исељавања и стварања услова за повратак, приближава нас опасном политичком стању у земљи са великим последицама. Док овај процес траје не може се рећи да је стање добро. Нико не оспорава напоре који се чине, али мора се рећи да је наставак исељавања остваривање сепаратистичког циља националиста на Косову”. (З. Зејнели, „Народ је сит наших дијалога”, *Политика*, 12. јун 1987, 12).

1252 „Синан Хасани у Косовској Витини”, *Политика*, 13. јун 1987, 13.

1253 Б. Јанковић, „Јединствено о правима и слободама у СР Србији”, *Политика*, 15. јун 1987, 5. Душан Чкребић је на 9. седници ЦК СКЈ као генератор несигурности и осећању беспомоћности грађана видео у односима у СР Србији: „Оправдано се поставља питање садашње уставне позиције СР Србије у којој грађани из покрајина, немају

Српски национализам је био све видљивији после догађаја у Косову Пољу. На опасност од његовог јачања упозоравао је Драгиша Павловић на седници Председништва ГК ОКС Београда која је одржана 17. јуна 1987. године: „Српски национализам као свој претекст користи Косово и тешке проблеме који се тамо испољавају, али националистичку заслепљеност ништа не може да оправда. Комунисти, борци и сви прогресивни људи морају се супротставити сејању националистичке мржње према албанском народу. Није тешко запазити да у нашем друштвеном животу постоје и такве тенденције, да постоје покушаји да се баци анатема на читаву албанску народност због свега што се догађа на Косову. Рекао бих да иредента управо рачуна с тим. Један од њених циљева је управо да се распламса српски национализам који би Социјалистичку Републику Србију и све нас овде у Београду, на крају и сам српски народ, дискредитовао пред другима у Југославији. Зато у борби против контрареволуције на Косову национализам не може бити наш савезник. У нашој штампи, у публицистици, понекад и на јавним говорницама и трибинама као што су биле ове књижевне вечери о Косову и за Косово износе се и оцене које по свом садржају и начину како се износе јесу националистичке, а понеке близу да то буду”.¹²⁵⁴ Међутим, његова упозорења су закаснила, јер је до тада српски национализам захватио све поре друштва.

Председништво ЦК СК Србије размотрило је 18. јуна 1987. године прве извештаје својих радних група који су у претходним данима у косовским општинама сагледавале ситуацију, узроке неспровођења закључака највиших партијских и државних органа, као и последице тешког стања у свим сферама живота, а посебно у међунационалним односима који су били озбиљно поремећени. Због тога се много очекивало од предстојеће седнице ЦК СКЈ да битно допринесе решавању проблема у покрајини. Одлучност СКЈ да радикално мења стање, да конкретно рашчисти са бирократском влашћу и опортунизмом, дволичним ставовима и понашањем, као и са отвореним супротстављањем закључцима партијских и државних органа, изазивало је оправдану наду најшире јавности да ће се ствари овог пута разрешити на прави начин и до краја.¹²⁵⁵

правну могућност ни за какву врсту обраћања па ни било какву правну заштиту од стране органа своје Републике. Може се овом логиком ићи и даље па питати: зашто само до Републике и где је овде Југославија?”. („Објективно видети драму два народа”, *Политика*, 27. јун 1987, 7).

1254 Р. Лазаревић, „Нема оправдања за националистичку заслепљеност”, *Политика*, 18. јун 1987, 12. Драгиша Павловић није био превише оптимистичан да се процес исељавања српског и црногорског становништва може зауставити. (Dragiša Pavlović, *Pitanjem na odgovore*, Београд 1986, 14). Његова интимна гледишта на положај српског и црногорског становништва у САП Косову нису се разликовала од већине, али је био противник сваког национализма и реваншизма.

1255 „Одлучност да се мења стање на Косову”, *Политика*, 19. јун 1987, 5.

Оптуживање некадашњих косовских функционера у српској штампи није престајало од 1981. до 1989. године. Посебно су оптужбе против Фадила Хоце и још неких појединаца појачане током 1987. године и пред 9. седницу ЦК СКЈ. Штампа је све више писала о лажним борачким пензијама. У Дечанима је формирана општинска комисија у јануару 1987. године са задатком да испита притужбе грађана да су 22 лица примала борачке пензије, иако су били у фашистичким формацијама током Другог светског рата. Они су пензије добијали на основу изјаве сведока.¹²⁵⁶ Међутим, у покрајини је било мишљења да је то још једна кампања београдских медија против албанског народа.¹²⁵⁷ Појединци су пензије добили захваљујући потписима људи који су годинама били у најужем руководству земље. Један од тих појединаца био је Фадиљ Хоца, па је кампања усмерена првенствено на њега. У тој кампањи често се позивало да се изврши ревизија свих борачких спискова у САП Косову.¹²⁵⁸

Погоршано стање у међунационалним односима од средине 1986. до средине 1987. године у САП Косову видљиво је из Извештаја о спровођењу закључака Савезног већа Скупштине СФРЈ о заустављању исељавања из покрајине под притиском које је Скупштини СФРЈ доставио СИБ. У његовим основним назнакама указивало се да је поред свих предузетих мера, политичко-безбедносна ситуација у САП Косову била и даље неповољна, да се исељавање наставило несмањеним интензитетом, а да су међунационални односи имали тенденцију погоршавања.¹²⁵⁹ Упркос предузетим мерама и одређеним резултатима, стабилизација

1256 Стојан Теодоровић, Веселин Симоновић, „Пензије за злочинце”, *Политика*, 30. мај 1987, 13. Сараднику окупатора Хасану Реми Зрзи из Призрена одузета је борачка пензија одлуком ПИО Призрена, пошто је из СУБНОР-а Призрена стигла депеша којом се повлачила потврда о учешћу Реме у НОР-у. Одузет му је борачки стаж у двоструком трајању од 4 године и 10 месеци који му је признат 1978. године на основу четири изјаве сведока. Након сазнања да је учествовао у припреми убиства народног хероја Миладина Поповића, Председништво СУБНОР-а Призрена донело је одлуку да се Реми одузме статус борца. ПИО фонд је тражио и да врати око 400.000 динара, јер је прикривајући да је осуђиван против народа и државе, себи прибавио противправну корист. Рема је пензију почео да прима од 1. јуна 1986. године када је пензионисан. („Хасану Реми Зрзи одузета борачка пензија”, *Политика*, 5. јун 1987, 6).

1257 СУБНОР Ђаковице изразио је дубоку забринутост „због деструктивног, отвореног и легалног деловања појединаца и група против братства и јединства народа и народности и због подршке које ово деловање наилази код једног дела штампе. Своју активност су ове снаге усмериле на Косово и око Косова, негирају резултате борбе против албанског национализма и шире неистине о Косову. Ове снаге настоје да потпуно негирају учешће и допринос Косова, а нарочито Албанаца у НОР-у, па се води неодговорна кампања против првобораца албанске народности. Кампања, иако усмерена на неколико појединаца, покушава да негира НОР на Косову, а посебно учешће Албанаца у њему”. („Неприхватљиве оптужбе”, *Јединство*, 13. јун 1987, 6).

1258 Милка Лучић, „Награда за издају”, *Политика*, 18. август 1987, 6. На крају овог текста је наведено: „Овде је о стварности реч, о косовској, у којој људе данас убијају зато што припадају другом народу, децу силују зато што другим језиком говоре, животиње ослепљују иако не знају да говоре, у којој својим сународницима на ноге стављају букагије зато што као истински родољуби ове земље покушавају да се супротставе мрачној идеологији 'крви и тла'”. (Исто).

1259 Извештај се бавио периодом од 1. јула 1986. до 30. јуна 1987. године. Према њему, осећај сигурности грађана српске и црногорске националности био је озбиљно пољуљан, а неповерење међу припадницима различитих националности досегло је забрањивајуће размере. Скренута је пажња на феноменологију окупљања и

политичких прилика у покрајини није текла према очекивању. Раскорак између активности и резултата је и даље био велик. Ситуација у САП Косову била је дежурна тема последњих година свих државних и партијских органа покрајине, републике и федерације, али се партијска политика није остваривала у неким битним питањима. Пре свега се исељавање настављало несмањеним темпом, национална подвајања су и даље била присутна и све су биле видљивије националне деобе. То је разлог што је ЦК СКЈ, на седници која је одржана 26. и 27. јуна 1987. године, разматрао остваривање ставова о развоју социјалистичког самоуправљања, братства, јединства и заједништва на Косову.¹²⁶⁰

Пролећни немири 1981. године произвели су најдубљу и најдужу кризу у историји југословенске државе. Уместо да се ситуација среди, средином 1987. године тврдило се да је број исељених лица српске и црногорске националности у последњих шест година премашивао 22.000. Разлике у оценама узрока исељавања још су постојале: једни су у први план стављали притисак, а други објективне чиниоце (спор друштвено-економски развој, густа насељеност и незапосленост). Српски национализам је јачао, па се чула нехумана теза да се сво албанско становништво протера преко Проклетија! Штампана је још више постала територијално и национално обојена и кретала се од радикализације до минимизирања појава. Поједина

самоорганизовања грађана на националној основи и да је било појединаца који су том приликом иступали са позиција српског национализма. Безбедност у САП Косову у највећој мери оптерећивало је континуирано деловање албанских националиста, у дужем периоду озбиљно поремећени међунационални односи, незапосленост и други проблеми. У овом периоду откривене су две илегалне групе албанских националиста, а извештај се бавио и другим кривичним делима са позиција албанског национализма и сепаратизма. Поднете су против лица албанске националности у 58 случајева кривичне, а у 370 случајева прекршајне пријаве због угрожавања личне и имовинске сигурности лица српске и црногорске националности. Поднето је пет кривичних пријава против лица српске и црногорске националности због угрожавања личне и имовинске сигурности лица албанске националности. Регистровано је рушење и оштећење 16 надгробних споменика (на православним гробљима 13, на муслиманским два и једно оштећење споменика НОБ-а). У шест случајева оштећено је одједном више гробова. Идентификовано је 15 извршилаца: 12 лица албанске и три лица српске и црногорске националности. Евидентирана су и 33 каменовања возова и других средстава јавног превоза, 83 пожара и експлозија и 50 хаварија. У 50% пожара, експлозија и хаварија нису утврђени узроци. Од јула до децембра 1986. године догодило се 17 пожара на имањима српског и црногорског становништва и четири на добрима СПЦ, чији узроци нису утврђени. На имањима албанског становништва догодило се 28 пожара неутврђеног узрока. Од 1982. године, до 30. јуна 1987. из покрајине се према подацима Комисије за заустављање исељавања ИВ Скупштине САП Косова иселило 22.896 лица српске и црногорске националности. Од јула 1986. године до 31. маја 1987. из покрајине су се у друге крајеве СФРЈ иселила 2.442 лица српске и црногорске националности. Од 1982. до 30. јуна 1987. године у САП Косово се вратило 3.391 лице српске и црногорске националности. У 1983-672, у 1984-942, у 1985-704, у 1986-677. У првих шест месеци 1987. године вратило се 366 лица српске и црногорске националности. У општинским комисијама налазило се око 2.000 захтева за повратак у САП Косово који су углавном били условљени запошљавањем. (Р. Ћирковић – Матић, „Исељавање се наставља”, *Политика*, 4. новембар 1987, 6). Према овом извештају СИВ-а, у 1986. години било је у покрајини запослено 69,2% лица албанске, 21,9% српске, 3,1% црногорске националности, док ван привреде 79,4% лица албанске, 20,1% српске и 3,8% црногорске. На дан 31. марта 1987. године у покрајини је било незапослено 129.212 лица, од чега 104.566 лица албанске, 15.418 српске, 1.400 црногорске и 649 осталих националности. (Р. Ћирковић – Матић, „Прираштај на Косову 81 пут већи него у Војводини”, *Политика*, 6. новембар 1987, 7).
1260 „Националне деобе све видљивије”, *Политика*, 19. јун 1987, 1.

југословенска штампа још није косовским проблемима посвећивала довољну пажњу, јер су сматрали да је то проблем СР Србије. Због тога је Франц Шетинц, члан Председништва ЦК СКЈ, сматрао да је предстојећи ванредни Пленум ЦК СКЈ имао задатак да смањи разлике у оцењивању стања у САП Косову.¹²⁶¹ *Рилиндија* је очекивала од предстојеће партијске расправе дубљу анализу стања, проблема, резултата и мањкавости, али и потпунији одговор о целокупној косовској стварности и људима који су се борили за стабилизацију стања.¹²⁶² Неколико дана пре одржавања ванредног Пленума ЦК СКЈ јавно су иступили студенти са својим очекивањима.¹²⁶³ Све присутнија у југословенској јавности била је најјава доласка делегације грађана из САП Косова у Београд, како би пружила подршку најављеном Пленуму. Њихов долазак оцењиван је као штетан.¹²⁶⁴ Свакако не случајно, пред ванредни Пленум је група од 18 бораца НОБ-а поднела Окружном јавном тужилаштву у Београду кривичну пријаву против неколицине ранијих

1261 Франц Шетинц је директно указао да проблем више нису били међунационални односи, већ однос СР Србије и САП Косова: „На жалост, сада се често догађа да једни стално потпаљују ватру коју други морају да гасе. Реч је о опасном детонатору који прети да покрене лавину опасних димензија. При томе је реч и о онима што извикују гесло 'Косово република' и онима што мисле да је тој покрајини потребан бич а не аутономија. 'Нова република' значила би нужне територијалне промене постојећих република, а и напад на територијални интегритет Југославије као целине. Међутим, и без тога би захтев за етничким чистим Косовом био крајњи анахронизам с краја двадесетог века. То исто важи и за опасне заблуде да је некоме могуће узети задобијена права нпр. аутономију и присилити га на покорност. И победник, а не само покорени, морао би потом живети с пушком уз ногу”. („Грешке социјалистичких мандарина”, *Политика*, 21. јун 1987, 6)

1262 У опширном коментару, *Рилиндија* је указивала да је политичко-економска ситуација у покрајини била сложена, а фактор који је највише оптерећивао било је исељавање, као последица поремећених међунационалних односа, притисака и несигурности створени деловањем албанског „национализма и иредентизма” и економско-социјалним миграцијама. Истакла је потребу за општејугословенским програмом за заустављање исељавања, али не декретом, него стварањем политичко-економске сигурности за живот у покрајини, продубљивањем диференцијације, без опортунизма и минимизирања и ћутања о било којој појави или експесу и међунационалној подвојености, и борећи се против свих национализма. Она је посебно била забринута због све израженијег српског и црногорског национализма и десничарских кругова који су имали утицаја на масе. („Рушити барикаде национализма”, *Политика*, 22. јун 1987, 9).

1263 На заједничкој седници председништва Сталне АК СК и Координационе конференције ССО Студентског града, која је одржана 22. јуна 1987. године, упућено је писмо ЦК СКЈ и ЦК СК Србије. У њему је наведено: „Од Пленума ЦК СКЈ очекујемо да обелодани целокупну ситуацију на Косову, донесе закључке који ће стати на пут непријатељским и националистичким акцијама и којима ће дати до знања свима онима који са било ког аспекта подривају систем и заједницу да се са њима неће водити дијалог. Много више очекујемо од спровођења закључака са Пленума и ангажовања ЦК СК Србије и ПК СК Косова по тим питањима како би се српском и црногорском народу у Покрајини повратило поверење у снагу највиших партијских органа. Битка се мора добити да Косово постане подједнако слободно за све, да пред законом сви буду једнаки. Ми омладинци смо спремни да помогнемо свим средствима напорима заједнице да Косово не буде вечито на задњој лествици просека по привредној неразвијености, али исто тако тражимо да напредне снаге Косова уклоне из својих редова оне који гурају Покрајину у још већу неразвијеност и сиромаштво и задојени национализмом у пароли Косово-република, виде остварење свих својих снова ...”. („Студенти забринути стањем на Косову”, *Политика*, 23. јун 1987, 10). Станари комунисти Студентског дома „Иво Лола Рибар” одлучили су, на састанку који је одржан 24. јуна 1987. године, да уочи Пленума СКЈ о Косову пошаљу писмо ЦК СКЈ у којем је затражено хитно и енергично решавање проблема. У писму је захтевано и покретање кривичне одговорности против Махмута Бакалија, Давида Ниманија, Илије Вакића, Фадила Хоце и свих осталих бивших и тадашњих руководиоца који су допринели погоршању стања у покрајини. (Д. Ч., „Ко је крив за Косово”, *Политика*, 26. јун 1987, 10).

1264 Радивоје Петровић, „Тренутак отрежњења”, *Политика*, 24. јун 1987, 9.

косовских руководилаца.¹²⁶⁵ Ово указује да је српска јавност очекивала да се изврше промене у кадровској политици, односно да се уклоне руководиоци који су од 1981. године најављивали одлучне акције за заустављање исељавања под притиском и побољшање међунационалних односа.¹²⁶⁶ Очекивало се да ванредни Пленум подстакне енергичнију, ефикаснију и јединствену акцију СКЈ за стабилизовање стања у покрајини.¹²⁶⁷ Драгиша Павловић је ванредни Пленум очекивао са разумљивим надама – против „деоба и сеоба”.¹²⁶⁸

Пред ванредни Пленум ЦК СКЈ чинило се да је сазрела свест да су проблеми у остваривању уставности и законитости у САП Косову такви да је то проблем целе СФРЈ. Дуго се развијала свест да је САП Косово југословенски проблем, јер није у свим срединама било довољно разумевања за ситуацију у покрајини и за последице које су могле да происходе. Дуго је постојало нејединство у оцени стања и постигнутих резултата у стабилизацији прилика у САП Косову, па је сада створен утисак да се угрожавањем елементарних људских и националних права у САП Косову нарушавају уставни поредак, државно јединство и интегритет југословенске заједнице.¹²⁶⁹

Девета седница ЦК СКЈ почела је 26. јуна 1987. године. На њој се разматрало остваривање ставова СКЈ о развоју социјалистичког самоуправљања, братства и јединства и заједништва на Косову. Одлука о стављању ових питања на дневни ред донета је крајем априла на 7. седници ЦК СКЈ. Тешко стање у покрајини наметнуло је потребу да ЦК СКЈ критички и

1265 „Пријава против неколицине ранијих косовских руководилаца”, *Политика*, 25. јун 1987, 6.

1266 З. Зејнели, Б. Милошевић, „Трибина на партијском скупу”, *Политика*, 25. јун 1987, 11.

1267 Н. С., „Брига целе земље”, *Политика*, 26. јун 1987, 1.

1268 Веома интересантан говор одржао је Драгиша Павловић на седници ГК ОСК у Београду која је одржана 25. јуна 1987. године. Посебно је привукао пажњу овај његов део: „Београд и Београђани су за Косово равноправних народа и народности, за Косово као социјалистичку аутономну покрајину у саставу СР Србије, за Косово као заједничку бригу читаве Југославије, али нису за Косово деоба и сеоба, за затворено и само себи довољно Косово, нису за Косово као републику. У Београду и међу Београђанима нема нити може бити, нити сме бити антиалбанског расположења, али има антииредентистичке, антисепаратистичке и антинационалистичке одлучности”. (Радован Лазаревић, „Београђани су за Косово равноправних народа и народности”, *Политика*, 26. јун 1987, 6).

1269 На седници Председништва ЦК СК Словеније, која је одржана 22. јуна 1987. године поводом предстојећег пленума ЦК СКЈ, истакнуто је да је у СР Словенији била све већа забринутост због озбиљности прилика у покрајини: „Савез комуниста мора створити услове за дугорочно сређивање стања на Косову и за превазилажење кризе у Југославији, пре свега отклањањем узрока постојећих тешкоћа, афирмацијом нових облика привредне сарадње на Косову, одговарајућом популационом политиком и стварањем услова за заједнички живот припадника свих народа и народности, тако да се на Косову нико не осећа угроженим”. Истовремено је констатовано да СК мора онемогућити даље исељавање, албански иредентизам, али и стварање антиалбанског расположења. То се односило и на све облике национализма, али и на организовање и подвајање на националној основи, на сужавање права и слобода и националне равноправности. Што се тиче међунационалних односа и решавања проблема, речено је да су многе косовске тешкоће у ствари биле само изразитији вид економске и друштвене кризе у СФРЈ и да се морају решавати кроз друштвено-економски развој СФРЈ. Закључено је да треба свим грађанима у покрајини створити могућност за равноправни политички, економски и културни живот и развој. („Председништво ЦК СК Словеније о Косову”, *Политика*, 23. јун 1987, 9).

свестрано оцени шта су разлози неповољним тенденцијама и зашто се није остваривала политика СК утврђена Платформом СКЈ о Косову, Резолуцијом 13. конгреса и закључцима највиших државних и партијских органа. Ванредни Пленум ЦК СКЈ размотрио је косовску проблематику и њене утицаје на укупна кретања у земљи, па је с правом заокупљао југословенску јавност. Догађаји у покрајини имали су у протеклих шест година своју драматику, која више никога није остављала равнодушним. Политика СКЈ се, поред свих напора, није остварила у два кључна циља: заустављању исељавања и поправљању стања у међунационалним односима које се стално погоршавало. Зато се од Пленума ЦК СКЈ очекивало да отклони све недоумице и да се јединствено приђе проблемима у покрајини, јер је то нејединство утицало на погоршање политичке атмосфере у целој земљи.¹²⁷⁰ Међутим, пред седницу је дошло у СР Србији до изражаја настојање за још већу драматизацију ионако тешке ситуације у САП Косову, па је створена напета атмосфера. Са друге стране, у САП Косову је било покушаја разводњавања и ублажавања оцене ситуације у покрајини. Напетост је створио још један детаљ. Према закључку Председништва ЦК СКЈ, Ивица Рачан, члан Председништва, и Љубомир Варошлија, извршни секретар Председништва, разговарали су са представницима неколико стотина грађана српске и црногорске националности из покрајине, који су се у време одржавања седнице ЦК СКЈ окупили у Пионирском парку у Београду. У разговору су представници грађана нагласили да је њихов долазак у Београд био израз поверења и подршке ЦК СКЈ и исказали су очекивања и уверење да ће ЦК СКЈ одлучно и одговорно остварити своје закључке. Том приликом су информисани о испољеном јединству, одлучности и одговорности ЦК СКЈ за спровођење закључака који ће бити донети на седници.¹²⁷¹ Председништво ПК ССРН Косова и Председништво ГК ССРН Београда етикетирали су поједине грађане који су се окупили у Пионирском парку као националисте, организаторе и подстрекаче доласка у Београд, што је наишло на оштар одговор из Косова Поља.¹²⁷²

1270 Н. Селмановић, „Трезвено и непристрасно”, *Политика*, 20. јун 1987, 7.

1271 „Израз поверења и подршке ЦК СКЈ”, *Политика*, 27. јун 1987, 1. Из покрајине су дошла два воза са око 500 лица српске и црногорске националности који су својим присуством на дан Пленума ЦК СКЈ хтели да укажу на његов значај и величину. Јован Денић из Дрсника изјавио је да су дошли да чују закључке Пленума и да се надају да ће се тиме нешто покренути у покрајини: „Хоћемо да останемо доле, да имамо и више слободе и права која иначе имају сви грађани наше земље”. („Дошли смо да чујемо закључке пленума”, *Политика*, 27. јун 1987, 9).

1272 Овим председништвима упућена су саопштења са састанка 16. месне заједнице у Косову Пољу који је одржан 3. јула 1987. године. У саопштењима се наводило да сматрају да је њихов покушај био да се дискредитују све дотадашње оцене о стању у покрајини и да се српски и црногорски народ представи југословенској јавности као бунтовници без разлога. Председништвима је скренута пажња да се нису ниједном огласила од 1981. године и именовала подстрекаче, организаторе или вође албанских сепаратиста и шовиниста. ГК ССРН Београда је поручено: „Зар вашем Председништву, боље рећи појединцима који су вам наметнули такву оцену, није јасно да су сва досадашња надања Срба и Црногораца на Косову изневерена, да смо више пута обманути и остављани на

Пре одржавања Пленума, захтевана је већа одговорност руководства за јединство ЦК СКЈ, а посебно се тражило јединство на релацији САП Косово – СР Србија и њихов заједнички рад. Стабилизација политичко-безбедносног, али и економског стања у САП Косову захтевала је доношење Југословенског програма активности за заустављање исељавања и повратка исељених у покрајину. На ванредном Пленуму ЦК СКЈ чинило се да су разлике превазиђене, па се снажније афирмисала потреба јединства и југословенске акције у борби за стабилизацију стања у САП Косову.¹²⁷³ Председништво ЦК СКЈ јединствено је утврдило предлог закључака, којима су одређени најважнији задаци покрајине, републике и федерације на реализацији утврђене политике СКЈ. Председништво је утврдило и оперативни програм за реализацију закључака, и стално и непосредно пратило и подстицало њихово спровођење, по потреби предузимало одговарајуће мере и о својој активности редовно обавештавало ЦК СКЈ.¹²⁷⁴

У расправи на 9. седници ЦК СКЈ било је много уравнотежених гледишта.¹²⁷⁵ После 16-часовне расправе, у којој је учествовало 32 говорника, ЦК СКЈ једногласно је усвојио закључке о остваривању ставова СКЈ о развоју социјалистичког самоуправљања, братства и јединства и заједништва на Косову.¹²⁷⁶ Они су објављени у целини 28. јуна 1987. године и требало је да

цедилу, да би се над нама иживљавали албански шовинисти и сепаратисти. Ми никада нећемо дозволити да се Косово припоји Албанији и због тога вас молимо да ако већ нисте спремни да нас подржите у борби за остваривање наше потпуне слободе, немојте нам ни одмагати оваквим калкулантским саопштењима”. (З. Зејнели, „Оштра критика два саопштења”, *Политика*, 4. јул 1987, 6).

1273 „Одговорност руководства за јединство СК”, *Политика*, 27. јун 1987, 2. Све више се упућивала критика ЦК СКЈ и изражавало незадовољство што питања одговорности нису благовремено решена. Зато је Председништво предложило ЦК СКЈ да обавезе ПК СК Косова да покрене и до краја доведе питање идејно-политичке одговорности бивших, али и тадашњих руководилаца, а који су били одговорни за ескалацију албанског национализма и догађаја из 1981. године. („Ниједан случај функционера не сме остати неразјашњен”, *Политика*, 27. јун 1981, 4).

1274 „Одлучан корак даље”, *Политика*, 27. јун 1987, 4.

1275 Једно такво гледиште изнео је Добривоје Видић: „Ниједна поука, у вези са ситуацијом коју расправљамо не може бити националистичког садржаја. Неприхватљив је курс сепаратиста да се протерају Срби и Црногорци са Косова да би се остварило етнички чисто Косово, са циљем да се оно издвоји из СФРЈ и оствари велика Албанија ... Посебно албански комунисти на Косову морају чинити све да албанска народност одбије и осуди праксу понижавања и прогањања Срба и Црногораца и да се одлучно дистанцира од сепаратиста и великоалбанске пропаганде и акције из Тиране ... Неприхватљиви су притисци српских и других националиста да се пође у сусрет њиховим слепим амбицијама. Зато су неприхватљиви позиви да се ликвидира равноправан положај албанске народности у СФРЈ а неумесне су претње и пароле 'оружје ће проговорити'”. („Неприхватљиве су поуке националистичког садржаја”, *Политика*, 27. јун 1987, 5).

1276 На седници је оцењено да су СК покрајине, републике и федерације улагали велике напоре да се поправе нарушени међунационални и међуљудски односи у САП Косову, а пре свега на елиминисању узрока и последица албанског национализма и сепаратизма, и да су на неким подручјима постигли одређене резултате. Међутим, неки битни задаци нису остварени. И даље је постојало снажно деловање са позиција албанског национализма и сепаратизма, а политика СКЈ није се остваривала у два битна циља: исељавање се настављало несмањеним интензитетом, а стање у међунационалним односима се погоршавало. У решавању ових проблема утицало је и то што није свугде преовладала свест да је САП Косово проблем целе СФРЈ. („Без одлучне диференцијације нема стабиловања стања на Косову”, *Политика*, 28. јун 1987, 1).

довећу до поновног успостављања међунационалног поверења и равноправности међу грађанима покрајине. Закључци су полазили од раније донетих и није било великих новина.¹²⁷⁷ Никада до тада није дошла до изражаја таква општејугословенска оријентација, па је стечен утисак да је седница оправдала очекивања јавности. На пленуму ЦК СКЈ показано је пуно разумевање за косовску драму и постигнута је сагласност да је САП Косово проблем целе СФРЈ. Закључци су донели велика очекивања да ће се стање у покрајини брже променити и спровести до краја. Створено је убеђење да они неће доживети судбину ранијих докумената који се у неким деловима нису спроводили због отпора појединаца у правосуђу, органима власти, итд.¹²⁷⁸ Након одржаног пленума ЦК СКЈ, у југословенској јавности је створено уверење да ће напoкон уследити одлучна и ефикасна акција за сређивање свега што је оптерећивало живот и односе у САП Косову.¹²⁷⁹ Врло брзо су органи у покрајини и републици утврдили своје задатке на спровођењу закључака са 9. седнице ЦК СКЈ.¹²⁸⁰

На седници ЦК СК Србије, која је одржана 9. јула 1987. године, усвојени су непосредни задаци СК Србије у остваривању социјалистичког самоуправљања, братства и јединства и заједништва на Косову, једногласно, како је предложила комисија за закључке.¹²⁸¹ Укупно 51

1277 У закључцима је наведено да највећу одговорност за стање међунационалних односа у покрајини имају комунисти и сви грађани албанске националности као припадници већинског становништва; да је потребно критички осветлити и неке догађаје из ратне и послератне историје покрајине о којима постоје супротна мишљења; јачати свест о југословенским интересима; отклањати појаве националне неравноправности; борба против индоктринације албанског национализма; заштита уставности и законитости; обезбедити повратак исељених, али и других стручних кадрова који би да живе и раде у покрајини; повезивање привреде покрајине са другим деловима земље; подстицати сарадњу на подручју културе; неодложно расправити сва спорна питања језичке равноправности и наћи решења у складу са Уставом СФРЈ; заштита свих споменика српске културе и баштине у покрајини, али и споменике културе других националности; обезбеђивање двојезичности на свим нивоима образовања; целовито, објективно и благовремено информисање о покрајини односно да се у свим средствима јавног информисања ствара клима која ће охрабривати све прогресивне снаге како би се мењало стање и реафирмисало и учврстило међунационално поверење; пасивност и опортунизам требало је да се сматрају као отпори политици СКЈ; наставак кадровских промена; приоритетан задатак је био заустављање исељавања; довести до краја идејно-политичку диференцијацију; итд. („Без одлучне диференцијације нема стабилизовања стања на Косову”, *Политика*, 28. јун 1987, 1). Закључке опширније видети: Исто, 1 – 6.

1278 Зејнел Зејнели, „Прошло време вербализма”, *Политика*, 1. јул 1987, 9.

1279 „Снажан одјек у јавности”, *Политика*, 4. јул 1987, 6.

1280 „Задаци на остваривању закључака 9. седнице ЦК СКЈ”, 4. јул 1987, 6; П. Косин, „Пленум Централног комитета СК Србије о Косову”, *Политика*, 9. јул 1987, 1; „Конкретно и са роковима”, *Политика*, 7. јул 1987, 8; „Одлучно против национализма”, *Политика*, 8. јул 1987, 8.

1281 Шпиро Галовић је на овој седници истакао да је разрешење косовских проблема захтевало и уставне промене. Упечатљив је био и Зоран Соколовић: „Не смемо умањивати резултате постигнуте у борби с контрареволуцијом, јер би то обесхрабрило комунисте и све прогресивне снаге на Косову. Међутим, истовремено не можемо да прихватимо улепшавање слике стања на Косову и вештачки избалансиране оцене, које би све да ставе у исту раван ... Злоупотребљавајући реалне проблеме људи, српски националисти настоје да продубе међунационалне сукобе и раздоре на Косову, да разбуктају националне страсти, при чему изједначавају читаву албанску народност са албанским националистима и сепаратистима. Тиме они желе да створе шовинистичку мржњу према албанској народности. Самозване вође српског народа, на познатој националистичкој платформи такозваног 'Меморандума', желе да косовску кризу искористе као доказ неспособности Савеза комуниста и свих социјалистичких снага да

задатак утврђен је на основу Платформе СКЈ о Косову, Резолуције 13. конгреса СКЈ и 10. конгреса СК Србије.¹²⁸² Сутрадан су непосредни задаци органа и организација СК Косова на остваривању закључака 9. седнице ЦК СКЈ о Косову утврђени и усвојени на седници ПК СК Косова.¹²⁸³ На овој седници је делегат Соња Шћепановић описала стварну ситуацију: „Наша је несрећа што смо се поделили, што смо у међунационалним бусијама и шанчевима, што је много хороскопа у којима пише да се треба спасавати од оних са којима живимо и исти хлеб једемо, да треба бити још више Србин, Хрват, Албанац, што је наш особени знак, наш национални кључ. Хоћемо југословенску будућност, а за све неспоразуме крива је друга нација. Ми имамо прилику да све то онемогућимо, исто као и настојање да се омаловажи оно што је досад урађено”.¹²⁸⁴ Потом су на седници ИВ Скупштине СР Србије која је одржана 15. јула 1987. године утврђени задаци за стабилизацију стања у САП Косову. Они су били део Оперативног плана ИВ-а и републичких органа. Нацрт оријентационог Оперативног плана био је написан на 163 стране.¹²⁸⁵ ИВ Скупштине СР Србије усвојило је, на седници која је одржана 22. јула 1987. године, Оперативни план мера и активности ИВ и републичких органа управе, који су произишавали из закључака ЦК СКЈ и ЦК СК Србије. У њему је на почетку истакнуто да „ради отклањања непотпуности одговарајућих законских решења која су узрок слабости у примени прописа и која доводе до фактичке неравноправности Срба и Црногораца у покрајини, као и због доследног остваривања уставног положаја СР Србије и покрајина које су у њеном саставу, ИВ Скупштине СР Србије и републички органи управе настојаће да се предстојећим уставним променама што потпуније изрази сложеност ове републике као државе и као заједнице која у свом саставу има две покрајине”.¹²⁸⁶ Председништво ЦК СКЈ на седници која је одржана 21. јула 1987. године донело је Оперативни програм својих активности за реализацију закључака 9. седнице ЦК СКЈ о Косову.¹²⁸⁷

решавају актуелне друштвене проблеме ... За побољшање стања у међунационалним односима на Косову најодговорнији је Савез комуниста Косова. Ту одговорност у пракси мора да покаже тако што ће допринети да се брзо и одлучно елиминира све оно што је нарушило уставне, политичке, идејне и економске основе којима се свим народима и народностима на Косову обезбеђује равноправност, миран живот и слободан развој. Комунисти на Косову морају брзо добити битку за пуно успостављање уставности и законитости у Покрајини, у свим областима друштвеног живота и рада и у сваком конкретном случају”. („Дебата је завршена”, *Политика*, 10. јул 1987, 1 – 7).
1282 „Непосредни задаци у спровођењу Закључака Девете седнице Централног комитета СК Југославије о Косову”, *Политика*, 11. јул 1987, 13 – 14.

1283 Р. Димић, И. Бислими, В. Ђикановић, „Испит спремности и одговорности”, *Јединство*, 11. јул 1987, 1 – 4.

1284 „Заједно можемо све”, *Политика*, 11. јул 1987, 5 – 6.

1285 „Утврђени задаци о Косову”, *Политика*, 16. јул 1987, 1, 5.

1286 Биљана Чпајак, „Сасвим конкретни задаци”, *Политика*, 23. јул 1987, 5.

1287 „Резултати у пракси – једино мерило успеха”, *Политика*, 22. јул 1987, 6.

Будуће уставне промене у СР Србији требало је да отклоне познате неспоразуме у тумачењу уставних одредби што је негативно утицало на остваривање јединства и заједништва у СР Србији. Председништво СР Србије је дало предлог од 48 тачака за промену Устава СР Србије крајем јула 1987. године.¹²⁸⁸ Расправа о амандманима на Устав СР Србије водила се у поларизованој и политизованој атмосфери. Југословенско друштво је било суочено са поларизованим гледиштима на односе у СР Србији, положају покрајина, ситуацију у САП Косову, итд. Током јула 1987. године било је више групних и појединачних захтева грађана у вези са предстојећим уставним променама. Комисији Председништва РК ССРН Србије за представке и жалбе послата је представка 14 грађана села Лешак у општини Лепосавић који су затражили да се у називу покрајине врати име Метохија, али и да се Лешак поново врати под окриље општине Рашка.¹²⁸⁹ На састанку 7. месне заједнице у Приштини, ромско становништво из ове месне заједнице договорило се да Уставној комисији Скупштине САП Косова упуте захтев за признавање статуса народности. Они су оценили да их је у покрајини било близу 300.000 и да су по бројности били одмах иза албанског становништва. Поједина уставна права била су им ускраћена: школовање на ромском језику није било могуће, иако им је одавно било признато писмо и језик и само у појединим местима су постојале основне школе на ромском језику.¹²⁹⁰ За уставне промене била је везана и представка Драгољуба Васића из Приштине који је у њој истакао да су после доношења Устава из 1974. године у покрајини врло брзо ликвидирани јавни написи исписани ћирилицом: на саобраћајним знацима, на називима улица, насеља, радних организација, обрасцима, у административном комуницирању, итд.¹²⁹¹

Скупштина СР Србије договорила се, на седници која је одржана 17. јула 1987. године, да се покрене иницијатива да се донесе савезни закон о службеној употреби језика народности.¹²⁹² Потом су на седници ИВ Скупштине СР Србије која је одржана крајем јула 1987. године усвојени закључци: у обележавању путних праваца, насеља, улица, тргова, школа и свих других институција (до приватних радњи) у САП Косову треба обезбедити пуну равноправност језика и

1288 „Шта је предложено да се мења у Уставу СР Србије”, *Политика*, 30. јул 1987, 5. Градски одбор СУБНОР-а Београда расправљао је о уставним променама на седници која је одржана 17. јуна 1987. године. На састанку су усвојени и неки закључци: да се у покрајини мора спречити геноцид и обезбедити повратак исељених; контрареволуцију треба сузбијати свим средствима, уз позивање на одговорност прозваних и непрозваних руководилаца који су допринели таквом стању. (Г. Козић, „Спречити геноцид на Косову”, *Политика*, 18. јун 1987, 12).

1289 Тада Аутономна Косовско-метохијска област добила је своје коначне границе 1959. године проширењем општине Лепосавић деловима општине Рашка, која је била у саставу Народне Републике Србије.

1290 З. З., „Траже да буду народност”, *Политика*, 15. јул 1987, 9.

1291 „Вратити назив Метохија”, *Политика*, 15. јул 1987, 6.

1292 „Савезни закон о службеној употреби језика народности”, *Политика*, 18. јул 1987, 1.

писма народа и народности у складу са Уставом СФРЈ. Према њима, у свим насељима, натписима и називима морало је да се увек употребљава језик и писмо народа, а у насељима са мешовитим националним становништвом и језик народности. Прво је требало да се користи језик и писмо народа, па онда албански и турски.¹²⁹³ Реакција из покрајине је убрзо стигла. ИВ Скупштине САП Косова усвојило је на седници која је одржана 1. августа 1987. године Оперативни план мера и активности на спровођењу закључака 9. седнице ЦК СКЈ о Косову. Разматрано је и питање спровођења мера и активности у остваривању равноправности језика и писма народа и народности. ИВ је задужило покрајинске и општинске органе да предузму све мере како би се обезбедила равноправност народа и народности, као и отклањању свих пропуста у равноправној примени језика и писма народа и народности у обележавању назива места, насеља, улица, фирми и других јавних натписа, при чему је требало у потпуности уважити и примењивати постојећа уставна и законска решења која су садржана у статутима општина, самоуправним актима организација удруженог рада и других самоуправних организација и заједница. ИВ је задужило надлежне органе да до новембра 1987. године у сарадњи са републичким и савезним органима расправе и пронађу одговарајућа решења за сва спорна питања у области равноправности језика и писма народа и народности.¹²⁹⁴ Врло брзо је стигла вест да је Уставни суд СФРЈ поништио одредбе правилника Индустије грађевинског материјала „Косово” у Приштини у којима се запошљавање на одређеним пословима условљавало познавањем албанског и српскохрватског језика. Одредба је поништена, јер су Уставом СФРЈ језици народа и народности били равноправни. Овај уставни спор покренуо је 1985. године Савезни друштвени правобранилац самоуправљања. Један део спорне одредбе је раније поништио Уставни суд САП Косова.¹²⁹⁵ Одлука Уставног суда СФРЈ отворила је широм врата за деловање. Скупштина СР Србије званично је 21. августа 1987. године затражила да Скупштина СФРЈ донесе закон о службеној употреби језика народности како би се обезбедила иста права свих народности у једној републици и иста права једне народности у свим републикама и покрајинама.¹²⁹⁶

1293 Биљана Чпајак, „Имена насеља на Косову на српскохрватском језику”, *Политика*, 30. јул 1987, 5.

1294 „О равноправности језика”, *Политика*, 2. август 1987, 6.

1295 „Без двојезичности на послу”, *Политика*, 12. август 1987, 6. Уставни суд СФРЈ донео је одлуку да је познавање два језика као услов за заснивање радног односа у Индустији грађевинског материјала „Косово” у Приштини – неуставан, јер је доводио људе у неравноправан положај при остваривању права на рад. (Д. Букумировић, „Двојезичност мимо Устава”, *Политика*, 14. октобар 1987, 6).

1296 „Закон о службеној употреби језика народности”, *Политика*, 22. август 1987, 1.

Крајем јула 1987. године пажњу јавности изазвао је још један догађај. Радна група оба дома Скупштине СФРЈ понудила је делегатима 24. јула 1987. године предлог Југословенског програма о Косову. Предлог је садржао 87 мера и акција подељених у три целине: оспособљавање институција политичког система за ефикасније функционисање, хитно отклањање повреда уставности и законитости и трајно обезбеђивање остваривања слобода и права грађана у покрајини; сређивање и стабилизовање привредних токова; отклањање последица индоктринације и затворености у области образовања, науке, културе и здравства.¹²⁹⁷ Делове из Југословенског програма за Косово у наредна три дана је пренела *Политика*.¹²⁹⁸

Свим предузетим форумским потезима током јуна и јула 1987. године, чинило се да ствари на решавању ситуације у САП Косову иду прогресивном линијом. Међутим, почетна нада пред и непосредно после ванредног Пленума ЦК СКЈ врло брзо је почела да гасне. То је било видљиво када се око 5.000 лица српске и црногорске националности из многих покрајинских места окупило 15. августа 1987. године у Косову Пољу како би изразили незадовољство косовским стањем и спорашћу у спровођењу закључака са 9. седнице ЦК СКЈ.¹²⁹⁹ На скупу су говорили и грађани. Радојка Миочин је сматрала да је за тешко стање најодговорнија била неефикасна власт, али власт која није имала исте аршине за албанско и српско становништво: „Старица сам али када бих имала власт као што је ви имате верујем да би брзо средила стање на Косову. Зашто власт у томе не успева? Зато што у органима власти има највише албанских националиста и сепаратиста и то коловођа”.¹³⁰⁰ Даринка Поповић из Клине била је још огорченија: „Годинама већ преживљавамо страховите невоље и малтретирања.

1297 „Погоршана девизна ликвидност земље”, *Политика*, 25. јул 1987, 1.

1298 „Инсистирање на личној и колективној одговорности”, *Политика*, 25. јул 1987, 6; „Радикалне мере за бољи живот у Покрајини”, *Политика*, 26. јул 1987, 6; Д. Ј. – Б. К., „Од основног до универзитетског образовања”, *Политика*, 27. јул 1987, 6.

1299 „Збор грађана у Косову Пољу”, *Политика*, 16. август 1987, 1. Пре тога је 10. августа 1987. године делегација српског становништва из села Радева код Липљана дошла у Скупштину САП Косова: „Изгубили смо поверење у општинске органе и дошли да помоћ тражимо у Скупштини Косова”. Новинарима је било ускраћено право да присуствују на овом састанку. Жарко Јоксимовић је изјавио да је ово село постало село безнађа. Мештани су рекли да је пут пропао, мост преко Ситнице оронuo, два повратника из Бора још нису добили посао. Из Радева се иселило 260, а тада је у њему живело 250 лица искључиво српске националности. Мештани су се жалили и на штету која су им наносила лица из суседних албанских села. (Д. Мркић, „Невоље села Радева”, *Политика*, 11. август 1987, 6).

1300 Д. Мркић, М. Вујовић, „Мора се деловати знатно брже и одлучније”, *Политика*, 16. август 1987, 6. На седници Координационог одбора РК ССРН Србије за међунационалне односе, која је одржана 22. јула 1987. године, Живко Сућурлија указао је на везу између национализма и бирократизма: „Наиме, кршење законитости, уставности и стављање у неравноправан положај Срба и Црногораца на Косову могуће је само у условима опште дезинтеграције земље. Косово је само једна од трагичних последица процеса који теку последњих петнаестак година. Ако не позовемо на одговорност личности које се већ једну и по деценију, јавно или тајно, залажу за растакање Југославије и не створимо услове за интеграцију Југославије, нећемо добити битку са албанским национализмом, а истовремено ће јачати други”. (Р. Бабић, „Акција је већ почела”, *Политика*, 23. јул 1987, 6).

Земљу су ми отели. Тукли су и мене и децу ... Уједају нас за срце на сваком кораку. Остало ми је још три и по хектара земље и кућа и вама друговима из Србије дајем је бесплатно само да дођете да живите у тој кући и на тој земљи”.¹³⁰¹ Момчило Трајковић, извршни секретар ОК СК Приштине, такође је уперио прст у власт: „Треба прво да своје редове очистимо од оних који су дуго година тровали међуљудске и међунационалне односе на Косову, а од којих многи још увек седе у фотелјама и заузимају одговорне положаје”.¹³⁰² Скупу који је 15. августа 1987. године одржан у Косову Пољу није присуствовао нико из најужег покрајинског партијског руководства. У јавности је спекулисано да је то због разлике у гледању на зборована између покрајинског руководства које је сматрало да су ти скупови националистички и републичког које је сматрало да су били израз оправданог незадовољства српског и црногорског народа.¹³⁰³ Међутим, овакво писање штампе демантовано је из покрајине, наглашавајући да руководство САП Косова ни у једној прилици скупове у Косову Пољу није окарактерисало као националистичке, али да не може ни ћутке прећи преко тога да је на тим скуповима било и националистичког иступања.¹³⁰⁴ Овај скуп није био организован кроз легалне институције и створио је напету ситуацију, па је Председништво ПК СК Косова истога дана након одржане седнице издало саопштење у коме је позвало све грађане албанске националности да непосредно, у свакој средини, спречавају било какав ексцес посебно и пре свега оне на припаднике других националности, јер је то оптерећивало политичку климу и девалвирало акције за стабилизацију стања, а пропагандно се издашно користило за стварање антиалбанског расположења, па је стога то било најпре против интереса албанских грађана. Истовремено, позвани су и сви грађани српске и црногорске националности да не дозволе националистима из својих редова и другим деструктивним снагама злоупотребу појединих ексцеса за подстицање грађана на нелегална зборована на основу националне подвојености.¹³⁰⁵

¹³⁰¹ Д. Мркић, М. Вујовић, „Мора се деловати знатно брже и одлучније”, *Политика*, 16. август 1987, 6.

¹³⁰² Исто.

¹³⁰³ П. Косин, „То нису националисти”, *Политика*, 18. август 1987, 7.

¹³⁰⁴ „Руководство Косова ниједном није скупове у Косову Пољу назвало националистичким”, *Политика*, 21. август 1987, 5.

¹³⁰⁵ „Не дозволити било какав испад”, *Политика*, 19. август 1987, 1. Батрић Јовановић реаговао је поводом саопштења са седнице Председништва ПК СК Косова од 15. августа 1987. године. Између осталог, навео је да се у саопштењу није помињао албански шовинизам и сепаратизам, односно „албански национализам и иредентизам” нити њихова погубна активност нити главна последица те активности – масован одлазак српског и црногорског становништва у избеглиштво, односно остваривање великоалбанског геноцидног програма „етнички чисто Косово”. Скренуо је пажњу да се у саопштењу нису наводили најновији терористички напади албанских сепаратиста и шовиниста, као и да се игнорисао став Скупштине САП Косова из октобра 1982. године да док траје исељавање под притиском, мере покрајинских органа за стабилизацију прилика не могу добити прелазну оцену. Према његовим наводима, битно су на самоорганизовање српског и црногорског становништва у покрајини утицали: „национална структура свих државних и друштвено-политичких органа у САП Косову сразмјерна је националној структури

Међутим, погоршање ситуације је настављено. Стане Доланц, у интервјуу загребачкој ревији *Данас*, а који је пренео 27. августа 1987. године *Интервју*, истакао је неопходност заустављања популацијске експлозије у покрајини, јер је водила етнички чистом Косову и продужавала сиромаштво.¹³⁰⁶ Сутрадан је Председништво ЦК СК Србије разматрало активност на остваривању закључака 9. пленума СКЈ о Косову и оценило да поред неких резултата који су остварени, није било места задовољству.¹³⁰⁷

становништва Покрајине, тј. у њима је највише до 15 процената Срба и Црногораца а Албанаца 75 – 80 посто, па је евидентно да су Срби и Црногорци у потчињеном положају и да постоји хегемонизам албанске народности; стога мањинско осјећање притиска душе Срба и Црногораца и тјера их на иселјавање, односно на размишљање о бесперспективности живота и рада у САП Косову. То мањинско осјећање је моћан психолошки чинилац, не мањи од демографске експлозије албанске народности, без преседана у савременој Европи, коју подстичу албански сепаратисти у циљу што бржег остваривања етнички чистог Косова; државни органи у САП Косову су од 1966. до 1981. толерисали терор албанских сепаратиста и шовиниста против Срба и Црногораца, а често и сами учествовали у том терору, док од 1981. ти органи покушавају да успоставе уставност и законитост у САП Косову, али су та настојања паралисана активношћу албанских сепаратиста, чији пипци допиру до свих државних и друштвено-политичких органа у Покрајини, што је последица неспровођења идејно-политичке диференцијације, односно непознавања на одговорност главних актера антијугословенске политике на Косову у периоду од 1966. до 1981; државним органима су везане руке због контрадикторности у Уставу СФРЈ и због недопустивих празнина у Уставу СР Србије; савезни државни органи су од 1966. до 1981. били пасивни посматрачи стравичних збивања у САП Косову, а отад доносе закључке и шаљу радне групе у Покрајину, али не примјењују члан 281. Устава СФРЈ, по којем Федерација, преко савезних органа, штити уставност и законитост, а то значи и непосредно, када то нијесу у стању да чине републички или покрајински органи, а таква је ситуација у САП Косову ево већ више од двије деценије; у покрајинским, републичким и савезним органима често су као представници косовских Срба и Црногораца људи који не уживају њихово повјерење; Ако СФРЈ још увијек није обезбедила мир, безбиједност, слободу и равноправност свим народима и народностима у САП Косову – ко може оспорити право Србима и Црногорцима да се самоорганизују ради одбране од насиља и ради борбе за извојевање њихових Уставом СФРЈ зајемчених слобода и права. Ко може одузети право, зајемчено Уставом СФРЈ, косовским Србима и Црногорцима да се окупљају на протестне зборове, све док се не обезбиједи поштовање Устава СФРЈ у САП Косову. Срби и Црногорци се самоорганизују ради одбране од заклетих непријатеља ове земље, који су агентура једне стране државе. Зашто косовском руководству смета то самоорганизовање кад је оно једино и искључиво уперено против албанских сепаратиста и шовиниста, кад је оно на линији борбе за одбрану слободе, независности интегритета СФРЈ, и на линији борбе за равноправност, пријатељство и братство Срба и Црногораца са албанском народношћу у САП Косову”. (Батрић Јовановић, „Легитимност самоокупљања”, *Политика*, 24. август 1987, 11).

1306 „Odmotava se kosovsko klupko”, *Intervju*, бр. 163, 28. август 1987, 6 – 9. Поред овога, Доланц је на неколико поља видео могућност за смањивање напетости у покрајини: „Прво, држава мора ефикасније функционирати, и југословенска и српска и апарат на Косову. Друго, економска политика на Косову и економска политика према Косову мора бити интензивнија и ефикаснија, мора бити економичнија да се више не троши у вјетар него за оно што ствара нову вриједност. И, треће, другчија популацијска политика. Ја сам први о томе говорио косовском политичком активу, није било пријатно, али говорио сам. На томе су учинили врло мало, тек су прије неког времена први пут те обавезе унијели у резолуцију о развоју Покрајине. Практички, још нема никаквог ефекта, а то су Албанци дужни учинити. Развој самоуправних социјалистичких односа и демократизација живота у целини увјет је за разрјешавање ситуације на Косову. Ту мислим, прије свега, на сузбијање бирократских односа и бирократског слоја који се ушанчио у многим косовским структурама и који је један од главних узрока што је иредентизам добио слопац и у ширим срединама”. (Исто).

1307 На седници је закључено да се у остваривању закључака највише постигло у образовању. Решено је више спорних и годинама одлаганих питања. Постигнут је договор о уграђивању заједничких југословенских језгара у програм за албански језик, књижевност и музичко васпитање у основним и средњим школама. Припремљени су нови наставни програми, а требало је да се организује двојезична настава из више предмета. Постигнут је договор надлежних републичких и покрајинских органа о издавању заједничких уџбеника. Обавезно је учење од првог

Један од најважнијих догађаја који је утицао на заоштравање ситуације, а самим тим и међунационалне односе у САП Косову био је злочин који је извршен 3. септембра 1987. године у касарни ЈНА у Параћину. Средства јавног информисања известила су да је регрут Азиз Кељменди, албанске националности, убио неколико војника, а неколицину ранио. Овај злочин је знатно променио правила игре и допринео стварању великог антиалбанског расположења у српској јавности. После овог злочина ништа више није било исто. Непосредно пре злочина створена је напета атмосфера у српској јавности. Врло је интересантан податак да је *Политика* од 1. септембра 1987. године преносила у следећа три дана ексклузивне и аутентичне делове о Призренском процесу, из ванредног броја *Интервјуа* од 3. септембра 1987. године.¹³⁰⁸ Најновије ванредно издање *Интервјуа* изашло је у 70.000 примерака!¹³⁰⁹

Параћински злочин још више је подстакао деловање српског националног покрета, па је све више био видљив у јавности. Зато се у ГК ОСК Београда разговарало 11. септембра 1987. године са главним уредницима и секретарима ОК СК београдских јавних гласила. Драгиша Павловић је скретао пажњу на све присутнију појаву: „Храна српском национализму, није више само стање на Косову, већ су то и разне неодмерености поводом Косова, које долазе са страница наших јавних гласила, из појединих јавних иступа, из неких наших институција система. У том правцу већ као да смо на неким местима прешли најопаснију границу, кад српски националисти у нашем понашању и деловању, у текстовима појединих новинара-комуниста, виде подстрек за себе”.¹³¹⁰ Истога дана одржан је протестни збор у Косову Пољу где се окупило око 2.000 људи

разреда основне школе учење језика друштвене средине. Радило се на формирању нових општина Штрпце и Штимље. Започето је више градитељских подухвата и изградња више фабрика. Извршене су припреме за пружање непосредне стручне помоћи републичких органа органима правосуђа и управе у покрајини. Покренуте су иницијативе за повезивање привреде, сарадњи општина, школа, факултета, културних институција, итд. Радне групе састављене од чланова ЦК СК Србије и ПК Косова успоставиле су сталну радну комуникацију са свим општинама у покрајини. Истовремено, указивало се да је дошло до појачаног деловања албанских националиста и сепаратиста чији је циљ био да се онемогући остваривање закључака јунског ванредног Пленума ЦК СКЈ. У спровођењу појединих закључака било је опортунизма у обележавању путних праваца, насеља, тргова, школа и свих институција, због различитог тумачења принципа о равноправној употреби језика и писма народа и народности. У неким срединама споро су решаване представке и жалбе грађана упућене покрајинским, републичким и савезним органима. У раду правосудних и управних органа, стање се битно није поправило. Председништво ЦК СК Србије оценило је да је дотадашња активност у покрајини била неуједначена, да је било опортунизма, оклевања и пасивности појединих органа и организација. Истакло је неопходност да покрајински органи утврде конкретну одговорност руководства и појединаца у њима која нису спроводили партијске ставове и где су међунационални односи погоршани, а проблеми заоштрени. Посебно је истакнуто да је најважнији услов за стабилизацију стања стварање заједничког фронта свих националности који су живели у покрајини како би се решили горући проблеми. („Одговорност за неспровођење партијских ставова”, *Политика*, 29. август 1987, 1).

1308 „Први пут говоре људи који су годинама ћутали”, *Политика*, 1. септембар 1987, 8. Овај фељтон је био националистички. Прим. аутора.

1309 „О новим истинама о Косову”, *Политика*, 10. септембар 1987, 10.

1310 Р. Петровић, Р. Лазаревић, „За доследно остваривање ставова о Косову”, *Политика*, 12. септембар 1987, 6. Овакво иступање Драгише Павловића и указивање на бујање српског национализма коштало га је политичке

због привођења Косте Булатовића, Бошка Будимировића, Мирослава Шолевића и Богдана Кецмана.¹³¹¹ Њихово привођење знатно је допринело заоштравању на релацији Косово Поље – општина Приштина, али је допринело и постепеном губљењу дијалога.

Иако параћински злочин није до краја разјашњен, чињеница је да су после њега уследили неки кључни потези српског и југословенског руководства. Скупштина СР Србије расправљала је 14. септембра 1987. године поводом предлога да се приступи промени Устава СР Србије. Предлог Председништва СР Србије подржан је у сва три већа Скупштине СР Србије.¹³¹² Делегати сва три већа Скупштине САП Војводине прихватили су на седници која је одржана 24. септембра 1987. године предлог за промену Устава САП Војводине. Тада је Ђорђе Радосављевић, председник Председништва САП Војводине, изјавио да су постојале крупне разлике у гледању на начелна питања уставног положаја САП Војводине и односа у СР Србији и да се у САП Војводини није могло прихватити да стање у САП Косову буде разлог за промену уставног положаја САП Војводине.¹³¹³ Предлог да се приступи промени Устава САП Косова прихваћен је и на седници Скупштине САП Косова која је одржана истога дана.¹³¹⁴

Југословенска јавност је као један од кључних догађаја за односе у СФРЈ означила 8. седницу ЦК СК Србије.¹³¹⁵ На 8. седници ЦК СК Србије која је одржана 23/24. септембра 1987. године разговарало се и о спровођењу закључака 9. седнице ЦК СКЈ и непосредних задатака СК Србије. На седници је оцењено да су били видљиви конкретни резултати у неким областима, али да у главним задацима и главним обавезама још није било резултата. Први резултати били су видљиви у образовању, на формирању нових општина, на припреми градње више привредних погона, на предузимању иницијатива за повратак и долазак стручњака, на припремама за пружање стручне помоћи правосудним и управним органима, на већем броју иницијатива за сарадњу општина, друштвено-политичких организација, школа, факултета, универзитета из СР Србије са одговарајућим институцијама у САП Косову.¹³¹⁶ Главни сукоб на 8. седници ЦК СК

каријере. Видети: Dragiša Pavlović, *Olako obećana brzina*, Zagreb 1989, 94 – 96.

1311 М. Вујовић, „Сваки глас народа напада се као национализам”, *Политика*, 12. септембар 1987, 16.

1312 З. Радисављевић, „Под надзором јавности”, *Политика*, 14. септембар 1987, 6.

1313 „Стање на Косову није разлог за мењање уставног положаја САПВ”, *Политика*, 25. септембар 1987, 13.

1314 И. Бислими, Д. Јанковић, М. Апт, М. Денић, „Подржана промена Устава”, *Јединство*, 25. септембар 1987, 1, 9.

1315 Опширније о седници видети: *Осма седница ЦК СК Србије. Стенограмске белешке*, Београд 1987; Ђорђе Стојшић, *Осма седница*, Нови Сад 2014.

1316 „Јача међусобно поверење”, *Политика*, 26. септембар 1987, 9. Председништво САП Косова констатовало је на седници која је одржана 29. септембра 1987. године да су се у спровођењу 9. седнице ЦК СКЈ постигли све бољи резултати и да се запажала појачана ефикасност у остваривању утврђених задатака. Оцењено је да су укупну активност на промени стања прагми и одређене слабости, спорости, опортунизам, недовољна организованост, ефикасност, одговорност и координација надлежних органа од општине до покрајине, што се негативно одражавало на постизању резултата, посебно на заустављању иселавања. („Све бољи резултати”, *Политика*, 30. септембар

Србије водио се између популистичке струје Слободана Милошевића и струје Ивана Стамболића која је указивала на опасност од српског национализма.¹³¹⁷ На седници је изведена политичка елиминација Ивана Стамболића. Ова седница је остала позната по томе што је на њој смењен Драгиша Павловић због његових „заstraњивања” према политици СК о Косову. То се потврдило у завршној речи Слободана Милошевића: „У целини, што се Косова тиче, мислим да је на његове прилике одувек много односно пресудно утицало нејединство у Србији. Наиме, то нејединство је у великој мери било фактички извор кризе на Косову. А што се српског национализма тиче, мислим да је политички неприхватљиво да се руководству Савеза комуниста Србије прети оптужбама за српски национализам. Српски комунисти и српски народ никада нису били болећиви према својим националистима. Њих није мимоилазила осуда – ни кривична, ни политичка, ни морална”.¹³¹⁸ На 8. седници ЦК СК Србије јавно је исказана одлучност да се стање у покрајини много брже мења, јер два основна задатка из Платформе СКЈ о Косову нису извршена: исељавање се настављало, а стање међунационалних односа је погоршано.

На 8. седници ЦК СК Србије извршена је диференцијација у руководству СР Србије због различитог односа према решавању проблема у САП Косову.¹³¹⁹ У САП Косову је највећи корак напред у кадровској диференцијацији направљен од избора 1986. године када су на чело дошли кадрови млађе генерације. Док је у току 1981. године у форумима на покрајинском нивоу и било промена, дотле су сви општински руководиоци сачекали наредну изборну годину да би после редовне смене отишли на неку другу функцију или остали на истој.¹³²⁰ Због тога се у српској јавности стално наглашавало да су многи кадрови из времена пре пролећних немира још били на

1987, 6).

1317 Душан Чкребић тврди да је Милошевић у Косову Пољу априла 1987. године озбиљно повредио сујету и уобразиљу Ивана Стамболића да је он неприкосновени лидер српског становништва, па је отуда и створена пукотина међу њима. Временом су разлике око бројних питања продубљене. (Д. Чкребић, *Живот ...*, 309 – 310).

1318 „Са закључцима IX седнице ЦК СКЈ нема компромиса”, *Политика*, 26. септембар 1987, 10. *Рилиндија* је била на страни Драгише Павловића када је он искључен. (Зејнел Зејнели, *Косовска свакодневница*, Ниш 1995, 14).

1319 Период од 8. седнице ЦК СК Србије до усвајања амандмана на Устав СР Србије назива се „антибирокаратска револуција”, јер су у том времену смењени сви који су били „против промена” и равноправног положаја СР Србије у СФРЈ. Слободан Милошевић у интервјуу за *НИН*: „За мене је Осма седница и данас оно што је била кад је одржана. Раскид са политиком неспровођења одлука, које смо заједно донели, неодговорности и затворених састанака. Нарочито са опортунизмом који је и најмањи лични интерес стављао изнад највећег општег интереса. Сепаратизам и национализам су ескалирали на Косову зато што су неки дугогодишњи и од великог утицаја руководиоци у Србији пристали да пред њим затворе очи да би до пензије, а ако је могуће и дуже остали на власти. Овај егзодус Срба и Црногораца са Косова директна је последица ћутања и уступака албанском национализму од стране српских политичара који су ствари могли да промене, да зауставе несрећу, али нису хтели или нису смели из страха да тиме не угрозе своје положаје”. („Промене треба да омогуће стабилност Југославије”, *Политика*, 1. јул 1988, 7).

1320 Зејнел Зејнели, „Млађи дошли тек лане”, *Политика*, 8. мај 1987, 13.

високим функцијама у САП Косову, СР Србији или СФРЈ и тражила се њихова одговорност.¹³²¹ Главни напад од 1986. године био је уперен ка Фадиљу Хоци. Драгослав Марковић је сматрао да је Фадиљ Хоца био објективно највећа сметња на путу међунационалног помирења у покрајини.¹³²² Фадиљ Хоца је оптуживан да је имао директне утицаје на албанске кадрове, што је потврдио и Душан Чкребић у својим мемоарима.¹³²³

У другој половини октобра 1987. године дошло је до масовног окупљања жена српске и црногорске националности због наводне изјаве Фадиља Хоце изречене приликом сусрета са резервним војним старешинама покрајине у Црнољеву 1986. године, а која је била извучена из контекста. У наводној изјави је за силовања жена српске и црногорске националности као разлог навео фрустрацију албанских младића и тражио да се проблем реши увозом промискуитетних конобарица из других делова СФРЈ. Фадиљ Хоца је био у пензији, али га је српска јавност сматрала одговорним за ширење албанског национализма. Масовни протести жена били су у функцији притиска на федерални партијски врх који је одлучивао о његовој одговорности за раније спровођену политику. На седници Председништва ЦК СКЈ, која је одржана октобра 1987. године, закључено је на основу чињеница и оцена радне групе Председништва ЦК СКЈ, да је Фадиљ Хоца сносио део одговорности за грешке у остваривању политике СКЈ на Косову у дужем временском периоду.¹³²⁴ Такође, Председништво ЦК СКЈ је сматрало да је наставак

1321 Зејнел Зејнели, „Разбијена »ђаковичка линија«”, *Политика*, 9. мај 1987, 13; Зејнел Зејнели, „Кадрови са Косова у Федерацији”, *Политика*, 9. мај 1987, 13.

1322 Mirko Đekić, *Upotreba Srbije: optužbe i priznanja Draže Markovića*, Beograd 1990, 194.

1323 Д. Чкребић, *Живот ...*, 246 – 247.

1324 На седници је закључено да је његово држање и понашање у дужем временском периоду довело до „контрареволуционарних” догађаја, пораста несигурности грађана и све већег исељавања српског и црногорског становништва: „Такво његово држање и понашање, заједно са једним бројем руководећих људи на Косову, допринело је сталном погоршавању међунационалних односа у дужем временском периоду, што је довело до контрареволуционарних догађаја 1981. године, порасту несигурности грађана и све већем исељавању Срба и Црногораца, што је и најтеже обележје политичког стања на Косову”. Због тога је Председништво ЦК СКЈ оценило да за њега није било места у СК и у Савету СФРЈ. За његову изјаву од новембра 1986. године о женама, Председништво је оценило да је изазвала огромну политичку штету и оправдан револт најшире јавности. Председништво је још оценило да су тада српски и црногорски националисти искористили револт јавности како би деловали и да се зато треба борити против сваког реваншизма и потпиривања међунационалних сукоба. („Фадиљу Хоци нема места у Савезу комуниста и у Савету Федерације”, *Политика*, 21. октобар 1987, 1). На седници ЦК СКЈ која је одржана 7. и 8. децембра 1987. године нашао се и Извештај Председништва ЦК СКЈ о реализацији тачке 18. закључака о Косову о одговорности Фадиља Хоце. Усвојени су ставови и закључци по којима за Фадиља Хоцу није било места у СК. Објашњење ја дао Милан Панчевски, председник радне групе за утврђивање одговорности Фадиља Хоце: „Било би тешко политичко слепило за СКЈ, уколико за оваква стања и процесе на Косову не би тражило утврђивање и позивање на политичку одговорност оних руководећих кадрова који су најбитније утицали на креирање и остваривање погрешне политике која је вођена на Косову, а која је очигледно била један од основних и најбитнијих фактора за стално погоршавање међунационалних и политичких односа на Косову ... Основно питање око кога се изражавао и манифестовао стварни и неприхватљив однос Фадиља Хоце, представља концепт СКЈ о међунационалним односима и у том контексту позиција албанске народности и њена афирмација у оквиру Косова, Србије и Југославије у целини. Фадиљ Хоца је битно утицао на пласирање и остваривање таквих схватања, односа и

окупљања грађана на основу националног подвајања, при чему су оправдано незадовољство користиле националистичке снаге, само отежавало ситуацију, па је апеловало да се не допусти подвајање на националној основи. Због посебне опасности од националних захлађења и подвајања у покрајини, Председништво ЦК СКЈ је изричито обавезало председништва ЦК СК Србије и ПК СК Косова да координираном и ефикасном акцијом онемогуће даље националне конфронтације у покрајини.¹³²⁵

Пратећи одлуку Председништва ЦК СКЈ, на 12. седници ПК СК Косова, која је одржана 23. октобра 1987. године, предложено је да се кадровима који су имали одлучујући утицај на вођење политике у покрајини до 1981. године изрекне мера искључења из СКЈ, а да се они који су још били на функцијама опозову. Није било места у СКЈ за Цавида Ниманија, Имера Пуљу, Душана Ристића, Исмаиља Бајру, Сефедина Баталију, Џевдета Хамзу. Истовремено је оцењено да су у неким срединама неповерење, подозрење, подвајање и нетрпељивост међу различитим националностима попримили забрињавајуће размере.¹³²⁶ За Душана Ристића је подвучено да је подстицао српски национализам.¹³²⁷ Тог октобра је на седници ГК ОСК Београда, Слободан Милошевић изјавио да су сви с правом били огорчени стањем у САП Косову, али да се неће допустити да због тог огорчења наступи мржња и реваншизам према албанском становништву нигде у СФРЈ.¹³²⁸ Исто је оцењено у саопштењу са седнице Председништва СР Србије која је одржана 30. октобра 1987. године.¹³²⁹

На састанцима основних организација СК који су одржани 31. октобра 1987. године у Приштини, из СК су искључени Цавид Нимани, Џевдет Хамза, Имер Пуља, Душко Ристић, Исмаиљ Бајра и Сефедин Батали. Они су раније именовани као кривци за пролећне немире из 1981. године. Већина искључених је кривила средства јавног информисања односно указивала

праксе који су одударали од идеолошког концепта СК о решавању националног питања и развоја међунационалних односа, па је тиме стварана клима и односи који су погодвали и подстицали ширењу албанског национализма и сепаратизма, кокетирало се с њим, а тиме се објективно стварала спрега руководећих структура Косова са албанским националистима и сепаратистима". (Б. Ч., „Колико је избеглица из Албаније”, *Политика*, 10. децембар 1987, 10).

1325 „Позитивна искуства треба да служе као путоказ и подстицај”, *Политика*, 3. новембар 1987, 5.

1326 „Неодрживо гесло - чувајмо кадрове”, *Јединство*, 24. октобар 1987, 1, 3 – 6.

1327 „Одговорност за контрареволуцију на Косову”, *Политика*, 24. октобар 1987, 9.

1328 „Диференцијацијом до јединства”, *Политика*, 24. октобар 1987, 1.

1329 У саопштењу је наведено: „Албански националисти и сепаратисти појачано настављају своју непријатељску активност, а стање створено њиховим агресивним деловањем вишеструко се опасно одражава на безбедносно стање у СР Србији. Притисци на Србе и Црногорце се настављају, као и њихово иселавање из САП Косова. Акције албанских националиста и сепаратиста доводе до заостравања међунационалних односа, не само на Косову већ и шире, али и до појаве реваншизма и даљег самоорганизовања Срба и Црногораца на Косову, што може изазвати веома тешке последице, па и сукобе ширих размера”. („Албански сепаратисти појачали активност”, *Политика*, 31. октобар 1987, 5).

да је њихово искључење било изнуђено пред притиском јавности у којој је створено погрешно јавно мњење. Имер Пуља је окривио јавна гласила која „роваре” и навео да се не би могло рећи да је српско и црногорско становништво било неправно у покрајини, ако се изузму неки ексцеси по селима. Он је сматрао да су у неким доменима лица албанске националности били у неправности: „Ако се има у виду број запослених на хиљаду становника онда су Срби и Црногорци у повољнијем економском и социјалном положају”.¹³³⁰ Наравно, на проблем запослености у покрајини је свако гледао из свог националног угла и примењивао тумачења која су одговарала националним елитама.

Ситуација у САП Косову постала је бременитија различитим ексцесима после ванредног Пленума ЦК СКЈ. Све је присутнија била тенденција код српских националиста који су захтевали укидање аутономије САП Косова, завођење војне управе и заговарали оружани сукоб, што је све доприносило заоштравању међунационалних односа до озбиљних граница.¹³³¹ То је посебно дошло до изражаја током октобра 1987. године, што је заоштрило међунационалне односе и претило даљој ескалацији која би оставила озбиљне и несагледиве последице. Због тога је на највишем врху СФРЈ донета одлука 25. октобра 1987. године да се у САП Косово пошаље здружени одред полиције као превентивна мера ради спречавања масовних демонстрација и подривања и рушења уставног поретка земље.

Парафински злочин је у неким доменима паралисао дотадашњи рад на сређивању стања у САП Косову. На седници Председништва САП Косова, која је одржана 2. новембра 1987. године, расправљано је о остваривању закључака 9. седнице ЦК СКЈ у органима управе. Тада је оцењено да су постигнути скромни резултати и закључено да резултати који су постигнути нису одговарали мерама које су предузете у правцу стварања нормалних услова за рад државних и осталих органа управе.¹³³²

Стање у САП Косову није се побољшавало и поред динамизираних активности, а од априла 1987. године се у неким елементима погоршавало. После 9. седнице ЦК СКЈ све је више долазило до разлика и конфронтација између руководства СК око бројних косовских питања, што је додатно стварало уверење да СК није био способан, одлучан и пре свега јединствен да остварује утврђену политику СКЈ према САП Косову. Територијална и национална различитост гледања одражавала се и на средства јавног информисања. На пример, *Јединство* и *Рилиндија* у

1330 К. Гарић, М. Денић, „Одбранаштво уместо самокритике”, *Јединство*, 2. новембар 1987, 3.

1331 „Само јединствена акција може стабилизovati прилике на Косову”, *Политика*, 20. новембар 1987, 7.

1332 „Поверење креативним кадровима”, *Јединство*, 3. новембар 1987, 1, 3.

неким текстовима нису расуђивали увек једнако, објективно се нису слагали у интерпретацији неких чињеница и детаља у њиховом значењу, што је у јавности производило различите и по правилу негативне одјеке.¹³³³ У таквој политичкој ситуацији било је неопходно даље деловати.

На седници Комисије за политички систем ЦК СК Србије, која је одржана 2. новембра 1987. године, подржан је Југословенски програм о Косову, мада је дато и више предлога за побољшање његовог текста. На седници је уводничар Драган Шапоњић, секретар за правосуђе и управу СР Србије, изјавио да се „и поред свих закључака и мера постепено остварује један од основних циљева сепаратиста и националиста – етнички чисто Косово. То више није парола већ мрачни циљ коме се приближавају ... У последње време испољени су случајеви грубих физичких напада на Србе и Црногорце, што за последицу има нарастање српског национализма, и то не само на Косову, појаве реваншизма и самоорганизовања Срба и Црногораца, што ствара погодно тле за различите националистичке манипулације и у одређеним условима може да изазове тешке последице”.¹³³⁴ Као према ранијем обичају, у САП Косову су ствари видели другим светлима, па је Председништво ОК СК Приштине оценило, на седници која је одржана 4. новембра 1987. године, да су постигнути значајни и конкретни резултати у спровођењу закључака 9. седнице ЦК СКЈ!¹³³⁵

Чланови Законодавно-правне комисије и Одбора за политички систем Скупштине САП Косова нису прихватили, на седници која је одржана 9. новембра 1987. године, иницијативу Скупштине СР Србије да се питање службене употребе језика народности уреди савезним законом, са образложењем да није било уставно-правног основа за доношење савезног закона.¹³³⁶ Међутим, Координациони одбор СК ССРНЈ за међунационалне односе подржао је, на седници која је одржана истога дана, предлог за доношење савезног закона о употреби језика народности и тврдио да је основ постојао у Уставу СФРЈ.¹³³⁷ Сукобљена гледишта разрешена су после неколико дана одлуком са највишег нивоа. На седници Уставног суда СФРЈ, која је одржана 18.

1333 *Рилиндја* је у једном тексту тврдила да је основни узрок миграција из покрајине економски. (Радивоје Петровић, „Како 'Рилиндја' види иселјавање са Косова”, *Политика*, 19. август 1988, 5).

1334 Р. Лазаревић, „Сепаратисти све ближи циљу”, *Политика*, 3. новембар 1987, 8.

1335 Готово упола смањен је број иселјених из Приштине у односу на 1986. годину, док је запослено 110 повратника. Највећи број жалби и представки је решен, завршена је контрола натписа, фирми и путоказа, а поништено је 14 нелегално склопљених уговора о продаји непокретности између лица различитих националности. Крупан корак је предузет у процесу идејно-политичке диференцијације. На седници је закључено да треба интензивирати идејно-политичку борбу против свих националиста, као и на одлучнијем отклањању узрока поремећаја међунационалних односа и других деформација у образовању, култури и другим областима. („Иселјавање упола мање”, *Политика*, 5. новембар 1987, 8).

1336 М. Денић, „Против доношења савезног закона”, *Јединство*, 10. новембар 1987, 4.

1337 Д. Л., „Савезним законом регулисати употребу језика народности”, *Политика*, 10. новембар 1987, 10.

ноембра 1987. године, утврђено је да је Устав САП Косова био супротан Уставу СФРЈ, у делу у којем се утврђивала равноправност језика и писама народа и народности у службеној употреби у покрајини.¹³³⁸

У прва два месеца 1987. године, на адресу Комисије за представке и предлоге Скупштине СР Србије, стигло је из покрајине 11 притужби грађана. Међутим, оне су враћене на разматрање истоименој покрајинској комисији!¹³³⁹ Грађани српске и црногорске националности најчешће су се у представкама жалили на незаконитост, разне неправде и неправилности, неефикасност, неблаговременост, неодлучност и недоследност у раду надлежних државних органа. У жалбама се указивало на неравноправност, на разне облике националистичких притисака. Садржај представки се није променио, али је од 1986. године било ново у тим представкама што су грађани претили да ће се колективно иселити, ако им се не омогући заштита права и интереса. Иако су се грађани обраћали за помоћ Скупштини СР Србије представкама, она није била у могућности да им до краја помогне у заштити њихових права и интереса.¹³⁴⁰ Комисија за представке и предлоге Скупштине СР Србије није имала уставна овлашћења да представке грађана из покрајине непосредно разматра. Ипак, само у новембру и децембру 1987. године послато је овој Комисији 40 представки из покрајине, од којих су у 32 случаја били у питању лица српске и црногорске националности.¹³⁴¹ У Комисији за представке и жалбе ЦК СК Србије, од 1. јуна 1986. до 1. јуна 1988. године, стигло је 5.325 представки и жалби. Од тога, из покрајине 408.¹³⁴² Перо Вујнић, руководилац Радне групе и председник Комисије за представке и жалбе ЦК СКЈ која је решавала неколико стотина жалби из покрајине током 1986. године, изнео је свој утисак који је стекао у разговорима са жалиоцима: „Код свих њих је, без обзира да ли се ради о стамбеном, проблему запошљавања, или нечему трећем, било видљиво схватање да сваки од проблема има као позадину притисак. Ако и није исказано, то је висило у ваздуху. Оно што ствара атмосферу озлојеђености и притисака су мали ситни притисци најближих 'комшија' и до јуче 'пријатеља', који свакодневним 'уједањем' и 'грицкањем' уништавају достојанство људи. Кад је то масовно онда прераста у велику озлојеђеност, па се, чак, усуђујем да тврдим да су ове, наоко, ситније чарке много опасније. Јер, сепаратисти знају да се за теже ствари иде на робију,

1338 „Нужне промене у Закону о равноправности језика и писама”, *Политика*, 19. новембар 1987, 7.

1339 Зоран Радисављевић, „Брже до истине”, *Политика*, 10. март 1987, 8; Б. Чпајак, „Највише жалби поводом стамбених спорова”, *Политика*, 27. март 1987, 8.

1340 Зоран Радисављевић, „Смењени кадрови напредују”, *Политика*, 14. мај 1987, 7.

1341 И. А., „О жалбама са Косова – на Косову”, *Политика*, 13. фебруар 1988, 5.

1342 М. Пешић, „Расподела станова болна тачка”, *Политика*, 30. јун 1988, 10.

па иду на овакво стварање неспокојства. То је суптилни начин изазивања несигурности”.¹³⁴³ После неколико месеци је поновио нешто слично: „Без обзира на шта се људи жале, у свим њиховим представкама, због објективног стања на Косову, постоји политичка димензија, или се покушава да им се она дода. Приликом остваривања увида у представке, посебно смо анализирали и оцењивали како се решавају оне жалбе које на било који начин указују на поремећене међунационалне односе и на елементе који на било који начин утичу на исељавање Срба и Црногораца”.¹³⁴⁴ Ипак, у највећем броју случајева, представке и жалбе лица српске и црногорске националности из покрајине биле су оправдане, што су наведене комисије констатовале.

Бројна окупљања српског и црногорског становништва током 1986. године допринела су да се у СФРЈ схвати озбиљност ситуације. Углавном су званичне оцене тих окупљања покрајинских органа биле да скупови и протести нису националистички, али је све друго око њих окарактерисано као националистичко. Тако су председништва САП и ПК СК Косова на заједничкој седници, која је одржана 12. новембра 1987. године, оценили о последњим скуповима жена да су били оправдани, али да се требало оградити од неких националистичких и непријатељских иступа: „У условима нарушене политичко-безбедносне ситуације на Косову, поремећених међунационалних односа и даље присутног деловања са позиција албанског национализма, овакво јавно испољавање и српског национализма крије у себи непосредну опасност од отворених сукоба. Албански националисти већ одавно позивају на оружје и крвопролиће. Сада и српски национализам све чешће позива на национализам”.¹³⁴⁵ До међунационалног подвајања око ових скупова дошло је због парола „Хоћемо слободу” и „Косово је Србија” који су се на њима чули.¹³⁴⁶

1343 Радивоје Петровић, „Виновници остају некажњени”, *Политика*, 19. мај 1987, 7.

1344 „Договор о начину рада”, *Јединство*, 13. новембар 1987, 7.

1345 З. Зејнели, „Једно су оправдани захтеви, друго националистичке пароле”, *Политика*, 13. новембар 1987, 9. На седници Координационог одбора РК ССРН Србије за међунационалне односе која је одржана 20. новембра 1987. године оцењено је да се исељавање наставило и да су се јавили пред налетом албанског национализма притисци, силовања, шиканирања и немоћ живља, па су грађани остајали незаштићени и без помоћи легалних органа. Само у јулу, августу и септембру 1987. године било је 199 напада и претњи на српско и црногорско становништво, што је више него у целој 1985. години. (Р. Бабић, „Још нема праве активности”, *Политика*, 21. новембар 1987, 8). Азем Власи изјавио је за загребачки *Вјесник* новембра 1987. године да је албански национализам деловао подмукло, притајено и измешано са примитивизмом и духовним сиромаштвом и ишао на стварање ексcesa који су доводили до узнемирења и несигурности грађана, пре свега лица српске и црногорске националности, што је подстицало исељавање. („Битно је увек проникнути у праве мотиве и узроке”, *Политика*, 22. новембар 1987, 7).

1346 Зејнел Зејнели, „Парола и слобода”, *Политика*, 16. децембар 1987, 9. На састанку прве ООСК 16. месне заједнице у Косову Пољу који је одржан 20. новембра 1987. године разговарало се о оценама два председништва, САП и ПК СК Косова, о идејно-политичкој димензији демонстрација жена српске и црногорске националности и о карактеру и о суштини парола које су се на њима чуле. Неколико учесника у расправи није прихватило оцене два

Крајем 1986. и током 1987. године у јавности је створен утисак да су проблеми у покрајини толико тешки да је могуће решити их само на основу јединственог југословенског програма. Спречавањем исељавања до тада су се бавили искључиво СР Србија и САП Косово, па је Југословенски програм о Косову обећавао југословенску димензију.¹³⁴⁷ То се видело на седници Председништва РК ССРН Словеније, која је одржана 17. новембра 1987. године. На њој је Јоже Хартман, члан овог форума, поновио да је САП Косово проблем целе СФРЈ, да су исељавање под притиском и националистичка тежња ка етнички чистим Косовом били опасност за целу земљу и да је излазе требало тражити у бржем развоју покрајине. Међутим, и у овом форуму било је различитог гледања на ствари. Тако је Цирил Злобец, члан форума, сматрао да је требало чути и супротну страну, а косовски проблем је видео у постојању две различите концепције. Оне која кризу види као инцидент, и друге која види да је реч о стању где српско становништво говори о историјском, а албанско о биолошком и већинском праву. Он је сматрао да се српски национализам оцењивао само вербално, за разлику од албанског, и да су различита казнена политика и политизација криминала у којој је силовање постало политичко силовање, оптерећивали укупно стање у покрајини. Цирил Злобец је на крају свог излагања предложио да се начини стручна анализа исељавања и то не само исељавања под притиском, јер се и у свету дешавало да се људи селе у различите крајеве земље, па је сматрао да ће тек тада моћи да се отвори дијалог, јер се у случају покрајине стицао утисак да је право на дијалог имала само једна страна.¹³⁴⁸ СР Словенија је излаз из косовске кризе често видела у решавању неких других питања, а која се нису много помињала у српској јавности.

На седници Скупштине СР Србије, која је одржана новембра 1987. године, на дневни ред је дошао Нацрт оперативног програма мера и активности за спровођење закључака 9. седнице

председништва, при чему су истакли да када је реч о паролама на скупу оне нису до краја лоциране, а за већину наведених парола је речено да се нису чуле на скупу. Зато су затражили да се јасно каже ко их је и где извикивао, како би се комунисти оградиле од таквих појединаца. Богдан Кеџман је сматрао да су информације исхитрене и да нису конкретне и да могу изазвати теже последице. Он је навео да пароле које су наведене у оцени није чуо и запитао се зашто надлежни органи нису привели те појединце ако су узвикивали такве пароле, као и оне који су тражили да се у САП Косову уведе војна управа. Сматрао је да су дате оцене један вид застрашивања. (З. З. – М. В., „Неприхватање оцена”, *Политика*, 21. новембар 1987, 7; М. Вујовић, „Затражене додатне информације о окупљањима и паролама”, *Политика*, 24. новембар 1987, 6). На састанку комуниста 17. месне заједнице Косова Поља који је одржан 4. децембра 1987. године речено је да су оцене два председништва покрајине узнемирила српско становништво и да је њихов циљ био да се изједначи српски национализам са сепаратистичким албанским покретом односно да су оцене биле исхитрене са циљем да се југословенској јавности предимензионира опасност од српског и црногорског национализма. Сматрали су да те оцене треба да се врате на дораду и да пароле које су биле неприхватљиве треба тачно лоцирати где су узвикиване и јасно рећи која су то места. (З. Зејнели, „Оцене о паролама послате на дораду”, *Политика*, 5. децембар 1987, 15).

1347 Р. Петровић, „Више од вербалне подршке”, *Политика*, 18. новембар 1987, 8.

1348 В. Рупар, „Странпутице општих места”, *Политика*, 18. новембар 1987, 10.

ЦК СКЈ и 6. седнице ЦК СК Србије. Овај материјал је сачињен на основу извештаја радних група које су боравиле у покрајини и партијских задатака. За нас је значајнији податак да су се на овој седници чули гласови о опасним поделама којима је била захваћена САП Косово. Прво је Светислав Поповић истакао да су у Скупштини САП Косова делегати албанске националности подржали предлог Уставне комисије Скупштине САП Косова, а да су делегати српске националности били за предлог Председништва СР Србије. После је Будимир Костић објаснио да је у Лепосавићу и околини било у току изјашњавање о увођењу албанског језика у школе и да је примећено да су српски грађани нерадо пристајали да им деца уче албански. Иста је ситуација била у албанским селима када је у питању српскохрватски језик.¹³⁴⁹

Упркос предузетим мерама, политика СКЈ према покрајини није се остваривала у своја два кључна домена: исељавање је настављено, а међунационални односи нису поправљени већ су заоштрени. Деобе на националној основи биле су израженије, као и све очигледније изражавање незадовољства српског и црногорског становништва. Повећано је неповерење у надлежне органе. Сматрало се да велики значај имају уставна и законодавна решења за развој међунационалних односа и фактичко остваривање националне равноправности. Од 1981. до јула 1987. године из покрајине се иселило 23.384 лица српске и црногорске националности, а од 1983. до јула 1987. године вратило се у покрајину 3.391 лице исте националности.¹³⁵⁰ У српској јавности се преко бројева исељених указивало на димензије процеса који се одигравао под притиском албанског националног покрета.

На седници Председништва ЦК СК Србије, која је одржана 19. новембра 1987. године, подржан је предлог Југословенског програма о Косову.¹³⁵¹ Јуриј Бајец, члан овог форума, скретао је пажњу на главну ствар: „Препрека већем и непосреднијем доприносу републичких органа у остваривању уставности и законитости на Косову јесу и нека од уставно-правних решења у уставима СФРЈ и СР Србије. Та решења онемогућавају да републички органи непосредно делују и предузимају мере на Косову. Зато и приликом разматрања предлога овог програма треба указати на сав значај неопходних промена у Уставу СР Србије”.¹³⁵² У јавности се много очекивало од остваривања овог програма, па је тако Јуриј Бајец сматрао да ће, ако се не изврше задаци из Југословенског програма о Косову, мрачна парола сепаратиста постати стварност. Још одлучнији био је Душан Ђатовић: „Овог пута, заиста, морамо схватити да акција почиње управо

1349 З. Радисављевић, „Потребна кадровска обнова”, *Политика*, 18. новембар 1987, 12.

1350 „Свако мора да одговара за одлуке у чијем је доношењу учествовао”, *Политика*, 19. новембар 1987, 5.

1351 „Почетак преображаја Косова”, *Политика*, 20. новембар 1987, 1, 5.

1352 „Програми ће успети ако се мобилишу они који су се испод њега потписали”, *Политика*, 20. новембар 1987, 5.

оног момента кад се програм усвоји”.¹³⁵³ Још је на 8. седници ЦК СК Србије затражена пуна одлучност, јединство и диференцијација у односу на било какве појаве колебљивости, спорости и опортунизма у остваривању дотадашњих закључака.

У другој половини 1987. године започела је озбиљна дискусија око настојања да се уреди питање употребе застава народности у СФРЈ. *Политика* је 21. јула 1987. године пренела чланак који је донео делове књиге Видана Кривокапића, секретара Правног савета СФРЈ, у којој је тврдио да се заставе народности као симболи појединих националности нису могле користити као државне заставе.¹³⁵⁴ У периоду од 1946. до 1974. године Уставима југословенских република и статутима односно уставним законима покрајина нису биле предвиђене националне заставе. Уставом СФРЈ из 1974. године и Уставима република и САП Војводине, такође нису предвиђене националне заставе. Једино је Устав САП Косова утврдио право свих припадника „народа и народности” да употребљавају своју националну заставу.¹³⁵⁵ Ово је изазивало разне спорове. Како би се обезбедила пуна национална равноправност и слобода испољавања националних осећања у покрајини, од 29. новембра 1987. године – Дана републике – застава албанске народности истицала се у складу са ставовима Председништва ЦК СКЈ и Председништва Савезне конференције ССРНЈ према којима су нове заставе албанске и турске народности имале у левом горњем углу црвену петокраку звезду.¹³⁵⁶ Ово решење требало је да се примењује до доношења савезног закона о регулисању изгледа и употребе застава народности. Употреба застава народности регулисала се до тада ставовима Председништва ЦК СКЈ према којима се застава народности могла истицати само уз југословенску и заставу републике на чијој се територији употребљавају, што у покрајини није био случај.¹³⁵⁷

Промене Устава СФРЈ, СР Србије и САП Косова ушле су крајем 1987. године у фазу расправа које су изазивале политичку узнемиреност у јавности. Уставне промене на свој начин доводиле су до националних подела у САП Косову. Српско и црногорско становништво је било

1353 Р. Петровић, С. Чедић, Ј. Стојанчић, „На Косову се ствара нова свест”, *Политика*, 20. новембар 1987, 5 – 6.

1354 Видан Кривокапић, „Нису државни симболи”, *Политика*, 21. јул 1987, 8.

1355 Д. И. - Б. К., „Заставе и уставни”, *Политика*, 12. фебруар 1987, 9.

1356 „Нове заставе народности”, *Политика*, 5. новембар 1987, 14. На седници СИБ-а децембра 1988. године оцењено је да се застава народности може употребљавати само уз заставу СФРЈ и републике. Дозвољавала се њена употреба само ако у горњем левом углу има и заставу СФРЈ. („Употреба застава народности без симбола наше земље је кривично дело”, *Политика*, 17. децембар 1988, 6).

1357 М. Вујовић, „Нови изглед застава албанске и турске народности”, *Политика*, 21. новембар 1987, 6. Полемике у вези са заставом албанске народности трајале су од 1981. године. Још 1969. године је Јосип Броз Тито у свом реферату на 9. конгресу СКЈ изјавио да та застава мора да се разликује од застава НСР Албаније. Батрић Јовановић је сматрао да на заставу албанске народности треба да се угради одговарајуће југословенско обележје – застава СФРЈ, или грб адекватне величине, како је то тражио Тито. (Батрић Јовановић, „Поштовати Титов став о застави албанске народности”, *Политика*, 10. децембар 1987, 18).

за промене, а албанско против.¹³⁵⁸ У САП Косову се још од 1981. године раширила теза о сужавању аутономије и угрожености националног бића због нерешеног националног положаја албанског и српског становништва. На седници Комисије свих већа Скупштине СР Србије за информисање, која је одржана 23. новембра 1987. године, председник ове комисије Милан Ђоковић је навео: „Подршка програму за заустављање иселјавања са Косова добијена је из целе земље, а нарочито из Покрајине, што ствара утисак да је стање на Косову боље него што јесте. Међутим, после извештаја са Косова, види се да до промена не може да дође док се не промени Устав”.¹³⁵⁹ На овој седници доминирале су косовске теме: усвојен је Оперативни план за спровођење закључака са 9. седнице ЦК СКЈ и 6. седнице ЦК СК Србије, разматрани су извештаји о спровођењу скупштинских закључака о заустављању иселјавања, о проблемима у службеној употреби језика и писма у покрајини и извештаји радних група које су боравиле у покрајини. Знатан део расправе био је посвећен (не)остваривању закључака Скупштине СР Србије о јединству и заједништву у СР Србији.¹³⁶⁰ Различито поимање (не)правди и решавања стања у САП Косову било је видљиво на сваком кораку. На то се осврнуо у опширном интервјуу Лазар Мојсов, председник Председништва СФРЈ, а који је пренела *Борба*: „У јавности, а често и у неким неодговорним иступањима говори се о различитим опцијама и концептима решавања проблема на Косову. Ја се не бих сложио да постоје различите опције. Ако се ради о таквим опцијама, као што су 'етнички чисто Косово', 'Косово република', укидање аутономије, успостављање војне управе. Мислим да је потпуно депласирано размишљати о таквој врсти опције ... Свеукупној акцији знатно ће допринети уколико се напусте настојања да се стално успоставља нека равнотежа у оцењивању стања, у процени опасности од овог или оног национализма, уместо да се води – и то у реалном животу – на сваком кораку, отворена и конкретна акција против сваког акта незакоња, насиља, нетрпељивости и ексцеса, који су само у интересу сепаратиста и њихових страних покровитеља”.¹³⁶¹ Крајем 1987. године међунационални односи у САП Косову и даље су имали тенденцију погоршавања.¹³⁶² На овом

1358 У расправама које су у покрајини вођене о промени Устава СФРЈ, албански националисти су позивали да се не подрже промене устава, а српски су проповедали укидање аутономије. (Зејнел Зејнели, „Чудни директор Мустафа Гога”, *Политика*, 22. мај 1988, 9).

1359 И. Анојчић, „Раскол на Косову није превладан”, *Политика*, 24. новембар 1987, 12.

1360 „Повратак на Косово”, *Политика*, 24. новембар 1987, 7.

1361 Видети његов опширан интервју који је дао поводом Дана Републике: „Имамо ослонце за реформу”, *Борба*, 28, 29, 30. новембар и 1. децембар 1987. године, 1, 3 – 4.

1362 Бајрам Хајризија Баб, некадашњи рекордер у откопавању руде у Трепчи, навео је о стању у Титовој Митровици: „Искрено да кажем не свиђа ми се ово време. Митровица и Трепча су одувек биле познате по добрим људима, по слози, по солидарности, по искрености. Данас је тога мање него раније. Погледај, на улици тешко да видиш пет-шест младића заједно. Уђеш у кафану, а оно столови подељени, па за једним седе Срби, а за другим

месту треба скренути пажњу да је почетком децембра 1987. године *Политика* објавила интересантан чланак о исељавању из Санцака, што је био први такав текст који је обрађивао наведену територију.¹³⁶³

На крају 1987. године политичко-безбедносна ситуација у САП Косову била је тешка, а међунационални односи прилично поремећени. Због тога се о ситуацији у САП Косову расправљало и на седници ЦК СК Словеније која је одржана 11. децембра 1987. године. Тада је скренута пажња да заоштравања у САП Косову прерастају полако у отворен национални спор. Емил Штерн, члан ЦК СК Словеније, скренуо је пажњу да „нарастање противрпског расположења на Косову и против албанског у Србији и убеђивање о томе који је национализам опаснији онемогућавају заједничка решења и остваривање закључака који су усвојени на седници ЦК СКЈ посвећеној Косову”.¹³⁶⁴ У таквој напетој ситуацији, делегати Савезног већа Скупштине СФРЈ једногласно су, на седници која је одржана 16. децембра 1987. године, усвојили Југословенски програм о заустављању исељавања српског и црногорског становништва из покрајине, повратку и доласку у покрајину свих који желе да живе и раде у њој. У усвојеним закључцима, СИБ је обавезан да из свог делокруга рада и надлежности одмах предузме мере за његову реализацију. Препоручено је скупштинама република и покрајина да у складу са југословенским програмом донесу своје планове за остваривање задатака из програма. Програм је донет на иницијативу Скупштине СР Србије и садржао је мере које је требало да обезбеде потпуну уставност и законитост, ефикасност функционисања свих органа власти, државне управе и слободу грађана, њихову личну и имовинску сигурност, што је требало да допринесе заустављању исељавања. Програм је предвиђао и интеграцију косовске привреде са привредама у осталим деловима СФРЈ. Садржао је укупно 90 мера и активности, са јасно назначеним извршиоцима посла и обухватао све области живота и рада у САП Косову. Оцењен је као прекретница у решавању косовских проблема и стварању услова за нормалан живот у овој покрајини.¹³⁶⁵

Председништво ПК ССРН Косова, на седници која је одржана 16. децембра 1987. године, усвојило је предлог задатака на спровођењу Југословенског програма о Косову, који је потом био

Албанци. Ја то не могу да гледам, па зато и ретко излазим из куће. Сви ћуте као да се ништа не догађа, а непријатељ ради. Затровао нам је доста младих људи. Није мали број честитих Албанаца и не би смели да ћуте када се чине недела према припадницима других народа. То је шамар и по нашем образу. Мржња никоме није донела срећу”. (Душан Мркић, „Бајрамови рекорди”, *Политика*, 2. децембар 1987, 6).

1363 Тома Милић, „Закаснеле фабрике”, *Политика*, 2. децембар 1987, 8.

1364 В. Р., „Поспешити привредни развој Косова”, *Политика*, 12. децембар 1987, 6.

1365 „Усвојен Југословенски програм о Косову”, *Политика*, 17. децембар 1987, 1, 5 – 6.

упућен ПК ССРН Косова на разматрање.¹³⁶⁶ На овој седници је речено да се од 1982. године из покрајине иселило 22.800 лица српске и црногорске националности, од којих су 16.000 имали породице и имања у покрајини и који би се вратили уколико би им се омогућило адекватно запошљавање и када би се нормализовало стање.¹³⁶⁷ Сутрадан је у САП Косово отишао Бошко Крунић, председник Председништва ЦК СКЈ.¹³⁶⁸ Веће република и покрајина Скупштине СФРЈ усвојило је, на седници која је одржана 17. децембра 1987. године, Југословенски програм о Косову, чиме је окончан вишемесечни рад на овом документу.¹³⁶⁹ Ипак, излазак из целокупне кризе СР Србија је видела у уставним променама, па Југословенски програм о Косову њој није био довољан.¹³⁷⁰

Политичко-безбедносна ситуација у САП Косову током 1988. године остала је тешка и сложена. Социолог Срђан Врцан, учествујући у једној расправи фебруара 1988. године, изјавио је да је политика репресије претрпела пораз, а да ни потези у културној политици нису били мудри: „у Приштини практично егзистирају два правна факултета, српски и албански, што представља само један од израза међунационалног раздвајања и уопште у међунационалним односима у Покрајини се од 1981. ишло корак натраг па су се на жалост повећале и шансе да два народа оружјем крену једни на друге”.¹³⁷¹ На седници ИВ Скупштине СР Србије, која је одржана

1366 „Задачи од посебног значаја”, *Јединство*, 17. децембар 1987, 1, 4.

1367 М. В., „Вратило би се 16 хиљада исељених”, *Политика*, 17. децембар 1987, 7. На седници Председништва СУБНОР-а СР Србије која је одржана 23. новембра 1987. године речено је да се од 1981. до средине 1987. године из САП Косова иселило око 30.000 лица српске и црногорске националности. (Д. Букумировић, „Исељавање се наставља”, *Политика*, 24. новембар 1987, 10).

1368 Он је у разговору са политичким активом САП Косова у Приштини 17. децембра 1987. године имао прилично реалан став: „Нико више не може оспоравати чињеницу да се предузимају опсежне мере за стварање нормалних, здравих међунационалних и међуљудских односа који су услов за безбедан и миран живот и рад који је иманентан нашем револуционарном програму социјалистичке самоуправне заједнице равноправних народа и народности. Истовремено, и даље се задржавају и репродукују неке од фаталних тенденција и појава као што су исељавање Срба и Црногораца под притиском, даље подвајање на националној основи, разбијачка делатност иреденте, а онда и све изразитије деловање и српских и црногорских националиста. Те појаве не могу потирати постигнуте резултате, али не дају нам ни право на задовољство постигнутим, на предах, на миренење са стањем”. (З. З. – М. В., „Фаталне тенденције”, *Политика*, 18. децембар 1987, 5).

1369 „Усвојен Југословенски програм о Косову”, *Јединство*, 17. децембар 1987, 1 – 2. У албанској историографији сматра се да је Југословенски програм о Косову био трећи талас српске колонизације покрајине, а са циљем да се измени њена национална структура. Видети: Hivzi Islami, „Demokratska stvarnost Kosova”, u: *Sukob ili dijalog: srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana: zbornik radova*, (ur. Dušan Janjić i Shkelzen Maliqi), Subotica 1994, 49.

1370 Богдан Трифуновић, председник ССРН СР Србије, у емисији ТВ Београд која је одржана 24. новембра 1987. године изјавио је о уставним променама: „Да бисмо се извучили из кризе, да би међунационални и други односи били бољи, да нам се не би дешавале ствари као што су се десиле на Косову, све до таквих трагичних последица, као што је исељавање Срба и Црногораца са Косова под притиском, као што је неравноправност људи, као што су веома погоршани међунационални односи, итд, предложеним променама Устава СР Србије се настоји створити једна боља клима у међунационалним односима, остваривање мирног живљења људи, са перспективом бољег живота и хармоничнијег развоја како покрајина тако и Социјалистичке Републике Србије”. („Југословенско дело, а не нагодба републичких и покрајинских врхова”, *Политика*, 25. децембар 1987, 7 – 8).

1371 Р. Ковачевић, „Корак назад”, *Политика*, 18. фебруар 1988, 6.

24. фебруара 1988. године, размотрен је Извештај о спровођењу Закључака Скупштине СР Србије, као и Југословенског програма о Косову. Истакнуто је да у покрајини није дошло до битније промене стања, а да се исељавање настављало веома великим интензитетом.¹³⁷²

Крајем 1987. године постојао је јаз неповерења између општинског руководства у Приштини и чланова СК у Косову Пољу због различитих виђења и оцена о укупном стању, оценама о паролама на претходним окупљањима, оцена о одговорностима такозваних „лидера”, итд.¹³⁷³ Наиме, проблеми у Косову Пољу постали су крајем 1987. године сложенији, када је на дневни ред постављено питање одговорности Мирослава Шолевића, Богдана Кеџмана и Бошка Будимировића који је искључен из СКЈ.¹³⁷⁴ Актуелност стања у Косову Пољу избила је поново у први план расправама о оценама највиших форума покрајине о паролама и демонстрацијама жена које су изазване изјавом Фадила Хоџе.¹³⁷⁵ Од тада је кренуло препуцавање на релацији општинског руководства Приштине и појединаца у Косову Пољу. Под притиском претњи за исељавањем, знатно су ублажене неке оцене, посебно о поменутој тројници, а неуобичајено, издато је и саопштење да ће се преиспитати одлука о искључењу Бошка Будимировића и преиначити у неку другу партијску казну.¹³⁷⁶ Међутим, нејединство и национална поларизација постали су видљивији у САП Косову током 1988. године. Албански новинар Ветон Сурои сматрао је да су изрази незадовољства са једнонационалних скупова у покрајини једнострано били представљени у јавности и то само као израз народног гнева, али не и онај део артикулисања тог гнева који је у великом броју скупова био изражен и кроз позиве на национално окупљање, тражење оружја, тражење истеривања албанског народа преко Проклетија, па и тражење милитаризације кроз увођење војне управе.¹³⁷⁷

1372 Б. Чапак, „И даље исељавање са Косова”, *Политика*, 25. фебруар 1988, 9.

1373 З. Зејнели, М. Вујовић, „Српски народ неће да му националисти кроје капу”, *Политика*, 26. децембар 1987, 8.

1374 Председништво ОК СК Приштине предложило је новембра 1987. године, да се због дужег деловања са националистичких позиција утврди идејно-политичка одговорност и искључе из СК Мирослав Шолевић, Богдан Кеџман и Бошко Будимировић, јер су, како је саопштено, они већ дуже време покретали, подстицали и организовали окупљање на националној основи, сејали дефетизам, неаргументовано нападали, блатили и злонамерно дисквалификовали поједине покрајинске и друге кадрове и личности. („Одговорност за самозване лидере на”, *Јединство*, 20. новембар 1987, 4).

1375 Крајем 1987. године незадовољство, узнемирење и националну подвојеност изазвала су два председништва САП Косова својим оценама о окупљању жена и оцена ОК СК Приштине о такозваним „лидерима”. Због тога је на збору комуниста у Лапљем Селу који је одржан 9. фебруара 1988. године пажњу изазвао својим иступом Живорад Денић питањем којој линији у партији да припада: „Овде, код нас, постоје две партије. Не знам којој да припадам односно, да на чијој линији дискутујем, јер ЦК СКЈ и ЦК СК Србије имају своје ставове, а ОК СК Приштине и ПК СК Косова своје”. (М. Вујовић, „Несхватање суштине окупљања”, *Политика*, 10. фебруар 1988, 9).

1376 Зејнел Зејнели, „Проблеме решаваги, а не заоштраваги”, *Политика*, 24. фебруар 1988, 6.

1377 С. Чедић, Р. Петровић, В. Стевановић, „Право новинарско перо увек је било сведочанство борца за истину и прогрес”, *Политика*, 12. фебруар 1988, 5 – 7.

На заједничкој седници Председништва САП Косова и ПК СК Косова, која је одржана 12. фебруара 1988. године, оцењено је да је након 9. седнице ЦК СКЈ започела интензивна активност да се стање у покрајини промени. Међутим, упозоравало се да је у неким срединама још било опортунизма, неодговорности према задацима и спорости. На седници је наглашено да је стање у покрајини и даље оптерећивало деловање албанског национализма, али и српског и црногорског који су користили сваки повод и прилику за изазивање нових напетости, подстицање на поделе и конфронтације на националној основи.

На седници Комисије Скупштине СР Србије за праћење остваривања Оперативног програма мера и активности за спровођење закључака са 9. седнице ЦК СКЈ о Косову и 6. седнице ЦК СК Србије, која је одржана 3. марта 1988. године, разматран је Извештај о спровођењу Закључака и Југословенском програму о Косову. Тада је закључено да Скупштина СР Србије мора тражити од Скупштине СФРЈ да СУП СФРЈ у сарадњи са истим републичким и покрајинским СУП-овима предузме најенергичније мере како би се спречило „варварско дивљање албанских националиста и сепаратиста”.¹³⁷⁸

У саопштењу са заједничке седнице Председништва СР Србије и Председништва ЦК СК Србије, која је одржана 17. марта 1988. године, оцењено је да је стање у САП Косову било тешко и поред неких конкретних резултата.¹³⁷⁹ Међутим, два дана касније, на изборној седници ОК Србице, оцењено је да су постигнути запажени резултати и да се стање мења набоље!¹³⁸⁰ У српској јавности је све више расло незадовољство.¹³⁸¹ Разлог је био што се Југословенски програм о Косову није остваривао и озбиљно је каснио. До краја првог тромесечја требало је реализовати 36 задатака, али није урађено готово ништа.¹³⁸² Први проблем је био што није успостављен координиран и заједнички рад на југословенском нивоу. Већина делегата сва три већа Скупштине СР Србије, на седници која је одржана 22. марта 1988. године, нагласила је да је СР Србија урадила све што је могла да се побољша стање у покрајини и да се очекивало и од других југословенских република да се према покрајини односе у складу са Југословенским програмом о Косову. И на овој седници је било много испољених незадовољстава, па је Војислав Миловановић нагласио: „Понављамо исту причу од пре годину и по дана, а може се речи и пре

1378 „Не поштују се рокови Југословенског програма”, *Политика*, 4. март 1988, 1.

1379 „Веома је важно што је на Косову појачана диференцијација”, *Политика*, 18. март 1988, 5.

1380 Х. М., „Стање се мења набоље”, *Политика*, 20. март 1988, 6.

1381 У *Политикиној* рубрици „Међу нама” Раде Кнежевић се питао: „Докле ће се у акцијама на спровођењу закључака о Косову стајати на пола пута. Чини ми се, нема много времена за чекање”. (Раде В. Кнежевић, „Нема времена за чекање”, *Политика*, 20. март 1988, 15).

1382 З. Радисављевић, „Југословенски програм се не остварује”, *Политика*, 22. март 1988, 1.

шест година. Исто констатујемо, то ћемо и данас урадити а исељавање се наставља”.¹³⁸³ И Комисија Скупштине СФРЈ која је пратила спровођење Југословенског програма о Косову указивала је да је остваривање неких важних задатака знатно каснило односно да нису извршени у првом тромесечју.

Правобранилац самоуправљања САП Косова није прихватио став Уставног суда СФРЈ из јула 1987. године да је условљавање запошљавања знањем два или више језика неуставно. Он је прихватио став Уставног суда САП Косова, иако су ставови Уставног суда СФРЈ били неприкосновени. Овакво понашање покрајинског правобраниоца оквалификовано је као директна претња утврђеној политици и ставовима СКЈ.¹³⁸⁴ Одбор Савезне конференције ССРНЈ за међунационалне односе, на седници која је одржана 6. априла 1988. године, закључио је да је обавеза свих органа да ускладе праксу са одлуком Уставног суда СФРЈ према којој се условљавање познавања два језика приликом запошљавања сматрало противуставним. Покрајински правобранилац је сматрао да треба сачекати одлуку Уставног суда САП Косова односно измене и допуне у нормативном делу Устава СФРЈ.¹³⁸⁵ На седници Комисије ЦК СКЈ о међунационалним односима, која је одржана 7. априла 1988. године, Душан Драгосавац, члан ЦК СКЈ, оценио је да су међунационални односи у СФРЈ, у поређењу са резултатима који су у њима били постигнути, озбиљно били поремећени. Тврдњу је поткрепио да је СК био блокиран пробојем идејно-политичког плурализма, немоћан да решава многа, па и национална питања и да развија братство и јединство. Конфликти између покрајинских, републичких и савезног етатизма у идејно-политичкој сфери били су изражавани кроз национализам са различитим предзнацима.

Група грађана српске и црногорске националности из покрајине посетила је 13. априла 1988. године Председништво СР Србије и упозорила да се поред предузетих мера и појединих резултата стање у САП Косову заоштравало, исељавање под притиском настављало, стање незаконитости, притисака и нерешавања проблема продужавало, а албански националисти и сепаратисти и даље деловали уносећи неспокојство и несигурност код грађана.¹³⁸⁶ Ова група је Марјану Рожичу, председнику Скупштине СФРЈ, у форми петиције коју је потписало 2.640 грађана покрајине, предала писмене примедбе на предложене промене Устава СФРЈ.¹³⁸⁷ У

¹³⁸³ Зоран Радисављевић, Ивана Анојчић, „Нико нема право да одуговлачи послове Југословенског програма”, *Политика*, 23. март 1988, 7.

¹³⁸⁴ „Касне важни задаци из Југословенског програма”, *Политика*, 2. април 1988, 5.

¹³⁸⁵ Д. Лазаревић, „Укинути двојезичност као услов за запошљавање”, *Политика*, 7. април 1988, 12.

¹³⁸⁶ „Обезбедити сигурност свима на Косову”, *Политика*, 14. април 1988, 7.

¹³⁸⁷ Б. К., „Примедбе грађана Косова на предложене уставне промене”, *Политика*, 14. април 1988, 7.

петицији коју је делегација из покрајине поднела Марјану Рожичу за промену Устава СФРЈ, налазио се и захтев да се име Метохија поново врати у Устав САП Косова.¹³⁸⁸ Таквих иницијатива било је и раније, али и касније.¹³⁸⁹

До 1988. године обично се констатовало да су средства јавног информисања дала велики допринос у стабилизацији стања у САП Косову. Међутим, априла 1988. године, Роберт Ботер, главни уредник листа *Младина*, сматрао је да средства јавног информисања у СФРЈ нису дала никакав допринос у решавању међунационалних проблема у САП Косову, већ су стање погоршавала.¹³⁹⁰ Различити погледи на југословенску стварност све су више долазили до изражаја.

Изостала су велика очекивања после 9. седнице ЦК СКЈ, јер се исељавање наставило, као и деловање албанског националног покрета, што је оправдано стварало незадовољство код српског и црногорског становништва. Изражаване су веома оштре критике на и даље тешко стање у покрајини и противуречности, без занемаривања неких постигнутих резултата.

Током априла и маја 1988. године бројна саопштења тичала су се међунационалних односа у САП Косову. На заједничкој седници сва три већа Скупштине СР Србије која је одржана 26. априла 1988. године обзнањено је да се од 1981. године из покрајине иселило више од 35.000 лица српске и црногорске националности, а само у последње две године 6.100.¹³⁹¹ Сутрадан је на седници ПК СК Косова указано да се стање међунационалних односа у САП Косову рефлектовало и на односе и расположење других средина у земљи према покрајини.¹³⁹² Слично је поновио Синан Хасани у интервјуу које је пренело *Јединство*, нагласивши да се „кључ косовске драме” налазио у заједничком животу свих националности у покрајини.¹³⁹³ Председништво ОК СК Гњилана оценило је, на седници која је одржана 4. маја 1988. године, да је тренутна политичко-безбедносна ситуација у овој општини била незадовољавајућа и да је оптерећивало исељавање српског, црногорског и турског становништва из села Добровчана.¹³⁹⁴

Нови долазак грађана из покрајине у Београд поново је узнемирио духове. У Пионирском парку у Београду окупило се 19. маја 1988. године стотинак грађана српске и црногорске

1388 Сава Даутовић, „Да ли је Косово »прогутало« Метохију”, *Политика*, 20. април 1988, 13.

1389 Д. Бујошевић, „Враћање назива Косово и Метохија”, *Политика*, 16. октобар 1988, 14.

1390 Зејнел Зејнели, „Хорватови ставови намењени младим читаоцима »Рилиндје«”, *Политика*, 14. април 1988, 9.

1391 Б. Чпајак, И. Анојчић, З. Радисављевић, „Почетне промене стања на Косову”, *Политика*, 27. април 1988, 9.

1392 Анка Цвијановић, Ружица Димић, Исмаил Бислими, Коста Гарић, „Каћуша Јашари председник Председништва”, *Јединство*, 28. април 1988, 1, 3 – 4.

1393 „Уставна расправа не може бити »река без обалек«”, *Јединство*, 30. април, 1. и 2. мај 1988, 7.

1394 П. Ђ., „Ексцеси отежавају стање”, *Политика*, 5. мај 1988, 6.

националности који су дошли из покрајине са петицијом коју је наводно потписало 50.509 житеља САП Косова. Њих је примио Душан Поповски, председник Скупштине СФРЈ, који је изјавио да ће захтеве из петиције који нису обухваћени Југословенским програмом о Косову разматрати надлежна скупштинска тела. У петицији је затражено разбијање „контрареволуције” као и да Устав СР Србије обезбеди неопходне ингеренције републици на читавој територији. Грађане је потом примио и Борисав Јовић, председник Скупштине СР Србије.¹³⁹⁵ На седници ОК СК Приштине, која је одржана 21. маја 1988. године, Миленко Марковић, члан Председништва ЦК СК Србије, навео је да су међунационални односи били у силазној линији, да је било нејединства и деоба на националној основи у СК. Нагласио је и да се мора учинити крај симетријама и да је у покрајини највећи противник био албански национализам. Мислио је на, у јавности све присутније, изједначавање албанског национализма са српским, па је зато Каћуша Јашари, председник Председништва ПК СК Косова, објаснила: „Српски и црногорски национализам реално не може имати шире размере у Покрајини, али уз подстицај ван Косова, може имати”.¹³⁹⁶ Све чешће су српски и албански национализам стављани у исту раван. Новинар Мирко Чупић је сматрао да су се минимални резултати који су постигнути на сређивању стања у САП Косову правдали појавама српског и црногорског национализма и зато су сви национализми стављани у исту раван.¹³⁹⁷

Током пролећа 1988. године, на изборима за председника и секретара ОК СК Приштине, у Председништву овог форума, дошло је до поделе на националној основи око избора кандидата.¹³⁹⁸ Иако је и раније било подвојености у руководством, овај догађај је значајно привукао пажњу јавности и имао неповољан одјек у самој организацији и широј јавности. Међутим, то је превазиђено тако што није дозвољено да се Рагип Хаљиљи, председник Председништва ОК СК Приштине и Недељко Пупавац, секретар овог форума, кандидују за

1395 У. Р., „Желе да остану на Косову”, *Политика*, 20. мај 1988, 13. Опширније о петицији 50.000 грађана видети: Д. Лазаревић, „Разбити сепаратистички покрет”, *Политика*, 24. јун 1988, 7. Азем Власи је сматрао да петицију није потписало 50.000 грађана, већ само 11.000 потписника којих је тек са члановима породица било 50.000. (М. Вујовић, „Прозвани напредују на функцијама”, *Политика*, 9. август 1988, 5). Ова петиција имала је елементе референдума српског становништва из покрајине, јер су захтевали у петицији од савезних власти да привремено успоставе директну власт у покрајини у намери да обезбеде сигурност за све особе српске националности или, у супротном, да признају њихово право на самоодбрану. Такође, запретили су колективним исељавањем уколико се ништа не предузме. (М. Pavlović, *Kosovo under ...*, 42).

1396 Зејнел Зејнели, Миодраг Вујовић, „Низ слабости у досадашњем раду Председништва ОК СК”, *Политика*, 22. мај 1988, 8.

1397 З. Зејнели, „Замерке оценама два председништва”, *Политика*, 18. децембар 1987, 12.

1398 „Како су текли избори”, *Политика*, 9. април 1988, 7; Зејнел Зејнели, „Зашто су поднели оставке”, *Политика*, 10. април 1988, 6. До подвајања чланства на националној основи дошло је и приликом изборних активности у основним организацијама СК Титове Митровице, због неких кадровских решења. (Д. Мркић, „Зашто прети Мехмет Мехмети”, *Политика*, 14. април 1988, 10).

политичке функције, јер су били одговорни за дотадашњи рад који није задовољавао. На седници ОК СК Приштине, која је одржана 22. маја 1988. године, усвојена је информација Председништва ПК СК Косова о заустављању исељавања и повратку исељених. У расправи је Жика Радојловић, члан ЦК СК Србије, навео да је у покрајини остало још свега око 10% лица српске и црногорске националности и да се покрајина налазила у „предсобљу” етнички чисте средине. Пажњу на седници је привукао Небих Гаши који је у расправи замерио члановима ОК СК Приштине што нису указивали на штетност петиције која је упућена Скупштини СФРЈ, а чији су иницијатори и покретачи били „другови” из Косова Поља, јер су према његовим речима петиције нудиле рушење СФРЈ и позивале на оружје.¹³⁹⁹ Расправа на овој седници показала је да већ дуже време у овој партијској организацији није било правог акционог јединства, већ су се због опортунизма ствари превазилазиле и нагомилавале, из чега су произлазила окупљања грађана српске и црногорске националности, протести, петиције и одлазак за Београд.¹⁴⁰⁰

И на Првој конференцији СКЈ, која је одржана 29. маја 1988. године, доминирала су питања о стању међунационалних односа у САП Косову. Ситуацију је у уводном излагању описао Бошко Крунић: „Морамо се питати шта смо сви скупа учинили да се понашамо у складу са тим сазнањем, јер на Косову је ситуација у међунационалним односима и даље тешка, трагичност међунационалних подвајања и неповерења не јењава, већ се у неким димензијама и продубљује. Исељавање под притиском се наставља, што се мора означити као неуспех целовите политике о Косову”.¹⁴⁰¹ Другог дана конференције оцењено је и да се Југословенски програм о Косову практично није спроводио и да је томе сведочила петиција 50.000 грађана који су у њој навели да ће се колективно иселити ако се хитно не спроведу неопходне мере. Одмах потом се у средствима јавног информисања појавила вест да се Драган, син Ђорђа Мартиновића, вратио у Гњилане са супругом и двоје деце. Овај повратак одјекнуо је у јавности као прворазредна сензација, јер нико није могао да верује да ће се породица Мартиновић вратити у покрајину после догађаја из 1985. године. Општина Гњилане је за Драгана и његову супругу обезбедила запослење.¹⁴⁰²

ИВ Скупштине СР Србије разматрало је, на седници која је одржана 2. јуна 1988. године, Извештај о спровођењу Југословенског програма о Косову. На седници је констатовано да није

1399 З. Зејнели – М. Вујовић, „Или ће се исељавање зауставити или ћемо се суочити са несагледивим последицама”, *Политика*, 23. мај 1988, 6.

1400 М. Вујовић, „Главни задатак – заустављање исељавања Срба и Црногораца”, *Политика*, 24. мај 1988, 8.

1401 „Из кризе се не може изаћи без дубоких промена у друштву”, *Политика*, 30. мај 1988, 2.

1402 Зејнел Зејнели, „Син Ђорђа Мартиновића вратио се у Гњилане”, *Политика*, 2. јун 1988, 8; М. Вујовић, „Превагнула носталгија за завичајем”, *Политика*, 4. јун 1988, 6.

дошло до битније промене стања у покрајини, да политичко-безбедносна ситуација и даље није задовољавала и да се иселавање под притиском настављало. При том је оцењено да су узроци иселавања лежали у веома нарушеним међунационалним односима и да је у неким срединама настао скоро потпун међунационални раздор. У овом извештају је набројано шта је све Скупштина СР Србије учинила на спровођењу Југословенског програма о Косову и констатовано да је реализација појединих задатака текла отежано, због спорог договарања са покрајинским органима и недовољне координације на савезном, републичком и покрајинском нивоу.¹⁴⁰³ Два дана касније, на одржаном састанку три месне заједнице у Приштини, Момчило Трајковић, извршни секретар ОК СК Приштине, нагласио је да српски и албански народ нису били у завади, већ да се националне бирократије нису подносиле и ту своју мржњу желеле да пребаце у народ, што није био само проблем покрајине, већ и СФРЈ.¹⁴⁰⁴ Убрзо је још један догађај привукао пажњу јавности. Неколико десетина жена из разних крајева СР Србије уручило је 11. јуна 1988. године Душану Поповском, председнику Скупштине СФРЈ, петицију са 2.000 потписа, којом се протестовало против деловања албанског сепаратизма у покрајини и терора над српским и црногорским живљем. Петиција је уручена истога дана и Борисаву Јовићу. Њихов прави циљ видљив је у транспаренту који су носиле: „Један устав, једно судство, једна власт за целу Србију”.¹⁴⁰⁵ И њихов транспарент са насловом „Крај геноциду” такође је привукао велику пажњу јавности.¹⁴⁰⁶ На скупу је др Олга Ранитовић прочитала писмо у којем се поручивало да: „жене и мајке Србије неће више да трпе агресивне насртаје албанских сепаратиста и траже да се, најзад, и коначно, стане на пут и онемогући даљи терор над Српским живљем у покрајини Косово. Ово је последњи пут да се Српски народ окупља овде, јер следеће окупљање биће на Косову”.¹⁴⁰⁷ Борисав Јовић је потом у разговору са новинарима СР Србије о уставним променама у СР Србији изјавио да ситуација у покрајини у целини није битно била побољшана: „Не може ни бити без промена у Уставу, јер се само на добру вољу политичког руководства у покрајинама не можемо ослонити, иако је добра воља веома важна”.¹⁴⁰⁸ У српској јавности је током 1988.

1403 З. Радисављевић, „Неопходне конкретне мере свих”, *Политика*, 3. јун 1988, 7.

1404 М. Вујовић, „Срби и Албанци нису у завади, бирократије их завађују”, *Политика*, 5. јун 1988, 6.

1405 Б. К., „Група жена у Скупштини СФРЈ”, *Политика*, 12. јун 1988, 6.

1406 Опширније о јунском протесту жена видети: Јеврем Дамњановић, „Мир за сву децу”, *Илустрована политика*, бр. 1546, 21. јун 1988, 22 – 23.

1407 Атанасије Јевтић, „Крстовдан Срба на Косову (VIII)”, *Православље*, бр. 523, 1. јануар 1989, 3 – 4.

1408 „У променама Устава СР Србије не може бити компромиса”, *Политика*, 14. јун 1988, 5.

године све више указивано да без већих промена у политичком систему не може доћи до већих и битнијих промена у САП Косову.¹⁴⁰⁹

Председништво САП Косова је, на седници која је одржана 16. јуна 1988. године, расправљало о спровођењу Југословенског програма о Косову. Тада је оцењено да су постигнути почетни резултати, али да се предузете мере на нивоу покрајине нису реализовале предвиђеним интензитетом. У спровођењу програма учињени су почетни кораци: у стварању стабилније политичко-безбедносне ситуације, у решавању жалби и чувању сигурности и безбедности грађана, формирано је неколико нових општина, оперативно се спроводио Закон о купопродаји непокретности, радило се на враћању експроприсаног земљишта и одређивању правичне накнаде на Брезовици и на подручју Газивода. Гледано у целини, није било места задовољству, јер републике и САП Војводина, осим СР Србије која је била најефикаснија и која је највише учинила на спровођењу задатака из програма, готово да ништа нису учиниле. Савезни органи готово нису ни започели активност на спровођењу Југословенског програма о Косову.¹⁴¹⁰ Потом је 20. јуна 1988. године одржана још једна седница Председништва САП Косова на којој је оцењено да су политичко-безбедносну ситуацију у покрајини оптерећивали деловање албанског национализма и сепаратизма, захлађени међунационални односи, разни видови притисака на грађане српске и црногорске националности за исељавање, као и заговарања и подстицања грађана на окупљања на основу националне подвојености. Констатовано је и да се нису остваривали сви задаци из Југословенског програма о Косову.¹⁴¹¹ Између две седнице

1409 Слободан Емрековић, изјавио је на седници Одбора за друштвено-политички систем, правосуђе и управу Друштвено-политичког већа Скупштине СР Србије која је одржана 14. марта 1988. године: „Устав из 1974. године не дозвољава нам да више урадимо на Косову. Док се он не промени, не можемо урадити ништа, нити можемо грађанима гарантовати сигурност”. (И. Анојчић, „Осуђена лица са Косова не мењају своје ставове”, *Политика*, 15. март 1988, 6). На седници ГК ОСК Београда, која је одржана 10. маја 1988. године, председник овог форума изјавио је да су потребне уставне промене ради изласка из свеопште кризе: „У том смислу политичко-системске промене морају бити брзе и одлучне јер спорост и неодлучност иду у прилог антикомунистичким и антијугословенским снагама. Немиран сан деце на Косову и бирократске повреде права радника и грађана не могу се правдати уставним немогућностима акције. Ако и поред оваквог устава може да се делује антијугословенски и антикомунистички, онда је извесно да у њему нешто треба мењати”. (Славица Чедић, Раде Бабић, „За социјализам и самоуправљање по мери радничке класе”, *Политика*, 11. мај 1988, 9).

1410 И. Бислими, „Мало разлога за задовољство”, *Јединство*, 17. јун 1988, 1, 3.

1411 Исмаил Бислими, Рајко Милачић, „Нема мирења са постојећим стањем”, *Јединство*, 21. јун 1988, 1, 3. Петар Грачанин, председник Председништва СР Србије, приликом посете покрајини 20. јуна 1988. године изјавио је да се после годину дана спровођења закључака примећивала интензивна активност, као и мобилност руководства и да су постигнути конкретнији резултати: градило се више привредних објеката који су били у функцији заустављања исељавања и запошљавања; пружала се стручна помоћ у правосуђу и управи; формиране су нове општине што је било важно за заустављање исељавања; остварене су промене у систему образовања; органи власти брже су реаговали на ексцесе; реализовани су многи пројекти културне, економске и политичке сарадње организација СР Србије и покрајине; започета је идејно-политичка диференцијација; вршене су одређене кадровске промене у појединим руководствомима. Међутим, за укупно стање је навео да је и даље било тешко. Неких резултата је било, али нису били задовољавајући, јер се нису остваривали главни задаци: исељавање се настављало, албански

Председништва САП Косова, одржана је седница ИВ Скупштине СР Србије. На њој су 17. јуна 1988. године разматрани захтеви из петиције потписане од више од 50.000 грађана из САП Косова. ИВ је сматрало да се у петицији изражавало оправдано незадовољство и огорчење због спорог и неуспешног решавања прилика у покрајини. Велики значај за трајно нормализовање стања у покрајини, чланови ИВ видели су у предстојећим уставним променама Устава СР Србије, јер би се тим променама обезбедила равноправност свих грађана пред правосудним и другим републичким органима.¹⁴¹²

На седници Координационог одбора РК ССРН Србије за међунационалне односе, која је одржана 20. јуна 1988. године, расправљало се о спровођењу Југословенског програма о Косову. Оцењено је да је напора било много, а резултата мало, па да су се оправдано постављала питања одговорности политичких и државних руководстава за неспровођење утврђених задатака. Миливоје Татић је у расправи изјавио да се не може више прихватити оцена да је ситуација у покрајини незадовољавајућа, већ је према њему она била алармантна! Такође, на седници је споменут и случај у Бресју, где се око 30 албанских породица уселило у зграду која је била намењена повратницима, а нико од надлежних органа није реаговао.¹⁴¹³ Питања одговорности све су више постављана и на другим форумима. У јуну 1988. године Скупштина СР Србије заседала је пети пут од пролећних немира 1981. године разматрајући проблеме у САП Косову. Теме су биле спровођење Југословенског програма о Косову, петиција 50.000 грађана покрајине и петиција 2.000 жена. У Извештају о спровођењу Југословенског програма о Косову наведено је да се стање у покрајини није променило боље, да није било правих ефеката на извршавању партијских закључака, да је иселјавање повећано у односу на прошлу годину и предложено је да се од СФРЈ затражи да постави питање одговорности свих учесника за неспровођење Југословенског програма о Косову, јер је оцењено да је само СР Србија испуњавала своје обавезе из програма, али не и републике и САП Војводина. У извештају је наведено да политичко-безбедносна ситуација у САП Косову није била задовољавајућа и да су још постојали националистички притисци на лица српске и црногорске националности.¹⁴¹⁴ На овој седници је

националисти и сепаратисти агресивно деловали, уставност и законитост су озбиљно били нарушени, међунационални односи су били поремећени, а међунационално подвајање и неповерење се продубљивало. Према њему, посебно је било опасно што су те чињенице указивале на угрожавање безбедности лица српске и црногорске националности и на њихов неравноправан положај у остваривању права грађана. (Зејнел Зејнели, „Не остварују се главни задаци о Косову”, *Политика*, 21. јун 1988, 5 – 6).

1412 Б. Чпајак, „Хитно решавати проблеме изнете у петицији”, *Политика*, 18. јун 1988, 5.

1413 М. Пешић, „Циљеви СКЈ на Косову су реални”, *Политика*, 21. јун 1988, 10.

1414 Б. Чпајак, „Федерација треба да постави питање одговорности за неизвршавање Програма о Косову”, *Политика*, 22. јун 1988, 10; „Осим Србије, сви затајили”, *Политика*, 23. јун 1988, 1, 5 – 7.

констатовано да је највећа одговорност за незадовољавајуће стање лежало у покрајинским органима и руководству, јер су они једини имали овлашћења и обавезе да директно раде на спровођењу утврђене политике и да обезбеђују остваривање и заштиту слобода и права грађана и уставности и законитости, али да они ни после седам година од „контрареволуције” нису успели да промене стање у покрајини. Указано је на владавину атмосфере несигурности код лица српске и црногорске националности и да је албански национализам ексцесима стално одржавао стање велике напетости у међунационалним односима. Само у првих пет месеци 1988. године забележено је 197 различитих напада, што је 63 више него у истом периоду лане. Констатовано је да још у покрајини није спроведена права диференцијација, и поред неких почетних резултата. Због неспровођења задатака, захтевана је одговорност свих појединаца и органа. Милутин Милошевић, потпредседник ИВ Скупштине СР Србије, решавање проблема видео је у уставним променама: „Променама Устава СФРЈ, а посебно променама Устава СР Србије, мора се омогућити остваривање основних државних функција на целој територији Републике, без икаквог сужавања специфичних права, дужности и функција аутономних покрајина. Усвајањем уставних решења, која би обезбедила да Србија гарантује својим грађанима остваривање и заштиту основних људских права и слобода, омогућило би се потпуније и ефикасније ангажовање републичких органа на Косову”.¹⁴¹⁵ Потом је на седници Радмило Богдановић, секретар СУП-а СР Србије, изјавио да је безбедносно стање у покрајини било веома тешко и да се стање није поправљало иако су учињени одређени помаци у неким областима: „Стање у међунационалним односима на Косову је све теже и драматично упозоравајуће. Оно прети да прерасте у отворен међунационални сукоб који се не може касније без употребе силе контролисати”.¹⁴¹⁶ Он је нагласио да се стање личне и имовинске сигурности лица српске и црногорске националности погоршавало, што је утицало на њихово исељавање, а да су непосредни узроци исељавања били перманентни, бројни, разноврсни и агресивни притисци који су вршени на припаднике српске и црногорске националности. Скренуо је пажњу да су организовани оправдани протести српског и црногорског живља изазивали емоционалне, националне, па и националистичке набоје, па је у таквој ситуацији требало рачунати на даље директне и индиректне подстицаје од српских националиста. Истакао је да ће покрајина бити извориште најозбиљнијих безбедносних проблема за читаву земљу, све док се не осигура лична,

1415 Биљана Чпајак, Зоран Радисављевић, „Сваки пропуштени дан чини ситуацију на Косову тежом, у сваком погледу”, *Политика*, 24. јун 1988, 5 – 6.

1416 „Косово је најозбиљнији проблем СР Србије и целе земље”, *Политика*, 24. јун 1988, 6.

имовинска и правна сигурност грађана српске и црногорске националности.¹⁴¹⁷ На овој јунској седници Скупштине СР Србије затражена је одговорност и органа СФРЈ. У Већу општина, делегат Милорад Бабић иронично је констатовао: „Југославија има искуства у борби за права својих народа ван територија СФРЈ, али ћути када је реч о геноциду на Косову”.¹⁴¹⁸ Ситуацију су додатно оптерећивали различити ставови око актуелних питања. Због супротстављених ставова многих руководилаца створена је идеолошко-политичка конфузија која је лето 1988. године учинила „врелим”.

На седници ЦК СК Србије, која је одржана 22. јуна 1988. године, различито се гледало на петицију 50.000 грађана покрајине, у зависности од националне припадности. Зоран Соколовић, секретар Председништва ЦК СК Србије, сматрао је петицију као доказ тешког стања у покрајини и неефикасности органа покрајине да створе услове за миран и безбедан живот лицима српске и црногорске националности. Са друге стране, Неби Гаши је сматрао да петиција није прихватљива у целости и ограддио се од неких делова и њених порука.¹⁴¹⁹ Колико су међунационални односи у САП Косову средином 1988. године били погоршани указивао је податак да је 24. јуна 1988. године Конференција СК Косова расправљала о политици националне равноправности и даљем развоју међунационалних односа.¹⁴²⁰ Иначе, ово је била прва конференција са овом темом. На конференцији је оцењено да су међунационални односи у покрајини били тешко поремећени. Између осталог, констатовано је и да је за укупно стање у покрајини највећи део одговорности сносио СК, али да је за превазилажење неповољног стања у међунационалним односима била неопходна права помоћ и подршка СК Србије и СКЈ и да је било битно како СК Србије води битку против српског национализма и других деструктивних снага који су ширили антиалбанско расположење, што је имало одраза на међунационалне односе.¹⁴²¹ Другог дана рада, усвојен је предлог ставова Конференције за акцију СК Косова у остваривању политике националне равноправности и развоја међунационалних односа.¹⁴²²

Потом је у Обилићу одржан 29. јуна 1988. године збор комуниста и грађана како би се размотрили дуго присутни проблеми у овој средини. Он се није много разликовао од осталих

1417 Исто.

1418 Д. Лазаревић, „На видело имена и презимена”, *Политика*, 24. јун 1988, 7.

1419 „Незадовољство из петиције – оправдано”, *Политика*, 23. јун 1988, 5 – 6.

1420 „Одлучан захтев за реафирмацију равноправности”, *Јединство*, 25. јун 1988, 1 – 7.

1421 Опширније о конференцији видети: Зејнел Зејнели, Слободан Жикић, Миодраг Вујовић, „Судбински значај очувања националне равноправности”, *Политика*, 25. јун 1988, 5 – 6.

1422 „Комунисти се морају директно сударити са националистима”, *Политика*, 26. јун 1988, 1; Зејнел Зејнели, Слободан Жикић, Миодраг Вујовић, „Зашто још нису пресечени корени албанског сепаратизма”, *Политика*, 26. јун 1988, 6.

зборова, а привукао је пажњу што су на њему упућене критике руководству САП Војводине „које не мисли као народ”.¹⁴²³ На збору су се чули и неки неприхватљиви тонови, спомињано је великосрпство, а мучну атмосферу створило је писмо жена са протеста у Београду које је прочитано окупљенима.¹⁴²⁴ Не случајно, истога дана одржан је збор комуниста месне заједнице Витомирица.¹⁴²⁵ Кажемо не случајно, јер је Радован Радуловић на њему изјавио да је „сепаратистичка политика војвођанског руководства” која се водила према СР Србији била највећа кочница да СР Србија добије права која су имала друге републике.¹⁴²⁶ У јавности су све видљивије биле разлике око многих одредби будућег Устава СР Србије и СФРЈ између две покрајине и СР Србије, па није чудо што су на зборовима доминирали разговори о уставним променама и оптуживања.

На састанку три подружнице ССРН месне заједнице Прилужје, који је одржан 7. јула 1988. године, за настало стање је окривљено општинско и покрајинско руководство, а у том контексту поменути су и Стане Доланц, Драгослав Марковић, Петар Стамболић, Тихомир Влашкалић, Иван Стамболић и Милош Минић. На зиду сале било је исписано „Хоћемо промену Устава да би остали на Косову” и „Живео СКЈ”, а у дискусијама је тражен један Устав за целу републику. У већини дискусија је помињано да је сметњу будућим променама Устава стварала САП Војводина, па су донели одлуку да се оде у Нови Сад како би упутили протест војвођанском руководству.¹⁴²⁷

Протест српског и црногорског становништва из САП Косова одржан је 9. јула 1988. године у Новом Саду. Више од 1.000 њих изразило је незадовољство политиком дела војвођанског руководства коју су водили према уставним променама и ситуацији у САП Косову. На митингу је било више хиљада Новосађана. Митинг је интересантан и по томе што их војвођанско руководство није примило нити је било ко од руководиоца говорио на митингу, а у једном тренутку је искључена струја у делу града где је митинг одржан.¹⁴²⁸ То је био један од разлога што је митинг изазвао снажне одјеке у југословенској јавности. Ускоро су уследили

1423 З. Зејнели, „Осуђен поступак Председништва Покрајинског комитета СК Косова”, *Политика*, 30. јун 1988, 10.

1424 Исто.

1425 На овом збору упућене су оштре замерке руководиоцима који су довели друштво у тешко стање и захтевано је да се руководиоци СР Србије који су се сагласили да се донесе Устав из 1974. године позову на кривичну одговорност. Упозоравало се да је тренутно 76 породица продавало имања у Витомирици, па је затражено да се стање стабилизује и да се изгради један привредни објекат како би се ублажило исељавање. Констатовало се и да деца, посебно женска, више нису могла да похађају наставу, јер су шиканирања и малтретирања на улици и аутобусу била свакодневна. (М. Вујовић, „Одговорност за погрешну политику”, *Политика*, 30. јун 1988, 10).

1426 Исто.

1427 М. Вујовић, Љ. Кнежевић, „Терор се више не може трпети”, *Политика*, 8. јул 1988, 8.

1428 В. М. - М. К., „Грађани траже једну Србију”, *Политика*, 10. јул 1988, 1.

други митинзи солидарности у целој републици са прогоњеним српским и црногорским становништвом у покрајини, па се појавио све већи јаз међу републичко-покрајинским елитама.¹⁴²⁹ Неминовно се сукоб пренео и на средства јавног информисања. Тако је у једном чланку загребачки лист *Данас* етикетирао српско и црногорско становништво из САП Косова подаривши им епитете „буњиште”, „јатаци” и „хушкање”. Овај чланак бавио се окупљањима и протестима грађана односно о национално обојеним и социјално одређеним политичким маршевима и походима: „У национално обојеној колони су Косовари који се све чешће покривају шајкачама и црногорским капама ... Након што су у више наврата били у Београду, словенски Косовари су одлучили да обраде и друга буњишта ... Прва адреса им је био Нови Сад ...”.¹⁴³⁰ На ово писање је, иако закасно, стигао одговор.¹⁴³¹ Бројни митинзи солидарности који су одржани током лета 1988. године у СР Србији, покрајинама Војводини и Косову и у СР Црној Гори разбуктавали су националистичка осећања код српског и црногорског становништва и изазивали антиалбанско расположење, али и фрустрацију и страх код албанског становништва у СФРЈ. Они су расплињали српски национализам до нивоа хистерије и делимично довели до губитка дијалога.

На седници Председништва ЦК СКЈ, која је одржана 12. јула 1988. године, упозорено је да су постојале знатне разлике између органа СК Косова и СК Србије у оценама неких суштинских питања спровођења закључака 9. седнице ЦК СКЈ: у оценама стања у покрајини, интензитета исељавања, окупљања на националној основи, деловања са позиција албанског национализма и сепаратизма, па и узроцима спорог савладавања последица пролећних немира из 1981. године. Те разлике биле су тада веће него пре 9. седнице ЦК СКЈ. Посебно је забрињавао процес националног подвајања у покрајини, па и у самом СК Косова и његовим руководством. Због тога је указано да би требало на предстојећим седницама ЦК СК Србије и ПК СК Косова предузети кораке како би се разлике превладале, дошло до јединствених ставова и тиме избегле даље једностраности и политизације проблема.¹⁴³²

На седници ЦК СК Србије, која је трајала од 14. до 15. јула 1988. године, разматрано је

1429 Критика нејединства у СР Србији и аутономаштва покрајина имала је велики одјек међу српским становништвом у САП Косову. Митинзи солидарности и истине у САП Војводини претворили су се у тромесечне протесте против војвођанског руководства као подршка политици СР Србије. Листу свих митинга солидарности од почетка јула до новембра 1988. године видети: А. Ч. Косовац, „Богата и шарена мапа”, *Борба*, 19 – 20. новембар 1988, 8.

1430 Јелена Ловрић, „Гдје је обећана земља”, *Данас*, бр. 337, 2. август 1988, 7.

1431 Рајко Ђапин, „Клеветничко перо из »Данаса«”, *Политика*, 20. август 1988, 18.

1432 „Не може се говорити о успешности акције на Косову све док траје исељавање и влада несигурност грађана”, *Политика*, 13. јул 1988, 9.

остваривање Закључака 9. седнице ЦК СКЈ и 6. седнице ЦК СК Србије о САП Косову. Значај теме и тежину косовске кризе илустровао је податак да се пријавило више од 50 чланова ЦК СК Србије за расправу која је била веома жива и на моменте полемична. Закључцима на 9. седници ЦК СКЈ отклоњене су недоречености које су оптерећивале и онемогућавале спровођење Платформе СКЈ о Косову и на конкретан начин постављено питање одговорности за „контрареволуцију”. У уводном излагању, Миломир Минић, извршни секретар Председништва ЦК СК Србије, скренуо је пажњу да се и поред свих резултата и свега предузетог, не може дати позитивна оцена целине стања у САП Косову. Исељавање се интензивно настављало, албански национализам и сепаратизам појачано деловао, елементарна безбедност људи била је угрожена, поверење у институције система и поједина руководства било је озбиљно нарушено, подвајања на националној основи се продубљивала захватајући и СК, а и поједина руководства, док је укупна политичко-безбедносна ситуација била веома тешка. Чини се да није био превише оптимистичан: „Још нема оних пресудних потеза за заустављање исељавања, и због тога на овом главном задатку нема резултата. Много енергије се расипа на површни рад у форумима и комисијама. Има потцењивања овог проблема, правдања економским разлозима, па чак се и сасвим погрешно употребљава оцена да исељавање 'оптерећује политичку ситуацију'. Истина је обрнута – људе на исељавање тера укупно тешка ситуација у Покрајини и притисци који се према њима чине. Зато радикалне мере – и политичке и економске – представљају једини кључ за заустављање овог процеса, јер ће се он у противном даље убрзавати ... Међунационално поверење неопходно за заједнички живот, и услов братства и јединства, основа на којој се одржавају и развијају односи националне равноправности, у већини средина на Косову – у којима присуство Срба и Црногораца није симболично – озбиљно је доведено у питање. Поремећени су међунационални односи и велика је подвојеност међу људима. Савез комуниста се залаже за заједнички живот, али без отвореног сукоба и одлучног обрачуна са албанским национализмом, сва та залагања немају ону снагу којом би се нарушено поверење успостављало и обнављало”.¹⁴³³ За српски национализам је навео да је проблеме у покрајини, нерешене односе у СР Србији, укупно стање у земљи и расправу о уставним променама користио за продубљивање међунационалног неповерења и нетрпељивости, а да се СК Србије са свим тим појавама и појавама реваншизма и антиалбанског расположења јавно и аргументовано супротстављао, разобличавајући њихове политичке циљеве и намере. Каква је била права

¹⁴³³ „Једини начин за заустављање исељавања Срба и Црногораца са Косова су радикалне политичке и економске мере”, *Политика*, 15. јул 1988, 1 – 3.

ситуација у САП Косову указао је на крају свог излагања: „И када су утврђиване обавезе, и данас, ситуација на Косову – и политичка и безбедносна – по много чему је ванредна. Зато морамо имати и ванредан однос према ситуацији и према сопственим задацима”.¹⁴³⁴ Главни говорник је на седници био Слободан Милошевић који је у завршној речи навео да је СК Србије био спреман да отклони „контрареволуцију” и омогући слободан и праведан живот за српско и црногорско становништво у покрајини. Указао је да тадашњи положај српског и црногорског становништва не би смео да остави равнодушним ни једног часног човека у СФРЈ као и да је главни задатак био обезбеђивање физичке и правне сигурности грађана. На крају ове седнице ЦК СК Србије једногласно су усвојени ставови о задацима у САП Косову.¹⁴³⁵ У њима се истицало да су били видљиви одређени резултати који су потврђивали да је могућ заокрет у позитивном смеру за сређивање стања у покрајини, али да најважнији задатак није остварен – обезбеђивање личне и имовинске сигурности, слободе и права грађана, а пре свега лицима српске и црногорске националности. Исељавање се повећавало, настављало се деловање албанског национализма и сепаратизма, неповерење и подвајања на националној основи су продубљена и захватила и СК, па и поједина руководства у САП Косову. Политичко-безбедносна ситуација је била веома заоштрена, па се није могла дати позитивна оцена целине стања. Посебно се наглашавала потреба за мобилизацијом на остваривању задатака, а пре свега лица албанске националности који би у јединственом фронту са осталим народима поправили стање.¹⁴³⁶ Очекивања јавности била су велика да се среди стање у покрајини. Јавност је била осетљива на споро решавање проблема, на заташкавање, форумски рад, на вербализам, итд. Стрпљења је било све мање, а посебно међу српским и црногорским становништвом у покрајини.

Током јула 1988. године одржани су бројни форуми чије оцене су касније имале велики значај. На заједничкој седници комисија Скупштине СФРЈ, СР Србије и САП Косова за праћење остваривања Југословенског програма о Косову и Комисије за представке и предлоге Скупштине СФРЈ, која је одржана 21. јула 1988. године, оцењено је да се 2/3 мера и акција Југословенског програма о Косову није остваривало у предвиђеним роковима, да се исељавање настављало, а да се ситуација у покрајини споро мењала.¹⁴³⁷ Делегати оба већа Скупштине СФРЈ усвојили су на

1434 Исто.

1435 „Омогућити безбедан живот на Косову”, *Политика*, 16. јул 1988, 1 – 3.

1436 „Да комшија буде гарант мирног живота”, *Политика*, 18. јул 1988, 1. Више о закључцима видети: „Главни задатак - обезбедити личну и имовинску сигурност људи”, *Политика*, 18. јул 1988, 12.

1437 Б. Каљевић, „Исељавање претекло Програм”, *Политика*, 22. јул 1988, 6.

седници која је одржана 29. јула 1988. године закључке о остваривању Југословенског програма о Косову. На седници се констатовало да је политичко-безбедносно стање у покрајини и даље било тешко и сложено, а у појединим срединама се погоршавало, па су обавезани савезни органи да предузму мере за успостављање свих уставности и законитости.¹⁴³⁸ Крајем јула 1988. године Скупштина СР Србије усвојила је Нацрт амандмана на Устав СР Србије.¹⁴³⁹ На седници свих већа Скупштине општине Приштина, која је одржана 27. јула 1988. године, биле су видљиве разлике у оценама узрока исељавања на националној основи. Делегати српске и црногорске националности видели су узроке исељавања у притисцима албанских националиста, а већина делегата албанске националности у економском стању и политичкој клими.¹⁴⁴⁰

На 16. пленуму ЦК СКЈ који је почео 29. јула 1988. године разматрало се остваривање закључака и задатака 9. седнице ЦК СКЈ за сређивање стања у САП Косову. На седници је Франц Шетинц скретао пажњу да још није било преокрета набоље: „Не смемо дозволити да се садашње тенденције националних подвајања претворе у међусобне сукобе и притиске народа и народности, јер би то имало катастрофалне последице и шире на овај део Европе, који сада живе у релативном миру и коегзистенцији”.¹⁴⁴¹ Колико је ова седница била значајна указује податак да је *Политика* на првих 11 страна донела информације о њој! На крају ове седнице усвојени су непосредни задаци на даљем спровођењу закључака 9. седнице ЦК СКЈ. Непосредни задаци организација и органа СКЈ у остваривању закључака 9. седнице ЦК СКЈ објављени су 3. августа 1988. године у *Политици*. Констатовано је да су се кључни задаци споро, парцијално и недовољно остваривали, а да су се међунационални односи погоршавали, а национална подвајања продубљивала.¹⁴⁴² Завршетак 16. пленума ЦК СКЈ донео је велики одјек и још бројнија реаговања у јавности, јер је било много питања која су остала без одговора.

Људи су много очекивали од ове седнице ЦК СКЈ, па су је пратили путем екрана све до јутарњих часова 30. јула 1988. године. Међутим, и овај пленум је донео ново разочарање српском народу у САП Косову, јер се видело нејединство у ставовима највиших руководиоца. На састанку Политичког актива 17. месне заједнице Косова Поља наглашено је да 16. пленум ЦК СКЈ није оправдао очекивања и да се на пленуму добар део чланова ЦК више бавио одбранама

1438 „Хитне мере за успостављање уставности на Косову”, *Политика*, 30. јул 1988, 19.

1439 Ивана Анојчић, Зоран Радисављевић, Биљана Чпајак, „Скупштина Србије усвојила нацрт амандмана на Устав СР Србије”, *Политика*, 26. јул 1988, 1 – 5.

1440 М. Вујовић, „Разлике у оценама узрока исељавања”, *Политика*, 28. јул 1988, 8.

1441 „Још нема преокрета набоље”, *Политика*, 30. јул 1988, 1 – 2.

1442 „Уставне промене у Србији треба да допринесу бржем и успешнијем решавању проблема на Косову”, *Политика*, 3. август 1988, 6.

дела чланова ЦК, него залагањем за решавање ситуације у покрајини. Оцењено је да се ничим не могу оправдати пропусти око спровођења закључака 9. седнице ЦК СКЈ о Косову. Као главни кривци за настало стање окривљени су Бошко Крунић, Кољ Широка, Азем Власи, Петар Матић и Каћуша Јашари. Констатовано је да је пленум показао да није било јединства и одлучности да се дефинитивно рашчисти са „контрареволуцијом,, односно са оним руководиоцима који су били одговорни за стање у САП Косову. Изневерена очекивања и догађаји на пленуму унели су додатну узнемиреност код српског и црногорског живља. Пленум је уместо смиривања стања, унео велико разочарање међу људе. По речима Ратка Максимовића, пленум их је убедио у неминовност напуштања покрајине, јер се на пленуму само описивало стање, а није одговорено зашто се исељавање настављало и зашто се међунационални односи погоршавају.¹⁴⁴³ Због тога су најављена нова окупљања.

Највише напада после 16. пленума ЦК СКЈ претрпео је Јосип Врховец, члан Председништва СФРЈ. У јавности је оптуживан да је на пленуму покушао да изједначи издају и побуну албанских „балиста, фашиста, иреденте и сепаратиста”, са вапајем и молбом српског и црногорског становништва из покрајине, да их заштите од погрома и уништења.¹⁴⁴⁴ Ово је било само једно од реаговања на његов иступ, а посебна замерка стављана му је на душу, јер је на пленуму изјавио да је српско и црногорско становништво било изманипулисано од својих националиста. На састанку Прве подружнице ССРН 16. месне заједнице Косова Поља, који је одржан 3. августа 1988. године, Радојка Миочин изјавила је да „српски и албански народ нису у завади већ да их руководство завађа”.¹⁴⁴⁵ Она је у великој мери била у праву, имајући у виду дотадашња покрајинско-републичко-савезна сукобљавања.

Међунационална заоштравања настављена су после 16. пленума ЦК СКЈ. Југословенској јавности привукла је пажњу информација да се у Косову Пољу потписивала петиција албанског становништва која ће бити упућена свим органима – од месне заједнице до федерације – са садржајем да је албанско становништво спремно да живи са свим другим националностима. Петицију је до тада потписало 184 лица албанске националности, а у њој је посебно замерано што се албанско становништво није позивало на састанке у покрајинским месним заједницама како би заједнички решавали проблеме.¹⁴⁴⁶ Српско становништво је то демантовало и указивало

1443 М. Вујовић, „Пленум није оправдао очекивања”, *Политика*, 2. август 1988, 8.

1444 Живорад Михајловић Шиља, „Био сам запрепашћен”, *Политика*, 3. август 1988, 14.

1445 М. Вујовић, „Одбијено формирање општине”, *Политика*, 4. август 1988, 10.

1446 М. В., „Спремни смо да живимо заједно”, *Политика*, 5. август 1988, 10.

да је албанско становништво увек позивано на састанке, али да се није одазивало.¹⁴⁴⁷ Национална подвајања виђена су и на седници Координационе групе за формирање општина у покрајини, која је одржана 8. августа 1988. године, када су лица српске националности сели на једну страну, а лица албанске националности на другу.¹⁴⁴⁸ На састанку Председништва рејонске конференције СК Косова Поља, који је одржан 12. августа 1988. године, једнодушно је одбачена петиција коју су потписала 184 мештана албанске националности, као памфлет и провокација.¹⁴⁴⁹ Ситуација је постала усложњена, па је на седници Председништва СФРЈ, која је одржана 13. августа 1988. године, донета одлука да се здружени одред полиције, који је послат у САП Косово октобра 1987. године, може ангажовати у заштити личне и имовинске сигурности грађана.

У највишим руководством земље још није било одговора зашто тако дуго траје „контрареволуција” у покрајини, па су проблеми настављени. На збору грађана у Клини, који је одржан 9. августа 1988. године, расправљало се о остваривању закључака 9. седнице ЦК СКЈ и ставова 16. седнице ЦК СКЈ. На збору је наглашено да се у покрајини живело као у резервату и да су сва лица српске и црногорске националности имала жељу да продају своју имовину и иселе се из покрајине. Својим иступом скренуо је пажњу на себе Михаило Рибач који је изјавио да је несигурност живљења у покрајини ушла у фазу стихије, јер је свако желео да се исели. Он је оптужио општинске структуре за прављење међунационалног јаза, јер албанско становништво није долазило на скупове које је организовало српско и црногорско. Азема Власија је оптужио за успоравање диференцијације, а како је он током „контрареволуције” 1968. године био омладински руководилац, запитао је да ли се он осећа одговорним што се од 1981. године иселило 35.000 лица српске и црногорске националности и што су међунационални односи доведени до граница непознатих цивилизованом свету. Ипак, као најодговорније је означио Кољ Широку и Синана Хасанија.¹⁴⁵⁰ Истога дана када је одржан овај збор грађана у Клини, широм покрајине су осванули памфлети у којима се албански народ позивао „да више не трпи експлоатисања и обесправљивање и да се бори за крајњи циљ сепаратистичких идеја”.¹⁴⁵¹ Током 1988. године, због спорости мењања ситуације, појавила се тенденција прозивања косовских руководилаца на зборовима који су одржавани широм покрајине. Томе су битно допринеле оцене о стању у САП Косову које су биле неуједначене. Страсти су узбуркале и расправе око уставних

1447 М. Вујовић, „Албанце смо увек позивали на састанке”, *Политика*, 6. август 1988, 15.

1448 М. Вујовић, „Прозвани напредују на функцијама”, *Политика*, 9. август 1988, 5.

1449 Д. Мркић, „Петиција је памфлет и провокација”, *Политика*, 13. август 1988, 8.

1450 Миодраг Вујовић, „Зашто се брани државност покрајина”, *Политика*, 10. август 1988, 10 – 11.

1451 М. В., „Осванули памфлети непријатељске садржине”, *Политика*, 10. август 1988, 12; „Памфлети и у Призрену и Урошевцу”, *Политика*, 11. август 1988, 6.

промена које су обављане у кризној ситуацији, па су подигле политичку температуру на висок ниво. У српској јавности је покренута кампања етикетирања једног дела руководства две покрајине и неких у федерацији, али не и оних у СР Србији.

Ситуација се током августа 1988. године све више компликовала. На митингу солидарности грађана у Новој Пазови, који је одржан 12. августа 1988. године, Слободан Митровић, члан Председништва ССРН Нове Пазове, упитао је да ли треба дозволити настављање исељавања са „Косова и Метохије” и хоће ли СР Србија и друге прогресивне снаге дозволити да се и даље врши геноцид над недужним српским и црногорским народом у покрајини. На овом збору су окупљени грађани често прекидали говорнике скандирањем „Идемо на Косово”.¹⁴⁵² Потом се о ситуацији у САП Косову огласио и Батрић Јовановић. Он је објавио велики чланак у коме је навео да Закључци 9. седнице ЦК СКЈ нису дали резултате, јер се исељавање наставило као и геноцидни програм албанских сепаратиста „етнички чисто Косово”. Сматрао је да су насиља албанских шовиниста над српским и црногорским народом имали карактер геноцида, па је предложио: „Председништво ЦК СКЈ треба што хитније да изради анализу и оцену о великоалбанском, расистичком, фашистичком и геноцидном програму, 'етнички чистог Косова'. Тај документ би требало да усвоји ЦК СКЈ и био би идејни основ платформе за борбу СФРЈ против остварења етнички чистог Косова”.¹⁴⁵³ Кољ Широка је на седници политичког актива Урошевца, која је одржана 16. августа 1988. године, упозоравао на присутне узавреле националистичке страсти: „Сада неки помињу оружје, као што су то чинили албански националисти и сепаратисти 1981. године, и крв се помиње, а неки то популаризују.

1452 „И Војвођани траже јединствену Србију”, *Политика*, 13. август 1988, 5 – 6.

1453 У тексту је Батрић Јовановић навео да је до 1981. године, пуних 15 година, владао мук о страдању српског и црногорског становништва и њиховом исељавању, а они који су на затвореним седницама износили такву истину жигосани су као српски националисти. Указао је да је од 1981. године донето мноштво закључака на свим нивоима власти, али да резултата није било, јер нису отклоњени главни узроци одласка у избеглиштво: 1. осећање да их је њихова држава издала, јер СР Србија није имала никаква овлашћења у покрајини; 2. живот у неслободи и несигурности услед разних физичких напада албанских шовиниста, свакодневна понижавања, шиканирања и услед пасивности или саучесништва власти у свему томе; 3. статус потчињености српско-црногорске мањине у односу на хегемонистички положај већинске, албанске народности; 4. осећање бесперспективности услед огромног демографског притиска албанске народности, који су према њему великим делом финансирали СР Србија и СФРЈ; 5. само делимично раскидање раније антијугословенске и шовинистичке политике руководства покрајине. Осврнуо се и на закључак 16. седнице ЦК СКЈ који је говорио о превазилажењу разлика које се јављају између СК Србије и СК Косова код спровођења закључака о Косову и навео дотадашњу праксу: „... представници ПК СК Косова у органима СК Србије гласају за ставове тих тијела, а после је седнице раде по свом, то јест, поступају као да СК Косова није у склопу СК Србије. Нико објективан не може оспорити чињеницу да је таква пракса веома допринијела појави косовске драме и њеном нерјешавању. Стога је од судбоносног значаја за рјешавање те драме – да Председништво ЦК СКЈ ригорозно поштује одредбу Статута СКЈ да је СК Косова и дио СК Србије”. (Батрић Јовановић, „Није отклоњен ниједан битан узрок одласка Срба и Црногораца са Косова”, *Политика*, 16. август 1988, 8).

Коме сада треба да се позива на неке стихове из косовског епа, ко нас то гура у братоубилачки рат, јер ако до њега дође умешаће се и други и лично мислим да ни Југославије тада неће бити”.¹⁴⁵⁴ Тога дана је на седници комуниста Лепосавића, Даница Јаковљевић, директор Техничког школског центра, скретала пажњу на прави проблем: „Када се ради о прогону Срба са Косова, нижу се седнице партијских и државних органа, доносе компромисни и нејасни задаци, а стање је све горе”.¹⁴⁵⁵ Тога дана су чланови Одбора за припрему одласка српског и црногорског становништва на протестне скупове у југословенске центре разговарали са српским породицама из села Прекала.¹⁴⁵⁶ Тада је обзнањено да је српско становништво овог села увело оружане страже од 15. маја 1988. године, јер нису добијали никакву заштиту од надлежних органа!¹⁴⁵⁷ На овом састанку одлучено је да ће се Прекалчани колективно иселити само уколико се не изврше уставне промене СР Србије, „када ће и сви Косовци кренути у сеобу”.¹⁴⁵⁸ Створен је велики притисак српске јавности за спровођење уставних промена.

Од 16. седнице ЦК СКЈ многи су очекивали преокрет, али се то није десило. Због тога је у српској јавности указивано да тадашња руководства нису била способна да реше ситуацију у САП Косову. Са свих страна долазиле су осуде дела војвођанског руководства због недостојног понашања према српском и црногорском становништву које је дошло у Нови Сад у јулу 1988. године, па се тражила политичка одговорност тих руководиоца.¹⁴⁵⁹ У српској јавности је видљив велики број реаговања и огорчење због иступања Петра Матића на затвореној седници ПК СК Војводине: „Зар Петра Матића не боле ране силоване дјеце на Косову, порушених гробова историје читавих народа, зар га не пеку запретена хиљадугодишња огњишта? Зар може тако бездушну и хладнокрвну гледати геноцид тих народа и Чарнојевића по читавој Југославији, а оштрицу снага развлачити скрећући пажњу народа на Милошевића или Јовића и друге који су

1454 М. Вујовић, „Не важи више парола 'чувајмо кадрове’”, *Политика*, 17. август 1988, 7.

1455 Душан Мркић, „Нико не може очекивати од народа који се под притиском иселава да не тражи конкретну одговорност”, *Политика*, 17. август 1988, 7 – 8.

1456 Према неким наводима, највероватније је Одбор за протестна окупљања формиран на састанку у Косову Пољу који је одржан 24. јуна 1988. године. Тада је настао Одбор за припрему одласка у Нови Сад, а који ће касније постати Одбор за организацију протестних окупљања. (М. Вудар, *n. d.*, 43).

1457 М. Вујовић, „Селићемо се сви или нико”, *Политика*, 17. август 1988, 8.

1458 Исто.

1459 Марина Маровић, „Време је да народ проговори”, *Политика*, 18. август 1988, 7. Миодраг Петровић је упутио низ критика на руководство САП Војводине које није прихватало да се СР Србија конституише као држава, и на политичаре и функционере осталих република који су у својим изјавама стављали до знања да неће подржати конституисање СР Србије као државе на целој својој територији: „Питам се да ли размишљају шта ће бити ако сутра иступе у име народа своје републике и подрже почето раздвајање српског народа, а тиме и геноцид на Косову?”. (Миодраг Петровић, „Србија мора постати држава сада, без одлагања и компромиса”, *Политика*, 20. август 1988, 18).

проговорили истину?”¹⁴⁶⁰ Напад је уследио и на Бошка Крунића односно како се тада наводило његовог нереаговања на патње и апеле српског и црногорског становништва из покрајине. Потоњи је нападан да је неангажовано посматрао косовску драму, а да је ангажовано аутономашки деловао међу народом.¹⁴⁶¹ Да је дошло до разлаза са републичком елитом видљиво је по закаснелом саопштењу Председништва САП Војводине поводом збора у Новој Пазови који је одржан 12. августа 1988. године. У саопштењу од 18. августа 1988. године, Председништво САП Војводине је истакло да су окупљања на националној основи била штетна и да су појединци преокренули карактер збора у јавно демонстрирање идеја супротних федеративном уређењу, националној равноправности и братству и јединству народа и народности.¹⁴⁶² Сутрадан је *Политика* објавила велики чланак о писању новосадског *Дневника* и његовим ставовима који су, у складу са уставним уређењем СФРЈ, бранили елиту на сопственој територији односно одражавали погледе војвођанског руководства на стварност. У чланку је бивши дописник *Дневника* из Приштине оптуживао лист за цензурисање више његових текстова о ситуацији у САП Косову, а из разлога како се не би узнемиравала војвођанска јавност.¹⁴⁶³ Бес који је створен у српској јавности према појединим руководиоцима видљив је из једног интересантног реаговања: „Врховец је Србе и Црногорце који се исељавају са Косова назвао националистима, Крунић рекао да су задојени четништвом, а Власи – кукавицама”.¹⁴⁶⁴ Захтеви за смењивање руководиоца нису престајали и појачани су од лета 1988. године.

Српско и црногорско становништво из покрајине организовало је 20. августа 1988. године митинг у Титограду како би подсетили на косовску драму. На митингу солидарности са српским и црногорским становништвом из покрајине окупило се више од 30.000 људи.¹⁴⁶⁵ Председништво ЦК СК Црне Горе било је против овог скупа, јер је сматрало да он није водио промени стања, а могао је изазвати крупне негативне политичке последице.¹⁴⁶⁶ Говори на митингу били су прилично оштри. Посебно се истакао академик Светомир Арсић – Басара, вајар из покрајине: „Реч притисак блага је и љуто цинична, о прогону и геноциду је реч ... Геноцид на Србима и

1460 Ристо Југовић, „Величање прошлости и заштита од сопственог народа”, *Политика*, 17. август 1988, 17.

1461 Виђење Бошка Крунића на 80-е године XX века видети: Вошко Кривић, *Decenija zamora i raskola*, Novi Sad 2009.

1462 „Штетна окупљања на националној основи”, *Политика*, 19. август 1988, 6.

1463 Небојша Влаховић, „»Дневниково« дозирање истине о Косову”, *Политика*, 19. август 1988, 15.

1464 Јован Крстић, „Упутити увреде народу који не може да се брани, врхунски је политички промашај”, *Политика*, 22. август 1988, 18. Азем Власи је једном приликом изјавио да сматра лица српске и црногорске националности који су напустили САП Косово за „кукавице”, јер су напустили заједнички фронт борбе против албанског национализма. Због те изјаве је често у српској јавности нападан.

1465 „Проговорила је душа Црне Горе”, *Политика*, 20. август 1988, 1, 5 – 7.

1466 „Проблеми се могу ефикасно решавати само општејугословенском акцијом”, *Политика*, 19. август 1988, 6.

Црногорцима који живе на Косову, али и над Турцима, Муслиманима, Хрватима, Македонцима и другим народима и народностима који су се затекли на нашем простору – траје већ деценијама. До избијања контрареволуције о свему томе се ћутало, ... Реч је дакле о снажном сепаратистичком покрету албанских шовиниста који је, како се показује данас још јачи бројчано, моћнији и организованији. Основни циљ сепаратистичког покрета је остваривање етнички чисте Покрајине и њено отцепљење од Југославије. Такав циљ постављен је још давне 1878. године ... Ваљда не треба да вас уверавам да нико од нас није против албанске народности већ против оних који су у њено име узели мржњу и злочин за заставу. Сада нам такви нуде крвопролиће, а ми изгледа узалудно покушавамо да им изнудимо заједнички живот, спокојан и равноправан ... Ми зебемо, али не оштримо мачеве. Позивамо на заједнички живот”.¹⁴⁶⁷ У наставку је поновио да насиље није престало ни после седам и по година, да је део руководства покрајине осуђивао све негативно што се дешавало, али да већина није радила ништа да би се стање променило, а да „албански шовинисти и сепаратисти имају снажну подршку од појединаца и делова руководећих структура, судских органа и органа власти”, као и да имају савезнике и у партијском и државном врху земље што се могло видети за време 16. седнице ЦК СКЈ. Он је сматрао да су окупљања грађана била снажна одбрана од насиља, али и место са којег је истина о косовској збиљи доспевала у земљу и свет, па су због тога окупљања грађана нападана од појединаца из косовског руководства. На крају је окупљеним грађанима у Титограду поручио шта је био главни захтев самоорганизовања грађана: „Захтевамо само да будемо једнаки, слободни и равноправни. У том смислу су сва наша надања у наговештеним променама Устава”.¹⁴⁶⁸ Митинг солидарности одржан је истог дана и у Колашину и на њему је било око 10.000 људи. Тога дана је *Политика* објавила вест да су секције бораца 4. и 5. пролетерске и 7. омладинске црногорске бригаде при Градском одбору СУБНОР-а Београда упутили изразе солидарности и подршке у борби против „контрареволуције, шовинизма и геноцида на Косову” и затражили митинг солидарности са прогоњеним народом покрајине.¹⁴⁶⁹ Иако је било против његовог организовања, на седници Председништва ЦК СК Црне Горе, која је одржана 25. августа 1988. године, оцењено је да је масовно присуство грађана на митингу у Титограду био израз солидарности и подршке српском и црногорском народу у покрајини! На седници је исказано и незадовољство спорашћу и

1467 „Истина о Косову је прећуткивана, али се није могла сакрити”, *Политика*, 20. август 1988, 5.

1468 Исто.

1469 „Митинг солидарности са прогоњеним народом Косова”, *Политика*, 20. август 1988, 18.

недоследношћу у решавању тешке ситуације у САП Косову и других крупних проблема у земљи.¹⁴⁷⁰

Одбор за организовање протестних скупова српског и црногорског становништва покрајине у већим градовима СФРЈ упутио је телеграм 22. августа 1988. године РК ССРН Словеније у коме је предложио да се у међусобним посетама народ СР Словеније детаљно и објективно упозна са невољама српског и црногорског становништва у покрајини: „Ми Срби и Црногорци са Косова и Метохије који смо годинама изложени најбруталнијим геноцидним методама албанских националиста и сепаратиста и прогону са својих вековних огњишта, убеђени смо да нико ко не живи у овој покрајини не познаје у целости стварну ситуацију. Вероватно и због тога, приликом оцењивања косовске ситуације на највишем нивоу земље, долази до различитих гледања, па и отворених конфронтација ... Уверени смо да из тих разлога и поједини ваши руководиоци и представници у органима Федерације подлежу томе и не чине онолико за нас, колико би учинио словеначки народ”.¹⁴⁷¹ Одговор РК ССРН Словеније стигао је сутрадан са обавештењем да ће се о њиховом предлогу расправљати на наредној седници. Истовремено је у одговору о односу грађана СР Словеније према косовској драми наглашено: „Нема никакве сумње да грађани Словеније осуђују иселјавање Срба и Црногораца са Косова под притиском. Једнако је извесно да се залажемо за пуну правну безбедност свих грађана Косова, да смо свесни да је за све нас ... да ... буду добри међунационални односи, и да се сви житељи Косова осећају равноправни ...”.¹⁴⁷² Све се јасније видела пукотина између дела словеначког руководства и политике СР Србије која је вођена према САП Косову.¹⁴⁷³

Као битан предуслов за решавање косовске драме, у српској јавности је стално истицано „враћање незаконито одузетих државних прерогатива СР Србије” у односу на покрајине.¹⁴⁷⁴ То се посебно истицало, јер СР Србија није имала могућност да утиче на обезбеђивање безбедности грађанима САП Косова. На састанку подружнице ССРН села Софалије код Приштине, који је одржан 23. августа 1988. године, Зоран Анђелковић, члан Председништва ЦК СК Србије,

1470 „Масовно присуство грађана на митингу у Титограду израз је солидарности и подршке српском и црногорском народу на Косову”, *Политика*, 26. август 1988, 7.

1471 Д. Мркић, „Словеначки народ треба да зна истину о Косову”, *Политика*, 23. август 1988, 5.

1472 „О предлогу Косоваца на првој седници Председништва”, *Политика*, 24. август 1988, 7.

1473 О ћутњама и реакцијама које су долазиле из СР Словеније, опширније видети једно реаговање са интересантним насловом: „»Цивилизовани« а бране геноцид, силовања и шпијуне”, *Политика*, 15. децембар 1988, 13.

1474 Батрић Јовановић, „Тражили су да говорим”, *Политика*, 23. август 1988, 13. Богдан Трифуновић је на саветовању о јавној расправи поводом Нацрта амандмана на Устав СР Србије, која је одржана 30. августа 1988. године, изјавио да без уставних промена у СР Србији нема трајног решења за САП Косово. („Без уставних промена у Србији нема трајног решења за Косово”, *Политика*, 31. август 1988, 9).

скретао је пажњу: „Све почиње од ситница и овде се проблеми не могу гледати само кроз пољске штете већ у ванредном стању када се сусрећемо са појачаним деловањем албанских националиста и сепаратиста”.¹⁴⁷⁵ Потом је из Лепосавића поручивано: „За косовску трагедију – главни кривци су руководиоци Косова и њихови помагачи из Војводине. Има наравно и других ...”.¹⁴⁷⁶ Српска јавност је бранила самоорганизовање грађана: „Оно се јавило оног тренутка кад су Срби и Црногорци схватили да развлашћена Србија не може да их заштити од иреденте, Југославија остаје глува на њихове жалбе и плач, а косовско руководство, својим ставом, перфидно продужава такво стање”.¹⁴⁷⁷ Иако је у ставовима 16. седнице ЦК СКЈ јасно речено да треба престати са протестним зборовима, митинзима, организованим одласцима у друге средине, са етикетирањем и неаргументованим нападима на кадрове, та појава је ескалирала у наредном периоду. То се негативно одразило на јединство у СК и на међунационалне односе у САП Косову, јер су поларизације продубљене.

Тренд погоршања ситуације у САП Косову убрзан је после 16. седнице ЦК СКЈ. Средином 1988. године, талас погоршања стања у САП Косову проширио се и на средине где су међунационални односи одувек били добри.¹⁴⁷⁸ Због тога се у саопштењу са заједничке седнице Председништва ПК СК Косова и Председништва САП Косова, која је одржана 25. августа 1988. године, упозоравало да је ситуација у том тренутку била „јакко осетљива са могућим опасностима које могу да имају трагичне последице”.¹⁴⁷⁹ Највиши органи САП Косова сматрали су да је непосредно утицало на подгрејавање политичких страсти и међунационалну поларизацију политизована расправа о уставним променама, пропагандно предимензионирање и политизација сваког и најмањег експеса са циљем да се докаже како се у покрајини ништа не решава и да се стање стално погоршава. На разне петиције и деловање Организационог одбора за организовање одласка српског и црногорског становништва на протестне зборове у другим срединама, највиши покрајински органи су неблагонаклоно гледали. Посебно је деловање наведеног одбора за њих био неприхватљив, јер је био ванинституционални. Истога дана одржана је и седница Председништва ПК ССО Косова. На њој је Зоран Стијовић, председник Председништва ССО Приштине, изјавио да су међунационални односи међу младима дошли до тачке усијања! Он је упозорио да су омладинске организације пре биле спремне да прекину неке заједничке

1475 М. Вујовић, „Појачано деловање албанских националиста”, *Политика*, 24. август 1988, 9.

1476 Тома Радосављевић, „За ситуацију на Косову главни кривци нису осуђени”, *Политика*, 24. август 1988, 17.

1477 Исто.

1478 В. Симоновић, „Појачано деловање албанских националиста и сепаратиста”, *Политика*, 25. август 1988, 8; В. Симоновић, „Селидба због притиска”, *Политика*, 25. август 1988, 8.

1479 „Заузети јасне ставове”, *Јединство*, 26. август 1988, 1 – 2.

манifestације под изговором да не би дошло до међунационалних сукоба, него да раде на отклањању њихових узрока.¹⁴⁸⁰

Током јула и августа 1988. године на многобројним скуповима грађана и зборовима радника изражаван је захтев да се ситуација у покрајини брже решава. Тражено је решење косовске трагедије, а чула су се и мишљења да је стање било теже него за време окупације! Ови митинзи су свакако стварали антиалбанско расположење у српској јавности. На седници Председништва покрајинске конференције ССРН Војводине, која је одржана августа 1988. године, осуђени су митинзи који су организовани у Новом Саду, Панчеву и Новој Пазови. Зато је у једном реаговању питано: „Зашто Председништво ПК ССРН Војводине или неки други форум у овој покрајини није ни једном отворено напао контрареволуцију на Косову”.¹⁴⁸¹ Митинг солидарности са српским и црногорским становништвом у САП Косову одржан је 27. августа 1988. године у Титовом Врбасу, а увече у Српском Милетићу. После њиховог одржавања, било је доста реакција у којима се позивало војвођанско руководство да добро размисли шта говори и чини!¹⁴⁸² Зарија Мартиновић, на седници Скупштине СФРЈ, која је одржана крајем септембра 1988. године, опет је био упечатљив: „Били смо глуви на појединачне жалбе, на групне доласке. Сада нам се дешавају митинзи”.¹⁴⁸³ У српској јавности нису престајала реаговања на иступања Петра Матића, Јосипа Врховца, Азема Власија, Бошка Крунића, Кољ Широке и других руководилаца. На седници Председништва ЦК СКЈ, која је одржана 30. августа 1988. године, оцењено је да митинзи нису били начин за решавање проблема, али да је самоорганизовање грађана био израз незадовољства, па и неповерења у институције политичког система и да ће до њих долазити све док постоје разлике међу руководством и неодлучности да се проблеми реше.¹⁴⁸⁴ То је отворило простор СР Србији за даље деловање.

На заједничкој седници Председништва СР Србије и Председништва ЦК СК Србије, која је одржана 5. септембра 1988. године, Петар Грачанин је навео да, уколико се наставе националистички притисци на српско и црногорско становништво, имајући у виду да су се сва овлашћења налазила у рукама САП Косова, природно и неминовно се мора отворити питање

1480 „Међунационални односи међу младима дошли до тачке усијања”, *Политика*, 26. август 1988, 8.

1481 Јелена Свирчев, „Башким Раца пита ко плаћа митинге солидарности, а не ко финансира куповину српских и црногорских имања на Косову”, *Политика*, 26. август 1988, 15.

1482 „После овог скупа војвођанско руководство мора да размисли”, *Политика*, 28. август 1988, 1.

1483 „Скупштина и даље мора бити отворена за доласке грађана”, *Политика*, 28. септембар 1988, 12.

1484 „Самоорганизовање грађана је израз незадовољства, па и неповерења у институције политичког система”, *Политика*, 31. август 1988, 6.

политичке одговорности руководства покрајине.¹⁴⁸⁵ На овој седници су изречене до тада најоштрије оцене о стању у САП Косову, па је новосадски *Дневник* ову седницу другачије видео од београдске штампе. Новинар овог листа је седницу објашњавао као позив на оружје и „уместо да стане ногом на жар” дирнула је и распирила „оно што одавно није ватрица” до ванредног стања и ванредног конгреса.¹⁴⁸⁶ Сукоб на релацији СР Србија-САП Војводина био је све отворенији.¹⁴⁸⁷ За то време је Рајко Чаловић, помоћник секретара СУП-а САП Косова, упозоравао на проширеној седници ИВ САП Косова, која је одржана 16. септембра 1988. године: „Међунационални односи толико су нарушени да постоји објективна опасност да дође до драматичних и масовнијих ексцеса”.¹⁴⁸⁸ Због тога се од предстојеће 17. седнице ЦК СКЈ очекивало да пресудно допринесе решавању кризе у САП Косову.

Међутим, на присутно нејединство у руководству СФРЈ посведочила је неопозива оставка Франца Шетинца, која је снажно одјекнула у југословенској јавности. Он је разлог своје оставке образложио у отвореном писму: „Забрињавају нас паролe 'Хоћемо оружје' и сличне које призивају пожар на Косову и у целој Југославији. Не осуђујем људе који учествују на зборовима, јер већина долази са добрим намерама. Бојим се људи који манипулишу невољама и емоцијама Срба и Црногораца на Косову. Никако не могу схватити и разумети каквим страстима се руководе људи када узвикују: 'Смрт Власију, смрт Шиптарима!'. Српски националисти, који позивају на насиље, нису ништа бољи од албанских сепаратиста. То је оно што највише штети Србима и Црногорцима на Косову као и достојанству и поносу слободољубивог српског народа. То није у складу са већином Југословена да се врати мир на Косово, да се без одлагања обезбеде живот и имовина свих људи, нарочито Срба и Црногораца, који су најугроженији”.¹⁴⁸⁹ Можда је због тога Драгољуб Пајић, извршни секретар Председништва ЦК СК Србије, изјавио 27.

1485 „Одлучно рашчистити са свима који коче доследно остваривање политике о Косову”, *Политика*, 6. септембар 1988, 1.

1486 У тексту је написано: „... гласније него и на зборовима и митинзима солидарности са Србима и Црногорцима са Косова ('Идемо на Косово', 'Дајте нам оружје') одјекнуо је захтев са заједничке седнице два српска председништва – државног и партијског – због места на којем је изговорен, да је једина могућа парола, ако се овако настави - 'оружје’”. (Богдан Четник, „Рука мора у ватру”, *Дневник*, 8. септембар 1988, 5; Б. Ч., „Четник опет подмеће”, *Политика*, 9. септембар 1988, 13).

1487 *Политика* је 15. новембра 1988. године у рубрици „Одједи и реаговања” објавила чланак Миливоја Гађиновића о понашању војвођанских средстава јавног информисања током сукоба између два руководства: „Несагледиве су последице које су изазвала средства јавног информисања САП Војводине (*Дневник* и ТВ Нови Сад) по јединство и заједништво у СР Србији, њен углед у свету, заустављање контрареволуције на Косову, итд. Није ми познат пример у свету да средства информисања неке савремене државе раде против сопствене републике као што су то чинила средства информисања САП Војводине”. (Миливоје Гађиновић, „За писање против Србије добијали станове”, *Политика*, 15. новембар 1988, 12).

1488 Душан Мркић, „Безбедносна ситуација се погоршава из дана у дан”, *Политика*, 17. септембар 1988, 9.

1489 „Подносим неопозиву оставку”, *Јединство*, 27. септембар 1988, 1 – 2.

септембра 1988. године, на састанку комуниста у приштинском *Јединству*, да је крајње време да се каже да зборови нису пут за решавање проблема, али и да је осам година премного за решавање косовске драме.¹⁴⁹⁰

На седници Комисије ЦК СК Србије за међунационалне односе, која је одржана 4. октобра 1988. године, говорећи о разлозима за промену Устава у СР Србији, Зоран Видојевић је приметио да промене нису неопходне за то да би се обезбедила државност, већ да би се обезбедила заштита елементарних људских права: „Судбина људи је у питању, а не државни разлози. То са јачањем етатизма нема везе. Теоријски је лицемерно инсистирати на одумирању државе у време када влада безакоње”.¹⁴⁹¹ Тога дана је Слободан Милошевић у говору окупљеним радницима испред Скупштине СФРЈ обећао измену Устава СР Србије и сламање „контрареволуције” у САП Косову. Истога дана започеле су демонстрације у Бачкој Паланци.

Тромесечни митинзи солидарности који су почели 9. јула 1988. године у Новом Саду против покрајинских руководилаца завршени су митингом у истом граду.¹⁴⁹² На митингу који је одржан 5. октобра 1988. године у Новом Саду неколико десетина хиљада грађана каменицама и флашама јогурта гађало је зграду руководства САП Војводине. Због тога је Председништво ПК СК Војводине и целокупно покрајинско руководство поднело колективну оставку 6. октобра 1988. године, па је по томе овај догађај назван „Јогурт револуција”.¹⁴⁹³ Истога дана је Одбор из Косова Поља за организовање протеста српског и црногорског становништва у места ван покрајине укинут сопственом одлуком, јер је престала потреба за његовим постојањем. Одбор је постигао свој циљ: југословенска јавност је била упозната са стањем у САП Косову.¹⁴⁹⁴ Изведеном „Јогурт револуцијом” је отишло у историју месецима нападано војвођанско руководство као аутономашко и колаборационистичко са албанским сепаратизмом, које „спречава промене и нема саосећања” са положајем српског и црногорског становништва у САП

1490 З. Зејнели, „Јединствен случај у историји да народ моли државу и Партију да раде свој посао”, *Политика*, 28. септембар 1988, 6.

1491 Р. Петровић, З. Радисављевић, „Судбина људи испред државних разлога”, *Политика*, 5. октобар 1988, 6.

1492 Процењивало се да је на 28 скупова у САП Војводини било око 578.000 људи. (Сава Керчов, Јово Радош, Александар Раич, *Митинзи у Војводини 1988. године: рађање политичког плурализма*, Нови Сад 1990, 100).

1493 Сматрало се да је бирократски однос руководства посебно дошао до изражаја у односу на долазак српског и црногорског становништва 9. јула 1988. године у Нови Сад, као и према митинзима који су организовани у САП Војводини. („Потребни су нови људи у руководством Савеза комуниста Војводине”, *Политика*, 10. новембар 1988, 5). Опширније о „јогурт револуцији” видети: Војвођански клуб, „*Јогурт револуција*” 1988: *Војводина од устава до статута*, ур. Слободан Будаков, Нови Сад 2009.

1494 М. Вујовић, „Престала потреба за постојањем Одбора из Косова Поља”, *Политика*, 7. октобар 1988, 13.

Косову.¹⁴⁹⁵ Незадовољство односом САП Војводине према проблемима у САП Косову изражено је још на 9. седници ЦК СКЈ.¹⁴⁹⁶

На седници ИВ Скупштине СР Србије, која је одржана 5. октобра 1988. године, оцењено је да се Југословенски програм о Косову није извршавао како је било предвиђено и да се исељавање настављало још интензивније: „Основни узрок спорог, недоследног и непотпуног извршавања Југословенског програма лежи у томе што у САП Косову није енергично настављена идејно-политичка и радна диференцијација, као и у томе што Скупштина САП Косова није предузела најенергичније мере личне и колективне одговорности за неизвршавање Програма, посебно према одговорнима за безбедност грађана и за заштиту уставности и законитости у Покрајини”.¹⁴⁹⁷ Истога дана објављена је вест да је на протестном скупу у Липљану пред око 30.000 грађана, говорник Миодраг Микарић истакао да је „липљанска општина типичан пример где се геноцид не врши само над Србима и Црногорцима, већ и над Хрватима и осталом неалбанском живљу ... Није случајно што се из липљанске општине иселило око хиљаду Хрвата”.¹⁴⁹⁸ После ових догађаја, одређен страх је био видљив код руководства у САП Косову. У саопштењу са седнице Председништва ПК СК Косова и Председништва САП Косова, која је одржана 8. октобра 1988. године, указивало се да се политичко-безбедносна ситуација у покрајини погоршавала: „Све израженије поларизације и даље нарушавање међунационалних односа, затим организовање и подвајање на националној основи, као и бројни неприхватљиви, па и националистички садржаји на јавној сцени, прете даљем заоштравању, подстичу неизвесност, збуњеност, па и зебњу и страх за сутрашњицу код свих радних људи и грађана. Стање је крајње осетљиво и постоји опасност озбиљних, па и тешких последица. У заоштреној политичкој ситуацији у Покрајини има заговарања и коментара

1495 На заједничкој седници председништва ЦК СК Србије и ПК СК Војводине, која је одржана 5. јануара 1989. године, Слободан Милошевић је изјавио: „Руководство у Војводини у време великих друштвених збивања, не само да је одбило да учествује у њима и седело скрштених руку, већ је својим присуством кочило промене, онемогућавало развој, водило једну крајње конзервативну политику ... Тако је и дошло до подршке војвођанског руководства националистичкој политици албанских сепаратиста. Један сепаратизам штитио је други. Остаје за будућност да се оцењује, научно и политички, како је лични интерес био толико моћан да је произвео апсолутно слепило за национално, за југословенско, за људско, чак за терор на Косову, за драму српског и црногорског народа. И још горе, да се том насиљу и тој драми пружи подршка, да јој се да рука. Тако се Војводина нашла у ситуацији да постане ослонац једне антисрпске и антијугословенске, али ја бих рекао, и антиљудске политике” („Велике су демократске снаге прогреса у Србији”, *Политика*, 6. јануар 1989, 1).

1496 На седници је Марко Орландић, члан Председништва ЦК СКЈ изјавио: „Нисмо задовољни односом других република и Покрајине Војводине према косовским проблемима. А све косовске недаће не могу се ставити на душу само тамошњем руководству” (Р. Петровић, „Југословенски корак ка излазу”, *Политика*, 30. јун 1987, 7).

1497 Б. Чпајак, „Потребне су додатне мере за савладавање контрареволуције на Косову”, *Политика*, 6. октобар 1988, 8.

1498 М. Вујовић, „Геноцид се врши над целим неалбанским становништвом”, *Политика*, 5. октобар 1988, 8.

да ће се и на Косову организовати масовно окупљање људи, не само из Покрајине већ и шире на демонстрацијама на основу националне подвојености”.¹⁴⁹⁹ Страх руководства САП Косова био је сасвим оправдан. Одмах је у српским гласилима започео напад на покрајинско руководство: „Другарици Каћуши Јашари парају уши 'неаргументоване прозивке' а не чује крик унесрећених мајки завијених у црно на Косову”.¹⁵⁰⁰ До тада се већ створио велики притисак у јавности како би се казнили одговорни за лоше стање у САП Косову. На седници ЦК СК Србије, која је одржана 11. октобра 1988. године, упућен је предлог ЦК СКЈ да покрене поступак за искључивање из свих редова Кољ Широке, Азема Власија и Светислава Долашевића, чланове ЦК СКЈ. Ова иницијатива није прихваћена на седници ПК СК Косова, која је одржана 15. октобра 1988. године.¹⁵⁰¹

На заједничкој седници Председништва ЦК СКЈ и Председништва ПК СК Косова, која је одржана 11. октобра 1988. године, оцењено је да се стање у САП Косову погоршавало. Као илустративан пример наведено је да је у првих седам месеци 1988. године регистрован 401 експес са карактером напада на српско и црногорско становништво, што је било више него претходне године. Имајући ово у виду, констатовано је да није неочекивано што је највећим делом изгубљено поверење у органе власти – од општине до федерације, а посебно у САП Косову. Најважнија оцена дата је на крају седнице: утврђивање личне одговорности први је услов за стварање заједничког фронта против „контрареволуције”, јер није било оправдања да се до тада није могла обуздати.¹⁵⁰²

Велико интересовање домаће јавности изазвала је 17. седница ЦК СКЈ која је трајала од 17. до 19. октобра 1988. године. Светска јавност је извештавала да је она историјска.¹⁵⁰³ Док је она трајала, у Скупштини СР Србије расправљало се 18. октобра 1988. године о спровођењу Југословенског програма о Косову. Скупштина СР Србије заузела је непомирљив став: „Југословенски програм о Косову се не остварује, закључци и оцене стања у Покрајини се већ годинама понављају. Питање је, зато, да ли треба још једном предлагати потпуно исте закључке, утолико пре што се оцена стања надлежних органа у Покрајини разликује од оних које је Скупштина СР Србије донела. Због тога треба пре свега рашчистити са питањем контроле

1499 „Превазићи неповерење”, *Јединство*, 9. октобар 1988, 1, 3.

1500 Слободан Вулчевић, „Чујете прозивке, а не чујете вапаје”, *Политика*, 11. октобар 1988, 19.

1501 „Руководство Косова објективно, сноси највећу одговорност за стање у Покрајини”, *Јединство*, 16. октобар 1988, 1, 3 – 7.

1502 „Појединци нису оправдали поверење”, *Политика*, 12. октобар 1988, 1.

1503 „Историјска седница”, *Политика*, 18. октобар 1988, 15.

извршавања задатака”.¹⁵⁰⁴ Истога дана је на збору српског и црногорског становништва у Косову Пољу изражено незадовољство дотадашњим током 17. седнице ЦК СКЈ: „Више се не може чекати следећа седница и одржавати митинзи унедоглед”.¹⁵⁰⁵ Највећу пажњу је изазвао Славко Ђумић: „Није ми јасно, да падне комплетно војвођанско руководство, а да Косово остане по страни, иако се зна да је део тог руководства подржао контрареволуцију”.¹⁵⁰⁶ Незадовољство Косовопољаца је било оправдано. На 17. седници ЦК СКЈ, на предлог ЦК СК Србије, одлучено је да се формира радна група за утврђивање одговорности Широке, Долашевића и Власија, а косовско руководство је означено као главни кривац за тадашње стање. Поводом завршетка 17. седнице ЦК СКЈ организован је 20. октобра 1988. године велики збор у Косову Пољу. Бурно се реаговало због продужења косовске драме.¹⁵⁰⁷ На 17. седници ЦК СКЈ постало је очигледно колико је СФРЈ била подељена у својим врховима.¹⁵⁰⁸

Октобра и новембра 1988. године политичка и међунационална напетост нарасла је до те границе да је погоршана безбедносна ситуација у САП Косову, па су политички и међунационални проблеми у највећој мери избили у центар пажње јавности и постали су доминантни. На седници сва три већа Скупштине општине Приштина, која је одржана 31. октобра 1988. године, констатовано је да су резултати спровођења Југословенског програма о Косову на заустављању исељавања и повратку исељених поражавајући. У дискусији су се чула различита мишљења о проблему исељавања, углавном у зависности од националне припадности делегата.¹⁵⁰⁹ На алармантно стање у САП Косову указивао је и Слободан Милошевић, на седници Председништва ЦК СКЈ, која је одржана 1. новембра 1988. године: „Све је озбиљније погоршавање ситуације на Косову, недовољна је ефикасност, говорили смо о веома великом опортунизму и раду друштвено-политичких организација и државних органа на Косову, констатовали смо да политичка акција није покренула радне људе и грађане, да диференцијација није извршена, упозорили смо ПК СК Косова и његово Председништво и обавезали их да утврде

1504 „Стање у Покрајини се погоршава, а закључци остају исти”, *Политика*, 19. октобар 1988, 11.

1505 М. Вујовић, „За четвртак заказан југословенски митинг у Косову Пољу”, *Политика*, 19. октобар 1988, 13.

1506 Исто.

1507 „Бурна реакција због продужења косовске драме”, *Политика*, 21. октобар 1988, 11. Интересантан угао гледања имао је новинар Зејнел Зејнели: „Апсурдно је, на пример, да је због Косова пао врх руководства СР Србије и многи руководиоци у Председништву и ЦК СК Србије. Пало је комплетно руководство Војводине, оставке су поднели неки од руководилаца у СР Црној Гори, а на Косову где већ осам година траје контрареволуција албанских националиста и сепаратиста, где траје геноцид према српском и црногорском народу и другом неалбанском становништву, где трају напади, силовања и друга недела албанских сепаратиста и где траје немоћ руководства, одржавају се и појединци и руководства”. (Зејнел Зејнели, „И после свега косовско питање”, *Политика*, 25. октобар 1988, 5).

1508 „Година распршених илузија”, *Политика*, 31. децембар 1988, 1, 2. и 3. јануар 1989, 7.

1509 Љ. Кнежевић, С. Матић, „За девет месеци отишло 368 Срба и Црногораца”, *Јединство*, 1. новембар 1988, 1, 4.

појединачну одговорност и свој рад и започела је и одређена диференцијација у самом Председништву”.¹⁵¹⁰ Целокупна дотадашња активност кретала се ка даљем погоршању ситуације.

Поделе на националној основи постале су још израженије у време расправа о уставним амандманима СР Србије и САП Косова. Албански националисти сматрали су да не треба ништа мењати, а српски да треба извршити радикалне промене и укинути покрајине.¹⁵¹¹ У разговору у Покрајинској конференцији ССРН са председницима председништва општинских конференција ССРН Косова, који су одржани 1. новембра 1988. године, истакнуто је да су у јавној расправи у покрајини, у већини места, прихваћени амандмани на уставе СР Србије и САП Косова, али да је у многим срединама било подела на националној основи. Било је и националистичких иступања, пре свега са позиција албанског национализма и сепаратизма. Јавна расправа о нацртима амандмана обављена је у времену када су погоршани међунационални односи. Азем Власи је навео да је јавна расправа била исполитизована од самог почетка: „Многим иступањима појединци су сувише много инсистирали на враћање државности СР Србије, а било је и екстремних мишљења са којим се стварала свест да се жели умањити положај Покрајине и права Албанаца”.¹⁵¹² На проширеној седници Председништва МОК СК јужноморавског региона, Зоран Јанаћковић, председник овог форума, изјавио је 1. новембра 1988. године да су лишаваће СР Србије државних надлежности на територији покрајине и одсуство правовременог и ефикасног рада надлежних органа СФРЈ и САП Косова у борби против „контрареволуције” албанских националиста и сепаратиста створили погодно тле за геноцид над српским, црногорским, турским, хрватским и другим становништвом у САП Косову.¹⁵¹³ У расправу око уставних промена било је укључено и ромско становништво. Ђуро Симић, председник Савеза друштава Рома СР Србије, изјавио је да су сви становници ромске националности из САП Косова и СР Србије дали подршку амандманима за промену Устава и да се у јавности мало знало о тешком

1510 „Мора се рећи ко није извршио своје обавезе на Косову”, *Политика*, 2. новембар 1988, 1.

1511 Зејнел Зејнели, „На Косову у порасту криминал, посебно насиље”, *Политика*, 26. октобар 1988, 16. Томислав Секулић, члан ИВ Скупштине САП Косова, навео је у једном интервјуу: „Могу слободно тврдити да данас нема Албанца који прихвата предлоге за суштинским променама Устава СР Србије или Србина или Црногорца који то не прихвата. Ту јединства нема ни у народу ни у форумима, односно у руководством. Али нејединство се не испољава само у томе, већ и на питањима као што су: димензије српског национализма на Косову, оцене о карактеру облика отпора Срба и Црногораца, о димензијама притисака на Србе и Црногорце, питањима мајоризације и другом”. (Миодраг Вујовић, „Поверење Срба и Црногораца на Косову не може се повратити ако са функција не оду сви који су против промена”, *Политика*, 20. август 1988, 5 – 6).

1512 „Превладала подршка амандманима”, *Политика*, 2. новембар 1988, 7.

1513 „Нова снага на политичкој сцени”, *Политика*, 2. новембар 1988, 8.

положају ромског становништва у покрајини, као и да је међу онима који су се иселили 1986. и 1987. године под притиском било 22% лица ромске националности.¹⁵¹⁴

На 17. седници ЦК СКЈ оцењено је да је у САП Косову дошло до погоршања политичко-безбедносне ситуације и да је највећа одговорност за то лежала на ПК и Председништву ПК СК Косова, због чега им је наложено да се што пре утврди појединачна одговорност. Међутим, на седници Председништва ПК СК Косова, која је одржана 1. новембра 1988. године, није утврђена појединачна одговорност, већ је предложено да се појединцима упути јавна критика. На заједничкој седници Председништава ЦК СК Србије и Председништва ПК СК Косова, која је одржана сутрадан у Београду, оваква одлука оцењена је као бежање од одговорности. Два председништва су потом усвојила закључке о остваривању непосредних задатака 17. седнице ЦК СКЈ: 1. Мере Председништва ПК СК Косова од 1. новембра 1988. године да се упути јавна критика нису довољне и потребно је да се утврди појединачна одговорност у ПК и Председништву ПК СК Косова, али и на нижим нивоима; 2. За сламање „контрареволуције” потребан је јединствен фронт албанског, српског и других становника покрајине; 3. Оцењено је да треба донети Устав СР Србије у складу са Нацртом амандмана који је усвојила Скупштина СР Србије; 4. Неопходно је да се и даље предузимају мере од свих надлежних органа како би се свим грађанима обезбедио миран и спокојан живот.¹⁵¹⁵

За продубљивање кризе прст је упиран ка органима у САП Косову.¹⁵¹⁶ У српској јавности је сматрано да највећу одговорност за стање у покрајини носе Каћуша Јашари, председник Председништва ПК СК Косова и Азем Власи, члан овог форума, па је све више било захтева да

1514 С. Т., „Сви Роми за промене и равноправност”, *Политика*, 8. новембар 1988, 13.

1515 „Неопходно је да се утврди појединачна одговорност у Председништву и Покрајинском Комитету Савеза комуниста Косова”, *Политика*, 4. новембар 1988, 7. Ова седница била је у знаку кадровских промена, а упечатљив је опет био Слободан Милошевић: „Ситуација на Косову није редовна, већ ванредно тешка. Зато и темпо и обим промена на Косову, и кадровских и других, мора бити највећи ... Према томе, другови, чланови Председништва Покрајинског комитета, као што смо на почетку седнице и рекли, вратите се у Приштину и завршите прво овај кадровски посао у интересу егзистенције грађана Косова, и право да вам кажем, у интересу угледа и опстанка Југославије”. („Вратите се у Приштину да завршите свој посао”, *Политика*, 3. новембар 1988, 1).

1516 На то је јасно указао Слободан Милошевић, приликом посете јужноморавском региону: „Ових месеци, када расте национална нетрпељивост у овом делу Србије, односно када расте терор над Србима и Црногорцима на Косову, и сразмерно том терору, расте очајање и револт Срба и Црногораца, део решења се налази и у кадровским променама с којима ће доћи на одговорне политичке, партијске и остале функције они који уживају поверење грађана Косова, без обзира које су националности. Није претерано ако кажем да је косовски проблем, пре свега у кадровској политици на Косову. Када будемо постигли да највиши косовски функционери албанске народности отворено, другарски и комунистички сарађују са руководством Србије и својим друговима Србима и Црногорцима у руководству Косова, неће долазити до подела између Срба и Црногораца на једној, и Албанаца на другој страни, а поготово неће долазити до терора и насиља које врше албански шовинисти”. („Слободан Милошевић: не постоји сукоб у народу, већ у руководству”, *Политика*, 12. новембар 1988, 5).

они оду са функција.¹⁵¹⁷ Притисак за смену долазио је из највиших форума СР Србије. У саопштењу са седнице Председништва ЦК СК Србије, која је одржана 16. новембра 1988. године, истакнуто је да је потребно „такво руководство комитета СК Косова које ће водити политику дефинитивног сламања контрареволуције”. На седници ПК СК Косова која је одржана 17. новембра 1988. године „ослобођени” су дужности Каћуша Јашари и Азем Власи.¹⁵¹⁸ На овој седници се чуло да је Председништво ПК СК Косова сносило одговорност за поделе на националној основи. Током одржавања седнице, око 3.000 лица албанске националности из Титове Митровице дошло је у Приштину, а један од њихових захтева је био да се Устав из 1974. године не мења.¹⁵¹⁹ Због тога је сутрадан, на седници Председништва ЦК СКЈ, оцењено да су окупљања албанског становништва у Приштини имали штетне последице по целу земљу.¹⁵²⁰ Ово су били први албански масовни протести после 1981. године.

Пре седнице на којој су смењени Каћуша Јашари и Азем Власи, српска јавност је припремана за будуће догађаје. *Политика* је у рубрици „Одједи и реаговања”, 15. новембра 1988. године, објавила чланак Душана Јовићевића који се бавио проблемом мајоризације у покрајини. Он је сматрао да су постојале три кобне грешке: „Да на Косову није стално постојао притисак за исељавање, да није био тако висок прираштај албанске народности и да није дозвољено досељавање емиграната – прилике у овој покрајини не би данас биле тако драматичне”.¹⁵²¹ Планирано је и одржавање великог митинга братства и јединства у Београду. Тим поводом је ССРН Београда издао Проглас од 15. новембра 1988. године: „Наша снага је у хуманости, раду и стваралаштву, у титовској одлучности, жељи да очувамо и ојачамо Социјалистичку Федеративну Републику Југославију. Хоћемо Југославију без терора и геноцида, исељавања Срба и Црногораца са Косова, хоћемо Југославију која сваком гарантује слободу, живот, мир, породицу и дом”.¹⁵²² Такође, у новембру 1988. године основано је удружење „Солидарност” у Новом Саду,

1517 „Изјава Јанеза Становника напад на Србију и Југославију у целини”, *Политика*, 8. новембар 1988, 10. *Политика* је у рубрици „Одједи и реаговања” објавила један интересантан чланак који се односио на Азема Власија и друге руководиоце покрајине: „Извесни садашњи руководиоци са Косова желе да заглушују истину о прогонству народа са Косова, говорећи да је од тога што се пише у штампи 90 одсто лаж. Тешко је на голој ледини чињеница заглушити звона истине, друже Власи. Нико се не растаје од свог огњишта и завичаја да би пошао у неизвесност, без тешких мука”. („Зулум кантара нема”, *Политика*, 7. новембар 1988, 13).

1518 „Каћуша Јашари и Азем Власи ослобођени дужности председника, односно члана Председништва ПК СК Косова”, *Политика*, 18. новембар 1988, 1.

1519 „Око 3.000 Албанаца из Титове Митровице дошло у Приштину”, *Политика*, 18. новембар 1988, 10. Око 300 албанских рудара из Трепче кренули су 17. новембра 1988. године у Приштину у знак подршке највишим руководиоцима покрајине. (Душан Мркић, „Производња опада”, *Политика*, 15. децембар 1988, 7).

1520 „Штетне последице даљег окупљања”, *Политика*, 19. новембар 1988, 10.

1521 Душан Јовићевић, „Три кобне грешке”, *Политика*, 15. новембар 1988, 12.

1522 „Проглас Социјалистичког савеза Београда”, *Јединство*, 16. новембар 1988, 1.

прво удружење за помоћ угроженом становништву у САП Косову. Јавна гласила су пренела да је удружење имало хумане, али и политичке циљеве.¹⁵²³

После смењивања Каћуше Јашари и Азема Власија, на сцену је опет ступила СР Србија. Како је штампа пренела, у присуству око 1,5 милиона људи из свих крајева СФРЈ одржан је, 19. новембра 1988. године, митинг братства и јединства на београдском Ушћу. Тада је изражена жеља за решавањем косовске трагедије.¹⁵²⁴ На митингу је Светомир Арсић – Басара скретао пажњу на руководство САП Косова: „Данас смо дошли веома брижни усред застрашујуће ескалације албанског национализма који, како се показује – а на шта смо на жалост узалуд стално упозоравали – кроз званичне друштвено-политичке и државне форуме и органе у Покрајини, настоји да антицивизацијску, геноцидну идеју 'етнички чисто Косово' оствари на начин који не оставља простора дилеми где је језгро покрета за такозвано 'Косово-република', кроз жесток отпор уставним променама у СР Србији и уопште, било којим променама које су предуслов коренитој измени оваквог трагичног стања”.¹⁵²⁵ На овом митингу је књижевник Милован Витезовић изговорио сада чувено „догађање народа”: „Поштовани народе, наша историја ће ову годину запамтити као годину у којој нам се догодио народ!”.¹⁵²⁶ Главни говорник на митингу био је опет Слободан Милошевић: „У овом тренутку најважнија ствар коју треба да решимо је успостављање реда и мира на Косову ... Битку за Косово ми ћемо добити без обзира на препреке које нам се постављају у земљи и ван земље”.¹⁵²⁷ За то време, драматична ситуација одвијала се и у САП Косову. У САП Косову су настављене демонстрације албанског становништва које су трајале од 17. до 21. новембра 1988. године. У српској јавности су оквалификоване као антисрпске и да имају за циљ одбрану политике која је практично довела до етнички чистог Косова.¹⁵²⁸ Председништво СР Србије и Председништво ЦК СК Србије на заједничкој седници, која је одржана 21. новембра 1988. године, оценили су да су албанске демонстрације у покрајини несумњиво биле „континуитет контрареволуционарних догађаја из 1981. године” и да су повезане са одржавањем и током седнице ПК СК Косова о одговорности

1523 С. Николић, „Прво удружење за помоћ Косову”, *Политика*, 17. новембар 1988, 16.

1524 „Уједињење Србије више не може зауставити никаква сила”, *Политика*, 20. новембар 1988, 1.

1525 „Ми немамо резервну домовину”, *Јединство*, 20. новембар 1988, 2.

1526 Исто, 3.

1527 Ђ. Јевтић, *н. д.*, 88 – 89.

1528 „На Косову је реч о антисрпским демонстрацијама”, *Политика*, 22. новембар 1988, 8. У окупљањима и демонстрацијама постојао је висок степен организованости, а у њима је учествовало око 100.000 људи. На њима је било разних неприхватљивих парола и понашања.

руководства.¹⁵²⁹ Сутрадан, Скупштина САП Косова дала је сагласност на амандмане за промену Устава СФРЈ.¹⁵³⁰

На седници Председништва ЦК СКЈ, која је одржана 23. новембра 1988. године, оцењено је да су демонстрације албанског становништва и последњи догађаји у толикој мери заоштрили ситуацију у САП Косову, а посебно међунационалне односе, да је потребно несмањеним интензитетом политички деловати у покрајини да се предупреди погоршање политичко-безбедносне ситуације.¹⁵³¹ У српској јавности сматрало се да су демонстрације албанског становништва много личиле на оне из 1981. године и да су још више захладиле међунационалне односе и подстакле исељавање српског и црногорског становништва из покрајине.¹⁵³² Демонстрације су биле реакција на смењивање Каћуше Јашари и Азема Власија, затим на предлог за измену Устава из 1974. године и на став три руководства – покрајинског, републичког и савезног – да се покрене поступак за утврђивање одговорних за стање у САП Косову. Како су демонстрације биле добро организоване и синхронизоване није изостала ни новинарска реакција: „Чињеница да је у одбрану Каћуше Јашари и Азема Власија могао да се организује долазак стотина хиљада људи у Приштину, а то није могло да се организује за заустављање исељавања и патњи Срба и Црногораца – указује на то какве добро организоване снаге стоје иза ових демонстрација”.¹⁵³³ На демонстрацијама се клицало Азему Власију, Каћуши Јашари и још неким покрајинским руководиоцима, што је у српској јавности сматрано као акт негирања ставова 17. седнице ЦК СКЈ о одговорности. Око тог питања је такође дошло до националног подвајања, јер је српско и црногорско становништво давало подршку 17. седници ЦК СКЈ и ставовима председништва СР Србије и ЦК СК Србије о догађајима у покрајини, а албанско становништво је изражавало неслагање. Тако су поделе на националној основи постале драстичније, а одуговлачење са заказивањем седнице ПК СК Косова, на којој је требало да се оцене демонстрације, само је додатно компликовало стање у међунационалним односима и

1529 „Демонстрације на Косову несумњиво су континуитет контрареволуционарних догађаја из 1981. године”, *Политика*, 24. новембар 1988, 7. Ноел Малколм тврди, у својој контроверзној књизи, да демонстрације од 17. новембра 1988. године нису биле организоване. (Noel Malcom, *Kosovo: a short history*, New York 1998, 343).

1530 „Сагласност изражена једногласно”, *Јединство*, 23. новембар 1988, 1, 7.

1531 „Не може се и не сме одустати од утврђивања одговорности за стање на Косову”, *Политика*, 25. новембар 1988, 1.

1532 М. Вујовић, „Превазићи разлике у оценама”, *Политика*, 1. децембар 1988, 6.

1533 Бранко Стошић, „Сва енергија демонстраната била је уперена против промена”, *Политика*, 2. децембар 1988, 7.

отежавало ситуацију. Очигледно да је постојало неслагање у ПК СК Косова око карактера демонстрација, па се зато и одуговлачило.¹⁵³⁴

Од организовања демонстрација албанског становништва видљив је још већи међунационални раздор у САП Косову, јер је дошло до потпуне националне поделе. Српско и црногорско становништво захтевало је смењивање руководиоца покрајине и доследно спровођење закључака 17. седнице ЦК СКЈ, док је албанско становништво давало пуну подршку руководству покрајине: Азему Власију, Каћуши Јашари, Екрему Арифџију, а спорадично и Светиславу Долашевићу.¹⁵³⁵

Председништво ПК СК Косова, на седници која је одржана 3. децембра 1988. године, расправљало је о демонстрацијама албанског становништва. Тада је оцењено да су масовна окупљања грађана албанске националности заоштрила укупну ситуацију у покрајини и довела до поларизације људи на националној основи.¹⁵³⁶ Истога дана је на састанцима ССРН села Гојбуље и Мироч указано да се политичко-безбедносна ситуација искомпликовала после недавних демонстрација албанског становништва. Страх је повећан толико да је преостали српски и црногорски живаљ намеравао да се исели из Вучитрна уколико се стање не побољша! За лоше стање окривљени су многобројни покрајински и општински руководиоци албанске националности и многи српски и црногорски функционери „климоглавци и ћутолози”, и због таквог понашања је међунационално и међуљудско поверење опасно пољуљано и угрожено до те мере да је постојала опасност да се из покрајине исели и преостало српско и црногорско становништво.¹⁵³⁷

Због тешке ситуације у САП Косову одржана је, 4. децембра 1988. године, ванредна седница ПК СК Косова. На дневном реду је било усвајање информације Председништва ПК СК Косова о „недавним окупљањима и протестима грађана албанске народности од 17. до 21. новембра, са прелиминарним оценама о задацима организација и органа Савеза комуниста”. У информацији је написано да је јавно испољен став у овим догађајима да се не дозволи промена Устава из 1974. године био последица „створеног уверења да се садашња права и положај

1534 Зејнел Зејнели, „Седница ПК СК Косова још није заказана, а разлике све дубље”, *Политика*, 2. децембар 1988, 7.

1535 Зејнел Зејнели, „Ко све шаље телеграме подршке покрајинском партијском руководству”, *Политика*, 3. децембар 1988, 7.

1536 „Масовна окупљања Албанаца заоштрила ситуацију у Покрајини”, *Политика*, 4. децембар 1988, 6.

1537 Љ. Кнежевић, „Затражене оставке дела покрајинског и целог општинског руководства”, *Политика*, 4. децембар 1988, 6.

албанске народности, наводно, доводе у питање и ускраћују”.¹⁵³⁸ У информацији је написано да, иако није на одређен начин испољено антисрпско расположење, наведени разлози масовног окупљања указују да су садржали елементе антисрпског расположења. Према информацији, масовна окупљања и протести грађана, њихово кретање и понашање, повремено су попримали облик демонстрација и том приликом је било неприхватљивих иступања и парола које је требало разјаснити до краја. Још се наводило да је наступање учесника оставило утисак да се радило о организованости и спонтаности окупљања и протестовања грађана. Због тога је Јордан Костић у расправи одбацио могућност спонтаног окупљања демонстраната на основу редоследа доласка и кретања, парола и повика и закључио да је главни циљ био да се изазове антисрпско расположење: „Створен је утисак да одговорност истакнутих покрајинских руководилаца тражи руководство СР Србије и да то није став ЦК СКЈ, и да то није одговорност због објективног стања у Покрајини. Кадрови, пре свега они из редова албанске народности, нису успели да мобилишу људе у акцији и на откривању креатора националистичко-сепаратистичке политике ... Истина је да се у свим местима и срединама не дешавају силовања, напади, скрнављења гробова, али ма где да се догађају њихов циљ је да се створи психоза страха код Срба, Црногораца и осталих народа и народности, а у крајњој линији да се подстакне иселјавање са вековних огњишта”.¹⁵³⁹ Азем Власи је сматрао да је на митинзима солидарности са српским и црногорским становништвом који су организовани у покрајини и ван ње званично био легализован шовинизам који је разорно деловао на међунационалне односе и свест људи. Скренуо је пажњу и да је албанску народност иритирало пласирање информација како се ништа није урадило на стабилизацији стања у покрајини и како је руководство покрајине неспособно, па мора да одговара, да институције система нису ефикасне и да српско и црногорско становништво није могло да оствари своја елементарна права. Због тога је албанско становништво бурно испољило своје расположење. Азем Власи је сматрао да демонстрације нису биле против ставова 17. седнице ЦК СКЈ, већ отпор непринципијелним притисцима на кадрове. Соња Шћепановић је указивала да је све било унапред замишљено и добро организовано. Хусамедин Аземи, председник ОК СК Приштине, скренуо је пажњу поводом окупљања на једнонационалној основи да је и до тада постојао став да проблеми тако не могу да

1538 Видоје Ђикановић, Драган Јанковић, Исмаил Бислими, Веско Стојковић, Небојша Влашковић, Никола Бешевић, „Само прелиминарне оцене о демонстрацијама Албанаца”, *Јединство*, 5. децембар 1988, 1, 3 – 5. Владимир Мандић, Зејнел Зејнели, Миодраг Вујовић, „Окупљања Албанаца садрже елементе антисрпског расположења”, *Политика*, 5. децембар 1988, 5.

1539 Исто.

се решавају. Он је трпео нападе од дела албанског руководства чија се смена тражила, јер је заговарао њихову одговорност. Национална подвојеност мишљења видљива је била и по једној од парола на демонстрацијама „Косово да – Метохија не”. Петар Костић је поставио питање како након продубљеног неповерења и сумњичавости и даље живети заједно? Он је указао да се нико из масе није огласио против албанских националиста и сепаратиста и да је маса била хетерогена по идеологији, што је упућивало на закључак да је на сцени било национално помирење у оквиру једне нације. Саво Комадинић је указао на својеврсну атмосферу притиска коју су доживели грађани Косова Поља, Грачанице и других средина где је живело српско и црногорско становништво приликом недавних окупљања и проласка демонстраната кроз ова насеља. Душан Илић је имао јасну поруку: „Уместо диференцијације, остварена је национална хомогенизација”, док је Екрем Арифџи сматрао да су демонстрације биле резултат нагомиланог револта и незадовољства.¹⁵⁴⁰ На седници ПК СК Косова, која је одржана 5. децембра 1988. године, усвојена је информација Председништва ПК СК Косова о „масовним окупљањима и протестима грађана албанске народности од 17. до 21. новембра, са прелиминарним оценама о задацима организација и органа Савеза комуниста”. Она је требало да буде допуњена сугестијама и примедбама изреченим на седници. Поделе и разлике на националној основи продубљење су после демонстрација, па је и на овој седници дошло до поларизације и поделе на националној основи. Душко Челић је био узнемирен и пророчки је упозоравао: „Шта ће нам јачи аргументи од 30 хиљада иселених од 1981. године. Шта су јачи аргументи од тога да су нам међунационални односи крајње заострени и прете либанизацијом Косова, а у 21. век, можда и пре, ући ћемо са етнички чистим Косовом!”¹⁵⁴¹ Он је скренуо пажњу да оцене о организованости и спонтаности нису егзистирале заједно и да је неизоставно у усвојеној информацији морала да нађе место и квалификација о албанском национализму и сепаратизму. На седници се чуло да је на демонстрацијама било уочљиво стално позивање на СФРЈ, а игнорисање СР Србије, што је у суштини било залагање за покрајину ван СР Србије. Поједини албански руководиоци сматрали су да нису биле у питању демонстрације него окупљања грађана, а клицање Уставу из 1974. године оправдавали су као жељу демонстраната да се задржи аутономија. Екрем Арифџи је тврдио и да су митинзи српског и црногорског становништва били један од елемената и узрока недавних догађаја.¹⁵⁴²

1540 Исто.

1541 В. Мандић, З. Зејнели, М. Вујовић, „Поделе продубљене”, *Политика*, 6. децембар 1988, 7.

1542 Исто.

Национална подвојеност годинама је била присутна као резултат различитих схватања суштине аутономије. Оправдано, постојао је страх код албанског становништва да ће уставним променама изгубити нека права.¹⁵⁴³ Српска јавност указивала је да су таква страховања неоправдана.¹⁵⁴⁴ Такве поруке долазиле су и са савезног нивоа. Председништво ЦК СКЈ, на седницама које су одржане 1. и 6. децембра 1988. године, размотрило је актуелну политичку ситуацију. На седници је оцењено да су се доследно остваривали ставови 17. и 18. седнице ЦК СКЈ у вези са уставним променама: усвојени су амандмани на Устав СФРЈ, а успешно су текле и активности на припреми промена у Уставима република и покрајина. С тим у вези, Председништво ЦК СКЈ је посебно указивало на неопходност појачаног политичког рада у САП Косову на објашњавању суштине и значаја промена у Уставу СР Србије, у складу са ставом 17. седнице ЦК СКЈ, како би се створили услови да се тај посао успешно и на време заврши. Ово је било потребно посебно и због тога што се уставне промене у САП Косову нису довољно тумачиле, или су пак, тенденциозно уношене гласине и дезинформације о суштини промена у Уставу СР Србије тврдњама да ће се тим променама угрозити положај и права албанске народности и карактер аутономије, одузимати земља сељацима, ограничити употреба језика, итд.¹⁵⁴⁵ Међутим, теза да су угрожена албанска права у СФРЈ добила је подршку и неких утицајних конгресмена у Сједињеним Америчким Државама.¹⁵⁴⁶ Због тога је Председништво СР Србије, на седници која је одржана 16. децембра 1988. године, одлучило да затражи од СФРЈ издавање „Беле књиге” о САП Косову.¹⁵⁴⁷

Постојала је несагласност око оцена новембарских дешавања: да ли су демонстрације или масовна окупљања и да ли су била организована или неорганизована окупљања? До националне

1543 На заједничкој седници ПК ССРН и Већа савеза синдиката Косова, која је одржана 7. децембра 1988. године, истакнуто је да је јавна расправа о уставним променама довела до подељених мишљења на националној основи, а да је томе допринело и ширење тезе да ће албанско становништво изгубити равноправност и да промене воде на предбрионско време. (Миодраг Вујовић, „Национална подела и у јавној расправи”, *Политика*, 8. децембар 1988, 7).

1544 „Национална подвојеност и при изјашњавању о променама Устава СР Србије”, *Политика*, 6. децембар 1988, 8.

1545 „Окупљања грађана албанске народности ишла наруку албанским сепаратистима”, *Политика*, 7. децембар 1988, 1, 6.

1546 Александра Мијалковић, Мирјана Аксентијевић, „Непријатељ на Косову је корак испред свих наших акција”, *Политика*, 8. децембар 1988, 5.

1547 Пропаганда НСР Албаније против СФРЈ била је успешна, па је издавањем „Беле књиге” требало међународну јавност упознати са косовским приликама. На седници је то објаснио Живорад Ђорђевић: „Остајемо дужни свету бројна објашњења за наше прилике и неприлике. За део света који нам је пријатељски наклоњен и даље је несхватљиво, на пример, да су делови најбројније српске нације у једном делу њене државе физички угрожени, морално понижени и терорисани – без правне и политичке заштите. Нисмо још све учинили да свету кажемо истину о нашем небулозном уставном устројству које у доброј мери омогућава сва та људска понижавања Срба и Црногораца на Косову, али и замагљује истину о томе – ко кога угрожава, ко терорише, ко трпи терор”. (Тома Милић, „Захтева се писање беле књиге о косовској стварности”, *Политика*, 17. децембар 1988, 5).

подвојености око оцена да ли су недавни догађаји биле организоване демонстрације или спонтана окупљања није дошло само у САП Косову и СР Србији. Чак су уочене велике разлике у извештавању поводом догађаја у САП Косову између ТВ Београда и ТВ Загреба. ТВ Београд је сматрао да су у питању демонстрације које продубљују јаз између српског и албанског становништва, а ТВ Загреб је сматрао да су у питању спонтана окупљања.¹⁵⁴⁸ Постављано је и питање како то да СУП није упозорио на време шта се спремало? Целокупна ситуација узнемиравала је и друге републике. Републички одбор СУБНОР-а Македоније, на седници која је одржана 7. децембра 1988. године, закључио је да је непријатељско деловање у САП Косову неповољно утицало на стање у СР Македонији.

Српска јавност додатно је била узнемирена изјавом Душана Драгосавца када је, у новембру 1988. године приликом посете покрајини, изјавио да не постоје разлози да се српско и црногорско становништво исељава из покрајине. Због тога се нашао под снажним ударом јавности, а нападан је и што ниједном речју није споменуо „контрареволуцију”.¹⁵⁴⁹ Јавност је одлучно захтевала његову одговорност.¹⁵⁵⁰ Децембра 1988. године указивано је и да је горанско становништво у покрајини имало проблема са албанским националистима односно да су се суочавали са албанизацијом.¹⁵⁵¹ Међунационални расцеп се брзо ширио.

Цветко Звездић, секретар Председништва ОК СК Ђаковице, изјавио је 9. децембра 1988. године да се донекле изгубила линија разграничења између албанских националиста и сепаратиста и албанског народа, што је отежало мобилисање албанског становништва на реализовању закључака 9., 16. и 17. седнице ЦК СКЈ.¹⁵⁵² Истога дана је Момчило Трајковић, на седници Председништва ОК СК Приштине, упозоравао да су покидане све међунационалне везе, и пријатељске и другарске: „Варају се сви они који сматрају да ово што се догађа на Косову је само трагедија Срба и Црногораца. Сада је на помолу заједничка трагедија али – трагедија Албанаца и Југославије. Излазак Албанаца на улице је највећи притисак на исељавање Срба и

1548 Б. Оташевић, „Откуд разлике о Косову”, *Политика*, 8. децембар 1988, 15.

1549 Н. В., „Разочарани наступом Душана Драгосавца”, *Јединство*, 3 – 4. децембар 1988, 5. Остало је нејасно због чега је Душан Драгосавац боравио у покрајини очи Дана Републике. О изјавама Душана Драгосавца током његове посете покрајини који су узбуркали српску јавност видети: М. Чупић, *н. д.*, 70 – 73.

1550 Борци загребачке општине Црномерац и београдске Савски венац затражили су одговорност за Душана Драгосавца. Он је критикован када је објавио књигу о националном питању, „у којој је ишао на руку албанским сепаратистима”. Он је 1984. године упутио честитку Хајредину Хоџи када је издао књигу под називом „О афирмацији албанске народности у Југославији” која је величала албанске сепаратисте, стао је у одбрану Фадила Хоџе, а одласком у САП Косово је својим оценама и изјавама у великој мери девалвирао напоре СКЈ на Косову. (С. Ристић, „Одговорност за Душана Драгосавца”, *Политика*, 15. децембар 1988, 8).

1551 Фејза Шефик, „Албански шовинисти прете Горанцима да су на реду за исељавање са Косова”, *Политика*, 8. децембар 1988, 12.

1552 Д. Прентић, „Очи у очи са стварношћу”, *Јединство*, 10 – 11. децембар 1988, 7.

Црногораца”¹⁵⁵³ Ситуација је захтевала и састанак највиших руководилаца земље. На седници Председништва ЦК СКЈ, која је одржана 11. децембра 1988. године, оцењено је да се ситуација у САП Косову, након 17. седнице ЦК СКЈ, погоршала. Председништво ЦК СКЈ констатовало је да су се новембарска окупљања и демонстрације негативно одразиле на међунационалне односе, продубиле међунационална подвајања, појачале осећај несигурности и угрожености становништва свих националности, претећи међунационалним сукобима и даљем исељавању. Ова седница је значајна, јер је окарактерисала новембарске догађаје као масовна окупљања албанског становништва која су попримила облик организованих демонстрација.¹⁵⁵⁴

¹⁵⁵³ Небојша Влаховић, „Заклињања доказати делима”, *Јединство*, 10 – 11. децембар 1988, 1, 5.

¹⁵⁵⁴ „Циљ демонстрација био је блокирање уставних промена и утврђивања одговорности руководства”, *Политика*, 13. децембар 1988, 11 – 12. Председништво ЦК СКЈ дало је једну ретроспективу догађаја. Указало је да је продубљена међунационална подвојеност и неповерење, као најтежа последица „контрареволуционарног наступања албанског национализма и сепаратизма” из 1981. године који је настојао да одржи континуитет. Узроци тешке ситуације утврђени су још у Платформи СКЈ о Косову, а затим разрађени у Закључцима 9. седнице ЦК СКЈ, али очигледно није било правих резултата и неопходне јединствене акције да се ти узроци отклоне. После 17. седнице ЦК СКЈ дошло је до даље националне хомогенизације, подела, неповерења и до међунационалне подвојености у ПК СК Косова, посебно мера одговорности. Поделе су изражене и у СК Косова у свим органима и организацијама што је негативно деловало на већ битно поремећене међунационалне односе. Органи власти нису успели да обезбеде законитост и уставност грађана, па је настављено исељавање српског и црногорског становништва несмањеним темпом. Уставне расправе довеле су до штетне политизације и до озбиљних дезинформација о суштини и домету уставних промена и до убацивања теза да су угрожена права албанског народа. Гласови и захтеви српских и црногорских националиста за укидање аутономије, за распуштање органа власти и политичких органа у покрајини, допринели су погоршању ситуације. То је створило страх и забуну код албанског народа и подстицало њихов отпор уставним променама. Напетости у међунационалним односима значајно су доприносила после 17. седнице ЦК СКЈ и поједина средства јавног информисања која су различитим и једностраним интерпретирањем појединих догађаја подстицала антисрпско и антиалбанско расположење и тиме ширила простор за разне манипулације и подвајања. Погоршању ситуације у покрајини допринело је и погоршање политичко-безбедносне ситуације у целој земљи. Као непосредни повод првих масовних окупљања и каснијих демонстрација искоришћена је припрема и одржавање 18. седнице ПК СК Косова, на којој је требало да се утврди политичка одговорност чланова Председништва и чланова ПК, изврши идејно-политичка диференцијација и приступи кадровској обнови, а незадовољство је изазвано и предлогом за одговорношћу Каћуше Јашари и Азема Власија, и одлуком ПК СК Косова да се они ослободе функција. Као повод искоришћени су и неки сензационалистички написи у штампи, као и поједини неаргументовани и непринципијелни захтеви и пароле на неким митинзима и скуповима, који су се односили на поједине кадрове албанске националности, па и на албански народ у целини. Један од главних повода био је и Нацрт амандмана на Устав СР Србије, односно необавештеност, тенденциозне гласине и дезинформације, па и присутна противљења предлозима Нацрта. Оцењено је да су циљеви организатора и инспиратора окупљања и демонстрација били спречавање спровођења задатака 17. седнице ЦК СКЈ о одговорности руководства СК Косова и о уставним променама у СР Србији; блокирање акције СК за спровођење задатака о Косову и даљу стабилизацију прилика, што води даљем притиску на исељавање и стварању етнички чистом Косову, а доказ томе је и што су у демонстрацијама учествовали и неки познати албански националисти и сепаратисти који су истицали неприхватљиве и непријатељске пароле. Масовна окупљања су постепено попримала облик демонстрација и према расположивим чињеницама били су организовани, на шта је указивала и очигледна синхронизација окупљања, континуирани доласци из разних места покрајине у Приштину, организована кретања улицама, истоветност у избору и коришћењу застава и парола, постојање вођа група, синхронизован престанак рада у школама и организацијама удруженог рада. У тим окупљањима било је и израза спонтаности и израза незадовољства укупним стањем у земљи и покрајини. Председништво ЦК СКЈ упозорило је да надлежни органи још нису идентификовали организаторе протестних окупљања и демонстрација. Оценило је да су највећу одговорност сносили органи у покрајини, а пре свега ПК СК Косова и Председништво САП Косова, али да се није могла избећи одговорност и органа СК Србије и СКЈ. (Исто).

Новембарска окупљања и демонстрације албанског становништва допринеле су даљој дестабилизацији стања и заоштравању међунационалних односа у САП Косову.¹⁵⁵⁵ Убрзо је све више указивано да су оставке Азема Власија и Каћуше Јашари за окупљања и демонстрације албанског становништва биле само повод, а да је прави мотив био пружање отпора уставним променама, што је потврдио и Рахман Морина, секретар СУП-а САП Косова, на седници сва три већа Скупштине САП Косова, која је одржана 15. децембра 1988. године.¹⁵⁵⁶

Ситуација у САП Косову је децембра 1988. године отишла предалеко, на шта је упозоравао Момчило Трајковић: „Савез комуниста Косова није хтео да уђе у дубљу анализу последњих догађаја у Покрајини, посебно протестног окупљања албанских маса. Но, СК Косова и одговорни у њему морају да схвате да ако се не да права оцена ових догађаја, може да дође до конституисања албанског сепаратизма као политичког чиниоца на Косову. Истовремено би могло да дође до елиминисања Срба и Црногораца из политичког живота Покрајине”.¹⁵⁵⁷ Више органа и организација је тражило да се пронађу организатори новембарских окупљања и демонстрација.¹⁵⁵⁸ Међунационални јаз који је створен после новембарских дешавања био је већи него после 1981. године, а тада се увидело да није више било речи о „групици иредентиста и националиста”, већ о маси албанског народа.¹⁵⁵⁹ Здравко Мустаћ, подсекретар СУП-а СФРЈ, упозоравао је 21. децембра 1988. године: „Безбедносна ситуација у САП Косово веома је тешка и даље се заоштрава, што може довести до избијања озбиљних ексцеса са врло тешким безбедносним и политичким последицама”.¹⁵⁶⁰ Новембарски догађаји довели су до потпуне националне хомогенизације становништва, па и до губитка дијалога.¹⁵⁶¹ Тада је већ достигнут критичан степен заоштрениости међунационалних односа.¹⁵⁶²

1555 В. В., „Отпор променама”, *Политика*, 15. децембар 1988, 7.

1556 Зејнел Зејнели, „Циљ демонстрација био је пружање отпора уставним променама”, *Политика*, 16. децембар 1988, 1. У Информацији СУП-а САП Косова наведено је да су друштвено-политичке структуре покрајине редовно обавештаване о погоршању међунационалних односа и политичко-безбедносне ситуације. Обавештавано је и о националистичким и девијантним иступањима у јавној расправи око амандмана на Устав СР Србије и САП Косова. (З. З., „Деловањем албанских националиста створено погодно тле за демонстрирање”, *Политика*, 16. децембар 1988, 7).

1557 „Могућност конституисања албанског сепаратизма као политичког чиниоца на Косову”, *Политика*, 21. децембар 1988, 11.

1558 М. Петрић, „Ко треба да пронађе организаторе демонстрација”, *Политика*, 21. децембар 1988, 18.

1559 Д. Бећировић, „Врати Словенцима тај албански коњак”, *Политика*, 21. децембар 1988, 16.

1560 М. Аксентијевић, А. Мијалковић, „Да ли су савезни органи способни да реше све тежу ситуацију на Косову?”, *Политика*, 22. децембар 1988, 5 – 6.

1561 М. В., „Подршка Хусамедину Азимију”, *Политика*, 22. децембар 1988, 12.

1562 Петар Грачанин изјавио је, 24. децембра 1988. године, приликом посете Гњилану: „Све су заоштренији међунационални односи. У ствари, ти односи на Косову дошли су до оне тачке, која прети директним сукобљавањима, а и колективним исељавањем, што може да има катастрофалне последице, не само по Косово и Србију, већ и по безбедност и интегритет Југославије”. (В. Ж., „Новембарске демонстрације на Косову имале су

После новембарских дешавања видљива је потпуна пукотина на релацији руководства СР Србије и САП Косова. После новембарских дешавања покушавано је да се успостави симетрија између митинга братства и јединства у СР Србији и демонстрација у САП Косову. На захтев за одговорност косовских руководилаца узвраћено је оптужбама на адресу руководства СР Србије коме се приписивао национализам, унитаризам и хегемонизам.¹⁵⁶³

Руководство САП Косова одуговлачило је са оценама, мерама и акцијама поводом новембарских догађаја.¹⁵⁶⁴ Југословенска јавност захтевала је да се пронађу одговорни за новембарска дешавања.¹⁵⁶⁵ У јавности је расло нестрпљење и узнемирење.¹⁵⁶⁶ У таквој ситуацији, Савезно веће Скупштине СФРЈ, на седници која је одржана 29. децембра 1988. године, усвојило је 13 закључака о безбедносној ситуацији у САП Косову.¹⁵⁶⁷ Ситуација се погоршавала, јер су се уставне промене приближавале. Уставне промене, у српској јавности, постављане су као

циљ да спрече промене Устава СР Србије”, *Политика*, 25. децембар 1988, 1, 6).

1563 В. Добриловић, „Тачно се мора знати где одлази новац који се даје за Косово”, *Политика*, 23. децембар 1988, 5. Поводом разних оптужби на рачун руководства СР Србије, једно апологетско реаговање учинило нам се интересантним: „Због годинама нерешеног стања на Косову, због мањкавости у уређењу своје Републике, српски народ после много година ћутања, почиње да тражи своја основна животна права и своје људско достојанство. Због те жеље да се изједначи са осталима у земљи, добија атрибуте националиста и хегемониста. Доживљава тешка понижења у својој Републици, која нема никакве могућности да га штити а равнодушна је и заједничка држава”. (Оливера Сбутега, „Народ на јавној сцени”, *Политика*, 26. децембар 1988, 13).

1564 В. Ж., „Новембарске демонстрације на Косову имале су циљ да спрече промене Устава СР Србије”, *Политика*, 25. децембар 1988, 1, 6.

1565 „Најодговорнији за стање на Косову челни људи ове покрајине”, *Политика*, 29. децембар 1988, 1.

1566 Карактеристичне су речи делегата Миомира Вукадиновића, изречене на седници Скупштине СФРЈ, која је одржана 28. децембра 1988. године: „Ми делегати имамо само још једну шансу, и то ову последњу, да предузмемо све да се реши косовска и југословенска трагедија. Зар има нешто што је теже и више оптужујуће за нашу земљу од терора и геноцида у њој самој. Косово није само југословенско, већ и општечовечанско питање. На Косову је поражено достојанство Срба и Црногораца, поражена су елементарна људска права, поражен је Устав Југославије, Повеља о људским правима. Зар је потребан неки коментар о срамним играма у које су умешани и државни органи и на нивоу Федерације у случају Ђорђа Мартиновића”. (Мирјана Аксентијевић, Александра Мијалковић, Горан Козић, „Контрареволуција траје несмањеном жестином, а ми расправљамо како је угушити”, *Политика*, 29. децембар 1988, 5 – 6).

1567 На седници је оцењено да је ситуација у покрајини сложена и да је могуће њено даље погоршање. На погоршање су утицали деловање албанског националног покрета, неефикасност и пасивност у раду надлежних органа, недовољна друштвено-политичка активност. Новембарска окупљања и демонстрације утицала су на даље погоршавање ситуације. Новембарски догађаји представљали су организовану и синхронизовану активност и допринели су даљем притиску на исељавање. Позвана је Скупштина САП Косова да утврди одговорност свих одговорних надлежних органа који су били затечени новембарским догађајима и да се према њима и функционерима предузму конкретне мере одговорности. Позвано је и Председништво СФРЈ да оцени остваривање уставности и законитости, рад и оспособљеност савезних органа у вези са њиховим задацима у погледу стабилизације прилика у покрајини и о томе обавести Скупштину СФРЈ. Затражено је од СУП-а СФРЈ да поднесе извештај о томе ко су били инспиратори и организатори масовних окупљања и демонстрација припадника албанске националности и које се мере против њих предузимају или су предузете. Констатовано је да је непотпуно и неблаговремено извршавање задатака из Југословенског програма о Косову негативно утицало на политичко-безбедносну ситуацију у покрајини и да би савезна скупштина требало да обезбеди пуну координацију за ефикасно спровођење овог програма. (Мирјана Аксентијевић, Александра Мијалковић, Горан Козић, „Утврдити одговорност свих органа и функционера у Покрајини због демонстрација Албанаца”, *Политика*, 30. децембар 1988, 6 – 7).

императив како би се решила ситуација у САП Косову, што је наглашено у интервјуу др Богдана Трифуновића, председника РК ССРН Србије, који је крајем 1988. године дао новосадском *Дневнику*: „Зна се, такође, шта усвајање ових амандмана значи за Косово, Србију и Југославију, за побољшање тешко угрожених међунационалних односа на Косову, за перспективу мирног живота, за стабилност и углед ове земље, за економски и културни напредак, за демократизацију. Не може се ником дозволити да све то доводи у питање. Улог је сувише велики ... Нека питања на Косову морају се хитно решити. Сведоци смо колико је опасно продужавање постојећег стања, не само због тога што су међунационални односи даље погоршани, већ и због опасности да ствари крену још горе. Морају се зато врло брзо и одлучно решавати питања личне и имовинске сигурности, обезбедити миран живот свих грађана, без притиска, зауставити исељавање Срба и Црногораца и обезбедити повратак свих исељених који то желе. То се не може остављати за сутрашњи дан ... На стање на Косову битно утиче и постојање или непостојање стварног југословенског јединства у односу према Косову. Показало се, кад год су социјалистичке снаге у Југославији успеле да дођу до јединственог става, да је на Косову долазило до одређених позитивних промена. Свако колебање, изражено на седницама, кроз изјаве политичких функционера или кроз различито писање штампе, отежавало је тај прогресивни ток. Промене до којих је дошло у Војводини имаће изузетно позитиван значај и за брже решавање косовских проблема, спровођењем ставова и закључака ЦК СКЈ и ЦК СКС. Ранија сукобљавања с Републиком, која је подстицало војвођанско руководство, веома су се лоше одражавала и на ток догађаја на Косову, јер су се стално изражавала као одсутно јединство у СР Србији, а посебно у борби против сепаратистичког национализма на Косову, у настојањима да се заустави исељавање Срба и Црногораца и успоставе бољи међунационални односи”.¹⁵⁶⁸ Промене Устава СР Србије и САП Косова изазвале су највећу кризу у међунационалним односима у покрајини од завршетка Другог светског рата.¹⁵⁶⁹

Слободан Милошевић је с правом 1989. годину назвао „годином расплета”.¹⁵⁷⁰ Он је у другој половини 1988. и почетком 1989. године искористио незадовољство српског и

1568 „Јединствена Србија – корак ка јединству Југославије”, *Политика*, 31. децембар 1988, 1, 2. и 3. јануар 1989, 5.

1569 Интересантно је било реаговање Драгутина Јочића, председника Одбора за друштвено-политички систем Већа општина СР Србије, који је навео 8. јула 1987. године о уставним променама: „Тврдимо да на Косову не можемо брже да решавамо нагомилане проблеме због уставних ограничења. И то је у реду. Али, шта је онда проблем у општинама Бујановац, Медвеђа и Прешево, које су на југу Србије. Реч је очигледно о људском фактору”. (З. Радисављевић, „Сеобе на југу Србије”, *Политика*, 9. јул 1987, 7).

1570 Видети: Слободан Милошевић, *Године расплета*, Београд 1989.

црногорског становништва из покрајине за обрачун унутар СР Србије, односно за смењивање руководства покрајина и СР Црне Горе.

Почетком 1989. године карактеристика политичког живота у САП Косову биле су поделе, неслагања и супротстављања. Отпори уставним променама и спровођењу закључака највиших партијских органа земље били су све жешћи. Јавност је све више обавештавана и о екстремним иступањима у току јавне расправе у САП Косову о амандманима на Устав СР Србије односно о отвореним неслагањима лица албанске националности са променама устава.¹⁵⁷¹ Косовски врх послао је писмо упућено органима СФРЈ у вези са предстојећим усвајањем промена Устава СР Србије у коме је изражено неслагање са неким од амандмана.¹⁵⁷² На 20. седници ПК СК Косова, која је одржана 7. јануара 1989. године, Петар Јакшић је скренуо пажњу да је српско и црногорско становништво у покрајини враћало књижице СК, да су се поделе међу радницима и студентима продубљивале и да су растурани прогласи у којима је албанско становништво позивано на устанак!¹⁵⁷³ Покрајинским органима све је више замерано што још нису донели оцене о новембарским окупљањима и демонстрацијама и све је више захтевано да се открију њихови организатори. Сукоб између руководства СР Србије и САП Косова био је све видљивији.

Косовска проблематика протезала се и ван покрајине. Због великих притисака, целокупно руководство СР Црне Горе поднело је неопозиву оставку 11. јануара 1989. године. Ово смењивање засновано је на, како се тврдило, тадашњем погрешном односу руководства СР Црне Горе према решавању кључних друштвених проблема.¹⁵⁷⁴ Истога дана су на седници Скупштине СФРЈ дате оцене из извештаја три радне групе Комисије Скупштине СФРЈ за праћење спровођења Југословенског програма о Косову, које су у два наврата крајем 1988. године

1571 Живорад Игић, „Ко и зашто скрива истину”, *Политика*, 13. јануар 1989, 15.

1572 Зејнел Зејнели, „Опет блокада рада на Косову”, *Политика*, 6. јануар 1989, 11.

1573 З. Зејнели, М. Вујовић, „Део чланства не прихвата неке предложене кандидате”, *Политика*, 8. јануар 1989, 6.

1574 „Целокупно руководство Црне Горе поднело неопозиву оставку”, *Политика*, 12. јануар 1989, 1. Први митинзи у СР Црној Гори у знак подршке српском и црногорском становништву у САП Косову одржани су у Титограду 20. августа 1988. године. Руководство СК Црне Горе тврдило је да подржава угрожено српско и црногорско становништво у покрајини, али није давало директну подршку политици СР Србије. Зато се одмах после пада руководства СК Војводине, започело 7. октобра 1988. године са митинзима у СР Црној Гори. Протестанти су дошли у сукоб са полицијом СР Црне Горе у Жутој Греди, јер су захтевали оставке руководства. У наредним месецима су протести настављени, све до 10. јануара 1989. године када се у Титограду окупило око 10.000 људи. Пре пада руководства СР Црне Горе било је много реаговања у јавним гласилима да црногорско руководство није способно да води народ: „Докази: ... Став према геноциду на Косову, у почетку игнорантски, а касније безличан и никаква јавна подршка српском руководству у борби са албанским национализмом докази су небриге чак и за сопствени народ на Косову. Ниједном митингу солидарности са прогоњеним Србима и Црногорцима није дата јавна подршка од највишег црногорског руководства, а што је најжалосније – ни последњем у Београду”. (Загорка Вуковић, „Верујемо да још све није изгубљено”, *Политика*, 13. децембар 1988, 14). Опширније о дешавањима у СР Црној Гори видети: Владо Стругар, *Велика буна Црне Горе 1988 – 1989*, Београд 1990.

боравиле у покрајини.¹⁵⁷⁵ Председништво САП Косова и Председништво ПК СК Косова оценили су на заједничкој седници, која је одржана 20. јануара 1989. године, да се политичко-безбедносно стање у покрајини погоршавало. Присутно је било деловање албанског националног покрета, међунационални односи били су веома заоштрени и све је била већа национална подвојеност, чак и у највишим форумима.¹⁵⁷⁶ Због такве ситуације је Уставни суд СФРЈ, на седници која је одржана 18. јануара 1989. године, одложио доношење одлуке за наредну седницу о иницијативи да ли је Устав САП Косова био несагласан Уставу СФРЈ, јер је дозволио народима и народностима у покрајини употребу „своје заставе”.¹⁵⁷⁷

У Скупштини СФРЈ ни 24. јануара 1989. године није дат одговор ко су били организатори и инспиратори новембарских дешавања 1988. године. На овој седници је расправљано и о дешавањима у СР Црној Гори, па је речено да су на јануарске протесте у СР Црној Гори утицали и поједини чланови некадашњег Организационог одбора за заштиту српског и црногорског становништва на Косову (неки од њих националистички настројени како је наведено), као и поједини интелектуалци који су деловали са националистичких позиција из других средина, посебно из Приштине, Београда и Новог Сада.¹⁵⁷⁸ Истога дана одржана је проширена седница Председништва ЦК СК Србије на којој је оцењено да су проблеми који су настали произашли из нерешавања проблема „контрареволуције” у покрајини и сва питања у вези са тим, укључујући уставне промене у СР Србији, економска и друштвена криза и реформе које је требало спровести. Скренута је пажња да су се неповољно и дуго присутно стање у решавању косовске драме у заустављању геноцида над српским и црногорским народом као и отпори променама, рефлектовали на политичку ситуацију. Због тога је констатовано да ће се уставним променама

1575 Сажета оцена је гласила: Основни циљеви Југословенског програма о Косову нису се остваривали, исељавање је повећано, број повратника био је минималан, а долазак оних који желе да живе и раде симболичан. Утврђени задаци нису се извршавали благовремено, доследно и ефикасно, а реализација појединих није ни започела. Међунационални односи и политичко-безбедносна ситуација чак је погоршана у односу на стање из времена доношења програма. Деловање албанских националиста и сепаратиста је појачано и још су постојали организовани напади на српско и црногорско становништво, уз све чешће повреде законитости и уставности. Још је владала атмосфера опште несигурности и неповерења грађана у органе власти. У расправи је Драган Николић, председник Комисије СР Србије за спровођење Југословенског програма о Косову, оценио да се стање у покрајини погоршало после новембарских демонстрација и да је од тада на сцени било стање потпуне блокаде на спровођењу Југословенског програма: „Егзодус са Косова је тако масован, да га више ни статистика не може бележити. Док се не доврши јавна диференцијација и нају нови људи спремни да остваре Југословенски програм, на Косову неће бити промене стања”. (А. Мијалковић, М. Аксентијевић, „Превише оцена, мало акције”, *Политика*, 12. јануар 1989, 11).

1576 „Хитно пресећи грубе поделе”, *Јединство*, 21 – 22. јануар 1989, 1.

1577 Драгана Букумировић, „О застави народности – други пут”, *Политика*, 19. јануар 1989, 10.

1578 М. Аксентијевић, А. Мијалковић, „Још непознате вође косовских новембарских демонстрација”, *Политика*, 25. јануар 1989, 35.

обезбедити равноправан статус СР Србији са другим републикама, али ће допринети и коначном решавању проблема у САП Косову. Сукоби су били дубок израз разлика у решавању судбинских питања земље, па је на седници закључено: „Крајње је време да се конституише такво политичко руководство Југославије које ће једном засвагда заборавити срамне паролe 'Завади па владај', 'Слаба Србија – јака Југославија' и друге које су нашој заједници и њеном јединству нанели огромну штету”.¹⁵⁷⁹ На бурној седници ПК СК Косова, која је одржана 27. јануара 1989. године, прихваћене су бројне оставке чланова овог форума. Тајним гласањем изабрано је 20 нових чланова, а за председника је изабран Рахман Морина.¹⁵⁸⁰ У српској јавности је наглашавано да је са доласком Рахмана Морине створено јединство руководства САП Косова са ЦК СК Србије и делом ЦК СКЈ. Новоизабрано покрајинско руководство подржавало је будуће уставне промене.

У атмосфери незадовољства, великог ишчекивања и претеће политичке поларизације, у Београду је 30. јануара 1989. године започела 20. седница ЦК СКЈ. На седници је разматрано политичко стање у земљи, односа у СКЈ, рада и одговорности ЦК СКЈ и његовог Председништва, а друга тачка дневног реда тицала се кадровских промена и утврђивања одговорности појединих чланова ЦК СКЈ. На седници су биле видљиве очигледне политичке поделе у СКЈ.¹⁵⁸¹ Из албанских кругова давала се подршка Председништву ЦК СКЈ и његовом председнику Стипи Шувару, а из српских кругова се захтевала њихова одговорност због нерешавања косовске драме.¹⁵⁸² Ипак, Стипе Шувар је оценио да ПК СК Косова није спроводио закључке ЦК СКЈ. Колико је била значајна ова седница говори податак да је *Политика* пренела информацију са седнице на првих 11 страна! Истога дана је у Прилужју код Вучитрна одржан збор комуниста, јер ниједан проблем овог села није решен, па се захтевала одговорност руководства од општине до федерације због неспровођења закључака 17. седнице ЦК СКЈ.¹⁵⁸³ Иако је 20. седница ЦК СКЈ требало да буде почетак краја политичких свађа и спорења републичких и покрајинских партијских руководстава, она је показала да су постојале велике разлике у југословенском партијском врху.¹⁵⁸⁴ Опречна мишљења о ситуацији у САП Косову

1579 „Решење кризе и опстанак земље зависе од слоге међу народима, а не од некакве равнотеже коалиција”, *Политика*, 26. јануар 1989, 1, 5.

1580 „Рахман Морина председник Председништва”, *Јединство*, 28 – 29. јануар 1989, 1, 3 – 5. Јавност је указивала да од 1981. године ниједно руководство покрајине није остварило закључке из Платформе СКЈ о Косову и да је само понашање ПК СК Косова и његовог Председништва условило појаву нове ескалације албанског национализма и сепаратизма новембра 1988. године.

1581 „Пленум битке за Југославију”, *Јединство*, 31. јануар 1989, 1, 3 – 7.

1582 „Телеграми подршке и покуде Председништву ЦК СКЈ и Стипи Шувару”, *Политика*, 26. јануар 1989, 9.

1583 Љ. Кнежевић, „Рачуни се морају положити”, *Политика*, 31. јануар 1989, 16.

1584 „Ни лажан мир, ни компромис, већ јединство Савеза комуниста”, *Јединство*, 1. фебруар 1989, 1, 3 – 7.

имали су у дискусији Слободан Милошевић и Азем Власи. Са другог дана заседања, *Политика* је пренела информације из расправе на првих 12 страна! Седница је завршена трећег дана тако што су усвојени закључци о политичком стању у земљи, односима у СКЈ и одговорности Председништва и ЦК СКЈ. На седници су Азем Власи, Светислав Долашевић и Мунир Месиховић разрешени чланства у ЦК СКЈ. Усвојен је и закључак којим се ПК СК Косова обавезивао да оцени дубље узроке и карактер протестних окупљања и демонстрација грађана албанске националности у Приштини током новембра 1988. године. Такође, ПК СК Косова је требало да утврди инспираторе и организаторе ових демонстрација и утврди одговорност Председништва и ПК СК Косова за неизвршавање задатака 9., 16. и 17. седнице ЦК СКЈ о Косову.¹⁵⁸⁵ *Политика* је пренела информације са трећег дана заседања на првих 8 страна!

Ситуацију су компликовали и зборови албанских радника који су се одржавали широм покрајине после 20. седнице ЦК СКЈ. Зборови су били организовани у знак солидарности са рударима „Старог трга” који су 4. фебруара захтевали да дођу најодговорнији функционери СФРЈ, СР Србије и САП Косова како би са радницима разговарали о свим истицаним захтевима: објашњење о одговорности покрајинских функционера, у вези са уставним променама, објашњење одлука 20. седнице ЦК СКЈ, одговорности за погоршано стање у покрајини, итд.¹⁵⁸⁶ Поводом бројних обустава рада и протестних зборова радника албанске националности после 20. седнице ЦК СКЈ, на седници ПК СК Косова оцењивало се да је реч о организованом и континуираном деловању. Ови зборови утицали су на поделе на међунационалној основи, а захтеви су умногоме били идентични као током новембарских демонстрација, оцењено је у саопштењу ПК СК Косова.¹⁵⁸⁷ Ситуацију је додатно закомпликовао протестни збор српског и црногорског становништва који је одржан 8. фебруара 1989. године у рудницама „Кишница” и „Ново Брдо”. Они су протестовали због протеста албанских рудара, њихових колега и дали су пуну подршку Председништву ПК СК Косова и председнику Рахману Морини.¹⁵⁸⁸ Сада је свима било јасно да су новембарски догађаји оставили тешке последице по међунационалне односе односно национално подвајање је продубљено до крајњих граница.¹⁵⁸⁹

1585 „Ванредни конгрес Савеза комуниста Југославије до краја ове године”, *Политика*, 2. фебруар 1989, 1.

1586 З. Зејнели, М. Вујовић, „Многи зборови на Косову”, *Политика*, 7. фебруар 1989, 6.

1587 „Наставак новембарских догађаја на Косову”, *Политика*, 8. фебруар 1989, 1

1588 З. Зејнели, М. Вујовић, „Све гласнији и они који подржавају ставове Савеза комуниста”, *Политика*, 10. фебруар 1989, 7.

1589 „Организатори протестних окупљања били су појединци из одређених политичких, привредних и других структура”, *Политика*, 15. фебруар 1989, 12.

На седници Одбора за друштвено-политичке односе Скупштине СФРЈ, која је одржана 9. фебруара 1989. године, делегати су затражили да се у року од месец дана утврди ко и зашто није извршио своје обавезе из Југословенског програма о Косову и да се на основу тога покрене лична и колективна одговорност. Затражили су и да се јавност обавести како су се и за шта трошила друштвена средства која су издвајана за развој САП Косова.¹⁵⁹⁰ Потом је два дана касније одржана још једна седница ПК СК Косова. Због њене важности, редакцијски колегијум *Јединства* одлучио је да 12. фебруара 1989. године објави ванредни број листа, у коме ће бити објављен и опширан извештај са ове седнице. На овој седници је оцењено да су за масовна окупљања и демонстрације албанског становништва у новембру 1988. године као непосредни поводи биле кадровске промене у Председништву ПК СК Косова које су наишле на неодобравање и отпор. Поводи су били и расправе о уставним променама у СР Србији и неинформисаност о њиховој суштини. Сазнања су указивала да су организатори и инспиратори новембарских догађаја били појединци из политичких и привредних структура покрајине. Констатовано је и да су тадашњи протести албанског становништва који су трајали у фабрикама односно њихови захтеви и начин на који су истицани, били идентични захтевима који су се чули током новембарских демонстрација.¹⁵⁹¹

ИВ Скупштине СР Србије разматрајући 15. фебруара 1988. године спровођење Југословенског програма о Косову констатовало је да исељавање није заустављено, а то је био његов главни задатак.¹⁵⁹² Оба већа Скупштине СФРЈ су, на седници која је одржана 16. фебруара 1989. године, по други пут разматрала остваривање спровођења Југословенског програма о Косову, пошто су претходно вођене расправе у свим њиховим радним телима. Тада су обелодањени подаци о одсељенима и досељенима: у 1986. години из покрајине се иселило 3.291 лице, а вратило 677. Следеће године иселило се 2.828 лице, а вратило се 907. У 1988. години 206 породица са 625 чланова домаћинства и 1.898 појединаца односно 2.523 лица, а доселило се 29 породица са 80 чланова домаћинства и 654 појединаца.¹⁵⁹³

У другој половини фебруара 1989. године уставне промене ушле су у своју завршну фазу. До тада је на око 29.000 скупова организованих поводом предлога амандмана на Устав СР Србије присуствовало око 2.750.000 грађана, а њих око 230.000 укључило се у расправу. Само је у САП Косову било опречних мишљења око службене употребе језика и начину спровођења

1590 М. Аксентијевић, „Зашто се не зна број исељених са Косова”, *Политика*, 10. фебруар 1989, 10.

1591 „Садашњи протести слични новембарским демонстрацијама”, *Политика*, 12. фебруар 1989, 7.

1592 „На Косову све сложеније”, *Јединство*, 16. фебруар 1989, 1, 3.

1593 „Основни циљеви програма се не остварују”, *Јединство*, 17. фебруар 1989, 1, 3 – 4.

уставних промена. Поједини припадници албанске националности тврдили су да је променама устава било угрожено албанско становништво, јер се њима сужавала аутономија покрајине.¹⁵⁹⁴ Због тога не чуди што је поново 20. фебруара 1989. године започео протест албанских рудара у „Старом Тргу” као и у више места у покрајини. Обуставе рада биле су политичке природе, јер су захтевали да се не мења Устав из 1974. године, преиспитивање оцена новембарских окупљања и демонстрација, враћање недавно смењених косовских функционера на дужности и смену Рахмана Морине због његових неиспуњених обећања.¹⁵⁹⁵ Поводом новонастале ситуације, и радници српске и црногорске националности организовали су зборове у појединим фабрикама, јер су сматрали да ситуација није доприносила мирном решењу кризе.¹⁵⁹⁶ На ванредној седници Председништва ЦК СКЈ, која је одржана 22. фебруара 1989. године, овај форум је позвао косовске раднике који су штрајковали да прекину протестна окупљања, јер је то спречавало спровођење задатака ЦК СКЈ и ишло на руку непријатељским снагама, а посебно албанском сепаратизму, али и другим национализмима, па је њихово настављање могло знатно погоршати ситуацију. Полазећи од јединствене подршке променама Устава СР Србије коју су изразили ЦК СКЈ и руководства СК свих република и СК Војводине, овај форум је позвао на неодложну промену устава.¹⁵⁹⁷ Да се ситуација усложњавала потврђено је и у саопштењу са седнице председништва САП Косова и ПК СК Косова, која је одржана 22. фебруара 1989. године. У саопштењу је оцењено да су били неприхватљиви притисци, уцене и условљавања и истакнуто да се променама Устава СР Србије неће умањити економска, политичка, културна и друга права народности.¹⁵⁹⁸ И Председништво СФРЈ је сматрало да су догађаји у покрајини озбиљно угрожавали уставни поредак и штетно деловали на укупну политичко-безбедносну ситуацију.¹⁵⁹⁹

Уставна поцепаност СР Србије сматрана је у српској јавности за изазивача многих политичких проблема, па и оних у САП Косову. На седници Уставне комисије Скупштине СР Србије, која је одржана 22. фебруара 1989. године, једногласно је прихваћен коначни текст Предлога амандмана на Устав СР Србије. О коначној верзији изјаснили су се делегати

1594 Ивана Анојчић, „Више од 14 година Србија није функционисала као република”, *Политика*, 21. фебруар 1989, 1.

1595 „Нови протести опет почели у Старом тргу”, *Политика*, 22. фебруар 1989, 1. Све време се у српској јавности провлачила теза да су на удару албанског националног покрета били и лица албанске националности, патриотски опредељени за СФРЈ и добре међунационалне односе, па је тако остало до 1989. године. (Тихомир Нешић, „Сада су на удару и Албанци патриотски опредељени за Југославију”, *Политика*, 12 март 1989, 5).

1596 З. З., „Директан притисак на иселјавање”, *Политика*, 22. фебруар 1989, 6.

1597 „Позив радницима да прекину протесте”, *Јединство*, 24. фебруар 1989, 1.

1598 „Неприхватљиви притисци и условљавања”, *Јединство*, 23. фебруар 1989, 1, 5.

1599 „Притисак на институције система”, *Јединство*, 24. фебруар 1989, 1.

Скупштине СР Србије, на седници која је одржана 23. фебруара 1989. године, када је Предлог усвојен и потом упућен покрајинским скупштинама на сагласност.¹⁶⁰⁰

На седници Савезног већа Скупштине СФРЈ, која је одржана 23. фебруара 1989. године, усвојени су закључци о спровођењу Југословенског програма о Косову. Полазећи од тога да се основни циљеви програма нису извршавали – заустављање иселјавања и повратак иселених – усвојен је закључак којим је Скупштина СФРЈ обавезивала СИБ и њему одговорне органе и организације да у року од месец дана покрену питање личне и колективне одговорности функционера, њихових заменика и руководећих радника у савезним органима и организацијама који нису извршавали задатке из програма и о томе обавесте Скупштину.¹⁶⁰¹

Колико је ситуација била погоршана и паралисана говори податак да је Председништво СФРЈ одлучило крајем фебруара 1989. године да се појачају снаге безбедности у покрајини и да се упуту појачање здруженом одреду СУП-а СФРЈ.¹⁶⁰² Исто сведочи и податак да су из Косова Поља упућене две делегације српског и црногорског становништва у Београд 25. фебруара 1989. године. Једна у Председништво СФРЈ, а друга у Генералштаб ЈНА. Отишли су са задатком да пренесу узнемиреност српског становништва новонасталом ситуацијом.¹⁶⁰³ Делегација српског и црногорског становништва из покрајине дошла је у посету код Петра Грачанина, председника Председништва СР Србије, где је одржан састанак у ноћи између 25. и 26. фебруара 1989. године. Делегација је навела да су, угрожени уставни поредак у покрајини, парализа система, нефункционисање привреде и јавних установа, блокада снабдевања, саобраћаја и комуницирања, изазивали крајњу угроженост српског и црногорског становништва и страх и неизвесност који су постајали неподношљиви. Сматрали су да је то организовани и смишљени притисак на њих како би се иселили.¹⁶⁰⁴ Због тешке ситуације, Председништво СФРЈ наредило је, 27. фебруара 1989. године, предузимање посебних мера у САП Косову ради заштите уставног поретка, јавног реда и мира, личне и имовинске сигурности и безбедности свих грађана.¹⁶⁰⁵ Истога дана су Рахман Морина, Хусамедин Аземи, председник ОК СК Приштине и Али Шукрија, члан ЦК СКЈ, поднели оставке на своје функције, чиме је завршен и штрајк рудара у „Старом Тргу”.¹⁶⁰⁶ Иако су

1600 „Усвојени амандмани на републички устав”, *Јединство*, 24. фебруар 1989, 1, 4.

1601 „Строжа контрола улагања на Косову”, *Политика*, 24. фебруар 1989, 16.

1602 „Додатне снаге безбедности на Косову”, *Јединство*, 26. фебруар 1989, 1.

1603 „Делегације из Косова Поља отишле у Београд”, *Политика*, 26. фебруар 1989, 1.

1604 „Захтев да се на Косову обезбеде уставни поредак, законитост и заштита свих грађана”, *Политика*, 27. фебруар 1989, 1.

1605 „Посебне мере на Косову”, *Јединство*, 28. фебруар 1989, 1.

1606 „Рахман Морина, Хусамедин Аземи и Али Шукрија поднели оставке”, *Јединство*, 28. фебруар 1989, 1.

били албанске националности, подржавало их је српско и црногорско становништво, док је албанско становништво захтевало њихове оставке. У таквој сложеној ситуацији, важан потез повучен је у СР Словенији. У Цанкарјевом дому у Љубљани одржан је скуп који су 27. фебруара 1989. године организовала разна словеначка удружења интелектуалаца против увођења ванредног стања у САП Косову. Милан Кучан, председник Председништва СК Словеније, изјавио је на овом скупу да су припадници албанске националности у СФРЈ угрожени у САП Косову, јер се „сукобљавају са хегемонистичким тенденцијама, нарочито великосрпским”.¹⁶⁰⁷ Ситуација је била крајње напета, јер су организовани бројни зборови српског и црногорског становништва који су давали подршку уставним променама и били против манифестација албанских радника. У Прилужју је више од 100 лица српске и црногорске националности започело штрајк глађу.¹⁶⁰⁸ Са друге стране, албански рудари из „Старог трга” нису хтели да изађу из јаме све док покрајински руководиоци нису поднели оставке. Због тога је Председништво ЦК СКЈ упутило 27. фебруара 1989. године апел рударима „Старог трга” да изађу из јаме и прекину штрајк који је започео 20. фебруара.

Поводом збивања у САП Косову, у многим крајевима земље одржани су протестни зборови. Према информацијама из српске штампе, на протестном збору испред Скупштине СФРЈ окупило се 28. фебруара 1989. године око милион људи. На њему су грађани захтевали да се ухапси Азем Власи. Истога дана, на ванредној седници Председништва ЦК СКЈ, оцењено је да су оставке Рахмана Морине, Азема Аземија и Али Шукрије изнуђене и биће поново разматране.¹⁶⁰⁹ Због тога је на седници Председништва ПК СК Косова, која је одржана 1. марта 1989. године, закључено да нису прихватљиве њихове оставке, јер су поднете под притиском из хуманих разлога односно због живота и здравља албанских рудара. Тада је оцењено да је политичко-безбедносно стање у покрајини било крајње заоштрено и да је претила опасност од међунационалних сукоба са несагледивим последицама.¹⁶¹⁰ Наглашено је да Председништво ПК СК Косова подржава уставне промене СР Србије и указано да је потребна борба против сваког националистичког деловања, против стварања антиалбанског и антисрпског расположења и за обезбеђивање сигурности свих грађана у покрајини. Наредбом СУП-а САП Косова од 1. марта

1607 „Одржан скуп против увођења ванредног стања на Косову”, *Политика*, 28. фебруар 1989, 8.

1608 „М. Вујовић, „Објавити имена организатора демонстрација и штрајкова”, *Политика*, 28. фебруар 1989, 8.

1609 „Одбранићемо Југославију и сигурност свих људи”, *Политика*, 1. март 1989, 1. Колико је ситуација била напета видљиво је према томе што је *Политика* на првих 16 страна писала о ситуацији у покрајини и око покрајине, као и на странама 20 – 21!

1610 „Организаторе што пре на видело”, *Јединство*, 1. март 1989, 1, 7 – 8.

1989. године ограничено је кретање и забрањено окупљање у покрајини. Наредба је издата на основу одлуке ИВ САП Косова.¹⁶¹¹

Поводом збивања у и око САП Косова, одржана је 1. марта 1989. године и ванредна седница Скупштине СФРЈ. На седници је Лазар Мојсов, члан Председништва СФРЈ, у уводном излагању навео да су догађаји из марта и априла 1981. године били оружана побуна, да је она савладана и да прави број жртава никада није утврђен, а да је узрок томе што правна држава у покрајини није функционисала. При том је навео да је од 1981. године покрајину напустило преко 50.000 лица српске, црногорске и осталих „неалбанских” националности! Поред „контрареволуције”, као други генератор кризе је навео уставни положај СР Србије.¹⁶¹² Један од закључака Скупштине СФРЈ који је усвојен на овој седници био је да што пре треба донети Устав СР Србије и да његове промене нису нарушавале равноправност народа и народности. Због уставних промена, приметно је да се током марта 1989. године у југословенским јавним гласилима много писало о ситуацији у САП Косову.

Азем Власи, члан ПК СК Косова, Азиз Абраши, председник Пословодног одбора Комбината „Трепча” и Бурхан Каваја, директор рудника у Старом тргу, приведени су на саслушање 2. марта 1989. године због основане сумње да су својим активностима у догађајима у покрајини новембра 1988. и фебруара 1989. године извршили кривична дела кажњива по Кривичном закону СФРЈ.¹⁶¹³ Убрзо су на информативни разговор позвана још нека лица албанске националности из економско-привредне сфере покрајине.¹⁶¹⁴ Азему Власију, Азизу Абрашију и Бурхану Кавају одређен је 5. марта 1989. године притвор од месец дана и покренута истрага због сумње да су извршили кривично дело „контрареволуционарног угрожавања друштвеног уређења”.¹⁶¹⁵ Потом су уследила бројна друга хапшења. Ситуација је толико била напета, да се њом позабавио и сатирични лист *Јез*. У издању од 6. марта 1989. године, овај лист је објавио под насловом „Сатиром против контрареволуције” избор карикатура и сатиричних текстова насталих од 1981. године, па до тада, као својеврстан преглед косовске трагедије виђене очима сатиричара. Један од афоризама је посебно скренуо пажњу јавности: „Рудари Албанци осам дана у јами, а Срби и Црногорци осам година у паклу”.¹⁶¹⁶ Истога дана је Председништво

1611 „Забрана окупљања и ограничење кретања”, *Јединство*, 2. март 1989, 1.

1612 „Неће ова земља пасти јер ћемо је бранити без обзира да ли то неком смета”, *Политика*, 2. март 1989, 1.

1613 „Ухапшени Азиз Абраши, Азем Власи и Бурхан Каваја”, *Политика*, 3. март 1989, 1. Азем Власи је ухапшен у Бијељини 1. марта 1989. године. (Перо Симић, „Како је ухапшен Азем Власи”, *Политика*, 6. март 1989, 6).

1614 Т. Секулић, *н. д.*, 120.

1615 „Отворена истрага и одређен притвор за Власија, Абрашија и Кавају”, *Јединство*, 6. март 1989, 1.

1616 „Сатиром против контрареволуције”, *Јез*, 6. март 1989, 1 – 3.

ПК СК Војводине на седници разматрало актуелну политичку ситуацију поводом стања у САП Косову. У уводном излагању Славко Гордић, члан овог форума, навео је да су последњи догађаји у вези са проблемом САП Косова обелоданили да су нека руководства и појединци у њима водили политику која се није могла другачије третирати него као антисрпска, антијугословенска и антидемократска.¹⁶¹⁷ Овде је мислио на неке организације из СР Хрватске и СР Словеније. Слично је оцењено на седници Председништва СФРЈ, која је одржана 8. марта 1989. године. На њој је констатовано да су посебне мере које су уведене у САП Косову наишле на широку подршку у земљи. Међутим, упозорено је да су се у земљи – на неким политичким скуповима, састанцима политичких руководства, а посебно путем средстава јавног информисања – и даље распламсавали јавни спорови, сукоби и полемике које су појачавале и онако видљиве националне поделе и разлике међу републикама и покрајинама, подстицале национализам, сепаратизам и националну мржњу и тровали укупно политичко расположење у земљи: „Политичке страсти узимају таквог маха да се губи осећај одговорности за сутрашњицу земље, за њен веома ослабљен међународни углед и међународне интересе. Односи међу појединим републикама, односно аутономним покрајинама, озбиљно су нарушени и то се шири на различите области друштвеног живота”.¹⁶¹⁸ Целокупна ситуација била је везана за предстојеће уставне промене.

Делегати Скупштине САП Војводине једногласно су дали сагласност на Предлог амандмана за промене Устава СР Србије, на седници која је одржана 10. марта 1989. године.¹⁶¹⁹ Тога дана у околини Гњилана појавиле су се паролe са насловима „На оружје”, „Доле Србија”, Косово – социјалистичка република”, итд.¹⁶²⁰ У САП Косову је започела озбиљна активност у правцу давања сагласности на Предлог амандмана за промене Устава СР Србије. Међутим, прво је требало да се рашчисте догађаји који су оптерећивали свеукупну ситуацију у САП Косову. Председништво ПК СК Косова утврдило је, на седници која је одржана 14. марта 1989. године, оцене и ставове о актуелној политичко-безбедносној ситуацији у покрајини за коју је констатовано да је веома тешка, да је појачано деловање непријатеља са позиција албанског национализма и сепаратизма, да је национална подвојеност попримила широке размере и претила даљим заоштравањем у појединим срединама. На седници је оцењено да је била

1617 Мирослав Караџић, „Захтев комуниста Војводине за ванредни конгрес мора се поштовати”, *Политика*, 7. март 1989, 6.

1618 „Посебне мере на Косову наишле су на широку подршку у земљи”, *Политика*, 9. март 1989, 1.

1619 „Верификована воља народа”, *Јединство*, 11 – 12. март 1989, 1.

1620 П. Ђ., „Непријатељске паролe на зиду амбуланте”, *Политика*, 10. март 1989, 14.

присутна општа забринутост грађана за стање у одређеним срединама и доза страха и неизвесности за перспективу заједничког живота у покрајини. Скренута је пажња да су фебруарски догађаји у покрајини имали две фазе: фазу протестних зборова и обустава рада радника албанске националности од 3. до 11. фебруара и фазу штрајка рудара у „Старом тргу” од 20. до 28. фебруара када је поред многих радних организација рад обуставило и преко 70 основних и средњих школа, док је за читаво то време у хали спортова „25. мај” било окупљено преко 5.000 студената, а није радио ни највећи број занатлија. Због таквог стања, Председништво СФРЈ је предузело ванредне мере, како би се спречиле теже последице.¹⁶²¹ Председништво ПК СК Косова оценило је да је активност Рахмана Морине била на линији ставова и закључака ЦК СКЈ за стабилизовање стања у покрајини, па је једногласно закључило да остане на дужности председника Председништва ПК СК Косова. У утврђеним оценама и ставовима ПК СК Косова давала се ретроспектива догађаја. Према њима, непосредан повод фебруарским догађајима биле су уставне промене у СР Србији, јер је на 17. седници ЦК СКЈ пружена подршка тим променама, а подршка је значила директну претњу остваривању етнички чистог Косова тиме што покрајина постаје саставни део СР Србије. Организовањем протеста и демонстрација албанског становништва покушано је да се спрече уставне промене и задржи непромењено стање. Тако је дошло до озбиљног погоршања политичко-безбедносног стања у покрајини и до знатне хомогенизације албанског становништва на платформи отпора уставним променама. Отпор променама изазван је и недовољном информисаношћу, погрешном обавештеношћу, али и недовољним и погрешним политичким радом руководства покрајине, а пре свега манипулацијама албанских националиста и сепаратиста о угрожавању интереса албанског становништва, о укидању аутономије и албанског језика и затирању националног идентитета. Упркос таквом тешком заоштравању међунационалних односа и готово потпуној националној подвојености поводом уставних промена и одговорности за неспровођење политике СКЈ о Косову захтеване на 17. седници ЦК СКЈ, покрајинско руководство је веома дуго отезало да донесе оцену о новембарским демонстрацијама и о њиховим организаторима и инспираторима, што је додатно погоршавало ситуацију. Како се приближавало време за давање сагласности на амандмане на Устав СР Србије, појединци и групе радикализовали су деловање, манипулишући делом албанског становништва, и своју шансу су видели у нејединству југословенског политичког врха према решавању проблема у покрајини. Режирајући фебруарски штрајк, желели

¹⁶²¹ „И фебруарски штрајкови и новембарске демонстрације наставак контрареволуције из 1981. године”, *Политика*, 15. март 1989, 1.

су да оборе новопостављено руководство у покрајини и задрже постојеће стање. Фебруарски штрајкови и новембарске демонстрације и окупљања наставак су контрареволуције из 1981. године и имали су за циљ да блокирају спровођење уставних промена и закључака 17. седнице ЦК СКЈ. На то су указивали паролe и захтеви. У новембру 1988. године клицало се Уставу из 1974. године и захтевало да остану поједини руководиоци, а у фебруару су истакнути захтеви да се не мења Устав из 1974. године и да ново руководство које је изабрано између ова два догађаја поднесе оставку. Разлика је била само у тактици: у фебруару је улица замењена круговима радних колектива. Штрајк рудара под земљом имало је психолошки ефекат и требало је да доведе до снажног емоционалног набоја, који је пажњу јавности требало да скрене на хумани аспект ситуације и обезбеди давање подршке. Тај ефекат је постигнут после три дана штрајка када су почели да пристижу прве подршке из других делова земље и када је међу албанским становништвом у покрајини створена атмосфера подршке рударима и њиховим захтевима. То указује да је реч била о акцији ширих размера, јер су подршку рударима и њиховим захтевима пружили и неке политичке институције и органи. Штампa на албанском језику хомогенизовала је фронт албанског становништва, стварала простор за разне манипулације и даља подвајања на националној основи, а поједина средства јавног информисања у СР Словенији и СР Хрватској су такође ишли на руку албанским националистима и сепаратистима. Оцењено је и да је наводно неутрална и наводно хуманитарна подршка из СР Словеније рударима била ударац борби комуниста против албанског национализма и сепаратизма. Фебруарски генерални штрајк и новембарски догађаји изазвали су катастрофалне последице по политичко-безбедносно стање у земљи, а у првом реду у покрајини, јер је нанета велика материјална штета привреди покрајине, али и привреди оних делова земље који су непосредно економски повезани са њом. Најтеже су последице остављене у међунационалним односима, јер се током фебруарских догађаја још више продубила национална подвојеност, а код српског и црногорског становништва је све више јачало уверење да је колективна сеоба једино решење за њихове проблеме. На то указује враћање партијских књижица, подношење и најављивање оставки, као и њихови протести. Циљ организатора фебруарских догађаја био је општа парализа привредног и друштвеног живота у покрајини, као врста притиска да се утиче на политичке догађаје.¹⁶²²

1622 „Наводно неутрална и наводно хуманитарна подршка из Словеније рударима је ударац борби комуниста и социјалистичких снага на Косову”, *Политика*, 15. март 1989, 6.

Председништво САП Косова и Председништво ПК СК Косова, на заједничкој седници која је одржана 14. марта 1989. године, једногласно су подржали амандмане на Устав СР Србије.¹⁶²³ Истога дана је на седници Председништва ЦК СК Србије наглашено да се не сме дозволити стварање антиалбанског расположења и да су оправдани гнев и осуда јавности били усмерени на организаторе који су (зло)употребили рударе за своје политичке циљеве, а не на саме рударе, а поготово не на албанско становништво.¹⁶²⁴ Међутим, део рудара „Старог трга” албанске националности и даље је у мензи штрајковало 15. марта 1989. године и имало исте захтеве као и када су штрајковали у јами. Имали су и захтев да се бивши руководиоци Азиз Абраши и Бурхан Каваја пусте из притвора.¹⁶²⁵ Сутрадан су напустили мензу у којој су били три дана и тако обуставили штрајк.¹⁶²⁶

Разлог због кога је настала међунационална драма у САП Косову приведен је крају у последњој декади марта 1989. године. ИВ Скупштине САП Косова, на седници која је одржана 21. марта 1989. године, предложило је Скупштини САП Косова да прихвати амандмане на Устав СР Србије, јер су њима обезбеђиване функције СР Србије као државе и није се дирало у суштину аутономије покрајина.¹⁶²⁷ У складу са тим, на заједничкој седници свих већа Скупштине САП Косова, која је одржана 23. марта 1989. године, дата је сагласност за измене Устава СР Србије. Од 187 присутних делегата на седници, 10 је било против, а два су била уздржана.¹⁶²⁸ Сагласност Скупштине САП Косова обзнањена је великим насловима у јавним гласилима, а вест је у СР Србији дочекана са одушевљењем. За време и после одржавања седнице Скупштине САП Косова, у Урошевцу је организован протест албанског становништва, а било је покушаја протеста и у другим местима.¹⁶²⁹ Председништво СФРЈ је, на седници која је одржана 24. марта 1989. године, заузело став да су одлуком Скупштине САП Косова створене уставне претпоставке за јачање јединства и заједништва у СР Србији и стабилизацију политичке ситуације у земљи.¹⁶³⁰

1623 „Једногласно подржани амандмани на Устав СР Србије”, *Јединство*, 15. март 1989, 1.

1624 „Одлучношћу руководства СК Косова ојачане су снаге које се боре за политику СК”, *Политика*, 16. март 1989, 1.

1625 „Рудари 'Старог трга' штрајкују у мензи”, *Политика*, 16. март 1989, 11.

1626 З. З., „Стање у Покрајини и даље сложено”, *Политика*, 17. март 1989, 9.

1627 „Сагласност на амандмане Устава Србије”, *Јединство*, 22. март 1989, 1.

1628 „Србија постала република чији ће Устав бити проглашен 28. марта у Београду”, *Политика*, 24. март 1989, 1.

1629 З. З. - М. В., „Демонстрације у Урошевцу”, *Политика*, 24. март 1989, 8. У Урошевцу су одржане демонстрације и 25. марта 1989. године на којима су се чуле пароле „Устав-република” и „Косово-република”. („Сепаратисти искористили пијачни дан”, *Политика*, 26. март 1989, 6). Нереди у Урошевцу трајали су три дана и било је доста приведенних лица, али и повређених радника СУП-а. (З. К., „Осуђено 39 лица”, *Политика*, 27. март 1989, 6).

1630 „Сагласност Скупштине САП Косово на промене Устава СР Србије има далекосежан значај”, *Политика*, 25. март 1989, 1. Све док је политика српског руководства била усмерена ка САП Косову, друге републике и југословенски партијски и државни врх нису пружали велики отпор. Али се то променило од тренутка када је Милошевић напустио активну политику према Косову и Метохији марта 1989. године и окренуо се нападу и

Секретар СУП-а САП Косова издао је 27. марта 1989. године наредбу којом се забрањивало окупљање или приступ лицима на јавним местима, као и кретање у броју више од три лица на целој територији покрајине. Наредба о забрани кретања важила је у времену од 20.00 часова до пет ујутру, а донета је због бројних нереда албанског становништва који су организовани широм покрајине.¹⁶³¹ Наредба је била везана за још једну ствар. На Устав СР Србије који је требало да буде усвојен, у српској јавности се гледало као спас којим ће СР Србија постати држава, и када ће се исправити велика неправда која је нанесена СР Србији Уставом из 1974. године, после чега је СР Србија изгубила своју државност и престала да буде равноправна са осталим републикама у СФРЈ. Делегати сва три већа Скупштине СР Србије су, на седници која је одржана 28. марта 1989. године, јавним гласањем и једногласно усвојили амандмане на Устав СР Србије чиме је практично проглашен нови Устав СР Србије.¹⁶³² Наступило је велико одушевљење и славље грађана широм СР Србије и СР Црне Горе, а у САП Косову нови талас нереда албанског становништва. Међутим, тада је наступила нова фаза у међунационалним односима у САП Косову, а која је своју трагику добила 10 година касније.¹⁶³³

освајању власти на савезном нивоу. Променом војвођанског руководства октобра 1988. године, и црногорског и косовског јануара 1989., СР Србија је успоставила контролу над четири од укупно осам гласова у СФРЈ, па је тиме појачан страх других нација и осталих република од српске хегемоније, али је започело и удруживање на антисрпској платформи. (Bertrand Largentaye, „The Role of the European Community”, *Ex-Yugoslavia: from War to Peace*, Valensia 1993, 37 – 38).

1631 „Забрана кретања”, *Јединство*, 28. март 1989, 1.

1632 „Проглашен Устав Социјалистичке Републике Србије”, *Политика*, 29. март 1989, 1. У демонстрацијама и нередима албанског становништва у периоду од 23. до 28. марта 1989. године коришћене су најгрубље и најтеже методе, али и убиства. У Подујеву је 27. марта 1989. године убијен један полицајац албанске националности, а један полицајац српске националности рањен. („Сепаратисти угрожавају животе припадника свих националности”, *Политика*, 28. март 1989, 10). Један полицајац српске националности убијен је и у Титовој Митровици. На седници Председништва ПК СК Косова, која је одржана 29. марта 1989. године, осуђено је безобзирно и насилничко деловање албанских сепаратиста и оцењено да су демонстрације које су организоване широм покрајине, почев од 23. марта 1989. године, наставак деловања албанских националиста и сепаратиста из 1981. године, али и новембра 1988. и фебруара 1989. године. („Безобзирно и насилничко деловање албанских сепаратиста”, *Политика*, 30. март 1989, 9). У овим демонстрацијама су погинула 22 демонстранта, а повређено је 119 полицајаца. (М. Врдаг, *n. d.*, 62).

1633 Лагинка Перовић сматра да се показало да промена уставног положаја покрајина није толико била циљ колико средство дестабилизације СФРЈ. (Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita: beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX – XXI vek)*, Beograd 2016, 384).

МЕЂУНАЦИОНАЛНИ ОДНОСИ У САП КОСОВУ И НАЦИОНАЛИЗАМ ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ ЕЛИТЕ СР СРБИЈЕ 1986-1989.

Према писању Синише Малешевића, током шездесетих, седамдесетих и осамдесетих година XX века појавиле су се у СФРЈ три групе интелектуалаца: државна интелигенција, марксистички критичари режима с левог крила и етнонационалисти.¹⁶³⁴ Он је сматрао да СФРЈ није имала „класу традиционалне интелигенције” односно да је имала веома мали број либералних интелектуалаца који су били заинтересовани за ширење идеја плурализма, правне државе, вишестраначких избора, слободног тржишта, индивидуалних слобода, људских права и сличних вредности. Управо у тој чињеници је видео објашњење изненадног и шокантног прелаза из марксизма у етнонационализам који се збивао средином 80-их и током 90-их година XX века на просторима СФРЈ. Прелаз државне интелигенције ка национализму је сматрао изненађењем, „али је преобраћање водећих филозофа Праксиса у српске националисте изазвало запрепашћење на многим странама”.¹⁶³⁵ Тако је крајем 80-их и почетком 90-их година XX века дошло до драматичног преокрета: већину свих интелектуалаца чинили су убеђени националисти.¹⁶³⁶ Тада се и српска књижевност вратила политичком ангажману односно борби за „народ” и његову „слободу”.¹⁶³⁷

У сваком друштву је интелектуална каста заслужна за успостављање и ширење национализма.¹⁶³⁸ Кључну улогу у генерисању, артикулацији и распрострањању сваке идеологије имају интелектуалци. Током друге половине 80-их година XX века, српски интелектуалци су били заинтересовани за положај српског и црногорског становништва у САП Косову. Тада је

1634 Siniša Malešević, „Od organskih zakonodavaca do organicističkih tumača: intelektualci u Jugoslaviji i postjugoslovenskim državama”, *Reč: časopis za književnost i kulturu*, 70/16, jun 2003, 40.

1635 Исто, 44. Праксис филозофија је филозофски правац „стваралачког” односно недогматског марксизма који је настао почетком 60-их година XX века и био веома утицајан у СФРЈ. Посебно је био утицајан у СР Србији и СР Хрватској током 60-их и 70-их година, а име Praxis носио је и часопис који је излазио у Загребу.

1636 Исто, 45.

1637 Коста Николић, „Српски и словеначки интелектуалци уочи распада Југославије 1986-1989.”, *Токови историје*, 1/2016, 46.

1638 О улози интелектуалаца као генератора националних идеја и иницијатора њиховог прихватања на друштвеној сцени односно улози интелектуалаца у процесу формирања, очувања и примене националних идеја опширније видети студије: Ернест Гелнер, *Нације и национализам*, Нови Сад 1997; Бенедикт Андерсон, *Нација: замисљена заједница*, Београд 1998; Entoni Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd 1998; Ерик Хобсбаум, *Нације и национализам од 1780: програм, мит, стварност*, Београд 1996.

оживљен Косовски мит – етика отпора насиљу и саможртвовања.¹⁶³⁹ Као и код сваког национализма, и у њиховом деловању употребљавала се фигура непријатеља – фигура другог.¹⁶⁴⁰ Српско и албанско становништво још од XIX века стварало је међусобно фигуру непријатеља. За њену надоградњу и распрострањавање најзначајнија је била њихова интелектуална елита која је у српско-албанским односима креирала фигуру „непријатеља” и „жртве”. Ламентирање над тешким положајем српског и црногорског становништва у САП Косову и синдром српске жртве били су доминантни у јавном дискурсу српске интелектуалне елите током 80-их година XX века. Идеологизација позиције жртве била је у функцији политичких и националних циљева. Међутим, ова идеологија није нова. Јасна подела на Нас и Њих, на жртве и целате је идеја која егзистира још од почетка модерног српског националног покрета.

Српској књижевности приговарало се да је успоставила идеолошки стереотип жртве односно „због наводно профитерског играња на карту жртве – нације као жртве”.¹⁶⁴¹ У томе су предњачили у другој половини 80-их година XX века београдски интелектуалци – значајан друштвени актер. Дринка Гојковић је изрекла најотвореније оптужбе против УКС за подстицање национализма и одговорност за оружане сукобе који су избили почетком 90-их година XX века у СФРЈ.¹⁶⁴² Данас није спорно да се УКС ангажовао крајем 80-их година XX века на распрострањању нове идеологије. Још од великих нереда албанског становништва, у српској јавности утемељивало се српско страдање и албанско насиље и повлачила разлика између потлачених и тлачитеља. При том, језик и изрази који су коришћени у средствима јавног информисања имали су очигледно елементе рата.¹⁶⁴³

Према писању историчара Косте Николића, већина југословенских интелектуалаца није била „у сукобу са властима, па је крајем 80-их година 20. века веома лако прихватила

1639 О косовском миту, његовој инструментализацији и као обележју српског националног идентитета опширније видети социолошку студију: Иван М. Башчаревић, *Однос српске интелигенције осамдесетих година двадесетог века према косовском миту као топосу националних интереса: докторска дисертација*, Филозофски факултет, Београд 2016, 46 – 66. Видети и: Мирко Зуровац, „Луча Косовског мита”, *Срби на Косову и Метохији: зборник радова са научног скупа одржаног у Косовској Митровици 27 – 29. маја 2005.*, (ур. Стеван Карамата), Београд: САНУ 2006, 77 – 87; Срђан Шљукић, „Косовски мит као културна баштина: вредности и национални опстанак”, *Културно наслеђе Косова и Метохије: историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности: зборник 2*, (ур. Урош Шуваковић и други), Београд 2013, 135 – 147; Иван Башчаревић, „Косовски мит у структури српске националне свести”, *Културно наслеђе Косова и Метохије: историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности: зборник 2*, (ур. Урош Шуваковић и други), Београд 2013, 169 – 187.

1640 Gazela Pudar Draško, „Simbolika nemoći: intelektualci i srpsko-albanski odnosi u postjugoslovenskom kontekstu”, *Figura neprijatelja: preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, Beograd 2015, 337.

1641 Опширније о томе видети: Драган Жуњић, *Национализам и књижевност: српска књижевност 1985 – 1995*, Ниш 2002, 180 – 231.

1642 Drinka Gojković, „Trauma bez katarze”, *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd 1996, 365. Дринка Гојковић: „Док је у првој половини осамдесетих професија одређивала политички став, сада је политички став одређивао професију. Писци су бранили свој народ”. (Исто, 372).

1643 О улози медија у ратовима видети одличну студију: Група аутора, *Mediji i rat*, (ur. Nena Skopljanac, Alija Hodžić, Branimir Krištofić), Beograd 1999.

национализам, јер су, како истиче С. Малешевић, били 'органски законодавци', односно сматрали су да су њихова учења и идеје потпуно научно засновани и истинити".¹⁶⁴⁴ Тако се током 80-их година XX века десило да је „партијност” интелектуализма замењена националним дискурсом.¹⁶⁴⁵ Кључни помак ка национализму започео је средином 80-их година XX века. То не треба да чуди ако се има у виду тврдња Дејана Јовића да је у СФРЈ већ средином 80-их година XX века „не само већина новина него и већина културних институција, медија и издавача, а посебно академије знаности, друштва књижевника и сличне институције, било освојено, у рукама некомунистичких или антикомунистичких група и појединаца”.¹⁶⁴⁶ У СР Србији је 1987. године покренута „антибијурократска револуција” која је пресудно утицала на даља дешавања. Она је била ретроградна и конзервативна, са Слободаном Милошевићем као њеним симболом.¹⁶⁴⁷ Како је српски народ очекивао да се Слободан Милошевић избори за српску државност, тако је и антибијурократску револуцију снажно подржао и већински део српске интелигенције.¹⁶⁴⁸ Управо ове чињенице су нам довољне како би се разумело деловање интелектуалног сталежа према ситуацији у САП Косову и њиховом ставу према међунационалним односима у покрајини у периоду од 1986. до 1989. године.

Српска интелектуална елита допринела је да се средином 80-их година XX века вапај српског и црногорског становништва из САП Косова снажно наметне у јавности. У томе је био њен највећи значај. Самоорганизовање српског и црногорског становништва у покрајини играло је веома важну улогу у политичким борбама од средине 80-их година XX века. Али, не треба заборавити да је самоорганизовање делимично инспирисано, организовано и координирано од званичника СР Србије, али и српских интелектуалаца са националистичком оријентацијом.

Крајем октобра 1985. године послата је петиција из Косова Поља, а која је била адресирана на највише форуме СФРЈ и СР Србије. У петицији су се грађани српске националности жалили на дискриминацију, затражили заштиту својих права и успостављање законитости и реда у покрајини. Указивали су на етничко чишћење, оптужујући косовске званичнике да прећутно одобравају принудно исељавање српског становништва. Петицију је потписало 2.016 грађана, а до априла 1986. године број потписника увећао се на неколико десетина хиљада.¹⁶⁴⁹ Њена снага је била управо у броју потписника.

1644 К. Николић, „Српски и словеначки ...”, 35.

1645 Исто.

1646 D. Jović, *n. d.*, 55.

1647 Dejan Jović, „Osma sjednica: uzroci, značaj, interpretacije”, *Slobodan Milošević – put ka vlasti. Osma sednica CK SK Srbije – uzroci, tok i posledice*, Beograd 2008, 61.

1648 К. Николић, „Српски и словеначки ...”, 58.

1649 З. Зејнели, „Разговори тек предстоје”, *Политика*, 22. децембар 1985, 6.

До петиције је дошло тако што је успостављен контакт између српских интелектуалаца-дисидената из СР Србије и људи који су предводили самоорганизовање српског становништва из покрајине. Контакт са Добрицом Ћосићем био је кључан за настанак петиције и он је делимично стајао иза ње.¹⁶⁵⁰ Група српског становништва из Косова Поља имала је идеју још 1983. године да пошаље петицију највишим органима државе, али је сакупила само 70 потписа.

Реакција власти да осуди октобарску петицију као непријатељски акт и побуну наишла је на одлучан одговор српске интелигенције. Димитрије Богдановић и Добрица Ћосић саставили су текст подршке „Петицији 2.016” који су потписали свих 20 чланова Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања. Текст подршке је упућен јавности 13. јануара 1986. године. На основу њега је настала петиција коју је потписало 213 научних, јавних и културних радника из СР Србије. Она је потписана 21. јануара 1986. године у Београду, а достављена 31. јануара исте године Скупштини СФРЈ и Скупштини СР Србије.¹⁶⁵¹ Потписивање петиције београдских интелектуалаца био је чин удруживања српске нације у заштиту српског и црногорског становништва у САП Косову. Тиме је дошло до сарадње између званичног и незваничног српског национализма у виду антикомунизма.¹⁶⁵² Јануарска петиција интелектуалаца значајна нам је, јер се и у њој тврдило да је у САП Косову на делу био „геноцид”.¹⁶⁵³

1650 Потписнике петиције заступао је Коста Булатовић из Косова Поља, али је њен инспиратор и творац био Добрица Ћосић. Текст петиције саставили су новинар Рајко Ђурђевић и његова супруга Даница Радевић, уз помоћ Добрице Ћосића, Атанасија Јевтића и Косте Булатовића. (Д. Ћосић, *Пишчеви записи ...*, 170). У петицији се говорило о великом броју инцидента према лицима српске националности, о притисцима, указивало се на потребу да се преиспита примена уставних начела у покрајини, али и ваљаности неких одредаба српског и југословенског устава, захтевало се објашњење о емигрантима из НСР Албаније, о застави, о исељавању, захтевало се хитно сазивање ванредних седница скупштина СР Србије и СФРЈ, итд. („Петиција”, *НИН*, бр. 1823, 8. децембар 1985, 11).

1651 М. Vrđar, *n. d.*, 30. Текст подршке и имена потписника видети: „Скупштини СФРЈ Скупштини СР Србије”, *Нове омладинске новине: лист омладине Србије*, бр. 560, 16. март 1986, 16 – 17. Више о петицији 219 интелектуалаца видети: „Захтев за правним поретком на Косову”, *Српско питање*, (ур. Алекса Ћилас), Београд 1991. За јануарску петицију интелектуалаца са потписима видети: Р. Барјактаревевић, *н. д.*, 35 – 44.

1652 Hugh Poulton, *The Balkans. Minorities and States in conflict*, London 1991, 18. Јасна Драговић – Сосо закључила је да је октобарска петиција преусмерила београдску критичку интелигенцију од цивилних ка националним питањима, а да је јануарска петиција почетак опозиционог деловања са циљем да мобилише јавност и организује подршку за промену стања у САП Косову. (Ј. Dragović – Soso, *н. д.*, 207 – 208). Она је осудила деловање београдске критичке интелигенције: „Међутим, у усредсређивању својих активности на 'косовско питање', српска интелектуална опозиција показала је неспособност да превазиђе 'етатистичко' наслеђе титоизма, које је национална права дефинисало у територијалном смислу: уместо да косовско питање употреби за проширење своје борбе за људска и грађанска права и унапреди успостављање демократије као система који омогућава ненасилно регулисање етничких разлика, критичка интелигенција је одбрану косовских Срба претворила у потврђивању 'државног права' Србије на покрајину и постала главни пропагатор екстремних националистичких визија и симбола”. (Исто, 32).

1653 Атанасије Јевтић, „О Косову и са Косова II”, *Православље*, бр. 457, 1. април 1986, 4 – 5. У јануарској петицији интелектуалаца затражено је да се о октобарској петицији расправља на ванредним седницама Скупштине СР Србије и Скупштине СФРЈ и „предузму хитне и ефикасне мере с циљем да се оконча историја једног дугог, погубног геноцида на европском простору”. Део текста петиције био је прилично оштар и потресан: „Методе су остале исте: на старом кољу обновљене су главе. Нови Ђакон Авакум зове се Ђорђе Мартиновић, а Мајка Југовића – Даница Милинчић. Силују се старице и монахиње, претуца нејач, ослепљује стока, зидају штале од надгробних споменика, скрнавe и срамоте цркве и историјске светиње, толеришу привредне саботаже, људе нагоне да у бесцење продају своја имања ... Истрази нису изложени само људи, него су угрожени Србија, Југославија и мир на Балкану. Ако би се остварило 'етнички чисто Косово' неминовне су нове националне и државне конфронтације које ће

Тог јануара 1986. године, чинило се да је сукоб између ДКК и УКС разрешен тако што је за председника Председништва ДКК изабран Миленко Јевтовић, главни и одговорни уредник *Јединства*. Он је на тој позицији остао до 1988. године, када га је Скупштина САП Косова именовала за првог директора новооснованог Института за изучавање култура народа у покрајини. Како би се разумело његово напредовање, треба имати у виду да је он био једини писац који је повукао свој потпис са Отвореног писма 40 књижевника из покрајине. Из изјаве Синана Хасанија, потпредседника Председништва СФРЈ, стечен је утисак да су доласком Јевтовића на чело ДКК раније слабости превазиђене: „Када све ово говоримо, не можемо се отети утиску ни од онога што се догодило међу писцима Косова на основу националне конфронтације. То је дошло као додатно, и, рекао бих, непотребно оптерећење постојећим тешкоћама, донело је многе забуне и недоумице. А, по свом карактеру Друштво књижевника Косова и уопште ствараоци, требало би да буду далеко од свега тога”.¹⁶⁵⁴ Избором Миленка Јевтовића, на челу ДКК први пут је дошао књижевник који није био албанске националности. Међутим, то није био крај сукоба. Проблеми у ДКК и даље су постојали, јер је више писаца српске националности поднело оставке на чланство због незадовољства.¹⁶⁵⁵

балкански простор претворити у потенцијално ратно жариште и угрозити мир у Европи ... Под плаштом борбе против 'великосрпског хегемонизма' већ деценијама траје монтирани политички процес српском народу и његове историје. Први циљ је етнички чисто Косово, а затим даља освајања србијанских, македонских и црногорских територија. Нема националне мањине у свету која има већа уставна права, а њени предводници и идеолози уводе је у националну авантуру у којој све може да изгуби ... Одсуство законитости, благонаклоности власти према злочину и злочинцима, квалификовање тешких кривичних дела као прекршаја, организовање зулума, заташкавање и прећуткивање неправди, неравноправност грађана у запошљавању, 'умиривање јавности' лажним саопштењима, 'идеолошко тумачење' и прикривање насиља, изједначавање вапаја жртве са смишљеношћу злочинца и сличне појаве – све то у суштини значи злоупотребу уставног права на аутономију. Случај Ђорђа Мартиновића постаје случај целог српског народа на Косову. Сличног злочина међу злочинима тешко да има али да се читав правни поредак једне земље упрегне да тај злочин сакрије, таквог примера сигурно нема... Године 1981. јавно се признало да се право стање на Косову крило и кривотворило; подстакла се нада да тога више неће бити. Већ пет година смо сведоци непрекинутог безвлашћа и слома наде у промену друштвених и међунационалних односа на Косову и Метохији. Драконским кажњавањем омладине, вербалном 'диференцијацијом' и идеолошким празнословљем идејне вође стичу алиби за одржавање својих позиција ... Свим неравнодушним људима ове земље одавно је постало јасно да геноцид на Косову не може бити сузбијен без дубоких друштвених и политичких промена у целој земљи. А те су промене незамисливе без промене у односима САП и СР Србије, односно СФР Југославије. Геноцид не може бити онемогућен политиком која га је омогућила, политиком постепене предаје Косова и Метохије – Албанији, капитулацијом без потписивања капитулације која води у политику националне издаје ... Ми истичемо да не желимо зло и неправду албанском народу и залажемо се за његова демократска права; тражећи равноправност за српски и остале народе на Косову, међу њима видимо и албански народ. Ограђујемо се и осуђујемо све неправде које су било када са српске стране учињене албанском народу. Захтевамо право на духовни идентитет, одбрану основа српске националне културе и физички опстанак свога народа на својој земљи. Захтевамо да се одлучним мерама, бригом и вољом читаве Југославије, заустави албанска агресија на Косову и Метохији, да се демократским реформама успостави чврст правни поредак и свим грађанима обезбеде једнака права, да се престане с унутрашњим подривањем граница Југославије, да се гаранцијом грађанске сигурности и политичких слобода поврати поверење и задобије подршка Европе и света”. (Исто). У јануарској петицији осуђено је драконско кажњавање албанске омладине.

1654 Р. Саратлић, „Миленко Јевтовић нови председник”, *Политика*, 25. јануар 1986, 15.

1655 М. Жарић, „Наставак неспоразума”, *Политика*, 7. март 1986, 12.

Бројне књиге о САП Косову појавиле су се у периоду после великих нереда албанског становништва. Зачуђујуће је да их није било раније. Поводом многих књига које су објављене у претходном периоду, београдска секција писаца и УКС организовали су трибину током неколико вечери о књигама које су имале за тему САП Косово и тамошњу ситуацију.¹⁶⁵⁶ Тродневне књижевне вечери под називом „О Косову и за Косово” одржане су од 4. до 6. марта 1986. године. Детаљан извештај о учесницима и разговорима на овим књижевним вечерима пренео је јавности Атанасије Јевтић.¹⁶⁵⁷ Првог дана учествовали су и историчари уметности Гојко Суботић, Јован Секулић и Милан Ивановић који су говорили о „нашим културним споменицима на Косову, износећи њихов непроцењиви значај, али и тешко садашње стање на Косову и Метохији и неизвесност даље судбине ових духовних и културних споменика Српског народа, који груписани на једном простору, представљају јединствену вредност не само нашу, него и читавог културног света”.¹⁶⁵⁸ Друге вечери су бројна питања постављена Батрићу Јовановићу о тешком положају српског становништва у покрајини и по питању сакривања од јавности доласка из покрајине у Београд претходног месеца преко 140 лица српске националности из 42 села и њихових жалби највишој установи СФРЈ због њиховог непрестаног страдања и притиска на њих да се иселе. Неколико учесника ових вечери отворено је говорило о спровођењу геноцида над српским народом у САП Косову. На вечерима је говорено о новим зулумима и насиљима над српским становништвом, а чуло се и сведочење да је стање у покрајини било теже у међунационалним односима него пре великих нереда албанског становништва. Трећег дана је на трибини учествовало и једно лице албанске националности, Хаџи Даути Омер, војни историчар из Београда. Трећег дана се највише говорило о тренутној ситуацији у покрајини. Тада је указано на чињеницу да је српско становништво у покрајини све више јаукало „Србин је на Косову поново роб”, док је албанско становништво говорило „хоћемо срећно Косово, али без Срба”, па је истакнута бојазан за будућност оба народа „због могућих сутрашњих неодмерених реакција на садашњу тиранију и геноцид над Србима”.¹⁶⁵⁹ Најпримећенија трибина одржана је 6. марта 1986. године која је носила назив „Ситуација на Косову данас”. На њој је више пута истакнуто да албански народ у целини није крив, да се деловању албанском „иредентизму и национализму” нико на прави начин још није супротставио, да се најодговорније институције у земљи оглушују о захтеве бројних интелектуалаца и културних установа да се среди стање у покрајини, па је затражена одговорност руководиоца.¹⁶⁶⁰ Одржане књижевне вечери изазвале су

1656 С. Даутовић, „Књиге о Косову”, *Политика*, 7. март 1986, 12.

1657 Атанасије Јевтић, „О Косову и са Косова”, *Православље*, бр. 456, 15. март 1986, 11.

1658 Исто.

1659 Исто.

1660 М. Ж., „Писци и политичке теме”, *Политика*, 7. март 1986, 12.

снажне политичке рефлексије. На седници Председништва ЦК СК Србије, која је одржана 14. марта 1986. године, оцењено је да је на трибини УКС „у новије време пружена могућност националистима и другим противницима равноправности и самоуправљања да иступају и износе своја позната становишта”.¹⁶⁶¹ Поводом тога је издато и саопштење. У њему је оцењено да су поједине активности УКС поново узеле неприхватљив смер: „удружење је део фронта социјалистичких снага нашег друштва и оно не може да буде политички центар за нападе на политику Савеза комуниста у шта би хтеле да га претворе управо ове конзервативне снаге. Тешки проблеми на Косову и спорост у њиховом решавању не смеју да буду изговор за ескалацију националистичких и других погледа и за претварање Удружења у институцију изнад свих других и специјалну адресу на коју треба да стижу жалбе људи са Косова”.¹⁶⁶² Осуде су стигле и из покрајине. На седници ПК СК Косова, која је одржана 19. марта 1986. године, оцењено је да су се састанци у УКС, под плаштом бриге за судбину српског и црногорског становништва у покрајини, користили од појединаца и за директно јавно супротстављање оценама органа СК. Ипак, проблем са интелектуалцима-дисидентима био је проблем СР Србије. На седници Секције РК ССРН Србије за културу, која је одржана 3. априла 1986. године, оцењено је да су успешан рад УКС реметиле неприхватљиве и препознатљиве тежње једног мањег броја чланова. Пре свега се тиме циљало на три одржане књижевне вечери, па је Милисав Миленковић упозоравао: „Уместо објективне анализе добили смо пристрасну националистичку галаму. Нису ли овде ипак најгласнији били српски националисти и псеудолеви радикали? Тај одговор јавности дугује Удружење, његово Председништво, Актив Савеза комуниста”.¹⁶⁶³ Он је потом закључио да је постојала тежња једног мањег броја чланова УКС да удружење претвори у својеврсно политичко средиште.¹⁶⁶⁴ Због свих тих осуда, Председништво УКС оградило се 12. априла 1986. године од неких изјава на трибинама и протестним вечерима које нису биле у складу са политиком националне равноправности.¹⁶⁶⁵ У јавности је упозоравано на све учесталије покушаје националистичких злоупотреба културног, научног, књижевног и другог стваралаштва.¹⁶⁶⁶ На трибине УКС политичка јавност је гледала као политизацију појединаца који „покушавају да створе засебне политичке и националистичке центре упоришта удружене опозиције”.¹⁶⁶⁷ У расправи која је 23. септембра 1986. године вођена на заједничкој седници две

1661 „Злоупотреба књижевничке трибине”, *Политика*, 15. март 1986, 1.

1662 Исто.

1663 Рада Саратлић, „Критика недобронамерних иступања”, *Политика*, 4. април 1986, 11.

1664 Исто.

1665 Р. Саратлић, „Критички о негативним појавама”, *Политика*, 13. април 1986, 12.

1666 „Суочавање са истинама”, *Политика*, 15. април 1986, 5.

1667 Исто.

комисије ЦК СК Србије, за информисање и пропаганду и за идејни и теоријски рад, примећено је да се током избора у УКС сконцентрисала ордодоксна националистичка опозиција: „Тамо се стално држи отворено и јавно 'рана Косова', затим стално је отворено питање да Срби и Хрвати не могу заједно и најзад, тамо, ни у каквим решењима, ни у каквим предлозима нема самоуправне Југославије, већ се помиње нека трећа Југославија, без социјалистичког самоуправљања”.¹⁶⁶⁸ И поред многих упозорења, књижевници нису одустали од свог деловања. Делегација писаца СР Србије и САП Војводине посетила је САП Косово. На седници Председништва УКС, која је одржана 4. децембра 1986. године, посета је оцењена као „добра”, али је замерено што делегацији није омогућено, како је било договорено, да посети српска села Батусе, Косово Поље и Зубин Поток.¹⁶⁶⁹ Колико је крајем 1986. године српске књижевнике заплуснуо талас интересовања за ситуацију у САП Косову, видљиво је према 17. по реду фестивалу југословенске поезије под називом „Смедеревска песничка јесен”: „Показало се да је Косово, како оно средњовековно са својим светињама – срушеним, спаљеним, обновљеним и закључаним, тако и савремено Косово, болно, тужно, расељено и – на колац набијено, пуно неприлика и проблема, још увек инспиративно за југословенске песнике, јер су од 10 најбољих одабраних песама од жирија, три биле посвећене Косову”.¹⁶⁷⁰ Прву награду жирија и „Златну струну” добила је песма „Пред закључаном Богородицом Љевишком”, аутора Небојше Деветака из Сиска. Остале две нису добиле награде, али су својим насловима јасно указивале на косовску трагедију: „Звона у Батусу” и „Кораком пуним страха”. Последња песма аутора Милана Мрдаља инспирисана је случајем Ђорђа Мартиновића и објављена је у *Православљу*.¹⁶⁷¹ Међутим, нису само књижевници указивали на лоше међунационалне односе у САП Косову.

Др Душан Каназир, председник САНУ, на међуакадемијском научном скупу о медицини, који је одржан 16. априла 1986. године у просторијама САНУ, указивао је на обесправљеност српског и црногорског становништва у САП Косову. При том је нагласио да „то стање, које траје годинама, представља најтежи друштвени, историјски и етнички проблем земље, јер су у питање доведена основна права човека, основни принципи социјализма и интегритет Југославије. Како објаснити равнодушност свих нас? Где је и зашто затајила људска солидарност и разумевање за обесправљене и понижене? Зашто академије наука о свим тим проблемима ћуте?”.¹⁶⁷² Како је

1668 Н. С., „Сејачи међунационалног раздора”, *Политика*, 24. септембар 1986, 6.

1669 „Предлог да 'зелени' и Одбор за заштиту слобода постану део Удружења”, *Политика*, 5. децембар 1986, 12.

1670 Радомир Милошевић, „Косово – инспирација песника”, *Православље*, бр. 471, 1. новембар 1986, 14.

1671 Исто. Интересантно је једно иступање Милована Ђиласа у интервјуу за *Wall Street Journal*: „На Косову нема Албанца који не би били националисти – има само нијанси међу њима. Тиме државни апарат Косова постаје неефикасан и антијугословенски”. (Milovan Đilas, *Naša reč*, br. 379 – 380, decembar 1986, 5).

1672 А. Мишић, „Зашто академије ћуте”, *Политика*, 17. април 1986, 7.

расправа око узрока и последица исељавања из покрајине настављана још од великих нереда албанског становништва, САНУ је наручила израду научне студије о тим питањима.¹⁶⁷³ САНУ је организовала током маја и јуна 1986. године серију предавања о Илирима и Албанцима, а зборник са истоименим насловом објављен је 1988.¹⁶⁷⁴ Такође, од 10. до 25. новембра 1987. године, САНУ је организовала циклус предавања под насловом „Србија и Албанци у XIX и почетком XX века”, а зборник је објављен 1990.¹⁶⁷⁵ Међутим, САНУ је на себе највише привукла пажњу јавности када су *Вечерње новости* обзаниле 24. септембра 1986. године постојање нацрта Меморандума САНУ и при том пренеле неке његове делове.¹⁶⁷⁶ Од тог тренутка, питање Меморандума било је актуелно у свим средствима јавног информисања, а који су покренули својеврсну кампању против САНУ. Меморандум САНУ показао је сву „плиму националне фрустрације” српског становништва.¹⁶⁷⁷ Због тога је власт у СР Србији реаговала на Меморандум САНУ у страху и ригидно: забрањено је било обележавање 100-годишњице Академије.¹⁶⁷⁸ Афера са нацртом Меморандума САНУ спречила је ову установу да се као институција приклони српском становништву у покрајини и у многоме пасивизирао њен рад. Али не и неких њених чланова који су били активни.

У Меморандуму САНУ је у неколико тачака оцењена ситуација у СФРЈ. У њему се указивало да је у САП Косову владала политика физичког, политичког, правног и културног геноцида. Скренута је пажња да је на делу била „албанизација” и да је у последњих „двадесетак година” покрајину напустило око 200.000 лица српске националности.¹⁶⁷⁹ Меморандум САНУ је на тај начин поставио курс српског етнонационализма.¹⁶⁸⁰ То је најбоље објаснио Дејан Јовић: „Судбина Косова, дакле, није више била само питање Косова, односно Албанаца и Срба који живе на Косову: за алтернативну Србију, то је било питање српске части, српског идентитета и

1673 У налазима анкете коју је наручила САНУ и која је спроведена 1985/1986. године међу исељеницима из покрајине, указивало се да је више од 3/4 исељавања потицало од неекономских фактора, углавном због претњи, уништавања имовине, усева и поља, насиља (вређања, пребијања, каменовања, напада на жене и децу, тешких повреда, силовања и покушаји силовања), проблема на послу и неравноправности у јавном сектору. Студија је јасно ставила до знања да су притисак и неравноправност били главни узроци исељавања. Опширније о томе видети: Ruža Petrović, Marina Blagojević, *The Migrations of Serbs and Montenegrins from Kosovo and Metohija: Results of the Survey Conducted in 1985-1986.*, Belgrade 1992, 82 – 92, 100 – 104, 111 – 173.

1674 Р. П., „О Илирима и Албанцима”, *Политика*, 20. мај 1986, 12. Видети: САНУ, *Илири и Албанци: серија предавања одржаних од 21. маја до 4. јуна 1986. године*, ур. Милутин Гарашанин, Београд 1988.

1675 САНУ, *Србија и Албанци у XIX и почетком XX века: циклус предавања 10-25. новембар 1987.*, ур. Владимир Стојанчевић, Београд 1990.

1676 Александар Ђукановић, „Понуда безнађа”, *Вечерње новости*, 24. септембар 1986, 2.

1677 Душан Т. Батаковић, *Косово и Метохија: историја и идеологија*, Београд 2007, 176.

1678 L. Petrović, *n. d.*, 46.

1679 Текст Меморандума САНУ видети у: Коста Михаиловић, Василије Крестић, „Меморандум САНУ”: *после тридесет година*, Београд 2017.

1680 S. Malešević, *n. d.*, 44.

српског опстанка”.¹⁶⁸¹ Тако се САНУ поводом стања у САП Косову огласила преко нацрта Меморандума, макар и посредно. Треба скренути пажњу да је предлог за израду Меморандума САНУ дошао у времену емоционалног набоја. Он је усвојен на седници Скупштине САНУ која је одржана 23. маја 1985. године, дакле, нешто више од две недеље после појављивања случаја Ђорђа Мартиновића. Треба на крају рећи да се Меморандум САНУ ослањао на историографију, а са монографијом Димитрија Богдановића „Књига о Косову” има бројне сличности.

Област образовања, науке и културе будно су пратила средства јавног информисања, а Универзитет у Приштини оптерећивао је део јавности. У центру пажње јавности била је политика кадрирања и уписа на Универзитету у Приштини. Зоран Глигоријевић, секретар Председништва АК СК Универзитета у Приштини, навео је октобра 1986. године да се стање у кадровској политици побољшало у односу на раније стање, али да су забрињавале неке друге појаве. При том је напоменуо да су студенти српске и црногорске националности избегавали становање у студентским домовима, да је састав на бруцошијадама и сличним манифестацијама био најчешће једнонационалан и да су секретари на свим вишим школама и факултетима били лица албанске националности.¹⁶⁸² Од великих нереда албанског становништва студенти који нису били српске националности нерадо су се опредељивали за становање у студентском дому. У 1986. години, у студентском дому само 15 студената није било албанске националности!¹⁶⁸³ Са друге стране, национални кључ при упису на Универзитет у Приштини сматран је као дискриминаторни акт. Божидар Чолаковић, ректор Универзитета у Приштини, сматрао је 1987. године да „кључ” приликом уписа студената треба напустити.¹⁶⁸⁴ Међутим, политика где је на једног студента са наставом на српскохрватском језику уписивано четири студента са наставом на албанском језику, остала је и током 1988. године.¹⁶⁸⁵

Средином септембра 1986. године тврдило се да је стање током те године на Универзитету у Приштини било стабилније него у периоду од 1981. до 1985. године.¹⁶⁸⁶ Међутим, после неколико дана од објављивања ове информације, двадесетак професора српске и црногорске националности Универзитета у Приштини затражило је заштиту од Ректората

¹⁶⁸¹ D. Jović, *n. d.*, 345.

¹⁶⁸² Нијаз Селмановић, „Бирократска самовоља има националистичку интонацију”, *Политика*, 18. јун 1986, 8.

¹⁶⁸³ Радован Лазаревић, „Ни убеђивања не помажу”, *Политика*, 20. октобар 1986, 5.

¹⁶⁸⁴ „Нема изласка из кризе без мобилизације читаве наше интелигенције”, *Политика*, 17. октобар 1987, 5. Драгољуб Зорић из Приштине поднео је 1987. године иницијативу Уставном суду СФРЈ да се оцени уставност покрајинских закона о високом школству и средњем усмереном образовању и на основу њих расписаних конкурса за школску 1986/1987. годину. Оспореним актима прецизирано је колико се ученика, односно студената, могло уписати на наставу на српскохрватском односно албанском или турском језику. Иницијатор је сматрао да се нормирањем броја студената стварала клима неравноправности, јер се прописима утврђивао већи број места за наставу на албанском језику. („Предност матерњем језику, а не знању”, *Политика*, 2. јул 1987, 8).

¹⁶⁸⁵ „Национални кључ Универзитета у Приштини”, *Политика*, 3. новембар 1988, 17.

¹⁶⁸⁶ Зејнел Зејнели, „Акције и даље неопходне”, *Политика*, 15. септембар 1986, 7.

Универзитета због тога што су били изложени разним притисцима дуже време. Непосредан повод била је претња професору Радивоју Паповићу коме су два непозната лица дошла на стан и претили му телефоном.¹⁶⁸⁷ Да су ствари биле далеко од жељених показао је почетком 1987. године студентски лист *Нови свет* који је писао о одржаној „Недељи културе” на Универзитету у Приштини, а на којој је приказано стваралаштво само албанске националности. Изузетак је била једино изложба студената Академије уметности. „Недеља културе” је протекла у фаворизовању једнонационалних програма, посебно у програмима где су примарна била нека национална обележја: језик, народна музика, фолклор и друго. Такви су били књижевне вечери и концерти културно-уметничких друштава. Културно-уметничко друштво „Рамиз Садику” у стотинутном програму имало је само једну тачку која се није ослањала на албански фолклор и музику, а која је трајала свега седам минута (народна игра „Морава”). Оваквом културном политиком стварала се свест о постојању само једне националне културе, традиције, фолклора, музике, националних јунака опеваних у песмама. И на књижевним вечерима које су организоване у оквиру ове манифестације једнонационалност је доминирала: на њима су своје стихове говорили само писци и студенти албанске националности, иако ДКК није било једнонационално.¹⁶⁸⁸

Чланови АК СК Универзитета у Приштини истакли су средином јануара 1987. године да сви професори српске, црногорске и муслиманске националности који су у времену после великих нереда албанског становништва напустили ову високошколску установу и одселили се, уколико желе, могу да се врате на своја ранија радна места. Том приликом је наглашено и да ће им приштинска општина обезбедити станове као и посао за чланове њихових породица. На седници АК СК Универзитета у Приштини наведен је податак да је од 1981. године Универзитет у Приштини напустило и одселило се 45 професора српске, црногорске и муслиманске националности. Радна места су напустили због нездравих односа, али и делимично због притисака. У истом периоду отишло је и девет наставника албанске националности. Планирана је даља идејно-политичка диференцијација на Универзитету у Приштини према онима који нису били спремни да спроводе задатке школства у САП Косову. У том смислу, у току је било и испитивање могућности увођења заједничке наставе за предмете где је то било могуће.¹⁶⁸⁹

1687 З. З., „Професори траже заштиту”, *Политика*, 20. септембар 1986, 6; З. Зејнели, „Силеције на кућном прагу”, *Политика*, 21. септембар 1986, 6.

1688 З. З., „Једнонационална култура”, *Политика*, 6. јануар 1987, 6.

1689 „Професори могу да се врате”, *Политика*, 16. јануар 1987, 9. Иако се у односу на раније стање кренуло напред, јуна 1987. године национална неравноправност у кадровској политици и бирању (углавном албанског) руководства на Универзитету у Приштини још је постојала. Национални кључ се и даље поштовао, а диференцијација је била недоследна. До тада је из наставе удаљено 189 студената и 14 професора. Потоњи су или пензионисани или премештени на институте! Због тога не чуди да су се професори српске и црногорске националности и даље исељавали. (Славица Чедић, „Камен спотицања – кадровска политика”, *Политика*, 16. јун 1987, 8).

На састанку АК СК на Филозофском факултету у Приштини, који је одржан 6. марта 1987. године, стање на овом факултету је оцењено као боље него ранијих година, али је било неопходно веће ангажовање наставног кадра и студената како би се створила боља клима. Пре свега, јер је са овог факултета 1981. године у великим нередима албанског становништва било доста оних који су у њима учествовали и који су се експонирани са националистичких позиција, али и због тога што је на факултету био концентрисан велики научни потенцијал који је својим радом могао да допринесе побољшању политичко-безбедносне ситуације у покрајини.¹⁶⁹⁰ Из мноштва новинских чланака видљиво је да су процеси искључивања појединаца из СК и идејно-политичка диференцијација убрзани током 1987. године. Међутим, праве идејно-политичке диференцијације није још било на Универзитету у Приштини, што је јасно речено на седници Председништва Покрајинске конференције ССРН Косова, која је одржана 13. новембра 1987. године.¹⁶⁹¹ Албански интелектуалци већински су се држали ћутања.¹⁶⁹² Постојала су различита виђења тока и интензитета идејно-политичке диференцијације на Универзитету у Приштини. Једни су диференцијацију изједначавали са интервенисањем у екстремним случајевима, а други рашчишћавањем са свима који нису на линији СК.¹⁶⁹³ Божидар Чолаковић, ректор Универзитета у Приштини, сматрао је фебруара 1988. године да се са диференцијацијом каснило на Универзитету, а тиме се недовољно доприносило стабилизацији стања у покрајини. Он је указивао и на присутну подвојеност студената, па и наставника различите националности, на мали број студената српске и црногорске националности у студентским домовима у Приштини, велики прилив студената албанске националности из СР Македоније, итд.¹⁶⁹⁴ Скендер Карахода, председник АК СК Универзитета у Приштини, изјавио је 21. јуна 1988. године приликом посете Петра Грачанина, председника Председништва СР Србије, да су на Универзитету у Приштини били поремећени међунационални односи због деловања албанског национализма и сепаратизма, али и српског национализма.¹⁶⁹⁵ Јавност је сутрадан обавештена да је, после многих

1690 З. Зејнели, „Веће ангажовање интелигенције”, *Политика*, 7. март 1987, 13.

1691 „Ко штити Скендера Ризу”, *Политика*, 14. новембар 1987, 8.

1692 Азем Власи је у једном интервјуу изјавио да без јасне опредељености интелектуалне елите албанске националности на страни југословенског социјалистичког опредељења, не може бити битнијих померања набоље, па ће и албанско становништво у покрајини бити у све тежем положају. Према њему, албанско становништво је требало да врати мир у покрајину, нормализује стање и пресече непријатељско деловање сепаратиста и антијугословенства. Зато је запитао зашто албански интелектуалци нису били довољно гласни у осуди иселјавања, силовања и свих других облика политичког криминала и при том дао одређене одговоре. („Нема битних померања набоље без учешћа интелектуалног језгра”, *Политика*, 27. новембар 1987, 8).

1693 Радован Лазаревић, „Задовољавање малим”, *Политика*, 8. фебруар 1988, 5.

1694 „Недовољан допринос стабилизацији стања на Косову”, *Политика*, 12. фебруар 1988, 7.

1695 М. Вујовић, „Универзитет у Приштини мора бити фактор напретка Косова”, *Политика*, 22. јун 1988, 10. На састанку АК СК Медицинског факултета у Приштини, који је одржан 14. јуна 1988. године, чуле су се различите изјаве. Припадници албанске националности тврдили су да су на овом факултету владали хармонија, јединство и потпуна координација, а припадници српске и црногорске националности су тврдили да нису решени многи

критика, на Ректорату Универзитета у Приштини скинут назив „Универзитет у Приштини” који је био исписан на црвено-црној подлози, и постављена је нова бронзана плоча, исписана на два језика. Очекивало се скидање и свих осталих црвено-црних плоча на свих десет факултета и вишим школама на Универзитету у Приштини.¹⁶⁹⁶ Црвено-црна подлога јасно је асоцирала на заставу НСР Албаније.

На озбиљност ситуације у покрајини и стања у коме се налазио српски народ упозорила је група универзитетских наставника у Приштини када се састала 8. јула 1988. године са Вукашином Јокановићем, председником Скупштине САП Косова. Они су иступили у име свих наставника са Универзитета у Приштини који су наставу држали на српскохрватском језику. Током састанка, указали су на проблеме и бесперспективност опстанка у покрајини, јер је „контрареволуција” и даље трајала, на угрожену равноправност српског и црногорског становништва и да целокупна ситуација све више прети „физичком опстанку Срба и Црногораца”. Посебно су скренули пажњу на институционализовано деловање албанских националиста кроз примену националних кључева, изражену мајоризацију, вођење кадровске политике по мери уских кругова руководећих људи, неизвршење идејно-политичке диференцијације, избегавање одговорности оних који су довели до таквог стања, итд. Према њиховим речима, од 1981. године иселило се више од 60 професора Универзитета у Приштини. Они су много очекивали од предстојећих уставних промена и истакли тешку ситуацију у покрајини за коју су сматрали да је последица деловања представника легалних институција, који су, штитећи своје позиције, били у служби сепаратистичке политике. „Ваљда је нормалније да падају и одлазе комитети, него да одлази народ”, приметио је професор Јагош Зеленовић.¹⁶⁹⁷

Без великог одјека у јавности остајали су многобројни интелектуални напори. *Књижевна реч* је објавила јула 1986. године потврду која је издата од СУП-а Витине једном лицу српске националности из овог места 23. јуна 1986. године како би могао да путује у Београд због тога што је тамо радио.¹⁶⁹⁸ У истом броју овог листа реаговао је и Одбор за заштиту човека и околине Београдске секције УКС, јер се по њиховом сазнању од 20. јуна 1986. године из САП Косова могло изаћи само са специјалним пропусницама које је издавао СУП. За потврду се наводило да

проблеми. Сагласни су били да су студенти одвојени по националној основи. (З. Зејнели, „Нејединство у оценама стања”, *Политика*, 15. јун 1988, 6).

1696 З. З., „Скинуте црвено-црне плоче”, *Политика*, 22. јун 1988, 10.

1697 „Боље је да одлазе комитети него народ”, *Политика*, 9. јул 1988, 15; Миодраг Вујовић, „Косово је етнички чистије од Албаније”, *Политика*, 21. август 1988, 8. Интересантно излагање Радивоја Паповића приликом посете универзитетских наставника Вукашину Јокановићу видети: Радивоје Паповић, *Косово и на небу и на земљи*, Ниш 1994, 7 – 12.

1698 С. С., „О жабама и аусвајсу”, *Књижевна реч*, бр. 282 – 283, јул 1986, 2. Не треба заборавити да је учињен покушај мештана села Бресја, Батуса, Косова Поља и још неких места у покрајини да се 20. јуна 1986. године колективно иселе, у чему их је насилно спречила тадашња власт.

је недвосмислено подсећала на нацистичку пропусницу аусвајс. Поставили су зато питање ко је одговоран за предузете мере репресије и кршење слободе кретања, када није уведено ванредно стање у покрајини? Одбор је затражио и обелодањивање истине о случају Ђорђа Мартиновића.¹⁶⁹⁹ Са друге стране, о термину „геноцид”, који се раширено употребљавао у јавности, реаговао је књижевник Милован Данојлић, октобра 1986. године. Чланком који је објавила *Књижевна реч* упозоравао је на његову погрешну интерпретацију: „Геноцид, дакле, не може бити истозначница за насилно исељавање, судско безакоње, пљачку и отимачину земље, силовања, па ни за појединачна убиства, чак и кад су та убиства почињена са расистичким, фашистичким побудама ... Зло, које се нашем народу наноси на Косову, довољно је велико да би га требало појачавати неодговорном и незнаљачком употребом једне стране речи”.¹⁷⁰⁰ Међутим, овакви текстови нису имали пожељан ток у јавности, па нису ни наилазили на пажњу.

Међу интелектуалним језгром који су давали пожељан одјек у јавности о међунационалним односима у САП Косову били су и правници. Савез удружења правника СФРЈ одржао је скуп 17. децембра 1986. године о борби против албанског национализма и сепаратизма. На скупу је оцењено да СР Србија није имала никакву могућност да се супротстави „контрареволуционарним” појавама у САП Косову користећи систем кривично-правне заштите због подела надлежности између републике и покрајина.¹⁷⁰¹ Ова оцена често је истицана у српској јавности од случаја Ђорђа Мартиновића.

У периоду од 1986. до пролећа 1989. године бројни интелектуалци посветили су се у свом примарном раду актуелним косовским темама. Монографија „Књига о Косову” Димитрија Богдановића доживела је 1986. године нова издања, али и изазивала бројне полемике. Случај Ђорђа Мартиновића нашао је место и у књигама, али и у документарним филмовима.¹⁷⁰² Уметник Мића Поповић је приликом избора за редовног члана, САНУ поклатио велику слику

1699 Биљана Јовановић, „Одбор за заштиту човека и околине”, *Књижевна реч*, бр. 282 – 283, јул 1986, 3.

1700 Милован Данојлић, „Геноцид”, *Књижевна реч*, бр. 286, 10. октобар 1986, 2.

1701 Боривоје Јанковић, „Немоћ због подела”, *Политика*, 18. децембар 1986, 10. О недовољној борби против албанског национализма, говорио је Душан Митевић, у расправи која је вођена 23. септембра 1986. године на заједничкој седници две комисије ЦК СК Србије, за информисање и пропаганду и за идејни и теоријски рад: „Оправдање да је тешко борити се против национализма док се не нормализује стање на Косову може се схватити, али не и прихватити, јер свако попуштање према национализму сопствене нације је само доказ колике стварне штете наноси великоалбански национализам на погоршању међунационалних односа. Савез комуниста у целини, и на Косову и у СР Србији, не сме се колебати у својој борби за равноправност народа и народности, за братство и јединство”. (Н. С., „Сејачи међунационалног раздора”, *Политика*, 24. септембар 1986, 6).

1702 Видети: Svetislav Spasojević, *Slučaj Martinović*, Ljubljana 1986. Редитељ Милорад Бајић снимио је 1986. године документарне филмове о случају Ђорђа Мартиновића под називима „Страх од истине” и „Оптужујемо”. Међутим, они су једини пут приказани у Дому синдиката у Београду 1986. године, јер је после тога стигла забрана. Случајем Ђорђа Мартиновића бавио се и писац Живорад Михајловић Шилја који је 1986. године издао књигу у којој је објавио и нека документа из овог случаја. Видети: Живорад Михајловић Шилја, *Покошене косовске истине*, Београд 1986.

под насловом „1. мај 1985. године” на којој је представљен случај Ђорђа Мартиновића.¹⁷⁰³ Роман Данка Поповића под насловом „Књига о Милутину” из 1986. године проглашен је за националистичко дело.¹⁷⁰⁴ Вредна помена је и књига Синана Хасанија под насловом „Косово – истине и заблуде” из 1986. године, јер је говорила о међунационалним односима у покрајини.¹⁷⁰⁵ У септембру 1987. године објављена је књига Халита Трнавција под насловом „Моја исповест о Косову”.¹⁷⁰⁶ Делове ове књиге је *Политика* објављивала 43 дана и они су изазвали бројне реакције јавности. Како је исељавање под притиском српског и црногорског становништва из покрајине било у средишту пажње јавности, песник Милан Комненић објавио је 1987. године збирку песама под насловом „Изгон”.¹⁷⁰⁷ Исте године објављена је чувена песма Матије Бећковића под насловом „Косово Поље”. Септембра 1987. године појавила се вест да је завршен филм Срђана Карановића под насловом „За сада без доброг наслова” који се бавио филмским редитељем који покушава да сними документарни филм о љубави једног Србина и Албанке у САП Косову.¹⁷⁰⁸ Током 1988. године новинар Зејнел Зејнели објавио је књигу под насловом „Ко је издао револуцију”, а Љиљана Булатовић књигу под насловом „Призренски процес”.¹⁷⁰⁹ Међутим, највећу пажњу јавности изазвала је 1988. године објављена књига др Бранка Хорвата под насловом „Косовско питање”.¹⁷¹⁰ Пре свега, јер се у њој супротставио тези о геноциду над српским становништвом у покрајини као измишљотини „антиалбанских елемената и загрижених националиста”.

Бранко Хорват је првобитно скренуо пажњу јавности на себе својим текстовима о стању у САП Косову које је објављивао током априла и маја 1987. године у *Књижевним новинама*. Ти његови текстови изазивали су спорења и врло мало одобравања.¹⁷¹¹ Тако је било и на трибини Филозофског друштва Србије априла 1987. године.¹⁷¹² Међутим, у самом средишту пажње

1703 „Слика Миће Поповића о Ђорђу Мартиновићу”, *НИН*, бр. 1990, 12. фебруар 1989, 17.

1704 Данко Поповић, *Књига о Милутину*, Београд 1986.

1705 Sinan Hasani, *Kosovo: istine i zablude*, Zagreb 1986.

1706 Халит Трнавци, *Моја исповест о Косову*, Београд 1987. У питању је био клеветнички памфлет.

1707 Опширније видети: Милан Комненић, *Изгон*, Београд 1987.

1708 Мирјана Радошевић, „Љубав Албанке и Србина”, *Политика*, 13. септембар 1987, 14. Снимање филма је изазивало разне компликације, а Карановић је навео да су сви прихватили његов филм, али и да су имали и неке своје идеје како би филм требало заправо да изгледа. (Исто).

1709 Zejnel Zejneli, *Ko je izdao revoluciju*, Priština 1988; Љиљана Булатовић, *Призренски процес*, Нови Сад 1988.

1710 Branko Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1988.

1711 На Хорватове текстове у *Књижевним новинама* реаговао је и Бранко Петрановић, питајући се зашто се у њима албански националисти насилници претварају у жртве и замерио му што није разумео значај Косова за српску нацију. Видети: „Албански националисти – жртве”, *Књижевне новине*, бр. 741, 1. новембар 1987, 9.

1712 На овој трибини требало је да се разговара о монографији Димитрија Богдановића под називом „Књига о Косову”: „Али, нешто захваљујући иницијативи др Бранка Хорвата, нешто спонтано, осврт на ово контроверзно дело о Косову засењен је разматрањем једне студије о Косову др Хорвата која је тек почела да се објављује на страницама 'Књижевних новина'. Из оног што је до сада публиковано и из излагања овог угледног научника на споменутој трибини, може се рећи да студија која је у питању анализира косовски проблем са социјалног и политиколошког становишта и има амбицију да пружи решења за садашњу изузетно сложу козовску ситуацију!

јавности нашао се априла 1988. године када је *Рилиндија* објавила његов интервју у коме је он сматрао да ситуација у САП Косову може да се реши једино давањем статуса републике покрајини.¹⁷¹³ Хорватов интервју *Рилиндији* произвео је доста реакција, а српска јавност је била револтирана. Никола Бугарчић, на седници Савета СФРЈ, која је одржана 15. априла 1988. године, навео је да се није ужасавао оним што је Хорват изрекао, већ да је проблем била *Рилиндија*: „Напротив, мислим да је добро што он то каже и што 'Рилиндја' то штампа, да се коначно отрезнимо, да схватимо да 'Косово република' и захтев за припајање – у овом или оном виду – Албанији, није само контрареволуционарна парола, већ је то 'активно чињење' и на Косову и у одређеним круговима ван њега, и у земљи и у иностранству, и не само у такозваним илегалним групама, већ у легалним структурама”.¹⁷¹⁴ На заједничкој седници Координационог одбора Председништва ПК ССРН Косова за међунационалне односе и Одбора за заустављање иселјавања, Јоргованка Милојевић, члан Председништва ССРН Косова, указала је на промашаје у штампи који су негативно утицали на расположење грађана и на међунационалне односе. То се односило на интервју Бранка Хорвата датом загребачком *Старту* и приштинској *Рилиндији* и на разговор са главним уредником љубљанске *Младине* објављеном у тиранском часопису *Зери и Ринис* који су произвели велику штету и последице. Каснији коментари и објашњења само су

Са очитим нестрпљењем, аутор је желео да чује како његове тезе и ставови одзвањају у ушима београдских колега и, ако бисмо то хтели изразити телеграфски, могло би се рећи да је његов подухват примљен с пуним уважавањем, али да су у отвореној и толерантној, скоро петочасовној расправи, решења која нуди и ставови које износи оцењивани, најблаже речено, као дискусбилни па и небрањиви односно спорни. Хорвата оваква реакција нису, међутим, поколебала да, уз прихватање неких критичких објекција својих судова и закључака, енергично заступа и брани по сваку цену нека своја заиста контроверзна, (пре)смела и прилично неутемељена гледања на проблем Косова који он, иначе, оцењује као 'најделикатнији проблем земље'. Укратко, Хорват сматра да се тај проблем појављује у три аспекта, од којих се први односи на иселјавање Срба и Црногораца, други на српски национализам а трећи на интеграцију Албанаца у југословенску заједницу. Када су у питању први и други аспект, он наглашава да се од сваке модерне државе очекује да осигура правни поредак и сигурност грађана и констатује да је југословенска федерација у том погледу затајила. За то, каже, није било уставних запрека, али федерација 'нити је припремљена нити хоће да проводи' оно што је захтевала ситуација на Косову. То утиче на страдања невиних људи и узбуђење јавности али се, према тексту Б. Хорвата, на то надовезује иселјавање Срба и Црногораца које 'подстрекава и омогућује испољавање – национализма'. При томе, што ће изазвати посебну расправу, Хорват спомиње тезу о 'обесправљености српског народа у Југославији' и прави аналогију актуелног српског национализма са масповковским из седамдесетих година у Хрватској, па закључује како Косово може да послужи 'као детонатор нове националистичке експлозије'. И, пре него што прелази на шире елаборирање трећег аспекта косовске кризе, Хорват упозорава на две мистификације. Каже, прво, да на Косову није било никакве контрареволуције, и друго, да парола 'Косово република' није никакав контрареволуционарни захтев због кога грађане треба хапсити. ('Ради се о политичком захтеву који је у једној социјалистичкој земљи – а Југославија би требало да буде таква земља – потпуно легитиман. Да ли је он оправдан или неоправдан треба да се утврди политичком, а не полицијском расправом'). На трагу таквих оцена и запажања Хорват је извео још низ других неочекиваних дијагноза стања на Косову и 'оригиналних' формула за решавање постојећих проблема. Али, када је аргументовано оспораван био је често склон признавању да проблеме Косова познаје 'ограничено', да је можда нешто 'неспретно' формулисао, да није добро схваћен и т. сл. И када занемаримо и његове, и радикалистичке оцене његових опонената о ширим димензијама кризе југословенског друштва, може се закључити, ипак, да је разговор протекао у толерантном интелектуалном дијалогу” (С. Даутовић, „Научни дијалог о Косову”, *Политика*, 24. април 1987, 14).

1713 Veton Surroi, „Qasje racionale krizës Kosovare”, *Rilindja*, 3. prill 1988, 4 – 5.

1714 З. Радисављевић, „Прецизно дефинисати права, надлежности и одговорности свих”, *Политика*, 16. април 1988, 5.

joш више иритирали јавност.¹⁷¹⁵ Интервју Бранка Хорвата узнемирио је јавност и сматрало се да је подривао напоре за стабилизацију прилика у покрајини.¹⁷¹⁶ Своје, тада контроверзне ставове, Бранко Хорват је преточио у наведену књигу. У њој је сматрао да је захтев „Косово-република” био политички и легитиман, а не криминални и „контрареволуционарни” акт и негирао је тезу да се у САП Косову спроводио геноцид, за коју је сматрао да је измишљотина српских националиста. Његов поглед на косовски проблем згражавао је српску јавност.¹⁷¹⁷

Априлски догађаји у Косову Пољу 1987. године усталасали су српску јавност, а самим тим и интелектуални сталеж. *Политика* је 12. маја 1987. године објавила вест да је Председништво УКС одлучило да се укључи у решавање и расветљавање тешке косовске ситуације, па је донело одлуку да од 15. маја текуће године одржи девет вечери насловљених „О Косову – за Косово”. Није требало да имају политички, већ дубоко културни, историјски и духовни смисао, са читањем битних докумената о Косову и казивањем одређених књижевних прилога. Међутим, касније се испоставило да су вечери имале и политичку конотацију. За ту прилику припремљен је и плакат – постер „Духовна мапа Косова”, на коме су била уцртана сва места српске духовне и културне баштине у покрајини. Председништво УКС је предложило и да сваки учесник и посетилац као улазницу донесе по једну књигу и тако буде дародавац за косовске библиотеке.¹⁷¹⁸ Књижевне вечери биле су реакција на тешку ситуацију у САП Косову због деловања албанског националног покрета, али и подршка политици коју је СР Србија водила према САП Косову. Такође, оне су доказ попуштања стега према интелектуалцима после априлских догађаја у Косову Пољу. Иако су годину дана раније књижевне вечери осуђиване, сада су биле у потпуном складу са политиком дела руководства СР Србије.

Прво књижевно вече одржано је 15. маја 1987. године у УКС. Обзиром да је било прво, водило се рачуна, па није било екстремних иступања. Поред учесника и посетилаца који су донели књиге као улазнице, као дародавци књига за косовске библиотеке појавили су се и Задужбина Иве Андрића, Београдски издавачко-графички завод и *Књижевне новине*.¹⁷¹⁹ Друго књижевно вече одржано је 16. маја 1987. године у УКС. И овог пута је поимање поезије и као

1715 З. З., „Интервју са Хорватом је штетан”, *Политика*, 22. април 1988, 6.

1716 Д. Ивановић, „Хорватов интервју подрива напоре за стабилизацију на Косову”, *Политика*, 29. април 1988, 6.

1717 Поводом Хорватове књиге било је мноштво реакција. Тако је Александар Прља на седници Секције РК ССРН Србије за информисање изјавио: „Уколико су нам на срцу интереси социјализма, јединства, равноправности и победе хуманистичких и демократских начела ми се као гласила морамо борити за заустављање геноцидног процеса прогона и уклањања преосталих Срба и Црногораца са тла њихових очева и дедова на Косову. Морамо јасно и гласно одбацили све олаке шпекулације и тобоже научна сазнања о неодрживости Косова у границама Србије, а сутра ни унутар граница Југославије. Таква схватања која се у последње време појављују и у књигама неких научника, самозваних специјалиста за Косово, могу заправо значити само смртни ударац Југославији и њеном јединству”. (Д. Лазаревић, Т. Вујић, „И новинари су за бржу реформу”, *Политика*, 8. јун 1988, 8).

1718 Р. Саратлић, „Девет вечери о Косову”, *Политика*, 12. мај 1987, 10.

1719 Рада Саратлић, „Песничка виђења Косова”, *Политика*, 16. мај 1987, 8.

гласа против неправди, сила зла и мрака дало обележје скупу. Иако су посетиоцима звучале провокативне речи Данка Поповића да „виновници геноцида на Косову не могу рачунати само на Бранковиће, већ да морају рачунати и на Обилиће” његов песнички импулс је, ипак, позивао на мудрост и памет.¹⁷²⁰ За разлику од других учесника, Вук Драшковић је пружио дисонантне тонове „јер тај текст који је он изговорио, за разлику од свих осталих учесника, не може се подвести ни под један књижевни жанр”.¹⁷²¹ Потом је од 17. до 21. маја 1987. године одржано треће, четврто, пето, шесто и седмо књижевно вече.¹⁷²² Осмо књижевно вече одржано је 22. маја 1987. године и на њему је Живорад Стојковић изјавио да „рат на Косову још није завршен, он се још води – управо зато што је Косово проблем Југославије”.¹⁷²³ Девето књижевно вече одржано је 23. маја 1987. године и на њему је иступио Добрица Ћосић. Он је свој текст засновао на низу питања која су се у својој суштини свела на питање како је било могуће дозволити да се догоди таква косовска драма? Аплаузом су поздрављене његове речи: „Борећи се за националну равноправност, демократске слободе и грађанска права, ми никад и ничим не смемо да окрњимо националну равноправност, демократске слободе и грађанска права Албанцима или било којем другом народу с којим живимо”.¹⁷²⁴ Иако је првобитно планирано да буду одржане девет вечери, донета је одлука да се оне наставе сваког понедељка, а да се текстови са ове манифестације објаве у посебном зборнику. Председништво УКС позвало је своје чланове да одржавају такве вечери и у другим градовима.¹⁷²⁵ Да је овај циклус књижевних вечери „О Косову – за Косово” имао и политичку димензију говори прилог Миодрага Булатовића на десетој вечери насловљен са „Отворено писмо Фадиљу Хоџи”. Једанаесто књижевно вече одржано је 1. јуна 1987. године.¹⁷²⁶ Песничко саосећање са народом који страда је било видљиво на овим вечерима.

1720 Р. Саратлић, „Песничка брига о Косову”, *Политика*, 17. мај 1987, 6.

1721 Исто. Вук Драшковић имао је екстремна иступања и раније. Ту се убраја његов иступ од 7. априла 1986. године на протестној вечери у УКС поводом изласка из затвора новосадског професора др Драгољуба Петровића: „Откуда нам право да слаavimo слободу професора Петровића или било кога у Србији и Југославији, ако до наших ушију, ако не већ и до наших савести и срца, допире колективни јаук српских сужања и мученика са Косова и Метохије, и ако нисмо слепи за истину да је окупиран један део наше отаџбине?! Док је тако, сви смо у затвору! ... Да ли је, међутим, уклоњено сазнање да је један цео народ, српски народ на Косову и Метохији, изложен организованом терору који над њим спроводе и суседи Арнаути и власти у тој само формално српској покрајини?! Да ли је уклоњено сазнање да ће, по ко зна који пут већ, речима и обећањима утешени и умирени косовски Срби, и даље, морати да трпе најбруталније и најпримитивније изливе мржње и фашизма и да наставе своју Голготу под двоглавим орловима и заставама једне туђе државе?!” (В. Драшковић, *н. д.*, 17).

1722 Рада Саратлић, „Искрене речи писаца”, *Политика*, 18. мај 1987, 12; Рада Саратлић, „Песма као охрабрење”, *Политика*, 19. мај 1987, 10; Рада Саратлић, „Вредност народног песника”, *Политика*, 20. маја 1987, 12; Рада Саратлић, „Лепота истинске речи”, *Политика*, 21. мај 1987, 12; Р. Саратлић, „Песници не пристају на мржњу”, *Политика*, 22. мај 1987, 12.

1723 Рада Саратлић, „Најтеже је бити достојанствен”, *Политика*, 23. мај 1987, 14.

1724 Р. Саратлић, „Уметничка сведочанства о Косову”, *Политика*, 24. мај 1987, 6.

1725 Исто.

1726 Р. Саратлић, „Песникове истине”, *Политика*, 2. јун 1987, 10.

Попуштање стега према интелектуалној елити видљиво је и у другим случајевима. У Народном позоришту у Београду је 22. маја 1987. године приказана премијера представе под називом „Косовска хроника”, а која је говорила о трагедији Данице Милинчић из Самодреже, чији син је убијен на њене очи од комшије албанске националности 1982. године. На сцену је представа постављена после битке од две и по године! Њен текст је написао Рајко Ђурђевић, а драматизацију је извршио Жарко Команин. Редитељ Цисана Мурусидзе истакла је у разговору са новинарима да је ову трагедију универсализовала, јер су теме насиља и манипулације људима и читавим народима биле теме читавог света. Она је сматрала да се насиље над људима могло олако окренути против насилника.¹⁷²⁷ Наравно да је овде на уму имала албански народ. Међутим, веома оштар и критички текст о овој представи убрзо је објавила *Политика*.¹⁷²⁸

После дугог инсистирања, шеснаесточасовни разговор одржан је 21. маја 1987. године у Београду између 50-60 културних, друштвених, просветних и научних радника из покрајине српске и црногорске националности и Миланка Реновице, председника Председништва ЦК СКЈ. На састанку је било речи о политичко-безбедносној ситуацији и проблемима културних радника у покрајини односно о сужавању простора за њихов културни рад услед деловања албанског националног покрета. Тада је оцењено да се у области културе није осећало тако директно деловање албанских националиста, али да су облици њиховог рада на културном пољу били перфиднији, а последице погубне по српски и црногорски народ.¹⁷²⁹ После састанка, Миланко Реновица је изјавио да су се чули неки нагласци који ситуацију на Универзитету у Приштини приказују сложенијом него што је до тада било познато. У разговору су се тражила решења за сузбијање и спречавање деловања албанских националиста и сепаратиста, о наставку идејно-политичке диференцијације, о стабилизацији друштвено-економских токова, да се што пре утврди југословенски програм за заустављање исељавања под притиском, да се стварају услови за повратак, итд. О питањима која су покренута на састанку требало је да буде информисано Председништво ЦК СКЈ. У разговорима је поновљено да се споро спроводила Платформа СКЈ о Косову, да се споро сузбијало свако сепаратистичко и националистичко деловање, да се недовољно ефикасно остваривала идејно-политичка диференцијација, да су се друштвено-економски проблеми заоштравали, да се процес исељавања под притиском настављао, да је испољена неефикасност државних органа и органа СК, итд.¹⁷³⁰ Око половина учесника састанка навела је да би даља пасивност била вишеструко штетна, па су зато и дошли да саопште своје

1727 М. Р., „Убиство на кућном прагу”, *Политика*, 21. мај 1987, 12.

1728 Радомир Путник, „Промашена тема”, *Политика*, 25. мај 1987, 12.

1729 С. Жикић, „Културни и јавни радници Косова код Реновице”, *Политика*, 21. мај 1987, 13.

1730 „Исељавање под притиском – проблем целе земље”, *Политика*, 23. мај 1987, 1.

виђење прилика у покрајини и допринесу решавању проблема. У разговору су изнете тешке судбине и драме људи и народа, па је састанак био емотиван, пун захтева и незадовољстава. Највише се разговарало о исељавању за које је речено да узроци нису лежали само у преораним засејаним њивама, скрнављењу гробова или неком другом индивидуалном терору, већ у сазнању да надлежни органи нису предузимали све како би се обезбедио достојанствен живот за све грађане. Већина говорника је сматрала да исељавање неће престати све док се не изврши озбиљна идејно-политичка диференцијација, пре свега у кадровској политици, у СК, у органима управе, образовним установама, итд. С тим у вези, инсистирало је да се рашчисте случајеви који су последњих дана оптерећивали јавност и да се обрачуна са појединцима који већ неколико година нису били на линији СК. Учесници су истакли да је посебно забрињавало што су поједини партијски и државни руководиоци различито оцењивали стање у покрајини.¹⁷³¹ Учесници овог разговора су још навели да СКЈ треба поводом предстојећих уставних промена да заузме јединствен став о односу СР Србије и покрајина, јер су конфронтације око тога само додатно отежавале ионако тешку ситуацију, па је већина говорника сматрала да СР Србији треба омогућити да своје уставне функције обавља на целој територији републике. С тим у вези, било је речи о употреби језика и писма, обавезној двојезичности, употреби застава и другим питањима. Затражено је да се оштрије спроводе законске санкције и онемогући пасивност и опортунизам. Наглашено је да су тешкоће на које се наилазило и спора стабилизација стања изазвани деловањем албанских националиста и сепаратиста, и пасивношћу и нејединством СК. Због тога је затражена одговорност, доследност и иницијативност СК Косова, СР Србије и СКЈ и других надлежних органа. Говорници су истакли да је ситуација о положају српског и црногорског становништва била тежа него што се представљало и да је то захтевало неодложне мере за сузбијање „контрареволуционарног деловања”, поштовање закона и стварања услова за заједнички живот свих у покрајини. И овом приликом је указано да треба вратити стручњаке у покрајину ради бржег економског развоја и што пре донети југословенски програм за пресецање процеса исељавања и повратка исељених. Принципијелна борба против национализма у свим срединама, акција против индоктринације и мајоризације била је неопходна.¹⁷³² Недељу дана потом, објављена је вест да су, први пут за 17 година постојања Универзитета у Приштини, у Ректорат стигле 28. маја 1987. године прве дипломе у којима је текст на српскохрватском језику штампан ћирилицом!¹⁷³³

1731 „Енергичније мењање стања”, *Политика*, 22. мај 1987, 1.

1732 Исто, 5.

1733 С. Ч., „Прве дипломе ћирилицом”, *Политика*, 29. мај 1987, 9.

Новим Статутом УКС који је усвојен на седници која је одржана 7. јуна 1987. године јасно је подвучено да су друштва књижевника две покрајине, „колективни чланови” УКС. Међутим, један члан из САП Војводине затражио је поводом ове промене додатне разговоре, јер у Статуту Друштва писаца Војводине није било нормативно уређено да је оно колективни члан УКС. За наше истраживање важнији је податак да је тога дана, нова конституисана Скупштина свих чланова УКС једногласно прихватила „Апел Удружења књижевника Србије југословенској јавности” са захтевом да та цела јавност тражи одговорност за косовску ситуацију.¹⁷³⁴ У Апелу је захтевано да се одговорни за геноцид у САП Косову суоче са јединственом осудом.¹⁷³⁵

Дан после упућивања Апела УКС југословенској јавности, одржано је дванаесто књижевно вече „О Косову – за Косово” у УКС.¹⁷³⁶ Последњи догађаји активирали су и књижевну организацију у покрајини, па је неколико делегата на седници Скупштине ДКК која је одржана 10. јуна 1987. године затражило да се отвори расправа о расправи на трибини УКС „О Косову – за Косово”. На седници Скупштине ДКК речено је да косовски књижевници не би требало ћутке да пређу преко неких неприхватљивих клевета на рачун албанског народа које су се чуле на трибини.¹⁷³⁷ Тринаесто вече књижевника УКС одржано је 15. јуна 1987. године и на њему је иступила Мира Алечковић која је изјавила да је потребно организовати праву акцију повратка исељених у покрајину и да треба судити одговорнима. Вече је нарушио својим иступањем једино Милан Младеновић „лошим политичким памфлетом”.¹⁷³⁸ Четрнаесто књижевно вече „О Косову – за Косово” одржано је 22. јуна 1987. године. Овај пут је манифестацији присуствовало око 15 писаца из САП Косова који су стварали на српскохрватском језику. На почетку вечери прочитано је писмо које је Председништво УКС упутило Председништву СКЈ, док је Даринка Јеврић прочитала трећи став „Вараждинске изјаве”, која је усвојена на два дана раније завршеној Скупштини СКЈ. Он се односио на тешку косовску ситуацију.¹⁷³⁹ Међутим, књижевне вечери

1734 Рада Саратлић, „Скупштина свих чланова”, *Политика*, 8. јун 1987, 12.

1735 „Апел Удружења књижевника Србије југословенској јавности”, *Књижевне новине*, бр. 734, 15. јун 1987, 1 – 2; „Апел Удружења књижевника Србије југословенској јавности”, *Православље*, бр. 486, 15. јун 1987, 2.

1736 Р. С., „Снага речи”, *Политика*, 9. јун 1987, 13.

1737 „Расправа о расправи 'О Косову – за Косово’”, *Политика*, 11. јун 1987, 12.

1738 Р. С., „Живети заједно”, *Политика*, 16. јун 1987, 12.

1739 Р. Саратлић, „Песници питају и одговарају”, *Политика*, 23. јун 1987, 12. На Скупштини СКЈ у Вараждину, која је одржана 19. и 20. јуна 1987. године, акламацијом је усвојена „Вараждинска изјава”. Имала је шест тачака. Њена трећа тачка односила се на ситуацију у САП Косову: „Писци Југославије дубоко су узнемирени несмањеним и по последицама трагичним процесом исељавања дијела српског и црногорског народа са Косова под притиском албанских националиста и сепаратиста. Угрожавањем основних људских права и слобода на Косову угрожава се не само заједнички живот и миран развој ових народа, већ и саме албанске народности и цијеле југословенске социјалистичке заједнице. Дижемо свој глас против оних који тјерају људе са њихових огњишта, против националне, идеолошке и вјерске мржње и заклијепљености, против насиља и притисака над било којим човјеком и народом сада и овдје, данас и у будућности. Једнодушни смо у увјерењу о неопходности што бржег и ефикаснијег превладавања стања на Косову акцијом свих демократских снага, а путем нове афирмације вриједности револуције и начела југословенске равноправности. Сматрамо се морално обавезним да и сами придонесемо нормализацији

забринуле су део политичке елите. На седници ГК ОСК у Београду, која је одржана 25. јуна 1987. године, Душан Ступар, из Службе унутрашњих послова, навео је да су у последње време биле учестале различите „протестне вечери попут оне 'О Косову – за Косово' које имају снажне рефлексije у јавности и угрожавају безбедносну ситуацију у главном граду”.¹⁷⁴⁰ Можда је због тога циклус од петнаест вечери „О Косову – за Косово” завршен 29. јуна 1987. године. Колики значај су имале књижевне вечери указује податак да је на њима било 150 учесника и неколико хиљада посетилаца. На почетку петнаесте вечери, Александар Петров, председник УКС, обавестио је присутне да је било писаца који су ноћ после пленума ЦК СКЈ о Косову који је одржан 26. јуна 1987. године провели у полицијској станици или на други начин били узнемиравани и да ће писци тражити одговорност за оне који су ширили лажне вести да су писци хушкали народ. На овом последњем састанку, минуциозно анализирајући међунационалне односе у покрајини, Зоран Глушчевић је нагласио да се ту „не води битка за опстанак Срба, већ је у питању опстанак социјалистичке Југославије”.¹⁷⁴¹ ГК ССРН Београда је поводом доласка житеља покрајине у престоницу како би дали подршку пленуму ЦК СКЈ који је расправљао о њиховом страдању и егзодусу, издао саопштење 30. јуна 1987. године у коме је оптуживао поједине књижевнике „националисте” из УКС да су имали намеру да мирно окупљање грађана претворе у демонстрације.¹⁷⁴² ГК ССРН Београда их је назвао групом подстрекача и провокатора који су желели да изазову демонстрације, названи су и националистима, а оцењено је и да је серија састанака „О Косову – за Косово” била по замисли

косовских прилика и успостављању нарушеног повјерења међу људима и народима, који су судбински упућени једни на друге”. (С. Жикић, Р. Саратлић, „За нову афирмацију вредности и револуције”, *Политика*, 21. јун 1987, 10).
1740 Радован Лазаревић, „Београђани су за Косово равноправних народа и народности”, *Политика*, 26. јун 1987, 6.
1741 „Да се речи преточе у дела”, *Политика*, 30. јун 1987, 12. Председништво ПК ССРН Косова у саопштењу од 30. јула 1987. године констатовало је да су појединци у покрајини дуже време својим понашањем и наступима деловали мимо и изван легалних институција система и у спречи са одређеним националистима у Београду и појединцима из УКС и да нису поштовали ни ставове ни захтеве партијских и државних органа СР Србије и САП Косова, јер су ти појединци обилазили села и засеке, легално и илегално заговарали масован одлазак у Београд, чији циљ није био само подршка ЦК СКЈ. Оцењено је да су они својим деловањем и манипулишући проблемима и незадовољством грађана, утицали на даље захлађење, заоштравање међунационалних односа, сејање неповерења и подвајања на националној основи. У саопштењу су етикетирани они који су деструктивно деловали: Коста Булатовић, Мирослав Шолевић, Бошко Будимировић, Богдан Кецман, Вујадин Милановић, Божидар Бањац, Ранђел Нојкић, и други. („Долазак у Београд – израз неповерења”, *Политика*, 1. јул 1987, 9).

1742 Један број грађана српске и црногорске националности из САП Косова дошао је у Београд како би пружио подршку пленуму ЦК СКЈ од кога су сви много очекивали. ГК ССРН Београда поводом доласка житеља покрајине у престоницу издао је саопштење. У њему се констатовало да су грађани дошли у Пионирски парк да изразе подршку пленуму ЦК СКЈ о Косову и да је скуп протекао мирно. Међутим, када су почела договарања о повратку у покрајину, умешали су се појединци међу којима су били и књижевници из УКС (М. Булатовић, Д. Михајловић, В. Шешељ, М. Комненић, Б. Јовановић, П. Ишмировић, Д. Богавац и други). Неки од њих су покушали да преокрену скуп у другом правцу. Зато је у саопштењу констатовано „да је реч о националистима који покушавају да манипулишу оправданим незадовољством грађана из покрајине и да дуже време раде на томе чему је требало да послужи и серија састанака о Косову и за Косово у Француској 7. Ова група је покушала да мирно окупљање грађана злоупотребе у националистичке сврхе и претворе га у демонстрације”. („Достојанством одбили провокаторе”, *Политика*, 30. јун 1987, 6).

националиста. Тако је књижевнике оквалификовао и коментатор *Тањуга*, чију су информацију пренеле ТВ и радио станице, као и штампани медији. Као реакција на ово саопштење, управа УКС послала је Отворено писмо Председништву ГК ССРН Београда. Управа УКС је у писму протестовала због привођења, шиканирања и јавног клеветања чланова УКС. Управа УКС је указала да је дана када су се грађани окупили, у Пионирском парку било само шест писаца, од 600 чланова УКС! Управа УКС у писму је наводила да ниједан писац није одржао ниједан говор, а камоли хушкачки. У писму се реторички питало: „зар је обесправљене и понижене грађане Косова уопште потребно подјаривати, зар их деценије злостављања и унижавања нису довољно огорчиле, него је то требало да учине писци у Пионирском парку, и то баш у време одржавања пленума посвећеног њиховом страдању и егзодусу? Зар за 'понашање књижевника' има бољих сведока од самих Косоваца, којима су и највиши форуми у овој земљи признали 'осетљивост на све притиске и манипулације' уносећи то и у закључке пленума о Косову ... На жалост, драги другови, и ваше саопштење као да се ослања на овакве ставове којима је основни смер изналажење симетрије по сваку цену, па је (по логици те симетрије) Француска 7 постала гора адреса од, рецимо, Бујана у Албанији, чијим је учесницима озлоглашене конференције (1944) признат првоборачки стаж, док се за учеснике трибине 'О Косову за Косово' јавно поставља питање: 'Која је то граница до које се можемо задржавати само на констатовању оваквих облика деловања?'”.¹⁷⁴³ Међутим, овим нису били завршени неспоразуми УКС и власти. Врло брзо је Александар Петров упутио Отворено писмо Станету Доланцу, поводом његових изјава о ситуацији у САП Косову и тамошњим злочинима, које је прво објавила *Младина*, а затим у преводу пренео *Интервју*. Александар Петров је био свестан да ће тиме узнемирити јавност и изазвати огорчење код оних који нису прочитали Доланчев интервју. Александар Петров је у отвореном писму Доланцу поставио низ питања на која је очекивао одговор. На питање новинара да је маја 1984. године изјавио да у покрајини не може доћи до већих ексцеса и да да коментар, Стане Доланц је одговорио: „Не бих тврдио да је данас тако. Тада сам ексцес употребио у смислу појава рушења јавног реда, мира, сигурности људи, њихових живота и имовине и на безбедносном нивоу. Рекао сам још да ће још некога убити, силовати, да се то не дешава само на Косову. Тамо се сваки догађај политизира. Одмах се поставља питање националне припадности”.¹⁷⁴⁴ На ово је Александар Петров запитао у отвореном писму: „Зар је могућно да Ви још увек мислите да се на Косову ради само о ексцесима и да се то што се тамо дешава 'не дешава само на Косову'? Да ли је могућно да Ви ни до данас нисте схватили да

¹⁷⁴³ „Није било говора, а камоли подстрекивања”, *Политика*, 9. јул 1987, 13.

¹⁷⁴⁴ Aleksandar Petrov, „Otvoreno pismo Stanetu Dolancu”, *Intervju*, br. 162, 14. avgust 1987, 46 – 47.

разлике између, у цивилизованом свету незамисливих злочина на Косову и још неког убиства и силовања у неком другом крају Југославије, нису само у томе што се тамо 'сваки догађај исполитизира', нити у томе што се тамо одмах 'поставља питање националне припадности', дакле, да разлике нису у интерпретацији већ у суштини, не у оцени, процени и суду, већ у крвавој збиљи? Како је могућно да и поред појава 'рушења јавног реда, мира, сигурности људи, њихових живота и имовине' и 'безбедносног нивоа' и не споменете етничко чишћење Косова, односно изгон људи са њихових огњишта и насилно, органима косовске власти деценијама омогућавано, па и подржавано, протеривање Срба са њиховог завичајног тла, као и илегално усељавање Албанаца"?¹⁷⁴⁵ На питање новинара шта мисли о оценама да се у покрајини ради о стању приправности (ванредном стању) и да може доћи до интервенције ЈНА, Стане Доланц је одговорио: „На Косову се суочавамо са мало противречном ситуацијом; у протеклих шест година стабилизовали су се јавни ред и мир, откривено је и разбијено осам илегалних организација и приближно 90 илегалних албанских националиста. Кривично је осуђено 1.500, а прекршајно 4.500 лица. Веома је измењен кадровски састав државних и политичких органа и значајних друштвених служби, донето је више других мера на разним подручјима. Ипак, и поред тога, сведоци смо одређеног погоршања међунационалних односа због чега морамо бити забринуте ...”.¹⁷⁴⁶ На ово је у писму Александар Петров упитао: „Зар је оно са чиме се данас суочавамо на Косову 'мало противречна ситуација'? Изгледа, затим, да сте Ви једини који тврдите да су се на Косову 'стабилизовали јавни ред и мир'? Да ли је узрок Ваше забринутости 'одређено погоршање међунационалних односа'? Ништа више: 'Одређено погоршање'?”.¹⁷⁴⁷ На питање новинара зар нису и политичари ти који функционишу националистички, па тиме и подстичу неки процес, како би на пример, постигли свој циљ приликом уставних промена, или негде другде, Стане Доланц је одговорио: „И то се догађа. Положај је веома противречан. Најпре га треба смирити да бисмо уопште могли нормално разговарати а то није могуће све док свако вуче на своју страну, све док један од књижевника, 'велики хуманиста', мирно изјављује да треба 'пола Албанаца побити, а преосталу половину протерати преко Проклетија ...'. Тиме би се проблем Косова, по њему, решио. Одиста је компликовано”.¹⁷⁴⁸ На ово је Александар Петров упитао у писму: „Не чини ли Вам се да својим одговором углавном замењујете питање? Вас питају о националистичком понашању политичара, а Ви, слажући се да и тога има, упирете прст на књижевника. Зар су речи једног књижевника, све да су такве какве сте их Ви навели, доиста

1745 Исто.

1746 Исто.

1747 Исто.

1748 Исто.

главна сметња за нормалан разговор и за смиривање 'веома противречног положаја'? У чему је та противречност? У једној изјави ма каква она била? Зар се по дејству, ма која изјава, ма ког књижевника може упоредити са, рецимо, Вашим изјавама о Косову, онима некада и овима данас? Зар не приписујете књижевницима, и то само једном, одвише велику моћ и одговорност, а своју моћ и одговорност прећуткујете? ... Дугујете писцима ове земље извињење, друже Доланц¹⁷⁴⁹. Ипак, приметно је да су ово били сукоби на релацији УКС и југословенских, као и београдских власти, а не сукоб УКС са властима СР Србије.

Од јуна до новембра 1987. године више новинских чланака бавило се проблемом заштите културно-историјских споменика у САП Косову односно њиховом материјалном положају, мерама и акцијама за њихово унапређење. Најчешће је спомињан меморијални споменик на Газиместану за који се тврдило да је незаштићен, запуштен и урбанистички угрожен.¹⁷⁵⁰ Зато се децембра 1987. године у Скупштини СР Србије скретала пажња да су споменици српске културе у САП Косову недовољно заштићени, јер СР Србија није имала овлашћења да се о њима брине.¹⁷⁵¹

Многи догађаји из прошлости извучили су се из контекста друштвено-историјских околности и времена. Рецимо конференција у Бујану се у српској јавности због једног неприхватљивог става који је касније одбачен, стално оспоравала и злонамерно тумачила као основни извор и надахнуће „иреденте”. Југословенска јавност је подробно обавештавана о конференцији у Бујану. Обзиром да се дуже време писало о Бујанској конференцији, Председништво ПК СК Косова издало је саопштење за јавност 19. јуна 1987. године у коме је указано да је став у Бујанској резолуцији који је говорио о уједињењу са Албанијом, ништаван још од краја Другог светског рата. Саопштење је издато, јер је конференција била предмет злоупотребе и албанских и српских националиста.¹⁷⁵² Међутим, антијугословенска и антисрпска суштина Бујанске конференције сметала је српској јавности.

Песникиња Даринка Јеврић упутила је 1987. године Скупштини САП Косова односно Одбору за доделу „Децембарске награде” писмо у коме се одрекла овог покрајинског признања.

¹⁷⁴⁹ Исто.

¹⁷⁵⁰ Б. Џунов, „Неиспуњена обећања”, *Политика*, 17. јун 1987, 14; Бранислава Џунов, „На удару обесних”, *Политика*, 4. новембар 1987, 16. О споменику на Газиместану указивано је и раније. У информацији Општинског одбора СУБНОР-а Приштине „О стању меморијала, биста, спомен-плоча на територији ове општине” наведено је да је споменик косовским јунацима на Газиместану претворен у депонију, да је излетиште запуштено и да је око њега видљив јавашлук и незакоње. СУБНОР Приштине је утврдио да су суседни мештани и остали заузимали земљиште овог меморијала. Због тога је СУБНОР захтевао да надлежни општински органи врате земљиште које су мештани узурпирани, да се забрани сеча шума, испаша стоке и бацање отпадака, као и утврђивање одговорности за стање у коме се налазио овај меморијал. („Газиместан претворен у депонију”, *Политика*, 23. јул 1986, 10).

¹⁷⁵¹ Ивана Анојчић, Зоран Радисављевић, „Бесмислица око назива”, *Политика*, 22. децембар 1987, 7.

¹⁷⁵² З. З., „Ништаван став Бујанске конференције”, *Политика*, 20. јун 1987, 7.

Писмо је *Политика* објавила 8. септембра 1987. године: „Згранута и понижена сазнањем да се највеће друштвено признање на Косову додељује поводом Бујанске конференције, одричем се децембарске награде која ми је додељена 1974. године за збирку пјесама 'Преварени тишином'”.¹⁷⁵³ После Даринке Јеврић и Слободана Костића, „Децембарску награду” вратио је и песник и новинар Радослав Златановић. Он је навео да би опет прихватио награду уколико јој се промени име.¹⁷⁵⁴ Академик Светозар Арсић Басара такође се одрекао „Децембарске награде”.¹⁷⁵⁵ Зато што је десетак лица српске и црногорске националности вратило награду која је установљена поводом Бујанске конференције¹⁷⁵⁶, убрзо је *Политика* објавила опширни чланак о томе. У њему се тврдило да они нису знали да је награда установљена поводом Бујанске конференције и да су били изманипулисани. У чланку се констатовало да ову награду није вратило ниједно лице албанске националности, да се Скупштина САП Косова као оснивач награде још није огласила нити ДКК и друге уметничке и културне асоцијације.¹⁷⁵⁷ На конференцији СК Југословенског речног бродарства (ЈРБ), која је одржана 17. новембра 1987. године, усвојен је предлог Милана Одаловића, вишег референта службе ЈРБ-а, да на овој седници потекне иницијатива за укидање „Децембарске награде” која је установљена као обележавање Бујанске конференције!¹⁷⁵⁸ Јавност је упозната 18. новембра 1987. године са саопштењем Одбора за додељивање „Децембарске награде” у којем се наводило да и ова награда и скуп за чије је име „симболично везана” ни у ком виду нису спорни, а да су мотиви оних добитника који је враћају „очигледно неоправдани и нејасни”.¹⁷⁵⁹ Због тога је *Политика* закључила „да је чудна логика која неће да схвати да је Бујан био и остао у доброј мери споран и да не може остати неспорна награда која се додељује у његово име”.¹⁷⁶⁰ Спорне награде одрекао се и др Драгољуб Бабић, у писму које је упутио Светиславу Долашевићу, председнику Скупштине САП Косова, из истих разлога као и његови претходници.¹⁷⁶¹ Скупштини САП Косова упућен је децембра 1988. године предлог из месне заједнице Звечан да се уместо „Децембарске награде” установи „Јулска награда”, по догађају када су 30. јула 1941. године седморица рудара Трепче минирали један стуб жичаре за транспорт руде.¹⁷⁶² Због тога што је Бујанска конференција оптерећивала српску јавност, реаговало се и на савезном нивоу. На

1753 М. Ж., „Згранута и понижена”, *Политика*, 8. септембар 1987, 15.

1754 М. Жарић, „Увредљиво је бити носилац Децембарске награде”, *Политика*, 21. октобар 1987, 16.

1755 „Академик Басара се одрекао 'Децембарске награде'”, *Политика*, 30. октобар 1987, 14.

1756 „Због Бујана”, *Јединство*, 4. новембар 1987, 10.

1757 С. Даутовић, „Награда под политичком хипотеком”, *Политика*, 10. новембар 1987, 12.

1758 Д. Чварковић, „Поверење онима који схватају нужност промена”, *Политика*, 18. новембар 1987, 13.

1759 „Нема ничег спорног”, *Јединство*, 18. новембар 1987, 3.

1760 Исто.

1761 К. Константиновић, „Признања се одрекао и први лауреат”, *Политика*, 17. март 1988, 13.

1762 М. Благојевић, „Укинути Децембарску награду”, *Јединство*, 8. децембар 1988, 9.

седници Савезног већа Скупштине СФРЈ, која је одржана 13. децембра 1988. године, закључено је да је Резолуција Бујанске конференције правно неважећи акт и оцењено да је уставна обавеза Скупштине САП Косова да предузме мере да се из правног система СФРЈ одстрани сва решења која се могу довести у везу са Бујанском конференцијом и укину материјална и морална права која су по тој основи стекли појединци.¹⁷⁶³ Овде се није мислило само на „Децембарску награду” већ и на пензије које су појединци у покрајини стекли према закону о пензионом осигурању који је изједначавао права учесника Бујанске конференције са носиоцима Споменике 1941. Неминовно је кампања против Бујанске конференције која је вођена у српској јавности стварала антисрпско расположење код албанског становништва, јер је за њих конференција у Бујану била исто што и сличне партизанске конференције за друге југословенске народе.

Поводом параћинске трагедије, у којој је Азиз Кељменди убио почетком септембра 1987. године четворицу војника ЈНА, а више ранио, неминовно је реаговало УКС. Реакција УКС није се разликовала од других органа и организација. Међутим, за наш рад је значајан њихов протест против иницијативе призренског СУБНОР-а и подружница ССРН Душанова одакле је био убица Кељменди, да се ова албанска породица исели: „Бојкот, изгон, привођење малолетне сестре, претње протеривањем из школе ... није ништа друго до усавршена тактика албанских сепаратиста који ће сутра антидирити догађаје, па ће убица невиних војника постати осветник своје мајке и сестре”.¹⁷⁶⁴ Овом протесту УКС против поступака који су предузети против породице Кељменди придружило се и Удружење словеначких писаца. Параћински злочин осудило је 15. септембра 1987. године и Председништво ДКК, али и разбијање излога у СР Србији чији су власници били лица албанске националности.¹⁷⁶⁵

На седници Председништва СКЈ, која је одржана 21. септембра 1987. године, подржан је предлог УКС да се покрене поступак за сазивање 10. конгреса књижевника СФРЈ чије би главне теме биле положај књиге и књижевности, али и ситуација у САП Косову. У образложењу иницијативе, УКС је навело да битни захтеви и многа очекивања писаца који су изражени на 9. конгресу у Новом Саду нису испуњени.¹⁷⁶⁶ Тај конгрес је пропустио многа питања, међу којима и промену политичког система, а „наша прва и највећа грешка је била што смо, зарад привидне слоге, прећутали Косово ... Писци немају право никоме ништа да пребацују док не одговоре себи

1763 „Резолуција Бујанске конференције уставно-правно неважећи акт”, *Јединство*, 14. децембар 1988, 1.

1764 „Реаговање Управе Удружења књижевника Србије”, *Политика*, 11. септембар 1987, 8.

1765 „Осуђен масакр у Параћину”, *Јединство*, 15. септембар 1987, 9.

1766 На 9. конгресу писаца СКЈ у Новом Саду априла 1985. године Миодраг Булатовић конфронтирао се са албанским писцима, јер их је позвао да осуде геноцид и фашизам против српског народа у покрајини. Видети: „Конгрес писаца СКЈ”, *Књижевне новине*, 1. мај 1985, 5; *Dokumenta, IX kongres Saveza književnika Jugoslavije 18 – 20. april 1985 Novi Sad*, (ur. Milorad Grujić), Novi Sad 1985.

о себи: што смо учинили ми за то Косово? Свако у својој средини. И сви заједно”.¹⁷⁶⁷ Поред ситуације у САП Косову, УКС је сматрало да се мора чути глас писаца и када су у питању предстојеће уставне промене: „за нас је ту реч о судбини ове земље, сваке њене републике свих њених грађана”.¹⁷⁶⁸ Иницијатива УКС прихваћена је од Председништва СКЈ, али је требало да се изјасне покрајинска и републичка удружења писаца. Као што се очекивало, сва удружења су прихватила иницијативу, осим ДКК.¹⁷⁶⁹ На крају седнице Председништва СКЈ издато је саопштење у коме је подржано саопштење УКС о догађајима у Параћину и Призрену, поздрављена сагласност словеначких књижевника са саопштењем УКС и прихваћено саопштење ДКК о истим догађајима. Председништво СКЈ сагласило се са оценама у јавности према којима су прави извршиоци злочина у Параћину били албански сепаратисти: „Они су убицу припремали за извршење злочина, дали му оружје у руке и његовим прстом повукли обарач за хице у Југославију и цели ЈНА. Крвљу војника у Параћину је крварила Југославија”.¹⁷⁷⁰ Председништво СКЈ осудило је и појаву националне мржње и реваншизма која је била видљива у СР Србији после злочина у Параћину.

Даринка Јеврић, на свечаној седници РК ССРН Србије, посвећеној 50-огодишњици доласка Јосипа Броза Тита на чело КПЈ, која је одржана 14. децембра 1987. године, скренула је пажњу да је паралелно са стварањем етнички чистог Косова у покрајини текао процес „културне чистоте” тј. све што не припада култури албанске националности и њеној баштини као да није постојало, или је склоњено на маргину. Изјавила је и да том замешатељству никако да се да политичка оцена и дала је примере: тек после 12 година од иницијативе створен је Институт за српску културу; „Косово – филм” је 1972. године снимео последњи филм у којем су сарађивали људи који нису албанске националности; на Академији уметности на одсеку за композицију студирала су само лица албанске националности, а тадашњи декан објаснио је да ова школа неће школовати људе који ће се после иселити! Програми на српскохрватском језику који су емитовани на ТВ и радио Приштина били су без оригиналних културно-уметничких садржаја и

¹⁷⁶⁷ Р. Саратлић, „Конгрес је неопходан”, *Политика*, 22. септембар 1987, 13.

¹⁷⁶⁸ Исто. На проширеној седници Председништва Савеза писаца Југославије, која је одржана 21. априла 1988. године, расправљало се о променама Устава. У процесу формулисања предлога, искрсао је „косовски проблем”, јер су двојица писаца из покрајине била мишљења да Устав из 1974. године не треба мењати и да он није узрок југословенске кризе. Жестоко је реаговао Александар Петров који им је замерио што ниједном речју нису помињали елементарно право једног народа који је у то време у једном делу земље доживљавао „незапамћен геноцид у Европи”. На тој релацији развио се дуел око уставног положаја СР Србије. (Рада Саратлић, „Неочекивана сагласност”, *Политика*, 22. април 1988, 8).

¹⁷⁶⁹ Рада Саратлић, „Страх од суочавања”, *Политика*, 18. октобар 1987, 12.

¹⁷⁷⁰ Р. Саратлић, „Крварила је цела Југославија”, *Политика*, 22. септембар 1987, 13.

сведени на локалну хронику, а програмима на албанском језику давао се примат и широка афирмација у медијима.¹⁷⁷¹

Још бурнија на интелектуалној сцени била је 1988. година. На трибини „Дијалози”, која је одржана 15. фебруара 1988. године у УКС, разговарало се о предстојећим уставним променама СР Србије. На овој трибини је највећу пажњу изазвао иступ Вука Драшковића, који је у свом говору навео да Устав из 1974. године треба мењати из темеља, јер је њиме било угрожено и само „биолошко постојање српског народа, и не само на Косову, већ и у Славонији, Далмацији, Лици, Кордуну, Банији, Босни и Херцеговини”.¹⁷⁷² Он је због тога захтевао укидање покрајина и њихово подвођење под пуни суверенитет српске односно југословенске државе. Овакви његови ставови били су осуђени. Међутим, он није био једини књижевник који је скретао пажњу јавности. Књижевници су стално били усмерени на међунационалне односе у САП Косову, па је *Књижевна реч*, саобразно ситуацији, објавила марта 1988. године антологијску песму „Бој на Косову”, аутора Кркоте Кузмановића. Песма је јасно указивала на тренутне српско-албанске односе:

*„Пролеће је отпочело збором,
као да је знало шта нас дели
и док једни камењем су хтели
други нису ни дисати смели*

*Пролеће је отпочело збором
с Марком који увек касно стиже
један пљује а други то лиже
док се говор за говором ниже*

*И памтићу дуго оно време
кад још нисмо знали шта нас чека
када то бејаху табу теме
мислили смо:*

*–ТОМЕ ИМА ЛЕКА... ”*¹⁷⁷³

1771 Рада Саратлић, Весна Вујић, „Култури није место у групашком савезу међу интелектуалном и политичком елитом”, *Политика*, 15. децембар 1987, 6.

1772 Р. Саратлић, „Критички и полемички о Уставу”, *Политика*, 17. фебруар 1988, 13.

Настојање СК Косова да у акцију стабилизовања стања укључи што већи број албанске интелигенције није дало резултате, јер су они остали, у највећем броју случајева, по страни. Због тога је *Политика* објавила опширни чланак о ћутњи албанске интелигенције од 1981. године.¹⁷⁷⁴ Повод за објављивање оваквог чланка била је вест која је објављена 9. фебруара 1988. године да је УКС упутило иницијативу ДКК на разговор о теми „Срби и Албанци у Југославији данас”, а која је прихваћена. Александар Петров је том приликом изјавио: „Желимо отворен, озбиљан, критички и конкретан разговор, без рукавица, лицемерја и апстракција, али и без расприревања погрешних страсти, како бисмо, као писци допринели унапређењу квалитета заједничког живљења”.¹⁷⁷⁵ Дијалог је требало да буде организован прво у Београду, а затим у Приштини. Он је био покушај да се албанска интелигенција укључи у разрешавање косовског проблема.

Међутим, овај најављени прворазредни догађај у комуникацији УКС и ДКК убрзо је доведен у питање. Требало је да се заједнички разговор на тему „Срби и Албанци у Југославији данас” одржи 25. марта 1988. године у Београду, а потом 8. априла исте године у Приштини. Са дозом оптимизма је о тим разговорима говорио Александар Петров: „И, сви они који мисле и прижељкују да на Косову неће бити услова за заједнички живот, надам се, остаће дубоко разочарани, не толико нашим разговором, колико ходом историјских збивања. Но, тај ход, ток исељавања Срба и Црногораца, на жалост, још је такав да, кад би се тим темпом наставио, почетком новог миленијума, Косово би освануло без Срба и Црногораца. То нико разуман не жели, и стога и ми, и као писци и као грађани, морамо учинити све што је у нашој моћи, и писаном и јавном речју, како би Балкан, као некада, поново постао цивилизацијски центар”.¹⁷⁷⁶ Међутим, телеграм Ибрахима Ругове, председника ДКК, стигао је 15. марта 1988. године у УКС са захтевом за одлагање разговора. ДКК је предложило нове термине за разговоре: 15. и 16. април у Београду и 26. и 27. април у Приштини, што је прихваћено.¹⁷⁷⁷ Међутим, ни ти термини нису испоштовани.

После много натезања, заједнички разговори су, ипак, одржани. Први дан дијалога писаца УКС и ДКК о теми „Срби и Албанци у Југославији данас”, који је одржан 26. априла 1988. године у Београду, протекао је у крајње различитим монолозима. Писци српске националности говорили су о страдању српског и црногорског живља у САП Косову, а писци албанске

1773 Кркота Кузмановић, „Бој на Косову”, *Књижевна реч*, бр. 317, 10. март 1988, 20. Песма је, у ствари, слична песми Ксеније Еркер под насловом „Прољеће без тебе” која се појавила 1974. године, само су речи у неким деловима измењене.

1774 Зејнел Зејнели, „Зашто ћути интелигенција”, *Политика*, 14. фебруар 1988, 7; Видети и: Радован Лазаревић, „Пролази ли време илузија”, *Политика*, 15. фебруар 1988, 5.

1775 Р. Саратлић, „Срби и Албанци о себи у Југославији”, *Политика*, 9. фебруар 1988, 10.

1776 Р. Саратлић, „Превазиђен неспоразум”, *Политика*, 4. март 1988, 11.

1777 М. Р., „Треће одлагање разговора”, *Политика*, 16. март 1988, 9.

националности говорили су о угрожености албанског становништва у покрајини и СФРЈ! Александар Петров је говорио о принудном исељавању српског становништва и скренуо пажњу да је Устав из 1974. године учинио оно што је СКЈ 80-их година XX века прогласио за отворену контрареволуцију: покрајину је претворио у републику и СР Србији укинуо државност. Супротан поглед на ствари имао је Ибрахим Ругова: „У току ових седам година створене су неке жељезне етикете, које служе као механизми једне скривене и негативне стратегије, као што су: албански национализам или иредентизам, сепаратизам, контрареволуција, геноцид, фашизам, албанофобија, албанизација, ћутање албанске интелигенције, безвлашће, безакоње, популативна експлозија и пуно, пуно других. Поред ових силних етикета, створени су, на другој страни заштитни знаци, као што су: исељавање Срба и Црногораца, косовска драма, косовска трагедија, егзодус Срба, српске сеобе, силовања, скрнављење, спаљивања, зулум и друго. И ови заштитни знаци постају нове етикете и још силније”.¹⁷⁷⁸ Потом је закључио да је била реч о „једној антиалбанској стратегији коју предводи већ седам година један део београдске штампе, затим један део културних и научних институција и других асоцијација”.¹⁷⁷⁹ И албански књижевник Реџеп Ћосја усталасао је емоције присутних када је у свом излагању изјавио да није постојало исељавање под притиском, већ да се радило о миграционим кретањима!¹⁷⁸⁰ На његово излагање реплицирао је Светозар Стијовић, рекавши да Ћосја „плаче над судбином свог народа, али и не помиње геноцид над српским, који чине управо Ћосјини сународници”.¹⁷⁸¹ Са српске стране, својим иступањем највише се истакао Милан Комненић чији говор је објавило *Православље*.¹⁷⁸² Дводневни скуп „Срби и Албанци у Југославији данас” завршен је 27. априла 1988. године и никада није настављен у Приштини како је било договорено. Како су сви учесници овог „дијалога” наступали са становишта жртве своје нације, вероватно се увидело да је његов наставак непотребан.

1778 Опширније о томе видети: Рада Саратлић, Бранислава Џунов, „Нема мира без мира на Косову”, *Политика*, 27. април 1988, 14.

1779 Исто.

1780 Исто.

1781 Р. Саратлић – Б. Џунов, „Дужност је писца да трага за хуманијим животом”, *Политика*, 28. април 1988, 10.

1782 „Завођење”, *Православље*, бр. 508, 15. мај 1988, 4 – 5. Милан Комненић је прилично радикално говорио о угрожености српског народа у покрајини: „Део албанског народа – не знам колики – повео је без објаве рат против српског народа. Ко то још не види? Ако нису заратила оружја, заратиле су савести”. Албанцима је поручивао: „Не претварајте се да нас волите, јер ни ми вас не волимо. Одавно смо потрошили ту буђаву перцу интернационализма која нас лажно братими и лажно једини. Нити смо браћа нити смо сједињени, но гледајмо како ћемо ...”. А затим: „Два геноцида над српским народом у овом веку опростили смо ради слоге у кући. Овај трећи, коме су нас Албанци изложили, не можемо нити хоћемо да праштамо, јер бисмо њиме дефинитивно били избрисани са светске позорнице. Страдали смо као Јермени и Јевреји. Ми смо праштали, они нису”. Питао се: „Како странцу, добронамерном али неупућеном, објаснити да мањина врши геноцид над већином?”. И на крају поручивао: „Као писци, дужни смо признати, да на Косову страда начело културе и да се угрожава човеково дизање из животињства. Јер тамо је човек премного поживотињео, како онај што тлачи, тако и онај који је тлачен, први из беса, други из страха. А све се дешава наочиглед главнине народа!”. (Исто).

На седници Председништва адвокатске коморе СР Србије, која је одржана 25. јуна 1988. године, закључено је да ће се адвокати борити свим правним средствима да СР Србија функционише као држава на целој својој територији односно најавили су борбу за промену Устава СР Србије. Они су сматрали да неће бити правне сигурности за становништво СР Србије у свим њеним деловима, док се овај правни акт не измени. Указали су да ће се иселјавање из покрајине наставити све док органи СР Србије не добију уставна овлашћења да директно предузимају мере у сваком делу земље. Због тога су затражили од надлежних покрајинских органа да обавесте јавност о томе ко их је спречавао да стабилизују стање у САП Косову. На овој седници је донета и одлука да адвокатска комора прошири сарадњу са свим коморама, посебно са комором из САП Косова, око питања правне сигурности и заштите свих грађана, а у сагласности са законима СР Србије.¹⁷⁸³ Тим путем ишли су и адвокати из других комора. На скупу адвоката Београда о променама Устава СР Србије, који је одржан 10. септембра 1988. године, понуђена је бесплатна правна помоћ свим лицима српске и црногорске националности у САП Косову.¹⁷⁸⁴ На ванредној скупштини Адвокатске коморе САП Војводине, која је одржана 15. октобра 1988. године у Новом Саду, дата је пуна подршка Председништву ЦК СК Србије и Председништву СР Србије у решавању кризе, изражена је пуна солидарност са српским и црногорским и другим народима у САП Косову који су били обесправљени и изложени „нечувеном терору” и изражено је незадовољство због опортунизма државних и партијских органа у претходним годинама.¹⁷⁸⁵ И они су изразили спремност да пруже бесплатну правну помоћ свим грађанима СФРЈ који су жртве „контрареволуције на Косову” и онима који су изложени прогону због расправе о уставним амандманима.¹⁷⁸⁶

Снажне одјеке у јавности изазвао је протест српског и црногорског становништва из САП Косова који је одржан 9. јула 1988. године у Новом Саду. Више од 1.000 њих изразило је незадовољство политиком дела војвођанског руководства. На митингу је било више хиљада Новосађана, а био је карактеристичан по томе што нико од покрајинских руководилаца није говорио на митингу нити је организаторе скупа неко примио.¹⁷⁸⁷ Управа УКС издала је саопштење 11. јула 1988. године у коме је демантовала наводе Радио телевизије Војводине да се међу „подстрекачима” на митингу у Новом Саду налазио Матија Бећковић, председник УКС.¹⁷⁸⁸

1783 М. Илић, В. Вујић, „Стање на Косову је срамота за правну државу”, *Политика*, 26. јун 1988, 8.

1784 М. Илић, В. Вујић, „СР Србија мора да има јединствену одбрану, безбедност и правосуђе”, *Политика*, 11. септембар 1988, 10.

1785 С. Николић, „Један Устав за СР Србију”, *Политика*, 16. октобар 1988, 10.

1786 Исто.

1787 В. М. - М. К., „Грађани траже једну Србију”, *Политика*, 10. јул 1988, 1.

1788 „Смишљена дезинформација”, *Политика*, 12. јул 1988, 8.

Управа УКС сматрала је да то није био само напад на Матију Бећковића, већ на цело УКС: „Да је Бећковић био у Новом Саду међу Србима са Косова радо бисмо примили такву срамоту и све атрибуте који следују за ту кривицу, али то једноставно није истина. Управа УКС приморана је зато да демантује ту покрајинску 'државну' лаж, потеклу из истог оног извора из кога и албански нацизам годинама сваки отпор прогањаног народа на Косову објашњава прстима 'војвода' из Београда и 'Француске 7'”.¹⁷⁸⁹ Поводом догађаја у Новом Саду огласио се великим чланком и Радослав Златановић нападима на војвођанско руководство и Бошка Крунића.¹⁷⁹⁰

Током 1988. године учестало је било оглашавање српске интелектуалне елите поводом ситуације у САП Косову и тамошњим поремећеним међунационалним односима, са акцентима стављеним на тежак положај српског становништва. Тако је Адам Пуслојић, секретар СКЈ, у једном интервјуу средином августа 1988. године изјавио: „У потресним условима косовске драме данас, са елементима геноцида и егзодуса, кроз чији пакао пролази тамошњи српски живаљ, читање икона и фресака косовскометохијских манастира и светилишта више није културни чин”.¹⁷⁹¹ Недуго потом, у јавности је иступио и др Јован Н. Стриковић, психијатар: „Косово је зато салто моргале инсанилне моралне савести дела бившег руководства Србије и Косова од 1981. године и појединих југословенских 'главара'. Народ је у праву кад је свесно или несвесно приморан због већ поменутог историјског памћења да неодложно тражи одговорност за тај период”.¹⁷⁹² И професор др Мирко Давидовић имао је доста радикално мишљење о положају српског становништва у покрајини: „Србима на Косову је, очигледно, догорело до ноката. И, они неће више да трпе терор једне фашизоидне, примитивне хорде, већ пошто им њихова република не може по Уставу, да помогне, а Федерације неће да помогне, сопственим снагама настоје да одреде своју судбину. А то 'политички умници' називају манипулацијом и нападају садашње честито српско руководство на челу”.¹⁷⁹³ Пажњу јавности привукао је проф. др Мирко Перовић када је упутио Отворено писмо Азему Власију средином августа 1988. године. У писму је, између осталог, наведено: „Искрено кажем да још не могу до краја да верујем у оно што верује велики део јавности – у сваком случају бар овде у Србији – да је Власи у суштини не само одговоран (објективно, нечињењем), већ да је и непосредни и лични саучесник свега онога што се већ годинама дешава на Косову са Србима и Црногорцима, а што се, и по мом мишљењу, не може другачије сматрати сем као расистичко-фашистички геноцид, срамотна појава усред земље, у којој се читава једна величанствена револуција водила у име тога, да се коначно

1789 Исто.

1790 Радослав Златановић, „Крунићеве и друге подвале”, *Политика*, 17. јул 1988, 14 – 15.

1791 Рада Саратлић, „Косово је тамни вилајет”, *Политика*, 14. август 1988, 12.

1792 „Онај ко се плаши свог народа, нема права да тај народ представља”, *Политика*, 18. август 1988, 14.

1793 Марко Давидовић, „Ко има право да иступа у име народа”, *Политика*, 20. август 1988, 19.

обезбеди оно што назвасмо 'равноправност и братство и јединство народа и народности и сл.'".¹⁷⁹⁴ Одговор Азема Власија је врло брзо стигао, негирајући све оптужбе које је Мирко Перовић упутио на његов рачун.¹⁷⁹⁵ На његов одговор Мирко Перовић је поручивао да „нико више није недодирљив”.¹⁷⁹⁶ И Раде Томић је одговорио на исто писмо Власија, јер је у њему био прозван. И он је тешко оптуживао Власија: „Није ли, као водећа политичка личност својим 'деловањем и понашањем' дозволио континуитет мајоризације, србофобије и изгнанства српског и црногорског народа с Косова?”.¹⁷⁹⁷ У расправу се укључио и др Радисав Целић, адвокат из Краљева, питајући Власија, зашто, и поред свих предузетих мера, прави ефекат у покрајини није постигнут и ко је за то крив. Исељеници из покрајине који су прошли кроз његову правну канцеларију наводили су му разлоге њиховог исељења: „Бежимо од насиља, од страха, од напада, од силовања, од штета које нам се причињавају, немамо личну сигурност ни ми старији а поготову млади, не знамо када више страхујемо, да ли по дану или по ноћи, децу испраћамо и дочекујемо из школе ... Такви су притисци на нас скоро сваког дана и то неколико деценија ... Изгубили су кажу сваку веру у руководство јер им је деценијама говорено да ће се прилике стабилизovati, стање средити и бити боље. А по њиховој оцени то је стање из дана у дан све горе”.¹⁷⁹⁸ И писац Михаило Лалић, сматрао је да су протестни зборови српског и црногорског становништва у покрајини знак да је људима догорело до ноката: „Садашњи тренутак је оптерећен неvjероватним појавама: с једне стране седам година (или више него седам?) геноцида на Косову, с друге стране равнодушност, неосјетљивост, чак цинично наслађивање туђим несрећама, софистичко домишљање, да се кривице пребаце на жртве, лицјемерно и бедно солидарисање са носиоцима насиља ...”.¹⁷⁹⁹ Термин „геноцид” омасовио се 1988. године у средствима јавног информисања, а српска јавност је била убеђена да се он спроводио у САП Косову.

Националне деобе настављене су у Председништву и органима ДКК у којима се наставило са националним надгласавањем. У средишту игре је опет био Миленко Јевтовић септембра 1988. године: „Не опраштам вам, другови Албанци, што ћутите у време када се врши геноцид над српским и црногорским народом, над вашим друговима, колегама, комшијама. Вечерас је још један протестни митинг у Приштини због покушаја силовања студенткиње српске

1794 Мирко Перовић, „Отворено писмо Азему Власију”, *Политика*, 15. август 1988, 11.

1795 Азем Власи, „Одговор Азема Власија проф. др Мирку Перовићу”, *Политика*, 19. август 1988, 14.

1796 Мирко Перовић, „Зашто Азем Власи пориче сопствене изјаве”, *Политика*, 23. август 1988, 12.

1797 Раде Томић, „Коментар сам писао по налогу прогнаних”, *Политика*, 23. август 1988, 12.

1798 Радисав Целић, „Ко ће да објасни зашто прилике на Косову ни до данас нису сређене”, *Политика*, 21. август 1988, 15.

1799 Петар Илић, „Протестни зборови су знак да је људима догорело до ноката”, *Политика*, 16. септембар 1988, 7.

националности, а ви ни да се огласите. Због свега тога, од данас ћу апстинирати од сваког рада у Друштву књижевника Косова, све дотле док се албански писци не огласе против албанских националиста и сепаратиста. Уместо тога, и овде се лансира теза како нама, косовским писцима, манипулишу 'неки другови и људи ван Косова' а нико од вас не каже који су то људи и, ако је тачно, да се са њима обрачунамо".¹⁸⁰⁰ Његов иступ није био самоиницијативан, што су показали будући догађаји. Бранећи сопствено достојанство, у жељи да се њихова реч у покрајини и ДКК једнако уважава, писци који су стварали на српскохрватском језику су по други пут у последње три године колективно иступили из ДКК. Крајем септембра 1988. године упутили су Отворено писмо политичким форумима и јавности и поново упозорили на незавидан положај који им се упорно наметао. Највише су се жалили да нису били укључени у друштвено-политички и културни живот покрајине, републике и федерације. Готово сва руководећа места у култури заузимали су албански књижевници из покрајине, они су били чланови и највиших партијских, покрајинских и државних форума, делегати у скупштинама, амбасадори, аташеи, итд.¹⁸⁰¹ Чинило се да је њихов протест оправдан. Само у периоду од јуна 1986. године, па до августа 1987. године, објављено је 12 књига прозе на албанском језику, а ниједна на српскохрватском и турском!¹⁸⁰² Ипак, колективни иступ писаца који су стварали на српскохрватском језику из ДКК био је дубоко повезан са предстојећим уставним променама СР Србије.

На састанку актива писаца СК СР Србије, који је одржан 23. септембра 1988. године у Београду, иступио је Божидар Шујица, секретар Актива: „Али, остваривање циљева албанских националиста и сепаратиста, њихова брутална настојања да остваре етнички чисто Косово, захтевају одлучну примену свих уставно расположених средстава, једнако на нивоу Републике и целе Југославије. Требају ли коме још јачи аргументи од страшне чињенице да више од 7 година контрареволуције траје геноцид на Косову, да српски и црногорски народ, а и припадници других националности пате, трпе понижења, силовања, батинања, масакр и притисак бруталне и организоване силе албанских националиста и сепаратиста. Ван разума је све то што се тамо дешава са српским и црногорским народом ... Чињеница је да републички органи по садашњем Уставу не могу адекватно да заштите угрожена основна људска права на Косову. Због тога су садашња уставна решења неодржива. СР Србија не тражи, нити се залаже за ма какав централизам, нити велику Србију; она не доводи у питање ни САП, као ни равноправност народа и народности. Она само тражи оно што припада и другим републикама, то јест, да на целој својој територији поседује овлашћења, уз помоћ којих ће се осигурати једнакост људи пред

1800 Душан Мркић, „Деобе и суноврат у културну изолацију”, *Политика*, 21. септембар 1988, 18.

1801 Радосав Стојановић, „Издељена култура”, *Политика*, 17. децембар 1988, 15.

1802 „Високо признање добио Имер Шкрељи”, *Политика*, 12. август 1987, 14.

законом, њихова лична и имовинска сигурност, дакле функционисање система. Несхватљиве су зато политичке изјаве које долазе из руководства покрајина да ће предстојећим променама аутономије бити сведене на културне аутономије, да ће бити угрожен доходак, да ће бити одузета земља сељацима и сличне бесмислице”.¹⁸⁰³ Потом су због погоршања политичке ситуације у покрајини, наставници и сарадници Универзитета у Приштини од 27. септембра 1988. године започели бојкот наставе.¹⁸⁰⁴ Тада су српски универзитетски наставници формулисали 10 захтева за разрешавање косовске ситуације.¹⁸⁰⁵ На седници наставно-научног већа Универзитета у Београду, која је одржана 29. септембра 1988. године, присуствовало је и тридесетак професора са Универзитета у Приштини. Они су учествовали на овој седници која је била доста емотивно обојена, јер се говорило о стању у САП Косову. На њој се чуло да је у покрајини био угрожен физички интегритет наставника који нису албанске националности.¹⁸⁰⁶ Онда је настављено погоршавање политичко-безбедносне ситуације. Студенти Универзитета у Приштини који су наставу похађали на српскохрватском језику, нису дошли на наставу 3. октобра 1988. године, првог дана школске године. Они су прихватили позив својих професора и прикључили се бојкоту који су осам дана раније започели српски средњошколци из покрајине. Бојкот наставе започео је због многих нерешених проблема на Универзитету у Приштини и у САП Косову, а уско је био повезан са предстојећом 17. седницом ЦК СКЈ, од које се много очекивало, а пре свега да се предузму мере против одговорних за стање у покрајини.¹⁸⁰⁷ Интересантно је да се у овом периоду бојкота наставе појавио и злочин скрнављења дечијих гробова у околини Вучитрна. Одлуком Председништва збора наставника, сарадника и студената Универзитета у Приштини прекинут је убрзо бојкот наставе на српскохрватском језику.¹⁸⁰⁸ Међутим, бојкот наставе ученика и студената који су наставу слушали на српскохрватском језику настављен је и после 17. седнице ЦК СКЈ, јер је и даље било присутно незадовољство овом седницом и решењима. Иако су студенти дефинитивно прекинули бојкот 24. октобра 1988. године и кренули на предавања, средњошколци су и даље бојкотовали наставу.¹⁸⁰⁹

У Дому културе у Ваљевоу одржано је 4. октобра 1988. године протестно вече писаца из САП Косова који су стварали на српскохрватском језику под називом „Песма нас је одржала”.¹⁸¹⁰

1803 Рада Саратлић, Рајко Ђурић, „Оптуживати обесправљене је највећи цинизам овог века”, *Политика*, 24. септембар 1988, 15.

1804 „Универзитетски професори у Приштини бојкотују наставу”, *Политика*, 28. септембар 1988, 8.

1805 Опширније о захтевима видети: Ђ. Јевтић, *н. д.*, 61 – 63. Иступање Радивоја Паповића на протестном скупу универзитетских наставника из септембра 1988. године са изнетим захтевима видети: Р. Паповић, *н. д.*, 13 – 19.

1806 „Угрожен је физички интегритет наставника који нису Албанци”, *Политика*, 30. септембар 1988, 6.

1807 М. В., „Ни студенти не иду на предавања”, *Политика*, 4. октобар 1988, 11.

1808 З. З., „Прекинут бојкот наставе”, *Политика*, 19. октобар 1988, 12.

1809 Н. Б., „Студенти дошли на предавања”, *Јединство*, 25. октобар 1988, 1.

1810 Ј. Стојић, „Протестно вече писаца”, *Политика*, 5. октобар 1988, 8.

Том приликом су писци потписали и упутили поруку свим песницима Европе. Порука је гласила: „Срби, Црногорци и Муслимани још једном дижу глас против духовног, културног и физичког геноцида који албански националисти са Косова и Метохије врше над неалбанским као и над поштеним албанским живљем”.¹⁸¹¹ Од 4. октобра 1988. године у ДКК су остала само три члана која су стварала на српскохрватском језику. Осталих 27 чланова иступило је и затражило да се изабере ново руководство ДКК, као и да се у Приштини одржи други део разговора између УКС и ДКК на тему „Срби и Албанци у Југославији данас”. Као разлоге иступања навели су да албански писци нису реаговали на геноцид над словенским народима, што су ћутали на све што се догађало у покрајини, што је Председништво ДКК прихватило да у разговорима у Београду на истоименом скупу учествују само писци албанске националности, а после скупа поништили одлуку да се исти скуп организује у Приштини. Било је и других разлога, а суштински, многи разлози за иступање садржани су још у Отвореном писму 40 писаца из 1985. године.¹⁸¹²

Српска, али и југословенска јавност усталасала се новембра 1988. године. У јавности се 3. новембра 1988. године огласило Удружење универзитетских наставника и других научних радника СР Србије и Научно друштво СР Србије писмом у коме је саопштено: „... научни радници свуда и на сваком месту, а посебно на Косову и Метохији, били су велики противници појавама фашистичког и расистичког геноцида и других сличних поступака, албанских балиста, сепаратиста и националиста, који су организовали и извршили иреденту на Косову и Метохији и свих нехуманих насилних поступака према српском и црногорском живљу”.¹⁸¹³ Већ сутрадан је педесетак студената српске, црногорске, муслиманске и турске националности са Универзитета у Приштини допутовало у Београд где су их примили Слободан Филиповић, извршни секретар ЦК СКЈ и Зоран Анђелковић, члан Председништва ЦК СК Србије. Студенти су захтевали да се спроведу закључци 9. седнице ЦК СКЈ о Косову, да се смене сви који су кочили њихово спровођење, да се обезбеде људска права која су правним актима била загарантована и да се именују и изведу на одговорност кривци геноцида над српским и црногорским народом у покрајини. Студенти су имали укупно 35 захтева.¹⁸¹⁴

Како се смена руководства САП Косова приближавала, тако се и српска интелектуална елита активирала. На Другом конгресу учитеља СР Србије, који је одржан 5. новембра 1988. године, усвојена је Резолуција у којој су истакнути захтеви за решавање горућих питања:

1811 Ј. Стојић, „Порука песницима Европе”, *Политика*, 6. октобар 1988, 18.

1812 „Раскол у Друштву књижевника Косова”, *Јединство*, 5. октобар 1988, 10.

1813 „Косово удружење универзитетских наставника самостално прекинуло сарадњу са Удружењем СР Србије”, *Политика*, 3. новембар 1988, 18.

1814 „Студенти Приштинског универзитета тражили да разговарају са Стипом Шуваром”, *Политика*, 5. новембар 1988, 6.

„Учитељи СР Србије позивају све учитеље Албанце и све остале просветне раднике на Косову да дигну свој глас против злодела и мрачних намера албанских националиста и сепаратиста ... за повратак међунационалног поверења, за јачање братства и јединства, за миран живот и рад свих грађана на овој територији”.¹⁸¹⁵ На Коларчевом народном универзитету одржано је 15. новембра 1988. године књижевно вече насловљено са „Косово и новија српска поезија”. Пред кључне новембарске догађаје у покрајини, одржана је 14. новембра 1988. године на Цетињу бурна расправа у Председништву СКЈ о стању у ДКК. Расправљано је о писму које је 27 књижевника српске, црногорске и муслиманске националности из покрајине упутило ДКК, а у коме се тврдило да је и даље постојала мајоризација у ДКК. На седници је била видљива подела на националној основи. Тако је Ибрахим Ругова негирао наводе који су изнети у писму 27 писаца. Потписници писма су тврдили да су на важна места у образовању, култури и науци у покрајини доведени људи који су заговарали тезу „Косово република”, што је изражено „и у вишегодишњем игнорисању и гушењу српске културе, српске писане речи, науке ...”.¹⁸¹⁶ Чуло се и да су у Вучитрну спаљиване књиге Добрице Ћосића! На крају расправе, у Председништву СКЈ усвојена је формулација закључака о отвореном писму којом „изражавамо забринутост због предугог стања у Друштву књижевника Косова” и „апелујемо да се оно што пре разреши и стога сугеришемо да се у Статут Друштва унесе и клаузула о разрешавању проблема мајоризације”.¹⁸¹⁷ Овакви закључци нису задовољили писце који су напустили ДКК, па је оно остало „етнички чисто”. Ни после више од два месеца од иступања 27 чланова ДКК који су стварали на српскохрватском језику, нико се у покрајини поводом тога није оглашавао.¹⁸¹⁸ Поред тога што су једнонационално организовали расправу о амандманима на уставе СР Србије и САП Косова, на којима су се чула неприхватљива мишљења, албански писци су покренули трибину на којима се СР Србија оптуживала за угрожавање албанских интелектуалаца, албанског језика, историје и културе!¹⁸¹⁹

Оптуживање надлежних органа у покрајини је настављено у српској јавности кроз оглашавање бројних интелектуалаца. *Политика* је 17. новембра 1988. године објавила писмо др Сретена Мартиновића, историчара из Косова Поља, који се жалио на дискриминаторни став научних институција у покрајини према њему, јер га упорно нису обавештавали о одржавању научних скупова историчара, а Друштво историчара Косова није га обавестило ни о одржавању

1815 „Одговорност за васпитање нових нараштаја”, *Политика*, 6. новембар 1988, 6.

1816 Љубомир Ђикановић, „Изаћи из шанца национализма”, *Политика*, 15. новембар 1988, 14.

1817 Исто.

1818 „Цинично ћутање”, *Политика*, 25. новембар 1988, 16.

1819 Радосав Стојановић, „Издељена култура”, *Политика*, 17. децембар 1988, 15.

конгреса историчара СФРЈ у Приштини.¹⁸²⁰ У присуству око 1,5 милиона људи из свих крајева СФРЈ, на одржаном митингу братства и јединства на Ушћу, 19. новембра 1988. године, изражена је жеља за решавање косовске трагедије. На митингу је говорио Светомир Арсић – Басара, вајар из САП Косова: „Данас смо дошли веома брижни усред застрашујуће ескалације албанског национализма који, како се показује – а на шта смо на жалост узалуд стално упозоравали – кроз званичне друштвено-политичке и државне форуме и органе у Покрајини, настоји да антицивизацијску, геноцидну идеју 'етнички чисто Косово' оствари на начин који не оставља простора дилеми где је језгро покрета за такозвано 'Косово-република', кроз жесток отпор уставним променама у СР Србији и уопште, било којим променама које су предуслов коренитој измени оваквог трагичног стања”.¹⁸²¹ Запажен иступ на скупу имао је и песник Милован Витезовић: „Песнички речено, Косово је душа српског народа! А та душа већ две деценије јечи! Зато се народ и огласио из дна душе! ... На нашу велику жалост и већу несрећу већ две деценије, у слободној Југославији, због контрареволуције која на Косову траје Срби и Црногорци не могу да деле слободу са Албанцима, јер је они сами немају! Србима и Црногорцима, под сталним притиском исељења, живот је учињен несносним, част угрожена и људскост понижена. Они сваког дана морају да бране и колевке и гробове!”.¹⁸²² *Политика* је 19. новембра 1988. године на дан митинга на Ушћу објавила „Мишљење САНУ” о предстојећим уставним променама. САНУ је у овом документу, Устав из 1974. године означила као узрок кризе југословенског друштва и захтевала уклањање „сепаратизма, аутономаштва, геноцида на Косову”, итд. „Мишљење САНУ” био је званичан став ове институције, али и политичка подршка руководству СР Србије.

Реакције на тешку ситуацију у САП Косову појачане су током децембра 1988. године. У једном реаговању прозвани су и бивши југословенски функционери: „Зар је могуће или само мени није познато да живи борац и народни херој Коча Поповић, ниједном речју јавно се није огласио против геноцида и понижавања Срба и Црногораца на Косову и Метохији, а сам је ишао у Шпанију да се бори против неправде и за права тога народа за слободу. Чудно је да народни херој Светозар Вукмановић Темпо, добар познавалац и главни организатор борбе против непријатеља на Косову и Метохији за време рата, изјављује у ово време новинарима на питање шта ради сада: 'Пишем и плачем!'. Зашто ништа не каже о геноциду на Косову?”.¹⁸²³ Чланови Секције за школску психологију Регионалног друштва психолога упутили су 7. децембра 1988. године Отворено писмо у коме је затражено да се учини све да се деца заштите од

1820 Сретен Мартиновић, „Зашто ме не обавештавају”, *Политика*, 17. новембар 1988, 12.

1821 „Сада је свакоме јасно да је на Космету велеиздаја на делу”, *Политика*, 20. новембар 1988, 6.

1822 „Пробуђеном народу се не могу више певати успаванке”, *Политика*, 20. новембар 1988, 7.

1823 Божидар Илић, „Није време за тугу”, *Политика*, 5. децембар 1988, 10.

међунационалних сукоба, као и то да се проблем покрајине што пре трајно реши, „јер само такво решење може довести до стварања услова за нормалан психички развој деце и за њихову срећну будућност”.¹⁸²⁴ Удружење универзитетских наставника и других научних радника СР Србије и Научно друштво СР Србије имали су политичку поруку. Они су сматрали да су новембарске демонстрације које је албанско становништво одржало биле отворено антисрпске и антијугословенске, уперене првенствено против српског народа у целини и промена Устава СФРЈ и Устава СР Србије. Њихово мишљење је било да су покрајине Уставима из 1974. године постале „држава у држави”.¹⁸²⁵ Отворено писмо упућено је 17. децембра 1988. године политичком руководству земље, домаћој и иностраној јавности и од Актива студената Месног Комитета Савеза Социјалистичке омладине Грачанице. У писму је наведено да студенти српске и црногорске националности нису учествовали у новембарским демонстрацијама, које су по Азему Власију биле „вишенационалне”. При том су у писму подсетили на „ископавања дечјих гробова (варварство какво свет не памти), набијања на колац, преоравања гробова, силовања деце, цамијања манастира, отимања земље, претњи и свега оног чега се цивилизација стиди”.¹⁸²⁶ Неминовно је било трзавица и на релацији српско-словеначких односа. Због тога што један професор у словеначкој емисији „Дијалози” није хтео ништа да изјави о угрожености људских права у САП Косову, „јер нема довољно информација”, стигао је одговор: „Пале нам куће, манастире, усеве, убијају најмилије, силују нам и мајке и сестре, гробља нам преоравају, стоку нам ослепљују, мртве нам из гроба ваде. Уништавају нам прошлост, историју, корене. Ако свему овоме додамо да је наша несрећа само у томе што смо Срби и Црногорци, онда долазимо до најтежег, најцрњег, до безумља. Ваљда је и Вама јасно професоре да се овде ради о геноциду”.¹⁸²⁷ Са друге стране, на изјаву Јоже Смолеа, да „Срби хоће сада да наплате дуг јер су збринули десетине хиљада Словенаца током другог рата”, реаговао је глумац Стево Жигон: „Ја сам потомак Словенаца из Приморја (мајка ми је из Трста, отац из Комна), који су исто тако, као што су Словенци из Штајерске 41. године били протерани са својих огњишта, почетком двадесетих година. Протерани, као што су већ две деценије и више, са Косова и Метохије протеривани Срби, Црногорци, Турци, Муслимани и остали. Многе Словенце, Приморце, који су бежали испред италијанског империјализма, срео сам радећи по целој Југославији, ... Њима је Југославија била и јесте заједничка домовина ... Питам господина Смолеа – да ли је спреман данас да пружи уточиште прогнаној браћи са Косова и Метохије у Словенији? И – колико то

1824 „Заштитимо децу од терора”, *Политика*, 7. децембар 1988, 15.

1825 „Демонстранти су хтели да посеју страх и убрзају исељавање са Косова”, *Политика*, 12. децембар 1988, 10.

1826 „Не желимо да нас такви воде”, *Политика*, 17. децембар 1988, 13.

1827 Владислав Раичковић, „Није упознат са збивањима на Косову”, *Политика*, 20. децембар 1988, 10.

кошта?”¹⁸²⁸ Како је против појединаца албанске националности у покрајини вођена кампања да су издајници албанског народа, Вељко Губерина, председник Председништва Адвокатске коморе СР Србије, упутио је два Отворена писма.¹⁸²⁹ Такође, планирано је да југословенски адвокати затраже од СИБ-а и Скупштине СФРЈ одговор које су утврђене повреде права у САП Косову до тада биле отклоњене. То је требало да, од 1985. године, буде треће обраћање Савеза адвокатских комора СФРЈ највишим органима власти поводом стања у покрајини. Ову одлуку образложио је Вељко Губерина, члан Председништва Савеза адвокатских комора СФРЈ: „не могу да се помирим с тим да 40 година после ослобођења, у другој половини 20. века, у Покрајини Косово не постоји правни систем ... Јер, на Косову су на правном плану превасходно деформације ... На Косову постоје и Устав и закон, какви-такви. Легални органи, међутим, не кажњавају оне који их крше. Штавише, ти органи, који не спроводе Устав и законе, добијају 'акцепт' са виших места. Тако је 'слабост власти' омогућила да се на Косову не исправе све констатоване повреде права од 1981. године ... Као правник сам 1981. године сматрао да је на Косову најважнији задатак реституција повређених добара и личности. Ни слутио нисам да ће доћи до нових повреда”.¹⁸³⁰ Тада је већ акција београдских адвоката која је покренута септембра 1988. године давала резултате. Они су пружали бесплатну правну помоћ лицима српске и црногорске националности и другим грађанима које је угрожавао албански национални покрет.¹⁸³¹ Током децембра 1988. године, студенти српске и црногорске националности Универзитета у Приштини истакли су 36 захтева у петицији коју је потписало 1.500 студената. Удружење ликовних уметника Србије послало је крајем децембра 1988. године Отворено писмо Удружењу ликовних уметника Косова у коме се истицало да је српском народу у покрајини угрожено „национално биће, лични интегритет, колекве и гробови, правна и свака друга сигурност”: „Сматрамо вашом цивилизацијском обавезом да будете она неопходна карика која ће са свим прогресивним

1828 „Дубоко сам се постидео недостојне опаске о наплати дуга”, *Политика*, 21. децембар 1988, 15.

1829 Прво писмо упућено је Тефику Лугићију, председнику ОК ССРН Липљан, коме је у име 1.900 адвоката и адвокатских приправника коморе дао подршку због његових настојања „за остваривање братства, јединства и равноправности народа, као и сузбијање албанског национализма и сепаратизма подржаваног толерантним ставом од руководства покрајине у претходних осам година, од којих су најодговорнији Азем Власи, Каћуша Јашари, Кољ Широка, Екрем Арифџи, и други”. Вељко Губерина је у писму изразио надање да ће се што пре реализовати закључци 9., 16. и 17. седнице ЦК СКЈ о Косову и зауставити исељавање, нарочито после подела на националној основи до које је дошло на 18. седници ПК СК Косова и у јавној расправи о променама Устава СР Србије. (Вељко Губерина, „Подршка и нада”, *Политика*, 25. децембар 1988, 12). Друго писмо упућено је Хусамедину Аземију. Писмо је указивало да се последњих осам година водила кампања за стварање етнички чистог Косова и да је Хусамедин Аземи један од оних који су иступали у одбрану обесправљеног и ојађеног српског и црногорског народа. Писмом му се давала подршка, јер је устао против Азема Власија и против деловања албанског националног покрета „чији је циљ био протеривање” српског и црногорског становништва из покрајине. (Вељко Губерина, „Патриотски и поштено сте устали у заштиту прогоњених”, *Политика*, 25. децембар 1988, 12).

1830 „На Косову не постоји правни систем”, *Јединство*, 10. јануар 1989, 3.

1831 Опширније о резултатима акције видети: „Тражићемо да се закони на Косову спроводе”, *Политика*, 27. јануар 1989, 9.

снагама на Косову бити брана против, пре свега контрареволуције, албанског сепаратизма и шовинизма, али и свих других национализама, а да би се повратило достојанство и обезбедила равноправност свих људи на Косову ... сматрамо да је један од основних предуслова за њихово превазилажење, конституисање Србије уставно и правно као државе на читавој територији сопствене републике ... Поштоване колеге, очекујемо да сте у првим редовима у борби против шовинистичких насртаја и уништавања, узурпирања, негирања културних наслеђа и идентитета Срба, Црногораца и других народа и народности на Косову. Такође желимо и на Косову да сви ствараоци имају једнаке услове за стваралаштво и егзистенцију, афирмацију, валоризацију свога дела, а против смо мајоризације културног сиромаштва и културне изолованости".¹⁸³² Међутим, прво тромесечје 1989. године донело је расплет.

Председништво ДКК није се оглашавало после иступања 27 писаца који су стварали на српскохрватском језику. Међутим, Ибрахим Ругова, председник Председништва ДКК, огласио се поводом непостојећег писма Председништва Удружења књижевника Црне Горе (УКЦГ) које није ни упућено ДКК, а поводом ситуације у ДКК. Наиме, када су 27 писаца иступили из ДКК, реаговало је УКЦГ. На једној својој седници апеловало је на СКЈ да се ДКК стави у стање мировања све док се у њему не омогући нормалан рад свим писцима у покрајини. У ствари, то је био предлог Матије Бећковића који није прошао на седници Председништва СКЈ која је одржана 14. новембра 1988. године на Цетињу. На то је реаговао телеграмом Ибрахим Ругова, а који је *Борба* објавила 5. јануара 1989. године.¹⁸³³ У телеграму је за писце који су напустили ДКК навео да су били привилеговани: „Ваш сулуди и сегрегални захтев да се укине Друштво књижевника Косова најмање доликује писцима. Но све то нас уопште не изненађује, јер се уклапа у познате захтеве неких најрационалнијих и културних и политичких кругова Београда против свега што је албанско, чак до укидања разних институција и удружења, као и уставног поретка и историјског бића саме Покрајине Косово. Ту спадају и оставке 27 српских, црногорских и муслиманских писаца који су чак привилеговани у Друштву књижевника Косова, са једним јединим циљем – да створе још једну оптужбу против својих колега, албанских писаца, под налепницом и фразом 'етничке чистоте' и 'националне подвојености' и да удовоље својим налагачима из Удружења књижевника Србије, као што сте и ви учинили овом приликом".¹⁸³⁴ На овај текст Ибрахима Ругове бурно су реаговали писци који су иступили из ДКК.¹⁸³⁵ На његов телеграм поново је реаговало УКЦГ које је бранило свој став да се ДКК стави у стање мировања „јер је то једини

1832 „На Косову сви ствараоци морају имати једнаке услове”, *Политика*, 30. децембар 1988, 14.

1833 R. B., „Zahtevi se neće ostvariti”, *Borba*, 5. januar 1989, 4.

1834 M. Жарић, „Отпоздрав на непостојеће писмо”, *Политика*, 8. јануар 1989, 14.

1835 Опширније о томе видети: Мирко Жарић, „Доливање ватре”, *Политика*, 9. јануар 1989, 12.

начин да се изједначе права и обавезе свих писаца Косова и Метохије у Савезу писаца Југославије, а и даље ћемо се залагати за све обесправљене црногорске, српске и муслиманске писце, као што бисмо не мање енергично бранили интересе писаца албанске народности или било које друге националности”.¹⁸³⁶ Ствари су отишле предалеко, па је уследио још један апел. Наиме, на седници Председништва СКЈ, која је одржана 31. јануара 1989. године у Загребу, опет је највише времена утрошено на стање у ДКК односно на иступање 27 писаца који су стварали на српскохрватском језику. Док су једни тврдили да је у питању мајоризација, албански писци су тврдили да су били у питању политички мотиви изласка. И поједини словеначки и хрватски писци били су на страни албанских писаца односно опет се показало књижевно нејединство. УКС је подржало став УКЦГ да се ДКК стави у стање мировања док год је етнички чисто. Категорично против овог предлога били су писци из СР Хрватске и СР Словеније. Зато је пронађен компромисни предлог: да се 27 писаца врати у чланство, а да албански писци прихвате паритетни начин у одлучивању када је реч о најважнијим одлукама. Приликом гласања за предлог само је Ибрахим Ругова био уздржан.¹⁸³⁷ Јануара 1989. године пажњу јавности скренула је и група од око 60 српских и црногорских интелектуалаца из Гњилана када је упутила Отворено писмо јавности и свим највишим партијским органима у целој земљи. У писму су захтевали распуштање ПК СК Косова и његовог Председништва и утврђивање одговорности оних који су довели до тадашњег стања. Овакви захтеви су се често чули у јавности током јануара 1989. године.¹⁸³⁸ Колико се ситуација погоршала говори и податак да је 26. јануара 1989. године у Приштини започео дводневни научни скуп о коренима кризе у САП Косову на коме је учествовало тридесетак научника из целе земље.¹⁸³⁹

Криза у покрајини ескалирала је у другој половини фебруара 1989. године. Живот у свим сферама друштвеног живота био је паралисан када је 20. фебруара 1989. године започео генерални штрајк албанских рудара у руднику Стари Трг код Косовске Митровице. Штрајк је имао политичку димензију, јер су рудари истакли захтеве за обустављање најављених уставних и политичких промена. Штрајкачи су најавили штрајк глађу, а талас штрајкова захватио је многобројна косовска места. У таквој ситуацији, Председништво СФРЈ увело је 28. фебруара 1989. године ванредно стање у САП Косову.

Како се усвајање амандмана на уставне промене СР Србије приближавало, коначно су се огласили и албански интелектуалци из покрајине. Они су упутили 22. фебруара 1989. године

1836 Љ. Ђикановић, „Кад се Ругова руга”, *Политика*, 13. јануар 1989, 18.

1837 Драган Костић, „Узалудни апели писаца”, *Јединство*, 1. фебруар 1989, 12.

1838 „Отворено писмо гњиланских интелектуалаца”, *Политика*, 24. јануар 1989, 13.

1839 „О коренима кризе на Косову”, *Политика*, 27. јануар 1989, 1; Исмет Марковић, Никола Бешевић, „Сепаратисти се окомили на Југославију”, *Јединство*, 27. јануар 1989, 1, 5.

писмо Скупштини СР Србије и Апел југословенској јавности са именима 215 научних и културних радника у коме су затражили да се не усвоје амандмани који су мењали постојеће односе СР Србије и покрајина.¹⁸⁴⁰ Албански писци у ДКК критиковали су 26. фебруара 1989. године одлуку Председништва СФРЈ да упути додатно појачање здруженим полицијским снагама у покрајини, подржали протестне зборове албанских радника и поновили захтев да оставке поднесу Рахман Морина, Хусамедин Аземи и Али Шукрија. У Словенији је следећег дана одржан скуп у Цанкарјевом дому у знак солидарности са „угроженим Албанцима на Косову”, који је радикализовао сукоб између српске и словеначке интелигенције, али и државе.¹⁸⁴¹ На скупу у Цанкарјевом дому који је преношен на Телевизији Београд протестовало се против уставних промена положаја које је САП Косово имало у СФРЈ, прикупљена је финансијска помоћ за албанске рударе, осуђивала се „нихилистичка, цинична и варварска” политика СР Србије и указивало се на „трагичну” судбину албанског становништва у покрајини. Због тога су албански писци у ДКК упутили телеграм Друштву књижевника Словеније у коме су изражавали „најдубљу и најискренију захвалност за демократску и хуману подршку албанском народу Косова у свим егзистенцијалним тренуцима”.¹⁸⁴² Српска јавност била је огорчена скупом у Цанкарјевом дому, па је реаговало чак и Председништво САНУ.¹⁸⁴³ У његовом саопштењу је речено да „за све време откако траје драма Срба и Црногораца на Косову нико од словеначких политичких чинилаца није изразио ни најмањи знак саосећања, а поједини словеначки руководиоци у појединим иступањима показивали су крајњу неосетљивост, равнодушност, чак и цинизам”.¹⁸⁴⁴ И чланови Удружења универзитетских наставника СР Србије и Научног друштва СР Србије одлучно су 1. марта 1989. године одбацили неистине о српском народу и о ситуацији у покрајини које су изречене у Цанкарјевом дому.¹⁸⁴⁵ На скупу у Цанкарјевом дому продаван је и

1840 „Интелектуалци албанске народности против мењања Устава из 1974. године”, *Политика*, 23. фебруар 1989, 12. Велики број универзитетских наставника албанске националности потписало је апел 215 интелектуалаца који се односио на уставне промене. Зато не треба да чуди да непосредно пре усвајања амандмана на промене Устава СР Србије, на Универзитету у Приштини нису дати одговори на бројна питања покретана од 1981. године. („Дуго изостаје истински заокрет који би омогућио да овај универзитет постане оно што треба да буде”, *Политика*, 21. март 1989, 7). Петрит Имами тврди да је касније око 30-ак албанских интелектуалаца повукло потпис са Апела 215, а као оправдање су наводили да су били „манипулисани, обмањени, у заблуди и сл.”. (P. Imami, *n. d.*, 147).

1841 После смрти Јосипа Броза Тита, интелектуалци из Београда и Љубљане предводили су демократске процесе у СФРЈ. Временом је међу њима дошло до сукоба по питању опстанка СФРЈ. Сукоб је достигао кулминацију одбијањем СР Словеније да покаже солидарност са СР Србијом у вези са косовским питањем. (К. Николић, „Српски и словеначки ...”, 36).

1842 „Албански писци критикују Председништво СФРЈ”, *Политика*, 27. фебруар 1989, 7.

1843 Српска интелектуална елита доживела је одбијање словеначке подршке за решавање косовског проблема као директну издају. Словеначки интелектуалци, не само да нису подржали српске захтеве, већ су тврдили да људска права српског становништва у САП Косову нису била угрожена. „Признавањем да проблем постоји, отворила би се могућност промене уставног оквира Југославије, што се није смело дозволити ни по коју цену”. (J. Dragović – Soso, *n. d.*, 242; К. Николић, „Српски и словеначки ...”, 35).

1844 „Српском народу нико у његовој историји није нанео већу увреду”, *Политика*, 2. март 1989, 5.

1845 „Захтев за доследно спровођење политике СКЈ о Косову”, *Политика*, 2. март 1989, 7.

бец са Давидовом звездом испод које је писало „Косово – моја дежела”. Због тога скуп није изазвао само оштру реакцију српске јавности, већ и јеврејске заједнице. У интервјуу Цадика Данона, врховног рабина СФРЈ, који је објавила *Политика*, он је навео да је Давидова звезда злоупотребљена и да је дубоко саосећао са српским и црногорским становништвом у покрајини.¹⁸⁴⁶ Злоупотреба Давидове звезде оцењена је у српској јавности као поистовећивање судбине албанског становништва са судбином Јевреја.

Фебруарски догађаји навели су ДКК да донесе одлуку о прекиду свих односа са УКС, на шта су бурно реаговали писци који су стварали на српскохрватском језику.¹⁸⁴⁷ Због одржаног скупа у Цанкарјевом дому, и УКС се одлучило да прекине односе са словеначким удружењем књижевника.¹⁸⁴⁸ Поводом догађаја у Цанкарјевом дому, али и због ситуације у САП Косову, УКС је организовало ванредну скупштину која је одржана 4. марта 1989. године. На скупштини је Матија Бећковић оптужио Љубљану, али и Загреб да су дали подршку албанском народу: „Подносили смо равнодушност, сузбијали осетљивост, пристајали да је посредни необаветност. Наши највећи напори дали су најгоре резултате. Говори се о нама с понижавајуће висине, показује упоран презир према нашим истинама. Шири се страх од Срба и спреда се са српским светињама и страдањима. И на шестстоту годишњицу косовског боја морамо се огласити: Косово је Србија и та чињеница не зависи ни од албанског менталитета, ни од српског морталитета”.¹⁸⁴⁹ Вук Драшковић је сматрао да је СР Србија опет каснила: „Ми, интелектуалци, закаснили смо на то Косово”.¹⁸⁵⁰ Он је окривио интелигенцију СР Србије „за немар према судбини свог народа” и сматрао да се мора довести у склад „оно што је Србији отето, с оним што се данас може, и да се државне и цивилизацијске потребе морају ускладити са националним програмом”.¹⁸⁵¹ У закључцима које је ванредна скупштина УКС усвојила књижевници су поручивали да се „сународнички, грађански и професионално солидаришу са српским народом и људима свих националности, вере и уверења који на Косову трпе деценијама геноцидни прогон и свакојака насиља и подржавају политичке, правне и економске мере којима се зауставља изгон Срба са Косова и Метохије и којима се штите основна људска и грађанска права свих људи изложених безакоњу и терору. Подржавају и уставно конституисање Србије као државно-правне целине и равноправне републике у југословенској федерацији, док укидање

1846 Драган Антић, „Срби нису ускогруди и никада нису угрожавали друге народе”, *Политика*, 3. март 1989, 15.

1847 Н. Ђурчић, „Потез људи заслепљених мржњом”, *Политика*, 4. март 1989, 10.

1848 Мило Глигоријевић, „Раскид односа”, *НИН*, бр. 1992, 5. март 1989, 32.

1849 Милан Дамњановић, Љиљана Богдановић, „Престанимо да се мрзимо”, *НИН*, бр. 1993, 12. март 1989, 39 – 40.

1850 Јулијана Мојсиловић, Љиљана Васић, „Нека у Југославији свако усправно корача”, *Политика*, 5. март 1989, 8 – 9.

1851 Исто.

октроисаног устава из 1974. године сматрају првим политичким условом за спасавање Југославије из агоније у којој незауостављиво назадује и пропада”.¹⁸⁵² Неколико дана пре усвајања амандмана на Устав СР Србије, адвокати СР Србије су поново скренули пажњу јавности на себе. Они су прославили свој дан, али манифестација није била велика нити славље, не само због катастрофалне инфлације, већ и због ситуације у САП Косову. Речи Вељка Губерине биле су јасне: „Због двоструке борбе која се данас води у Србији (борба на реинституцији њене државности и за окончање контрареволуције на Косову), Председништво се одлучило да се док се не заврши ова историјска борба у коју су ушли сви адвокати Србије, заједно са својим народом, не може бити речи о било каквој прослави све док обесправљени и ојађени наш народ не поврати свој мир и правну сигурност. Све је подређено тој борби и њеном окончању”.¹⁸⁵³ За разлику од адвоката, који су јавно пружали подршку политици СР Србије према покрајинама, САНУ је тек 30. марта 1989. године објавила саопштење поводом ситуације у САП Косову. У саопштењу Извршног одбора Председништва САНУ скренута је пажња да су поједини чланови САНУ износили своја мишљења у јавности, али да је свако поистовећивање њихових мишљења и становишта са опредељењима и становиштима САНУ потпуно произвољно, неприхватљиво и злонамерно. Том приликом је истакнуто да је САНУ подржала напоре СР Србије да врати државност над покрајинама и тако постане равноправна са другим републикама у СФРЈ.¹⁸⁵⁴

На крају треба извући и одређене закључке. Од 1986. до 1989. године приметна је већа утицајност и активност српске интелигенције поводом ситуације у САП Косову него у претходном периоду. Међу српском интелектуалном елитом, најактивнији су били књижевници. Међутим, не треба занемарити ни деловање професора и студената Универзитета у Приштини, као ни правника и адвоката. Потоњи су упозоравали на немање уставних ингеренција СР Србије да утиче на стање у САП Косову. Појачано интересовање књижевника и других интелектуалаца за међунационалне односе у САП Косову од 1986. године видљиво је по организацији бројних књижевних и протестних вечери, трибина, предавања, али и у њиховом стваралаштву.

Српски интелектуалци указивали су на спровођење једнонационалне покрајинске политике у образовању, науци и култури. Највише замерки имали су на постојање националног кључа. Томе је као илустрација најбоље послужио Универзитет у Приштини. Српску јавност је највише заокупљала политика уписа (због паритета 4:1 у корист студената албанске националности) и кадрирања (због бирања углавном албанских професора на функције) на Универзитету у Приштини. Присутни су били и разни притисци на професоре који нису били

¹⁸⁵² Исто.

¹⁸⁵³ Дарко Чварковић, „Адвокати су доказали да су уз свој народ”, *Политика*, 26. март 1989, 8.

¹⁸⁵⁴ „Изјавом руководства Српске академије наука и уметности”, *Политика*, 30. март 1989, 11.

албанске националности и мајоризација. Због тога се указивало да се један број професора српске и црногорске националности иселио из покрајине. Поред овога, присутан албански и српски национализам као и неспровођење идејно-политичке диференцијације пореметили су међунационалне односе на Универзитету у Приштини. Често је указивано на подвојеност студената и наставника различитих националности. Због страха, студенти који нису били албанске националности, избегавали су становање у студентском дому у Приштини.

У српској јавности често је скретана пажња на чињеницу да је већина интелектуалаца албанске националности ћутала поводом тешког положаја српског и црногорског становништва у САП Косову. Указивало се на константно деловање албанског националног покрета који је створио осећање бесперспективности код српског и црногорског становништва. Српски интелектуални staleж је деловање албанског националног покрета изједначавао са фашизмом и нацизмом. Српски интелектуалци су у својим иступима често користили термин „геноцид” за квалификовање стања у међунационалним односима у САП Косову. Он је употребљен у петицији 213 интелектуалаца јануара 1986. године, често се чуо на књижевним вечерима које је УКС организовало 1986. и 1987. године, налазимо га и у нацрту Меморандума САНУ, у Апелу УКС упућеног југословенској јавности јуна 1987. године, чуо се на неким протестним вечерима, користили су га бројни појединци у својим иступањима у јавности, потом разна удружења и друштва из СР Србије, као и студенти српске и црногорске националности из САП Косова. Негирање тезе о геноциду је или наилазило на незаинтересованост, као у случају чланка Милована Данојлића који је објављен у *Књижевним новинама* 1986. године или на оспоравања и полемике, као што је то био случај са књигом Бранка Хорвата под насловом „Косовско питање”.

Српски интелектуалци указивали су на угроженост и тежак положај свих становника који нису били албанске националности, али и на угроженост српских културно-историјских споменика у САП Косову. Угрожена права и слободе српског и црногорског становништва доказивана су откривањем јавности разних притисака, кривичних и прекршајних дела и свакодневне неправедности које су делимично били последица деловања албанског националног покрета, а делом уставних решења из 1974. године. Насиља, терор, разне незаконитости и неправедности, посебно приликом запошљавања и у примени језика и писма, ушли су у јавни дискурс српске јавности.

Обесправљеност, пониженост и несигурност грађана који нису албанске националности доводили су до њиховог исељавања из покрајине. Принудно исељавање српског и црногорског становништва из САП Косова заокупљало је пажњу српских интелектуалаца, што је видљиво анализом њихове јавне и писане речи. Оно се изједначавало са етничким чишћењем, па су

захтевали заустављање процеса принудног исељавања. Присутна правна несигурност изједначавала се са неефикасношћу и толерантношћу покрајинских надлежних органа у борби против албанског националног покрета. Многобројним кампањама интелектуалаца стварало се антиалбанско расположење у српској јавности, али и антисрпско у албанској. Једна од таквих кампања је она поведена против Бујанске конференције, а која је трајала током 80-их година XX века.

Књижевници из покрајине који су стварали на српскохрватском језику тврдили су да је њихова култура била маргинализована, а да се примат и афирмација давала албанској култури. Због мајоризације су иступили по други пут из ДКК септембра 1988. године чиме је опет дошло до националне подвојености писаца. УКС је у СКЈ више пута покретало проблем књижевника који су иступили из ДКК. Албански књижевници су тврдили да су разлози њиховог иступања из ДКК били политички мотивисани и у дослуху са УКС.

Поред угрожене националне равноправности, српски интелектуалци су указивали и на избегавање одговорности надлежних руководилаца у покрајини због поремећених међунационалних односа. У иступањима интелектуалаца неретко се видела емотивност и незадовољство, али су се чули и бројни захтеви. Они су захтевали једнака права свих грађана у САП Косову и физички опстанак оних који нису били албанске националности. Обзиром да се деловање албанског националног покрета настављало, захтевали су одговорност за стање у САП Косову. Захтевали су реализацију свих политичких и државних одлука које су донете ради сређивања стања у САП Косову. Коначно и најбитније, у својим иступима указивали су на неодрживост уставних решења из 1974. године, па су захтевали да се СР Србија конституише као држава и на територијама двеју покрајина. Као разлог су наводили чињеницу да СР Србија није имала овлашћења да заштити СПЦ и њене вернике у САП Косову, а сама покрајина није била способна за то. Захтев за промену односа СР Србије и покрајина, изазвао је отпор код албанских интелектуалаца. Сукоб две елите, око две различите политике, кулминирао је у последњих неколико месеци 1988. године и првих неколико месеци 1989. Сукоб међу интелектуалцима завршио се 1989. године прекидом односа између УКС и ДКК. Истовремено су започели и сукоби међу другим југословенским елитама, па је стање у САП Косову произвело и прекид односа на релацији УКС и Друштва књижевника Словеније.

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА О МЕЂУНАЦИОНАЛНИМ ОДНОСИМА У САП КОСОВУ 1986 -1989.

Српска православна црква се у периоду од 1986. до 1989. године суочавала са истим проблемима у САП Косову као и раније. Били су присутни вандалски напади на верске објекте СПЦ, преоравања гробаља, рушење и оштећивање надгробних споменика, сече шума, пожари на црквеној имовини, физички и вербални напади на свештенство, монаштво и вернике, итд. Јавни став о угрожености СПЦ и њених верника у САП Косову формиран је у ранијем периоду, па ћемо се у овом делу докторске дисертације више усредсредити на саму реакцију СПЦ према међунационалним односима у покрајини. Покушаћемо да анализом писања и фреквентношћу објављивања текстова о ситуацији у САП Косову одговоримо на нека питања деловања СПЦ у времену од 1986. до пролећа 1989. године. И за овај период смо приликом истраживања користили лист *Православље* као главни извор. Међутим, како је овај период знатно турбулентнији од претходног, неизбежно је било много више користити и другу дневну и недељну штампу.

Позитивне промене и мање клерикалистичких иступања у односу на ранији период били су карактеристика верске штампе током 1985. године. У овој години писање верске штампе СПЦ било је у основи коректно, а клерикалистичко писање заузимало је мањи простор у односу на остале теме. Било је и мање полемичких текстова са осталом штампом, а националистички ставови су се појављивали веома ретко. Међутим, такви ставови су забрињавали, па се стрела упирала ка листу *Православље*. То је јасно речено на седници Координационог одбора ССРН Србије за верске заједнице која је одржана 31. марта 1986. године: „Ставови конзервативно-клерикалистичке групе, ипак, и прошле године повремено су се пробијали у појединим текстовима у 'Православљу'. На пример, у односу на положај верника и Српске православне цркве на Косову. Огољена комплетирана платформа ове групе изложена је у трећем броју листа шабачко-ваљевске епархије 'Глас цркве' на идејним поставкама Јустина Поповића и Николаја Велимировића и прожета је идентификацијом верског и националног с наглашавањем

доминантне улоге цркве у српском народу и идеје о партнерском односу цркве с друштвеном заједницом. Овој клерикалистичко-националистичкој струји покушавао је да се супротстави 'Весник', лист Удружења православног свештенства, покушавајући да је одвоји од става и расположења цркве и верника у целини".¹⁸⁵⁵ И октобра 1986. године, на седници Комисије ЦК СК Србије за развој међунационалних односа, указивало се „на све израженију ескалацију клерикалистичког и клеронационалистичког деловања” у редовима СПЦ.¹⁸⁵⁶ Бојазан код надлежних органа је била оправдана.

Православље је у јануару 1986. године пренело део чланка под називом „Лице(мерје) косовског налицја” аутора Милоша Марковића који је лист *Студент* објавио 25. децембра 1985. године. Чланак се бавио улогом појединаца у сузбијању „контрареволуције”, па се као пример узимао вербални напад делегата Крста Дугалића из Србице на игуманију Параскеву из 1982. године. Крсто Дугалић се често освртао у јавности на изјаве игуманије Параскеве које је дала 14. априла 1982. године у емисији ТВ Београд. Он је оспоравао њене изјаве о притисцима на манастир Девич и исељавању верника, па је аутор наведеног чланка писао иронично и цинично о његовим наступима у критици игуманије. За Дугалића је сматрано да је својим иступима „покушао да се представи као борац против национализма у својој средини и у оквиру своје нације”.¹⁸⁵⁷ У истом броју, *Православље* је пренело још један чланак који је *Студент* објавио истога дана као и претходни. У питању је био велики чланак Рашка Милосављевића о страдању споменика културе у периоду од 1981. до 1985. године. У њему се сугерисало да је споменицима културе у покрајини нанета штета већа у претходних пет година него за пет векова безакоња у Отоманској империји! Поред овога, у њему се указивало да је Пећка патријаршија била суочена

1855 „Коректно писање верске штампе”, *Политика*, 1. април 1986, 6. Видети: „Пропаст теби од тебе израиљу”, *Глас цркве: часопис за хришћанску културу и црквени живот*, 3/1985, 78.

1856 „Ко велича клеронационалисте”, *Политика*, 15. октобар 1986, 7.

1857 „Улога појединца у сузбијању контрареволуције”, *Православље*, бр. 452, 15. јануар 1986, 10 – 11. Рада Саратлић је октобра 1987. године пренела потресно сведочанство Параскеве, игуманије манастира Девич. Игуманија је отворено и оштро причала и за ситуацију у покрајини кривила власт. За подизање крова нове манастирске куће је навела: „Зидамо, да имају Шиптари шта да руше и пале”. За опасност од албанских екстремиста је навела: „Не, у манастир, још, не упадају, али около кидишу на воће, стоку пуштају свукуд, а кад сестре изиђу изван манастирског зида, гађају их камењем. И не можеш им ништа, ни реч не смеш да кажеш. Ја бих само желела када би другови руководиоци послали своје синове и ћери да живе на Косову. Онда би знали шта је и како је. Силују децу и старице, пале гробља, пишу: 'Живела Албанија!' Толерисало им се и данас им се толерише. Нема више слободе ... Стабилизује се стање! Како се стабилизује? Ено, ту скоро, у Пећи, онога младића исекоше, ни кривог ни дужног. Па, ево, сад, јуче, прекјуче, у Клини, покушаше да силују ону девојчицу, четрнаест година, и то пред кућом ... Па, ено у Ковраге, покушаше исто да силују девојчицу, хтели да је увуку у шуму ... Срећом, наишао неко с колима, видео и отео дете. Па, ено ти у Урошеву, шта раде са оним Алексићима. Упалише им стан, преметоше и покрадоше. Сад им досађују стално. Сад су почели и да их нападају, и ником ништа! Једноставно, њима је циљ да све иселе. Да све заузму. Што кажу: 'Оћемо чисто Косово!' И готово”. (Рада Саратлић, „Свадбарске дуге колоне”, *Политика*, 12. октобар 1987, 13).

са свакодневним нападима на монахиње, имовину и културну баштину, упозоравало се на бесправну градњу викендица у близини манастира Бањска и тврдило да су споменици културе пропадали, јер су се Завод за заштиту споменика из САП Косова и Републички завод за заштиту споменика „прегањали” шта је у чијој надлежности.¹⁸⁵⁸

У марту 1986. године *Православље* је објавило детаљан извештај Атанасија Јевтића о учесницима и разговорима са књижевних вечери назване „О Косову и за Косово”, а које су одржане од 4. до 6. марта 1986. године у организацији Београдске секције писаца и УКС.¹⁸⁵⁹ На овим вечерима разговарало се о књигама о Косову и о тренутној ситуацији у покрајини. У средишту разговора били су духовно-културни споменици српског народа и тежак положај српског и црногорског становништва у покрајини. За следећи број *Православља*, Атанасије Јевтић написао је опширан чланак о свом говору који је одржао на овим књижевним вечерима. Између осталог је наводио: „Нисам оптуживао 'цео Албански народ', али сам рекао да се не треба заваравати да је број 'иредентиста и сепаратиста' тако мали и без веће и шире подршке ... Говорило се такође и о томе да има и у читавој Српској цркви оних који су се, по питању Косова, утопили у општи опортунизам, али да има и неустрашивих бораца за праведну ствар на Косову, а такође има и свакодневних страдалника, нарочито међу косовским свештенством и монаштвом, а и још више међу српским староседеоцима Косова и Метохије, који су трпељиви, чврсти, не уступају лако са својих огњишта и од својих светиња, па сам уверен да неће ни напустити Косово, без обзира на све претње и зулуме насилника и зликоваца ... Говорио сам и о томе да, нажалост, нема гласа протеста против насиља на Косову и Метохији који би дошао од стране других религиозних организација у овој земљи, рецимо од муслиманске заједнице или од римокатоличке цркве ...”.¹⁸⁶⁰ У истом броју *Православље* је објавило текст подршке Октобарској петицији 2.016 лица српске националности из 1985. године, а коју су потписали 212 угледних личности јавног и културног живота.¹⁸⁶¹ О одржаним књижевним вечерима, Атанасије Јевтић је објавио и трећи чланак у *Православљу*.¹⁸⁶²

Јубиларна прослава 800-годишњице манастира Студенице није протекла без скретања пажње јавности на вапаје српског и црногорског становништва из покрајине. На ову манифестацију дошло је неколико хиљада лица српске и црногорске националности из

1858 „Помен споменицима културе – Патријаршија”, *Православље*, бр. 452, 15. јануар 1986, 11.

1859 Атанасије Јевтић, „О Косову и са Косова”, *Православље*, бр. 456, 15. март 1986, 11.

1860 Атанасије Јевтић, „О Косову и са Косова II”, *Православље*, бр. 457, 1. април 1986, 4 – 5.

1861 Исто.

1862 Видети: Атанасије Јевтић, „О Косову и са Косова III”, *Православље*, бр. 459, 1. мај 1986, 11.

покрајине, па су средства јавног информисања указивала на поједине „националистичке испаде”. У *Јединству* је нападнут Коста Булатовић из Косова Поља, јер је наводно направио „злоупотребу манифестације” или „злоупотребу културе” и то „покушавајући да да своју слику угрожености српског народа на Косову”.¹⁸⁶³ *Борба* је посебно уоквирено истакла тај „националистички иступ” и навела неке реченице из говора Косте Булатовића.¹⁸⁶⁴ Због оваквих извештаја, Атанасије Јевтић огласио се новим чланком у *Православљу* и тврдио да су они нетачни у неким тачкама.¹⁸⁶⁵ И Коста Булатовић је демантовао писање *Јединства* у изјави коју је *Политика експрес* објавила 21. маја 1986. године.¹⁸⁶⁶ Атанасије Јевтић је апологетски навео да је Коста Булатовић у свом говору само подсетио на петицију 2.016 грађана и захтеве садржане у њој. На овој прослави у Студеници говорило се о страдању српске деце и о подмуклом, а често и јавном бруталном злостављању српског становништва у покрајини, „док се надлежни замајавају са читавим једним народом ...”.¹⁸⁶⁷ На то је указивао и Живан Радосављевић из Племетине: „Како да не плачем, кад ја ни своје унучиће не могу да шаљем у школу, јер их пребијају и силују”.¹⁸⁶⁸ Као потврда његовим речима, послужила је вест објављена у *Вечерњим новостима* 15. маја 1986. године да је четворо српске деце од седам до девет година старости из села Горњи Петрич код Клине, у последњих месец дана два пута нападнуто од групе старијих ђака албанске националности, а да су деветогодишњег Жарка покушали најпре да баце у реку, а потом да изврше над њим противприродни блуд.¹⁸⁶⁹ На свечаности у Студеници, Атанасије Јевтић је на молбу дошлих Косоваца говорио о Косову. Прво је прочитао песму „Изгон” (о изгону српског становништва из покрајине), а потом навео: „Славећи данас Студеницу, подсећамо да ускоро треба да славимо и Пећку патријаршију, и Дечане, и Грачаницу, и трагичну Косовску битку. Ми не можемо, зато, а да се данас у Студеници не сећамо и страдања и патњи нашег народа на Косову и Метохији, и зато се молимо Богу за победу правде над неправдом, истине над лажју, љубави над мржњом, човечјег образа и части над нечовечношћу и злочином. Не можемо да се у Студеници не сећамо страдања наших српских Косовских светиња, наше деце, сестара, монахиња, девојчица, наших светиња, домова, гробова, скрнављених и уништаваних. И ми се данас у Студеници сећамо страдалног Косова не ради ичега другог, него ради очувања свога

1863 Р. С. - Д. К., „Злоупотреба манифестације”, *Јединство*, 20. мај 1986, 3.

1864 Д. Д. - З. А., „Националистички иступ”, *Борба*, 19. мај 1986, 16.

1865 Атанасије Јевтић, „Од Студенице до Косова”, *Православље*, бр. 461, 1. јун 1986, 11.

1866 „Није тако било”, *Политика експрес*, 21. мај 1986, 9.

1867 Атанасије Јевтић, „Од Студенице до Косова”, *Православље*, бр. 461, 1. јун 1986, 11.

1868 Исто.

1869 Д. Дамњановић, „Не иду у школу због насртаја”, *Вечерње новости*, 15. мај 1986, 12.

народног, културног и духовног идентитета и памћења”.¹⁸⁷⁰ У августу 1986. године, *Православље* је пренело чланак из *НИН*-а у коме се писало да су једну Београђанку која је одавно живела у Србици, силовали или помагали у силовању осморица насилника из Титове Митровице 5. маја 1986. године, а јавност је упркос што је истрага окончана и оптужница подигнута, лишена информације о догађају, јер се догађај вешто скривао. За реакцију на лоше вести из покрајине био је опет задужен Атанасије Јевтић: „Шта рећи на ову вест, осим јакнути од бола? Или како реаговати на необјављену вест да је мушугишког свештеника јурио један Албанац са ножем? ... Или за једва познат податак о новој паљевини манастирске шуме у Будисавцима? Или ...”.¹⁸⁷¹ На крају свог чланка огорчено је наводио са њему својственом иронијом: „У сваком случају, све ово скупа понајмање 'стабилизује стање на Косову', поготову не у позитивном смислу за Србе, а и за све остале по Косову и Метохији и шире. 'Стабилизује' само страхове и подстиче трагедију исељавања. На жалост и на срамоту и муку свију нас”.¹⁸⁷² Потом је *Православље* у августу 1986. године објавило чланак о два жалбама. Једна жалба изречена је приликом разговора групе српског и црногорског становништва из покрајине са руководством земље у Сава-центру 7. априла 1986. године од Пећанца Радоја Гајића, а друга је била идентична са његовим случајем, али од пре 123 године!¹⁸⁷³ Намера уредништва је била повезивање случаја Радоја Гајића са временом страдања под Османлијама. Уредништво *Православља* је наставило да објављује текстове о злочинима и насиљу у Старој Србији који су стварали паралелу између тренутног насиља у покрајини и безакоња из времена под турском влашћу.¹⁸⁷⁴ И тема проблема заустављања исељавања српског и црногорског становништва из покрајине била је видљива на ступцима *Православља*. Тако је преузет чланак који је објавила *Политика* о исељавању из Приштине, у коме се наводило да је исељавање из овог града било израженије у 1986. години него претходне.¹⁸⁷⁵

Врло интересантан чланак протојереја Божицара Мијача о улози свештеника на Косову и Метохији објављен је у првом броју новембарског *Православља* 1986. године. Поред неких изнетих историјских података, аутор је пажњу усредредио на стање у покрајини: „Косово је данас у жици наше (свесрпско-црквене, а требало би бити и свехришћанске) пажње и бола. Тамо

1870 Атанасије Јевтић, „Од Студенице до Косова”, *Православље*, бр. 461, 1. јун 1986, 11.

1871 Атанасије Јевтић, „Белешка са трагичног Косова”, *Православље*, бр. 465 – 466, 1 – 15. августа 1986, 11.

1872 Исто.

1873 Богољуб Пејчић, „Две (закасне) жалбе”, *Православље*, бр. 465 – 466, 1 – 15. августа 1986, 11.

1874 Видети: М. Радевић, „Злочини, насиља и пљачке у 1896. години”, *Православље*, бр. 473, 1. децембар 1986, 10;

М. Радевић, „Злочини и насиље у Старој Србији”, *Православље*, бр. 479, 1. март 1987, 10.

1875 „Повећано исељавање Срба и Црногораца”, *Православље*, бр. 479, 1. март 1987, 10.

се, поред осталог, збива један од најдрастичнијих прогона носиоца православне (хришћанске) истине у новије време. Мањина српскоцрквеног народа у томе крају изложена је бруталном (често и крвавом) притиску већинске ордије под окриљем извесне (можда по некој интенцији добронамерне, али скроз погрешне и невидовите, а можда и сасвим злонамерне) констелације. Као толико пута у историји злотвори Српског народа (у које не треба убрајати поштене припаднике албанске националности ни тај народ као целину) нашли су погодан тренутак и штит за своја брутална насиља. Свештеник је ту, по сили свога духовно истуреног положаја, важан актер у тој стравичној драми ... Косово је понова оно што је некада (стварно и као метафора) било: позорје падања и подизања. Велико искусилиште, ускипели Видовдан. Осилили се насилници. Жаре и пале, обешчашћују и убијају, пљачкају. Нове и безнадне сеобе Срба”.¹⁸⁷⁶ Ипак, главна порука упућена је свештенству у САП Косову: „Свештеник овде не страда само по своме личном удесу (због неправди и зала која му се лично чине) већ и због невоља народа које су га љуто обхрвале. Страда са народом и због народа ... Пропаганди мржње и истребљења треба супротставити реч Божју, која је, без обзира на скромност њеног носиоца, само по себи 'жива и јака, и оштрија од свакога мача оштра с обе стране' (Јевр. 4, 12). Ако под утицајем овога препородног чуда дође до народног освешћења и подигне се поколење достојно косовских аманета и знакова – биће то заслуга косовских свештеника, која својим примером и речју обзнањују долазак Царства Божијег у временском остварењу и вечној перспективи, као поредак истине, правде и љубави”.¹⁸⁷⁷ Овај чланак је био намењен свештеницима због више инцидентата који су се догодили у покрајини и били уперени према свештенству СПЦ. Атанасије Јевтић је скренуо пажњу да је у Призрену 4. јула 1986. године неко бацио измет на зид и прозоре црквене канцеларије, да је у селу Муштутишту код Суве Реке јурио свештеника 5. маја 1986. године један „нервно поремећен Албанац” и да је 3. јуна 1986. године ноћу човек албанске националности који бије гоч за време муслиманског празника Рамазана дошао под прозор свештенику и лупао у гоч.¹⁸⁷⁸ Због притисака који је вршен на свештенство и монаштво у покрајини, СПЦ је више пута истицала у јавности да се ниједан свештеник СПЦ није иселио из покрајине.¹⁸⁷⁹ На тај начин је

1876 Божидар Мијач, „Свештеник на Косову”, *Православље*, бр. 471, 1. новембар 1986, 12.

1877 Исто.

1878 Атанасије Јевтић, „Ко подмеће кукавичје јаје”, *Православље*, бр. 472, 15. новембар 1986, 11.

1879 У интервјуу патријарха Германа *Вечерњим новостима*, на питање новинара у којој је мери СПЦ доприносила превазилажењу тешког стања у покрајини, а са становишта да се ниједан свештеник није до тада иселио из покрајине: „Сам податак да ниједно ни свештено и монашко лице није напустило Косово и Метохију, већ говори о доприносу Српске православне цркве да се превазиђе тамошње тешко стање. Црква не може да не брине о Косову. Та Стара Србија, колевка је наше историје, колевка наше црквене и народне културе, о чему сведоче толике дивне светиње и историјски споменици. Али и земља многих патњи и страдања, земља освећена српском крвљу и сузама.

слата порука православним верницима у покрајини, свештенству и монаштву, али и држави. Такође, СПЦ је имала у виду да су многа места у покрајини остајала празна због иселјавања верника, па су на тај начин и цркве остале саме са својим свештеницима.

Средином новембра 1986. године, Атанасије Јевтић огласио се новим чланком који је објављен у *Православљу*. У њему је указао да власт није дозволила да око 3.000 грађана српске националности направи народно весеље 10. августа 1986. године приликом освећења цркве Свете Петке у Гојбуљи код Вучитрна, јер је наводно било опасно и непожељно, а широм покрајине су биле организоване албанске свадбе са више развијених албанских застава „и њихово весеље није ником сметало ...”.¹⁸⁸⁰ У чланку је подсетио на силовање једанаестогодишње девојчице у Племетини од 19. октобра 1986. године и на долазак српског становништва Племетине и других села 3. новембра 1986. године у Београд.¹⁸⁸¹ Управо то је био његов главни мотив оглашавања у јавности, па је делимично пренео на шта се све српско становништво жалило приликом доласка у Београд.¹⁸⁸² На крају свог чланка је поручивао: „Није решење ни то

Како онда да је Црква напусти? Јер, мати би се одрекла и своје деце и саме себе, а она то не може. Зато, као што рекосмо, ниједан свештеник, ни монахиња, ни монах, не напушта Косово и Метохију. Надам се да је ово свакоме јасно. У питању је дакле, однос мајке и њене деце, која страдају. У томе је објашњење и мојих честих посета нашим светињама и народу на Косову и Метохији”. (Мирјана Смиљковић, „Интервју патријарха српског Германа”, *Вечерње новости*, 1. јануар 1988, 1, 5).

1880 Атанасије Јевтић, „Ко подмеће кукавичје јаје”, *Православље*, бр. 472, 15. новембар 1986, 11. *Интервју* је пренео говоре Косоваца од 3. новембра 1986. године у Скупштини СФРЈ. Опширније о томе видети: Dragoš Ivanović, Dejan Lučić, Zoran Radisavljević, Verica Rupaar, „Више не можемо да трпимо”, *Интервју*, бр. 142, 7. новембар 1986, 18, 39 – 41.

1881 Атанасије Јевтић, „Ко подмеће кукавичје јаје”, *Православље*, бр. 472, 15. новембар 1986, 11.

1882 Трагедију српског становништва из покрајине Атанасије Јевтић је приказао читаоцима *Православља* кроз њихове говоре од 3. новембра 1986. године. Петар Јаковљевић, отац силоване девојчице: „Кад смо оно били у центру 'Сава' прошли пут Драган Мојсов нам је рекао да се вратимо на Косово и да никоме неће фалити длака с главе, али нам је фалило то што нам силују девојчице. А да је Србин то урадио они би тражили крвну освету. Шта ми да тражимо? Србин се закleo да ће остати на Косову ...”. Љубиша Јаковљевић, деда силоване девојчице: „Зар је то братство и јединство за које смо крв проливали! Зар да ми силују унуку! ...”. Један Косовац: „Ако смо са немачким Рајхом могли да изађемо на крај, ... каква је сила та иредента кад ни за шест година не можемо да је савладамо?”. Светислав Танасковић: „Тешко овој земљи кад је дочекала да ја, обичан тракториста, са овог места говорим како треба управљати земљом ... Ви седите на тим столицама и не видите шта се на Косову догађа ... Гасите ватру док је мала и док је само на Косову, а оно је све под водом. Тамо сунце више не греје ...”. Загорка Јаковљевић: „Покрајина у којој живимо неће да нам обезбеди мир. Ово више не можемо да трпимо ... доста нам је политичких убеђивања ... Реците нам да не можете да нам дате гаранцију ... Ако не можете да нам помогнете, онда сте и ви носиоци кривице за наше патње и немојте да се изненадите ако чујете да се међусобно убијамо ... Нису то силовања из сексуалних побуда, већ из националне мржње”. Петар Ђорђевић: „Жалио сам се Скупштини Југославије и Србије. Они ме враћају Скупштини Косова, а ови прослеђују жалбу на решавање онима на које сам се жалио”. Братимир Тошовић: „Србе јуре са Косова, одасвуд ... Јуре нас са Косова, нерадо на нас досељенике гледа Србија, Југославија нас неће, па чији смо ми? ... Ово више не може да се издржи ... Питање Косова не може се решавати путем разних комисија ... Питам се, како у нашој држави нема никога да види шта се у ствари дешава на Косову. Говори се о некаквој иреденти, а то су у ствари балисти који над Србима и Црногорцима спроводе најцрњи фашизам, који силују децу и скрнавe наша гробља”. Мирослав Шолевић: „Ако је Србија немоћна у Покрајини, немој да нас доле држи као заморчиће. Нека нам нађе плац у Србији. Не може десет година да се прегњамо ко какво право има. Ми смо ваш народ. Шта сте ви без нас? ... Нема климе одозго из Југославије да се људи охрабре, а овде је потребна храброст или ће цена да буде много велика ...”. Бора Ђелатовић: „Кад год сам говорио истину, оно

да се Срби са Косова спречавају да долазе у Београд, нити пак то што им се после тога прети, што их нападају, клеветају и хапсе”.¹⁸⁸³ Атанасије Јевтић је статус заштитника српског народа стекао у ранијим годинама, па је њему препуштена главна писана реч СПЦ.

Може се рећи да је СПЦ међу првима званично реаговала против деловања албанског националног покрета у покрајини. На то упућује представка коју је патријарх Герман упутио маја 1969. године Јосипу Броз Титу у име СА сабора СПЦ. Патријарх Герман је био забринут за положај верника и цркве у покрајини, па је у представци замолио Тита да интервенише како би се спречили незаконити поступци према представницима СПЦ, а који су доводили до исељавања верника. У свом одговору, Тито је изразио жаљење због појединих изгреда и обећао да ће учинити све да се спрече даљи изгреди. Ова преписка патријарха Германа и Тита објављена је 1987. године у књизи Милоша Мишовића под насловом „Ко је тражио републику”. Потом је и *Православље* објавило ову преписку подсећајући вернике да је СПЦ још 1969. године упозоравала на косовску трагедију и апеловала на заштиту верника: „Често се пребацивало, а и данас се пребацује Српској православној цркви да се недовољно ангажовала око заштите Срба на Косову који су деценијама изложени притиску, насиљу и исељавању са својих вековних огњишта. Када је у питању Косово, православни верници и светиње на њему, можемо да кажемо да се Његова Светост патријарх српски Герман у име Српске цркве од шездесетих година до данас многобројним представкама као и у личним сусретима обраћао највишим савезним и републичким органима са молбом да се заштити српски живаљ, и српске светиње на Косову. У време када је о Косову ћутала дневна штампа и остала средства јавног информисања чуо се глас Српске цркве и њеног Патријарха који је апеловао да се омогући миран и слободан живот српског народа на Косову у заједници са осталим народима”.¹⁸⁸⁴ Завршавајући овај чланак, *Православље* је 1. априла 1987. године на крају текста упутило верницима пророчку обавест: „Верници на Косову као и њихове светиње увек су у срцу и молитвама Патријарха српског Германа који се за њих моли и верује да је близу време када ће се драма на Косову окончати на општу радост и корист свих добронамерних и поштених грађана ове земље”.¹⁸⁸⁵ Догађаји у Косову Пољу нису били далеко.

што ме мучи, добијао сам свакојаке етикете: националиста, шовиниста, противник политичког система! ... Ми Срби са Косова смо за Југославију ... Зато смо и дошли овде у Скупштину да нам вратите грађанска права изгубљена на Косову. Да ли треба да вам кажем да то чинимо последњи пут ..”.. Божидарка Маринковић, мајка нападнуте девојчице из села Бресја: „Или нам дајте слободу, или нас пустите да дођемо у Србију да живимо на миру”. (Исто). 1883 Исто.

1884 Драган Вукић, „Преписка патријарх Германа – председник Тито”, *Православље*, бр. 481, 1. април 1987, 3.

1885 Исто.

Однос са државом био је од круцијалне важности за рад и деловање СПЦ. Због тога се СПЦ трудила да редовно одржава контакт са највишим представницима СР Србије. У новембру 1986. године, Иван Стамболић, председник Председништва СР Србије, примио је на разговор патријарха Германа. У саопштењу је наведено да „заједничким напорима треба решавати сва питања уз стално настојање да се не врши злоупотреба цркве у политичке сврхе, као и да се од стране појединаца из цркве не делује неприхватљиво преко других друштвених организација”.¹⁸⁸⁶ За нас је важнија информација да је у разговору указано на укупну осетљивост питања са којима се суочавала црква у САП Косову и на нужност превазилажења постојећег стања.¹⁸⁸⁷ Патријарх Герман и чланови СА синода СПЦ посетили су Ивана Стамболића поново 30. маја 1987. године. До ове посете је дошло месец дана после чувених априлских дешавања у Косову Пољу, а током заседања СА сабора СПЦ. На састанку се разговарало „о још увек нерешеним питањима која дубоко задиру у највиталније органе Српске православне цркве”.¹⁸⁸⁸ Из изјаве патријарха Германа није се могло сазнати о детаљима разговора, али је зато изјава Ивана Стамболића указивала да се разговарало и о покрајини: „Све нас оптерећују, забрињавају, али и све више мобилишу проблеми косовске стварности. Руководство Србије предузима све што је према важећем Уставу, у његовој моћи, да дође до побољшања ситуације. На жалост, упркос уложеним напорима и одређеним променама, још увек није настао жељени заокрет. У овај историјски посао све више се укључује и читава југословенска заједница, бранећи свој интегритет и братство и јединство на којима се темељи. Уверени смо да ће промене Устава и других закона, којима улазимо у нову етапу трајнијих и дубљих реформи, отворити простор за превазилажење тих, дуго нагомилаваних проблема. Посебно нам је стало да истакнемо мудро али и деликатно држање Српске православне цркве у САП Косово, посебно Ваше Светости и епископа рашко-призренског Павла, свештенства, монаштва и верника. Позната нам је велика брига и не мање старање руководства Цркве за све што се догађа због опасно поремећених међунационалних односа у овом крају СР Србије. Патриотизам и вама примерена подршка верницима и српском живљу, као и свим напредним људима на Косову, свима којима је стало до заједничког живљења у слози, без обзира на верску и националну припадност – данас је драгоцен”.¹⁸⁸⁹ *Политика* је пренела да је Стамболић очекивао од СПЦ да ће све више сузбијати „повремена и појединачна излажења из оквира активности” које њој припадају, а што може

1886 „Сарадња у складу са Уставом”, *Политика*, 12. новембар 1986, 7.

1887 Исто.

1888 М. Д. Ј., „Посета председнику Председништва СР Србије”, *Православље*, бр. 485, 1. јун 1987, 1 – 2.

1889 Исто.

штетити и њој и држави.¹⁸⁹⁰ Ово је био други пут у пола године како је Иван Стамболић указивао да је део СПЦ неприхватљиво деловао према ситуацији у САП Косову. Активан је био и епископ рашко-призренски Павле. Њега је 6. фебруара 1987. године примио у посету др Десимир Јевтић, председник ИВ Скупштине СР Србије. Том приликом је саопштено да је вођен разговор о приликама у рашко-призренској епархији и „неким проблемима са којима се сусрећу свештенство и верници”.¹⁸⁹¹ Заједнички је констатовано да само упоран рад на даљем развијању заједништва, поштовању закона и стварању услова да се сваки човек осећа равноправним и слободним, може трајно водити побољшању прилика у САП Косову.¹⁸⁹² Епископи, жички Стефан, шумадијски Сава, тимочки Милутин и врањски Сава заједно са патријархом Германом посетили су 12. маја 1988. године Петра Грачанина, председника Председништва СР Србије. Том приликом разматрано је више проблема са којима се сусретала СПЦ „у овом историјском тренутку, са посебним освртом на све оно што се и даље дешава на Косову”.¹⁸⁹³ На овом састанку је констатовано да је СПЦ дала велики допринос спречавању исељавања православног становништва из покрајине.

Један од догађаја који су узнемирили црквену јавност и покренули лавину реаговања, била је вест о наводном претварању верских објеката СПЦ у џамије. Приштинско *Јединство* објавило је 10. априла 1987. године чланак под насловом „Цркве постале џамије”. Због његове заводљивости, текст чланка објавила је сутрадан *Политика*. Текст је узнемирио црквену јавност и изазвао бројне реакције због тврдње да се у покрајини цркве и манастири претварају у џамије: „Због механографске обраде података 1979. и 1980. формиране су нове књиге у општинској геодетској управи у Пећи. Овај посао обавила је Покрајинска геодетска управа Косова и том приликом се догодило нешто што је мало коме могло да падне на памет. Наиме, све цркве, односно капеле у овој општини, не воде се више као објекти православне вероисповести, већ су у новим књигама уведене као објекти који служе другој намени. Највећи преседан учињен је тиме што су, на пример, цркве у Витомирици (где живи српско и црногорско становништво), Гораждевцу и Сиги (искључиво живе Срби и Црногорци) уписане као џамије. То се види и из извода поседовних листова које је, на захтев Српске православне цркве у Пећи, издала Геодетска управа у Пећи 1. априла 1987. године. У Витомирици се ради о цркви Св. Луке која се налази на

1890 „Драгоцени напори свих којима је стало да живе у слози”, *Политика*, 31. мај 1987, 1.

1891 „Десимир Јевтић примио рашко-призренског епископа Павла”, *Политика*, 7. фебруар 1987, 8.

1892 Исто.

1893 „Патријарх српски Герман посетио председника Председништва СР Србије”, *Православље*, бр. 508, 15. мај 1988, 1.

парцели 580/1, а по поседовном листу број 89. Две цркве које се налазе на парцелама број 316 и 410/1, описане су у поседовном листу број 195 к.о Гораждевац као објекти муслиманске вероисповести, а и у катастар су такође уписане као џамије. Исти је случај и са црквом у селу Сиги, која се налази на парцели 285 и која је у поседовном листу 37 такође постала џамија. Иначе, по премери из 1932. године, па преко реандулације 1955. и до 1979/80. до формирања нових катастарских књига, а у циљу електронске компјутерске обраде података, сви ови објекти водили су се као православне цркве или капеле. Поставља се питање ко је то себи дозволио да се на овакав начин грубо поигра са верским и националним осећањем грађана. Очигледно је да се ради о чистој намери, а не о евентуалним грешкама, која је изазвала велики револт посебно верника на овом подручју”.¹⁸⁹⁴ Потом су уследили бројни текстови о „прекрштавању” верских објеката СПЦ.¹⁸⁹⁵ Иако је било јасно да је до грешке дошло због шифрарника приликом катастарске компјутерске обраде података, у српској јавности је створен утисак да је то намерно урађено и захтевана је одговорност надлежних. Покрајинска геодетска служба скретала је пажњу да овим пропустом власништво није било угрожено, јер у поседовним листовима нису измењена имена власника верских објеката нити њихова намена. Покрајинска геодетска управа је сматрала да су грешке биле ненамерне и техничке природе.¹⁸⁹⁶ Због грешака и пропуста, новинар Зејнел Зејнели је захтевао одговорност надлежних.¹⁸⁹⁷ Одговорност је захтевана и на седници сва три већа Скупштине СР Србије која је одржана 21. априла 1987. године.¹⁸⁹⁸ Јавност није била убеђена да је до „прекрштавања” дошло случајно, услед грешака и пропуста, о чему сведочи и веома „прљав” чланак уперен против Покрајинске геодетске управе који је објавила *Политика*.¹⁸⁹⁹ Сведочанство томе је и објављен извештај епископа Павла који је упућен СА синоду СПЦ о проблему уписивања цркава као кућа, зграда и џамија у катастарским књигама у покрајини, са неколико примера. Његов закључак је већ био дубоко утемељен у јавности: „Не треба много домишљања за закључак да ови поступци спадају у план заступника 'етнички чистог Косова' да се и званичним актима покаже да на Косову и Метохији нема ни Срба ни њихових цркава или да они од XV или чак од XIV века држе у свом поседу 'џамије’”.¹⁹⁰⁰ Колико се термин „геноцид”

1894 Рајко Милачић, „Цркве постале џамије”, *Јединство*, 10. април 1987, 6; В. Симоновић, „Цркве постале џамије”, *Политика*, 11. април 1987, 6.

1895 В. С., „И Дечани 'покрштени’”, *Политика*, 25. април 1987, 14; З. Зејнели, „Компјутер крив за грешку”, *Политика*, 16. април 1987, 9.

1896 З. Зејнели, „»Ненамерне и грешке техничке природе«”, *Политика*, 7. мај 1987, 8.

1897 З. Зејнели, „Има грешака, али нема грешника”, *Политика*, 8. мај 1987, 9.

1898 Биљана Чпајак, „Ко цркве претвара у џамије”, *Политика*, 22. април 1987, 7.

1899 Видети: Сава Даутовић, „Неуверљиво објашњење”, *Политика*, 12. мај 1987, 11.

1900 „Сведочанство епископа рашко-призренског Павла”, *Православље*, бр. 487, 1. јул 1987, 2.

олако употребљавао у јавности, сведочи и чланак Живорада Игића који је првобитно објављен у листу *Осмица*, па га је *Православље* пренело и посветило му целу страну. Овај чланак привукао је пажњу, јер се наводило да „нико још не одговара за административни геноцид над православним храмовима на Косову”.¹⁹⁰¹ У њему се тврдило да су, уз многе цркве уписане као цамије, на удару била и гробља која се претварају у пашњаке или се дају у приватно власништво.¹⁹⁰² Из свега наведеног до сада, видљиво је да је вест о наводном цамијању цркава и манастира огорчила и узнемирила СПЦ и њене вернике, а сматрало се да су иза тога стајали албански „шовинисти и сепаратисти”, иако се радило о грешци приликом уношења података у електронску базу. Међутим, сама информација да су „цркве постале цамије” повредила је верска, па и национална осећања српског становништва. Појављивање овог чланка у априлу 1987. године није нимало случајна. На то указује податак да је епархија рашко-призренска за случајеве наводног „цамијања” знала још крајем 1986. године.¹⁹⁰³ Не треба заборавити да је две недеље после објављивања информације о „цамијању” цркава и манастира, национална температура још више подигнута догађајима у Косову Пољу.

Можда је „прекрштавање” цркава и манастира био разлог што је средином 1987. године, *Политика* објавила више чланака о утицају ислама на стање у покрајини.¹⁹⁰⁴ У једном од њих, Мирољуб Јефтић је указивао да су у односу српског и албанског становништва, у судару били различити цивилизацијски концепти, који су се у потпуности искључивали. По њему, главни кривци били су ислам и шеријатско право: „Верски прописи стриктно налажу понашање и тиме постављају баријере у односима са другим нацијама”.¹⁹⁰⁵ Он је утицај ислама на понашање припадника албанског националног покрета проналазио и у томе што су нападали баш на конфесионалне особине становништва: угрожавали цркве и хришћанска гробља, нападали монахиње, „а Албанци хришћани једнако се доживљавају као непријатељи”.¹⁹⁰⁶ На седници Комисије ИВ СР Србије указано је да су се скоро све структуре Исламске заједнице доста пасивно односиле према деловању албанских сепаратиста, а посебно према исељавању.¹⁹⁰⁷ Иако

1901 Живорад Ж. Игић, „Покрштавање у катастру”, *Православље*, бр. 487, 1. јул 1987, 10; Živorad Ž. Igić, „Pokrštavanje u katastru”, *Osmica*, br. 378, 25. jun 1987, 26 – 27.

1902 Исто.

1903 Видети: Епископ рашко-призренски Павле, *Извештаји са распетог Косова: Светом архијерејском синоду за Свети архијерејски сабор Српске православне цркве 1957 – 1990.*, приредили Владимир Вукашиновић и Градимир Станић, Београд 2013, 428.

1904 Д. Марић, „И хоца терор тера ...”, *Политика*, 20. јул 1987, 7.

1905 Ј. Стојанчић, С. Качаревић, „Између кризе и национализма”, *Политика*, 18. јун 1987, 6.

1906 Славолуб Качаревић, „Морална драма на часу физичког”, *Политика*, 5. јул 1987, 8.

1907 „Добра сарадња са Исламском заједницом”, *Политика*, 3. јул 1987, 10.

су надлежни органи указивали на појачан утицај верских заједница после великих нереда албанског становништва, специфична је била 1987. година. На седници Комисије ПК СК Косова за међунационалне односе која је одржана 8. септембра 1987. године упозорено је на појачано деловање православне, исламске и католичке верске заједнице. На седници је оцењено да је у исламској верској заједници приметна учестала градња џамија „у инат Срба и Црногораца”, подстрекивање нетрпељивости према овим заједницама и ширење револуционарног исламизма и фундаментализма. За СПЦ је речено да је у једном њеном делу кроз пропагандно деловање било покушаја да се црква представи као ексклузивни заштитник српства у покрајини при чему се подстицао реваншизам и нападала целокупна албанска националност. Део католичког клера оптуживан је да је сугерисао својим верницима да се не укључују у политички живот и да се не учлањују у СК.¹⁹⁰⁸ Нешто слично се чуло и на седници Комисије за развој међунационалних односа ЦК СК Србије која је одржана 25. новембра 1987. године од делегата Џевата Шабанија из покрајине.¹⁹⁰⁹

Патријарх Герман је у божићној посланици јануара 1987. године изјавио да се у САП Косову вршио геноцид! Међутим, *Политика* је 7. јануара 1987. године намерно или случајно изоставила следећу његову реченицу, а коју је објавио после неколико дана *НИН*: „Нарочито нас збуњују појаве геноцида и притисака због којих људи напуштају и своја огњишта, и своја имања, и земљу својих отаца”.¹⁹¹⁰ За разумевање става и деловања СПЦ према међунационалним односима у покрајини, веома важна су нам саопштења са одржаних сабора највиших архијереја СПЦ у проучаваном периоду. СА сабори СПЦ указали су нам на радикализовање СПЦ у свом ставу и деловању према међунационалним односима у покрајини, а први корак ка томе је била горе наведена изјава патријарха Германа.

СА сабор СПЦ одржао је годишње редовно заседање у времену од 17/4. до 24/11. маја 1986. године. Започео је у манастиру Студеница на свечаној седници поводом прославе осам векова манастира, а завршен је у Патријаршији у Београду. Пошто је указано да нарочито „забрињава појава неодговорног насртаја на српско православно монаштво и његове манастире, на заседању је констатовано „да је Српска православна црква у току 1985/86. године будно пратила сва трагична збивања над православним живљем на Косову и сва страдања своје деце на том подручју, доживела као своја страдања. На жалост, тих појава има и на другим подручјима

1908 „Злоупотреба религије”, *Политика*, 9. септембар 1987, 11.

1909 М. Ћириловић, „Опасни покушаји деоба”, *Политика*, 26. новембар 1987, 12.

1910 Иван Ковачевић, „Божићне поруке 1987.”, *НИН*, бр. 1881, 18. јануар 1987, 18.

где живе православни верни”.¹⁹¹¹ Оваква формулација није се много разликовала од оних из претходних година. Међутим, драстична промена је настала већ наредне године. СА сабор СПЦ одржао је своје редовно заседање у времену од 23/10. маја до 2. јуна/20. маја 1987. године.¹⁹¹² Започео је у Пећкој патријаршији, а завршио се у Патријаршији у Београду. СА сабор СПЦ први пут је заседао у Пећкој патријаршији, а повод је био 470. годишњица од обнове Пећке патријаршије и седам векова од подизања и духовног деловања манастира. Патријарх Герман обратио се окупљеним верницима, позивајући их да се не иселјавају, при том наглашавајући да се надлежни органи боре за успоставу реда у покрајини, па је апеловао на достојанствено понашање и тражење заштите легалним путем.¹⁹¹³ Међутим, за нас је важније издато саопштење

1911 „Саопштење о раду Светог архијерејског сабора”, *Православље*, бр. 463, 1. јул 1986, 1 – 2.

1912 Уредништво *Гласа цркве* захтевало је 1987. године да СА сабор СПЦ донесе одлуку да се формира косовски одбор који би непрекидно био у вези са рашко-призренском епархијом и који би бринуо о верском животу и његовом угрожавању у САП Косово; да се формира косовски билтен СПЦ који би доносио информације о верском животу у покрајини и да се у том смислу у свим јавним гласилима СПЦ покрене косовска рубрика; да се организује трибина о стању у САП Косово при Патријаршији у Београду и при рашко-призренској епархији; да се организује „сеоба Срба на Косово”; да се 1988. година прогласи као покајна косовска година и предузму низ активности по питању стања у САП Косово, као и још неки захтеви непосредно везани за живот СПЦ. („У очекивању Сабора”, *Глас цркве: часопис за хришћанску културу*, 3/1987, 3 – 6). СА сабор СПЦ оградио се од оваквог писања *Гласа цркве*.

1913 „Апел за достојанство”, *Политика*, 25. мај 1987, 6. Патријарх Герман је дословно изјавио: „Напуштање домаћих огњишта и гробова дивних предака као и уступање пред нечијим жељама не води добру. Тиме ваше муке не престају. Поготово што се у најновије време чине велики напори да се вашим патњама стане на пут и тако осујете зле намере непријатеља људске слободе и људске безбедности ...”. (М. Ђириловић, „Германов благослов”, *Политика*, 26. мај 1987, 12). *Православље* је пренело детаље говора патријарха Германа окупљеном народу: „Ваша је света дужност и патриотска обавеза да останете овде на тлу где су вам вековима огњишта и кости предака и где су вам домови. Остајући овде, ја вас молим да никога не иритирате, а гајим наду да ће друштво наћи начина и мудрости да вашу судбину промени набоље. Знамо ми све ваше невоље, оне су и наше, а све ваше речи и тегобе су у нашим срцима. Молим браћу Србе да не забораве своје име и да остану ту. Ви нисте сами – са вама је читав српски десетимилионски народ. О ту стену су се сломила три велика царства, турско, аустроугарско и немачко. Стога, не бојте се, браћо, већ останите у својим домовима. При томе, то вам је моја молба, треба да тражите своја права само легалним путем, мирно и достојанствено, како треба да се понашате у свим приликама, како и данас овде стојите, мирно и достојанствено. Уверен сам да ће све доћи на своје место”. („Свети архијерејски сабор у Пећкој патријаршији”, *Православље*, бр. 485, 1. јун 1987, 4). Његова порука упућена верницима такође завређује нашу пажњу: „У светлости те истине, драга браћо и сестре, ево ваш Патријарх и Свети архијерејски сабор Српске православне цркве дошао је овде да се саборно Господу помоли и да покаже да је молитвено увек са вама и да све оно што ви овде доживљавате, почев од спаљивања старог конака ове велике светиње, представља вишегодишњи бол и још увек неизлечену рану на организму Српске православне цркве. Ми осећамо све ваше терете, ми чујемо ваше уздахе. Горчина ваших суза пече наше лице. Ми знамо колико је то све тешко, али знамо и за истину да се 'праведник избавља из невоља, а безбожник долази на место његово' ... Зато, напуштање вашег домаћег огњишта и гробова давних предака, не води добру. Тиме ваше муке не престају. Поготово што се у најновије време, чине велики напори да се вашим и нашим патњама стане на пут и тако осујете зле намере непријатеља истинске слободе и личне безбедности”. („Порука патријарха српског Германа”, *Православље*, бр. 485, 1. јун 1987, 5). И други високи званичници СПЦ имали су поруку за вернике. Епископ западноевропски Лаврентије приликом посете манастиру Грачаница позвао је народ да се не плаши и да остане у покрајини. Он је том приликом подсетио да су косовске трагедије дошле због „српске неслоге и греха” и да се „све више и више удаљујемо од Бога”. Његова порука била је мирољубива: „Само онда кад се Срби поврате Богу и косовским идеалима, Бог ће њима повратити Косово. Љубав и слога ће се повратити међу људе па ће моћи сви да живе заједно, јер на Косову видимо има довољно простора за све људе добре воље”. (М. Д. Ј., „Свети архијерејски сабор у Пећкој патријаршији”, *Православље*, бр. 485, 1. јун 1987, 6).

о раду СА сабора СПЦ из 1987. године, па ћемо се мало више задржати на његовој анализи. Саопштење је у оригиналу гласило: „По повратку у Београд, Сабор је поред суочавања са текућим проблемима из живота Цркве кроз извештаје централних тела Цркве и епархијских архијереја, и овог пута посветио нарочиту пажњу трагичном иселјавању и геноциду над српским народом на Косову и у деловима југоисточне Србије (Врањска епархија), као и незапамћеном прецамљивању (укњижавање цркава као цамије) бројних цркава и манастира на Косову, насиљима и силовањима чак и невине деце. С тим у вези Сабор је извршио и прве припреме за прославу 600 годишњице судбоносне Косовске битке (1389). Призивајући своју духовну децу да остану на вековним огњиштима, оци Сабора учвршћују у њима веру да нису сами: са њима је Бог и његова правда и милионски Српски народ”.¹⁹¹⁴ Упадљиво је да од свих саопштења о раду СА сабора СПЦ у периоду од 1981. до 1986. године ово је било најспорније. Написано без икаквих скрупула, без имало задршке и у „духу народа”, оно је било проблематично на више места. Није било спорно „трагично иселјавање” нити „насиља” и „силовања”. Међутим, спорно је било што је под утицајем априлских догађаја у Косову Пољу и раста национализма, а вероватно и под утицајем политичких елита СР Србије и екстремнијих појединаца у цркви, и СА сабор СПЦ стање у покрајини окарактерисао као геноцид! Спорна је била и тврдња о „прецамљивању” цркава и манастира, јер је до тада већ разјашњено у јавности да је дошло до грешке приликом шифрирања. Интересантно је и то да верницима СПЦ није упућена порука да остану на својим огњиштима, јер је са њима држава, већ да треба да остану, јер је са њима Бог, његова правда и милионски народ! У саопштењу СА сабора СПЦ из 1987. године указивало се да су проблеми српског становништва у епархији врањској исти као и у покрајини. Због тога је *Православље* објавило чланак о албанизацији дела епархије врањске. Његова екстремност и незрелост видљива је по оптуживању албанског народа за проблеме у овој епархији. Споран текст дословно је гласио: „на чијем југозападном делу живе Албанци који скрнавe српске храмове и гробља, узурпирају црквену имовину и врше својеврстан прогон Срба”.¹⁹¹⁵ Колико је 1987. година била прекретница и за цркву, говори нам податак да је те године одржано и ванредно заседање СА сабора СПЦ. СА сабор СПЦ одржан је у времену од 8. до 10. октобра 1987. године у Патријаршији у Београду. На овом заседању теме су биле „проблеми и тегобе Српске православне цркве и њених верника”. У саопштењу са заседања је истакнуто: „Свети

1914 „Саопштење о раду овогодишњег редовног заседања Светог архијерејског сабора”, *Православље*, бр. 485, 1. јун 1987, 7.

1915 „Срби не беже само са Косова”, *Православље*, бр. 488, 15. јул 1987, 2.

архијерејски сабор и даље прати са особитом забринутошћу трагична збивања на Косову која се и поред свих обећања не само што не побољшавају, него све више погоршавају. Зато Свети архијерејски сабор дубоко састрадава са патњама верних на Косову и Метохији и одаје пуно признање Његовом Преосвештенству епископу рашко-призренском Павлу, преподобном монаштву и часном свештенству, што својом непоколебљивошћу и самопожртвовањем пружају пример верном народу да остане на својим вековним огњиштима”.¹⁹¹⁶ На крају, треба указати и на редовно заседање СА сабора СПЦ које је одржано у времену од 14. до 25. маја 1988. године у Патријаршијском двору у Београду. На њему је констатовано, са великом забринутошћу, да невоље СПЦ у покрајини нису престале већ да су се свакодневно погоршавале. Новина у односу на сва претходна саопштења је била да се СА сабор СПЦ „позабавио и питањем потпуно обесправљеног и самом себи препуштеног православног живља у Албанији, међу којима има и доста православних Срба”.¹⁹¹⁷ Година расплета је долазила.

Отварање СА сабора СПЦ у Пећкој патријаршији 1987. године зачудило је многе. Зачуђујућа је била и квалификација СА сабора СПЦ да се српско становништво у покрајини суочавало са геноцидом. Због своје огољености, чуђење је изазвао и опширан интервју патријарха Германа који је почетком јула 1987. године објављен у *НИН*-у. Говорећи о деценијском исељавању из покрајине, патријарх Герман је истакао: „Са осећањем задовољства истичем да сам међу првима још 1956. године указивао на невоље које се спремају српском православном народу на Косову и Метохији. Тешко ми је што су се моја злосута назирања испунила, иако су ми се смејали када сам молио да се поведе рачуна о ономе што се тамо догађа. Још тада је игуманија Параскева у Девичу била испребијана, а Албанци су се под видом избеглиштва масовно усељавали на Косово са целим породицама, стоком и покућством, па и товарима сена. Говорио сам, пазите, то је инфилтрација. То је стварање 'пете колоне'! Али узалуд, нико се није освртао на то. Добија се утисак да је то некоме требало. Понављао сам ово безброј пута, писмено и усмено, да бих 1969. године упутио исцрпну представку председнику СФРЈ Јосипу Брозу Титу, наводећи много података о томе шта се тамо ради и молећи за интервенцију да се овакви незаконити поступци спрече. Ми смо то писали из седнице Светог архијерејског сабора, 19. маја 1969, а он нам је 23. маја већ потврдио пријем изражавајући своје жаљење због поступака који представљају повреду Устава СФРЈ ... Очекивали смо од овога

1916 „Саопштење ванредног заседања Светог архијерејског сабора Српске православне цркве”, *Православље*, бр. 495, 1. новембар 1987, 1 – 2.

1917 „Саопштење Светог архијерејског сабора Српске православне цркве”, *Православље*, бр. 509, 1. јун 1988, 1; Д. Антић, „Завршен рад Светог архијерејског сабора”, *Политика*, 26. мај 1988, 8.

много. На жалост, на томе се и завршило. Свештенство с епископом рашко-призренским Г. Павлом, стоички све подноси, очекујући боље сутра. О њиховом понашању најбоље говори чињеница да се нико од њих није иселио и поред свих невоља са којима се свакодневно сукобљавају”.¹⁹¹⁸ Поводом савета који је упутио српском становништву пре заседања СА сабора СПЦ у Пећи да се потруде да ниједном речју не иритирају другу страну, потанко је у интервјуу објаснио шта је мислио: „Зар не видите да је ситуација на Косову наелектрисана, напета? Зар се не може претпоставити да у тој напетости, у болу, у беспомоћности искочи и нека непромишљена реч или поступак? Тога се треба чувати, саветовати и настојати да се то избегне и спречи. Сматрао сам да је требало да дам тај савет. Само у таквој атмосфери и у мудрости оних који се труде на овом болном послу моћи ће доћи 'све на своје место' и вратити Косово у стање пре ових злих догађаја”.¹⁹¹⁹ Као што смо видели у првом делу његовог интервјуа, патријарх Герман се ни сам није придржавао савета који је дао верницима. Његово мишљење поводом (не)ефикасности надлежних органа је такође значајно за наше истраживање: „Добро је што сте употребили израз 'прогон' Срба. То што се тамо ради и јесте 'прогон', иако се стално говори о исељавању. Колики су напори надлежних друштвених органа да се с тим злом престане, знам само онолико колико се о томе говори и пише преко средстава јавног информисања. Да ли је то све што се може нисам баш сигуран. Вероватно они којима је то поверено знају докле и како могу да иду према данашњим уставним прописима. Чини ми се да је много тактизирања”.¹⁹²⁰ И овај интервју патријарха Германа је сведочанство да се током 1987. године писало и говорило знатно слободније, отвореније, али и екстремније и непромишљеније о међунационалним односима у САП Косову. Не треба сметнути са ума да је у питању био поглавар цркве која је имала највише верника у СФРЈ, што је са собом носило додатну тежину, али и одговорност.

Многобројни злочини извршени над српским становништвом и тешко стање у покрајини провоцирали су оглашавање и других великодостојника СПЦ. Тако се епископ далматински Николај огласио 1987. године поводом Видовдана: „На Видовдан и после њега, све је почело мимо воље српског народа, али се није завршило без његове несреће. Најновији догађаји на Косову такође су почели мимо воље тог истог народа и трају у несрећи по њега. Као раније, српски народ на Косову и Метохији и данас види своје мучне поноре све дубље и све

1918 „Јеванђеље Христово – програм је Српске православне цркве”, *Православље*, бр. 488, 15. јул 1987, 1 – 3; Светислав Спасојевић, „Све ће доћи на своје место”, *НИН*, бр. 1905, 5. јул 1987, 20 – 23.

1919 Исто.

1920 Исто.

неизвеснију будућност. Тако, драма живљења и патњи све више постаје сапутник српског народа у овом делу наше Отаџбине и Српске православне цркве”.¹⁹²¹ У *Православљу* је под упечатљивим насловом „Докле злочини на Косову” објављена и представка епископа Павла достављена СА синоду СПЦ, а коју је епископ упутио 17. августа 1987. године Комисији ИВ Скупштине САП Косова за односе са верским заједницама. У представи су наведени примери притиска на свештенство, али и пример узурпације црквене имовине и оцена да покрајинска инспекција није ефикасна, јер није уклонила зид који је један узурпатор подигао.¹⁹²² Треба споменути и говор епископа хвостанског Никанора који је изрекао приликом освећења цркве октобра 1987. године у селу Гатњу код Урошевца. Беседе епископа Никанора и урошевачког проте Ратка Божића пренело је *Православље*.¹⁹²³ У беседи је епископ Никанор поручио народу да „не треба губити наду, нити остављати своје светиње и своја огњишта” и да се не сели већ да чува светиње у покрајини.¹⁹²⁴ Благосиљајући народ пожелео им је мир, радост и истрајност у трпљењу борећи се за своје достојанство, за своја људска права и за своје светиње: „Српском народу данас на Косову није нимало лако. Знамо ми то све. Знамо ми и тешкога срца палимо телевизор и радио пријемнике и чујемо тужне вести одавде са Косова. И онда кажемо: О народе српски, напаћени на Косову, па зар је Господ десницу своју спустио на тебе да страдаш данас у слободи и миру. Зар од кнеза Лазара нико се не нађе да заштити Косово? Зар са Видовданом 1389. године прокле Господ Косово, да на њему не може бити мира”.¹⁹²⁵ Приликом дочека моштију кнеза Лазара 25. децембра 1988. године у манастиру Жичи, епископ Стефан је изјавио да је Косово остало појам националног идентитета Србије, да српски народ никада у својој историји није угњетавао и тлачио друге, па је шовинизам највеће зло које треба у корену сасецати и борити се против њега, да српски и црногорски народ доживљавају тешка искушења, патње и понижења на Косову и Метохији, али да се никада неће одрећи тог дела своје домовине на коме се налазе многе њихове реликвије, светиње и сведочанства једне светле и часне

1921 „Видовдан је традиција српског народа проткана светошћу”, *Православље*, бр. 488, 15. јул 1987, 11.

1922 „Докле злочини на Косову”, *Православље*, бр. 492, 15. септембар 1987, 2.

1923 Занимљива је и беседа проте Ратка Божића који је указивао на континуитет страдања српских цркава и манастира: „Пре више стотина година на овом месту преци мештани овог села имали су цркву посвећену Светом оцу Николају. Не памте ни најстарији када је срушена, али знамо да су, како овде, тако и широм Косова и Метохије и широм целе наше земље, непријатељи српског народа рушили и палили српске православне цркве и манастире. Венац Шаре наше познате планине пун је рушевина наших цркава и манастира. На домаку овога села су рушевине цркве Свете Петке, рушевине зване Манастир и рушевине зване Калуђери”. (Протосинђел Ј. Радосављевић, „Освећена нова црква у Гатњу”, *Православље*, бр. 494, 15. октобар 1987, 14).

1924 Исто.

1925 Исто.

прошлости.¹⁹²⁶ Стање у покрајини било је актуелно и приликом посете васељенског патријарха Димитрија Првог коју је учинио СПЦ септембра 1987. године. Дочекујући васељенског патријарха и патријарха Германа у Грачаници, епископ Павле је одржао пригодну беседу о невољама СПЦ и њених верника у покрајини: „Но више пута, у нашим садашњим неприликама, био сам у прилици да чујем како нам те невоље умногоме бивају због наше православне вере, која нас је вечито учила да будемо добри, милосрдни, неосветољубиви. И зато увек страдамо јер су наши непријатељи поступали друкчије, увек знали да ове наше особине окрећу на своју корист, а нашу штету, те нас је овде све мање и мање. Неће бити баш тако, одговорио сам. Наша нас је вера учила и сада, као и увек, да будемо људи, никад нељуди. И ако се доспе у невољу да се мора бирати: живот или смрт, да за нас као и за Св. Кнеза, пре 600 година, другог избора нема него: Боље и мртав човек него жив нечовек, са свешћу да пред Распетим и Васкрслим Христом Господом, прави човек ни мртав није мртав”.¹⁹²⁷ Нешто уопштенији у свом излагању је био Димитрије Први у свом одговору: „Посећујући данас ову, на жалост, узнемирену област Косова и Метохије, ... Ми знамо за проблеме са којима је суочена ова област, зато смо је и назвали немирном облашћу. Не улазећи у узроке и разлоге догађаја који су овде настали, користимо прилику да због нашег присуства овде, очински свима Вама препоручимо хладнокрвност, љубав, стрпљење и трпљење, а изнад свега молитву Христу Богу, који је сушти мир и умотворио све и всја, разрушио непријатељства телу својему, зид преграде разорио ...”.¹⁹²⁸ Управо је његова препорука да се задржи хладнокрвност и стрпљење нешто што је недостајало српској елити током 1987. и 1988. године.

Погрешно пренета и интерпретирана изјава Фадила Хоце о проблему силовања у покрајини неминовно се нашла и на страницама *Православља*. И овог пута је *Православље* преузело чланак који је објавила 9. октобра 1987. године *Политика*.¹⁹²⁹ Његова изјава изазвала је оштар напад на њега у готово свим средствима јавног информисања. Међутим, чланком који је објављен у *НИН*-у, једна група људи из СР Словеније апеловала је на смиривање страсти. На њихов чланак је реаговао свештеник др Жарко Гавриловић: „До сада смо уобичајавали да чујемо да су албански сепаратисти и контрареволуционари повезани са деловањем усташке емиграције у њиховим заједничким подривачким акцијама против Југославије, а сада се, ево, и код нас јављају заговорници одбране срамне изјаве Фадила Хоце и акције силовања коју албански

1926 В. Благојевић, „Дочекане мошти цара Лазара”, *Политика*, 26. децембар 1988, 6.

1927 „Патријарх васељенски Димитрије I посетио Српску цркву”, *Православље*, бр. 494, 15. октобар 1987, 2.

1928 „Слово патријарха Димитрија”, *Православље*, бр. 494, 15. октобар 1987, 3.

1929 „Етика Фадила Хоце – чиме је хтео да нас фасцинира”, *Православље*, бр. 494, 15. октобар 1987, 7.

сепаратисти патолошки спроводе над Српкињама и Црногорцима на Косову ... А што је врло симптоматично ми не чусмо до сада ту групу људи и жена да је позвала Шиптаре 'на разум' хуманост и цивилизовано понашање у једној држави која пледира да буде законита ... Да ли та група људи и жена има приватне детективе на Косову, па покушава да оспори све вести о насиљу и геноциду над Србима на Косову? ... Зар убиство војника у Параћину, као и толико бројна злодела учињена у ЈНА и према ЈНА, о којима је говорио Савезни секретар за Народну одбрану, нису доказ бестијалности и разбијачке делатности албанских сепаратиста? Па када су они такви према војницима, наоружаним људима, колико су обеснији и бестијалнији према незаштићеној деци и женама на Косову?"¹⁹³⁰ Др Жарко Гавриловић осврнуо се и на чланак који је објавила *Политика експрес*.¹⁹³¹ У прилично оштром и екстремном чланку, реаговао је на информацију о узурпацији земље од „албанских сепаратиста” у Грачаница, па је на улазу у ово село преко ноћи подигнуто дивље албанско насеље. Проблем је био у томе што су „албански сепаратисти” добили дозволу за градњу од суседне катастарске општине Ајвалија, а не од надлежне катастарске општине Грачаница, па је сматрао да „у овом случају има све конотације сепаратистичке стеге”, а издају им се дозволе у општини „где живе Срби који су десетковани насиљем за иселјавање”.¹⁹³² Наводећи да српско становништво није могло да добије дозволе за градњу у Грачаница, „јер је зона грађевинског земљишта сужена”, успротивио се против ове дискриминације и истакао да је то „опасан изазов Србима, перфидно деловање албанских сепаратиста и контрареволуционара срачуната на прогон Срба и Црногораца са Косова, на минирање темеља Југославије. Јер је реч о перфидном насељавању албанских породица”.¹⁹³³ У чланку је оптуживао „благонаклоно држање власти у САП Косово” и наводио оно што је јавност већ сматрала: „И ова акција контрареволуционара срачуната је на то да се опколе Срби места Грачанице, међу којима су и наши верници, а самим тим и манастир Грачаница, а онда, у догледно време притисцима, уценама и понудама енормно високих сума новца које сепаратисти добијају од њима знаним мафијашким изворима, чак и из Фонда за неразвијене у чему највећи допринос даје СР Србија, присиле или приволе Србе, како кога и како чиме, да се иселе из Грачанице, а онда манастир спале, сруше или претворе у џамију ... Сада се смишљено убацују викендице које настањују албанске породице, као нови облик 'тројанског коња', из кога ће испилити мноштво неконтролисано рођене деце, те тако узроковати демографску експлозију,

1930 Жарко Гавриловић, „Позив к разуму' – без стварног разумевања”, *Православље*, бр. 498, 15. децембар 1987, 3.

1931 В. Живковић, Б. Марјановић, „Смишљено нас блокирају”, *Политика експрес*, 2. децембар 1987, 7.

1932 Жарко Гавриловић, „Опасно изазивање”, *Православље*, бр. 499, 1. јануар 1988, 10.

1933 Исто.

етнички чисто Косово, показујући свој 'легитимитет' на Косово тиме што ће нам ускратити историјско памћење и порушити наше белеге и камене међаше ... Ми се налазимо у вишеслојној кризи друштва: у поремећеним националним односима и губљењу поверења једних у друге, у акутној економској и политичкој кризи друштва, у комадању идејног јединства земље, а нарочито геноцидом на Косову које албански сепаратисти смишљено спроводе према Србима, Црногорцима и осталим мањим народима, ... Ни један човек добре воље не сме изазивати националне сукобе, јер су они предигра крвопролића, али сви скупа морамо учинити све, много више него што смо до сада чинили, да се поврати ред, законитост и мир, свуда у земљи, нарочито на Косову, да се поврати национално поверење, да се разоружа контрареволуција и сепаратисти на Косову који имају прикривене присталице у административном апарату власти ... Ми овде не пропагирамо реваншизам према Албанцима, јер сами поштени Албанци треба да се стиде криминалних поступака које њихови суграђани врше на Косову. Ми желимо Југославију као заједницу равноправних народа, без дискриминација и геноцида ма према коме, па ни према Србима. Доста нам је било проливања крви, силовања, желимо мир и достојанство како би српска деца била растерећена траума и психоза свакодневног живљења на Косову, како се и ми, као народ, не бисмо осећали мизерно, унижено".¹⁹³⁴ И чланак о отварању Ризнице у манастиру Дечанима истовремено је опомињао: „Дечани су захваљујући чуварима, манастирским војводама албанске народности, постали симбол и доказ међусобног поштовања албанског и српског народа, место његовог споразума и слоге. Ове нас чињенице уверавају, али и опомињу, да би узмак пред онима који раздор и мржњу међу народима сматрају природним обликом њихове националне егзистенције значио трагичну будућност за оба народа".¹⁹³⁵ Међутим, ситуација се није смиривала и свакодневно су стизале забрињавајуће информације из покрајине. Јавност је новембра 1987. године још једном узнемирена вешћу да су на православном гробљу у Добром Дубу код Косова Поља непозната лица оштетили знамења на пет гробова.¹⁹³⁶

У другој половини 80-их година XX века појављивали су се научно-историјски, поетски и други списи поводом тадашње ситуације у покрајини. Косово је било од 1389. године извор уметничке инспирације, а главни садржаји и теме били су прогони, сеобе под притиском и насиљем. Трагични положај српског становништва у покрајини видео је и песник Милан Комненић у свом делу „Изгон”. Због тога је *Православље* објавило приказ његове књиге.¹⁹³⁷

1934 Исто.

1935 „Отворена Ризница у манастиру Дечанима”, *Православље*, бр. 496, 15. новембар 1987, 1.

1936 Р. Н., „Оштећења на православном гробљу”, *Јединство*, 10. новембар 1987, 8.

1937 Протојереј Божићар Мијач, „Косовско судилиште”, *Православље*, бр. 499, 1. јануар 1988, 14 – 15.

Православље је објавило на две стране и велики приказ монографије Димитрија Богдановића под називом „Књига о Косову”.¹⁹³⁸ Објављен је и Апел југословенској јавности који је упутило УКС 7. јуна 1987. године, а у коме је захтевано да се одговорни за геноцид у покрајини суоче са јединственом осудом.¹⁹³⁹ Веза између појединаца из СПЦ и српске интелектуалне елите видљива је и по чланку који је објавила *Борба*, а пренело *Православље*. На конференцији за штампу, Александар Петров, председник УКС, указао је на хајку и прогон члана Амфилохија Радовића, тадашњег епископа банатског, од појединих гласила у САП Војводини.¹⁹⁴⁰ СПЦ је 1987. године објавила обимну књигу под насловом „Задужбине Косова: споменици и знамења српског народа”. Издавачи су били епархија рашко-призренска и Богословски факултет у Београду, а штампана је у Љубљани. Њен уредник је био свеприсутни Атанасије Јевтић који је истовремено био члан УКС.

У виду великог чланка једног студента теологије, *Православље* је средином 1988. године објавило омаж о смрти Божицара Марковића из села Батусе, који је у два наврата предводио српско становништво из покрајине када је долазило у Скупштину СФРЈ и Сава-центар. На његовој сахрани је беседио Атанасије Јевтић, који је указивао на трагичну историју српског становништва у покрајини и изразио наду да ће се и други народи „истински а не калкулантски, стварно покају пред Српским народом за своје грехе и недела према Србима, за геноцид спровођен према Србима од Косова до Јадовна и од Јадовна до Косова”.¹⁹⁴¹ Др Лазар Милин објавио је у *Православљу* средином 1988. године велики чланак о Видовдану. У њему је као пример биолошког истребљења навео покрајину: „Верски фанатик под појмом слобода замишља своје 'право' да све друге натера у своју веру. Национални фанатик под слободом замишља да има право да све друге нације пригњечи и чак биолошки истреби затирући и децу, уништавајући све културне споменике, чак и гробља. Отидите на Косово и Метохију да видите како то изгледа на делу”.¹⁹⁴² И епископ Симеон, приликом поздрава Скупштине свештенства Епархије горњокарловачке, која је одржана у Војнићу 1. јуна 1988. године стање у покрајини изједначио је са геноцидом: „Када ће престати она злурада и подржавана злонамерна и по државу штетна солидарност са сепаратистима на Косову и мирeње са косовском трагедијом која је геноцид и

1938 „Истина о Косову”, *Православље*, бр. 493, 1. октобар 1987, 14 – 15.

1939 „Апел Удружења књижевника Србије југословенској јавности”, *Православље*, бр. 486, 15. јун 1987, 2; „Апел Удружења књижевника Србије југословенској јавности”, *Књижевне новине*, бр. 734, 15. јун 1987, 1 – 2.

1940 В. Рогановић, „О хајци на члана Удружења Амфилохија Радовића, владике банатског”, *Борба*, 2. март 1988, 6; „О хајци на члана Удружења Амфилохија Радовића, владике банатског”, *Православље*, бр. 504, 2. март 1988, 2.

1941 Радивој Панић, „Божа Марковић – Србин са Косова”, *Православље*, бр. 507, 1. мај 1988, 10 – 11.

1942 Лазар Милин, „Чему нас учи Видовдан”, *Православље*, бр. 510, 15. јун 1988, 1 – 3.

антијугословенски обележена”.¹⁹⁴³ Стање у покрајини, посебно процес исељавања православних верника повезивано је са људским правима. О људским правима је писао Владан Поповић који је у два броја *Православља* објавио текстове, у којима је навео да је Косово „симбол одбране људског достојанства, његових или човекових права”.¹⁹⁴⁴ Ови текстови имали су везе са променама Устава СР Србије, као и писмо Адвокатске коморе Србије (АКС) које је упућено патријарху Герману, СА синоду СПЦ и свима архијерејима. Писмо је потписао Вељко Губерина, председник АКС, а објављено је у *Православљу* са вером да сви „треба да се уједине око Руководства СР Србије у борби за остварење измене Устава СФРЈ и Устава СР Србије, као и коначне стабилизације стања на Косову ... Српска Црква била је и остала један од великих ослонаца српског народа у борби против велико-албанског национализма и сепаратизма, - а што је на најлепши начин доказала јер ни један њен свештеник није напустио своје место рада, живота и битствовања, потврђујући тако да је Косово било српско и југословенско и да ће тако и остати. Адвокати Србије који су поносни на своју светлу, а поготово и патриотску прошлост, везану за народ и уз народ – познати као борци за Уставност и законитост, својим порукама српском Руководству од 1. јула 1988. године, изразили су им своју пуну подршку на остваривању права на личну, породичну и имовинску сигурност свих грађана који живе на Косову, обезбеђујући им миран и сигуран живот и правну сигурност”.¹⁹⁴⁵ У истом броју *Православља* објављен је чланак да су се у 1988. години чиниле штете и пакости манастиру Дечанима од „околних Шиптара” који су секли и уништавали манастирску шуму. Због тога је братство манастира било принуђено да тражи интервенцију полиције „која излази у сусрет кад мора и колико мора”.¹⁹⁴⁶ И када је објављивана позитивна вест, уредништво *Православља* није пропуштало да укаже на ранија страдања СПЦ. Тако је приликом вести да је освећена обновљена црква у Неродимљу, аутор чланка подсећао да је једна од цркава у Горњем Неродимљу „1981. год. потпуно уништена од стране Шиптара, и то њен унутрашњи део”.¹⁹⁴⁷ Исту тактику примењивала је *Политика*.¹⁹⁴⁸

1943 „Епископ Симеон својим свештеницима”, *Православље*, бр. 510, 15. јун 1988, 5.

1944 Владан Поповић, „Косово – симбол борбе за права човека”, *Православље*, бр. 510, 15. јун 1988, 12 – 14; Владан Поповић, „Где је корен неуспеха Уједињених нација”, *Православље*, бр. 511, 1. јул 1988, 12 – 14.

1945 „Писмо Адвокатске коморе Србије Његовој Светости”, *Православље*, бр. 513 – 514, 1 – 15. август 1988, 11.

1946 Јован Радосављевић, „Радни дан у манастиру Дечанима”, *Православље*, бр. 513 – 514, 1 – 15. август 1988, 17.

1947 Јереј Живојин Којић, „Освећена обновљена црква у Неродимљу”, *Православље*, бр. 513 – 514, 1 – 15. август 1988, 19.

1948 С. Ж. – Љ. К., „Освећена нова православна црква”, *Политика*, 11. август 1986, 6. У селу Гојбуља код Вучитрна, освећена је 10. августа 1986. године нова православна црква. У тексту се наводило: „На овом месту је, наиме, некада постојала српска православна црква која је пре много година срушена”. Међутим, аутори чланка нису навели када је срушена и ко је био одговоран за њено рушење. (Исто).

У бројним чланцима *Православља* указивало се на тежак положај српског становништва у покрајини. Тако се приликом описивања одласка у покрајину 50 путника на поклоничко путовање косовским светињама наводило: „Разгледајући ову неупоредиву свету лепоту, древне Патријаршије, били смо ипак потиштени до суза слушајући о искушењима и свакодневним понижењима, и малтретирању којем су изложене сестре монахиње духоносне пчеле Светог Саве, стојећи овде на мртвој стражи, без смене на бранику Православља. На наше очи је група младића Шиптара провоцирала Србина који је косио траву у манастирском дворишту речима: Зашто цабе ту траву косиш кад ће то бити наше?“. ¹⁹⁴⁹ Некад се довитљивост уредништва *Православља* да укаже на тежак положај српског становништва у покрајини граничила са генијалношћу. Пример је објављени говор Милана Комненића са скупа „Срби и Албанци у Југославији данас“ који је одржан 26. и 27. априла 1988. године у Београду. ¹⁹⁵⁰

Неколико чланака указују да је СПЦ пратила средства јавног информисања у иностранству која (ни)су обрађала пажњу на међунационалне односе у покрајини. *Православље* је средином 1987. године објавило вест да су у Швајцарској ширене информације о угрожености албанског становништва у покрајини и српског становништва који их је наводно угњетавало! ¹⁹⁵¹ *Православље* је 1. новембра 1988. године објавило извештај Ј. Јауера о тешком положају српског становништва у покрајини. Извештај је емитован почетком октобра 1988. године на другом каналу немачке телевизије у емисији инострани журнал, а снимљен је камером Г. Флајшера у трајању од 8,05 минута. ¹⁹⁵² У истом броју, под упечатљивим насловом „Геноцид на Косову и западнонемачка црквена штампа“, *Православље* је објавило чланак о штампи Евангелистичке и Римокатоличке цркве у Немачкој у којој се „никако не појављују написи у вези са догађајима на Косову и протестима Српске православне цркве и српског народа, као и свих мањина на Косову, које од албанских мрачних сила предвиђено да буде 'етнички чисто Косово', што је системским и вишегодишњим геноцидом у многим тамошњим насељима већ и остварено“. ¹⁹⁵³ Какво је било писање европске штампе уочи усвајања уставних амандмана на Устав СР Србије указивао је

1949 М. Средојевић, „599. Видовдан на Косову“, *Православље*, бр. 513 – 514, 1 – 15. август 1988, 20.

1950 Говор Милана Комненића видети: „Завођење“, *Православље*, бр. 508, 15. мај 1988, 4 – 5.

1951 „Лажно приказивање стања на Косову“, *Православље*, бр. 487, 1. јул 1987, 2. Канцеларија СА синода СПЦ објавила је писмо из Лозане које је упућено овом телу СПЦ у коме се обавештавало да су у Швајцарској предузете активности код јавног мњења којима су ширене информације о угрожености албанског становништва у покрајини и српског становништва који га је угњетавало. Због тога је створен Комитет који је окуљао разне хришћанске и хуманитарне организације, а међу њима је био и Каритас. У писму је саветовано да би било пожељно да СПЦ обавести западну јавност о стварној ситуацији у покрајини и тешком положају хришћана у том делу СФРЈ и да би се то могло учинити преко „Светог савета цркава“ у Женеви. (Исто).

1952 „Косово на немачкој телевизији“, *Православље*, бр. 519, 1. новембар 1988, 4.

1953 „Геноцид на Косову и западнонемачка црквена штампа“, *Православље*, бр. 519, 1. новембар 1988, 5.

чланак протојереја Душана Величковића који је објављен средином марта 1989. године: „Штампа, радио и телевизија 'слободног света' у Европи учиниле су највећу могућу услугу албанском геноциду, јер су српске, и друге жртве тог геноцида прогласили за злочинце, а сараднике геноцида за – мученике и угрожене! ... О истини албанског геноцида на Косову ћути се и ради 'европских' планова и интереса за даљу будућност”.¹⁹⁵⁴ И на овом случају је приметно колико се термин „геноцид” олако употребљавао у јавности.

Узнемирујући чланак о запуштености цркве у Самодрежи и вандализму са којим се суочавала пред 600-годишњицу постојања објавила је *Политика* средином 1988. године. Текст је доносио детаљан опис њеног стања: зидови оштећени, без звоника, са унакаженим фрескама и уништеним вратима. Са крова и зидова цркве поскидане су оловне и бакарне плоче, звоник је бачен у двориште школе, костурница испред цркве је разваљена, кости су разбацане, имање је израсло у коров, а иконостас изгорео, већина фресака оштећена је и прекривена чађу и прљавштином, док су ископане очи на фрескама кнеза Лазара, кнегиње Милице и Југовића. Додатно узнемирење изазвала је изјава свештеника Зорана Грујића да су православни свештеници у вучитрнској општини малтретирани од албанског становништва.¹⁹⁵⁵ Потом је још једна вест узнемирила јавност. Био је то напад на игуманију Татјану у манастиру Грачаница крајем августа 1988. године. Како је нападач био полицајац и лице албанске националности, знатно је утицао на међунационалне односе у покрајини, јер је он сексуално узнемиравао игуманију. Напад је оцењен као непријатељско дело и изазвао је велико незадовољство и огорчење житеља Грачанице.¹⁹⁵⁶ Игуманија Татјана је сматрала да је то националистички акт и изјавила да није први пут да се монахиње овог манастира узнемиравају и угрожавају.¹⁹⁵⁷ *Православље* је потом објавило акт епископа Павла поводом напада на игуманију Татјану, а који је упућен Комисијама за односе са верским заједницама САП Косова и СР Србије. У њему је игуманија указивала да је насиље извршено од органа безбедности: „У низу напада на наш живаљ, од стране албанских националиста, дошло се дотле да насиље чини онај који је постављен да чува ред и безбедност и коме би требало да се обраћамо за заштиту од насиља”.¹⁹⁵⁸ Последњи догађаји навели су део јеврејске заједнице да се солидарише са патњама српског и

1954 Душан Величковић, „'Слободни свет' и геноцид на Косову”, *Православље*, бр. 528, 15. март 1989, 6.

1955 Д. Мркић, „Тешки дани цркве Самодреже”, *Политика*, 25. август 1988, 7.

1956 З. З., „Притворен милиционар Ахмет Љаџифи”, *Политика*, 2. септембар 1988, 5; Зејнел Зејнели, „Нико у ово време нема права да ћути”, *Политика*, 2. септембар 1988, 5; „Осуђен напад на игуманију Татјану”, *Политика*, 2. септембар 1988, 5.

1957 М. Вујовић, „Угрожени имовина и чељад”, *Политика*, 5. септембар 1988, 9.

1958 „Поводом напада на игуманију Татјану”, *Православље*, бр. 517, 1. октобар 1988, 2.

црногорског народа у покрајини. Тако је септембра 1988. године, приликом обележавања јеврејске 5.749. године у Београду, Стеван Леви, председник Јеврејске општине, скренуо пажњу да је „последњи час да се зауставе међунационални сукоби и осигура безбедност и мир у покрајини”.¹⁹⁵⁹ Средином септембра 1988. године *Православље* је објавило и писмо једног лица албанске националности.¹⁹⁶⁰

Колико је СПЦ пратила политичка дешавања у земљи видљиво је по томе што је СА синод СПЦ одржао седницу 7. октобра 1988. године. Повод за одржавање седнице вероватно је била „јогурт” револуција у Новом Саду, а што се може закључити према издатом саопштењу овог црквеног тела: „У последње време, поводом зборовца солидарности са напаћеним српским народом на Косову, појавиле су се у неким средствима информисања, а посебно на Телевизији Нови Сад слике људи у свештеничким мантијама који не припадају Цркви. Начин на који их Телевизија приказује личи на унапред смишљену режију да би се у политикантске обрачуне око промене Устава укључила Црква. Српска православна црква се залаже за промену стања на Косову, за јединствену Србију и за све промене у Југославији које ће земљу извући из кризе и омогућити свим људима бољи живот, али се ограђује од телевизијског или било каквог другог манипулисања Црквом”.¹⁹⁶¹ Како су се кључни догађаји приближавали, тако је и глас СПЦ о стању у САП Косову одјекивао. Неминовно се, пред кључне догађаје у покрајини, на страницама *Православља*, појавио Атанасије Јевтић. Он је 15. октобра 1988. године започео објављивање серије чланака у виду фељтона о тешком положају српског становништва у покрајини под насловом „Крстовдан Срба на Косову”.¹⁹⁶² Њихова улога на црквену јавност била је велика. У

1959 С. Симоновић, „Солидарност са патњама српског и црногорског народа на Косову”, *Политика*, 12. септембар 1988, 6.

1960 *Православље* је средином септембра 1988. године објавило писмо једног лица албанске националности чија је супруга била припадник српске, а које је упућено једном монаху СПЦ: „Као друго хвала ти на исписану реч пријатељ, коју си писао на упутницу, јер је то реч охрабрења за мене у даљој борби за права мог пријатељског Српског народа на Косову. Ја сам друже ... настрадао од сепаратиста, али су у помоћ њима прискочили и неке улици и полтрони из редова Црногораца ... Ја сам морао да станем на страну мог пријатељског Српског народа, јер моје троје дече је родила моја жена која је по националности Српкиња, а Српски народ је самим тим мој пријатељски народ”. („Писмо са Космета”, *Православље*, бр. 516, 15. септембар 1988, 6).

1961 „Саопштење Светог архијерејског синода Српске православне цркве”, *Православље*, бр. 518, 15. октобар 1988, 2.

1962 Атанасије Јевтић, „Крстовдан Срба на Косову”, *Православље*, бр. 518, 15. октобар 1988, 2 – 3. Видети и остале његове текстове који су указивали на тежак положај српског становништва у покрајини: Атанасије Јевтић, „Крстовдан Срба на Косову (II)”, *Православље*, бр. 519, 1. новембар 1988, 1 – 2; Атанасије Јевтић, „Крстовдан Срба на Косову (III)”, *Православље*, бр. 520, 15. новембар 1988, 5 – 6; Атанасије Јевтић, „Крстовдан Срба на Косову (IV)”, *Православље*, бр. 521, 1. децембар 1988, 1 – 2; Атанасије Јевтић, „Крстовдан Срба на Косову (V)”, *Православље*, бр. 522, 15. децембар 1988, 1 – 2; Атанасије Јевтић, „Крстовдан Срба на Косову (VI)”, *Православље*, бр. 524, 15. јануар 1989, 5 – 6; Атанасије Јевтић, „Крстовдан Срба на Косову (VII)”, *Православље*, бр. 525, 1. фебруар 1989, 4; Атанасије Јевтић, „Крстовдан Срба на Косову (VIII)”, *Православље*, бр. 526, 1. фебруар 1989, 6; Атанасије Јевтић, „Крстовдан Срба на Косову (IX)”, *Православље*, бр. 527, 1. март 1989, 3 – 4; Атанасије Јевтић, „Крстовдан Срба на

првом чланку је на почетку описао „нечувено злодело над гробовима и над телима двоје српске дечице у селу Граце код Вучитрна, учињено од групе албанских малолетника (старих од 11 до 15 година), уз својеврсну сарадњу и других њихових сународника. Наиме, двоје мушких близанаца, деце родитеља Радојка и Драгице Петровић умрли су ускоро по порођају и погребени су 4. и 5. јула 1988. године на дечјем гробљу села Градце код Прилужја на самом Косову. Њихов деда Станко пошао је на Крстовдан, да обиђе гробиће својих унука, и шта је видео? – Видео је да су дечји гробови раскопани и оскрнављени: 'Призор је био језив, ужасавајући. Видео сам разбацане дечје кости и пеленице'".¹⁹⁶³ Због овог вандалског чина, српски становници села одржали су емотивни протестни збор. У име омладине села, на протесту је говорила Љиљана Михајловић: „Нису нас мајке рађале да би нас сепаратисти силовали, пребијали, псовали, боли ножевима и за то добијали смешно мале казне".¹⁹⁶⁴ Малолетници који су извршили овај вандалски чин изјавили су да су отворили гробницу док су чували стоку да би у њој нашли новац или оружје, јер су наводно чули да се по српском обичају приликом сахрањивања стављају у ковчег новац или оружје. После описивања овог вандалског злочина у Вучитрну, Атанасије Јевтић је у наставку изнео скраћено „црни календар зулума и злочина албанских усташа и нациста над Српским народом на Косову и Метохији".¹⁹⁶⁵ Још интересантнији чланак објављен је у *Православљу* 15. новембра 1988. године, непосредно пре великих демонстрација и протеста албанског становништва. У њему је историчар Вељко Ђурић упоредио и изједначио положај српског народа у покрајини са положајем српског народа на Далматинском Косову: „Ваљда је југословенска јавност схватила праве разлоге егзодуса Срба са Косова и Метохије и тражи начине да помогне народу који се сели и оном који тамо остаје. Ако неко добро познаје географију, зна да у Далмацији постоји Далматинско Косово. Оба Косова имају исту историјску коб: некада су њихова већина становника били припадници српског народа ... Косово и Метохија јесте зеница српска коју већ четрдесетак година покушавају да ослепе. Слично томе је и Далматинско Косово ... Српски народ на Косову и Метохији и Далматинском Косову дотеран је до црте после које не може ићи даље и да хоће да узмиче посрћући преко своје обешћашћене

Косову (XI)", *Православље*, бр. 528, 15. март 1989, 4; Атанасије Јевтић, „Крстовдан Срба на Косову (XII)", *Православље*, бр. 529, 1. април 1989, 4; Атанасије Јевтић, „Крстовдан Срба на Косову (XIII)", *Православље*, бр. 530, 15. април 1989, 10 – 11; Атанасије Јевтић, „Крстовдан Срба на Косову (XIV)", *Православље*, бр. 531, 1. мај 1989, 5; Атанасије Јевтић, „Крстовдан Срба на Косову (XVI)", *Православље*, бр. 533, 1. јун 1989, 10; Атанасије Јевтић, „Крстовдан Срба на Косову (XVII)", *Православље*, бр. 534, 15. јун 1989, 10; Атанасије Јевтић, „Крстовдан Срба на Косову (XVIII)", *Православље*, бр. 535, 1. јул 1989, 10; итд.

1963 Атанасије Јевтић, „Крстовдан Срба на Косову", *Православље*, бр. 518, 15. октобар 1988, 2 – 3.

1964 Исто.

1965 Исто.

части, обесвешћене свести преко баштине коју десакрализују преко уништене духовности а на крају преко јадне садашњости”.¹⁹⁶⁶ Исти број *Православља* објавио је и вест да је почетком септембра 1988. године изашао из штампе „Молебана за страдални народ наш на Косову и Метохији”, у издању СА синода СПЦ, „али некако незапажено, без већег одјека у јавности. А не би требало да буде тако пошто се ради о правој црквеној акцији поведеној за прекраћивање небивале трагедије српског народа на Косову и Метохији. Кажемо правој акцији, зато што организовање трибина и предавања о Косову, чланци у нашој црквеној штампи и издавање величанствене књиге – споменика 'Задужбине Косова' нису тако суштински акт Цркве као Тела Христовог, какав је овај, него другостепени вид њеног деловања ... Сврха овог МОЛЕБАНА (чија је главна прозба: Још се молимо Господу Богу нашем да услиши вапаје и молбе страдајућег народа свога на Косову и Метохији и за све који правде ради страдају и трпе прогоне и злостављања и да брзо пошаље благодат и силу своју и заштити невино прогањање) и јесте управо та да нас покрене на изворно хришћанско живљење тј. на покајање и молитву ... Косово је, како наш Патријарх каже, рак – рана на телу наше Цркве и српског народа у њој”.¹⁹⁶⁷ Атанасије Јевтић реаговао је на нетачно писање Радмиле Дубљевић из *Вечерњих новости* када је објавила 17. децембра 1988. године чланак са поднасловом „Увреде”, а насловљен као „Отров”. Њен чланак је био реакција на Атанасијев текст који је претходно објављен у *Интервјуу*, а који се односио „на трагедију Српског народа на Косову и Метохији”.¹⁹⁶⁸ У својој реакцији, Атанасије Јевтић је навео: „Нити мислим нити сам говорио о Албанском народу у целини као злочиниоцу српском народу на Космету, него сам с људским болом и разумљивом горчином говорио о несрећи и заслепљености мржњом према Србима великог броја Шиптара, што се и простим читањем објављеног текста, без истрзавања полуреченица и појединих фраза, лако да констатовати. Допис у Вечерњим новостима једноставно фалсификује моје исказе, а они су, на жалост, плод дугогодишњег горког искуства са лица места – са Косовског разбојишта. То, наравно, не значи да се не може спорити, и оспоравати, прецизност мојих констатација, карактеристика, карактерологије оних не тако малобројних, и не од јуче, албанских зулумћара, који Србима на Космету деценијама чине злодела каква историја не зна. (Сетимо се само недавног раскопавања дечјих свежих гробова и растрзавање тела једнога од браће близанаца Петровића, у селу Граце код Вучитрна, о Крстовдану 88, о чему је са згражавањем писао и један

1966 Вељко Ђурић, „Далматинско Косово и Косово и Метохија”, *Православље*, бр. 520, 15. новембар 1988, 10.

1967 Симеон Антонић, „Косово у нама”, *Православље*, бр. 520, 15. новембар 1988, 16.

1968 Atanasije Jevtić, „Tragedija srpskog naroda na Kosovu i Metohiji”, *Intervju*, br. 196, 9. decembar 1988, 7.

поштен Албанац, Масут Шеху: да 'велика кривица оставља неизбрисив траг у нама' – Албанцима”.¹⁹⁶⁹ Како су и загребачки *Вјесник* и сплитска *Слободна Далмација* пренели из *Вечерњих новости* наводе да је Атанасије Јевтић наводно изјавио да су сва лица албанске националности зулумџари и злочинци, он је и њима одговорио: „Тешке и 'јакe' речи о 'мржњи' и 'сокољењу' на бој, о 'братоубилачком рату' и о 'увлачењу Косова и Југославије у вулканско гротло' остављам онима који њима данас замагљују поглед на стварну истину и правду на Косову. Ако се 'у историју не вреди гурати', исто тако ни изгуривање из историје – не вреди. А на Косову је на делу изгуривање, тачније изгон из историје читавог једног народа и његових светиња”.¹⁹⁷⁰ Патријарх Герман огласио се у божићној поруци верницима јануара 1989. године, а поводом обележавања 600-годишњице Косовског боја. У поруци је страдалништво српског становништва било у средишту пажње: „Наше Уједињење – и појачане – молитве тога дана биће упућене небеском Творцу, да 600 годишња патња на српском Косову и Метохији најзад престане. Јер, древна Пећка Патријаршија, Високи Дечани, прелепа Грачаница црква и мученички Девич су српски православни манастири. У њима су гробови и мошти наших светитеља. Они су тапије српског власништва и неутуђиво наслеђе свеукупног рада српског. Замерено нам је што смо се усудили да кажемо да су догађаји на Косову и Метохији непроболна рана Српске православне цркве. Нисмо на то реаговали, али мислимо да не постоји памет којој то више није јасно”.¹⁹⁷¹ Непосредно пре уставних промена СР Србије, у *Православљу* је објављен веома трезвен чланак који се дугорочно показао као истинит. Његов аутор је у неколико реченица показао срљање тадашње српске елите у неизвесно: „Већ дуго, предуго српски народ страда. Косово је само најтежи вид и крајњи израз свих осталих српских страдања, сублимат свега. Оно, међутим, што нашу ситуацију чини још тежом и неизвеснијом јесте чињеница да у српском народу не постоји јасна свест о узроцима (или боље речено о правим узроцима) који су довели до садашњих проблема, па следствено томе, не постоји ни свест о начинима и путевима разрешења косовске драме (а са њом и многих других) ... Опасна је замка упасти у плићакe 'телесног' умовања и мислити да ће нам хапшење коловођа контрареволуције или усвајање амандмана на устав Србије само по себи решити све проблеме”.¹⁹⁷² Непостојање „свести” о узроцима, начинима и путевима разрешења косовског проблема, довели су почетком 1989. године до новог периода у међунационалним односима у покрајини, а који ће се завршити трагично десет година касније.

1969 Атанасије Јевтић, „Изгон из историје”, *Православље*, бр. 524, 15. јануар 1989, 6.

1970 Исто.

1971 „Божићна порука Његове Светости патријарха српског Германа”, *Политика*, 7. јануар 1989, 1.

1972 Симеон Антонић, „Српски народ и Косово”, *Православље*, бр. 528, 15. март 1989, 6.

Које закључке може понудити ова студија? Као и у периоду после великих нереда албанског становништва, и у периоду од 1986. до пролећа 1989. године СПЦ је указивала на угроженост СПЦ и њених верника у САП Косову. Посебан акценат је стављан на притисцима који су доводили до исељавања верника из покрајине. Као и у претходном периоду, СПЦ је позивала вернике на стрпљивост, трпљивост и да се не исељавају. У томе је предњачио патријарх Герман у својим иступима, наглашавајући да се надлежни органи боре за успоставу реда у САП Косову, па је апеловао на достојанствено понашање и тражење заштите легалним путем. Потенцирало се да је улога свештеника СПЦ велика у спречавању исељавања, па се често истицало како се ниједан свештеник није иселио из покрајине. На то се гледало као на посебан успех, обзиром да се православно становништво расељавало, а села остајала пушта.

У српској црквеној јавности се савремено страдалништво у покрајини повезивало са временом страдања под турском влашћу. Као и у претходном периоду, указивало се на неефикасност надлежних органа у САП Косову. Преписка која је објављена у *Православљу* 1. априла 1987. године која је вођена између патријарха Германа и Тита 1969. године сведочила је на деценијску изложеност православних верника притиску, насиљу и исељавању. У њој се упозоравало на косовску трагедију и апеловало на заштиту верника. Уредништво *Православља* наставило је са тактиком преношења/преузимања бројних чланака из других дневних и недељних новина о угрожености и тешком положају српског становништва у покрајини. Такође, у овом периоду је у *Православљу* објављивано више полемичких чланака са осталом штампом односно више се освртало и реаговало на писање друге штампе него у периоду од 1981. до 1985. године. Као и у претходно анализираном периоду, и у овом је главни актер СПЦ био Атанасије Јевтић, па се као „заштитник српства” највише оглашавао у *Православљу*. Готово потпуно општење са црквеним мњењем преузео је 15. октобра 1988. године када је започео објављивање серије чланака у виду фељтона о угрожености СПЦ и њених верника у САП Косову под насловом „Крстовдан Срба на Косову”. Свакако, не случајно, већ зато што се посао на уставним променама СР Србије приводио крају. У односу на 1986. годину, у *Православљу* се број чланака, који су се посредно или непосредно односили на стање у САП Косову и положај СПЦ и њених верника у покрајини, удвостручио током 1987. и 1988. године.

Током 1987. године све верске заједнице појачале су своје деловање, што је неминовно стварало јаз међу њима. У српској црквеној јавности скренута је пажња на ћутњу других верских заједница поводом међунационалних односа у покрајини. Указивало се да од исламске

заједнице и римокатоличке цркве није било гласа протеста односно на њихово пасивно држање према деловању албанског националног покрета, а посебно према иселјавању из покрајине. Са друге стране, СПЦ је замерано због њеног деловања, па је оптуживана да се представљала као „ексклузивни заштитник српства” у покрајини. Солидарисање са патњама српског и црногорског становништва у САП Косову изразио је једино део јеврејске заједнице 1988. године.

Током 1987. и 1988. године видљиво је укрупњавање снага као и спрега СПЦ са интелектуалним сталежом и државом. Веза са интелигенцијом видљива је по бројним чланцима који су објављени у *Православљу*: разних приказа књига, текста подршке 212 научних и културних радника, Апела југословенској јавности који је УКС упутио јуна 1987. године, говора Милана Комненића са скупа „Срби и Албанци у Југославији данас”, писма Адвокатске коморе СР Србије које је упућено СПЦ, итд. Сви ти чланци указивали су на тешко стање у међунационалним односима у САП Косову. Случајно или не, епископ Амфилохије Радовић и Атанасије Јевтић били су чланови УКС.

О стању у САП Косову и положају СПЦ и њених верника разговарало се са релевантним државним органима. Контакти између СПЦ и највиших руководилаца СР Србије били су видљиви од 1986. до 1988. године. Због једног дела СПЦ који је неприхватљиво деловао у односу на ситуацију у САП Косову, Иван Стамболић је два пута замерио СПЦ што је излазила из оквира своје делатности. Два догађаја значајно су утицала на деловање и јавни став СПЦ према међунационалним односима у САП Косову зато што су њима повређена верска и национална осећања православних верника. Јавност је узнемирило наводно „прекрштавање” православних објеката у цамије које се појавило пред појавом Слободана Милошевића у Косову Пољу 1987. године и сексуално узнемиравање игуманије Татјане 1988. године. Напад на игуманију од органа безбедности још више је појачало неповерење у надлежне власти у САП Косову.

За разлику од периода од 1981. до 1986. године када су се највиша тела СПЦ мудро и опрезно односила према ситуацији у САП Косову и тамошњим међунационалним односима, деликатно држање СПЦ наступило је 1987. Од 1981. до 1985. године СПЦ је пружала примерену подршку држави у њеном настојању да поврати државност над покрајинама. У периоду од 1987. године то се променило, па се 1988. године СПЦ јасно залагала „за промену стања на Косову, за јединствену Србију и за све промене у Југославији које ће земљу извући из кризе и омогућити свим људима бољи живот”. Преломница је наступила 1987. године, када се писало и говорило слободније, отвореније, директније, учесталије али и екстремније. У *Православљу* се од ове

године у неколико чланака за лица албанске националности користила реч „Шиптар”. Међутим, за наше истраживање је најзначајније што је та година у српској јавности потпуно утемељила појам геноцида, а заслуга за то припада СПЦ.

Наиме, од 1981. до 1986. године СА сабори СПЦ пратили су трагична збивања у САП Косову и саопштавали да су исељавање и непрекидни насртаји на СПЦ и вернике забрињавали. Велика промена је настала на СА сабору СПЦ који је одржан у времену од 23. маја до 2. јуна 1987. године, јер је он ситуацију у САП Косову оквалификовао као геноцид. На овакву одлуку СА сабора СПЦ утицали су априлски косовопољски догађаји којима је јавност била узнемирена, што је погодовало јачању национализма и отворило СПЦ простор за деловање. Простор за политичко деловање претходно је отворила вест о наводном цамијању православних цркава и манастира. Састанак патријарха Германа и СА синода СПЦ са Иваном Стамболићем непосредно пре завршетка СА сабора СПЦ указује нам на могућ утицај руководства СР Србије на саборну одлуку. Напослетку, неки од потписника „Апела за заштиту српског живља и његових светиња на Косову” из 1982. године постали су временом утицајне личности у СПЦ. Пет година после објављивања, „Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову” доживео је своју сврху и кулминацију.

Одлука СА сабора СПЦ да стање у САП Косову оквалификује као геноцид дала је својеврсни легитимитет јавности да појача писање о геноциду. На тај начин се српска јавност екстремизовала. У једном чланку *Православља* из јула 1987. године оптуживани су „Албанци” за проблеме српског становништва у врањској епархији! Патријарх Герман је јула 1987. године процес исељавања назвао прогоном! Док су остали епископи СПЦ указивали на несреће, патње, притиске и незаштићеност српског становништва, епископ горњокарловачки Симеон, средином 1988. године стање у покрајини изједначио је са геноцидом! Трезвеност епископа Павла видљива је по његовој анегдотској поруци „да будемо људи, никад нељуди” коју је упутио септембра 1987. године. Међутим, невоље православних верника у САП Косову нису престајале, а стање се све више погоршавало. „Молебан за страдални народ наш на Косову и Метохији” који је СА синод СПЦ објавио септембра 1988. године прошао је незапажено у јавности. Новину је донео и СА сабор СПЦ 1988. године који је први пут расправљао о тешком положају православних верника у НСР Албанији.

Свако деловање СПЦ било је у складу са политичком ситуацијом у СФРЈ. Како би се разумело деловање СПЦ током 1987. године треба имати у виду две ствари. Прва ствар односи

се на доношење Југословенског програма о Косову чија је иницијатива званично покренута у Скупштини СФРЈ фебруара 1987. године. Друга ствар тичала се уставног положаја СР Србије. Наиме, у Скупштини СФРЈ усвојен је 11. фебруара 1987. године Предлог да се приступи променама Устава СФРЈ, а који је говорио и о нормативном прецизирању односа у СР Србији. Према томе, свака реакција СПЦ на међунационалне односе у покрајини треба се посматрати у складу са политиком коју је водила СР Србија према САП Косову.

ЗАКЉУЧАК

Осамдесете године XX века су обележиле блоковска конфронтација у свету и економске тешкоће у СФРЈ. То је време заоштрених међународних односа, али и међунационалних односа у СФРЈ. САП Косово је у том периоду постало централно жариште у земљи, а сукобе су произвеле владајуће елите. Косовски проблем се негативно реперкутовао на међународни положај СФРЈ.

Почетком 80-их година, у Југославији је започео оштар сукоб два национална покрета – албанског и српског. Јавним манифестацијама албанског националног покрета с пролећа 1981. године широм су отворена врата српском националном покрету. Велики нереди албанског становништва су озбиљно пореметили међунационалне односе у САП Косову, али они тиме нису били „трајно” поремећени, како се то сматра у српској историографији и публицистици. До одређене стабилизације стања у међунационалним односима у покрајини дошло је током 1983. и 1984. године. Међутим, од средине 1985, значајно се активирао српски национални покрет, што је у садејству са албанским националним покретом знатно допринело погоршању стања у међунационалним односима. Од 1985. године, међунационални односи у САП Косову су се прогресивно погоршавали, што ће резултирати готово потпуним српско-албанским раздором крајем 1988. и почетком 1989. године.

На питању међунационалних односа у САП Косову током 80-их година могуће је сагледати сву трагедију и несавршеност СФРЈ. Већинско становништво у САП Косову је угрожавало мањинско, које је истовремено било већинско на нивоу СР Србије и СФРЈ. Косовска проблематика је била доминантна политичка тема у српским средствима јавног информисања у овом периоду. Деловање албанског националног покрета, еуфемистички названо „контрареволуција”, и стање међунационалних односа у САП Косову били су дугогодишња опсесивна тема српских јавних гласила, али и других. Једноставно, криза међунационалних односа у покрајини вршила је притисак на свеукупно стање у СР Србији, па и у СФРЈ.

Карактеристике политичког и друштвеног живота у СФРЈ током 80-их година биле су поделе, неслагања и супротстављања. Започело је хомогенизацијом српског и албанског становништва, а потом је исти „вирус” обузео и остале народе у СФРЈ. Међунационални односи у САП Косову су били пре свега у средишту интересовања српске јавности. Југословенска, српска и косовска политичка елита нису успевале да ситуацију у САП Косову одрже под контролом, а такве околности су довеле до спреге српске интелигенције, СПЦ и делова политичке елите у јавном деловању.

Незадовољство решењима Устава из 1974. године довело је до великих нереда албанског становништва 1981. године, такође до покушаја редефинисања статуса СР Србије. Нереди албанског становништва су били прилика за јачање улоге српске политичке, интелектуалне и црквене елите, што је имало снажан одјек у српској, па и југословенској јавности. Стерилност политичких и државних одлука у решавању косовске проблематике довела је до бујања српског национализма, који је у другој половини 80-их експлодирао. Српски национализам је активирао косовски мит у циљу националне хомогенизације, окупљајући српски и црногорски народ око идеје враћања ингеренција СР Србије над покрајинама. Тежак положај српског и црногорског становништва у покрајини упућивао је на његову виктимизацију, што је масовно коришћено у иступању српске политичке, црквене и интелектуалне елите. Инфериорност осталих република, односно њихових политичких, интелектуалних и црквених елита, и њихово неразумевање проблема у САП Косову само су заштравале свеукупну ситуацију.

Проблеми који су постојали и у другим деловима СФРЈ, у косовској стварности су се преламали знатно оштрије и болније. Албанско становништво у покрајини је себе сматрало национално, политички и економски подређеним у односу на друге народе у СФРЈ. Притом је у економски развој САП Косова, као свог најнеразвијенијег подручја, улагала цела земља. Услед великог броја незапослених, било је веома важно каква је национална структура запослених у покрајини, односно оних који се запошљавају, па се тако у средишту интересовања српске јавности нашло и питање услова запошљавања. Од свих захтеваних услова, највећа пажња је усмеравана на познавање два језика као критеријум за заснивање радног односа, за који се у српској јавности тврдило да је дискриминаторан.

Стање у покрајини је оптерећивало односе и сва друштвена кретања у СР Србији и СФРЈ. Током 80-их година, ситуацију у покрајини су карактерисали економски и политички проблеми, али је српска јавност највише пажње поклањала нарушеним међунационалним односима и

узајамном неповерењу. Међунационални односи у САП Косову су нарушени избијањем великих нереда албанског становништва марта и априла 1981. године и од тог тренутка је свеукупна ситуација у покрајини постала нестабилна и крхка. Једна од последица је да је целокупна пажња српске штампе усмерена на међунационалне односе на том простору.

Гледано према годинама, нестабилни односи су трајали током 1981. и 1982. Те године карактерише процес стабилизације. Међутим, током 1983. и 1984. видљиво је побољшање у међунационалним односима у покрајини, али и у општем политичко-безбедносном стању, за које су коришћени еуфемизми „стабилно” и „повољно”. Можемо рећи да су међунационални односи у САП Косову током ове две године нормализовани у великој мери. Међутим, међунационални односи су знатно поремећени средином 1985, а у наредним годинама су се прогресивно погоршавали. Преглед штампе показује да се од 1986. године дијалог између српског и албанског народа и њихових елита постепено заостравао и губио. Радикализацију у међунационалним односима у САП Косову донела је 1987. година, од када су видљиве изразите деобе на националној основи. У другој половини 1987, у Скупштини САП Косова траје национална подела око предлога уставних амандмана. Радикализација је водила једином могућем резултату – потпуној хомогенизацији и мобилизацији два народа. Од 1988. године, дијалог између два народа се постепено губи, а између новембра 1988. и марта 1989. готово потпуно престаје. Како је изостајао дијалог, тако су се погоршавали међунационални односи, да би после марта 1989. године настао потпуни раздор између српског и албанског народа.

САП Косово је било жаришно место југословенске кризе током 80-их година. У српској јавности се сматрало да је одсуство СР Србије са територије покрајине отворило пут њеној албанизацији. За лоше стање у покрајини, српска јавност је кривила погрешну покрајинску политику на плану међунационалних односа вођену до 1981. године и албанску националистичку индоктринацију младих. Зато се средином 80-их година у српској јавности искристалисао захтев да се промени Устав из 1974. године, јер се сматрало да је он кривац за све недаће српског и црногорског становништва у САП Косову. Овај захтев је утицао и на друге националне покрете у СФРЈ. Остваривање тог циља је покренуло кампање на свим фронтима, од СПЦ, преко интелигенције, политичких и државних форума, па до саме базе – народа. Посебно место у свим разматрањима је имао проблем исељавања српског и црногорског становништва из покрајине, који се преко средстава јавног информисања стално актуелизовао и тако потенцирао штетно деловање албанског националног покрета.

Како је постојало више система јавног информисања у СФРЈ, јавност је често добијала различите па и опречне информације о догађајима у САП Косову. Обавештавајући о међунационалним односима у покрајини, штампа је често доносила поједностављене интерпретације, конструкције, чак и мистификације. На простору Косова су постојала најмање два јавна мњења, зависно од националне припадности, која су превасходно била одраз различитих политичких погледа на ситуацију. Те разлике никада нису превазиђене. И у САП Војводини се поглед на косовску проблематику често разликовао од ставова СР Србије. Оба покрајинска система јавног информисања су била објективно у колизији са јавним информисањем СР Србије, јер су имали различите интересе, па су им и виђења проблема била различита, што је доводило до политичких и других подела. Критички написи са националистичког становишта који су порицали националну равноправност, текстови у којима се целокупна покрајинска организација СК представљала неспособном да покрене и реши актуелне проблеме, албанска застава и односи у СР Србији, само су неке од тема на којима су се ломила копља између политичких елита покрајина и републике.

Напетостима у међунационалним односима у САП Косову су значајно доприносила поједина средства јавног информисања. Својим различитим и једностраним интрепретирањем појединих догађаја подстицала су антисрпско и антиалбанско расположење и тиме ширила простор за разне манипулације и подвајања. Такви сензационалистички, једнострани, па и националистички и шовинистички примери информисања јавности нису доприносили смиривању ситуације. Неки догађаји су сами по себи скретали пажњу јавности, иако нису презентовани сензационалистички, а неретко се наилазило на драматично тумачење догађаја, на искључивост или бојење националним и тамо где за никаквог разлога није било. С времена на време су пажњу закупљале теме из блиске прошлости. Писало се о бившим и актуелним кадровима српске и албанске националности у покрајини, републици и федерацији и тражила се њихова одговорност. Забринутост над проблемом исељавања српског и црногорског становништва из САП Косова била је оправдана, али се о исељавању писало у штампи зарад постизања политичких циљева. Исто је било и са разним кривичним и прекршајним делима која су извршена над српским и црногорским становништвом у покрајини. Многобројним кампањама које су поведене кроз српску штампу, стварано је антиалбанско расположење у српској јавности, али и антисрпско расположење међу албанским становништвом. Такве су биле кампање о наводном геноциду који се вршио над српским и црногорским становништвом, кампања о

Бујанској конференцији, кампања против одређених албанских кадрова, кампања о неодрживости уставних решења из 1974. године итд.

Почев од 1985. године, писање о међунационалним односима у САП Косову умножавало се у српским гласилима из године у годину. Највише чланака о свеукупној косовској проблематици објављено је током 1987. и 1988. Преломне године у деловању српских јавних гласила су: 1981, када се после великих нереда албанског становништва либералније извештавала српска јавност о међунационалним односима у покрајини, потом 1985, када је случај Ђорђа Мартиновића заострио свеукупну ситуацију, на крају 1987. година, када се српска јавност радикализовала после априлских догађаја у Косову Пољу, а екстремизовала после злочина који је у септембру извршен у параћинској касарни.

Интегрални део свих сукоба била су средства јавног информисања, првенствено штампа. Она је пратила партијску линију, односно била медиј републичких и покрајинских руководства. Дневни лист *Политика* је имала значајну улогу у распиривању српског национализма и успону Слободана Милошевића на власт. Извештавање *Политике* је после септембра 1987. стварало негативно расположење према албанском становништву, што је утицало на међунационална подвајања. *Политика* је имала кључни значај у формирању јавних перцепција у српском друштву, а те године је започела екстремно ширење националистичких и шовинистичких предрасуда. Противник је приказиван негативно, његова позиција је представљана као нелегитимна, а из те визуре су српски народ и СР Србија виђени као страна која трпи неправду. Штампа је подржавала уставне промене као пресудне за стабилизацију међунационалних односа у САП Косову, али и свеукупно стање у СФРЈ.

Српска штампа је указивала на слабости живота у САП Косову, на све оно што је угрожавало међунационално поверење и разумевање. Међутим, негативности уочене у покрајини добијале су другачије димензије од оних у другим крајевима земље. Указујући на главне проблеме, штампа је препознавала и приоритетна решења: кадровску диференцијацију и одговорност! Одмах после великих нереда албанског становништва, српски медији су оштро напали деловање албанског националног покрета. Објављивано је све више чланака о погоршаним међунационалним односима у САП Косову и историјату покрајине. Критика неправедног уставног положаја СР Србије није престајала. Анатемисање (демонизација) албанских „контрареволуционара, иредентиста, националиста и сепаратиста”, такође. Бројне манипулације, дезинформације и оштре речи у штампи појачавале су антиалбанско расположење

у српском становништву. Теме геноцида и исељавања (етничког чишћења или егзодуса) доминирале су на новинским ступцима, па их је српско јавно мњење прихватало као истините. Неминовна последица је да је албански народ стигматизован као целат. Међутим, слика манипулисања у српским јавним гласилима дала је само један поглед на ствари. Анализирањем албанских јавних гласила, вероватно би се добила практично идентична слика, само што би у том случају улога жртве и целата била обрнута.

Антиалбанска хистерија је српским штампаним медијима завладала у другој половини 80-их година, да би се институционално оформила током 1987. и 1988. У том периоду су у штампи преовлађивали извештаји са политичких скупова и било је могуће наслутити да се у бирократском раду институција крије већина незадовољства. У исто време, брига због исељавања српског и црногорског становништва из покрајине није јењавала, али се све више писало и о експесним појавама. Угрожен српски идентитет у САП Косову користила је српска елита зарад остваривања политичких, националних и других циљева.

Једна од најважнијих карика у ланцу југословенских политичких криза били су велики нереди албанског становништва. После њих, САП Косово је временом у српској јавности постало симбол насиља и мржње. Ови догађаји су допринели да положај српског становништва у покрајини буде препознат као угрожен, што је искоришћено за редефинисање односа у СР Србији. У тој ситуацији је одмах дошло до укључивања политичке пропагандне машинерије, а постепено и до активирања српског интелектуалног потенцијала.

У српској јавности је захтев албанског становништва да покрајина добије статус републике доживљаван као израз нелојалности и дезинтеграције земље, јер је покрајина имала висок степен аутономије, а албанско становништво сва Уставом СФРЈ гарантована права и слободе. Нереди албанског становништва из 1981, који су оквалификовани као трећа по реду „контрареволуција” албанског становништва у југословенској заједници, отворили су врата унутарјугословенским сукобима. Захтев албанског становништва да се покрајини подигне статус на ниво републике био је прилика да СР Србија на дневни ред поново изнесе свој захтев за промену уставних решења из 1974. године. Та уставна решења су омогућила да се САП Косово политички, привредно и културно изолује од СР Србије, да постане конститутивни део СФРЈ и успостави чврсте односе са НСР Албанијом. Тек по избијању нереди албанског становништва, шира јавност је упозната са стварним стањем међунационалних односа у покрајини. На површину је избио проблем принудног исељавања српског и црногорског становништва из

покрајине. Упоредо са њим, у српској јавности је распрострањено уверење да албански национални покрет насиљем над српским и црногорским становништвом покушава да оствари „етнички чисто Косово”, што је доживљавано као први корак ка добијању статуса републике, који би даље водио у сецесију од југословенске заједнице ради реализовања идеје „Велике Албаније”.

За јачање деловања албанског националног покрета кривица се сваљивала на до тада погрешно вођену међунационалну политику, за коју су били одговорни делови албанског покрајинског руководства, како оног које је претходило великим нередима албанског становништва тако и оног током 80-их година. Непосредно по нередима, истицани су захтеви да се испита одговорност људи који су били у положају да утичу на стварање свеукупно лоше атмосфере. Указивано је и на индоктринацију младих и пропаганду која је долазила из НСР Албаније, а била помагана деловањем албанске емиграције из европских земаља и САД. За српску јавност је једно од изворишта албанског национализма био и Универзитет у Приштини.

Албански национални покрет био је широко разгранат и обухватао је све сфере покрајинског друштва. Циљ његовог деловања био је претварање аутономног статуса покрајине у републички. Хапшење и кажњавање на хиљаде лица албанске националности током 80-их година, управо због велике регрутационе базе, није дало резултате, добрим делом и због некажњавања интелектуалних инспиратора и вођа албанског националног покрета. Бујање албанског националног покрета иницирало је појачано деловање српског националног покрета. Подстичући један другог, два национална покрета су увећавала антисрпско и антиалбанско расположење међу својим сународницима. Није само понашање СР Србије стварало антисрпско расположење у покрајини, већ и понашање на савезном, али и покрајинском нивоу.

Иначе сложене односе у СФРЈ сада су оптерећивали и проблеми остваривања заједништва и јединства у СР Србији. Забринута због лошег међунационалног стања у САП Косову, што је приписивала дејству Устава из 1974. године, СР Србија је од 1981. покушавала да врати државност над својим покрајинама. Устав из 1974. је анулиран уставним амандманима из 1989. године, па су сви каснији догађаји повезивани са укидањем аутономије покрајина.

Велики нереди албанског становништва су отворили питање јединства и заједништва у СР Србији и уставног положаја СР Србије, па су током 80-их година постали предмет расправа и незадовољства. Српска јавност је скретала пажњу на неодрживост двојног система покрајина: јединице у оквиру СР Србије, али истовремено самостални субјекти у СФРЈ. У другој половини

80-их, положај српског и црногорског становништва у САП Косову био је уско повезан са уставним променама. Ситуација у покрајини се неизбежно налазила у подтексту готово свих расправа о промени устава. Сматрало се да ће усвајањем уставних амандмана на Устав СР Србије бити сломљен и албански национални покрет, јер би СР Србија тиме могла непосредно да утиче на заштиту права и слобода грађана у покрајини, посебно лица српске и црногорске националности, који су били најугроженији.

У српској јавности је дихотомија уставног положаја покрајина сматрана за главни разлог нефункционисања и угроженог јединства у СР Србији. Фракција Слободана Милошевића је тврдила да због партијске бирократије и опортунизма појединаца нису решавани проблеми уставног положаја СР Србије, заустављање исељавања српског и црногорског становништва под притиском из покрајине и деловање албанског националног покрета. Зато је очекивано да први потез у решавању тих проблема буде смена партијске бирократије. Уставним амандманима из марта 1989. године укинута су одредбе о посебном законодавству покрајина, па су законска решења која је доносила Скупштина СР Србије важила и у покрајинама. Амандманима су укинута покрајинска вета на одлуке Скупштине СР Србије, а покрајинама су одузете ингеренције у међународној сарадњи.

Међунационалне тензије у САП Косову су у највећој мери генерисане политичким средствима. Српска јавност је сматрала да САП Косово није схваћено, третирано и доживљавано као проблем СФРЈ. У великом делу јавности је владало уверење да друге републике нису поклањале довољно пажње међунационалним односима у САП Косову. То је било тачно, јер се на косовско питање у другим републикама гледало као на национално питање српског народа и проблем СР Србије.

Сукоб српске и албанске елите био је видљив у покрајинским, републичким и савезним политичким и државним форумима. Током 80-их година, државни и партијски органи су константно сагледавали и оцењивали стање, тенденције и резултате дотадашњих активности на стабилизацији стања у САП Косову и утврђивали предлоге ставова и конкретне задатке у циљу радикалног заокрета у активностима утврђене политике СКЈ. Они су потом преточени у закључке, који су усвојени на највишим државним и партијским форумима СФРЈ, а потом и на нивоу република и покрајина.

На политичким и државним форумима су редовно вршене анализе политичко-безбедносног стања у САП Косову. Догађаји су често различито третирано у САП Косову и у

другим деловима СФРЈ, а и сами кадрови у покрајини су их приказивали различито, у зависности од националне припадности. У партијским и државним форумима, на свим нивоима, захтевало се решавање проблема, заустављање деловања албанског националног покрета, равноправност свих грађана, ефикасност институција, заустављање процеса исељавања српског и црногорског становништва, спречавање мајоризације, спречавање насиља итд. Највећа одговорност за спровођење активности пребацивана је на руководство покрајине и албанско становништво као већинско. Од самог почетка је захтевана смена кадрова, еуфемистички названа диференцијација, која је изостала јер је 1982. већина кадрова отишла на другу функцију, па је до правих кадровских промена дошло тек са изборима 1986. године. После великих нереда албанског становништва, пацификација покрајине је покушана репресивном полицијском акцијом, која није зауставила деловање албанског националног покрета, али је међу албанским становништвом створила велико антисрпско расположење и осећај угрожености. Осећај угрожености код албанског становништва је додатно појачан почетком јавне расправе за усвајање уставних амандмана 1987. године.

После великих нереда албанског становништва, политичка активност је темељена на четири постављена задатка: стабилизација политичких и привредних прилика, борба против албанског национализма, али и других национализма, јачање међунационалног поверења и заустављање процеса исељавања српског и црногорског становништва из покрајине. У српској јавности се темељ промена градио на ревизији уставних решења из 1974, на сузбијању сецесионистичких тежњи албанске елите, на спречавању исељавања српског и црногорског становништва из покрајине и спречавању насиља над српским и црногорским становништвом у покрајини. У САП Косову је после великих нереда албанског становништва СК покренуо широку активност у објашњавању циљева албанског националног покрета, демаскирању непријатељских елемената и суштине пароле „Косово-република”, затим пароле о етнички чистом Косову и других. Такође су предузете бројне активности за стабилизацију политичко-безбедносног стања. Паралелно са вођењем борбе за елиминисање последица деловања албанског националног покрета, будио се и српски национализам. Од пролећних нереда 1981. па до половине 1985. године, активност СК се кретала у правцу све веће стабилизације. Готово за све расправе од краја 1982. године па до средине 1985. давана је јединствена оцена да је много урађено на санирању последица нереда и на стабилизацији политичко-безбедносне ситуације, али и да то није било довољно.

Борбу против албанског националног покрета и за спречавање процеса исељавања лица српске и црногорске националности водили су САП Косово и СР Србија, а веома мало или нимало се није расправљало у осталим крајевима СФРЈ. То је отежавало вођење јединствене акције СКЈ. На многобројним седницама је било нејединства и несагласности око многих питања: да ли је стање било стабилно или стабилније, да ли се исељавање настављало истим темпом или не, каква је била кадровска политика, колики је био утицај интелигенције, да ли је у потпуности била спречена албанска националистичка индоктринација, да ли се идејно-политичка диференцијација спроводила подједнако у свим срединама, да ли је постојала равноправност у примени језика и писма, као и у запошљавању итд. О многим питањима која су била везана за САП Косово није било јединствених оцена ни у СФРЈ, ни у СР Србији.

Покушавано је да се настала криза реши позивањем на политичку одговорност најистакнутијих косовских руководилаца, као и мноштвом других јалових и стерилних мера и активности. Питање идејно-политичке диференцијације постављено је још 1981. године као једно од најважнијих питања у сређивању стања у САП Косову. То је значило да они који су допринели проблему или су подржавали албански национални покрет не могу да остану на својим функцијама. Иако су учињени значајни кораци, овај захтев није до краја испуњен, јер су кадровске промене извршене само тамо где се морало. Неки људи који су дуго били на одговорним функцијама остали су у власти и после 1981. Такви људи нису могли да спроводе диференцијацију. На Универзитету у Приштини, као жаришту албанског национализма, диференцијација је обављана после интервенције Председништва ПК СК Косова, Председништва ОК СК Приштине и АК СК на Универзитету. Пленум ЦК СКЈ о Косову, јуна 1987. године, јасно је дао до знања да стање у покрајини не могу да промене они који су дуго били на одговорним функцијама. Иако су извршене велике кадровске промене, посебно у 1986, оне нису дале очекиване резултате.

САП Косово је било конститутивни део СФРЈ па је у највећем броју случајева третирано на савезном нивоу, односно најзначајнији потези поводом међунационалних односа у САП Косову предузети су на нивоу СФРЈ а не на нивоу СР Србије. Међутим, осим декларативно, никада САП Косово није постало проблем СФРЈ. Иако је константно истицано да је САП Косово проблем целе земље, остале републике о овој покрајини готово да нису расправљале. ЦК СКЈ је о САП Косову расправљао крајем 1981, а онда тек средином 1985! Разлог лежи у томе што се током 1983. и 1984. године политичко-безбедносна ситуација у САП Косову у великој мери

стабилизovala, a средином 1985. опет погоршала, али и зато што су на дневни ред постављена и питања уставних промена.

После великих нереда албанског становништва, приступило се ширем расветљавању и анализи многих узрока, друштвених околности, идејних и политичких кретања и скретања, негативних тенденција и грешака у политичком животу, пре свега у делу руководства САП Косова које је својим (не)чињењем допринело распиривању албанског националног покрета. На битна питања друштвене ситуације у САП Косову из периода од пре 1981. године, као и на питања о суштини и карактеру тих догађаја, силовит одговор је дала „Платформа СКЈ у борби за даљи развој социјалистичког самоуправљања, братства, јединства и заједништва у САП Косово”, коју је ЦК СКЈ утврдио новембра 1981, а 12. конгрес СКЈ је у јуну 1982. године усвојио као свој документ. Платформа СКЈ о Косову је један од најзначајнијих партијских докумената поводом проблема иселавања српског и црногорског становништва из САП Косова, документ који је темељно приказао узроке и последице иселавања. Платформа СКЈ о Косову била је југословенски програм, али није остварена у својим најважнијим тачкама. Целовитији документ је био једино „Југословенски програм мера и активности за заустављање иселавања Срба и Црногораца са Косова, бржи повратак оних који су га напустили и долазак свих који желе да живе и раде на Косову”, који је 1987. године усвојен у Скупштини СФРЈ, али је његов проблем био раскорак између вербалних опредељења и ангажовања у пракси, односно његова преамбициозност, тако да никада није остварен. Стратегија борбе за свеукупну стабилизацију стања у САП Косову, поред Платформе СКЈ о Косову, утврђена је одлукама 13. конгреса СКЈ, а потом разрађена закључцима 11. седнице ЦК СКЈ из децембра 1983. године и закључцима Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ марта 1986. године. На крају, закључцима 9. седнице ЦК СКЈ из јуна 1987. године, која је означила почетак нове етапе у активностима на стабилизацији стања у САП Косову, али је и знатно заоштрила међунационалне односе.

У српској јавности је било раширено уверење да је сређивање стања у САП Косову услов опстанка СФРЈ, а самим тим и да је покрајина југословенски проблем. Притом је указивано да се нико осим СР Србије и САП Косова, ниједна република, па ни САП Војводина, не залаже довољно у решавању горућих питања у САП Косову. За косовски проблем је стално захтевана југословенска акција. Међутим, тек је на 9. седници ЦК СКЈ чврсто заузет став да је САП Косово проблем СФРЈ.

СР Србија није имала уставна овлашћења да директно предузима мере у САП Косову, па је њен утицај на промену свеукупног стања добрим делом зависио од спремности покрајинских органа да сарађују. На нивоу СР Србије се радило активно, док је покрајинско албанско руководство било оптуживано као индиферентно, иако су се неки резултати видели. Активност СК која је покренута 1981. године допринела је да се сузбију најекстремнији облици деловања албанског националног покрета, разоткрију разне непријатељске групе и организације, отпочне са консолидацијом СК и са идејно-политичком диференцијацијом и кадровском обновом. Правосудни, државни и други органи оспособљавани су да ефикасније обављају своје функције. Започео је процес ширег економског отварања и повезивања покрајине са републиком и федерацијом. Изграђено је више привредних објеката, измењен лик заставама албанског и турског становништва у покрајини, направљени су помаци у области равноправне употребе језика и писма, брже су откривани случајеви незаконите купопродаје некретнина између лица различитих националности (па су зато и поништавани), око 6.000 лица албанске националности је прекршајно и кривично кажњено, формиране су нове општине у местима у којима је српско и црногорско становништво било у већини итд. Међутим, све то није довело до битних помака боље, јер се политика СКЈ није остваривала у више домена: исељавање српског и црногорског становништва се настављало несмањеним интензитетом, стање у међунационалним односима се погоршавало, није се остваривала политика економског развоја покрајине ... Иако је било видљивих успеха, често се дешавало да се неки догађаји сасвим различито тумаче у врховима ПК СК Косова и ЦК СК Србије, што је замагљивало праве домете предузетих мера и активности.

Од 1981. године је утврђен велики број закључака, програма, платформи, резолуција и мера, али се ови задаци у најзначајним тачкама нису извршавали. Све ове мере су ублажавале или успоравале процес исељавања српског и црногорског становништва из покрајине, али га нису прекинуле. Временом су се бројни састанци, закључци, платформе, резолуције, програми и друго показали као јалови, немоћни да промене ситуацију у САП Косову. Платформа СКЈ о Косову и други документи нису зауставили деловање албанског националног покрета, па самим тим ни исељавање српског и црногорског становништва из покрајине. Дуго трајање нестабилног стања у покрајини је доводило у питање донете мере и њихов квалитет. Институције система нису биле ефикасне у заштити српског и црногорског становништва у САП Косову. Због свега тога је временом у српској јавности сазрело мишљење да се проблем може решити само

променом Устава из 1974. године и враћањем ингеренција СР Србије у односу на САП Косово. Од 1987. године, тачније од 9. седнице ЦК СКЈ и 8. седнице ЦК СК Србије, српско партијско-државно руководство снажније је инсистирало да се политичко-безбедносно стање у САП Косову реши и изврше неопходне уставне промене, што би допринело решавању кризе у читавој СФРЈ. Усвајањем уставних амандмана у марту 1989. године, СР Србија је повратила суверенитет и државност над територијом САП Косова.

Као почетак губљења српско-албанског дијалога можемо да означимо 1986. годину. Од ове године је међунационални дијалог све више посустајао претварајући се у монолог. Дотадашња окоштала и инертна политика није направила велики помак у сређивању косовске драме. Током 1988, Југословенски програм о Косову није се остваривао, иселјавање српског и црногорског становништва из покрајине се настављало, међунационални односи су били погоршани, најављиване су колективне сеобе, па је постало јасно да нема напретка док се не рашчисте политички односи међу републичко-покрајинским бирократијама. Нарочиту пажњу и интерес за САП Косово испољавала је СР Србија. У другој половини 80-их година, САП Војводина је у српској јавности приказана као главни опонент СР Србији у политици централизације. Иза свега се крила борба за промену односа снага између покрајинских, републичких и савезних руководства. На 8. седници ЦК СК Србије, која је одржана септембра 1987, извршена је диференцијација у руководству СР Србије, због различитог односа према решавању косовског проблема, а годину дана касније је дошло до смене „бирокуратско-аутономашког” руководства САП Војводине, због неприхватљивог односа које је имало према решавању косовског проблема и према предложеним уставним променама у земљи. И револт народа у СР Црној Гори и смењивање црногорског руководства јануара 1989. године засновани су на погрешном односу руководства према решавању кључних друштвених проблема.

Велики нереди албанског становништва су озбиљно нарушили међунационалне односе у покрајини, републици и федерацији и отворили простор за деловање разним национализмима. Међутим, скренули су и пажњу на национално-етноцентричке миграције. Са овим нередима је отворена, до тада табу, тема иселјавања српског и црногорског становништва из покрајине, свакако и простор за анализирање узрока, околности и последица тог иселјавања.

Најтрагичнија последица поремећених међунационалних односа после нерета 1981. било је појачано иселјавање српског и црногорског становништва из покрајине. Од тада се у српској јавности иселјавање изједначавало са етничким чишћењем, па је све време током 80-их година

захтевано његово заустављање. Иако је исељавања српског и црногорског становништва из покрајине било и раније, као чињеница је признато тек 1981. године. Овај проблем је изазвао знатну узнемиреност у српској јавности: одржавани су партијски и државни састанци, прављене су анализе, формиране комисије за спречавање исељавања, а штампа је непрестано информисала јавност. Убрзо се увидело да формиране комисије за спречавање исељавања нису били субјект који може да утиче на смањивање исељавања српског и црногорског становништва из покрајине. Српској јавности је исељавање било битно, јер је тај процес претио да се оствари идеја о етнички чистом Косову, а потом, како се тврдило, и идеја „Велике Албаније”. Међутим, није било могуће у кратком времену превазићи велики међунационални поремећај изазван нередима албанског становништва. Дуго су трајали индоктринација и погрешна међунационална политика дела бившег руководства покрајине, што је за последицу имало исељавање српског и црногорског становништва. Српска јавност је преко разних комисија за спречавање исељавања почела да се упознаје са размерама тешког положаја српског и црногорског становништва у САП Косову од друге половине 1981. године. Оснивање тих комисија је био покушај да се јавно мњење умири, али је изазвало супротан ефекат, јер се проблем посматрао једнострано – кроз бројеве исељеника.

Најспорније су биле оцене узрока исељавања. Дијаметрално супротне. Српска јавност је исељавање српског и црногорског становништва видела примарно као резултат притиска и дискриминације. Са друге стране, у највећем броју општина у САП Косову одступало се од начелних оцена које су стизале са републичког и савезног нивоа. Преко општинских комисија за спречавање исељавања, руководство покрајине је наметало социјално-економски фактор као основни узрок исељавања. Међутим, ово је само један пример како су се догађаји, процеси и људи различито третирали: на један начин у САП Косову, а потпуно другачије у другим деловима СФРЈ. Такође су и покрајински кадрови различито приказивали околности исељавања, у зависности од националне припадности.

Полемике око главног узрока исељавања су настављене до данас. Разлог је првенствено у томе што су се селили грађани свих слојева и професија. Истина је да је исељавање процес који је трајао од 60-их година и да су му узроци бројни. Међутим, српска јавност је претежно веровала да људи напуштају покрајину принудно, из страха, због неравноправности, незаконитости и неуставности, односно неспособности да се спрече напади на живот и имовину. Овакав став је формиран захваљујући, пре свега, средствима јавног информисања, која су

константно извештавала о злостављањима и насиљу над српским и црногорским становништвом. У штампи су објављивани извештаји о насиљу над приватном и државном имовином (саботаже, пожари, експлозије итд), а српско становништво у покрајини је сматрало да је дискриминисано при запошљавању, пред судским, управним и полицијским властима. Међутим, људи нису бегали само пред насиљем, односно одлазили под притиском и терором. Било је више група разлога за исељавање, међу које спадају: социјално-економски проблеми, општедруштвена клима, разни облици директних и индиректних притисака, лични и породични интереси, неефикасност правосудних и органа унутрашњих послова, али и незнање албанског језика и злоупотребе у вези са тим. У неким случајевима су деловали дух националне искључивости и мајоризација. Често су бирократски поступци били разлог незадовољства и исељавања. У кадровској политици и политици запошљавања, образовању, подели плацева и студентских кредита, као и инертности појединих управних органа да благовремено решавају захтеве грађана, било је много пропуста, који су такође утицали на исељавање. Посебно је недоследност у кадровској политици и запошљавању утицала на несигурност грађана. Сама клима „бежаније”, која је дуго година стварана, погодвала је исељавању, тако да су за одласке често били одговорни и српски и црногорски комунисти који су, како се говорило, напуштали борбу за стабилизацију стања. Сматрало се да је до исељавања доводила дискриминација успостављена на два нивоа: појединачна (изазивање страха и осећање угрожености, угрожавање деце и жена, физичко и вербално насиље, економске штете домаћинствима) и институционална (критеријум двојезичности и националне квоте приликом запошљавања, националне квоте приликом уписа студената, употреба албанског језика у институцијама система, мајоризација, разне „блокаде” приликом покушаја остваривања својих права пред управним, судским и полицијским властима). Сам приступ утврђивању доминантног узрока исељавања био је погрешан, јер је било јасно да су притисци на српско и црногорско становништво, уз подстицај економских разлога, снажно деловали на исељавање.

Неспособност да се продре до правих узрока исељавања није доприносила решавању овог проблема. Ипак, постигнути резултати на заустављању исељавања српског и црногорског становништва били су основно, али не и једино мерило успеха у напорима за промену стања у САП Косову. Проблем исељавања српског и црногорског становништва из покрајине представљао је окосницу преко које су се преламали скоро сви аспекти међунационалних односа у САП Косову. Исељавање је било епицентар, све се око њега окретало.

Од пролећа 1981. до пролећа 1989, све време је на дневном реду био процес континуираног исељавања српског и црногорског становништва из покрајине. Разлози исељавања су били многобројни, али су у српској јавности представљани као последица лошег политичко-безбедносног стања у САП Косову, односно разних притисака, неравноправности, неспокојства, страха, личне и имовинске несигурности итд. Исељавање из покрајине је непрестано истицано као највећи проблем у СФРЈ, што је оптерећивало покрајинско, републичко и савезно руководство. Две тенденције, предимензионирање и ублажавање овог проблема, значајно су заштравале политичку ситуацију у земљи. Сам косовски проблем је од 1981. до 1989. године третиран на савезном нивоу. САП Косово је представљало проблем СР Србије, али се политичка активност водила исто и на нивоу СФРЈ. Политичка руководства су током 80-их година предузимала активности ради заустављања исељавања, али безуспешно. Покушавано је да се кроз разне програме, мере и конкретизацију обавеза покрајинских, републичких и савезних органа стање нормализује. Међутим, резултати су посматрани, пре свега, а понекад и искључиво, кроз процес исељавања. Према овом аспекту, ако исељавање и даље тече, што је трајало непрекидно, онда нема никакве стабилизације и ништа није урађено на поправљању стања у САП Косову.

Активности на заустављању исељавања биле су посебно видљиве током 1981. и 1982, али не битно мање и током 1986. и 1987. године. Активности у прве две наведене године су биле интензивније, организованије, офанзивније, конкретније, самим тим и плодносније. Предузимане су мере да се сузбије непријатељско деловање, али и мере којима би се сузбило антиалбанско расположење. Крајем 1985. и почетком 1986. године, у српској јавности је констатовано да дотадашњи декларативни, формални и форумски приступ процесу исељавања није дао очекиване резултате. Ситуација јесте побољшана у односу на 1981. и 1982, али су људи и даље одлазили. Међутим, активности предузимане током 1986. и 1987. године имале су политичку конотацију и служиле су како за умиривање јавности тако и за унутрашње политичке борбе.

Смањивање броја грађана српске и црногорске националности у покрајини указивало је на остваривање циљева о етнички чистом Косову. Активности за повратак исељених, и поред почетних позитивних тенденција, у таквим условима нису давале очекивање резултате. Нису отклоњене ни бројне појаве кршења уставности и законитости, које су у САП Косову, због нарушених међунационалних односа, имале велику политичку тежину. Грађани српске и

црногорске националности у САП Косову били су изложени разноразним притисцима, на шта је речито указивао велики број представки и жалби, које се споро или уопште нису решавале. То је говорило о још присутном отпору, бирократској окошталости, неодговорности, неорганизованости и о недовољној оспособљености надлежних покрајинских органа да ефикасно делују.

Иако су разлози исељавања српског и црногорског становништва из покрајине били вишеслојни, српска јавност, односно српска политичка, интелектуална и црквена елита, прихватили су тврдњу да иза процеса исељавања под принудом стоји албански национални покрет. У јавности се веровало да стратегија албанског националног покрета у борби за статус републике у првој фази подразумева остваривање етнички чистог Косова, како је често закључивано на разним политичким и државним форумима. У томе се видео проблем рушења не само СР Србије него и уставног поретка СФРЈ. Због тога је покренута политичка кампања на заустављању процеса исељавања, са јасним мерама и активностима које је требало спровести на покрајинском, републичком и савезном нивоу. Неки резултати су били видљиви, али су од самог почетка постојале разлике између САП Косова и СР Србије, а потом и на нивоу СФРЈ. Од 1981. године, разлике су се испољавале у оценама узрока исељавања српског и црногорског становништва из САП Косова. Разлике су испољене и у начину решавања тог стања, оцени резултата рада државних органа на сузбијању незаконитости, достигнутом степену идејно-политичке диференцијације, у односу на успостављање језичке равноправности и развоја националних култура, па и у оценама деловања других националиста. Тако је покрајина тврдила како се исељавање смањивало захваљујући спроведеним мерама и активностима, притисак на српски и црногорски живаљ јењавао, а политичко-безбедносна ситуација била све стабилнија и повољнија. Истовремено, републички и савезни органи су имали супротан став, посебно наглашавајући да деловање албанског националног покрета није заустављено, па се притисак на српски и црногорски народ настављао. Временом су и републички и савезни органи почели да оптужују покрајинско руководство за недовољну активност и ефикасност. Најизраженије разлике су се исказивале на релацији САП Косово – СР Србија, али их је било и у СКЈ у целини, што је збуњивало и поларизовало јавност.

За смиривање заоштрене атмосфере, ублажавања неверице у кадрове и надлежне органе и поправљање међунационалних односа било је потребно превладати отпоре, опортунизам, нерад, неодговорност и чиновнички однос органа и појединаца према грађанима, обезбедити контролу

над њима и сарадњу између одговарајућих државних и других надлежних органа у САП Косову, СР Србији и СФРЈ, укључујући и њихов заједнички рад где год је то потребно. Међутим, много шта од набројаног је изостало. Разлози за неостваривање најважнијих задатака лежали су у темељу укупне кризе: нејединство, раскорак између класног и националног, нарасла бирократско-статистичка моћ, неразвијени самоуправни односи, опортунизам, неефикасност у економском и друштвеном животу уопште и колебања у борби против идејних противника. Разлике које су постојале у СК нису остале само унутарпартијска ствар, него су имале снажну рефлексију на политички и јавни живот.

У јавним иступима се могло видети колико су проблеми обојени територијалним или националним критеријумима. Највише дисонантности било је између руководства САП Косова и СР Србије. Српска страна је проблем исељавања српског и црногорског становништва из покрајине представљала у јавности као геноцид и етничко чишћење, а албанска страна је често тврдила да је реч о природним миграцијама. Исти проблем су у СР Словенији називали „возовима национализма”. Различите интерпретације косовског проблема водиле су све већим сукобљавањима међу политичким и културним елитама у СФРЈ.

Исељавање српског и црногорског становништва из покрајине имало је посебну тежину у међунационалним односима у САП Косову. Управо су нарушен положај српског и црногорског становништва и исељавање из покрајине подстакли српски национализам током 80-их година. Исељавање српског и црногорског становништва са Косова и Метохије вековна је траума у српској јавности. После великих нереда албанског становништва, исељавање је постало кључан сегмент третирања међунационалних односа у САП Косову. У сагледавању међунационалних односа, поред историјског, нужен је био и демографски приступ. Он је актуелизован исељавањем српског и црногорског становништва из покрајине.

Табела 1. Флукуација исељеника и повратника од 1982. до 1988. године.

Година	Број исељених	Број повратника	Укупно
1982	6.646	52	6.594
1983	4.341	673	3.668
1984	3.658	942	2.716
1985	4.024	707	3.317
1986	3.291	677	2.614

1987	2.828	907	1.921
1988	2.523	734	1.789
Укупно	27.311	4.692	22.619

Табела показује да је у периоду од почетка 1982. до краја 1988. године покрајину напустило 27.311 лица српске и црногорске националности. У истом периоду се вратило 4.692 лица истих националности, па је збир оних који су се трајно иселили у наведеном периоду 22.619 лица. Посматрано у односу на укупан број српског и црногорског становништва у САП Косову, то значи да се у периоду од 1982. до 1988. године иселило 9,56% лица ових националности! Прва година после великих нереда албанског становништва је била најдраматичнија по питању исељавања. Током 1982, број исељених лица српске и црногорске националности је достигао бројку од 6.646 лица, односно 2,81%! Интересантно је да се у покрајину најмање њих вратило те, 1982. године, укупно 52 лица, што објашњавамо укупном ситуацијом, која није санирана после великих нереда албанског становништва. Највише се у покрајину доселило 1984, укупно 942 лица српске и црногорске националности, што је један од индикатора да су прилике у САП Косову те године биле стабилизоване. Такође је приметно да је током 1987. и 1988. године број исељених био најмањи, а број досељених велики, што објашњавамо не поправљањем међунационалних односа, већ надом српског и црногорског становништва да ће се стање у САП Косову поправити. Слободан Милошевић је српском и црногорском народу улио нову наду и оживео осећање поноса и јединства. Подршка коју је Милошевић добио од СПЦ, УКС и остале политичке и интелектуалне елите само је подгрејала националистичку еуфорију.

Исељавање српског и црногорског становништва из САП Косова представљало је проблем угрожавања људских права, али се у српској јавности везивало за међунационални сукоб. Исељавање је остављало тешке демографске последице, односно било повезано са променом националне структуре покрајине, што га је смештало у средиште интересовања јавности. Међутим, промена националне структуре била је узрокована и високим природним прираштајем албанског становништва. У српској јавности је високи наталитет албанског становништва представљан као средство за остваривање етнички чистог Косова. Он је сматран директном претњом порасту запослености и економском развоју покрајине, а самим тим и сметњом у заустављању деловања албанског националног покрета и заустављању притиска на српско и црногорско становништво. Научни и политички ауторитети у СР Србији су били

сагласни да је демографска експлозија албанског становништва у САП Косову саставни део подземне сепаратистичке политике „етнички” чистог Косова. На другој страни, албанско становништво је апел српске јавности за спровођење антинаталитетне политике тумачило као албанофобију.

Поред свих оцена, закључака и активности да се процес исељавања заустави, он је током 80-их година трајао и даље. Иако му је даван изузетан, приоритетан значај, проблем исељавања српског и црногорског становништва никада није решен. Вишегодишње стварање претпоставки за повратак исељених лица показало се као неуспешна мера. Такође, на примеру проблема исељавања, видљиво је да је једно насиље (принудно исељавање српског становништва) произвело друго (репресију над албанским становништвом). Трагедија (исељавање) осталих народа из покрајине остала је у сенци српско-црногорске агоније. Исељавање је током 80-их година постало симбол страдања српског и црногорског становништва у покрајини, значајно утицало на српско јавно мњење и створило антиалбанско расположење.

Погоршане међунационалне односе, атмосферу несигурности, појаве неравноправности и угрожености српског и црногорског становништва, као последице непрекидног деловања албанског националног покрета, бирократског и неодговорног односа појединих органа власти према захтевима грађана и заштити од свих облика притисака и угрожавања њихових слобода, права и сигурности, речито су потврђивали скупови у Косову Пољу, масовни протести, петиције и жалбе српског и црногорског становништва највишим органима СР Србије и СФРЈ. Све до 1985. године, српска политичка елита је перманентно наметала правац догађајима, а потом су се у читав процес укључила два фактора. На политичку сцену је ступила српска интелектуална елита и разне групе незадовољних грађана кроз феномен самоорганизовања. Ова два фактора су извршила снажан притисак на политичку елиту како би изнудили њено реаговање. Од тада, експлоатација проблема у СР Србији више није била привилегија само политичке елите и делимично СПЦ путем средстава јавног информисања, већ су се у њу укључили и интелектуално-дисидентски кругови и шира јавност.

Појмови „етничко чишћење” и „геноцид”, који се срећу код многих аутора који пишу о оружаном сукобу у Босни и Херцеговини (трајао од 1992. до 1995) и оружаном сукобу за контролу власти на Косову и Метохији (1998. и 1999), појавили су се после великих нереда албанског становништва у српској политичкој и интелектуалној реторици. Ови појмови су били уско повезани са тешким положајем српског и црногорског становништва у САП Косову, а у

другој половини 80-их година њима ће се указивати и на судбину српског народа у СР Хрватској и СР Босни и Херцеговини. Важно је указати да се појам „етничко чишћење” појавио одмах после нерета 1981, а да је појам „геноцид” постепено укључиван почев од пролећа 1982. године, захваљујући СПЦ. Реторика о наводном геноциду је из године у годину бивала све жешћа, док је појам етничког чишћења био осенчен казивањем о принудном исељавању.

Међунационални односи у САП Косову су током 80-их година били свеprisутна тема у српским средствима јавног информисања, па се њима бавио и српски интелектуални сталеж. Српско интелектуално језгро су чинили књижевници, адвокати, универзитетски професори и новинари. У овом периоду, српска интелектуална елита је започела прокламовање новог српског идентитета и указивала на драстичне повреде начела равноправности, који су ишли до угрожавања егзистенцијалне сигурности људи.

Сваком народу је ангажовање интелектуалаца у временима националних превирања драгоцено, па тако и српском. Током 80-их година, већински део српске интелектуалне елите је постао савезник политичким елитама на путу ка унификацији државе. У другој половини ове декаде, српска интелектуална елита се ставила у службу националне пропаганде, неретко користећи и језик мржње. Виктимизација српског становништва у САП Косову била је главни изговор за иступање српске интелигенције и оптуживање албанског становништва за геноцид и етничко чишћење, који су наводно вршени првенствено над српским и црногорским, али и над другим народима.

Први интелектуалац који је покушао да отвори проблем који је постојао у косовским међунационалним односима био је Добрица Ћосић. Он је ово питање покушао да покрене још 1968. године, али у томе није успео. Током 70-их година, у српској јавности није било значајних активности интелектуалаца у том правцу, јер су комунистичке власти строго контролисале штампу. За српске интелектуалце је косовска проблематика постала судбинско питање од средине 80-их година, иако су у јавности били присутни од великих нерета албанског становништва. Српски интелектуалци су утемељивали у јавности представу о српском народу као жртви, а албанско становништво у покрајини су представљали као геноцидног целата који ради на реализацији „етнички чистог Косова”.

Својим деловањем, српски интелектуалци су давали допринос разбуктавању политичких и националних страсти. У средствима јавног информисања су се појављивали песнички и књижевни радови пуни мржње и отрова, снимани су филмови, ређале позоришне представе,

певале гусларске песме, а како се све помешало и преплитало са „албанским националистима, иредентистима, сепаратистима” и албанским народом у целини, није остало без одраза на међунационалне односе у САП Косову. Таква ситуација је стварала антиалбанско расположење у српском, али и антисрпско расположење у албанском народу.

После иступа албанског националног покрета 1981. године, у српској јавности су оживљене националистичке, па и шовинистичке предрасуде и оптерећења према албанском становништву у СФРЈ. Тако се у српској јавности стварало антиалбанско расположење, што је доводило до неповерења и сумњичења. Као одговор на антиалбанско расположење у српској јавности расло је антисрпско расположење међу албанским становништвом, па се и на тој страни стварало неповерење и сумњичавост. Од 1985. године, знатно је повећано незадовољство у СР Србији због ситуације у САП Косову, па се ново уставно уређење односа у СР Србији поставило као императив за излазак из кризе. Оваквом ставу је највише допринео неуспех у заустављању исељавања. Од 1985. године, и најмањи међунационални експес је претерано драматизован и означаван као дело албанског националног покрета. У српском интелектуалном сталежу се на притисак гледало као на албанску стратегију да се српско и црногорско становништво исели из САП Косова.

Најснажније упориште албанског национализма било је у образовању, па је један део пажње српских интелектуалаца био усмерен на Универзитет у Приштини. Универзитет је био важан јер су велики нереди албанског становништва ту започели. У српској јавности је албанској интелигенцији пребацивано да ћути и да се ретко оглашавала о неправдама и нападима на лица српске и црногорске националности. Потенциране су разлике између српског и албанског народа и инсистирало на њиховој непомирљивости, што је неминовно водило хомогенизацији оба народа.

Када је реч о међунационалним односима у САП Косову током прве половине 80-их година, поред политичке, најгласнија је била српска црквена елита. Захваљујући лошим међунационалним односима у САП Косову, СПЦ је током 80-их година повратила своју традиционалну улогу заштитнице српског народа. То је постигла захваљујући новој атмосфери која је створена у средствима јавног информисања после великих нереди албанског становништва. Таквим својим деловањем покушавала је да пронађе своје место у трансформацији југословенског друштва, које се окретало капитализму.

СПЦ је од 1982. године почела гласно да указује на сопствену и угроженост својих верника у САП Косову. Притом је посебан акценат стављан на притиске који су доводили до иселјавања верника из покрајине и на неефикасност надлежних органа у САП Косову. Косовско питање је као морално и егзистенцијално питање српског народа постављено на пролеће 1982. године. То је учинила СПЦ објављивањем „Апела за заштиту српског живља и његових светиња на Косову”, којим је затражено решавање тешког, „геноцидног” међунационалног стања у САП Косову. Све активности СПЦ током 80-их година биле су усклађене са политиком коју је СР Србија водила према САП Косову, посебно пружајући јој подршку у настојању да поврати државност над покрајинама. Све до 1987. године, СПЦ је у јавности иступала мудро и са прорачунатим ризиком. Међутим, преломница је наступила 1987. године, када се писало и говорило слободније, отвореније, директније, али и радикалније. Тада је појам геноцида сасвим прихваћен у српској јавности, Највећу заслугу за утемељење овог појма имала је СПЦ, јер је 1987. године, одлуком СА сабора СПЦ да стање у САП Косову оквалификује као геноцид, дала својеврсни легитимитет јавности да појача писање о наводном геноциду. На тај начин се српска јавност екстремизовала. Током 1987. и 1988, у потпуности је видљиво укрупњавање снага на јавној сцени СР Србије, као и спрега СПЦ са интелектуалним сталежом и државом.

Српска интелектуална елита је током 80-их година често прелазила границу политичке толеранције. Од почетка декаде, у српској јавности је видљиво да српски интелектуални сталеж полако прераста у опозициони покрет владајућем режиму. Пошто је до средине 80-их година већ стекао контролу над већином српских јавних гласила и националних институција, био му је омогућен излазак на јавну сцену, што је дугогодишња стремљења српских интелектуалаца учинило видљивијим. Иако се српска интелигенција залагала и за демократизацију СФРЈ, у другој половини 80-их година се превасходно ангажовала у решавању тешког положаја српског и црногорског становништва у САП Косову и успостављању равноправности СР Србије са другим југословенским републикама кроз промену уставних решења из 1974. године. Бројни новински чланци који су у средишту интересовања имали виктимизацију српског и црногорског становништва у САП Косову својом снажном емотивном поруком су утицали на националну хомогенизацију и мобилизацију. На тај начин је постигнута сагласност за неопходне политичке и уставне промене.

Иако није занемарљива улога српског интелектуалног сталежа ни у периоду од 1981. до 1985. године, већа активност и утицај су приметнији од 1986. до 1989. године. У овом периоду су

српски интелектуалци често користили појам геноцида за квалификовање стања у међунационалним односима у САП Косову. Преломна тачка у деловању српске интелектуалне елите поводом међунационалних односа у САП Косову била је 1985. година. Иако су и дотле бројни појединци били активни у јавним иступањима, од 1985. је покренут прави талас активизма међу српским интелектуалцима. Предњачили су књижевници, који су постали најгласнији и најпродуктивнији део интелигенције. Удружење књижевника Србије је у то време било бастион националних интелектуалаца, чији су чланови ширили искључив став о „геноциду”, „етничком чишћењу” и неопходним уставним променама. Млако деловање власти по захтевима српског и црногорског становништва из покрајине мотивисало је српску интелектуалну елиту да подржи њихове захтеве. Овакав став интелектуалаца је истовремено био и средство за супротстављање комунистичком режиму.

Српска интелектуална опозиција је од 1985. године косовско питање истакла у први план, унеколико запостављајући до тада приоритетну борбу за демократизацију друштва. Њихово тадашње ангажовање, поред људских права, укључивало је и афирмацију српског националног права у покрајини, као и позив на сужавање косовске аутономије. Запаљивим формулацијама и једностраним тумачењем историје, уз предимензионарање тешког положаја српског и црногорског становништва у покрајини и истовремено указивање на наводни „геноцид” који спроводи албанско становништво, доприносили су хомогенизацији и мобилизацији народа. Интелектуалци су сматрали да је заштита српског и црногорског становништва у САП Косову могућа само ако СР Србија поврати ингеренције над покрајином. Због тога су се свим силама ангажовали на промени Устава из 1974, у коме су видели главног кривца за тежак положај српског и црногорског становништва у САП Косову. Српска интелигенција је у својим иступањима доказивала да су односи у СР Србији били генератор несигурности и осећања беспомоћности грађана.

Причу о наводном геноциду над српским и црногорским становништвом у САП Косову покренула је СПЦ, али су интелектуалци тај наратив учврстили. Коалиција интелектуалаца и делова СПЦ створена је на мартовским књижевним вечерима 1986. године. Јануарска петиција и књижевне вечери из 1986. године су заинтересовали српску јавност за тежак положај српског и црногорског становништва у САП Косову и оставили снажан утисак на целокупну југословенску власт. Од тада је све присутнија штетна националистичка инструментализација слике српског народа као вечите жртве. Међутим, тај топос вечите жртве у српски јавни дискурс почео је да

улази после великих нереда албанског становништва и до 1985. године је већ добио своје потпуно утемељење. Стилизација жртве, односно презентовање историје српског становништва на Косову и Метохији у духу непрестане етничке жртве, није настало у другој половини 80-их. Подлога за виктимизацију српског народа створена је у периоду од 1981. до 1985. године, а у другој половини 80-их је продубљена и искоришћена у политичке, националистичке и друге сврхе. Може се рећи да је од тада стилизација жртве постала опште место међу српским интелектуалцима. На пример, у наративу „Књиге о Милутину”, књижевника Данка Поповића, наведени су злочини, малтретирања, насиље, силовања, повреде права и уништавање имовине, све оно што је оптерећивало међунационалне односе у САП Косову. Виктимизација српског и црногорског становништва у САП Косову је у српској јавности изазивала осећај угрожености, али и емпатије са сународницима у покрајини.

Српској интелектуалној елити је замерено и замера се да је нацртом Меморандума САНУ започела косовски сукоб. Међутим, стално се превиђа значај монографске публикације Димитрија Богдановића под насловом „Књига о Косову”, која је, у ствари, трасирала путању будућег деловања интелектуалаца, јер све што се налазило у њој, нашло се потом и у Октобарској петицији из 1985. године, Јануарској петицији српских интелектуалаца из 1986, Нацрту Меморандума САНУ итд. Иако је и у њему постојала представа о жртви, Нацрт Меморандума САНУ је 1986. године без правог разлога заталасао српску интелектуалну сцену. Њему је дат превелик значај, иако није донео ништа ново о међунационалним односима у САП Косову, ништа више од оног што је већ објављено у књизи Димитрија Богдановића или се до тада у јавности чуло. Међутим, од обзнањивања нацрта Меморандума САНУ, косовска проблематика је третирана као српско национално питање, да би у наредним годинама постала и државно питање.

Стање у коме се српско и црногорско становништво у САП Косову налазило током 80-их година било је незавидно, али је то често и пренаглашавано. У сваком случају, њихов тежак положај био је иницијална каписла за активирање косовског мита. Косовски мит, који је изграђен на сећању на Косовски бој 1389, оживљен је у другој половини 80-их година као спомен на националну трагедију и велике жртве. Поновно буђење Косовског мита, који је дубоко уткан у српски идентитет, овога пута је реализовано у функцији промовисања националних интереса. СПЦ је започела актуелизацију косовског мита 1982. године у циљу националне хомогенизације и мобилизације ради заштите српских националних интереса у САП Косову. Међутим, његова

права актуелизација започела је од 1985, а у процес су убрзо били укључени и УКС, САНУ и остала српска интелигенција. Мит је у потпуности активиран током 1987. године, а своју пуну афирмацију је добио током 1988. и 1989.

Косовски мит је своју сврху испунио. Инсистирање на угрожености, патњама и страдању нације било је у функцији њене националне мобилизације и хомогенизације. У том процесу је била кључна манипулација коју је спроводила српска елита. Притом, друга гледишта и друге чињенице нису биле битне, њима се није поклањала пажња, а неретко су таква мишљења оштро нападана. Поред виктимизације српског и црногорског становништва у САП Косову, пажња је скретана и на виктимизацију СР Србије у СФРЈ. У српској јавности је незадовољство положајем у СР Србији и СФРЈ било све израженије од средине 1985. године. Косово и Метохија су дубоко utkани у историју и свест српског народа, па је и очекивано да у српској јавности готово једногласно буду прихваћени захтеви да насиље албанских екстремиста буде спречено.

После великих нереда албанског становништва, наступила је најдужа криза у историји Југославије, у суштини изазвана неспособношћу власти да угуши албански национални покрет. Међутим, у другој половини 80-их, проблем више нису били међунационални односи, већ односи у СР Србији. Владало је посвемашње нејединство око промене Устава из 1974. године, и у народима, и у државним и у партијским органима. Нејединство се неминовно рефлектовало и на међунационалне односе у САП Косову.

Дуготрајно деловање албанског националног покрета изазивало је све дубље поремећаје у међунационалним односима у САП Косову. Најтрагичнија и друштвено-историјски најтежа последица такве ситуације била је несмањени интензитет исељавања српског и црногорског становништва из покрајине. У условима потпуно изгубљене сигурности и нарушених међунационалних односа, појавила се тенденција самоорганизовања грађана на националној основи.

Један од чинилаца који су 80-их година пресудно утицали на појаве национализама било је самоорганизовање српског и црногорског становништва у покрајини. Емотивни набој српског и црногорског становништва по питању косовске проблематике стално је растао почев од 1981. године. У српској јавности се нереално очекивало да се у неколико акција, потеза и одлука реше проблеми који су оптерећивали међунационалне односе у САП Косову. Узалудни протести унутар партије и система нису давали резултате, па је српско и црногорско становништво крајем 1985. године започело ванинституционално организовање. Самоорганизовање грађана је постао

битан политички фактор, јер се њиме вршио притисак на покрајинска, републичка и савезна руководства.

Дуго акумулирано незадовољство српске јавности због положаја српског и црногорског становништва у САП Косову манифестовало се у другој половини 80-их година петицијама, зборовима и масовним митинзима, групним доласцима у Београд, књижевним трибинама, апелима итд. Сви облици отпора и протеста српског и црногорског становништва погоршавали су међунационалне односе у САП Косову. На нивоу СФРЈ и СР Србије, на самоорганизовање грађана се гледало као на оправдано незадовољство српског и црногорског становништва због захтева који нису реализовани, док се на нивоу САП Косова гледало сумњичаво, па је то утицало и на међунационалне односе. Окупљања српског и црногорског становништва су била уперена против деловања албанског националног покрета, али је на њима било испољавања и националистичких страсти.

Дотадашње форумске активности нису давале резултате, што је од средине 1985. године створило велико незадовољство у српској јавности. Због тога је деловање српског и црногорског становништва из покрајине радикализовано, па они постају значајан политички субјект. Српски покрет отпора није имао поверења у покрајинско руководство, за које је сматрао да је у спрези са албанским националним покретом, па је заштиту тражио на републичком и савезном нивоу. Српско и црногорско становништво покрајине сматрало је да косовско руководство не може или не жели да их заштити, па су захтевали да СР Србија поврати надлежност над покрајином. Српско и црногорско становништво тражило је да се обезбеди доследно поштовање уставних права и слобода, без обзира на националну припадност. Њихова истрајност у борби за остваривање основних људских права и слобода проистицала је из толерантног односа покрајинских власти према њима, али и извесне подршке коју су добили из кругова СР Србије.

Свој револт и незадовољство српско и црногорско становништво је започело због немоћи надлежних органа да им обезбеде основна људска права и слободе. До 1985. године, у српској јавности су спласли стрпљење и поверење, јер се стало са спровођењем покрајинске кадровске обнове и Платформе СКЈ о Косову, а процес исељавања српског и црногорског становништва је добио драматичне размере. Неделотворне акције државних и партијских форума довеле су до настанка Српског покрета отпора. Зачетак овог покрета сеже у 1982. годину, када је започео своје иступање као неформална група. Незадовољство српског и црногорског становништва у покрајини достигло је кулминацију у другој половини 1985, али је највидљивије било крајем те

године, када се започело са самоорганизовањем и отпором. Значајни и драматични тренуци током 1985. године довели су до окупљања српског и црногорског становништва из покрајине, јер су у томе видели решење својих проблема, односно средство притиска на органе власти. Ова окупљања су албанске покрајинске власти прогласиле једнонационалним, јер им се није прикључило албанско становништво.

Главни захтев српског и црногорског становништва из покрајине био је успостављање националне равноправности, односно враћање државности СР Србије над покрајинама. Дотадашњи формални и површни приступ у решавању проблема исељавања српског и црногорског становништва из покрајине повећавао је акумулирано незадовољство. Зато се од друге половине 1985. покрећу учестала зборовања српског и црногорског становништва, али и разне петиције и посете републичким и савезним институцијама у Београду. Само током 1986. године, српско и црногорско становништво из покрајине је три пута групно долазило у Београд: фебруара, априла и новембра, а 20. јуна су групе из Косова Поља и Батуса насилно спречене да дођу. Њихови доласци у Београд су били повезани са одржавањем седница разних партијских и државних форума, а циљ им је био изражавање политичких ставова, али и притисак на власт.

Српско и црногорско становништво из покрајине је, почев од 1986. године, организовало већи број мањих протеста у покрајини, као реакцију на етнички мотивисано насиље. Организатори протеста су указивали на недостатак судске и полицијске заштите, на неједнаку заступљеност у јавном сектору и захтевали да се покрајина врати под јурисдикцију СР Србије, јер сама није била у стању да реши њихове проблеме. Истовремено са протестима, почели су да најављују колективне сеобе. Ова претња колективним исељавањем била је ефикасно средство притиска на руководства. Пошто њихови протести нису били антисистемски, били су толерисани.

У српској јавности је током друге половине 80-их година указивано да је практично немогуће решити косовске прилике док се не рашчисте политички односи међу републичко-покрајинским бирократијама. Руководство САП Војводине је нападано као аутономашко и „колаборационистичко са сепаратистима” у САП Косову. Са различитих форума су стизале вести да утврђена политика СКЈ према САП Косову није остваривана, а српско и црногорско становништво из покрајине је најављивало колективне сеобе. Српски покрет отпора се укључио у покрајинско-републичке сукобе, али и међурепубличке, подржавајући Слободана Милошевића. Овај покрет је непосредно учествовао у рушењу покрајинских руководства, па и руководства

СР Црне Горе. Током 1988. године, Српски покрет отпора је од самоорганизованих и оправдано незадовољних и гневних грађана постао општенародни покрет под партијском контролом, који је заговарао централизацију државе. Тај популистички талас је допринео смени војвођанског руководства, а потом је сменом црногорског и косовског руководства био отворен пут ка сужавању ингеренција покрајина усвајањем уставних амандмана на Устав СР Србије, марта 1989. године.

Велики нереди албанског становништва су знатно утицали на погоршање међунационалних односа у САП Косову. То је покренуло на акцију српско и црногорско становништво из покрајине. У почетку су њихове активности биле усмерене на жалбе, протесте, упућивање петиција највишим државним и партијским органима СР Србије и СФРЈ, а потом су заштиту од деловања албанског националног покрета тражили зборовима и протестима у многим градовима САП Војводине, СР Србије и СР Црне Горе. Тако су од јула 1988. године кренули митинзи солидарности са „страдалним” српским и црногорским становништвом у покрајини, популарно названи „митинзи истине”. Иза њих се крио сукоб централних власти и покрајинских елита. Митинзи истине су у почетку деловали као средство за међусобно републичко-покрајинско разрачунавање, али су убрзо добили националистички карактер, што је утицало на јачање национализма. Први од ових митинга је одржан у Новом Саду 9. јула 1988, а последњи на Ушћу, 19. новембра исте године.

Нажалост, оправдани захтеви и протести српског и црногорског становништва из покрајине брзо су прешли у отворени национализам. Митинзи истине су се јавили као последица нагомиланог националног незадовољства положајем српског и црногорског становништва у САП Косову. Њима је успостављена широка национална солидарност са српским и црногорским становништвом у покрајини, учврстили су власт Слободана Милошевића, а на крају су остварене уставне промене. Митинзи истине су изазивали националну еуфорију и њима је вршена национална мобилизација, а карактер им је био јасно националистички и шовинистички. Подстицањем митинга истине, престајао је сваки међунационални дијалог, јер су утицали на стварање антисрпског и антиалбанског расположења. На њима се, указивањем на наводни геноцид који се у САП Косову врши над српским и црногорским становништвом, оправдавала политика унификације СР Србије.

Због притисака који су непрестано вршени на њу, СФРЈ је морала да чини значајне уступке. Српски покрет отпора је вршио притисак на Скупштину СФРЈ и ЦК СКЈ петицијама,

зборованима, претњама колективном сеобом, доласцима у Београд итд. Међутим, савезни органи су упорно доносили закључке који никога нису обавезивали. Зато је СР Србија инсистирала на промени уставних решења из 1974. године. У СР Србији је постојала сагласност око промене Устава СР Србије и смањивања ингеренција покрајина, али су разлике постојале око начина реализовања тог циља. Српски покрет отпора је значајно допринео победи Милошевићеве фракције унутар републичких сукобљавања, јер је све време стварао осећање напетости и ванредног стања. Српско и црногорско становништво у покрајини се тешко носило са албанском мајоризацијом. Зато су у Милошевићу видели ослободиоца од вишедеценијског албанског угњетавања. У заштиту угроженог српства и одбрану његовог достојанства прво је стала СПЦ, у тај процес се укључила српска интелигенција, а потом је Слободан Милошевић преузео лидерску позицију.

Априлски догађаји у Косову Пољу 1987. године повезали су елиту и масе. Скуп који је тада одржан приближио је српско становништво Милошевићу, а Српски покрет отпора је после 8. седнице ЦК СК Србије постао његова „ударна песница”. Ови догађаји су били прекретница за Милошевића и за односе у СР Србији и СФРЈ. Истовремено, означили су почетак раскола у СК Србије, који је практично био увод у промену власти у СР Србији. Милошевић је искључењем Драгише Павловића, а потом и смењивањем Ивана Стамболића постао неприкосновен у Србији. Потом је „јогурт револуцијом” обезбедио „јединство”, да би после смене косовског и црногорског руководства коначно постао најмоћнија политичка фигура југословенске државе. На тај начин је СР Србији у СФРЈ обезбедио четири гласа, од укупно осам, што му је омогућавало латентну превагу, имајући у виду СР Македонију, као и СР Босну и Херцеговину, на чије гласове је могао да рачуна. Антибирокуратском револуцијом је поремећен баланс снага у СФРЈ, а то је неминовно водило унутарјугословенским сукобима. Дугогодишње инсистирање да САП Косово буде југословенски проблем, био је покушај покрајина и СР Хрватске и СР Словеније да онемогуће промену односа снага у СФРЈ на основу косовског питања. Пошто самостална политика СР Србије није давала резултате, и она је све више настојала да САП Косово постане југословенски проблем.

Положај српског и црногорског становништва у САП Косову у периоду од 1981. до 1989. године био је тежак, што је видљиво и по податку да је највећи број кривичних и прекршајних дела између лица различитих националности извршен на штету припадника српског и црногорског народа. Велики број кривичних и прекршајних дела извршених над српским и

црногорским становништвом у САП Косову допринео је лакшој политизацији криминала у српској јавности. Српска јавна гласила су вршила политизацију и најмањег међунационалног ексцеса, па су зато међунационални односи у САП Косову посматрани углавном кроз ексцесне ситуације.

Великим нередима албанског становништва започела је медијско-политичка обмана српског становништва у САП Косову, али и у СР Србији. Прошлост и садашњост су средствима јавног информисања презентовани српској јавности преко стратегије виктимизације српског и црногорског становништва у САП Косову. Тај медијски конструисан наратив је имао политичку позадину, због чега је концепт виктимизације српске нације, односно тема патње, губитка и насиља, стално била присутна у српским средствима јавног информисања. Иначе, виктимизација је током времена канонизирана не само код српског, него и код албанског народа. Та конструкција „другости” утемељивала се кроз стратегију виктимизације. Жртвени наратив је снажно средство политичке манипулације у свим друштвима.

Крунски проблем – иселјавање српског и црногорског становништва из покрајине, са свим узроцима и последицама и великом политичком тежином, био је уско повезан са сложеним политичким превирањима, која су у јавности повремено добијала призивек ексцесних понашања и потхрањивала страх да може доћи до теже дестабилизације стања у САП Косову. Свакодневни живот српског и црногорског становништва у САП Косову током 80-их година може се дефинисати као живот са сталним непријатељским деловањем. Кршење људских права, мајоризација, неправда као масовна појава, национална угроженост, национална искључивост ... били су свакодневница српског и црногорског становништва. Кривична и прекршајна дела која су над припадницима српске и црногорске националности извршила лица албанске националности одржавала су напетост у међунационалним односима током 80-их година у САП Косову, и то пре свега захваљујући средствима јавног информисања.

Велики нереди албанског становништва су знатно пореметили међунационалне односе, али су и потоње провокације албанских екстремиста уносиле немир међу грађане српске и црногорске националности. Осећање угрожености српског и црногорског становништва ширило се разним прекршајним и кривичним делима, која је кроз штампу актуелизовала српска интелектуална, црквена и политичка елита. То је стварало антиалбанско расположење, али временом и осећање угрожености међу албанским становништвом. Међунационалне инциденте који су се догађали у САП Косову користиле су српске интелектуалне и црквене елите, као и

група самоорганизованих грађана, ради стицања подршке у јавности и повећања притиска на власти.

Српска дневна и недељна штампа је будно пратила све догађаје везане за међунационалне односе у САП Косову, а посебно кривична и прекршајна дела извршена над српским и црногорским становништвом која би изазивала антиалбанско расположење у српској јавности. Штампа је међунационалним инцидентима, ексцесима и грубим нападима придавала велики значај, па су они често добијали политичку тежину. Позивањем на Османлијско доба се успостављао континуитет у злочинима између прошлости и садашњости.

Кривична и прекршајна дела извршена над српским и црногорским становништвом у покрајини користила су се ради доказивања лошег стања у међунационалним односима у САП Косову. На угрожена права и слободе српског и црногорског становништва у САП Косову указивано је и кроз разне свакодневне неправедности, које су биле делимично последица деловања албанског националног покрета, делимично уставних решења из 1974. године, а делимично алкавог рада бирократског апарата. Разна насиља, потом и разне незаконитости и неправедности, ушли су у јавни дискурс српског друштва после великих нереда албанског становништва. Српска јавност је разним кривичним и прекршајним делима која су извршена над српским и црногорским становништвом у покрајини била шокирана, револтирана, узнемирена и ожалашћена. Српска штампа је извештавала да је у САП Косову створена атмосфера која не дозвољава физички и морални опстанак српског и црногорског становништва. На тај начин се српско јавно мњење систематски припремало за промене које је српска политичка елита намеравала да спроведе. Кривична и прекршајна дела која су извршена над српским и црногорским становништвом у покрајини имала су снажан ефекат и утицај на српску јавност.

Српско и црногорско становништво није видело своју перспективу у САП Косову јер се није осећало безбедно. У српској јавности је указивано да су тадашње покрајинске власти толерисале и заташкавале многа кривична и прекршајна дела извршена над припадницима српске и црногорске националности. Правна несигурност се у српској јавности изједначавала са неефикасношћу и неспремношћу покрајинских власти да зауставе деловање албанског националног покрета.

Од 1981. до 1989. године, у српској штампи су видљива бројна кривична и прекршајна дела извршена над српским становништвом и његовом црквом у САП Косову: убиства, силовања и покушаји силовања, психолошки и физички напади, уништавање имовине, разни напади на

српску цркву и њену имовину итд. Ова (не)дела су имала широк утицај на међунационалне односе у САП Косову. Посебно су видљива од 1982. године, када долази до либералнијег писања штампе. О извршеним кривичним и прекршајним делима над српским и црногорским становништвом највише се писало 1982, 1983, 1985, 1986, 1987. и 1988. године, што није случајно, јер су тада доношене најважније државне и политичке одлуке поводом косовске проблематике. Њихова велика фреквентност указује да је штампа пратила готово сваки извршени злочин.

Поједини злочини су узнемиравали целокупну југословенску јавност. У српској јавности су (зло)употреба и утицај кривичних и прекршајних дела која су извршени над српским и црногорским становништвом у покрајини били велики. Нека кривична и прекршајна дела извршена над српским и црногорским становништвом у покрајини приказивана су као национално мотивисана, иако то нису била. Силовања и покушаји силовања српских и црногорских жена која су починила лица албанске националности представљана су у српској јавности као део специјалног рата против СФРЈ, иако то нису била.

Кривична и прекршајна дела извршена у САП Косову над српским и црногорским становништвом у периоду од 1981. до 1989. године указују на тежак положај српског и црногорског становништва, али су утицала и на стварање антиалбанског расположења, национално мобилисање јавног мњења и националну хомогенизацију, узнемиравали српску и југословенску јавност, погоршавали међунационалне односе, утицали на иселјавање, стварање неповерења, осећај личне и имовинске несигурности и националне неравноправности, ширили убеђење да заједнички живот Срба и Албанаца нема перспективу и да у покрајини влада анархија. Због бројних извршених кривичних и прекршајних дела над српским и црногорским становништвом у САП Косову, у српској јавности је указивано на неефикасност надлежних органа и њихову неспособност да успоставе миран и безбедан живот свим грађанима у покрајини, па се захтевала промена политичког система. Сва кривична и прекршајна дела су ланчано изазивала панику, несигурност и неповерење, што је утицало на свест српског и црногорског становништва, креирајући перцепцију о геноцидности албанског народа и значајно доприносићи јачању српског национализма.

Српска штампа је будно пратила и случајеве угрожавања личне и имовинске сигурности грађана српске и црногорске националности у САП Косову, па је свако кривично и прекршајно дело извршено над српским и црногорским становништвом коришћено у политичке, националне

и друге сврхе. Злочини извршени над Данилом Милинчићем, Миодрагом Шарићем и ЂорђеМ Мартиновићем претворени су у симболе и метафоре страдања српског становништва у САП Косову и коришћени су ради притиска на органе СФРЈ како би се активно укључили у решавање стања у покрајини. Ова три случаја су послужила за обнављање представе о виктимизацији српског народа у покрајини. Поред њих, још је један злочин имао пресудну улогу у политичким дешавањима. Реч је о злочину који је септембра 1987. извршио регрут ЈНА албанске националности, када је убио четири регрута ЈНА у параћинској касарни, а неколицину ранио. Параћински злочин је створио велико антиалбанско расположење у целој СФРЈ. Он је био непосредно везан за ЈНА, уосталом као и случај Ђорђа Мартиновића који је био радник Дома ЈНА у Гњилану, па није чудо зашто су оба случаја имала значајан утицај на даљи ток догађаја у целокупном третирању косовске проблематике. Случај Мартиновић се појавио непосредно пре седнице ЦК СКЈ на којој се расправљало о САП Косову, а параћински злочин непосредно пре 8. седнице ЦК СК Србије.

У другој половини 80-их година, кривична и прекршајна дела извршена над српским и црногорским становништвом довела су до многобројних протестних окупљања грађана у САП Косову. Ова окупљања су попримила политичке размере и утицала на међунационална подвајања и поларизацију, што је даље имало последице на стабилизацију политичко-безбедносног стања у САП Косову.

Крајем 80-их година је дошло до хомогенизације и мобилизације дела српске и југословенске елите, коју ће окупити идеја виктимизације српског становништва у САП Косову. Српски национализам је пронашао своје место на друштвеној сцени, а у свом епицентру је имао улогу жртве. Положај српског народа у САП Косову је у српској јавности континуирано и доминантно приказиван као синдром жртве албанских „националиста, иредентиста и сепаратиста”. Неретко се у јавности чуло мишљење да је управо одсуство акције у САП Косову било главни генератор српског национализма. Српски национализам је подстицан бројним факторима, међу којима су били проблем исељавања српског и црногорског становништва из покрајине, кривична и прекршајна дела извршена над српским и црногорским становништвом у покрајини, незаконитост и неуставност, као и уставна решења из 1974. године, односно квалитет односа републике и покрајине.

Српска и албанска нација су започеле одлучујућу борбу за Косово и Метохију 1981. године. Обе нације су сматрале да су запостављене од других. Економска криза је подстицала

националне напетости. Један национализам је подстицао други. Манифестација српских националистичких тенденција се јавила и пре 1985. године, али је знатно видљивија од средине те године. После случаја Ђорђа Мартиновића, покрајина је постала симбол колективне запостављености, симбол понижавања српског народа и симбол виктимизације српског становништва. Албанско руководство из покрајине захтевало је, оправдано, равнотежу са српским и црногорским национализмом. Српска јавност је одбацивала идеју о једнакој опасности свих националиста, већ је створила синдром српске жртве и албанских целата. СФРЈ је била немоћна да среди ситуацију, тако да је тежак положај српског и црногорског становништва у покрајини исполитизован ради уставних промена у СР Србији и враћања државности над покрајинама. И поред репресије која је спроведена над албанским становништвом, укупно стање се током 80-их година није поправљало, па је у српској јавности важила оцена да је стање све теже, јер се исељавање српског и црногорског становништва настављало. Као императив сређивања укупног стања у САП Косову, постављане су уставне промене СР Србије, односно враћање њених ингеренција над покрајином.

Међунационални односи у САП Косову су у српској јавности посматрани кроз призму ексцесних појава и приказивани као односи неповерења, а од краја 1988. године и као односи колективне дистанце. Централна наративна инстанца био је синдром српске жртве и албанског целата, односно појам Другог. Подела на Нас и на Њих водила је ка националној дистанци српског и албанског народа. Виктимизација српског становништва од „албанског непријатеља” био је главни наратив у српским јавним гласилима током 80-их година.

Међунационалне поделе су биле косовска свакодневица. Лоши међунационални односи у САП Косову се огледају и у томе што су се људи делили према припадности једном или другом народу. У српској јавности то није примећивано све до великих нереда албанског становништва, када је пажњу привукао нарасли албански национализам. Убрзо је пажња усмерена и на јачање српског национализма, па је започело преглањање о томе чији је национализам био опаснији.

Лоши међунационални односи у САП Косову су постали видљивији после великих нереда албанског становништва 1981. године. Тада је питање међунационалних односа у покрајини постало актуелно. Они су били табуизирани једнако као проблем исељавања српског и црногорског становништва из САП Косова. Покушај указивања на јачање албанског националног покрета и његов утицај на међунационалне односе није уродио плодом почетком 70-их година. Ни покушај да се отклони јаз и неповерење у међунационалним односима у САП

Косову после великих нереда албанског становништва није успео. Сматрало се да је демографска експлозија албанског становништва заоштравала међунационалне односе, јер је „насилно” мењала етничку структуру покрајине. Указивало се на „великоалбански геноцидни програм” етнички чистог Косова. Информације пласиране на овај начин најчешће су шириле подозрење, сумњу, страх и нису уливале поверење, па је временом створена атмосфера безнађа. После великих нереда албанског становништва, предузете су бројне мере и активности – од покрајине, преко републике до федерације – како би се стање у међунационалним односима у САП Косову стабилизовало. Међунационални односи у САП Косову били су у средишту интересовања српске политичке, интелектуалне и црквене елите све време од великих нереда албанског становништва до усвајања уставних амандмана из 1989. године. Деловање српске елите и интензитет њеног иступања зависио је од свеукупних околности у друштву и држави.

Међунационални односи у САП Косову су детабуизирани после великих нереда албанског становништва и све чешће су се налазили у средишту интересовања српске јавности. У сарадњи са многим догађајима и процесима, гласно су постављени на пиједестал српске државне политике према односима у СР Србији током 1985. године. У наредним годинама, дошло је до све отвореније спреге српске политичке, интелектуалне и црквене елите према међунационалним односима у САП Косову, који су искоришћени зарад редефинисања односа на релацији република – покрајине. Да би се односи у СР Србији редефинисали, било је потребно успоставити националну хомогенизацију и мобилизацију.

Од средине 1985. године, међунационални односи у САП Косову су прогресивно погоршавани због мноштва догађаја и фактора, који су довели до акумулације и заоштравања напетости. Међунационални односи у покрајини су кулминацију раздора доживели крајем 1988. и почетком 1989. године. У току целе 1988. године, са политичких скупова је саопштано да је стање међунационалних односа у САП Косову било сложено и тешко. Та година је година међунационалне подељености, година у знаку митинга и протестних скупова српског и црногорског становништва, а при њеном крају је дошло до протестних окупљања и демонстрација албанског становништва. У српској јавности је 1988. године створен осећај да покрајински и савезни органи не желе и не могу да реше ситуацију у САП Косову. Од 1981. до 1988. године, општи утисак који је створен у српској јавности јесте да се ситуација није мењала у међунационалним односима у САП Косову, да се исељавање настављало, као и деловање албанског националног покрета, а да су покрајински органи неефикасни у заштити српског и

црногорског становништва. Дубока међунационална разједињеност се показивала на сваком кораку, што је паралисало руководство САП Косова.

До међунационалне поларизације је дошло међу члановима и руководством СК. Међунационални односи су погоршани после јавне расправе о нацрту амандмана на Уставе СР Србије и САП Косова. Српско и црногорско становништво је веровало да ће се уставним променама решити сви њихови проблеми. Албанско становништво је сматрало да стање у међунационалним односима у покрајини није било толико тешко као што се приказивало у српским средствима јавног информисања и било је против усвајања уставних решења којима би се укинула аутономија покрајине.

Осам година се није знало ко су коловође албанског националног покрета и за њима се непрестано трагало. У српској јавности је стално захтевано да се пронађу. На 17. седници ЦК СКЈ, која је одржана 1988. године, постало је очигледно колико је СФРЈ била подељена у својим врховима. Тада су без двоумљења усвојене оцене о уставним променама у СР Србији, формирана је радна група за испитивање одговорности Азема Власија и Кољ Широке, уз оцену да је за стање у покрајини најодговорније било косовско руководство. Смена Азема Власија и Каћуше Јашари, новембра 1988, била је једна од преломница у међунационалним односима у САП Косову.

Крајем 1988. и почетком 1989. године, стање у САП Косову је било у центру пажње не само српске и југословенске, већ и светске јавности. На новембарска окупљања и демонстрације албанског становништва прво су реаговали Председништво ЦК СК Србије и Председништво СР Србије, који су иступили са саопштењем да је реч о континуитету „контрареволуције”. Новембарска окупљања и демонстрације албанског становништва 1988. године довеле су међунационалне односе у САП Косову до усијања и конфронтација, стварајући српском и црногорском становништву додатну несигурност, јер су окупљања и демонстрације албанског становништва доживљене као притисак који води исељавању. Новембра 1988, дошло је до хомогенизације и мобилизације албанског становништва са циљем одбране Устава из 1974. године. Тако је настала парадоксална ситуација, пошто је 1981. године албанско становништво захтевало уставну промену. Хомогенизација и мобилизација албанског становништва крајем 1988. и почетком 1989. године обухватала је широк фронт: од радника, преко студената, до интелектуалаца и дела покрајинског руководства. Исти је случај био и са хомогенизацијом српског и црногорског становништва. Потпуни међунационални раскол у покрајини наступио је

почетком 1989. године због усвајања уставних амандмана. Догађаји с краја 1988. и почетком 1989. године подстакли су албански национални покрет на даље деловање, што је десет година касније довело до оружаних сукоба на Косову и Метохији.

У периоду од пролећа 1981. до пролећа 1989. године, свеукупно стање у САП Косову није стабилизовано, национализам није искорењен, није искорењена националистичка индоктринација младих и других грађана, није заустављено рушилачко деловање албанског националног покрета, није спречено иселјавање српског и црногорског становништва. Међунационални односи у САП Косову поларизовани су крајем 1988. и почетком 1989. године до незабележених размера у СФРЈ. Догађаји током 1988/1989. године вукли су ЦК СКЈ у сталне конфронтације и поделе, водећи СФРЈ ка распаду и разбијању.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори

Објављени извори:

1. *Akcioni program delovanja Saveza komunista Kosova u borbi protiv neprijateljskih i kontrarevolucionarnih snaga i na stabilizaciji političkog stanja u Pokrajini*, Priština 1981.
2. Антонијевић Ненад, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохију у Другом светском рату: документа*, Београд 2009.
3. *Dokumenta, IX kongres Saveza književnika Jugoslavije 18 – 20. april 1985 Novi Sad*, (ur. Milorad Grujić), Novi Sad 1985.
4. *Zaključci o ostvarivanju stavova Saveza komunista Jugoslavije u razvoju socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva i zajedništva na Kosovu*, Beograd 1987, 27. jun.
5. *Jugoslovenski program mera i aktivnosti za zaustavljanje iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova, brži povratak onih koji su ga napustili i dolazak svih koji žele da žive i rade na Kosovu*, Beograd 1987.
6. Kragović Milomir, *Noć oporih reči: kompletan stenogram o svemu što se dogodilo na zboru u Kosovu Polju u noći između 24. i 25. aprila 1987.*, Beograd 1987.
7. *Осма седница ЦК СК Србије. Стенограмске белешке*, Београд 1987.
8. Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslavija 1918 – 1988, Tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1988.
9. *Politička platforma za akciju Saveza komunista Jugoslavije u razvoju socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva i zajedništva na Kosovu: (usvojena na 22. sednici CK SKJ, 17. novembra 1981.)*, Beograd 1981.
10. Републички завод за статистику, *Природно кретање становништва у Републици Србији: подаци по општинама: 1961 – 2010*, Београд 2012.
11. Савезни завод за статистику, *Становништво, станови, пољопривреда: попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава 1991. години. 17, Процене за Косово и Метохију: подаци по насељеним општинама*, Београд 1997.
12. Саопштења, записници и писма Одбора за заштиту уметничке слободе, при београдској секцији писаца у Удружењу књижевника Србије, приредио и за штампу припремио књижевник Мирослав Јосић Вишњић, Београд 1984.

13. Српски патријарх Павле, *Извештаји са распетог Косова Светом Архијерејском Синоду за Свети Архејерејски Сабор Српске Православне Цркве: 1957 – 1990*, приредили Владимир Вукашиновић, Градимир Станић, Београд 2013.
14. *Устав Социјалистичке Републике Србије. Устав Социјалистичке Аутономне Покрајине Војводине. Устав Социјалистичке Аутономне Покрајине Косова. Уставни амандмани*, (приредио Миодраг Видојковић), Београд 1981.
15. *Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку: Документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске*, Београд 2011.
16. *Шта је ко рекао у Косову Пољу: стенографске белешке разговора у ноћи између 24. и 25. IV 1987.: документи*, Los Angeles 1987.
17. XIII kongres SKJ, „Zadaci Saveza komunista na daljem ostvarivanju Političke platforme za akciju Saveza komunista Jugoslavije u razvoju socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva i zajedništva na Kosovu”, *Dokumenti*, Београд 1986.

Периодика:

1. *Associated Press*, New York, (1981).
2. *Борба*, Београд, (1982, 1984, 1986 – 1989, 1993).
3. *Вечерње новости*, Београд, (1985, 1986, 1988).
4. *Глас цркве: часопис за хришћанску културу и црквени живот*, Шабац, (1985, 1987).
5. *Гласник: службени лист Српске православне цркве*, Београд (1981).
6. *Danas*, Zagreb, (1988).
7. *Дневник*, Нови Сад, (1988).
8. *Dnevnik*, Ljubljana, (1986).
9. *Duga*, Београд, (1982 – 1983).
10. *Интервју*, Београд, (1983, 1986 – 1988).
11. *Илустрована политика*, Београд, (1988).
12. *Јединство*, Приштина, (1981 - 1989).
13. *Јеж*, Београд, (1989).
14. *Књижевна реч*, Београд, (1985 – 1986, 1988).
15. *Књижевне новине*, Београд, (1985 – 1987).

16. *Naša reč*, London, (1982, 1986).
17. *Недељне информативне новине*, Београд, (1981 – 1987, 1989).
18. *Нове омладинске новине: лист омладине Србије*, Београд, (1986).
19. *Osmica*, Beograd, (1987).
20. *Политика експрес*, Београд, (1986 – 1987).
21. *Политика*, Београд, (1981 – 1989).
22. *Политикин свет*, Београд, (1984).
23. *Православље*, Београд, (1981 – 1989).
24. *Rilindja*, Priština, (1987 – 1988).
25. *Службени лист САП Косово*, Приштина, (1969).

ЛИТЕРАТУРА

Монографије:

1. Аврамовић Зоран, *Књижевници и политика у српској култури 1804 – 2014.: Лена душа и Јанусово лице политике*, Нови Сад 2016.
2. Андерсон Бенедикт, *Нација: замисљена заједница*, Београд 1998.
3. Барјактаревић Радојица, *Бесане ноћи: истина о српском покрету*, Приштина 1995.
4. Vagoić Vladimir, *Mediji i građanska okupljanja*, Novi Sad 2009.
5. Батаковић Т. Душан, *Косово и Метохија: историја и идеологија*, Београд 2007.
6. Башчаревић М. Иван, *Однос српске интелигенције осамдесетих година двадесетог века према косовском миту као топосу националних интереса (докторска дисертација)*, Филозофски факултет, Београд 2016.
7. Богдановић Димитрије, *Књига о Косову*, Београд 1986.
8. Борозан Ђорђе, *Велика Албанија: поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995.
9. Булатовић Љиљана, *Призренски процес*, Нови Сад 1988.
10. Brudar Mario, *Nada, obmana, slom: politički život Srba na Kosovu i Metohiji (1987 – 1999)*, Beograd 2003.
11. *Burn the house: The Making and Unmaking of Yugoslavia*, (ed. by Jasminka Udovički, and James Ridgeway), London 2000.

12. Vladislavjević Nebojša, *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the fall of communism and nationalist mobilization*, Houndsmills 2008.
13. Vickers Miranda, *Between Serb and Albanian: a History of Kosovo*, London 1998.
14. „Јогурт револуција” 1988: Војводина од устава до статута, ур. Слободан Будаков, Нови Сад 2009.
15. Вуковић Илија, *Аутономиштво и сепаратизам на Косову*, Београд 1985.
16. Вучковић Милан, Николић Горан, *Становништво Косова у раздобљу од 1918 – 1991. године: са освртом на претходни историјски период*, Минхен 1996.
17. Гаталовић Миомир, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958-1965.*, Београд 2016.
18. Гелнер Ернест, *Нације и национализам*, Нови Сад 1997.
19. Глишић Венцеслав, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Београд 1970.
20. Gaber Slavko, Kuzmanić Tonči, *Kosovo – Srbija – Jugoslavija*, Ljubljana 1989.
21. Група аутора, *Медији и рат*, (ур. Nena Skopljanac, Alija Hodžić, Branimir Krištofić), Beograd 1999.
22. Даниловић Рајко, *Употреба непријатеља. Политичка суђења у Југославији 1945 – 1991*, Београд 2010.
23. Драшковић Вук, *Коекуде Србијо*, Шабац 1989.
24. Dragnich Alex, Todorovich Slavko, *The Saga of Kosovo: focus on Serbian-Albanian Relations*, New York 1984.
25. Dragović – Soso Jasna, „Spasioci nacije”: *Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd 2004.
26. Ђаковић Спасоје, *Сукоби на Косову*, Београд 1986.
27. Мирко Ђекић, *Употреба Србије: оптужбе и признања Драже Марковића*, Београд 1990.
28. Ђорђевић Милорад, *Јавно мњење*, Београд 2004.
29. Ђукић Славољуб, *Између славе и анатеме: политичка биографија Слободана Милошевића*, Београд 1994.
30. Ђурић Живојин, Суботић Драган, *Медији, јавно мњење и политика*, Београд 2009.
31. Ђурић Вељко, *Герман Ђорић – патријарх у обезбоженом времену*, Сланци 2012.
32. Жуњић Драган, *Национализам и књижевност: српска књижевност 1985 – 1995*, Ниш 2002.
33. Зејнели Зејнел, *Ко је издао револуцију*, Приштина 1988.

34. Зејнели Зејнел, *Косово и Метохија: повратак Србији*, Ниш 1995.
35. Зејнели Зејнел, *Косовска свакодневница*, Ниш 1995.
36. Игић Живорад, *Косово и Метохија (1981 – 1991): увод у југословенску кризу*, I, Приштина: Подгорица 1992.
37. Игић Живорад, *Косово и Метохија (1981 – 1991): увод у југословенску кризу*, II, Приштина 1996.
38. Игић Живорад, *Косово и Метохија (1981 – 1991): увод у југословенску кризу*, III, Приштина 1998.
39. Imami Petrit, *Srbi i Albanci kroz vekove*, II, Beograd 2017.
40. Јевтић Атанасије, *Страдања Срба на Косову и Метохији: од 1941. до 1990.*, Приштина 1990.
41. Јевтић Ђорђе, *Битка за Косово: шест векова после*, Приштина 1995.
42. Јовановић Батрић, *Косово: инфлација: социјалне разлике: иступања у Скупштини СФРЈ: 1982 – 1985*, Београд 1985.
43. Јовић Б. Саво, *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији: сведочанство о страдању Српске православне цркве и српског народа од 1945. до 2005. године*, Београд 2007.
44. Јовић Борисав, *Датум за историју: 28. март 1989*, Београд 1989.
45. Jovanović Vladan, *Slika jedne neuspele integracije: Kosovo, Makedonija, Srbija, Jugoslavija*, Beograd 2014.
46. *Slobodan Milošević – put ka vlasti. Osmo sednica CK SK Srbije – uzroci, tok i posledice*, Beograd 2008.
47. Jović Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla: uspon i pad četvrte Jugoslavije (1974 – 1990)*, Zagreb 2003.
48. Керчов Сава, Радош Јово, Раич Александар, *Митинзи у Војводини 1988. године: рађање политичког плурализма*, Нови Сад 1990.
49. Комненић Милан, *Изгон*, Београд 1987.
50. *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989.
51. Кржалић Живојин, *Промене у броју и националном саставу становништва Косова и Метохије у периоду 1961 – 1991: темпо раста косовско-метохијске популације и динамика промена њеног етничког састава у послератним међупописним периодима*, Београд 1998.
52. Kešetović Muhamed, *Kontrarevolucija na Kosovu*, Beograd 1984.

53. Krunić Boško, *Decenija zamora i raskola*, Novi Sad 2009.
54. Драгослав Марковић, Доброслав Ђулафић, *Друштвени систем информисања : активности и мере на спровођењу Резолуције о основама друштвеног система информисања*, Београд 1980.
55. Милановић Вујадин, *Универзитет у Приштини у мрежи великоалбанске стратегије*, Београд 1990.
56. Милошевић Слободан, *Године расплета*, Београд 1989.
57. Михаиловић Коста, Крестић Василије, „Меморандум САНУ”: *после тридесет година*, Београд 2017.
58. Михаиловић Коста, Крестић Василије, *Меморандум САНУ. Одговори на критике*, Београд 1995.
59. Михајловић Живорад Шилџа, *Покошене косовске истине*, Београд 1986.
60. Malcom Noel, *Kosovo: a short history*, New York 1998.
61. Mertus A. Julie, *Kosovo. How Myths and Truths Started a War*, Berkeley 1999.
62. Milošević D. Slobodan, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, Београд 1981.
63. Mimica Aljoša, Vučetić Radina, „*Vreme kada je narod govorio*”: *rubrika „Odjeci i reagovanja” u listu Politika: jul 1988 – mart 1991*, Београд 2001.
64. Мишовић Милош, *Ко је тражио републику: Косово: 1945 – 1985.*, Београд 1987.
65. Николић Коста, „*Нико не сме да вас бије*”: *Слободан Милошевић у Косову Пољу 24 – 25. април 1987: историја и мит*, Београд 2006.
66. Николић Коста, Цветковић Срђан, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку (1912-1990)*, Београд 2014.
67. *Нова енциклопедија*, књ. I.
68. *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije. Knj. 1. Podaci po naseljima i opštinama*, Београд 1991.
69. Narvselius Eleonora, *The Nation s Brightest and Noblest: Narrative Identity and Empowering Accounts of the Ukranian Intelligentsia in Post-1991*, Linköping 2009.
70. Nicović Marko, *Ustavni razvoj Srbije 1804 – 2006*, Београд 2007.
71. Павловић Момчило, Марковић Ј. Предраг, *Косово и Метохија: прошлост, памћење, стварност*, Београд 2006.
72. Паповић Радивоје, *Косово и на небу и на земљи*, Ниш 1994.
73. Петрановић Бранко, *Историја Југославије: 1918 – 1988*, III, Београд 1988.

74. Петрановић Бранко, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993.
75. Петровић Ружа, Благојевић Марина, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије: резултати анкете спроведене 1985 – 1986. године*, Београд 1989.
76. Поповић Данко, *Књига о Милутину*, Београд 1986.
77. Pavlović Dragiša, *Олако обећана brzina*, Zagreb 1989.
78. Pavlović Dragiša, *Pitanjem na odgovore*, Beograd 1986.
79. Pavlović Momčilo et al. (eds), *Kosovo under autonomy: 1974 – 1990*, 2005.
80. Perović Latinka, *Dominantna i neželjena elita: beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX – XXI vek)*, Beograd 2016.
81. Perović Mirko, *Koliko nas košta Kosovo: Kosovo: 1918 – 1988, do danas*, Beograd 1989.
82. Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992.
83. Petrović Ruža, Blagojević Marina, *The Migrations of Serbs and Montenegrins from Kosovo and Metohija: Results of the Survey Conducted in 1985-1986.*, Belgrade 1992.
84. Petrović Ruža, *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt: (prema kartama Zorana Tošića)*, Novi Beograd 1987.
85. *Pogledi na migracije stanovništva Jugoslavije*, ur. Mirosljub Rančić, Beograd 1990.
86. Popović Srđa, Janković Ivan, Pešić Vesna, Kandić Nataša i Slapšak Svetlana, *Kosovski čvor: drešiti ili seći?*, Beograd 1990.
87. Poulton Hugh, *The Balkans. Minorities and States in conflict*, London 1991.
88. Rajović Radošin, *Autonomija Kosova*, Beograd 1985.
89. Радовановић Милован, *Етнички и демографски процеси на Косову и Метохији*, Београд 2004.
90. Савковић Нада, *Моје године са Милошевићем*, Нови Сад 2002.
91. САНУ, *Зборник Округлог стола о научном истраживању Косова одржаног 26. и 27. фебруара 1985. године*, ур. Павле Ивић, Београд 1988.
92. САНУ, *Илири и Албанци: серија предавања одржаних од 21. маја до 4. јуна 1986. године*, ур. Милутин Гарашанин, Београд 1988.
93. САНУ, *Србија и Албанци у XIX и почетком XX века: циклус предавања 10-25. новембар 1987.*, ур. Владимир Стојанчевић, Београд 1990.
94. Секулић Томислав, *Сеобе као судбина*, Ветерник 2002.
95. Секулић Томислав, *Сеобе као судбина*, Приштина 1994.
96. Сентић Милица, *Миграције становништва Југославије*, Београд 1971.

97. Спасојевић Светислав, *Случај Мартиновић*, Београд: Љубљана 1986.
98. Стамболић Иван, *Пут у беспуће: одговори Ивана Стамболића на питања Слободана Инића*, Београд 1995.
99. Стамова Маријана, *Албанският проблем в Југославија след Тито 1980 – 1990*, Софија 2016.
100. Стојановић Радосав, *Живети с геноцидом: хроника косовског бешчаића 1981 – 1989*, Београд 1990.
101. Стојанчевић Владимир, Борозан Ђорђе, Димић Љубодраг, *Земља живих*, Београд 2005.
102. Стругар Владо, *Велика буна Црне Горе 1988 – 1989*, Београд 1990.
103. Stojšić Đorđe, *Osmi sednica*, Novi Sad 2014.
104. Smit Entoni, *Nacionalni identitet*, Београд 1998.
105. Stambolić Ivan, *Put u bespuće: odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića*, Београд 1995.
106. Stambolić Ivan, *Rasprave o SR Srbiji: 1979 – 1987*, Zagreb 1988.
107. Трнавци Халит, *Моја исповест о Косову*, Београд 1987.
108. Tomson Mark, *Proizvodnja rata*, Београд 1995.
109. Ћосић Добрица, *Косово*, Београд 2004.
110. Ћосић Добрица, *Лична историја једног доба, књ. 3. Време распада 1981 – 1991*, Београд 2009.
111. Ћосић Добрица, *Пишчеви записи 1981 – 1991*, Београд 2002.
112. Ћосић Добрица, *Српско питање – демократско питање*, Београд 1992.
113. Удовички Јасминка, *Косово – политика конфронтације*, Београд 2001.
114. Хобсбаум Ерик, *Нације и национализам од 1780: програм, мит, стварност*, Београд 1996.
115. Hasani Sinan, *Kosovo: istine i zablude*, Zagreb 1986.
116. Hodža Hajredin, *Afirmacija albanske nacionalnosti u Jugoslaviji: Staljinistički nacionalizam i iredentizam u Albaniji*, Priština 1984.
117. Horvat Branko, *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1988.
118. Hudelist Darko, *Kosovo – bitka bez iluzija*, Zagreb 1989.
119. Церовић Вуксан, *Контрареволуција која тече*, Београд 1989.
120. Чавошки Коста, *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања: саопштења и други документи*, Београд 2009.
121. Чалић Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013.

122. Чкребић Душан, *Живот, политика, коментари*, Београд 2008.
123. Чкребић Душан, *Поглед искоса: људи, судбине, коментари*, Београд 2009.
124. Чупић Мирко, *Насиље иза паравана*, Приштина – Нови Сад 1989.

Чланци у научним часописима и зборницима радова:

1. Башчаревић Иван, „Косовски мит у структури српске националне свести”, *Културно наслеђе Косова и Метохије: историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности: зборник 2*, (ур. Урош Шуваковић и други), Београд 2013, 169 – 187.
2. Бјелица Слободан, „Плава књига и њена рецепција 1977. године”, *Токови историје*, 2/2016, 37 – 64.
3. Бјелица Слободан, „Косово и Метохија у оквиру Југославије”, *Култура полиса*, 4 – 5/2006, 419.
4. Бјелица Слободан, „Војвођанска аутономија – кризно жариште социјалистичке Југославије”, *Култура полиса*, посебно издање 2018, 73 – 80.
5. Благојевић Марина, „Повратак истини: миграције Срба и Црногораца са Косова и Метохије”, *Косово и Метохија: зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16 – 18. марта 2006. године*, (ур. Коста Михаиловић), Београд 2007, 143 – 163.
6. Благојевић Марина, „Повратак истини: Миграције Срба и Црногораца са Косова и Метохије”, у: *Косово и Метохија – прошлост, садашњост, будућност*, Београд, САНУ, 2007.
7. Богетић Драган, „Регулисање уставно-правног статуса Косова и Метохије у Социјалистичкој Југославији 1946 – 1990.”, *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878 – 2000*, Београд 2001, 175 – 202.
8. Бјелајац Миле, „Косово: производња мита о 1987. и таоци политичког коректног говора”, *Нова српска политичка мисао*, 1 – 4/2006, 235 – 261.
9. Bataković T. Dušan, „Twentieth – Century Kosovo i Metohija: Migrations, Nationalism, and Communism”, *Journal of the North American Society for Serbian Studies*, 13/1999, Washington D. C., 8 – 17.
10. Bogosavljević Srđan, „Statistička slika srpsko-albanskih odnosa”, у: *Sukob ili dijalog: srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana: zbornik radova*, (ур. Dušan Janjić i Shkelzen Maliqi), Subotica 1994, 23.

11. Borožan Đorđe, „Albanci u Jugoslaviji u Drugome svjetskom ratu”, u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 3, Pečuj 12-14. maja 2000, Zagreb 2001, 368.
12. Vladislavljević Nebojša, „Nacionalizam, teorija društvenih pokreta i pokret Srba s Kosova, 1981 – 1988, *Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 79/2003, 94.
13. Vladislavljević Nebojša, „Grassroots Groups, Milošević or Dissident Intellectuals? A Controversy over the Origins and Dynamics of the Mobilisation of Kosovo Serbs in the 1980s”, *Conflict in South-Eastern Europe at the End of the Twentieth Century: A „Scholars Initiative” Assesses Some of the Controversies*, (ed. Thomas Emmert and Charles Ingrao”, New York 2006, 55 – 70.
14. Vladislavljević Nebojša, „Nacionalizam, teorija društvenih pokreta i pokret Srba s Kosova, 1981 – 1988, *Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 79/2003, 91.
15. Vlasi Azem, „Neki oblici antisocijalističkog delovanja u SAP Kosovu”, *Socijalizam: časopis Saveza komunista Jugoslavije*, 4/1986, 102 – 110.
16. Гаталовић Миомир, „Прерастање Аутономне Косовско-метохијске области у Аутономну Покрајину Косово и Метохију 1953-1963.”, *Историја 20. века*, 1/2015, 77 – 94.
17. Гаљак Коста, „Демографске последице исељавања српског и осталог неалбанског становништва на Косову и Метохији под притиском албанских националиста и сепаратиста”, *Научни скуп Културно наслеђе Косова и Метохије - научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања, Лепосавић, 15. децембар 2009.*, (ур. Чедомир Ребић), Лепосавић 2010.
18. Глишић Венцеслав, „Албанизација Косова и Метохије 1941-1945”, у: *Срби и Албанци у XX веку*, САНУ, научни скупови, књ. LXI, Одељење историјских наука, књ. 20, Београд 1991, 285.
19. Gojković Drinka, „Trauma bez katarze”, *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom ramćenju*, Beograd 1996, 365.
20. Ђокић Бојан, „Страдање Српске православне цркве 1999-2015. године: духовно-културни геноцид на Косову и Метохији”, у: *Црквене студије*, 12/2015, 445 – 456.
21. Ђокић Бојан, „Два документа поводом спаљивања старог конака манастира Пећке патријаршије 1981. године”, *Црквене студије*, 14/2017, 391 – 403.
22. Ђилас Милован, „Kosovo, danas”, *Naša reč*, br. 336, jun – jul 1982, 2 – 3.
23. „Захтев за правним поретком на Косову”, *Српско питање*, (ур. Алекса Ђилас), Београд 1991.

24. Зуровац Мирко, „Луча Косовског мита”, *Срби на Косову и Метохији: зборник радова са научног скупа одржаног у Косовској Митровици 27 – 29. маја 2005.*, (ур. Стеван Карамата), Београд: САНУ 2006, 77 – 87.
25. Islami Hivzi, „Demokratska stvarnost Kosova”, u: *Sukob ili dijalog: srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana: zbornik radova*, (ur. Dušan Janjić i Shkelzen Maliqi), Subotica 1994, 46 – 47.
26. Јањетовић Зоран, „Границе немачке окупационе зоне у Србији 1941-1944”, у: *Зборник радова*, књ. 62-2, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, Београд 2012, 106.
27. Janjić Dušan, „Nacionalni identitet, pokret i nacionalizam Srba i Albanaca”, u: *Sukob ili dijalog: srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana: zbornik radova*, (ur. Dušan Janjić i Shkelzen Maliqi), Subotica 1994, 133.
28. Jovanović Vladan, „Suzbijanje kačaka na Kosovu i Metohiji 1912 – 1929”, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1/2009, 32 – 55.
29. Komatina Milorad, „Jugoslovensko-albanski odnosi 1945-1989.”, *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, Beograd 1989, 261 – 271.
30. Largentaye Bertrand, „The Role of the European Community”, *Ex-Yugoslavia: from War to Peace*, Valensia 1993, 37 – 38.
31. Malešević Siniša, „Od organskih zakonodavaca do organicističkih tumača: intelektualci u Jugoslaviji i postjugoslovenskim državama”, *Reč: časopis za književnost i kulturu*, 70/16, jun 2003, 40.
32. Mršević Zorica, „Da li izjava Fadilja Hodže sadrži elemente bića krivičnog dela izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje, razdora i netrpeljivosti iz člana 134. KZ?”, *Pravni život: časopis za pravnu teoriju i praksu*, 11/87, стр. 1171.
33. Николић Коста, „Српски и словеначки интелектуалци уочи распада Југославије 1986-1989.”, *Токови историје*, 1/2016, 46.
34. Nenadović Aleksandar, „'Politika' u nacionalističkoj oluji”, *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd 1996, 583 – 609.
35. Оцић Ј. Часлав, „Национална хомогенизација или етничко чишћење, Косово и Метохија: етнодемографске промене од краја Другог светског рата до 1991. године”, *Економски погледи*, 1 – 2/2004, 9 – 26.
36. Павловић Александар, „Аграрна реформа и колонизација на Косову и Метохији 1918 – 1941. године као предмет интересовања у домаћој јавности”, *Баштина*, 22/2007, 195.

37. Павловић Александар, „Прилози о страдању колониста на Косову и Метохији током Другог светског рата”, *Архив*, часопис Архива Југославије, година XV, бр. 1 – 2/2014, 115.
38. Пантелић Небојша, „Јавно мњење”, *Политичка ревија: часопис за политикологију, комуникологију и примењену политику*, 2-4/2007, 759 – 761.
39. Петровић Ружа, „Однос према рађању женског становништва Косова и Метохије”, *Косовско-метохијски зборник*, књ. 2, (ур. Владимир Стојанчевић), Београд: САНУ: Међуодељенски одбор за проучавање Косова и Метохије 1998, 153 – 164.
40. Pudar Gazela Draško, „Simbolika nemoći: intelektualci i srpsko-albanski odnosi u postjugoslovenskom kontekstu”, *Figura neprijatelja: preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, Beograd 2015, 337.
41. Rajović Radošin, „Ustavni razvoj od konstituisanja autonomije do reforme 1989. godine”, *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, Beograd 1989, 151 – 164.
42. Радовановић Милован, „Срби, Албанци и остали етничитети на Косову и Метохији, са освртом на појаве међуетничке флотантности и њихову условљеност”, *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама*, Београд 1998, 67 – 94.
43. Радуски Нада, „Етнички састав становништва општина Косова и Метохије и Војводине, 1981 – 1991”, *Становништво*, 1 – 4/1995, 81 – 102.
44. Ристановић Петар, „Добрица Ћосић и отварање косовског питања 1968. године”, *Баштина*, 33/2012.
45. Ристановић Петар, „Листови Српске православне цркве и 'косовско питање' 1980 – 1982”, *Баштина*, 35/2013.
46. Ристановић Р. Петар, „Случај Мартиновић – утицај и употреба”, *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава: тематски зборник од водећег националног значаја: национални научни скуп са међународним учешћем*, Лепосавић 2016, 283 – 303.
47. Хадалин М. Јуриј, „Балканска федерација – Косово и Метохија у вртлогу југословенског послератног спољнополитичког идеализма”, *Косово и Метохија 1912 – 2012. : међународни тематски зборник*, (ур. Бранко Јовановић, Урош Шуваковић), Косовска Митровица 2012, 812.
48. Шапоњић Драган, „Заштита људских права на Косову”, *Косово живоносни изворник, опстанак и окупљање српског народа: шест векова Косовске битке: 1389 – 1989.*, (ур. Драгослав Ђекић), Београд 1989, 75 – 90.
49. Шљукић Срђан, „Косовски мит као културна баштина: вредности и национални опстанак”, *Културно наслеђе Косова и Метохије: историјске тековине Србије на Косову*

и Метохији и изазови будућности: зборник 2, (ур. Урош Шуваковић и други), Београд 2013, 135 – 147.

50. Шутовић Милојица, „Појава 'самоорганизовања' Срба и Црногораца на Косову”, *Косово и Метохија 1912 – 2012.: међународни тематски зборник*, (ур. Бранко Јовановић, Урош Шуваковић), Косовска Митровица 2012, 890.
51. Шуваковић Урош, „Девета седница Централног комитета Савеза комуниста Југославије и њен друштвени значај у решавању проблема на Косову и Метохији”, *Косово и Метохија 1912 – 2012: Међународни тематски зборник*, Косовска Митровица 2012, 860.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

АВНОЈ – Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије
АК – Акциона конференција
АКС – Адвокатска комора Србије
ГАК – Гинеколошко-акушерски центар
ГК – Градски комитет
ДКК – Друштво књижевника Косова
ДСЗ – Друштвена самозаштита
ДФЈ – Демократска Федеративна Југославија
ИВ – Извршно веће
ЈНА – Југословенска народна армија
КПЈ – Комунистичка партија Југославије
НОБ – Народноослободилачка борба
НСР – Народна Социјалистичка Република
ОК – Општински комитет
ОНО – Општенародна одбрана
ОО – Основна организација
ПК – Покрајински комитет
РК – Републичка конференција
СА – Свети архијерејски
САД – Сједињене америчке државе
САНУ – Српска академија наука и уметности
САП – Социјалистичка Аутономна Покрајина
СДБ – Служба државне безбедности
СИВ – Савезно извршно веће
СК – Савез комуниста
СКЈ – Савез књижевника Југославије
СКЈ – Савез комуниста Југославије
СПЦ – Српска православна црква
СР – Социјалистичка Република
ССО – Савез социјалистичке омладине
ССРН – Социјалистички савез радног народа
ССУП – СУП СФРЈ
СУБНОР – Савез удружења бораца народноослободилачког рата
СУП – Секретаријат унутрашњих послова
СФРЈ – Социјалистичка Федеративна Република Југославија
УКС – Удружење књижевника Србије
УНЕСКО – Организација Уједињених нација за образовање, науку и културу
ФНРЈ – Федеративна Народна Република Југославија
ЦК – Централни комитет